МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 53

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

DOI 10.32782/apfs.v053

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:
Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:
Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загально гуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.,** доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.,** доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.,** доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Федорченко-Кутуєв П. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцепал С. В.,** доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.,** доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.,** кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Райхерт К. В.,** кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Стрелкова А. Ю.,** доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Трушевич Г. Б.,** доктор філософії з політології, доцент кафедри соціальної роботи, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова; **Хамітов Н. В.,** доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.,** доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.,** кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Ярова Л. В.,** доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Gerald M. Steinberg,** професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan,** доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar,** доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina,** доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva,** доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році
Національним університетом «Одеська юридична академія».

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 р. Ідентифікатор медіа: R30-03879.
Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія»
(Фонтанська дорога, 23, 65009, м. Одеса, e-mail: vstup@onua.edu.ua, Тел.: (048) 719-88-01).
Мови видання: українська, англійська, польська, німецька, французька, болгарська, румунська.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності В10 «Філософія», С2 «Політологія», С5 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 16 травня 2025 (протокол № 8).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ISSN 2410-3071 (Print)
ISSN 2415-7295 (Online)

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2025

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.319.8
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.1

П. М. Білик
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-6422-5634
аспірант кафедри теорії та історії культури
Львівського національного університету імені Івана Франка

«ЛЮДСЬКИЙ МАСШТАБ» В РУРАЛЬНОМУ ТА УРБАННОМУ СЕРЕДОВИЩІ: СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР

Мірило усіх речей – людина.
Протагор

Постановка проблеми. Урбанізація є одним із найвагоміших глобальних процесів сучасності: за даними ООН, у 2020 році близько 56% населення світу жило в містах, і очікується, що ця цифра збільшиться до 68% до 2050 року [16]. Такий безпрецедентний ріст міст породжує численні виклики, яких не існувало або які були менш вираженими у менших організованих населених пунктах. До таких викликів можна віднести: розрив чи послаблення соціальних зв'язків, втрата або гібридизація ідентичності простору, невідповідність характеристик середовища «людському масштабу». Ці та інші тенденції, характерні для урбанного середовища, тільки посилюються значними демографічними змінами та інтенсифікацією міграційних процесів.

Станом на квітень 2025 року, в Україні зареєстровано 4,6 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [3]. Такі масштабні процеси змінюють моделі взаємодії між людьми, впливають на структуру локальних спільнот та потребують адаптацій механізмів соціальної інтеграції. У містах, селищах і селах сьогодні зустрічаються та вимушено співживуть люди з різним культурним досвідом, звичками та уявленнями, світоглядом, що, окрім збагачення, є в першу чергу викликом як для локальної так і прибулої особистісної чи групової ідентичності. У цьому контексті особливої актуальності набуває аналіз соціального виміру «людського масштабу» в містах як критерію, що уможливлює формування більш стійких і солідарних середовищ проживання, а отже таких, що сприяють соціальній інтеграції.

В цій роботі пропонується розглянути урбанне та руральне середовище з точки зору масштабності та орієнтованості на людину в їх соціальному вимірі. **Мета дослідження** – виокремити позитивні та цінні характеристики рурального та запропонувати можливу їх інтеграцію в урбанне. Такі дії мають на меті позитивно вплинути на якість життя індивідів у містах, завдяки підвищенню соціальної згуртованості, встановленню або укріпленню групової ідентичності, поглибленню відчуття довіри індивідів одне до одного тощо.

Результати цього дослідження, маючи універсальну цінність для різних міських контекстів, також матимуть безумовну додану вартість для розробки підходів до вирішення соціальних викликів, пов'язаних з російсько-українською війною та зумовлені нестабільними змінами демографічної структури країни. У ситуації, коли локальні контексти та ідентичності інтенсивно перетинаються, виникає потенціал соціальної напруги та конфліктів. Це підкреслює необхідність зосередження зусиль на забезпеченні соціальної інтеграції осіб, переміщених унаслідок війни, та умов формування стійких соціальних зв'язків.

Стан дослідження проблеми. Одним із підходів, що виник як реакція на перелічені виклики у класичні урбаністиці, стало дослідження особливостей становлення та організації соціальних зв'язків та спроба імплементації їх практично якісних характеристик в міста: розвиток глибшої локальної ідентичності, повернення до людського масштабу соціально-просторової організації через практики «місце-творення» ("placemaking"), утворення спільнот та громад ("community building"), створення добросусідств ("neighbourhoods") тощо.

Досліджувати питання місця людини в місті почали ще такі представники соціології як Георг Зіммель та Макс Вебер ще на початку XX ст. Проте розквіт підходів людино орієнтованості стався вже після уроків невдач модерністського міського планування. Серед найбільш відомих сучасних праць про місто «людського масштабу» можна назвати такі як Йен Гел «Міста для людей», Колін Еллард «Місця серця: психогео-

© П. М. Білик, 2025

графія повсякденного життя» (Colin Ellard “Places of the Heart: The Psychogeography of Everyday”), Джефф Спек «Правила пішохідного міста», Марк Джейн «Місто кварталів: міські села сучасності» (Mark Jayne “City of Quarters: Urban Villages in the Contemporary City”) тощо.

Для ефективного впровадження цих підходів в урбанний контекст і їх адаптацію до викликів сьогодення, важливо провести аналіз особливостей і відмінностей між сільськими і міськими середовищами та зрозуміти які виявлені характеристики могли б лягти в основу моделей покращення якості життя в містах через людино орієнтованість соціального виміру.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи руральне й урбанне середовища як принципово різні за своїми соціально-просторовими характеристиками, ми можемо припустити, що саме перше з них зберігає природну форму, більш відповідну людському масштабу. Водночас урбанне середовище, зокрема в результаті підходів епохи індустріалізації та модернізму, часто відхиляється від цієї природної відповідності, створюючи середовища, які змінюють характер соціальних взаємодій і фізичного сприйняття простору так, що якість життя в такому середовищі значно погіршується.

Перш за все, вартує приділити увагу визначенню понятійно-термінологічного апарату, оскільки, українському академічному та професійному дискурсу все ще бракує інструментальної мови для аналізу тем, які вже десятиліттями обговорюються у західній науці. Зокрема це стосується міждисциплінарної сфери «міських досліджень» та самих понять «urban» та «rural», що зазвичай перекладаються на українську як «міський» та «сільський» відповідно.

В англомовній традиції, а ми звертаємось до неї, через її фактичний статус як *lingua franca* сучасної науки, ці терміни не зводяться виключно до класифікації типів населених пунктів – «місто» та «село». Їх вживання передбачає цілий набір характеристик – просторових, соціальних, культурних, економічних – і стосується не лише формальної територіальної приналежності. Подібно, ці характеристики та відповідне ознакування якоїсь населеної території, можуть не відповідати поняттєвим парам «urban-місто» та «rural-село», адже не є тотожними чи універсально взаємозамінними.

“Urban” та “rural” – це передусім аналітичні конструкти, що позначають способи організації населеного простору та соціальних відносин, які можуть співіснувати навіть межах однієї і тієї ж територіально-адміністративної одиниці. Більше того, використання цих двох значень як дихотомічної пари все частіше піддається критиці сучасної академії. Сама «урбанізація» сьогодні, навіть будучи загальновизнаним планетарним феноменом, все ж вважається процесом поліморфним, змінним та динамічним [6, с. 20].

Як щодо терміну «урбанізація» та похідних від нього означень – «урбанізоване» та «неурбанізоване»? Цими поняттями справді прийнято послуговуватись в українському академічному дискурсі, проте вартує наголосити на природі творення та змісті цих визначень. «Урбанізація» ознакує саме процес переходу від якісних та кількісних характеристик «rural» до «urban». Таким чином, широковживані в українському дискурсі терміни «урбанізоване» та, відповідно, «неурбанізоване» справді є відносно нейтральними щодо адміністративного статусу конкретного населеного пункту та надають змогу описувати населений людьми простір не як «міський» (як «місто») чи «сільський» (як «село») у формальному сенсі, а як такий, що має або не має певних набутих рис соціально-просторового життєукладу, або, говорячи більш концептуально, такий, що зазнав або не зазнав зміни якісного стану.

Незалежність поняття «урбанізованості» від інших, формалізованих, термінів, що походять від назв адміністративних категорій населених пунктів, дозволяє застосовувати цей термін ширше, проте і тут існують певні обмеження. Саме індикатор набутості ознакуваного стану ставить певні рамки щодо універсальності застосування цього терміну. Іншими словами, цей термін має додаткову деталь в означуваному змісті, яка вказує на певну контекстну наслідковість, а цієї деталі варто уникати, у випадках, коли про контекстний процес не йдеться. Справді, «(не)урбанізоване» за своєю граматичною природою є дієприкметником, відповідно, ознакує не стільки стан як такий, а стан як результат певного процесу (чи відсутність цього результату, як у випадку з «не-урбанізованим»). В англомовному вжитку, аналогом «урбанізованого» буде «urbanised», що теж є дієприкметником і дійсно вказує на результат процесу урбанізації, тоді як «urban» – є прикметником стану, що позначає соціально-просторові характеристики населеної людьми території, незалежно від контексту її формування.

В цій ситуації, використання поняття «(не) урбанізованого» як універсального описового терміна має певні ліміти, відповідно, в цьому тексті, в особливих випадках, пропонується послуговуватись дещо рідше вживаними в українській професійній лексиці термінами «урбанне» та «руральне». Ці прикметники дозволяють описувати типологічні якості соціально-просторової організації без фіксації на адміністративному статусі чи динаміці його формотворчих процесів.

У подальшому викладі буде задіяний увесь понятійний спектр, окреслений вище. У переважній більшості випадків ці терміни будуть вико-

ристовуватись типово, як синонімічні, в окремих випадках важливою буде нюансність значення – того, чи вказує вона на процес, чи лише окреслює певний стан як такий. Саме при такій потребі ознакувати питому якість, як таку, що не є зумовленою процесом, терміни «урбанний» та «руральний» матимуть місце бути.

Іншим важливим поняттям, яке було згадано попервах, є «людський масштаб» ("human scale"). Питання відповідності середовища, в якому людина існує, до неї самої було і є об'єктом наукових досліджень упродовж багатьох століть у різних регіонах світу. Поняття «людського масштабу» розширилось з людинознавчої категорії до людиноцентричного погляду на середовище існування, як тріаду соціального, просторового (фізичного) та культурного (якісно відмінного). Від римського архітектора Вітрувія, який вперше описав пропорції людського тіла та запропонував використовувати їх для творення гармонійної архітектури, допрацьовані пізніше Леонардо і аж до Ле Корбюзьє та його «Модулора», а далі до поняття людиноцентричності, людської масштабності, універсальності дизайну середовища та всього, що створене людиною для людини. Сьогодні, дещо узагальнивши поширені визначення цього поняття, «людський масштаб» у широкому розумінні стосується організації середовища, в якому існує людина, таким чином, щоб воно відповідало її фізичним, сенсорним і когнітивним можливостям.

В урбаністиці та архітектурі середовище, спроєктоване за принципами «людського масштабу», характеризується, до прикладу, такими пропорціями й відстанями, які підтримують пішохідність, особисту взаємодію та сенсорну орієнтацію, сприяючи формуванню почуття безпеки та утворенню соціальних зв'язків, приналежності та ідентичності [2, с. 62–63].

Людський масштаб це не лише про простір, але й про соціальне, що рівноцінно важливе для людини як гранично соціальної істоти. Від початку становлення людського виду, гармонійне співжиття індивідів було запорукою успішного розвитку та виживання. Виключення з групи для людини як істоти соціальної, буквально означало екзистенційну небезпеку, адже впродовж всього існування і аж ще донедавна, окрема людина майже не мала шансів на виживання наодинці [11, с. 36].

Людський вид більшість свого існування провів у тісній інтеграції з природним середовищем. Завдяки кооперації та винахідливості, навіть у найменш сприятливих кліматичних умовах, представники роду *Homo* досягали успіху в поширенні та зростанні чисельності. Втім, не всі з них змогли закріпитися. П'ять із шести одночасно існуючих видів вимерли, залишивши лише одного – Homo sapiens. Згідно з однією гіпотезою, інші види були витіснені та поступово розчинилися у спільному геномі; згідно з іншою – представники виду *Sapiens*, завдяки вищому рівню соціальної організації, витіснили на несприятливі території або й фізично винищили усіх інших, подекуди навіть краще пристосованих до виживання за індивідуальними фізичними характеристиками [11, с. 19].

Згідно висновків деяких досліджень, що мали на меті дослідити орієнтованість на соціальну взаємодію, де оцінювались когнітивні спроможності приматів, здатність до складної соціальної взаємодії та глибинна орієнтованість на неї є унікальною особливістю і значною перевагою нашого виду. У дослідженні 2010 року різних видів інтелектуальної роботи приматів, в якому тестували шимпанзе та орангутангів, порівнюючи їх з дітьми 2–3 років, результати показали близькі до однакових показники при оцінці когніцій в категоріях просторової орієнтації, базової логіки, вирішення завдань чи використання інструментів, і лише результати тестування орієнтованості на соціальну взаємодію були абсолютно успішними у людських дітей та повністю провальними приматами [12]. Що можна вважати черговим доказом еволюційної вихолощеності людини до співжиття з іншими.

В практичному плані співпроживання у групах мало значні переваги: уможливлювало більш ефективне добування ресурсів та справедливий їх розподіл через поділ праці, а також захист від середовищних загроз та інших груп. Особиста взаємодія в таких групах була вкрай важливою, адже виключно завдяки ній формувалась довіра та відчуття спільности. Типовим прикладом таких груп є палеолітичні мисливці-збирачі, малі групи чисельністю до 50 осіб, об'єднані, зазвичай, родинними зв'язками [10]. Групи вищого порядку формувались за фрактальним принципом, а соціальна взаємодія у них функціонально ускладнювалась. Малі групи формували клани чисельністю близько 150 осіб. Таке об'єднання мало складнішу модель соціальної взаємодії, але все ще базувалось на особистісних контактах.

Доказом цього є інше важливе для соціальної та гуманітарної науки дослідження британського антрополога й еволюційного психолога, який вивчав соціальну організацію людиноподібних мавп, зокрема чисельність їхніх груп, у співвідношенні до об'єму неокортексу – частини головного мозку, яка розвинулась у приматів в контексті еволюції останньою та відповідає, серед іншого, за емпатію, розпізнавання емоцій, здатність до співпраці та передбачення поведінки інших. В результаті Данбар, виявив, що відповідність між об'ємом неокортексу та кількістю членів соціальної групи різних гомінідів є прямо залежною. З допомогою методу інтерполяції ним було розраховано, що розмір неокортексу «людини розум-

ної» може дозволити формування достатньо тісних особистісних зв'язків із лише близько 150-ма індивідами [7].

Після «малих груп», на порядок більшими були «мега-групи» – близько 500 осіб, та племена – 1500 осіб. Цікаво, що саме така чисельна розрядність відповідає найбільш стійким в плані існування людським общинам, для яких характерні тривалість існування без критичних соціальних перебудов та популяційних змін [8]. У двох останніх гуртування за допомогою особистісного контакту стає неможливим, тому в таких моделях утворюються ієрархічні системи та підгрупи, проте в суто арифметичному розрахунку, кількість людей, потрібна, щоб охопити усіх інших членів групи особистісними зв'язками – 4 особи в середній «мега-групі» (500÷150) та 10 осіб в племені (1500÷150), ці числа відповідають чисельності типового нуклеарного сімейного ядра (батьки + діти) в групах мисливців-збирачів [10]. Можна припустити, що функціональна ефективність та стійкість племені почасти завдячує тому факту, що, гіпотетично, індивідові достатньо знати біля 7-ми інших індивідів (середнє арифметичне між 4 і 10) та глибоко довіряти їм, які в свою чергу є спроможні особисто знати решту для охоплення *всіх*. Звісно на практиці, в розподілі такого знання будуть зустрічатись як «зони перекривання» – одні і ті ж відомі індивіди, так і «зони невідомості» – індивіди, які незнайомі нікому з ядра 4–10 осіб. Проте, можливо, для формування відчуття довіри та приналежності до груп вищої чисельної розрядності людині важливіше не стільки *реальне знання* всіх учасників спільноти через особисті контакти нуклеарного ядра, скільки *відчуття масштабності* групи як такої, де її розмір залишається у межах, які *могли б* бути охоплені особистими зв'язками ядра найближчих сімейних стосунків. Таке відчуття може слугувати природним несвідомим лімітом комфортної чисельності людських общин, які спроможні до тривалої життєздатності та відповідало чисельності перших соціальних формувань нашого виду.

Пізніше, в ранніх аграрних і аж до доіндустріальних суспільств, потреба у великих групах з тісними особистісними зв'язками стала нівелюватись завдяки кращому адміністративно-територіальному поділу, розбудові інфраструктури поселень та їх укріплень, проте, розширені родинні мережі все ще відігравали важливу роль у виживанні. Пізніше, з розвитком засобів освоєння середовища проживання, ускладненням та удосконаленням інфраструктури людських поселень, нуклеарна сім'я стала соціальною одиницею, яка сама по собі була спроможна до ведення домогосподарства, виходження потомства та самозабезпечення. І тільки у постіндустріальну епоху, завдяки глобалізації, здешевленню та більш ефективному використанню ресурсів, індивід, вперше за всю історію, став спроможним вижити (та навіть виходити потомство) самостійно. Ця зміна в контексті еволюційної тяглості сталась зовсім нещодавно, коли ж наші соціальні звички, поведінкові моделі, психологічні потреби, що формувались тисячі років, залишились такими, щоб несвідомо вважати колективне співжиття єдиним можливим форматом виживання [11, с. 36].

З точки зору міського планування, компаративний аналіз морфології міст та сіл є одним з найбільш вживаних інструментів порівняння урбанного та рурального середовища. Проте, міста та села – це лиш почасти антропогенний ландшафт, а все ж більшою мірою – соціальне їх наповнення, різноманітне за формами взаємодії, культурними практиками, світоглядом, одно-різнорідністю тощо. Відповідно, сьогодні, соціальне, в силу важливості цього виміру як вже було описано вище, стає фокусом для дослідників організованих людських поселень.

У сучасних соціальних науках прийнято градувати рівні соціальної цілісності залежно від складності соціальних зв'язків та характеру взаємодії індивідів. Дещо узагальнивши низку підходів, можемо подати таку умовну ієрархічну схему базових соціальних формувань:

0 – **індивід** або соціальне потенціальне;

1 – **діада** (група з двох людей) – найменша соціальна одиниця; група, яка є структурним елементом всіх інших;

2 – **групи другого порядку** – мережі діад, що об'єднані певним спільним (для зручності, зазначимо найближчий/і відповідник/и в англомовній академії):

– **родинна група** (kin-group) – соціальна група, пов'язана кровними та/або шлюбними зв'язками – сім'я, родина, клан тощо;

– **громада** (community, neighbourhood) – соціальна група, яка зазвичай діє в межах певного територіального простору та може мати репрезентативне, активне ядро, як формальне представництво – громада села, ОСН (органи самоорганізації населення) тощо;

– **спільнота** (community, affinity group) – соціальна група, об'єднана певною формою спільності: апріорною (етнічність, мова, релігія), набутою (ідентичність, досвід), чи інтересовою (геймерська спільнота, мистецьке коло, фандом тощо), яка може існувати як у фізичному, так і в цифровому середовищі (онлайн-спільноти);

– **формальна група** (formal group) – соціальна група, яку об'єднує певний набір правил, спільних цілей чи функція – політична партія, робочий колектив, шкільний клас тощо;

– **неформальна група** (informal group) – соціальна група, що виникає спонтанно, формується завдяки симпатії, спільним досвідам, особистим зв'язкам – компанія друзів;

– **референтна група** (reference group) – умовна група, з якою окремий індивід себе асоціює сам та/або є асоційований іншими – «середній клас» тощо. Така група необов'язково є поєднаною соціальними зв'язками, але індивіди з однієї і тієї ж референтної групи мають більший соціальний потенціал для утворення діади;

3 – **соціальне загальне** (група третього порядку) – соціум, суспільство [15; 17].

Глобальним соціальним цілим, яке вже не має чітко визначених соціальних зв'язків, є суспільство (соціум). Масштабування соціальних зв'язків перестає бути відповідним людському сприйняттю на рівні переходу соціальних груп другого порядку до соціального загального. Соціальні групи другого порядку можуть бути різними за кількісним складом, але вони все ж співмірні з числом Данбара прямої взаємодії (150) до груп непрямої взаємодії нуклеарного ядра (1500). Відповідно, встановлення відчуття взаємности та довіри в таких групах є природною.

Масштабність соціальних об'єднань другого порядку (групи), є масштабно співставними з руральними організованими населеними пунктами, оскільки кількість їх мешканців зазвичай відповідає числу Данбара та за розміром охоплює кілька соціальних груп, що межують та пересікаються між собою. Згідно перепису населення в Україні 2001 року, в Україні налічувалось 28 619 сіл, понад 3/4 з яких мали населення 1500 осіб або менше [1].

Соціальні зв'язки в сільських общинах лежать на поверхні та зрозумілі одне одному. У селі сам факт того, що тебе всі знають, уже робить тебе частиною більшого соціального цілого – навіть без активної участі у житті громади. Індивід існує в очах інших, а отже – він присутній у соціальному просторі, він визнаний. Подібно до Сартрового поняття «погляду», що трактує «іншого» як суб'єкта. «Бути-побаченим-іншим» є частиною «бачити іншого», а отже своєрідною фундаментальною основою соціального буття [5, с. 280].

Згідно численних досліджень, у людей, які виросли або проживають у великих містах, більш виражена мозкова реакція на соціальні тригери тривоги, ніж у мешканців сільської місцевості. Життя серед натовпу незнайомців викликає у нас різні види соціального стресу [9, с. 165].

Природно, збірним соціальним цілим у містах та селах можна вважати різні за розрядністю соціальні групи: у містах – це «соціум», у селах – «спільноти» (або інші соціальні групи другого порядку). Цей умовний поділ не виключає формування одних у інших, адже багато в чому залежить від кількості та щільності населення, вихолощеності групової ідентичності, відчуття спільності та навіть адміністративно-територіальної організації, яка впливає на вищеперелічені. Ті ж самі об'єднані територіальні громади (ОТГ) є окремим, ще малодослідженим прикладом так званого сільсько-міського континууму, що має своєрідний вплив на соціальну організацію, інклюзію, ідентичність, соціальну залученість тощо [4]. Проте здебільшого, соціальне ціле в місті, через кількість населення, не може бути об'єднане особистісними прямими чи опосередкованими зв'язками (число Данбара через нуклеарне ядро). Це не означає, що спільнот в містах не існує, сьогодні все більше в академічному дискурсі «міських студій» напрацьовуються підходи облаштування місць, а не просторів – «місце-творення» ("placemaking"), формування спільнот та громад ("community building"), створення добросусідств ("neighbourhoods") тощо. Проте, природна соціальна об'єднаність, в силу чисельності, притаманна якраз селам, і якраз їх подальше дослідження може результувати в напрацюванні ефективних методик спільнототворення в містах, де природно вони не формуються, відповідно не мають позитивного впливу на життя людей у містах. Спільне, відмінне та флюїдне між урбанним соціумом та руральними спільнотами вже є певною мірою дослідженою темою модерною соціологією, антропологією, географією та ще цілим рядом соціальних та гуманітарних наук.

З основних відмінностей, про які згадують найчастіше, можна узагальнити такою порівняльною таблицею [18]:

Характеристика	Урбанне	Руральне
Соціальна орієнтація	Індивідуалізм	Колективізм
Толерантність, прийняття	Високе, гнучкість	Низьке, консервативність
Соціо-економічний устрій	Технології	Сільське господарство
Одно-різнорідність	Гетероненний	Гомогенний
Соціальна близькість	Поверхнева	Глибока

Не лишнім буде згадати, що результатом тісних соціальних зв'язків для людини є не тільки комфортне життя чи зменшення стресу. Згідно найдовшого в історії дослідження щастя, яке вже понад 80 років проводить Гарвардський університет, наявність якісних особистісних стосунків – запорука щастя та довголіття, а самотність шкодить здоров'ю [14].

Схоже на те, що середовище з руральними характеристиками є справді більш комфортним і бажаним для проживання для людини на несвідомому рівні. Не зважаючи на те, що кількість населення міст невпинно зростає, все більш поширеним є тренд на «дауншифтинг» ("downshifting") – симпліфікація формату життя з ціллю покращення ментального та фізичного здоров'я, а також комфорту, що часто має форму переїзду жителів міста в сільську місцевість [13].

Висновки. Серед безперечних переваг рурального способу життя можна назвати фізичне переміщення в більш природне, екологічно стале середовище зі значно спокійнішим ритмом життя, позбавленим, зокрема, соціальних стресів. Соціальна інтеграція індивідів в спільноти є надважливою, а руральні соціальні групи – це цінне джерело інформації та поле для досліджень при розробці підходів, які можуть зробити міста більш орієнтованими на «людський масштаб» не тільки в просторовому, але й в соціальному вимірі.

В процесі цього дослідження було розглянуто ряд мультидисциплінарних досліджень соціальності людини та окреслено механізм людської орієнтованості на соціалізацію, а також проаналізовано особливості функціонування цього механізму в контекстах рурального та урбанного середовища.

Результати цього дослідження вказують на певну чисельну закономірність стійкості сільських спільнот, що пов'язана зі спроможністю людини мати визначену кількість прямих або опосередкованих особистих стосунків. Це дає підстави припускати, що людина, з огляду на розмір неокортексу та феномен так званого «числа Данбара», може несвідомо сприймати невеликі поселення як середовище, у якому потенційно можлива довіра до всіх його членів – через наявність «ядра» соціальної структури, подібного за масштабом до нуклеарної сім'ї мисливців-збирачів.

Соціальний вимір сьогодні справедливо займає центральне місце в мультидисциплінарних дослідженнях в сфері міських студій, що підкреслює їхню беззаперечну важливість для розуміння, трансформації, управління урбаністичних процесів, а також відповіді на виклики, які є як спільними, так і унікальними для різних регіональних контекстів по всьому світу.

Література

1. Всеукраїнський перепис населення 2001 року URL: http://2001.ukrcensus.gov.ua (дата звернення: 20 квітня 2025 р.)

2. Ґел Й. Міста для людей / пер. з англ. О. Любарська. Київ : Основи, 2018. 280 с.

3. Інформаційно-обчислювальний центр Мінсоцполітики України. Аналітична панель щодо ВПО. URL: https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo. – Дата звернення: 20 квітня 2025 р.

4. Павлова І. О. Роль урбанізації та руралізації в інклюзивному розвитку сільсько-міських агломерацій України. *Причорноморські економічні студії*. Одеса, 2023. Вип. 79. С. 40–47.

5. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології / пер. з фр. В. Лях, П. Таращук. Київ : Основи, 2001. 854 с.

6. Brenner N., Schmid C. The 'Urban Age' in Question. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2014. Vol. 38, No. 3.

7. Dunbar R. I. M. Neocortex size as a constraint on group size in primates. *Journal of Human Evolution*. 1992. Vol. 20. P. 469–493.

8. Dunbar R. I. M., Sosis R. Optimising human community sizes. *Evolution and Human Behavior*. 2018. Vol. 39, No. 1. P. 106–111.

9. Ellard C. Places of the Heart: The Psychogeography of Everyday Life. New York : Bellevue Literary Press, 2015. 362 p.

10. Hamilton M. J., Milne B. T., Walker R. S., Burger O., Brown J. H. The complex structure of hunter–gatherer social networks. *Proceedings of the Royal Society of London*. Series B: Biological Sciences. 2007. Vol. 274. P. 2195–2202.

11. Harari Y. N. Sapiens: A Brief History of Humankind. London : Vintage, 2015. 498 p.

12. Herrmann E., Hernández-Lloreda M. V., Call J., Hare B., Tomasello M. The structure of individual differences in the cognitive abilities of children and chimpanzees. *Psychological Science*. 2010. Vol. 21, No. 1. P. 102–110.

13. Kennedy E. H., Krahn H., Krogman N. T. Downshifting: An exploration of motivations, quality of life, and environmental practices. Sociological Forum. 2013. Vol. 28, No. 4. P. 764–783.

14. Mineo L. Good genes are nice, but joy is better. The Harvard Gazette. 2017. URL: https://news.harvard.edu/gazette/story/2017/04/over-nearly-80-years-harvard-study-has-been-showing-how-to-live-a-healthy-and-happy-life/ (дата звернення: 20 квітня 2025 р.).

15. Simmel G. The number of members as determining the sociological form of the group. *American Journal of Sociology*. 1902. Vol. 8, No. 1. P. 1–46.

16. United Nations. World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. New York : Department of Economic and Social Affairs, 2018. 103 p.

17. Wellman B., Leighton B. Networks, neighborhoods, and communities: approaches to the study of the community question. *Urban Affairs Quarterly*. 1979. Vol. 14, No. 3. P. 363–390.

18. Yahya T., Yahya S. Social Characteristics and Differences of Urban and Rural Communities. *Journal La Sociale*. 2020. Vol. 1, Issue 5. P. 24–27.

Анотація

Білик П. М. **«Людський масштаб» в руральному та урбанному середовищі: соціальний вимір.** – Стаття.

В час стрімкої урбанізації, коли середовище проживання людини змінюється швидше, ніж будь-коли, надзвичайно важливим є дослідження природного комфортного для неї середовища, задля запозичення та імплементації якісних характеристик, що позитивно впливають на якість життя людини в місті. Середовище проживання людини існує в двох вимірах – соціальному і просторовому, які відрізняються у принципово різних контекстах – міському та сільському, чи то, як пропонується їх ознакувати в цій тексті – урбанному й руральному.

Іншим важливим концептуальни конструктом, про який йтиметься в цьому тексті, є «людський масштаб», а також його важливість для формування середовища проживання у всіх вимірах, що є стає важливою харак-

теристикою для забезпечення високого рівня та комфортного життя індивідів в населеному середовищі.

В центрі уваги цієї статті є саме соціальний вимір та особливості формування соціальних зв'язків у великих організованих поселеннях (міст), які часто, в силу своїх фізичних розмірів та чисельності населення, нехтують чи просто не відповідають «людському масштабу», що негативно впливає на індивіда через поверхневість особистісних соціальних контактів, втрату почуття приналежності до спільноти, низький рівень довіри між мешканцями та посилення почуття самотності в місті.

В цьому тексті розглянуто результати досліджень різних соціальних та гуманітарних наук, щоб сформувати міждисциплінарне розуміння потреб та особливостей соціальності нашого виду. Отримані результати та висновки розглянутих досліджень проаналізовано в контекстах різного за типом середовища – яке характерно місту та селу.

У цьому тексті обґрунтовується теза, що сільський (руральний) життєустрій, сформований природним поступовим шляхом, є більш відповідним людським потребам та концепції «людського масштабу» – як у просторовому, так і в соціальному вимірах. А отже, аналіз характеристик такого середовища із спробою їх подальшого впровадження може значно покращити життя людини в місті.

Ключові слова: місто, село, урбанізація, людина, соціальні зв'язки, людський масштаб, середовище існування.

Summary

Bilyk P. M. **"Human scale" in rural and urban environments: the social dimension.** – Article.

In an era of rapid urbanisation, where human living environments are changing faster than ever before, it is crucial to study the characteristics of environments that are naturally comfortable for people. This is essential in order to borrow and implement the qualities that positively affect human well-being in urban settings. The human living environment exists in two interrelated dimensions – social and spatial – which manifest differently in fundamentally distinct contexts: urban and rural.

Another key conceptual construct addressed in this text is the notion of "human scale", along with its importance in shaping the living environment across all dimensions. Human scale is presented as a critical factor in ensuring a high standard of living and comfort for individuals in inhabited spaces.

The main focus of this article is the social dimension and the dynamics of forming social connections in large, organised settlements – that is, cities. These environments, due to their sheer physical scale and population size, often neglect or fail to correspond to the principles of human scale. This misalignment adversely affects individuals through the superficiality of interpersonal contacts, a weakened sense of community belonging, lower levels of trust among residents, and an increased sense of loneliness in urban life.

This text draws on research from various social and human sciences in order to construct an interdisciplinary understanding of the social nature and needs of the human species. The findings and conclusions of these studies are analysed within the contrasting contexts of urban and rural environments.

The article argues that the rural way of life – shaped by a gradual and organic process – is more attuned to fundamental human needs and more aligned with the concept of human scale, both spatially and socially. Therefore, analysing the characteristics of such environments and considering their potential application in urban settings may significantly enhance the quality of life for city dwellers.

Key words: city, village, urbanisation, human, social relations, human scale, living environment.

УДК [37.018.43:001.891]:17.023
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.2

В. Є. Білогур
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1053-2716
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри фізичного виховання
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

В. Г. Воронкова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0719-1546
доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри управління та адміністрування
Інженерного навчально-наукового інституту імені Ю. М. Потебні
Запорізького національного університету

Р. І. Олексенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2171-514X
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри кафедри філософії, політології та психології
Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ НАУКИ І МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ»

Постановка проблеми. У сучасних умовах швидкого розвитку науки, технологій та інновацій особливого значення набуває підготовка дослідників, здатних не лише володіти спеціальними знаннями, а й мислити критично, працювати з інформацією, приймати обґрунтовані рішення. Формування професійних компетентностей майбутніх науковців вимагає не лише технічної підготовки, а й глибокого філософського осмислення природи наукового знання, його методів і меж. У цьому контексті дисципліна «Філософія науки і методи наукових досліджень» виступає важливим засобом інтеграції науково-методологічної та світоглядної складових у процесі професійного становлення дослідника. Проблема полягає у визначенні того, яким чином філософське осмислення науки та її методів сприяє трансформації професійних компетентностей дослідника та чи відповідає ця трансформація сучасним викликам науково-освітнього середовища. З огляду на це, дослідження даної проблеми має як теоретичне, так і практичне значення, адже дозволяє вдосконалити підходи до підготовки майбутніх науковців у закладах вищої освіти. Актуальність викладання дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень» у тому, що вона сприяє формуванню методологічної культури, яка є одним із ключових компонентів інтелектуального розвитку здобувача вищої освіти. Дана дисципліна охоплює систему знань, умінь, навичок і ціннісних установок, що дозволяють ефективно здійснювати наукову діяльність, критично мислити, аналізувати й конструювати наукові теорії, підходи та дослідницькі стратегії філософії освіти [1, с. 34]. Основні компоненти методологічної культури, що формуються під час вивчення дисципліни – розуміння онтологічних, епістемологічних і гносеологічних аспектів наукового пізнання; методологічна грамотність, націлена на опанування наукових методів (емпіричних, теоретичних, загальнонаукових і спеціальних); критичне і системне мислення, розвиток рефлексивної позиції щодо власної наукової діяльності. Методологічна культура є не лише фундаментом для якісної наукової діяльності, а й умовою формування зрілої, відповідальної, критично мислячої особистості-дослідника, яка здатна осмислювати науку як феномен культури, цивілізаційного поступу та соціального розвитку. Вона формує розуміння природи науки як специфічної форми діяльності, яка спрямована на отримання об'єктивного знання про світ. Наукова картина світу – «складно структурована цілісність, що базується на світогляді. Вона визначає цінності, їх ієрархію, парадигми наукового пізнання, допустимі способи людських дій», – зазначає О. Дзьобань [7, с. 459].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування професійних компетентностей дослідника в контексті вивчення філософських дисциплін, зокрема філософії науки, активно розглядається у працях сучасних науковців. Зокрема, увагу зосереджено на тому, як філософські знання формують світоглядні основи наукової діяльності, сприяють розвитку критичного

© В. Є. Білогур, В. Г. Воронкова, Р. І. Олексенко, 2025

мислення, аналітичних навичок та рефлексії щодо наукових підходів (В. Андрущенко, І. Бойченко, С. Кримський, В. Табачковський та ін.). У наукових публікаціях також порушується питання інтеграції методологічних знань у структуру професійної підготовки фахівця, зокрема дослідника. Дослідники наголошують на необхідності міждисциплінарного підходу в освіті (В. Воронкова, В. Нікітенко, О. Кивлюк, Р. Олексенко), що забезпечує цілісне бачення наукового процесу та сприяє гнучкості мислення майбутніх науковців. Проблематика формування професійних компетентностей дослідника в контексті вивчення філософських дисциплін, зокрема філософії науки, активно розглядається у працях сучасних науковців. Зокрема, увагу зосереджено на тому, як філософські знання формують світоглядні основи наукової діяльності, сприяють розвитку критичного мислення, аналітичних навичок та рефлексії щодо наукових підходів (Р. Андрюкайтене, В. Воронкова, О. Кивлюк, В. Нікітенко). У наукових публікаціях також порушується питання інтеграції методологічних знань у структуру професійної підготовки фахівця, зокрема дослідника. Дослідники наголошують на необхідності міждисциплінарного підходу в освіті, що забезпечує цілісне бачення наукового процесу та сприяє гнучкості мислення майбутніх науковців. Однак попри наявність значної кількості праць, проблема трансформації професійних компетентностей у процесі вивчення саме дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень» залишається недостатньо вивченою. Водночас відсутність узагальнених підходів до інтеграції філософсько-наукового знання у професійну підготовку дослідника обумовлює актуальність подальших розвідок у цьому напрямі. Ми орієнтуємось на авторське дослідження В. Білогур, Р. Олексенко «Філософія науки і трансформація наукових методів у XXI столітті» [3, с. 176–184].

Метою статті є виявлення впливу вивчення дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень» на формування професійних компетентностей сучасного фахівця, а також дослідити, яким чином ці компетентності трансформуються під впливом філософських знань, методологічних підходів і розвитку критичного мислення у контексті сучасної наукової діяльності. Особлива увага приділяється ролі міждисциплінарного підходу у забезпеченні цілісного розуміння наукової проблематики, а також здатності дослідника адаптуватися до змінних умов наукового пошуку та професійного середовища.

Об'єкт дослідження: формування професійних компетентностей майбутнього фахівця як соціальний феномен, що реалізується у процесі оволодіння дисципліною «Філософія науки і методи наукових досліджень».

Предмет дослідження: модель формування професійних компетентностей майбутнього фахівця у процесі вивчення дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень».

Виклад основного матеріалу дослідження. «Філософія науки і методи наукових досліджень» – це навчальна дисципліна, що розкриває світоглядні, методологічні та логіко-гносеологічні засади наукового пізнання. Вона формує розуміння природи науки як специфічної форми діяльності, яка спрямована на отримання об'єктивного знання про світ, а також знайомить з основними методами, етапами та логікою наукових досліджень. «Філософія науки і методи наукових досліджень» досліджує природу наукового знання, його істинність, структуру, розвиток і значення для суспільства; аналізує наукові революції, зміну парадигм (за Т. Куном), етапи історії науки; формує уявлення про взаємозв'язок між наукою, культурою, технікою та мораллю в європейському контексті [2].

Дисципліна **«Філософія науки і методи наукових досліджень»** включає аналіз методів наукових досліджень, що включають загальнонаукові та спеціальні методи, які використовуються у процесі наукового пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання, формалізація тощо); розглядає структуру наукового дослідження, в основі якого постановка проблеми, формулювання гіпотези, вибір методів, збір та інтерпретація даних; формує наукове мислення: розвиває вміння бачити проблему, логічно мислити, аргументувати; забезпечує **методологічну культуру**, допомагає грамотна організувати наукову роботу та уникати логічних помилок; сприяє світоглядній орієнтації: дозволяє зрозуміти роль науки в житті людини та суспільства, усвідомити етичну відповідальність науковця; інтегрує знання з різних наук на основі філософського аналізу; стимулює розвиток когнітивних засад освітніх стратегій [8, с. 134–145].

Дисципліна «Філософія науки і методи наукових досліджень» є фундаментальною для формування *культури наукового пізнання*. Вона не лише розвиває навички дослідницької роботи, а й поглиблює розуміння сутності наукової діяльності, її місця у сучасному світі, викликів і ціннісних орієнтирів науки майбутнього. Формування професійних компетентностей у процесі вивчення дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень» відіграє важливу роль у підготовці висококваліфікованих фахівців. Дисципліна «Філософія науки і методи наукових досліджень» – це фундаментальний курс, який допомагає студентам зрозуміти глибинну суть науки, її логіку, цінності та методи, що використовуються в науковому пізнанні філософії науки [7]. На цьому етапі студент опановує не лише теоретичні

знання, а й практичні навички, що необхідні для здійснення наукової діяльності. Дисципліна «Філософія науки і методи наукових досліджень» вивчає основи організації, принципи, методи та логіку наукового дослідження. Вона є ключовою у формуванні наукового світогляду та аналітичного мислення майбутніх фахівців і формує вміння самостійно організовувати дослідницьку діяльність, розв'язувати наукові завдання та готувати обґрунтовані висновки наукового аналізу [9].

Визначимо ключові *компетентності,* які формуються у межах цієї дисципліни у контексті парадигмальних змін:

1. Загальнокультурні компетентності формують здатність студента діяти з позицій етики, культури мислення, толерантності. Вони включають розуміння сутності наукового пізнання як складового елементу культури; розвиток логічного, критичного та абстрактного мислення, в основі якого вміння логічно мислити; поважати інші погляди; приймати зважені рішення; формувати власну наукову позицію в контексті загальнолюдських цінностей. В її основі **загальнонаукові компетентності, які включають** базові знання про науку як систему, до яких входить: опанування основних методів наукового дослідження; здатність аналізувати, синтезувати, систематизувати наукову інформацію; формування навичок постановки наукових проблем та гіпотез. знання методів наукового пізнання (індукція, дедукція, моделювання тощо);розуміння структури наукових досліджень; здатність працювати з теоріями, гіпотезами, фактами. Це здатність студента діяти з позицій етики, культури мислення, толерантності. Вони включають: вміння логічно мислити; поважати інші погляди; приймати зважені рішення; формувати власну наукову позицію в контексті загальнолюдських цінностей. Загальнокультурні компетентності у процесі викладання філософії реалізуються як цілісний елемент формування світогляду, ціннісних орієнтирів, етичної самосвідомості та критичного мислення особистості [10, с. 146–162]. Перш за все це формування світоглядної позиції, тому що філософія як дисципліна знайомить студентів з основними концепціями буття, пізнання, істини, моралі, свободи, справедливості тощо; студенти вчаться осмислювати місце людини у світі, аналізувати культурні й соціальні явища з філософської точки зору. В основі формування професійних компетентностей даної дисципліни – **розвиток критичного та аналітичного мислення, що** розвиває здатність до логічного мислення, аналізу аргументів, постановки запитань та обґрунтування власної позиції. Це сприяє усвідомленому прийняттю рішень та формуванню автономного мислення. Викладання філософії науки і методів наукових досліджень сприяє реалізації загальнокультурних компетентностей через глибоке осмислення культурної спадщини, розвиток етичного мислення, критичної рефлексії та діалогу. Це сприяє формуванню цінностей нового покоління в умовах суспільних змін [14, с. 68–72].

2. Інструментальні компетентності включають вміння користуватись інструментами наукової роботи, включаючи пошук та аналіз наукових джерел; робота з науковими джерелами, володіння інформаційно-комунікаційними технологіями; навички оформлення наукових текстів згідно зі стандартами; використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у дослідженнях. Інструментальні компетентності – це ті вміння та знання, які допомагають використовувати практичні інструменти й засоби для навчання, досліджень і професійної діяльності. Вони є основою для виконання аналітичних і творчих завдань, а також для адаптації до нових умов. Інструментальні компетентності включають: знання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), вміння користуватися комп'ютером, офісними програмами (Word, Excel, PowerPoint), робота з онлайн-базами даних, науковими пошуковими системами (Google Scholar, Scopus тощо), навички дистанційної роботи (Zoom, Moodle, Google Workspace тощо). Навички пошуку та аналізу інформації включають вміння знаходити достовірні джерела, критичне оцінювання інформації, вміння відокремлювати факти від думок. Комунікативні інструменти включають вміння чітко й логічно формулювати думки в усній та письмовій формах, написання наукових текстів, ділових листів, знання вимог до написання наукових робіт, цитування, складання бібліографії, використання академічних стандартів (APA, MLA, ДСТУ тощо); аналітичні інструменти – побудова графіків, таблиць, діаграм для візуалізації даних. Інструментальні компетентності допомагають ефективно реалізувати знання на практиці, адаптуватися до нових викликів і бути конкурентоспроможним у професійному середовищі в умовах цивілізаційних розломів [11, с. 4–11].

3. Професійно-практичні компетентності – це практична готовність фахівця до професійної діяльності, що включає: здатність застосовувати теоретичні знання на практиці; володіння сучасними методами та інструментами роботи; уміння вирішувати професійні проблеми у реальних умовах; дотримання професійної етики та стандартів; комунікаційні навички, робота в команді, відповідальність. Для майбутнього дослідника професійно-практичні компетентності включають вміння проводити наукові експерименти, аналізувати результати, оформлювати наукові роботи, дотримуватись норм академічної доброчесності, презентувати результати дослідження. включають здатність застосовувати наукові знання у професійній

діяльності, вміти застосувати методологічні підходи до розв'язання практичних завдань. Професійно-практичні компетентності – це сукупність знань, умінь, навичок і особистісних якостей, які забезпечують здатність людини ефективно виконувати професійні завдання у практичній діяльності за своєю спеціальністю [12, с. 76–87].

4. Комунікативні компетентності включають вміння ефективно спілкуватися у науковому середовищі, включаючи усне й письмове представлення результатів; участь у дискусіях, конференціях; вміння працювати в команді над науковими проектами; уміння аргументовано викладати результати досліджень у письмовій та усній формі; здатність до міждисциплінарного діалогу у науковому середовищі. Ці компетентності є основою для успішного дослідника, викладача, аналітика чи будь-якого іншого фахівця, який працює з інформацією. Вони є фундаментом для подальшого наукового зростання, а також для професійної діяльності у сфері освіти, науки, інновацій та управління та включає корисний контент для самонавчання. Комунікативні компетентності у контексті дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень» формуються як невід'ємна складова професійного становлення дослідника. Вони охоплюють здатність ефективно передавати наукову інформацію, аргументувати власну позицію, брати участь у наукових дискусіях, а також формулювати висновки відповідно до норм академічного стилю. Вивчення філософії науки сприяє глибшому розумінню логіки наукової комунікації, етики мовлення та особливостей діалогу в науковому середовищі. Таким чином, комунікативні компетентності забезпечують інтеграцію дослідника у професійне середовище у контексті мовної ідентичності у сучасному комунікативному середовищі [4, с. 156–170].

Транскультурна компетентність – це здатність ефективно взаємодіяти з представниками різних культур, розуміти, інтерпретувати та поважати відмінності в менталітеті, світогляді, традиціях і способах мислення. У контексті вивчення дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень» транскультурна компетентність набуває особливого значення, оскільки: наука є глобальним явищем, де комунікація між дослідниками різних країн і культур є необхідною умовою продуктивної діяльності; філософське осмислення науки допомагає усвідомити культурну зумовленість наукових парадигм, методів і підходів; міждисциплінарність часто включає міжкультурні знання, що підвищує здатність до адаптації у міжнародному науковому середовищі. Транскультурна компетентність включає: відкритість до іншокультурного досвіду; толерантність і повагу до іншої точки зору; здатність вести діалог на основі міжкультурного порозуміння; уміння працювати в багатокультурних дослідницьких командах. Транскультурна компетентність є важливим компонентом загальної професійної підготовки сучасного дослідника, особливо в умовах глобалізації наукового простору. Вона передбачає не лише обізнаність щодо культурних відмінностей, а й здатність інтегрувати ці знання у свою професійну діяльність, налагоджувати ефективну міжкультурну комунікацію, уникати стереотипів та упереджень [13, с. 138–154].

Характеристика транскультурної компетентності включає кілька ключових складових: 1) когнітивний компонент – знання про інші культури, традиції, соціальні норми, мову, етикет, цінності; 2) афективний компонент – відкрите, толерантне ставлення до різноманіття культур, емоційна чутливість, емпатія; 3) поведінковий компонент – здатність адаптувати свою поведінку в різнокультурному середовищі, ефективно спілкуватися та працювати в міжнародних командах. У контексті дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень» транскультурна компетентність формується через: осмислення універсальних та культурно-специфічних рис наукового мислення; аналіз світоглядних основ різних наукових традицій (західної, східної, пострадянської тощо); розвиток здатності до діалогу в умовах культурного та методологічного плюралізму. Таким чином, транскультурна компетентність не лише збагачує професійний інструментарій дослідника, а й сприяє його інтеграції в глобальну наукову спільноту. Л. Горбунова вважає, що . транскультурна компетентність – це освітній шлях до глобальної культури миру [6, с. 141–167].

Методологічна культура – це сукупність знань, умінь, навичок, цінностей і установок, що забезпечують усвідомлене, критичне, системне та відповідальне здійснення науково-пізнавальної діяльності, формуючи здатність до філософської рефлексії, креативного мислення, обґрунтованої комунікації, міждисциплінарного підходу та академічної доброчесності, і тим самим сприяє інтелектуальному розвитку особистості та її науковій автономії. Методологічна культура – це філософсько-наукова основа інтелектуального розвитку особистості, що дозволяє не лише знати, але й мислити усвідомлено, творчо й відповідально, сприяючи формуванню зрілої наукової і громадянської позиції. Методологічна культура – це сукупність знань, умінь, навичок, цінностей і установок, що забезпечують цілісне, системне, критичне й усвідомлене здійснення пізнавальної та науково-дослідницької діяльності, включаючи аналіз онтологічних, метафізичних, аксіологічних аспектів [15, с. 60–64]. Вона визначає якість мислення, здатність до аналізу, уміння обирати адекватні методи пізнання і етичну відповідальність дослідника. Методологічна культура включає розуміння

різних типів методів: емпіричних, теоретичних, загальнонаукових, спеціальних, усвідомлення принципів наукової раціональності, об'єктивності, верифікації, фальсифікації (за К. Поппером). Уміння мислити системно і критично – це об'єктивний аналіз проблем з різних точок зору, побудова логічно зв'язаних міркувань, пошук взаємозв'язків між явищами. Значення методологічної культури у тому, що вона формує розумну автономію дослідника, підвищує ефективність наукової діяльності, забезпечує інтердисциплінарний підхід, є основою для академічної доброчесності.

Філософська рефлексія – це глибоке критичне осмислення людиною власного досвіду, знань, дій, цінностей та сенсів, що дозволяє усвідомити їхні підстави, суперечності та можливості для подальшого розвитку поступу сучасних ідей [16]. У філософській рефлексії людина не просто аналізує явища, а ставить під сумнів їхню природу, запитує про джерела, мету та межі знання, свободи, буття й істини. Вона є ключовим інструментом самопізнання, світоглядної орієнтації та формування критичного мислення. Філософська рефлексія включає здатність осмислювати не лише «як», але й «навіщо», «для чого» і «з якими наслідками», що включає розуміння етичних та соціальних вимірів наукової діяльності. Філософська рефлексія – це не просто роздуми чи самоаналіз, а особливий тип мислення, що має метафізичний і критичний характер, базуючись на інтелекті як визначального тренду розвитку науки, суспільства, людини [17, с. 72–81].

Основні риси філософської рефлексії: 1) критичність – ставить під сумнів навіть очевидне. Це не довіра до готових відповідей, а прагнення перевірити їхню глибину. 2) Методологічність – рефлексія дозволяє не лише бачити зміст знань, а й розуміти, як саме ці знання здобуваються. 3) Спрямованість на цінності – вона стосується таких понять, як сенс, свобода, відповідальність, добро і зло, розвиток особистості. 4) Світоглядність – філософська рефлексія дозволяє людині сформувати власний цілісний погляд на світ і своє місце в ньому. 5) Самопізнання – розкриває глибини людського «Я», внутрішнього світу, розуміння себе як суб'єкта мислення та дії. Філософська рефлексія – це не просто роздуми чи самоаналіз, а особливий тип мислення, що має метафізичний і критичний характер. Вона виникає тоді, коли людина замислюється не лише над тим, що є, а й над тим, чому воно таке, чи могло б бути інакше, що є істинним, добрим, справедливим. Філософська рефлексія включає глибинне осмислення буття, свідомий акт повернення мислення на самого себе, що дозволяє не просто пізнати світ, а осмислити умови, обмеження й сенси самого пізнання [18, с. 135–143]. Це спосіб усвідомлення людиною власної екзистенційної позиції: Хто я є? Чому я існую саме так? Чого я прагну? На відміну від звичайного мислення, яке спрямоване на розв'язання практичних завдань, філософська рефлексія «знімає покриви звичного» – вона відкриває глибші шари реальності, запитує про фундаментальні підвалини знання, моралі, краси, віри, справедливості. Основні риси філософської рефлексії: 1) Критичність – ставить під сумнів навіть очевидне. Це не довіра до готових відповідей, а прагнення перевірити їхню глибину. 2) Методологічність – рефлексія дозволяє не лише бачити зміст знань, а й розуміти, як саме ці знання здобуваються. 3) Спрямованість на цінності – вона стосується таких понять, як сенс, свобода, відповідальність, добро і зло, розвиток особистості. 4) Світоглядність – філософська рефлексія дозволяє людині сформувати власний цілісний погляд на світ і своє місце в ньому. 5) Самопізнання – розкриває глибини людського «Я», внутрішнього світу, розуміння себе як суб'єкта мислення та дії. Наприклад, у філософській рефлексії над штучним інтелектом ми не просто аналізуємо його технічні характеристики, а запитуємо: Чи може машина мислити як людина? Чи втрачаємо ми частину людяності, делегуючи свідомість алгоритмам? Як це змінює уявлення про свободу, відповідальність, працю? [19].

Критичне мислення – це здатність людини усвідомлено, логічно, аргументовано й незалежно оцінювати інформацію, формулювати обґрунтовані судження, розрізняти факти і припущення, виявляти маніпуляції та ухвалювати зважені рішення. У філософському вимірі критичне мислення – це форма рефлексивного мислення, що походить від традицій античної діалектики (Сократ, Платон, Аристотель) і продовжується в епоху Просвітництва (Кант, Декарт, Руссо). Воно передбачає: 1) Сумнів як вихідна точка, в основі якої критичне мислення починається з питання та підозри: Чи правда це? Звідки ця інформація? У цьому сенсі воно включає сумнів: *«Cogito, ergo sum»*. 2) Раціональність і логіка, у контексті яких критичне мислення вимагає логічної побудови міркувань, доказів, причинно-наслідкових зв'язків, воно не спирається лише на емоції, віру чи авторитет. 3) автономність мислення, так як людина, яка мислить критично, не покладається сліпо на чужу думку. Це – акт свободи, в основі якого здатність бути суб'єктом власного судження, а не пасивним споживачем інформації. 4) Етика мислення, яка включає критичне мислення, це не лише розумова здатність, але й етичне зобов'язання бути чесним у пошуках істини, відкритим до інших позицій, здатним визнавати помилки. Критичне мислення є ключовою компетентністю цифрової доби. У світі, де домінують фейки, алгоритми формують інформаційні бульбашки, а дані постійно мані-

пулюються, критичне мислення стає гарантом свободи і гідності людини [20]. Критичне мислення – це здатність людини мислити незалежно, логічно, рефлексивно та етично. У філософському сенсі – це не просто інтелектуальна навичка, а вияв свободи духу та відповідальності за пізнання. В умовах Четвертої промислової революції воно стає не лише інструментом захисту від дезінформації, а й умовою формування цифрового гуманізму.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Дисципліна «Філософія науки і методи наукових досліджень» є важливим компонентом професійної підготовки здобувачів вищої освіти, оскільки забезпечує формування ключових наукових, методологічних та етичних компетентностей. Вивчення філософських основ науки сприяє розвитку критичного мислення, уміння аналізувати наукові теорії, оцінювати обґрунтованість знань і застосовувати методологію наукового дослідження у професійній діяльності. Міждисциплінарний підхід у процесі навчання дозволяє студентам поєднувати теоретичні знання з практичними навичками, інтегруючи ідеї з різних наукових галузей для всебічного аналізу проблем. Сформовані професійні компетентності забезпечують готовність майбутніх фахівців до самостійної науково-дослідної роботи, підвищують їхню конкурентоспроможність на ринку праці та сприяють успішній реалізації в науково-освітній сфері. Дисципліна «Філософія науки і методи наукових досліджень» має важливе **теоретичне значення**, оскільки забезпечує ґрунтовне розуміння природи наукового знання, його логічної структури, етапів розвитку, а також філософських основ, на яких базується сучасна наука. Вивчення цієї дисципліни сприяє формуванню цілісної наукової картини світу, розвитку аналітичного мислення, навичок логічної аргументації та рефлексії щодо процесу пізнання. Теоретичні знання, здобуті в процесі вивчення курсу, дозволяють студентам краще орієнтуватися в методології досліджень, у філософському аналізі понять істини, обґрунтування, теорії та експерименту. З погляду **практичного значення**, дисципліна є ключовою для розвитку у студентів дослідницьких компетентностей: постановки наукових проблем, вибору адекватних методів дослідження, формулювання гіпотез, інтерпретації результатів, підготовки наукових публікацій. Вона також готує майбутніх науковців до етичних викликів, що постають у процесі дослідницької діяльності, навчає відповідального ставлення до наукової праці, принципів академічної доброчесності та відкритості. Дисципліна «Філософія науки і методи наукових досліджень» є важливою ланкою в системі професійної підготовки, яка поєднує світоглядні, методологічні та прикладні компоненти, необхідні для успішної реалізації себе в науці.

Література

1. Базалук О. А. Філософія освіти в світлі нової космологічної концепції: Підручник. / О.А. Базалук. Київ : Кондор, 2010. 458 с.

2. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті. Полтава: ПОІППО, 2006. 328 с.

3. Білогур В., Олексенко Р. Філософія науки і трансформація наукових методів у XXI столітті. Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia: Publishing house “Helvetica”, 2025. 22 (99). P. 176–184.

4. Воронкова В. Г. Мовна ідентичність в сучасному комунікативному середовищі: виклики і перспективи цифрового розвитку. Scientific explorations and practical achievements of the period of global challenges : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2024. 239 p. С. 156–170.

5. Воронкова В., Нікітенко В., Кивлюк О. Цифрова освіта у добу штучного інтелекту: філософські аспекти суспільних змін. Theoretical and practical research in 2024 : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2024. С. 127–136.

6. Горбунова Л. Транскультурна компетентність: освітній шлях до глобальної культури миру. *Філософія освіти*. 2014. № 2. С. 141–167.

7. Дзьобань О. П. Філософія науки: підручник ДНУ «Ін-т інформації, безпеки і права Нац. Академії прав. наук України». Київ; Одеса : Фенікс, 2024. 516 с.

8. Добронравова І. Когнітивні засади освітніх стратегій. Philosophy of Education, Філософія освіти. Науковий журнал. 2018. Т. 23. № 2. Київ, 2018. С. 134–145.

9. Дольська О. О. Опис та характер інтелектуальне-когнітивної технології як методологічної опції наукового аналізу. Багатовимірність людини та культури у сучасних філософських ландшафтах: монографія / Дольська О.О., Годзь Н.Б., Городиська О.М. та інші. Харків : видавництво Іванченка І.С., 2021. С. 7–47.

10. Дольська О. Парадигмальні зміни у сучасній філософії освіти. Philosophy of Education, Філософія освіти. Науковий журнал. 2018. Т. 23. № 2. Інститут вищої освіти НАПН України, НПУ ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2018. С. 146–162.

11. Дольська О. О., Дишкант Т. М. Пошуки місії університету в умовах цивілізаційних розломів. Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Сер. : Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. *Bulletin of the National Technical University “KhPI”. Ser. : Actual problems of Ukrainian society development* : зб. наук. пр. Харків : НТУ «ХПІ», 2022. № 1. С. 4–11. doi: https://doi.org/10.20998/2227-6890.2022.1.01

12. Дольська О. О., Дишкант Т. М. Ідея університету в сучасних викликах. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. Харків : Право, 2023. No 1 (56). С. 76–87. DOI: https:// doi.org/10.21564/2663–5704.56.274316

13. Кивлюк О. М, Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. Філософія комунікаційної парадигми постінформаційного суспільства: виклики і перспективи розвитку. Contemporary ukrainian science: theoretical and practical achievements : collective monograph / Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2024. С. 138–154.

14. Кивлюк О.П., Воронкова В.Г. Освітні трансформації та цінності: виховання нового покоління в умовах суспільних змін. Трансформація українського суспільства в цифрову еру : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 22 березня 2024 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 68–72.

15. Мар'єнко В.Ю. Аксіологічна рефлексія інформаційної свідомості особистості за доби цифровізації: нові дослідницькі тенденції. V Академічні Читання пам'яті професора Г. І. Волинки: філософія, наука та освіта : науково-практична конференція (1 травня 2024 року) / за ред. : Андрущенка В. П., Русакова С. С., Гончаренко К. С. – Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 60–64.

16. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. Київ. Основи. 1998. 669 с.

17. Пунченко О., Воронкова В., Андрюкайтене Р. Інтелект як визначальний тренд розвитку людини та історичні етапи його раціональної реконструкції. Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica", 2023. 17 (94). P. 72–81.

18. Пунченко О., Воронкова В., Андрюкайтене Р. Інтелект як іпокрена креативної взаємодії науки та освіти. Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica", 2024. 19 (96). P. 135–143.

19. Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності: Словник–довідник / З ініціативи д. соціологічних наук, проф. В.М. Пічі; за наук. ред. д. філос. наук., проф. В. Л. Петрушенка. Львів : «Новий Світ – 2000», 2022. 342 с.

20. Філософські проблеми сучасного наукового пізнання. Підручник. / Я.В. Тараронв, О.О. Дольська, Т.М. Дишкант та ін. Харків: видавець Іванченко І.С., 2023. 350

Анотація

Белогур В. Є., Воронкова В. Г., Олексенко Р. І. **Формування професійних компетентностей у процесі вивчення дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень».** – Стаття.

У статті розглядається значення дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень» у формуванні професійних компетентностей здобувачів вищої освіти. Акцентовано увагу на інтеграції філософських знань і дослідницьких навичок, які сприяють розвитку критичного мислення, аналітичних здібностей, наукової етики та самостійної наукової діяльності. **Метою статті** є виявлення впливу вивчення дисципліни «Філософія науки і методи наукових досліджень» на формування професійних компетентностей сучасного дослідника та їх трансформацію в контексті наукової діяльності. Проблема полягає у визначенні того, яким чином філософське осмислення науки та її методів сприяє трансформації професійних компетентностей дослідника та чи відповідає ця трансформація сучасним викликам науково-освітнього середовища. З огляду на це, дослідження даної проблеми має як теоретичне, так і практичне значення, адже дозволяє вдосконалити підходи до підготовки майбутніх науковців у закладах вищої освіти. Особлива увага приділяється міждисциплінарному підходу, що дозволяє поєднати теоретичну підготовку з практичними навичками дослідника. **Висновки.** Дисципліна «Філософія науки і методи наукових досліджень» є важливим компонентом професійної підготовки здобувачів вищої освіти, оскільки забезпечує формування ключових наукових, методологічних та етичних компетентностей. Вивчення філософських основ науки сприяє розвитку критичного мислення, уміння аналізувати наукові теорії, оцінювати обґрунтованість знань. Дисципліна «Філософія науки і методи наукових досліджень» має важливе теоретичне значення, оскільки забезпечує ґрунтовне розуміння природи наукового знання, філософських основ, на яких базується сучасна наука. Вивчення цієї дисципліни сприяє формуванню цілісної наукової картини світу, розвитку аналітичного мислення, навичок логічної аргументації та рефлексії процесу пізнання. У підсумку відмітимо, шо дисципліна виступає важливим чинником професійного становлення майбутніх фахівців, сприяючи розвитку критичного мислення та методологічної культури.

Ключові слова: філософія науки, методи наукових досліджень, методологічна культура, критичне мислення, професійні компетентності.

Summary

Bilohur V. E., Voronkova V. H., Oleksenko R. I. **Formation of professional competences in the process of studying the discipline "Philosophy of Science and Methods of Scientific Research".** – Article.

The article deals with the importance of the discipline "Philosophy of Science and Methods of Scientific Research" in the formation of professional competencies of higher education students. Attention is focused on the integration of philosophical knowledge and research skills that contribute to the development of critical thinking, analytical skills, scientific ethics and independent scientific activity. **The purpose of the article** is to identify the impact of studying the discipline "Philosophy of Science and Research Methods" on the formation of professional competencies of a modern researcher and their transformation in the context of scientific activity. The problem is to determine how the philosophical understanding of science and its methods contributes to the transformation of the researcher's professional competencies and whether this transformation meets the current challenges of the scientific and educational environment. It allows to improve approaches to training future scientists in higher education institutions. Particular attention is paid to an interdisciplinary approach, which allows combining theoretical training with practical research skills. **Conclusions.** The discipline «Philosophy of Science

and Research Methods» is an important component of the professional training of higher education students, as it ensures the formation of key scientific, methodological and ethical competencies. The study of the philosophical foundations of science contributes to the development of critical thinking, the ability to analyze scientific theories, and assess the validity of knowledge. The discipline «Philosophy of Science and Research Methods» is of great theoretical importance, as it provides a thorough understanding of the nature of scientific knowledge, the philosophical foundations on which modern science is based. The study of this discipline contributes to the formation of a holistic scientific picture of the world, the development of analytical thinking, skills of logical argumentation and reflection on the process of cognition. In conclusion, we note that the discipline is an important factor in the professional formation of future specialists, contributing to the development of critical thinking and methodological culture.

Key words: philosophy of science, methods of scientific research, methodological culture, critical thinking, professional competencies.

УДК 17.171
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.3

Т. В. Бубон
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6427-4180
викладачка кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В. А. Дранник
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6704-0432
викладачка кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

М. М. Галушко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2045-5419
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

МОРАЛЬ ЯК НЕОБХІДНИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Глобальні зміни в сучасному суспільстві, а також соціальні проблеми гостро ставлять питання про вироблення правильної системи поглядів на світ і ставлення людини до світу, що значно підвищує соціальний статус світогляду, його ролі в житті людини і суспільства.

Особливо актуальними є питання про мораль і моральні компоненти, як необхідний фактор розвитку людини. Вони містять у собі як систематизовані, теоретично оформлені морально-етичні ідеї та уявлення, так і моральні погляди та уявлення людей, якими вони керуються у своїй поведінці. У міру вдосконалення суспільства розширюється дія морального чинника, підвищується роль моралі в житті народу, у відносинах між людьми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Було розглянуто роботи таких науковців сучасності, як О. Бородай (етика й мораль у контексті свободи вибору), Т. Кісельова (метакультурна установка трансгуманізму), Г. Коростильов, О. Круць, Л. Петрова (гуманітаризм в епоху сучасної техніко-технологічної парадигми), Е. Кучменко, Ю. Давиденко, А. Бровко (моральна культура), О. Патлайчук, О. Ступак (етика дослідження в сфері наукових інновацій), О. Патлайчук, О. Ступак (науково-технічні ризики, нові технології, наукові відкриття), Г. Товканець (моральні цінності) тощо.

Метою статті є обґрунтування концепту моралі, як необхідного фактору розвитку людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мораль, моральні погляди, будучи складовою частиною світогляду, мають як повсякденно-емпіричний, так і науково-теоретичний рівень. Перший із названих рівнів може складатися стихійно, під впливом навколишніх умов і тих відносин, у які вступають люди у своєму повсякденному житті. Якщо взяти мораль, яку розуміють як систему поглядів, норм, принципів, правил, оціночних установок, відповідно до яких мотивують поведінку і регулюють взаємини людей у суспільстві, то вона передбачає вироблення в людині науково обґрунтованих уявлень про те, що морально, а що ні, на якій основі треба будувати стосунки з іншими людьми, в ім'я яких цілей жити і діяти. Моральні компоненти світогляду, що виражені на раціональному рівні, складаються із загальних уявлень про сутність моралі та її соціальних функцій, змісту і призначення моральних принципів, норм та основних категорій етики. Але, Г. Товканець зазначає, «що прийняття моральних цінностей – складний процес. Етичне навчання та моральне виховання, засноване лише на законах, принципах і нормах, може призвести до регулятивної схематичності міжособистісних стосунків, одновимірності (наказів, заборон і санкцій) і недостатньою мірою до розвитку власного духовно-морального потенціалу та компетентності кожної людини» [7, с. 26].

Теоретичний бік моралі у світогляді представлений насамперед етикою, предметом якої є закономірності походження, функціонування і розвитку моральної свідомості та моральної поведінки людей, а також з'ясування ролі моралі, моральності в сучасному суспільстві. Як зазначає О. Бородай «мораль та етика – це системи екзистенційних принципів і цінностей, які керу-

© Т. В. Бубон, В. А. Дранник, М. М. Галушко, 2025

ють вчинками і рішеннями людини в ситуаціях, які торкаються загальнолюдських цінностей» [1, с. 5–6].

Відмінності між практичною моральністю та етичними, загальносвітоглядними доктринами не можна абсолютизувати. Навіть найбільш абстрактні етичні теорії, як правило, є вираженням існуючих у суспільстві моральних відносин або тенденцій морального життя конкретної епохи. «Морально-етичні переконання мають глибокий вплив на сприйняття й реалізацію свободи вибору. Вони здатні визначати, які вчинки вважаються морально прийнятними або неприйнятними, і встановлювати межі для свободи вибору особистості» зазначає О. Бородай [1, с. 6].

В етиці широкого поширення набуло уявлення про мораль як про духовно-практичний спосіб освоєння світу людьми. Це означає, що мораль являє собою єдине ціле, до складу якої входять моральна свідомість, моральна діяльність (практика), моральні відносини. Мораль, отже, властивість не тільки свідомості, а й поведінки людини, соціальних спільнот. Якщо головною категорією моральної свідомості виступає норма (хоча вона містить також і елементи практики), то головним у моральній практиці є вчинок.

Моральна норма має чітко виражене світоглядне забарвлення, бо в ній у концентрованому вигляді відображаються погляди суспільства на такі світоглядні питання, як сенс людського життя, принципи ставлення людей до суспільства і між собою тощо. Сукупність моральних норм становить цілісну систему, яка відображається в різного роду моральних кодексах, заповідях, що розвиваються разом із розвитком суспільства. Вони мають велике значення в регулюванні відносин між людьми, що здійснюється, спираючись насамперед на силу авторитету панівних норм, яких люди дотримуються або за внутрішнім переконанням, або під впливом громадської думки, а не методом адміністративного примусу. Але, як зазначають Е. Кучменко, Ю. Давиденко, А. Бровко «моральна норма набуває культурного змісту, якщо вона об'єктивно інтегрована у практику життєдіяльності людини, у культурне життя. Поза цим, вона являє собою «жорсткий стандарт», що диктує вчинки і дії людей» [4, с. 242].

Компоненти світогляду – філософські, політичні, економічні, моральні, естетичні – внутрішньо пов'язані та взаємодіють між собою. Водночас вони відрізняються за низкою ознак, у тому числі за об'єктом відображення. Моральні погляди відображають об'єктивні моральні відносини, стійкі типи яких називають звичаями. У своїй основі моральність, як і всяка теорія моралі, завжди була, зрештою, продуктом певного економічного становища суспільства.

Специфіка моральних відносин і поглядів, що їх відображають, не тільки в тому, що вони залежать від економічних відносин, матеріальних засад, а й у тому, що найчастіше вони не проявляються в «чистому» вигляді, автономно, самі по собі, а виражаються через інші види суспільних відносин. Здатність моральності, моральної свідомості глибоко проникати в соціальний організм, у різні форми духовного життя.

Якщо виокремити головну лінію морального розвитку людини, то очевидно, що цей розвиток іде висхідною лінією і нерозривно пов'язаний із соціальним прогресом.

Співвідношення прогресу суспільного і морального, особливо взаємовідношення між розвитком моралі та розвитком науки і техніки, – проблема, яку обговорюють уже багато століть.

Останнім часом лінія на протиставлення науково-технічного і морального прогресу в суспільній думці посилюється. Визнаючи величезну роль науки і техніки в сучасному світі, багато вчених, діячів літератури і мистецтва не стільки пишаються досягненнями людського розуму, скільки серйозно побоюються науково-технічних досягнень. На їхню думку, зараз людство зіткнулося з такою важковирішуваною проблемою, як дедалі більший розрив між технічним прогресом і мораллю. Один з основних рецептів у цьому зв'язку – підвищити статус моралі як єдиної берегині неминущих людських цінностей та ідеалів. Також, принагідним буде використання методу філософського аналізу, який, як зазначають О. Патлайчук та О. Ступак «розглядає питання етичності та моральності використання нових технологій, підкреслюючи необхідність встановлення чітких меж і обмежень» [6, с. 230].

На противагу такому баченню проблеми прихильники технократизму вважають, що все, пов'язане з науково-технічним прогресом, – благо, а моральні оцінки її ролі особливого значення не мають, ба більше, стверджується безперечний пріоритет науки і техніки щодо розв'язання моральних проблем. Але, принагідним буде згадати і трансгуманістів. І, як зазначає Т. Кісельова, «основний підхід мислителів трансгуманістів полягає в тому, щоб активно досліджувати етичні проблеми, щоб гарантувати, що технологічний прогрес відбувається відповідно до цінностей, які ми як суспільство вважаємо важливими» [2, с. 150].

Сам по собі науково-технічний прогрес не призводить до перевороту в моралі, але безсумнівно впливає на процес формування моральних компонентів світогляду. Приміром, науково-технічний прогрес відчутно «раціоналізує» мораль. Однак доведений до крайності раціоналізм у моралі неправильно тлумачить її роль у суспільстві, недооцінює її соціальні функції, заважає повнокров-

ному розвитку моральних аспектів світогляду. Та, як зазначають Г. Коростильов, О. Круць, Л. Петрова, «у сучасному інформаційно-технологічному світі відбувається бурхлива революція в нормах суспільної моралі, яка так само бурхливо спричиняє зміни в морально-етичних відносинах соціума» [3, с. 66].

Мораль не байдужа до науково-технічного прогресу, до оцінки його наслідків. Він, як відомо, може бути використаний як для блага і добра, так і в ім'я здійснення антигуманних цілей, що приносять людині зло. Усе залежить від того, чиїм інтересам і яким ідеалам цей прогрес служить, які світоглядні установки виражає, чи осмислене досягнення природознавства і техніки з соціально-гуманістичного погляду. Будь-які наукові відкриття, перевороти в техніці самі по собі не роблять людей ні добрішими, ні злішими. Суть справи в тому, де, в якому суспільстві, в яких конкретних соціальних умовах відбуваються ті чи інші відкриття, яким цілям служить науково-технічний прогрес. Тому, як зазначають О. Патлайчук та О. Ступак «одним із ключових викликів є збалансування між швидкими темпами наукового розвитку та необхідністю етичного обґрунтування досліджень. Прагнення до високої продуктивності та конкурентоспроможності може привести до порушень етичних стандартів, що вимагає постійного вдосконалення етичних норм та засобів контролю» [5, с. 172–173].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Таким чином, мораль є необхідним фактором розвитку людини. А ефективність роботи з формування морально-духовного світу особистості тим вища, чим активніше людина бере участь у перетворювальній діяльності, чим багатші й ширші її соціальні зв'язки, чим багатогранніша система виховання. Зі зростанням могутності науки і техніки зростає моральна відповідальність ученого і суспільства загалом за практичні результати відкриттів, винаходів і наслідки їх застосування. Хоча науково-технічний прогрес і впливає на моральність, але кардинальні зміни в ній, заміна одних моральних систем іншими здійснюється насамперед у результаті змін у характері суспільних відносин.

Література

1. Бородай О. Д. Етика й мораль у контексті свободи вибору: сучасні дискусії й конфлікти. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 47. С. 3–8.

2. Кісельова Т. В. По той бік людськості: метакультурна установка трансгуманізму. *Культурологічний альманах*. 2023. № 3. С. 147–152.

3. Коростильов Г. Л., Круць О. А, Петрова Л. О. Гуманітаризм в епоху сучасної техніко-технологічної парадигми (соціально-філософський аналіз). *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 49. С. 62–68.

4. Кучменко Е. М., Давиденко Ю. М., Бровко А. Г. З історії формування поняття «нормотворчості» як складової моральної культури України XIX ст. *Література та культура Полісся. Серія «Філологічні науки»*. 2024. Вип. 110. № 24. С. 229–245.

5. Патлайчук О. В., Ступак О. П. Етика дослідження в сфері наукових інновацій: виклики та можливості. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2024. № 48. С. 162–175.

6. Патлайчук О. В., Ступак О. П. Філософський аналіз науково-технічних ризиків, повязаних із розвитком нових технологій та наукових відкриттів. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 2 (10). С. 223–231.

7. Товканець Г. Моральні цінності як відображення культури пізнання і досвіду особистості: педагогічний аспект. *Молодь і ринок*. 2024. № 1(221). С. 24–28.

Анотація

Бубон Т. В., Дранник В. А., Галушко М. М. **Мораль як необхідний фактор розвитку людини.** – Стаття.

У статті розглядається концепт моралі, як необхідний фактор розвитку людини. Глобальні зміни в сучасному суспільстві, а також соціальні проблеми гостро ставлять питання про вироблення правильної системи поглядів на світ і ставлення людини до світу, що значно підвищує соціальний статус світогляду, його ролі в житті людини і суспільства.

Особливо актуальними є питання про мораль і моральні компоненти, як необхідний фактор розвитку людини. Вони містять у собі як систематизовані, теоретично оформлені морально-етичні ідеї та уявлення, так і моральні погляди та уявлення людей, якими вони керуються у своїй поведінці. У міру вдосконалення суспільства розширюється дія морального чинника, підвищується роль моралі в житті народу, у відносинах між людьми.

Мораль, моральні погляди, будучи складовою частиною світогляду, мають як повсякденно-емпіричний, так і науково-теоретичний рівень. Перший із названих рівнів може складатися стихійно, під впливом навколишніх умов і тих відносин, у які вступають люди у своєму повсякденному житті. Якщо взяти мораль, яку розуміють як систему поглядів, норм, принципів, правил, оціночних установок, відповідно до яких мотивують поведінку і регулюють взаємини людей у суспільстві, то вона передбачає вироблення в людині науково обґрунтованих уявлень про те, що морально, а що ні, на якій основі треба будувати стосунки з іншими людьми, в ім'я яких цілей жити і діяти.

Ефективність роботи з формування морально-духовного світу особистості тим вища, чим активніше людина бере участь у перетворювальній діяльності, чим багатші й ширші її соціальні зв'язки, чим багатогранніша система виховання. Зі зростанням могутності науки і техніки зростає моральна відповідальність ученого і суспільства загалом за практичні результати відкриттів, винаходів і наслідки їх застосування. Хоча нау-

ково-технічний прогрес і впливає на моральність, але кардинальні зміни в ній, заміна одних моральних систем іншими здійснюється насамперед у результаті змін у характері суспільних відносин.

Ключові слова: мораль, етика, моральна норма, наука, техніка.

Summary

Bubon T. V., Drannyk V. A., Galushko M. M. **Morality as a necessary factor in human development.** – Article.

The article considers the concept of morality as a necessary factor in human development. Global changes in modern society, as well as social problems, acutely raise the question of developing the correct system of worldviews and human attitude to the world, which significantly increases the social status of worldview, its role in human life and society.

Particularly relevant are the issues of morality and moral components as a necessary factor of human development. They include both systematized, theoretically formulated moral and ethical ideas and concepts, and the moral views and concepts of people, which guide their behavior. As society improves, the influence of the moral factor expands, the role of morality in the life of the people and in relations between people increases.

Morality, moral views, being an integral part of the worldview, have both an everyday empirical and a scientific and theoretical level. The first of these levels can develop spontaneously, under the influence of environmental conditions and the relationships that people enter into in their everyday lives. If we take morality, which is understood as a system of views, norms, principles, rules, and value judgments, according to which behavior is motivated and relationships between people in society are regulated, then it involves developing scientifically based ideas in a person about what is moral and what is not, on what basis relationships with other people should be built, and in the name of what goals to live and act.

The effectiveness of work on the formation of the moral and spiritual world of the individual is higher, the more actively a person participates in transformative activities, the richer and broader his social connections, the more multifaceted the education system. With the growth of the power of science and technology, the moral responsibility of scientists and society as a whole for the practical results of discoveries, inventions, and the consequences of their application increases. Although scientific and technological progress affects morality, cardinal changes in it, the replacement of some moral systems by others, are carried out primarily as a result of changes in the nature of social relations.

Key words: morality, ethics, moral norm, science, technique.

УДК [1+33]:330.14
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.4

Л. В. Діденко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1734-0055
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФІЛОСОФСЬКА ОСНОВА МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО РОЗУМІННЯ КАПІТАЛУ: ВІД ЕКОНОМІЧНОГО ПОНЯТТЯ ДО КУЛЬТУРОПАРАСОЛЬКОВОЇ СКЛАДЕНОСТІ

Зауваги: 1) *пунктуаційна* – авторські, тобто мої власні, роз'яснення–й–уточнення у тексті подані через {...}; 2) *антропонімна* – усі імена–та–прізвища транслітеровані за фонетичним підходом зі збереженням автентичних подвоєнь та подані у тексті за першою згадкою у форматі «антропонім українською {антропонім мовою оригіналу та/або англійською}»; *3) мовно-цитувальна* – деякі думки мислителів {переважно з україномовних перекладів} наведені відповідно до видання, хоча у них можуть бути наявні окремі «лінґвоогріхи» {тобто: використані не завжди «суто українські слова та вирази»}; *4) перекладацька* – цитовані частини з іноземномовних джерел наведені у авторських формулюваннях, що можуть не співпадати з «офіційними»; *5) завдячувальна* – тим, хто завжди залишається на моєму боці.

Пропоноване дослідження актуалізують суспільні процеси як на країновому, так і на світовому рівні. У сучасності все більше акцентують увагу на капіталі через посилення економічних питань {вичерпність природних ресурсів, необхідність їх продукування для забезпечення усіх представників людства найнеобхіднішим, потребозадовольняння споживачів та підтримування достатнього/прийнятного «рівня їх насолоди» тощо} з подальшим виходом на геоекономіку. Проте капітал у XXI ст. вже «перетнув межі» – і країнової, і так само світової – економіки {з погляду Массімо Раннєдди, «поняття капіталу, дійсно, виходить за межі економічного аспекту» [23, с. 2367]}: його значущість значно розширилася не у теорезисі, а у праксисі. Наразі він може поставати не тільки економічним ресурсом, але і неекономічним – символом, владою, формою соціальної організації тощо. Капітал вже набуває соціального значення [18, с. 1075]. Нині поняття «капітал» використовуване у міждисциплінарних дослідженнях та практиках: воно долучене як базове поняття у «галузеві лексикони» {культуро-філософський, соціологічний, історичний, політичний та інші}, що не тільки деталізує окремі сеґменти країнового суспільства, але й зумовлює їх взаємозалежність.

Постановка проблеми та проблемоокреслення є одночасно вельми простими {необхідно розтлумачити капітал} і доволі складними {чи можливо з-поміж наявних підходів до розуміння-й-пояснення капіталу виокремити його сутність?}. Спершу видається, що розгляд капіталу є наскрізнолокаційним {тобто незалежним від регіону, частини території, країни}, проте при опрацюванні матеріалів з'явилося найголовніше утруднення – тлумачення капіталу не тільки постає узалежненим від локації, але й культуровкоріненим {що ілюструють підходи до локусного/локаціного епохового та мовоодиницевого вживання}. Ба більше, слово «капітал» з'являється набагато пізніше, аніж праксисний запит на нього. Тож від початкового задуму – розтлумачити капітал – мені необхідно перейти до глибших його пластів {тобто виокремити сутність капіталу}.

Теоретико-практичні параметри наукової новизни зумовлені формулюванням теми статті, структурою пропонованої розвідки {тобто пунктами розгляду теми}, а також необхідністю оновлення-та-збагачення україномовного філософського дискурсу відповідними лінґвоодиницями. До того ж моє дослідження є не тільки першим формулюванням проблеми на перетині філософської, соціологічної, економічної та культурологічної площин, але й поставатиме однією з перших спроб розв'язання міждисциплінарних утруднень щодо капіталу, які вже виникли в окремих галузевих дискурсах.

Мета дослідження: виявити філософську основу міждисциплінарного розуміння капіталу. ***Дослідницькими завданнями*** постають: окреслити ідейне підґрунтя капіталу на європейських теренах; зазначити його головні ідеєзасновки через розмірковування Платона та Арістотеля; наголосити на смислах слова «капітал»; виокремити фахові підходи поліаспектного витлумачення капіталу через загальні епохові тренди, а також ідеї Адама Сміта та Карла Маркса; вирізнити ключові ознаки поняття «капітал»; презентувати новітні підходи до його «смислового оновлення»; припустити можливість об'єднування смислів капіталу через перехідну структуру, тобто культуропарасолькову складеність.

Теорезис формують ідеї мислителів попередніх епох/періодів та дослідження – гіпотези, концепції, розробки – колег з різних локацій щодо: коректного

© Л. В. Діденко, 2025

перекладання текстів Арістотеля та деяких ним використовуваних понять{Карл Поланьї / Karl Paul Polanyi}; передумов з'яви самого слова «капітал» та його змісту {Арістотель / Ἀριστοτέλης / Aristotélēs, Платон / Πλάτων / Plato }; політекономічного розуміння капіталу {Карл Маркс / Karl Heinrich Marx, Адам Сміт / Adam Smith}; ознак капіталу та його сутності {П'єр Бурд'йо / Pierre Bourdieu, Гейб Ігнатов / Gabe Ignatow і Лора Робінсон / Laura Robinson, Массімо Раннєдда / Massimo Ragnedda, Джеффрі Мартін Ходжсон / Geoffrey M. Hodgson, Пйотр Штомпка / Piotr Sztompka}; філософсько-економічної сутності й варіативів капіталу {Валентина Кондрашова-Діденко / Valentyna Kondrashova-Didenko та Лариса Діденко / Larysa V. Didenko}; відносин капітал-життя {Антонелла Корсані / Antonella Corsani, Мауріціо Ладзарато / Maurizio Lazzarato} та ін.

Методологію пропонованої розвідки вибудовано на поєднанні підходів {галузевого, міждисциплінарного}, принципів {історизму, цілісності, умовної об'єктивності, причинно-наслідковості, обґрунтованості, квадролексу [3]} та якісних методів {реконструювального, аналізувального, синтезувального, герменевтичного, структурного, праґматичного, феноменологічного, компаративного, розмірковувального тощо}.

Результати дослідження презентовані далі у тематичних пунктах та авторських розтлумаченнях.

Вихідні нюанси. Перед деталізуванням капіталу необхідно виявити параметри його спричинювання {тобто те, що зумовило його виникання та функціонування}: 1) праксисні засновки формування {капітал виникає не раптово та самовільно, а є антропоспричинюваним: тобто цільовоствореним для «компактного оперування тим, що постає своєрідною формою впорядкованості деяких елементів, задіяних у життєдіяльності Акторів»}; 2) лінґво-засновки поняття «капітал» {те, що з деяких причин окреслене як «головне» та/або «важливе»}; 3) галузеві акцентування капіталу {постають «посиленим параметральним розглядом» окремих властивостей/ознак/характеристик капіталу}; 4) економічне розуміння капіталу {як «самозростальної вартості», що задана «ідеологом класичної теорії капіталу» Карлом Марксом [20]} тощо.

Локаційні «перекладацькі вибрики» щодо оригінальних текстів мислителів попередніх епох зумовили «внутрішнє розмежування» дослідників на стандартних {переважно початківців та/або зорієнтованих на кількісні публікаційні показники} та академічних {досвідних фахівців, обізнаних з автентичними текстами, акцентувальників культуро – та соціосмислів епохи/періоду, переважно міждисциплінарних дослідників}. Завдяки першим у науковому середовищі склалося {і не припиняється, а навіть посилюється} не зовсім коректне розуміння як самого поняття «капітал», так само і його «сутнісного ядра». Натомість другі «обтяжують себе» розтлумаченнями багатьох непростих моментів як щодо з'яви слова «капітал», його смислопластів, а також і щодо його коректного фіксування у текстах мислителів.

Слово «капітал» з'явилося багато століть тому: достеменно невідомо чи в Античності {Давня Греція та/або Римська Імперія} існувало таке слово, поняття або категорія. Щоправда, у дослідницькій площині можна віднайти приписування перших згадок категорії «капітал» давньогрецькому мислителю Арістотелю [9, с. 63]. Так, в україномовному перекладі давньогрецького тексту Арістотеля «Політика» використовуване сучасне словосполучення «*грошові капітали*» {курсивування тут і у цитаті далі мої}: «дехто наполягає, що треба або зберігати *грошові капітали*, або збільшувати їх до безмежності» [2, с. 28 {1257a}]. Наразі важливо зауважити: в оригіналі давньогрецького тексту слово «капітал» прямо не використовуване [10]. Ба більше, воно має латиномовне укорінення, тобто технічно Арістотель ним послуговуватись ще не міг {гіпотетично слово «капітал» могли використовувати давні греки у побуті, проте – прагматично це не було виправданим, оскільки для буденного лексикону воно заскладне і вельми незвичне}.

Натомість у давньогрецькому полісі послуговувалися словами/поняттями, які були близькими {якщо не тотожними} за змістом до узвичаєного нині капіталу: «гроші» {«νόμισμα»}, «майно або володіння» {«κτήσις»}, «запаси матеріальних благ» {«χρήματα»}, що їх можна використовувати у домогосподарстві або торгівлі, і так само «багатство» в широкому розумінні {«πλοῦτος»} тощо. Ці чотири слова/поняття мали значущість для розуміння соціальних і/або економічних відносин, але не робили концептуального наголосу, який «склався/сформувався» значно пізніше через збагачення «локальних лексиконів» словом/поняттям «капітал».

Химерний нюанс щодо вельми «вільнодумного перекладання»: з одного боку, необхідність «осучаснювання» класичних текстів – наприклад, Арістотеля – для «наближання» його епохи до нашого розуміння є виправданим задля популяризування як філософських ідей, так само й наукових досліджень; проте, з іншого боку, подібні «перекладацькі вибрики» спричинюватимуть «ідеє-культурні колізії» через додавання невластивого епосі та/або окремому мислителю. Подібним хибують не тільки україномовні, але й англомовні переклади автентичних текстів Арістотеля {і не тільки}: первинні слова/поняття та частини текстів «занадто осучаснюють» {тобто змінюють лексикон окремого мислителя}, а зміст {усього тексту та/або його частини} витлумачують

у довільно-переказовій формі через наближання презентованих ідей/понять до розуміння у дусі пізнього капіталізму і/або ще більше – XX ст. та/або XXI ст. Те саме можна зауважити й щодо процесів/явищ {наприклад: «вироблення продуктів першої необхідності»; «роблення грошей»; «приростання ціни»; «віддавання грошей за відсотки» тощо}. Окрім того, деякі з арістотелевих ключових термінів – насамперед «καπηλική», «μετάδοσις», «κτήσις», «χρηματιστικὴ», «χρήματα», «πλοῦτος» – були хибно витлумачені при перекладі, що зазначив на початку другої половини XX ст. Карл Поланьї [22]: помилки, іноді, малопомітні, проте вони значно впливають на розуміння змісту того чи іншого слова, явища, процесу та навіть самої епохи загалом [22, с. 91], а відповідно виявлення і розуміння передумов формування сучасного слова і поняття «капітал». Наприклад, термін «καπηλική» перекладали «мистецтво роздрібної торгівлі» замість «мистецтво комерційної торгівлі»; «χρηματιστικὴ» перетворилось на «мистецтво робити гроші» замість «мистецтво робити запаси» {тобто достатньо забезпечувати себе та/або свій дім/господарство предметами першої необхідності – зерном, олією, вином, шерстю тощо}, або «мистецтво постачання»; «χρήματα» звели до «гроші» замість «предмети першої необхідності»; «πλοῦτος» стало «багатство як накопичення грошей» замість «багатство як запаси предметів життєвої необхідності»; значення «μετάδοσις» окреслювали через «обмін» або «бартер» замість «передавання своєї частки» тощо [22, с. 91]. Карл Поланьї наголошує: Арістотель, наприклад, навмисно використовував термін «chrematistike» у буквальному розумінні як «забезпечення предметами першої необхідності», а не у звичному значенні «роблення грошей» [22, с. 92–93]. І далі він продовжує: насправді для Арістотеля акцент на негрошовому значенні слова «chremata» був логічно неминучим, оскільки він дотримувався постулату самодостатності, який не мав сенсу поза контекстом натуралістичного витлумачення багатства [22, с. 93].

Таким чином, у давньогрецькій {та згодом у римоімперській} Античності почали закладатися основи для з'яви сучасного поняття капіталу {через локальні мовоодиниці, змісти, особливості та ситуативну застосовність у соціо-культурному просторі}.

Ідейне підґрунтя поняття «капітал» на європейських теренах варто розмежувати на два окремі блоки з «наголошеними сеґментами» {тобто виокремленими «поліаспектними супутніми складниками»}.

Перший блок – «капіталостановлення» {який уможливив закономірне праксисне спричинення слова/поняття «капітал»}, включає «епохові наголошені сеґменти» з виокремленими складниками: 1) внутрішньогосподарювальний {давньогрецька Античність: гроші, майно, матеріальні блага, багатство та ін.}; 2) державообліковий {римоімперська Античність: управління громадянами, податковий облік}; 3) духовно-орієнтувальний {Патристика: духовність, розподіл благ/майна, використання на користь усіх та ін.; Схоластика: духовність, справедлива ціна, спільнотний добробут, моральна добробутність, врівноважування благих дій, миру в душі та справедливості у рішеннях тощо}; 4) фінансово-ресурсний {Ренесанс: інструментальність, власність на землю, статусні привілеї, кредитування, грошовий обіг, каталізувальний чинник науки, фінансовий ресурс та ін.}.

Другий блок – «капіталорозгортання» {який не тільки галузево деталізує поняття «капітал», але і формує «мережу його проявів»} охоплює 4 століття – від XVIII ст. через XIX ст. та XX ст. до XXI ст., у межах яких поняття «капітал» акцентують через його переважно речові {Адам Сміт} та фінансові {Карл Маркс} показники-властивості, що поступово «дробляться» на типи/види/форми і на сьогодні складають «мережу взаємовпливальних капіталопроявів».

Якщо перший блок {«капіталостановлення»} задає основи, то другий блок {«капіталорозгортання»} – деталізує останні та адаптує їх до нових соціовикликів {не тільки економічних, але й політичних, культурних, цифрових та ін.}.

У презентованому тексті я не зазначала завданням огляд усіх епохових поглядів мислителів щодо капіталу та/або дотичних до нього понять. Власне, далі подані **головні ідеєзасновки**, на основі яких «поступово склалося» і поняття «капітал», і вичіткішало його сутнісне ядро.

Ідеєзасновки капіталу вкорінені у життєпростір давньогрецького полісу, тобто його коректніше розуміти через простір окремого господарства {тут: внутрішньогосподарювальний сеґмент, яким переважно керували в межах окремих родів}. Наскізний спільний вектор – накопичування зискового у майбутньому – є близьким до пізнішого поняття «багатство», яке не просто «десь має бути», воно має «накопичитися» й «зберегтися» {хоча бажано ще й «примножитися»}. Думкоспрямування головних мислителів Античності так само «рухаються» від багатства.

Платон розумів під багатством нагромадження грошей і/або золота, розмірковував щодо грошових відносин між громадянами – між бідними і багатими, між самими багатіями [5; 6].

Натомість Арістотель розглядав багатство через наживання статків. Таке наживання «буває двояким: з одного боку, воно належить до торгівлі, а з другого – до царини господарства; останнє обумовлене необхідністю й гідне похвали, торгівля ж, як діяльність, що виникла через необхідність обміну, – неприродна й заслуговує на докір» [2, с. 29, {1258a}]. Багатство, на його думку, можна

звести до запасів продуктів першої необхідності {«χρήματα»} – олії, зерна, вина тощо. А от накопичення грошей він розглядав радше негативно, оскільки їх пов'язували з лихварством. [1; 2]. Ціль господарства – це самозабезпечення достатнього {але не безмежного} запасу предметів першої необхідності, а ціллю торгівлі є «віддавання грошей за відсотки», тобто збагачення як таке [2, с. 27 {1257a}]. Таким чином, багатство витлумачували вже подвійно: 1) як резерв предметів першої необхідності для самодостатності; 2) як безмежне накопичення грошей. Якщо у першому випадку під багатством розуміли майно і/або речі, використовувані у господарстві, то в другому – «велику кількість грошей», завдяки яким «наживають статку і ведуть торгівлю» [2, с. 27 {1257a}]. Учень Платона продовжує думку: «І навпаки, інколи гроші видаються людям за непотріб, за умовну річ, зовсім неприродну», і вони втрачають «усяку користь у повсякденному вжитку, і в такому разі навіть заможна людина, маючи їх досить, не може купити собі бодай найнеобхідніше для проживання» [2, с. 27 {1257a}]. Наголос давньогрецького мислителя вельми своєрідний: навіть величезна кількість грошей не уможливить рятування людини від голоду і, ба більше, від голодної смерті: «таке багатство позбавлене всякого смислу, а людина, маючи надмір грошей, може померти з голоду, як це описується в легенді про Мідаса, у якого внаслідок ненаситних бажань усе, до чого він торкався, перетворювалося на золото» [2, с. 28 {1257a}]. Арістотель розглядає багатство {«πλοῦτος»} подвійно: 1) через розмежування майна {тобто належного «до речей, якими користуються» [1, с. 141 {1119b}]} і грошей; 2) через їх співвідношення. Він висновує: 1) «оцінювальну полюсність» {багатство постає як природне і неприродне, справедливе і несправедливе, корисне і не завжди корисне тощо}; 2) як вартість майна та її вимірник. Але й нагадує: «А майном {«χρήματα»} ми називаємо все, вартість чого вимірюється грошима» [1, с. 141 {1119b}]. Наразі йдеться про якісне і кількісне визначення багатства, що є особливо важливим для торгівлі через обмін.

Таким чином, на основі арістотелевих розмірковувань можна результувати: не слід ототожнювати багатство з кількістю грошей {або монет}, оскільки гроші постають формою багатства як майна, або речей, або предметів необхідності, що уможливлює обмін і торгівлю. Давньогрецький мислитель стверджує: саме гроші «служать нам як би заставою можливості обміну в майбутньому» [1, с. 113 {1133a}] – «ніби розкраюють» обмін в просторі і часі.

Слово «капітал» вжиткували доволі своєрідно: воно мало пізньолатинське мововкорінення – від слова «capitalis» {XII–XIII ст.} зі значенням «основне майно», або «головне майно». Тобто було похідним від іменника «caput, – itis» зі значенням «голова» {X–XI ст.}, що застосовували до майна, яке могло приносити дохід {йдеться передусім про худобу: одну її голову вважали одиницею обліку}. Слово «капітал» через старофранцузьке «capital» {XIV ст.} потрапило у німецьку мову – «kapital» {XV ст.}, а потім перейшло у ранньоанглійську – «capital» {XV ст.}. Первинно слово «капітал» у старолатинській і старофранцузькій мовах було субстантивованим прикметником зі значенням «головний», «найважливіший», а пізніше «капітал» почали використовувати як іменник, що утримував у собі визначальну ознаку «головне» і/або «найголовніше».

Очевидно: згадані «мовні нюанси» оформилися набагато пізніше, аніж виник «запит на капітал» {тобто виникання антропозв'язковостей щодо продуктообміну та/або перспективного забезпечення наступних поколінь через накопичення «дечого нешвидко знецінюваного»}.

Фахові підходи поліаспектності витлумачення капіталу вкорінені у праксис і напряму залежні від культуросередовища та соціопростору. Маю наголосити: у пропонованому дослідженні я не акцентувала розгляд «капіталу через глобальну призму» {тобто мене більше цікавив саме «локаційний аспект», що обмежений європростором}.

Перші «апелювання до» того, що ми нині називаємо «капітал» сягають далекого минулого, але необхідно врахувати «епохові особливості», тобто відсутність самого слова/поняття «капітал» {хоча «частковими аспект-поняттями» – «майно», «запаси», «гроші», «багатство» тощо – вже широко послуговувалися}. У давньогрецькому полісі, за часів Арістотеля, багатство, наприклад, було радше засобом досягнення соціального статусу, ніж інструментом для інвестування та розширення домогосподарства. Хоча тоді й існували поняття, близькі до капіталу в сучасному розумінні, саме слово/поняття «капітал» з'явилося в іншу культуро-історичну епоху – в контексті Середньовічної Європи.

Поняття «капітал» почало формуватися у період XIII–XV ст. з посиленням торгівлі та банківської справи в Європі. Однак широкого використання та актуальності це поняття набуло тільки у XVII–XVIII ст. з розвитком класичної англійської політичної економії {насамперед, у працях Дейвіда Рікардо / David Ricardo і Адама Сміта}.

До XIII ст. у різних локаціях Європи – насамперед в Італії – слово «капітал» розглядали в контексті торгівлі та інвестицій. Тому його визначали як «фонд грошей, що людина чи компанія інвестує у певну справу». Проте вже з початку XIII ст. в тій само Італії доволі широко використовували слово «капітал», а з останньої чверті XIII ст. – й словосполучення «капітальні активи» [13, с. 232–233]. З XIII ст. і приблизно до середини 70-х років

XVIII ст. поняття «капітал» використовували у значенні «гроші» і поступово таке розуміння стало поширеним теренами Західної Європи.

Таким чином, до самого початку останньої чверті XVIII ст. головним підходом до розуміння сутності поняття капіталу залишається монетарний, а у практичній діяльності {насамперед торгівельній} використовують капітал виключно зі значенням «гроші».

Щоправда, як показує аналіз публікацій, присвячених витлумаченню слова «капітал», на початку XVII ст. з'являється ще одне його значення – «запас товарів і навіть багатство в загальному розумінні». Капітал пропонують визначати подвійно: 1) «багатство», «вартість»; 2) «запас», «головну або основну субстанцію людини» [16, с. 187]. Проте таке витлумачення має деякі некоректності: «ідея вартості», яка передбачає оцінку, змішується з ідеєю субстанції, ймовірно, у сенсі матеріальних речей, що перебувають у власності»; і тому в запропонованому контексті використання слова «капітал» є «заплутаним синонімом багатства, товарів і запасів» [16, с. 187].

Наведене «аспектоване розтлумачення» поняття «капітал» потребує уточнення і корегування, але тут головне в іншому – таке розуміння капіталу є і його не слід ігнорувати. Адже факт очевидний: з'являються спроби {хоча й поодинокі} по-іншому визначати капітал – прирівнювати його до багатства, зводити до речей, окреслювати ним запаси продуктів/товарів, а не тільки позначати ним гроші і/або кількість грошей, суму грошей, оскільки монетарний підхід постає своєрідним звуженням розуміння капіталу.

Мої висновування підтверджені розмірковуваннями щодо змісту капіталу у працях представників класичної англійської політичної економії {Дейвіда Рікардо, Адама Сміта та ін.}. Особливо на цьому наголосив Адам Сміт: розуміння понять «багатство», «запаси», «капітальні запаси», «капітал» він визначав як матеріальні, або фізичні, речі, вироблені іншими речами [7], тобто тяжів до немонетарного підходу у поясненнях та обґрунтуваннях. Він стверджував: та частина запасів продуктів різного роду, від якої людина «очікує отримати дохід, називається капіталом» [7, с. 168]. Окрім того, він послуговувався конструктом «капітальні запаси», що включали основний та обіговий капітал. На його думку, для основного капіталу як однієї з трьох складових загальних запасів характерно приносити дохід або прибуток, але «...не надходячи в обіг або не міняючи власника», і включає машини, будівлі, землю і «набуті та корисні здібності людей» [7, с. 170–171]. І далі: «Набуття таких здібностей, враховуючи також утримання їх власника впродовж його виховання, навчання або учнівства, завжди вимагає дійсних витрат, які є основним капіталом, що наче реалізується в його особистості. Ці здібності, являючи собою частину статку такої особи, водночас стають частиною багатства всього суспільства, до якого вона належить. Більшу вправність і вміння робітника можна розглядати так само як і машини та знаряддя виробництва, що скорочують або полегшують працю і, хоча й потребують певних витрат, але відшкодовують ці витрати разом із прибутком» [7, с. 171]. Це твердження Адама Сміта вказує на те, що капітал «охоплюватиме» не тільки речі, але і людей {хоча він і не використовує сам термін «людський капітал»}. Обіговий капітал як частина загальних запасів «характеризується тим, що приносить прибуток тільки в процесі обігу або міняючи господарів» [7, с. 171]. Він включає продовольство, матеріали і готові вироби, що знаходяться на руках продавців. Адам Сміт показав і співвідношення основного та обігового капіталів: «будь-який основний капітал первісно виникає з капіталу обігового й вимагає постійного поповнення з цього самого джерела» [7, с. 171]. Його заувага щодо грошей варта окремої згадки: гроші як засіб обміну і торгівлі не входять у дохід та багатство суспільства, до якого вони належать [7, с. 177].

Такі розмірковування вченого уможливили мої висновування: 1) смітове витлумачення багатства і запасів схоже на арістотелеве – і у Адама Сміта, і в Арістотеля [2] вони використані у значенні предметів і/або речей, без включення грошей; 2) Адам Сміт змінив акцент з монетарного уявлення про капітал на товарно-речовий підхід, у межах якого речі та товари самі стають капіталом; 3) смітове розширене розуміння капіталу скоригувало його значення {капітал – вже не гроші чи сума грошей, а ресурс у формі матеріальних і нематеріальних благ}.

Таким чином, з початку останньої чверті XVIII ст. капітал використовують уже подвійно: 1) у значенні грошей та/або суми грошей; 2) у значенні речей. Наразі важливо зауважити: домінувальне розуміння-тлумачення капіталу було зафіксоване саме за смітовим немонетарним підходом. Проте вчені {політекономи, економісти і філософи} не дійшли згоди щодо чіткого і коректного витлумачення поняття «капітал»: одні відстоювали монетарний підхід, а інші – товарно-речовий.

У другій половині XIX ст. Карл Маркс розробив теорію капіталу. На його думку, капітал – це суспільне відношення, що проявлюване як специфічний рух самозростальної вартості. У межах цього руху {Г – Т – В – Т' – Г'} можна умовно виокремити кілька фаз, кожна з яких розкриває окремий аспект капіталу: грошовий {гроші, товар, обіг}, вартісний {вартість, додаткова вартість, робоча сила}, руховий {сам колообіг як процес}, відносинний {втілення виробничих відносин у речах, передусім у товарі}. У цьому сенсі капі-

тал постає не як річ, а як динамічний процес, що охоплює обіг та виробництво. Важливо зазначити: Карл Маркс свідомо відмовився від товарно-речового розуміння капіталу, характерного для класичної політичної економії {зокрема для ідей Адама Сміта}. Натомість він сформулював власну теорію, в межах якої капітал пов'язується з грошима і системою суспільних відносин у межах капіталістичної формації.

У марксовій теорії капіталу обґрунтовано: за умов капіталізму гроші, а конкретніше їх приростання, постають метою виробництва й обігу. Витлумачення капіталу як грошей чи суми грошей є важливим для розуміння капіталістичної формації загалом. Тому Карл Маркс запропонував вузьку і широку {тобто розгорнуту} дефініцію капіталу: 1) «капіталом є гроші» [20]; 2) капітал – це гроші, що здійснюють рух і через певний час повертаються до свого власника у тій само формі, але у збільшеній кількості {іншими словами: особистість капіталіста «або, точніше, його кишеня – ось той пункт, звідки виходять і куди повертаються гроші» [20]}. На його думку, витлумачувати капітал можливо ще й як самозростальну вартість {або вартість, що приносить додаткову вартість}, а також як руховість [20]. Зазначене є взаємопов'язаним: 1) гроші тільки у русі можуть зростати на певну величину; 2) вартість лише у грошовій формі здатна здійснювати рух і приносити додаткову вартість у грошовій формі, тобто самозростати як гроші {іншими словами: вартість є саморухомою, саморухомими грошима, а тому постає капіталом [20]}. Далі Карл Маркс зауважує: рух, у якому вартість приєднує до себе додаткову вартість, є її власним рухом, відповідно її зростання є самозростанням [20]. Саме тому гроші, з його погляду, й утворюють вихідний і завершальний пункт будь-якого зростання вартості.

За марксовим баченням: капітал – це не річ, а суспільні відносини між людьми, які виникають завдяки речам і втілювані в них [20]. Пізніше він у своїй теорії розширює витлумачення капіталу-як-відносин: капітал – це не річ, а визначені виробничі відносини, що належать до певної суспільно-економічної формації, набувають форми речі та надають цій речі специфічного суспільного характеру [21]. Тобто капітал постає не сумою вироблених матеріальних засобів виробництва, а соціально-економічними відносинами між людьми. Ці відносини: 1) втілені у засоби виробництва; 2) виникають саме при використанні засобів виробництва; 3) характерні для капіталістичного суспільства. У Карла Маркса капітал-як-відносини набуває речових форм, або втілюваний в самі речі. Він стверджував: капітал є історичним поняттям {за певних умов з'являється і за певних умов зникає}, оскільки пов'язаний з капіталістичним суспільством/виробництвом.

Таким чином, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. вже існували чотири підходи до розуміння поняття «капітал»: 1) монетарний {тобто гроші і/або грошова вартість власних активів}, 2) речовий {тобто річ, що задовольняє ту чи іншу потребу людини/людей; саме тому він існує на всіх етапах розвитку людства}, 3) руховий {тобто колообіг як процес}, 4) відносинний {тобто соціально-економічні відносини, втілені в речі/речах}.

Хиткість витлумачень поняття «капітал» нині зауважують не тільки економісти {теоретики, науковці та практики, що залучені у бізнес-простір}, але й дослідники з інших наукових царин {філософії, соціології, культурології тощо}. Вони усі прямо не заперечують «класичних підходів до витлумачення капіталу», проте висловлюють варіанти до оновленого розуміння капіталу {співмірно сучасним соціовикликам та змінам/коригуванням антроповекторування}.

Виокремлення ключових ознак поняття «капітал» є допоміжним у «оновленні класичних підходів» його витлумачування сучасними дослідниками {особливо у XX ст. та XXI ст.}.

Складно суперечити тезі П'єра Бурд'йо: капіталом є «сукупність реально використовуваних ресурсів і можливостей-повноважень» [11, с. 128], які відіграють важливу роль у виробництві і відтворенні прибутків у життєвих можливостях індивідів [12]. Щоправда, Ґейб Іґнатов і Лора Робінсон нагадують: «для Бурд'йо капітал означає запаси внутрішніх здібностей і здатностей, а також зовнішніх ресурсів, які є дефіцитними і соціально цінними. Як і традиційніша форма капіталу, вони можуть бути трансформовані та продуктивно реінвестовані» [19, с. 952] {тобто використані нові приростання і/або нові прибутки для розширення виробництва чи будь-якої іншої справи}. Таким чином, П'єр Бурд'йо вийшов за межі марксової теорії капіталу через охоплення символічної сфери культури і запропонував нові форми капіталу {соціальний, культурний, символічний}. Останні передбачені до накопичування і конвертування одна в іншу і/або в інакші форми. «Ці дві ключові ознаки – накопичення і можливість перенесення з однієї сфери в іншу – характеризують капітал» [23, с. 2367].

Трохи інакший вектор був запропонований Джеффрі Ходжсоном, який вважає: ключовою ознакою капіталу має бути забезпечення для отримання кредиту, або застава [18]. Тому він наголошує: капіталом є або гроші, або реалізована грошова вартість активу {хоча й відразу уточнює: реалізована грошова вартість означає, що актив може бути використаний як забезпечення отримання позики [18]}. Нині не всі погоджуються з такими його висновками. Массімо Раннєдда, наприклад, стверджує: Джеффрі Ходжсон «помиляється, коли обмежує значення капіталу грошима, які інвестуються у виробництво, або грошо-

вою вартістю власних, відчужуваних, заставних активів, що їх використовують у виробництві, і, отже, відкидає такі терміни, як "соціальний капітал", "особистий капітал", "політичний капітал"» [23, с. 2367]. Якщо враховувати інші ключові ознаки капіталу, то ним можуть бути не тільки гроші і/або реалізована грошова вартість власних активів, але й інші значення {«блага» або «ресурси», наприклад}. Наразі йдеться про «накопичення і можливість переходу з однієї сфери в іншу» як окремі ознаки капіталу [23, с. 2367].

А Пйотр Штомпка пропонує первинно звернути увагу на три ознаки капіталу: цінність, обмінюваність, примноження своєї вартості. На основі цих ознак він визначає капітал як «блага або ресурси», які: 1) «мають цінність для власника», 2) «їх можна обміняти на щось інше», 3) у використанні вони «примножують свою вартість, тобто приносять зиск» [8, с. 315–316]. Проте він наголошує: «чиста форма капіталу – це гроші, абстрактний символ вартості, обмінюваний на всі інші товари та послуги, і який за належного інвестування, або навіть залишення на банківському рахунку під відсотки, приносить прибуток власникові» [8, с. 315–316]. Далі він зауважує: «це базове поняття капіталу було розширено й застосовано більшою чи меншою мірою метафорично до інших сфер суспільного життя» [8, с. 315–316]. У мене виникає сумнів щодо такого підходу. Якщо «базове поняття капіталу» у своїй первісній формі активно застосовують лише в економіці, то чи можна автоматично переносити його ознаки на інші сфери суспільного життя? Таке припущення частково суперечить реальним соціопроцесам. З одного боку, будь-яка річ може «утримувати» характеристики капіталу потенційно {до моменту свого ситуативного застосування}. Завдяки антропоодиниці ці «потенційні характеристики капіталу» ситуативно можуть бути активовані {тобто долучені до окремого сеґмента реальності}. З іншого боку, антропоодиниця цілком може й «метафорично приписувати» характеристики капіталу окремій речі для реалізування індивідуальних цілей, що також постає своєрідним «включенням у реальність». Проте за таких умов капіталізування речі буде відчутне тільки «вибраному колу обізнаних». Ба більше, нині сфери суспільного життя не діють ізольовано та/або почергово {як ситуативно-активовані «розірвані сеґменти»}, радше навпаки – вони функціонують за принципом взаємодоповняльності. Відповідно: «життєвий цикл» капіталу {або ж аспекти його прояву} цілком можуть розгортатися не тільки в економіці. Однак особливості «циклу капіталізування» щодо окремого досліджуваного феномена потрібно фіксувати й деталізувати окремо. Загалом штомпкова думка щодо метафоричності може тлумачитися по-різному: або як «функційне перенесення» ознак капіталу на інші феномени, або як штучно-спричинюване суб'єктивне та/або ситуативне приписування капітал-характеристик. Хоча у штомпкових розмірковуваннях є окремі моменти, що потребують деяких уточнень та чіткіших обґрунтувань, вони все ж таки проливають часткове світло на «загальне розуміння капіталу».

Таким чином, ознаки поняття «капітал», що їх сучасні дослідники обґрунтовують як «ключові», уможливлюють не тільки інакше – відмінне від класичного марксового – розуміння, але й сприяють формуванню «особливого смислового поля капіталу».

Сучасні соціопрактики та «глобальні виклики» {~ з середини XX ст.} зумовили зміщення {та й подекуди штучне посилювання} акценту на ресурсності, що посприяло з'яві **ресурсного підходу у розумінні/тлумаченні капіталу**. З одного боку, «посилена значеннєвість ресурсу» на початку XXI ст. навіть у розгляді капіталу постає «оптимізовано зручною» {для окремих запитів конкретних сил}, проте, з іншого боку, таке ресурсоакцентування так само багато в чому хибує.

Ресурси поділяють на матеріальні {або економічні} і нематеріальні {або соціальні, або людські}. Основою такого поділу постають знання та його види: їх спричинює антропоодиниця як головна цінність в кожному соціосеґменті і суспільстві загалом завдяки своїм природним здібностям і набутим здатностям та спроможностям, з якими вона «входить» у світ і соціо-економічне буття. Її здатності і спроможності «постають у формі знання – теоретичного і прикладного» [4]. Ці знання можуть існувати кодифікованими і формалізованими, так само й некодифікованими і неформалізованими. В усіх сферах суспільного життя найціннішими є останнє {тобто некодифіковане, неформалізоване, або живе знання, що невідділене від людини}. За твердженням Андре Горца: живе знання – це, насамперед, практичне вміння і спроможність. Воно базоване на метикуванні, навичках і не може бути формалізованим [17]. І далі: його не можна передати комусь, йому навчаються на практиці, так би мовити, у «школі життя». Живе знання виникає завдяки здібностям і спроможностям людини «працювати над собою та створювати саму себе і поширюване таким само способом» [17]. «Визначальними ознаками даного знання є такі, як: закритість/недоступність, постійна і швидка оновлюваність та мінімальний ризик при застосуванні і високий рівень ефективності від використання тощо. Означене знання перебуває в одному й тому самому просторі та часі, що й Актор як його носій. А звідси ще дві важливі особливості живого знання – одночасовість та однопросторовість» [4, с. 24]. Живе знання охоплює щоденні навички та вміння, на основі яких вибудовувані професійні компетенції, що мають вартість і можуть бути подані як нематеріальний

{людський} ресурс. А якщо останній у використанні створюватиме матеріальний і/або нематеріальний зиск, то він постане нематеріальним {людським, соціальним, моральним, культурним тощо} капіталом. Ще одним видом знання є уречевлене {або втілене у продукт}. Останнє завжди є кодифікованим і формалізованим. Такий продукт може бути використаним як матеріальний ресурс. Якщо останній у процесі виробництва благ створюватиме матеріальну і/або нематеріальну вигоду, то за такої умови він набуде форми матеріального, або економічного, капіталу. Ресурс-чинник у процесі свого використання може зростати на певну величину {її кількість визначають вартісним/витратним, грошовим або ціновим методом}, тобто набувати форми капіталу: (знання – річ – послуга – ресурс-чинник – капітал) → (ресурс/чинник + прирощення). Таким чином, головними ознаками капітал-ресурсу постають накопичення, самозростання, конвертування {змінюваність типу, виду і/або форми чи перехід з одного соціосеґменту в інший}.

У XXI ст. відбулося перезбирання капітал-відносин: марксові «відносини капітал-праця» поступово перетворилися на «відносини капітал-життя» [14]. Тому нині важливо розглядати й аналізувати «нове відношення між капіталом, знанням і життям» [14]. «Накопичення відтепер базується не лише на експлуатуванні праці в індустріальному розумінні цього терміна», але і «на експлуатації знання, життя, здоров'я, вільного часу, культури, міжособистісних відносин (що включають зв'язки, соціалізацію), освіти, сфери проживання тощо» [14; 15].

Таким чином, навіть і **новітні підходи до «смислового оновлення» поняття «капітал»** його не прояснюють, а радше навпаки – поглиблюють «поняттєву заплутаність», оскільки, з одного боку, уникають чіткого дефініціювання капіталу, а, з іншого боку, не «уможливлюють доступ» до сутнісного ядра капіталу. Останній більше «зводять до дечого» – майна, грошей, речей, символів, ресурсу, знання тощо.

Смисли слова «капітал» гіпотетично можуть бути укорінені у окремі локації {наприклад, давньогрецьку, римоімперську, китайську, японську тощо}, проте це потребує окремого деталізованого дослідження. Таке локаційне укорінення радше за все буде «своєрідним маркером розуміння», проте для мене залишається наразі відкритим питання домінувального компоненту такого «локаційно витлумачуваного капіталу».

Об'єднування смислів капіталу поставатиме «відносно стабільним» {тобто параметрально окресленим і структурно зафіксованим, хоча з періодичними змістооновленнями} та/або перехідним {тобто з нечіткими параметрами, розмитою та/або відсутньою структурою, без особливого наголосу на змістооновлюванні тощо}. Йдеться про структурування, проте у першому випадку – «відносно стабільні» структури мають чіткий каркас та активований принцип об'єднання складників, натомість у другому випадку – перехідна структура передбачає тільки «тимчасове утримування складників», які будуть перезбиратися за «сприятливих умов» та/або через віднайдення відповідного оптимувального принципу, поширюваного на максимальну кількість складників. «Відносно стабільні структури» вже відомі та описані у попередні епохи, натомість перехідна структура може цілком бути авторською.

У випадку з капіталом та міріадами його варіативів, на мою думку, доречніше застосовувати перехідні структури. З-поміж усіх відомих на сьогодні найоптимальнішою видається культуроорієнтована, оскільки первинно – за своїм походженням – капітал одночасно вкорінений у культуросередовище і залежний від соціопростору. Культуроакцентування може бути територіальним {тобто локусним та/або локаційним} маркером, а може розширитися до загальнолюдської матриці постійно оновлюваних смислів і варіативів капіталу. Останній може одночасно утримувати гетерогенні культурні коди {через які соціальні групи й спільноти вибудовують уявлення про добробут, успіх, владу, авторитет, норму, інституції, дисципліну, престиж тощо} і мати універсальну проявність {тобто функціонувати як «базовий алгоритм з відкритим кодом»}. Це і є культуропарасолькова складеність, що потребує подальшого окремого осмислення.

Висновки: **1)** у міждисциплінарному дослідженні, з одного боку, капітал постає «перезбиральним конструктом», який витлумачуваний окремо кожним галузевим дослідником {тобто, наприклад, економістом, соціологом, культурологом та ін.}, а потім – наприкінці – усі ці «галузеві витлумачення» збираються й «штучно комплектуються» для формування «оновленого тлумачення капіталу» {проте насправді це далеко не прояснення капіталу, а його чергове витлумачування співмірно «деяким вихідним орієнтирам»}; з іншого боку, дефініція капіталу навряд чи буде чіткою, оскільки вона відбиватиме тільки окремий аспект, який – здебільшого штучно – висуватимуть на перший план; **2)** класичне – марксове – розуміння капіталу як самозростальної вартості {на якому акцентують увагу деякі економісти-теоретики ще й досі} так само постає нечітким, оскільки сама сутність {будь-що – річ, явище, процес, людина} зростати без «активованих зовнішніх чинників» не буде {іншими словами: капіталізування дечого буде за всіма параметрами не самовільним, а радше змушувальним та/або стимулювальним}; **3)** закономірне запитання щодо сутнісного ядра капіталу отримуватиме логічну відповідь виключно завдяки філософії – капітал

постає потенційною або актуалізованою здатністю створювати, акумулювати й передавати цінність через системні відносини, що забезпечують відкладену або безпосередню перевагу у доступі до ресурсів, влади, впливу чи продуктивності {тобто капітал – це радше результована форма впорядкованого потенціалу}; **4)** становлення капіталу антропозумовлене – його виникнення є праксисним {тобто він формований у соціопросторі та культуросередовищі через антроповідносинний запит}, його поняттєве оформлення «розмите у епохах» {тобто він набуває чіткості – як слово, поняття, категорія, концепт тощо – через мовно-мовленнєві практики та контексти, з одного боку, і через фіксовані «точки площинних переходів» від матеріального до символізувального, з іншого}, його нормативне трансформування закономірно постає як реагування на «деякі ситуативні порушення антропоодиниць у окремих соціосеґментах» {тобто з плином часу виникає потреба коригування антропоодиницевих поведінкових паттернів через призму моральнісності та/або етики загалом}, а його складеність {тобто різнопроявність та варіативність на першу чверть XXI ст.} цілком може бути охоплена через «культуропарасольковість».

Перспективи подальших розвідок передбачають не тільки деталізування типів і видів капіталу, розгляд капіталу через культуропарасольковість; але й авторські відповіді на обґрунтовану критику колег пропонованих мною розміркувань щодо сутності капіталу.

Література

1. Арістотель. Нікомахова етика. Αριστοτελης. Ηθικα Νικομαχεια / переклав з давньогрецької Віктор Ставнюк. Київ : Аквілон–Плюс, 2002. 480 с.

2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 239 с.

3. Діденко Л. В. Методологічний принцип «квадролекс» ‖ Methodological Principle 'Quadrolex'. *«The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2025», International Scientific Conference (2025; Kyiv). International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2025» [Abstracts] / Ed.board: A.Konverskyi [and other].* Kyiv: Publishing center «Kyiv University», 2025. 1049 p. P. 652–656. URL: https://daysofscience-knu.net.ua/index.php/conference/issue/view/14/81

4. Кондрашова-Діденко В. І., Діденко Л. В. Культурний капітал: природа, зміст і структура. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право.* 2012. Вип. 19. С. 21–30. URL: https://www.chasopys.law.npu.kiev.ua/archive/19/5.pdf

5. Платон. Апологія Сократа. *Платон. Діалоги.* Вид. друге / Пер. з давньогр. Київ : Основи, 1999. 398 с. С. 20–41; 340–345.

6. Платон. Держава / переклад з давньогрецької та коментарі Дзвінки Коваль. Київ. Основи, 2000. 356 с.

7. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Переклад з англ. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського. Київ: Port-Royal. 2001. 594 с.

8. Штомпка П. Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору / Пер. з польської Миколи Яковини. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 400 с.

9. Югас Е. Ф., Олексик О. І. Економічна сутність та види капіталу підприємств. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка.* 2014. Вип. 2 (43). С. 63–67.

10. Aristotle. Politica. Edited by W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press, 1957. 290 p. URL: https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0057%3Abook%3D1%3Asection%3D1252a

11. Bourdieu P. La distinction: Critique sociale du jugement. Paris: Les Éditions de Minuit, 1979. 690 p.

12. Bourdieu P. The Forms of Capital. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education.* Edited by John G. Richardson. New York – Westport, Connecticut – London: Greenwood Press. 1986. P. 241–258.

13. Braudel F. Civilization and Capitalism, 15th–18th Century, Volume II. The Wheels of Commerce. Translation from the French by y Siân Reynolds. London: William Collins Sons & Co Ltd, 1983. 670 p.

14. Corsani A. Capital, Connaissance et Vie dans le Capitalisme Cognitif. *European Journal of Economic and Social Systems*. 2007. Vol. 20, n. 1. P. 81–98.

15. Corsani A., Lazzarato M. Le Revenu Garanti comme Processus Constituant. *Multitudes*. 2002. Vol. 10. No 3. P. 177–185. https://doi.org/10.3917/mult.010.0177

16. Fetter F. A. Capital. *Encyclopaedia of the Social Sciences.* Edited by Edwin R. A. Seligman and Alvin Johnson. New York : Macmillan & Co. 1930. Vol. 3. P. 187–190.

17. Gorz A. The Immaterial: Knowledge, Value and Capital. Translated by Chris Turner. London : Seagull Books. 2010. 209 p.

18. Hodgson G. M. What is capital? Economists and sociologists have changed its meaning: Should it be Changed back? *Cambridge Journal Economics.* 2014. Volume 38. Issue 5. P. 1063–1086. https://doi.org/10.1093/cje/beu013

19. Ignatow G., Robinson L. Pierre Bourdieu: Theorizing the Digital. *Information Communication & Society.* 2017. Volume 20. Issue 7. P. 950–966. https://doi.org/10.1080/1369118X.2017.1301519

20. Marx K. Das Kapital. Kritik der politishen Ökonomie. Erster Band. Hamburg, 1890. {MEGA II/10: "Das Kapital", 1. Band, Druckfassung 1890}. *MEGAdigital. Ökonomische Texte von Karl Marx im Internet.* Berlin: Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften & TELOTA, 2012. URL: http://telota.bbaw.de/mega/

21. Marx K. Das Kapital. Kritik der politishen Ökonomie. Dritter Band. Erster Teil. Hamburg, 1894. {MEGA II/15: "Das Kapital", 3. Band, Druckfassung 1894}. *MEGAdigital. Ökonomische Texte von Karl Marx im Internet.* Berlin: Berlin–Brandenburgische Akademie der Wissenschaften & TELOTA, 2012. URL: http://telota.bbaw.de/mega/

22. Polanyi K. Aristotle Discovers the Economy. *Trade and Market in the Early Empires.* Edited by Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg, Harry W. Pearson. Glencoe, Illinois: The Free Press, 1957. 400 p. P. 64–94.

23. Ragnedda M. Conceptualizing Digital Capital. *Telematics and Informatics.* 2018. Volume 35, Issue 8. P. 2366–2375. https://doi.org/10.1016/j.tele.2018.10.006

Анотація

Діденко Л. В. **Філософська основа міждисциплінарного розуміння капіталу: від економічного поняття до культуропарасолькової складеності.** – Стаття.

Дослідження присвячене міждисциплінарному розгляду капіталу, який узвичаєно пов'язують із грошима, багатством, ресурсами тощо. Проте його можна розуміти набагато глибше.

За основу були узяті економічні підходи до витлумачення капіталу. Частина з них була відтворена, а частина була по-сучасному коментована мною. Міждисциплінарність розгляду була здійснена через філософську призму: тобто виявляння глибинних утруднень розуміння капіталу, що не зовсім очевидні для економістів, соціологів, культурологів та ін.

Висновки: 1) у міждисциплінарному дослідженні, з одного боку, капітал постає «перезбиральним конструктом», який витлумачуваний окремо кожним галузевим дослідником, а потім – наприкінці – усі ці «галузеві витлумачення» збираються й «штучно комплектуються» для формування «оновленого тлумачення капіталу» {проте насправді це далеко не прояснення капіталу, а його чергове витлумачування співмірно «деяким вихідним орієнтирам»}; з іншого боку, дефініція капіталу навряд чи буде чіткою, оскільки вона відбиватиме тільки окремий аспект, який – здебільшого штучно – висуватимуть на перший план; 2) класичне – марксове – розуміння капіталу як самозростальної вартості {на якому акцентують увагу деякі економісти-теоретики ще й досі} так само постає нечітким, оскільки сама сутність {будь-що – річ, явище, процес, людина} зростати без «активованих зовнішніх чинників» не буде {іншими словами: капіталізування дечого буде за всіма параметрами не самовільним, а радше змушувальним та/або стимулювальним}; 3) закономірне запитання щодо сутнісного ядра капіталу отримуватиме логічну відповідь виключно завдяки філософії – капітал постає потенційною або актуалізованою здатністю створювати, акумулювати й передавати цінність через системні відносини, що забезпечують відкладену або безпосередню перевагу у доступі до ресурсів, влади, впливу чи продуктивності {тобто капітал – це радше результована форма впорядкованого потенціалу}; 4) становлення капіталу антропозумовлене – він формований у соціопросторі та культуросередовищі через антроповідносинний запит, його поняттєве оформлення «розмите у епохах», його нормативне трансформування закономірно постає як реагування на «деякі ситуативні порушення антропоодиниць у окремих соціосеґментах», а його складеність {тобто різнопроявність та варіативність на першу чверть XXI ст.} цілком може бути охоплена через «культуропарасольковість».

Ключові слова: людина, áктор, капітал, гроші, багатство, облік, самозростальна вартість, ресурс, міждисциплінарне розуміння капіталу, економіка, соціологія, культурологія, філософія, зиск, товари, продукти, обмін, культуропарасолькова складеність, культуропарасольковість.

Summary

Didenko L. V. **Philosophical foundation of an interdisciplinary understanding of capital: from economic concept to cultural-umbrella complexity.** – Article.

The presented research explores capital from an interdisciplinary perspective, moving beyond its conventional association with money, wealth, and resources. It argues that capital can – and should – be understood on a much deeper conceptual level.

The analysis begins with economic interpretations of capital, which serve as foundational reference points. Some of these interpretations are reconstructed, while others are critically examined and recontextualized within a contemporary framework. This interdisciplinary inquiry is anchored in a philosophical perspective, which reveals the underlying conceptual tensions in defining capital – tensions often overlooked by economists, sociologists, cultural theorists, and other domain-specific scholars.

Conclusions. **(1)** In interdisciplinary discourse, capital emerges as a reassemblable construct – interpreted independently within each disciplinary domain and subsequently synthesized into an "updated" conceptualization. However, this synthesis often fails to clarify the nature of capital; instead, it produces a new reframing shaped by specific starting assumptions. Moreover, such definitions tend to foreground a single dimension – frequently selected arbitrarily or artificially – while marginalizing others. **(2)** The classical Marxist conception of capital as self-expanding value – still emphasized by some economic theorists – also remains ambiguous. No entity, whether object, phenomenon, process, or human being, can expand its value in isolation. Accumulation and growth require external activating factors. Thus, capitalization is never entirely self-driven; it is always contingent upon mechanisms of stimulation and/or coercion. **(3)** The essential nature of capital can be meaningfully approached only through philosophical reflection. Capital should be understood as a potential or actualized capacity to generate, accumulate, and transmit value through structured relationships that confer either deferred or immediate advantages in access to resources, power, influence, or productivity. In this light, capital appears not as an inherent substance, but as the resultant form of organized potential. **(4)** The formation of capital is anthropologically determined – emerging within socio-spatial and cultural environments in response to relational demands among human beings. Its conceptualization is historically diffuse, its normative transformations are shaped by responses to situational disruptions within specific socio-segments, and its complexity – marked by multiplicity and variability in the early 21st century – can be coherently framed through the notion of "cultural-umbrella complexity".

Key words: human being, actor, capital, money, wealth, accounting, self-expanding value, resource, interdisciplinary understanding of capital, economics, sociology, cultural studies, philosophy, profit, goods, products, exchange, cultural-umbrella complexity, cultural-umbrella.

УДК 101:001.8
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.5

О. В. Запорожченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0496-2605
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри права і соціальної роботи
Ізмаїльського державного гуманітарного університету

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ В ДОБУ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: МОЖЛИВОСТІ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПАРАДОКСИ

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть міждисциплінарність набула статусу ключового методологічного принципу сучасної постнекласичної науки, стала необхідним елементом наукових досліджень в умовах складних проблем та викликів сучасності. Вплив міждисциплінарності на розвиток науки полягає в здатності об'єднувати різні галузі знань для досягнення більш глибокого та повного розуміння проблем та явищ у сучасному світі [4]. У багатьох випадках саме завдяки синтезу знань з різних галузей вдається досягти нових результатів, вирішити складні проблеми або навіть окреслити нові напрями досліджень. Тим не менш, міждисциплінарність є не лише ресурсом, але й викликом, оскільки вона порушує усталені межі між науковими дисциплінами, ставить під сумнів традиційні уявлення про об'єктивність, обґрунтованість і системність наукового знання. У цьому контексті виникає низка філософських питань, які потребують глибокого осмислення.

Філософія науки як дисципліна, що аналізує передумови, структури та логіку наукового пізнання, покликана не лише відрефлексувати міждисциплінарний підхід, але й виробити критерії його ефективності, розпізнати можливі загрози та суперечності. З одного боку, міждисциплінарність відкриває простір для інтеграції знань, подолання редукціонізму та спеціалізованої фрагментації. З іншого боку, вона загрожує втраті чіткості предмета дослідження, методологічної строгості та когнітивної визначеності. Виникає питання: чи здатна наука, яка активно застосовує міждисциплінарні підходи, зберігати свою онтологічну і епістемологічну цілісність?

Особливого значення набуває й проблема комунікації між різними галузями знання: як відбувається переклад понять, концепцій, теоретичних моделей з однієї наукової мови в іншу? Наскільки можливе створення уніфікованої мови для опису складних об'єктів і явищ, що виходять за межі однієї дисципліни? І які філософські засади повинні бути покладені в основу такої інтеграції? Таким чином, міждисциплінарність постає як складне, амбівалентне явище, що вимагає не лише методологічного осмислення, а й філософського аналізу. У межах цієї статті пропонується розглянути міждисциплінарність як феномен філософії науки, дослідити її потенціал і водночас окреслити ті межі, за якими вона втрачає свою ефективність або породжує внутрішні парадокси. Увага буде приділена як позитивним можливостям міждисциплінарного підходу, так і тим обмеженням, які він накладає на структуру та логіку наукового знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному філософському дискурсі поняття міждисциплінарності постнекласичної науки фокусується на інтеграції знання, рефлексії над методологічними засадами та врахуванні соціокультурного контексту наукових досліджень. Поступове становлення парадигми міждисциплінарності та розробку відповідної методології ми можемо зустріти у працях зарубіжних філософів XX – початку XXI століття. Так, американський філософ науки, автор концепції «парадигм» у науці Томас Кун у своїй праці «Структура наукових революцій» показав, як наукове знання змінюється не поступово, а через радикальні зсуви, а його ідеї стали основою для розуміння того, як міждисциплінарність може сприяти таким зсувам [13]. Імре Лакатош розвинув методологію науково-дослідницьких програм та розробляв ідею того, що наука є складною системою взаємодіючих програм, що передбачає необхідність інтеграції знань [5]. Бруно Латур (Bruno Latour), Хелга Новотні (Helga Nowotny), Мюррей Гелл-Ман (Murray Gell-Mann) підкреслювали нерозривний зв'язок між соціальними та науковими процесами, що стало підґрунтям для міждисциплінарного підходу в дослідженнях, намагалися розробити методологію інтеграції природничих і соціальних наук через концепцію складності і синергетики. Ці вчені значно вплинули на формування сучасного бачення науки як відкритої, взаємопов'язаної системи знань з різних галузей, що виходить за межі окремих класичних дисциплін [3], [4].

Міждисциплінарність у вітчизняній філософії науки також розглядається як відповідь на виклики сучасного наукового пізнання, що характеризується складністю об'єктів дослідження та необхідністю інтеграції знань з різних галузей.

© О. В. Запорожченко, 2025

Такі дослідники, як Добронравова І., Доннікова І., Крилова О., Наумкіна О., Титар О., Чайка Я. тощо аналізують трансдисциплінарність у контексті розвитку сучасної національної філософії науки, підкреслюючи значення синергетичної парадигми та постнекласичних типів раціональності. В своїх дослідженнях вони показують, як синергетична методологія дозволяє забезпечити ефективні інтеграційні процеси в науці та розробку нових знань і теорій [2], [4], [8], [11], [13].

Плідними у вітчизняній філософії є і спроби дослідження можливостей ефективного застосування міждисциплінарних підходів у сфері освіти. Так, Огнев'юк В., Проценко О., Макух Д., Мельниченко О. досліджують можливості міждисциплінарного підходу у професійній підготовці здобувачів вищої освіти [7], [9]; Лисий І. досліджує гуманітарну міждисциплінарність, зосереджуючись на її засадах і практиці в літературознавчих і культурознавчих галузях посткласичної науки [6]; а Федорів Л. аналізує міждисциплінарний підхід у викладанні філософських дисциплін, зокрема на прикладі програми «Філософія та економіка» Університету Байройта, підкреслюючи його ефективність у формуванні критичного мислення та аналітичних навичок [12].

Значний внесок у розвиток методології міждисциплінарних досліджень зробили українські науковці, які аналізують багатоаспектність трактувань міждисциплінарності в сучасній науці, визначають та систематизують міждисциплінарні підходи в природничих науках. В їх дослідженнях підкреслюється, що міждисциплінарність у філософії науки є не лише методологічним інструментом, але й необхідною умовою для розвитку науки в умовах зростаючої складності об'єктів дослідження, сприяє інтеграції знань, формуванню нових теоретичних підходів та ефективному вирішенню комплексних проблем [1], [4], [8], [10], [11], [13], [14].

Метою статті є філософське осмислення міждисциплінарності як методологічного та епістемологічного явища в сучасній науці, а також аналіз її потенціалу й обмежень у контексті філософії науки. У роботі передбачається з'ясувати, які можливості відкриває міждисциплінарний підхід для інтеграції знань і водночас визначити ті парадокси та суперечності, що виникають у процесі такого інтеграційного мислення. Особливу увагу буде приділено філософським критеріям ефективності міждисциплінарності, а також її впливу на структуру і логіку наукового пізнання.

Виклад основного матеріалу. Ідея міждисциплінарності в філософії постнекласичної науки виникає не як модна тенденція, а як глибока інтелектуальна відповідь на зростаючу складність світу. Впродовж XX століття, а особливо у його другій половині, стало дедалі очевидніше, що традиційні дисциплінарні межі, попри свою методологічну ефективність, не завжди здатні охопити багатовимірність явищ реального світу. Цей виклик породив потребу в нових формах організації наукового знання, що вивело на передній план міждисциплінарні підходи. Сучасна наукова думка дедалі частіше стикається з феноменами, які не можна пояснити або дослідити в межах однієї науки. Екологічна криза, глобалізація, штучний інтелект, епідеміологічні загрози тощо вимагають комплексного аналізу, що передбачає взаємодію природничих, соціальних та гуманітарних наук. Реальність перестає бути «розчленованою» на ділянки відповідно до дисциплінарної логіки, а постає як багаторівнева, взаємопов'язана та нелінійна система. Це означає, що дослідник вже не може залишатися у вузькому полі своєї спеціалізації, а змушений співпрацювати з представниками інших галузей знань, розуміти їхню мову, підходи, методи. Це вимагає не тільки розширення компетентностей, а й переосмислення самої природи наукової діяльності.

Особливу роль у формуванні міждисциплінарного підходу в науці відіграли інтелектуальні течії XX століття, які стали відповіддю на наростаючу складність пізнання реальності. Серед них варто насамперед згадати кібернетику як науку про управління й комунікацію в складних системах, що об'єднала інженерні, біологічні, логічні й філософські підходи. Її засновник Норберт Вінер вперше запропонував концептуальну модель, яка дозволяла осмислювати функціонування живих і неживих систем у єдиному когнітивному полі. Це стало початком епохи міждисциплінарного мислення, де технічні й гуманітарні знання співіснують у межах загальної парадигми.

Не менш впливовим виявився системний підхід, який сформувався у 1950–60-х роках як результат досліджень у сфері військової стратегії, менеджменту та інформаційних технологій. Відомі роботи Людвіга фон Берталанфі, зокрема «General System Theory», сприяли поширенню ідеї про світ як взаємозалежну структуру, що складається з елементів, які функціонують у межах цілісності [15]. Такий підхід передбачав об'єднання знань із різних галузей для дослідження складних об'єктів – від біосферних систем до організацій та суспільств. Саме в цьому контексті народилися прикладні міждисциплінарні дослідження у сфері екології, урбаністики, економіки.

Однією з найяскравіших моделей міждисциплінарної взаємодії стали когнітивні науки, що виникли на перетині психології, лінгвістики, нейронаук, інформатики та філософії. Відлік цій науці можна умовно вести з конференції в Массачусетському технологічному інституті у 1956 році, де прозвучали ключові доповіді Аллана Ньюелла, Герберта Саймона, Джорджа Міллера та Ноама

Хомського. Надалі ці ідеї були розвинуті у таких працях, як «Plans and the Structure of Behavior» та «Aspects of the Theory of Syntax» [16], [17]. Когнітивні науки стали парадигмою того, як складні проблеми, на кшталт природи мислення, не можуть бути розв'язані в межах однієї дисципліни, і потребують інтеграції теоретичних і емпіричних підходів.

Філософське підґрунтя міждисциплінарності було суттєво переосмислене у працях Томаса Куна, зокрема в його знаковій книзі «The Structure of Scientific Revolutions» [19]. Кун поставив під сумнів ідею лінійного й кумулятивного розвитку наукового знання, доводячи, що наука розвивається через зміну парадигм – світоглядних рамок, у межах яких здійснюється дослідження. Перехід від однієї парадигми до іншої не є результатом простого накопичення фактів, а є глибокою зміною інтелектуального ландшафту, включаючи методи, мову, цінності та дослідницькі практики. Це створює ситуацію, у якій співіснування й взаємодія різних наукових підходів стає не просто можливою, а необхідною.

Сукупність цих інтелектуальних рухів від технічної кібернетики до філософії науки створила методологічне підґрунтя для сучасної міждисциплінарності. Вони не лише розширили уявлення про науку, але й стимулювали появу нових форм знання, орієнтованих на вирішення комплексних проблем сучасності. Відтак, міждисциплінарність сьогодні постає не як альтернатива традиційній науці, а як її органічне продовження у формі відкритої, гнучкої й рефлексивної наукової практики, а «як спосіб взаємодії між науками, коли пізнання досягається лише при поєднанні зусиль окремих наук» [9].

Філософія науки не стоїть осторонь цих змін. Вона починає все активніше звертати увагу не лише на логіку і структуру наукового знання, а й на його соціальний, культурний, політичний контекст. Відбувається поворот до філософії практики, яка аналізує знання як результат конкретної діяльності у певному середовищі. Міждисциплінарність стає не лише об'єктом філософського аналізу, а й філософською установкою, способом мислення, що орієнтується на відкритість, діалог і критичне осмислення меж знання.

Зростання міждисциплінарності в науці ставить під сумнів усталені уявлення про наукове знання, що формувались у межах окремих дисциплін. Традиційно наука спиралась на відносно чітко визначені епістемологічні критерії: об'єктивність, верифікованість, логічна послідовність, відтворюваність експерименту. Однак у міждисциплінарному контексті ці критерії виявляються або недостатніми, або надмірно жорсткими, оскільки нові типи знання часто виходять за межі однієї методологічної традиції [11].

Однією з головних проблем міждисциплінарності є відсутність єдиного епістемологічного стандарту. Коли до вирішення однієї проблеми долучаються, скажімо, фізик, соціолог, філософ і економіст, кожен приносить із собою власне розуміння того, що вважається «знанням». У фізика це може бути формалізована модель, підтверджена експериментом; у соціолога – інтерпретація даних, зібраних в польовому дослідженні; у філософа – концептуальний аналіз, що апелює до логіки та теоретичної традиції. У міждисциплінарному середовищі ці підходи не завжди зводяться до спільного знаменника і виникає так звана «епістемологічна розмитість». На наш погляд, ця розмитість має подвійну природу. З одного боку, вона свідчить про відкритість і гнучкість міждисциплінарного підходу, його здатність охоплювати різні форми знання та практики. З іншого боку, вона створює ризик втрати епістемологічної відповідальності: коли будь-яке твердження може бути легітимоване з погляду однієї з дисциплін, але не має загальної наукової верифікації. У результаті постає запитання: що дозволяє вважати той чи інший результат науковим у міждисциплінарному полі?

Це питання особливо актуальне у прикладних дослідженнях, наприклад, у сфері біоетики, кліматології або штучного інтелекту, де поєднуються технічні, соціальні й етичні аспекти. У таких випадках критерії істинності можуть включати не лише логічну чи емпіричну обґрунтованість, але й соціальну релевантність, інклюзивність, навіть етичну прийнятність.

Таким чином, міждисциплінарне знання потребує нового епістемологічного підходу, який враховує не тільки об'єктивні параметри знання, але й контекст його формування, цілі дослідження, позиції дослідників. Звідси виникає концепція контекстуальної науковості – підходу, що не заперечує істини, але визнає її залежність від ситуації, мети й інституційного середовища [13], [14].

Філософія науки отримує нове завдання: не стільки охороняти «чистоту» наукового знання, скільки сприяти діалогу між різними епістемологіями. Її роль в тому, щоб бути своєрідним «перекладачем» між дисциплінами, модератором у просторі, де знання стає багатоголосим, а істина є результатом інтерсуб'єктивного узгодження, а не одностайного верифікаційного акту [14].

Одним із найбільш помітних епістемологічних парадоксів міждисциплінарного підходу є проблема узгодження критеріїв істинності та верифікації, що традиційно відрізняються у межах різних наукових дисциплін. Кожна дисципліна виробляє власні еталони доказовості: в експериментальних науках істинність пов'язана з емпіричним підтвердженням і повторюваністю резуль-

татів; у математиці – з формальною доказовістю; у гуманітарних науках – з логічною цілісністю інтерпретації, аргументативною переконливістю та культурною релевантністю.

Міждисциплінарні дослідження, поєднуючи ці різнорідні епістемологічні культури, стикаються з ситуацією, у якій жоден з наявних критеріїв не може бути універсальним. Наприклад, у проєктах з нейроетики або екологічної політики одночасно застосовуються біологічні, юридичні, економічні й етичні підходи, кожен з яких має власні уявлення про істину.

Відтак постає питання: яким чином визначати істинність результату, який є продуктом синтезу дисциплін з різними методологічними стандартами? Ця ситуація призводить до методологічного релятивізму, коли істина починає розглядатись як функція внутрішньої логіки кожної дисципліни. У таких умовах неможливо застосувати єдиний логічний апарат або модель верифікації, що ускладнює як академічне рецензування міждисциплінарних праць, так і їхню інтеграцію в освітні чи політичні практики. Бруно Латур у своїй праці «Science in Action» стверджує, що наукові істини є не так результатом верифікації, як наслідком стабілізації консенсусу в науковій спільноті [20]. У міждисциплінарному полі така стабілізація значно складніша, адже консенсус має бути досягнутий між акторами, які мислять у різних категоріях істини.

З іншого боку, міждисциплінарність відкриває нові горизонти для розуміння істини як динамічного процесу, як конструкції, що формується через взаємодію, критику та контекстуалізацію знань. У цьому сенсі філософія науки пропонує концепції «інтерсуб'єктивної верифікації», коли істинність результату оцінюється не лише з позицій формальної логіки чи емпіричних даних, а й за здатністю результату бути зрозумілим, прийнятним і продуктивним у межах різних дисциплінарних мов [14]. Це зумовлює необхідність розробки нових, гібридних критеріїв верифікації, які включали б не лише точність і доказовість, а й епістемічну прозорість, етичну відповідальність, соціальну значущість.

Таким чином, проблема критеріїв істинності в міждисциплінарному підході не має остаточного вирішення, але саме це і є ознакою філософської зрілості сучасної науки: вона усвідомлює умовність і відкритість своїх підходів, прагнучи не до єдиної істини, а до продуктивного діалогу про неї.

Висновки. Міждисциплінарність у сучасній науці постає не лише як відповідь на дедалі зростаючу складність дослідницьких завдань, але й як глибока філософська трансформація способу мислення, способу пізнання та самого уявлення про наукову істину. У світі, де явища рідко вкладаються в межі однієї дисципліни, прагнення до інтеграції знань набуває дедалі більшої актуальності. При цьому міждисциплінарність не є однозначною цінністю чи універсальним рішенням: вона є процесом, відкритим, суперечливим і водночас перспективним.

Серед основних можливостей, які відкриває міждисциплінарний підхід, варто насамперед відзначити його здатність розширювати горизонти пізнання, створюючи умови для комплексного бачення реальності. Унікальність міждисциплінарних проєктів полягає в тому, що вони дозволяють вийти за межі усталених дисциплінарних шаблонів і виявити нові грані вже відомих проблем. Такий підхід стимулює появу нових запитань, методів та інтерпретацій, які були б неможливими в рамках однієї наукової традиції. Більше того, міждисциплінарність сприяє створенню знання, яке краще відповідає на соціальні, етичні та політичні виклики нашого часу, зокрема в сферах охорони довкілля, медицини, технологічної етики, освіти.

Проте водночас міждисциплінарний підхід стикається з низкою глибинних обмежень, які вимагають не лише організаційного чи технічного вирішення, а насамперед філософського осмислення. Однією з головних проблем є відсутність спільних епістемологічних критеріїв. Це породжує епістемологічну розмитість, яка, з одного боку, дає гнучкість, а з іншого зменшує довіру до результатів дослідження, якщо не запропоновано узгодженого епістемічного підходу.

Таким чином, міждисциплінарність є водночас джерелом інновацій і зоною ризику; вона відкриває нові шляхи, але вимагає нової наукової етики, нової філософії діалогу, нової інфраструктури мислення. Отже міждисциплінарний підхід не варто розглядати як альтернативу дисциплінарному, а радше як його мета рівень, як форму наукової рефлексії, що намагається не зруйнувати межі, а побачити їх зсередини і водночас ззовні. Саме у цій подвійності, тобто відкритості до іншого і збереженні фахової глибини і полягає потенціал міждисциплінарного мислення, якого вимагає наш складний, взаємозалежний світ.

Література

1. Дмитренко Н. Міждисциплінарність у сучасній науці: методологічні аспекти. *Філософські проблеми гуманітарних наук (Зб. Наук. Праць)*. URL: https://www.info-library.com.ua/books-text-11480.html

2. Добронравова І. Процеси самоорганізації як предмет філософського осмислення в українській філософії науки. *Українознавчий альманах*. Вип. 31. URL: https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/481/467

3. Кононова Я. В. Антропологія сучасності Бруно Латура. *Культура і сучасність*. № 2. 2014. С. 42–48. URL: https://journals.uran.ua/kis/article/view/147134

4. Крилова О. Мультидисциплінарність як сучасний метод у наукових дослідженнях. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»* No 35, 2024. URL: https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/article/view/1924?utm_source=chatgpt.com

5. Лакатош І. Історія науки та її раціональні реконструкції. *Психологія і суспільство.* № 3. 2016. С. 13–23. URL: http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/6495

6. Лисий І. Я. Гуманітарна міждисциплінарність: засади і практика. Людина в часі (філософські аспекти української літератури XX–XXI ст.) Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». К. : [Унів. вид-во «Пульсари»], 2010. С. 10–31. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10903

7. Макух Д. Міждисциплінарний підхід як інноваційна стратегія сучасної вищої школи. *Молодий вчений*, № 6 (118), 2023 р. С. 51–55 DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-6-118-11

8. Наумкіна О. Принципи постнекласичної науки як відображення інтеграції сучасного знання. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»* No 4, 2021 р. С. 373–378. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/article/view/12298/11429

9. Огнев'юк В., Проценко О., Мельниченко О. Міждисциплінарний підхід у професійній підготовці здобувачів вищої освіти в умовах магістратури (на прикладі навчальної дисципліни «освітологія») *Educological discourse*. № 2, 2021 р. (33). URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36918/1/V_Ogneviuk_O_Protsenko_O_Melnychenko_2_IS_IPSP.pdf

10. Рубанець О. М. Філософські проблеми наукового пізнання. Суми : Університетська книга, 2013. 228 с. URL: https://ela.kpi.ua/handle/123456789/32511

11. Титар О. Трансдисциплінарність і «суспільство знання» в розвитку сучасної національної філософії науки. Гуманітарний часопис : збірник наукових праць. Харків : Нац. аерокосм. ун-т«Харків. авіац. ін-т». № 2. 2019. С. 13–21. URL: http://nti.khai.edu/ojs/index.php/gch/article/view/792/854

12. Федорів Л. Міждисциплінарний підхід як один із найефективніших підходів до викладання філософських дисциплін. *Humanitarian Vision. Гуманітарні візії. Серія Політичні науки.* Vol 6 No 1 2020 р. С. 63–66. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/may/21665/fedoriv6366_0.pdf

13. Чайка Я. Трансдиципліарність інтеграційних процесів у науці. *Академічні візії.* № 3. 2022. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/27/20

14. Черноморденко Д. Проблеми позанаукового знання в міждисциплінарних дослідженнях. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: Гуманітарні студії.* № 295. 2018 р. URL: https://journals.nubip.edu.ua/index.php/Gumanitarni/article/view/11935?utm_source=chatgpt.com

15. Bertalanffy L. von. General system theory: Essays on its foundation and development. Rev. ed. New York : George Braziller, 1968. URL: https://monoskop.org/File:Von_Bertalanffy_Ludwig_General_System_Theory_1968.pdf

16. Chomsky N. Aspects of the theory of syntax. – Cambridge, MA: MIT Press, 1965. URL: https://www.colinphillips.net/wp-content/uploads/2015/09/chomsky1965-ch1.pdf

17. Galanter E., Miller G. A., Pribram K. H. Plans and the structure of behavior. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1960. URL: https://archive.org/stream/plansstructureof00mill/plansstructureof00mill_djvu.txt

18. Gardner H. The mind's new science: A history of the cognitive revolution. New York : Basic Books, 1985. URL: http://edci670.pbworks.com/w/file/fetch/58050194/Gardner_1987.pdf

19. Kuhn T. S. The structure of scientific revolutions. – Chicago: University of Chicago Press, 1962. URL: https://www.lri.fr/~mbl/Stanford/CS477/papers/Kuhn-SSR-2ndEd.pdf

20. Bruno Latour Science in action. Harvard University Press ; Publication date. 1987 288 p. URL: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PHS550/Latour%20--%20Science%20in%20Action.pdf

21. Newell A., Simon H. A. Human problem solving. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1972. URL: https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=18ce82b07ac84aaf30b502c93076cec2accbfcaa

Анотація

Запорожченко О. В. **Філософія науки в добу міждисциплінарних досліджень: можливості та епістемологічні парадокси.** – Стаття.

У статті здійснюється філософське осмислення міждисциплінарності як одного з центральних викликів і водночас перспектив наукового пізнання в добу постнекласичної науки. Автор наголошує, що міждисциплінарність перестала бути просто інструментом інтеграції знань, натомість вона постає як глибока методологічна й епістемологічна трансформація, яка змінює саму структуру і логіку наукового мислення. Основна увага зосереджена на виявленні потенціалу міждисциплінарного підходу, його здатності долати фрагментацію знань, генерувати нові дослідницькі парадигми, відкривати шляхи до створення комплексних моделей реальності. Разом із тим, підкреслено і проблемні аспекти: епістемологічну розмитість, складність узгодження критеріїв істинності, труднощі перекладу між науковими мовами.

Аналізуючи еволюцію міждисциплінарного мислення, автор розглядає витоки цього підходу у філософських та наукових пошуках XX століття: від кібернетики й системної теорії до когнітивних наук і концепції парадигмальних зсувів Т. Куна. Показано, як ці інтелектуальні рухи створили підґрунтя для сучасного бачення науки як відкритої системи, в якій взаємодіють різні дисциплінарні логіки, методи та цінності. Особливу увагу приділено ідеї інтерсуб'єктивної верифікації як можливого нового критерію істинності в умовах міждисциплінарності — критерію, що враховує не лише логічну і методологічну обґрунтованість, але й здатність наукових тверджень бути прийнятими у різних епістемологічних контекстах.

У статті досліджено, як міждисциплінарність впливає на онтологічні та епістемологічні підвалини науки: з одного боку, вона сприяє формуванню нових об'єктів дослідження, які виходять за межі традиційних кате-

горіальних схем; з іншого – потребує переосмислення наукової об'єктивності, що більше не може спиратися виключно на верифікаційні моделі класичної науки. Це створює потребу в нових філософських підходах до розуміння істини, знання, методології.

Загалом, автор приходить до висновку, що міждисциплінарність — це не просто етап у розвитку науки, а принципово нова наукова парадигма, яка відкриває можливості для глибшого розуміння складності сучасного світу. Водночас вона потребує нових філософських парадигм осмислення, які дозволять утримати баланс між когнітивною гнучкістю і епістемологічною відповідальністю, між відкритістю і методологічною чіткістю. Філософія науки покликана сформувати ці парадигми, інтегруючи різні елементи наукового знання в єдине плюралістичне пізнавальне поле.

Ключові слова: міждисциплінарність, філософія науки, епістемологія, постнекласична наука, інтерсуб'єктивна верифікація, синергетика, трансдисциплінарність, наукове пізнання, критерії істини.

Summary

Zaporizhchenko O. V. **Philosophy of science in the era of interdisciplinary research: opportunities and epistemological paradoxes.** – Article.

The article presents a philosophical reflection on interdisciplinarity as one of the central challenges and, simultaneously, promising avenues for scientific inquiry in the era of post-nonclassical science. The author emphasizes that interdisciplinarity has ceased to be merely a tool for integrating knowledge and has instead emerged as a profound methodological and epistemological transformation that reshapes the very structure and logic of scientific thought. The main focus is on identifying the potential of the interdisciplinary approach—its capacity to overcome the fragmentation of knowledge, generate new research paradigms, and open paths toward constructing complex models of reality. At the same time, the article highlights several problematic aspects: epistemological ambiguity, the difficulty of aligning truth criteria, and the challenges of translating between scientific languages.

By analyzing the evolution of interdisciplinary thinking, the author traces its origins in the philosophical and scientific developments of the 20th century – from cybernetics and systems theory to cognitive science and Thomas Kuhn's concept of paradigm shifts. The article shows how these intellectual movements laid the groundwork for the contemporary view of science as an open system in which various disciplinary logics, methods, and values interact. Special attention is given to the idea of intersubjective verification as a potential new criterion of truth within an interdisciplinary context – a criterion that considers not only logical and methodological validity but also the ability of scientific statements to be accepted across different epistemological frameworks.

The article explores how interdisciplinarity affects the ontological and epistemological foundations of science: on one hand, it contributes to the formation of new research objects that transcend traditional categorical schemes; on the other hand, it calls for a rethinking of scientific objectivity, which can no longer rely solely on the verification models of classical science. This generates the need for new philosophical approaches to understanding truth, knowledge, and methodology.

Overall, the author concludes that interdisciplinarity is not merely a phase in the development of science but a fundamentally new scientific paradigm that offers opportunities for a deeper understanding of the complexity of the contemporary world. At the same time, it requires new philosophical paradigms of reflection that enable a balance between cognitive flexibility and epistemological responsibility, between openness and methodological clarity. The philosophy of science is called upon to shape these paradigms by integrating various elements of scientific knowledge into a single, though pluralistic, epistemic field.

Key words: interdisciplinarity, philosophy of science, epistemology, post-nonclassical science, intersubjective verification, synergetics, transdisciplinarity, scientific inquiry, criteria of truth.

УДК 117.82:316.472.8+004.77
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.6

І. Ю. Ільїн
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-3760-6796
аспірант
Українського державного університету
імені М.П. Драгоманова,
викладач англійської мови
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ ЯК НОВИЙ «ПАНОПТИКУМ»: В'ЯЗНИЦЯ САМОТНІХ

There was a king who ruled the land
His majesty was in command
With silver eyes, the scarlet eagle
Showered silver on the people
Oh, Mother, tell me more
Pink Floyd

Вступ. Ми живемо в світі невпинно зростаючих соціальних мереж. Мережа як засіб спілкування та обміну даними існувала ще з давніх часів, тобто ми не можемо одностайно стверджувати, що соціальні мережі – це абсолютно новий винахід, який виник лише у XXI столітті з метою об'єднати розрізнені та самотні людські індивідууми та спільноти. Тисячі років тому, ще до винайдення всесвітньої мережі інтернет у 1969 році, людська цивілізація, а точніше представники влади налагодили вражаючі навіть для сучасного дослідника мережі спілкування, які поширювалися на всю Європу, а бувало і на весь світ. Можновладці минулих років та століть завжди враховували потужний вплив соціальних мереж на хід історії, за допомогою мереж вони поширювали та продовжують поширювати власну владу. Здається, що мережі існували ще з кам'яного віку, коли перші люди тільки починали рухатися в напрямку до цивілізації. Свої власні мережі створювали абсолютно всі групи людей, які мали владу в світі, який швидко розвивався – від ордену Тамплієрів, європейських королівських родин до банкірів Ротшильдів.

Яскравим прикладом є Наполеон, який вів листування з можновладцями фантастичного обсягу: від 2 до 5 тис. листів за пів року. Батько атомної бомби Роберт Оппенгеймер створив власну мережу, яка налічувала понад 100 вчених фізиків, математиків, хіміків, яка поширювалася по всій території США. Все говорить про те, що соціальні мережі існували завжди, це зовсім не новий винахід людства, про що неодноразово стверджує дослідник соціальних мереж Ніл Фергюсон у своїй книзі «Площі та вежі». В статті ми повинні дослідити вплив соціальних мереж, які перекрокували в інтернет з початком ери Фейсбуку, яка розпочалася у 2004 році і дослідити, який вплив на суспільство мають соціальні мережі, що знаходяться за межею екрану, чи не пригнічують вони нашу індивідуальність та не посягають на нашу приватність, свободу думки, не є причиною самотності сучасної людини, та не здатні маргіналізувати представників інтелектуальної еліти, що непокоїть багатьох сучасних мислителів.

Вважається, що соціальні мережі є способом позбутися від самотності для сучасної людини. На жаль, наявність соціальних мереж не здатна вирішити цю проблему, бо суспільство ще не готове перейти на шлях толерантності та розвивати саме конструктивну культуру спілкування. Архетиповою ознакою сучасного суспільства є ресентимент з якого виникає субкультура «культури скасування» і будь-який інтелектуал, який висловив думку, що не є популярною у суспільстві, може попасти під удар представників «культури скасування». Розвиток соціальних мереж в інтернеті привів людство до тотального контролю і здавалося, що конструктивна колись ідея зблизити людей вже не є такою райдужною, бо висловлення думок в соцмережах вже не є безпечним заняттям. Багато західних інтелектуалів часто ризикують бути переведеними у маргінали через висловлення фактів, доведених офіційною наукою. **Мета статті** – обґрунтувати припущення, що соціальні мережі здатні не тільки об'єднувати маси, окремі корпорації, людей, але й привести світ до ще більшої самотності та тотального контролю і метою даної статті є доведення цього припущення.

© І. Ю. Ільїн, 2025

Проблемою соціальних мереж та зв'язків займалися філософ Д. Барнс, який ввів поняття «соціальна мережа», М. Фуко, американські психологи С. Мілгрем та Г. Треверс, британський історик та соціолог Н. Фергюсон.

Методологія статті. В статті передусім використовуються герменевтичний й компаративістський підходи.

Одним з ефективних методологічних «ключів» до розкриття ідей цієї статті, творення її наукової новизни та її аргументації можуть стати принципи філософської антропології як метаантропології члена-кореспондента НАН України Н.В. Хамітова, який виділяє три екзистенціальні виміри людського буття – буденне, граничне та метаграничне [16, с. 32–40].

Буденне буття людини характеризується залежністю від Іншого, відсутністю критичного мислення, світогляд такої людини занадто вузький та характеризується стереотипним мисленням, що не дає змоги зростати творчо, розвивати в собі толерантність [16, с. 32–40]. Люди буденного буття часто знаходяться під владою думок натовпу, тому ми робимо висновок, що більшість суб'єктів культури скасування є люди буденного буття, для яких публічна страта, тобто скасування іншої особистості є предметом шоу, часто єдиною можливість відчути себе впливовими. Це єдина можливість для таких людей створити навколо себе ілюзію своєї спроможності вершити долі та мати хворобливе уявлення про власну значущість. Тому часто представники буденного, яким часто не вистачає самодостатності та з метою зайвого самоствердження, якого не вистачає в повсякденному житті, об'єднуються у певні субкультури з метою бойкотування діяльності, творчості, можливості висловлюватися певною людиною.

Представники граничного буття характеризуються виходом за межі буденності, участю в процесі творення та сприйняття культури [16, с. 32–40]. При цьому маємо людей граничного буття, яких скеровує воля до влади і вони схильні використовувати інших як об'єктів маніпуляції [16, с. 32–40; 12, с. 86].

Особистості метаграничного буття здатні реалізовувати не лише волю до пізнання і творчості, а й до любові, свободи й *співтворчості* [16, с. 32–40; 12, с. 86].

Дана методологія, яка структурує людське буття, виходячі з міри критичності й свободи думки і дії, а також конструктивності і думки і дії, дозволяє осмислити як групову самотність у соціальних мережах, так і самотність творчої особистості в цих мережах.

Результати. Соціальні мережі мають необмежену владу, а Н. Фергюсон у книзі «Площі та вежі» навіть назвав одну з глав «Затвітити революцію», тобто можна припустити, що соціальна мережа цілком спроможна підняти натовп на протести і послідовно робити твіт и та пости в Фейсбуці [11]. Фергюсон пише, що тільки за 2017 рік, коли він почав писати свою книгу, New York Times випустив аж 136 статей, де було присутнє слово «мережа». Автор також стверджує, ще існують не лише ефірні, але і підпільні мережі. Існує навіть мережа, де можна домовитися про результати матчів, корупційні мережі та свої мережі у метро. За допомогою соціальних мереж, особливо таких як X, Facebook ведеться війна в політиці, особливо під час виборів, де у кожного кандидата повинна бути своя елітна мережа [11, с. 37]. Ми можемо не просто ділитися враженнями, але і робити скани власних листувань з метою викласти на загал з метою помсти, або приниження суперників. Таке було можливо не тільки в наш час, а набагато раніше. Тобто цьому способу розправи з опонентами вже кілька сотень років. Філософ В. Єрмоленко у своїй книзі «Ерос і Психея» наводить такий приклад, вивчаючи життя відомого французського письменника-гуманіста XVII століття П'єтро Аретіно: «Якби Аретіно жив у наш час, він був би відомим блогером, який встрявав би у суперчки з президентами країн, рок-зірками та мільярдерами, тегаючи їх у соціальних мережах, викладаючи скріншоти їхнього листування у мережу. Бути блогером тоді, на початку XVI століття означало приблизно те саме – тільки форма інша. Аретіно вигадав її: він писав листи сильним володарям, відомим художникам, упливовим кардиналам, а потім ці листи публікував для всіх». [6, с. 59]. Не дивно, що цього фактично першого блогера, також творця певної власної соціальної мережі, називали «бічем королів», а буквально через два роки після його смерті католицька церква включила його твори в «кодекс заборонених книг» через єретичні думки та сміливі виступи проти влади та духовенства.

Таке включення до «кодексу» чимось нагадує сучасну «культуру скасування», яка вже багато років домінує в суспільстві, одже можна зробити висновок, що і «культурі скасування» вже понад 500 років, тільки носила вона іншу назву та інший характер. Сьогодні суб'єкти культури скасування також формують свої соціальні мережі для споглядання та спостереження за тими, кого вони намагаються фактично знищити. Ось як описує термін «культура скасування» сучасний словник Marriam-Webster: «the practice or tendency of engaging in mass canceling as a way of expressing disapproval and exerting social pressure». Ми бачимо, що вочевидь маємо справу з масою та соціальним тиском. Далі у цій статті ми обговоримо, чому маса схильна до тиску та відсіювання та знищення тих, кого вона вважає чужими.

У словнику «Людина і культура» за авторством Н. Хамітова та С. Крилової знаходимо таке визначення культури скасування: «Це свідома стратегія й процедура суспільного тиску на людину (зазвичай публічну) за неприйнятні вчинки з погляду представників певної субкультури» [15, с. 123]. Також автори додають, що культура скасування також може являти собою певну субкультуру, але при цьому вона може містити в собі представників різних субкультур. Можна погодитися, що ця субкультура діє з конструктивною метою через волю до справедливості, але часто у сучасному світі її дії пов'язані з ресентиментом. Ми маємо справу з приниженням жертви, з якою представники культури скасування вступають в «садомазохістські» відносини.

Культура скасування є архетиповою для нашого суспільства і є однією з сучасних ознак людського буття, де існує конфлікт поколінь та банальна заздрість більш успішним та відомим представникам суспільства [15, с. 124]. Важливо зауважити, що у більш новому своєму словнику «Філософія науки і культури» автори додають до свого визначення поняття «культури скасування» наступне: «Проте у XXI столітті культура скасування набуває особливу специфіку, пов'язану з її поширенням у мережах Інтернету і наявністю у її лідерів достатньо високої ерудиції та інтелектуального розвитку, що, однак, не завжди супроводжується розвитком душевності і духовності» [12, с. 200–201]. Бачимо, що небезпека бути скасованим досить велика, бо будь-який сучасний інтелектуал може вважати, що має право на свободу думки та вільного висловлення своїх ідей в соціальних мережах, однак рано чи пізно він стикається з опором в мережі, де кожен на думку А. Бадью є «поліцейським» [4, с. 139], а створення штучних ідентичностей з ціллю локальної домінації є характерним для культури скасування. Одразу робимо висновок, що культура, або субкультура скасування теж є своєрідною мережею.

Цікаво, що відлученням від суспільства займалися ще у Середньовіччі. У книзі М. Фуко «Наглядати й карати. Народження в'язниці» знаходимо наступне: «Коли правда, що проказа породила ритуали відлучення від суспільства, які певною мірою стали правити за модель і загальну форму великого замикання, то чума породила дисциплінарні схеми» [13, с. 247]. Відмітимо, що розділ «Паноптизм» книги Фуко частково присвячений хворобам, які панували у Середньовіччі, а точніше заходам з розподілу суспільства на хворих, не хворих, а також тих, хто буде наглядати за хворими. Одразу робимо парадоксальний висновок – сучасна культура скасування, яка панує в електронних соціальних мережах є ні чим іншим як відлученням від суспільства «хворих на чуму». В сучасному суспільстві заробити клеймо хворого на чуму можна доволі легко, просто висловивши незручне, або не загальноприйняте твердження на загал. Проблема сучасного філософа криється в тому, що вочевидь ми не знаємо часто, що можна вважати твердженням загальноприйнятим, а що ні, що відповідає нормам сучасної етики, моралі, а що ні. Бо ще Ф. Ніцше у «Ранковій зорі» писав, що всі ми живемо у звичаях, як сталій формі, «заведеному способі жити та діяти» [9, с. 63]. Коли сучасна людина намагається знайти мораль, то не може розгледіти нічого, крім звичаєвості.

Сучасне суспільство диктує нові звичаї та звичаєвості, а ті інтелектуали, які їх порушують, ризикують стати фігурантами нових справ, де панує культура скасування. Ніцше пише у «Ранковій зорі»: «Вільна людина не має звичаїв, оскільки вона в усьому воліє залежати від самої себе, а не від якогось заведення: в усіх первинних станах людства «зле» означає те ж саме, що й «індивідуальне», «свобідне», «свавільне», «незвичне», «непередбачуване», «незбагненне» [9, с. 63]. Можна зробити парадоксальний висновок, що сучасне суспільство часто вважає ідентичними поняття етика, мораль та звичай. Тому, коли мислителя називають аморальним, то можна припустити, що його твердження просто не пройшли перевірку звичаєм, який панує на певній території, в народі, або у соціальний мережі інтелектуалів, до якої належить той, кого намагаються «скасувати».

Досить умовно ми пропонуємо поділити будь-яке твердження на «загальноприйняте таке, що сприймається загалом», «загальноприйняте, що частково сприймається загалом», висловивши яке сучасний мислитель ризикує попасти в список «чумних», але його може підтримати інша частина загалу і цього не трапиться, також «не загальноприйняте, але знову таке, що може бути не засуджене досить великою кількістю користувачів соціальних мереж», або найгірший варіант «не загальноприйняте», або його можна кваліфікувати як «не модне» твердження, за яке мислитель ризикує стати об'єктом «культури скасування». А найскладніше – це визначити, яке з тверджень є для мислителя таким, які має найменші ризики бути висловленим. Одним з найсміливіших з сучасних мислителів є вже згадуваний А. Бадью. Якщо почитати збірку його есеїв «Похвала політиці», то ми бачимо багато небезпечних думок, на думку сучасних європейських інтелектуалів, які стосуються карикатуристів Шарлі, Ісламу, мігрантів у Франції та багато іншого [4]. Бадью поки не став фігурантом черговою справи культури скасування. Менше пощастило знаменитостям як Д. Роулінг, яка висловила незручну для багатьох позицію стосовно жінок трансгендерів, але зробила вона це в соціальній мережі, за що одразу стала мішенню для нападників.

Можна провести ще декілька паралелей з книгою Фуко, де філософ описує заходи реєстрації громадян міста під час тієї самої епідемії чуми з новітніми соціальними мережами як Facebook, X, або Instagram. Фуко пише: «Інспекція функціонує непреривно. За всім пильний нагляд: «є великий загін міліції під орудою офіцерів та сумлінних громадян» [13, с. 245]. Одразу виникає питання: хто такі ці «сумлінні громадяни»? Як визначався ступінь їх сумлінності під час обрання їх та надавання їм привілей спостерігати за іншими? Фуко не дає відповідей на ці питання, він лише констатує історичні факти.

Далі мислитель описує процес обходу синдиком призначеному йому кварталу з людьми: він стукає в кожні двері і вимагає назвати себе і вказати, чи є у названого симптоми захворювання. При замовчуванні, або відмові відповідати людину можуть стратити. Фуко каже: «Кожен замкнений у своїй камері. Кожен, коли йому звелять, називає своє ім'я і показується у вікні. Це великий перегляд живих і мертвих» [13, с. 247]. Цікаво, що таке реєстрування є постійним. Синдики кожного дня звітували старшинам, а ті – меру. Перелік здійснювався за списком, якого існувало три копії – для синдика, канцелярії та квартального управителя.

Фуко наводить на роздуми, що влада сама могла мріяти про появу чуми, або її вигадати з метою розподілити суспільство на вигідні їй групи, бо створюються нові соціальні мережі, нові види контролю. Фуко вважає дисципліну основною причиною виникнення суворих правил під час епідемій, бунтів, злочинів, бурлакування та дезертирства, які філософ вважав часто примарними [13, с. 248]. Тут якраз час порівняти процес реєстрації у чумному місті з реєстрацією у соціальних мережах, де людина добровільно відповідає на майже всі питання під час реєстрації, вказує свій вік, місце фактичного перебування, а потім часто отримує від системи питання: чи ви дійсно тут були? Чи це дійсно ваш номер телефону? Кожен наш зареєстрований акаунт можна вважати нашим «визначеним місцем перебування», з якого немає виходу. Складається враження, що ми самі погоджуємося на подібну муштру, реєструючись у соціальній мережі, яка може нагадувати дисциплінарний заклад і часто замість спілкування і розповсюдження ідей інтелектуал може зіштовхнутися з тотальною самотністю.

Що нас змушує добровільно реєструватися в соціальних мережах? Це не тільки бажання позбутися від самотності та розширення кола контактів для подальшої комунікації. За теорією Ж. Лакана ми всі намагаємося стати предметами, або об'єктами бажання і саме це «бажання бути бажаними» і є проблемою суспільства у всі часи. Там де є бажання, є і погляд, бо саме спостереження за предметом бажання і є основою цього феномену. Лакан виділяє окремо людське око, як основу для виникнення бажання. Цікаво відзначити, що у всіх міфологіях світу існує феномен так званого «злого ока», або «принципова злостивість погляду» [10, с. 138], тому ми маємо вірування, що погляд Бога міг убити, Зевс з'являвся перед своїми коханками у різних образах, бо його погляд теж міг їх вбити, індійська богиня Бхгавані спопелила своїх синів Вішну і Брагму поглядом, а Шиву наділила третім оком, бо той погодився прийняти її любов.

За Лаканом саме заздрість є причиною злостивого погляду, бо латиною заздрість і є «бачити» від слова «videre». Тут Лакан ще розділяє поняття заздрість і ревнощі, «бо саме те, чому заздрить суб'єкт, це часто не те, що він хоче отримати» і додає, «що часто заздрість часто обумовлена володіннями тими благами, якими сам заздрісник ніколи б просто не скористався, не маючи навіть гадки про їх справжню сутність» [10, с. 141]. Ось саме в цьому і є одна з причин виникнення культури скасування в соцмережах. Бо люди діляться в соцмережах предметами благ, задоволення, від чого у споглядачів і виникає ресентимент, бажання заволодіти благами іншого, хоча деякі, наприклад, не вміють водити автомобіль, але все одно заздрять при виді фото людини за кермом нової машини.

Інтелектуали також є об'єктом заздрощів, бо їх відкриті та глибокі думки часто не збігаються з думками маси, панівних еліт, представників ліво-радикального руху, які здатні маргіналізувати інтелектуала за відстоювання оригінальної позиції, яка може бути абсолютно канонічною та науковою. Також Лакан стверджує, «що ніщо так не змушує суб'єкт заздрити, як образ самодостатності, як те, що маленький об'єкт а (за Лаканом – недосяжний об'єкт бажання), який носить тавро втрати і кастрації – є предметом насолоди для іншого, а отже, і репрезентантом задоволення самого по собі» [10, с. 141].

Таким маленьким об'єктом може бути і стаття, навіть невеличке есе або публікація у соціальній мережі. Для інтелектуала саме така публікація може бути задоволенням, бо інтелектуал є представником граничного або метаграничного буття людини [16], адже є творцем артефактів культури й співтворчих відносин між особистостями [12, с. 68], а тому не живе канонами та рамками буденності. Заздрісники ж є представниками або буденного буття, або граничного буття з волею до влади і не можуть бути творцями культурних артефактів, бо для цього треба мати хист до само-трансцендентування, справжню толерантність та відкритий до Іншого світогляд – *філософський світогляд,* який долає обмеженість і буденного і особистісного типів світогляду [16, с. 41–45].

Представники ж граничного буття, саме ті, які обумовлені волею до влади і їх інтенції переходу у метаграничне буття є тимчасовими і часто не виправдовуються успіхом, здатні приєднуватися до соціальних мереж-груп з метою участі у «публічних стратах». Саме таким чином вони знаходять способи самоствердження, бо це є єдиним для них шляхом для усвідомлення себе, як індивіда, здатного впливати на сучасність.

Парадоксально, що субкультури, які розвиваються у річищі культури скасування, часто користуються принципом – бойкотувати того, хто сказав щось, що не є загальноприйнятим. Тут ми повертаємося до вже запропонованої думки – де межі цього «загальноприйнятого» і чим користується сучасна етика? Скоріш субкультури, які підтримують культуру скасування задовольняють свої власні потреби бути почутими на загал і для них це єдиний шанс стати на одну щаблину з сучасними світовими інтелектуалами. Субкультури бажають влади над інтелектуалами, над творчістю та над свободою слова. М. Фуко сказав ще у 1975 році, що раніше, ще за 100 років до цього, найвищою владою вважалося «право на життя та смерть» [2, p. 240], а зараз же суспільство вигадало новий тип страти і він називається скасуванням.

Більшість сучасних інтелектуалів, яких скасовують, є представниками граничного буття, бо вони є творцями артефактів культури, у них є воля до пізнання та творчості [16, с. 32–40; 12, с. 87], а також та сама воля до влади [12, с. 86].

Доречним буде додати слова Г. Лебона, який писав ще в 1895 році, що дії натовпу (а соціальна мережа може бути ні чим іншим як натовпом, що сформувався часто хаотично) мають імпульсивну природу і на нього впливають «закони та інституції» і він (натовп) не здатен формувати інші думки, окрім тих, які йому навіюють» [7, с. 19–20]. На думку Лебона багато людей, які опинилися разом в одному місці ще не є організованним психологічним натовпом, а от натовп, якому закинули чи навіяли певну ідею, перетворюється у натхненний натовп [7, с. 25]. І сам тут криється основна небезпека, бо від керованому ідеєю натовпу можна очікувати будь-яких дій, що часто виходять за рамки моралі та закону. Сам Лебон влучно пише у спеціальному розділі про моральність натовпу, що за спостереженнями психологів моральний рівнень натовпу дуже низький [7, с. 68].

Індивід, навіть високоморальний, якого ми можемо віднести до людини граничного та метаграничного буття за типологією метаантропології Н. Хамітова, здатний піддаватися дії власних інстинктів. Лебон приводить блискуче порівння дій лютого натовпу з полюванням. Якщо у другому випадку люди фактично законно задовольняють свої інстинктивні потреби до жорстокості, то у першому випадку натовп може керуватися ідеями фейкового патріотизму чи релігією (будь-чим іншим) для скоєння своїх злочинів.

Для інтелектуала небезпечно ставати частиною натовпу, бо можна знизити свій моральний рівень, або навпаки, підвищити його. Але тут, на думку Лебона, криється чергова парадоксальна небезпека, бо висока моральність натовпу криється в його здатності до самопожертви на благо химерним цілям. Лебон згадує хрестові походи, де натовп міг загинути на шляху до високої релігійної цілі [7, с. 70]. Актуальними також є яскраві приклади Лебона про злочинні дії натовпу. Першим прикладом є вбивство губернатора Бастилії де Лоне, якого оточив збуджений натовп, який під впливом навіювання, будучи перетворений на бездушний автомат, вчинив фактично самосуд. Причому катом де Лоне виступав простий кухар, який використав свій робочий ніж для страти де Лоне, коли дана кухарю шабля виявилася тупою. Таким чином ми бачимо, що людина під впливом емоцій та почуттів здатна піти на злочин, бо бачить у скоєному не злочин, а «гідний похвали вчинок» [7, с. 205–206].

Ще одну цікаву паралель можна навести між соціальними мережами та паноптиконом Бертана. Ця тюрма, креслення якої були презентовані ще в 1791 році є не чим іншим, як проєктом ідеальної в'язниці за теорією її автора.

М. Фуко так описує паноптикон: «Її принцип відомий: на периферії кільцева споруда, в центрі – вежа; вежа має великі вікна, які виходять на внутрішню поверхню кільця, периферійна споруда поділена на комірчини, кожна з них пронизує всю товщу споруди і має два вікна: одне звернене до середини і відповідає вікнам вежі, друге виходить назовні і освітлює всю комірчину» [13, с. 249–250]. Далі М. Фуко пише, що в такі камери запирали хворих, в'язнів, робітників, чи школярів, які провинилися перед суспільством. В такому твердженні Фуко немає нічого дивного, бо в Європі XVIII століття навіть учні могли бути притягнені до відповідальності і посаджені до в'язниці. Наглядач у вежі такої в'язниці сидів проти світла і добре бачив силуети всіх ув'язнених. Фуко влучно зазначає: «Скільки комірчин, стільки ж і невеличких театрів, де кожен актор на самоті, напрочуд індивідуалізований і постійно видимий» [13, с. 250].

Знову виникає паралель с соціальними мережами на кшталт Facebook. Кожен акаунт можна порівняти з такою комірчиною, де кожен зареєстрований видимий всіма та може легко стати мішенню наглядача, або інших ув'язнених. Кожен, хто реєструється у сучасній соціальній мережі повинен пам'ятати, що він стає частиною нового паноптикону і треба бути готовим перебувати у світі, де працюють закони нової етики, яку

часто плутають зі звичаями, слідкувати за лексикою, яку зареєстрований звик вживати, але для певної кількості таких комірчин звичайне слово може бути неприпустимим для вживання, бо соціальні мережі ще не готові до толерантності та здатності чути голоси інших. Але ми самі хочемо вступати в діалог в соціальних мережах, знайшовши свою комірчину, стати об'єктами споглядання за теорією Лакана. Звідси новий парадоксальний висновок – будь-якому сучасному інтелектуалу треба бути готовим зіштовхнутися з представниками різних субкультур, традицій, звичаїв, з розмиттям понять етика та мораль, якими зараз заповнений новий паноптикон, що носить різні назви, які ми всі бачимо в інтернеті. Фуко додає: «Паноптикон – це машина для розриву зв'язку між «бути баченим» та «бачити»: в периферійному кільці люди завжди бачені, проте ніколи не бачать; наглядач у центральній вежі бачить усе, проте його ніхто ніколи не бачить» [13, с. 252]. Але є і суттєва відмінність між соціальною мережею в інтернеті та паноптиконом: у другому ми є і наглядачами, і ув'язненими одночасно.

Фуко зробив цікавий висновок: чим більше спостерігачів, тим більше неспокою це буде викликати в суспільстві. Ми хочемо подобатись, але й знаємо, що за нами спостерігають сотні анонімів, тобто ми всі утворюємо свої вежі, одночасно перебуваючи в камерах. Кожен ув'язнений має нескінченну свободу думки, що здатне привести до «війни всіх проти всіх» за теорією Фрейда. Щоб уникнути таких подій, інтелектуал, який здатний спричинити «випадок-конфлікт», який розгортається в межах соціуму» і не бути соціально відокремленим від інших людей, змушений розробити спеціальну техніку безпеки без протиріч соціальним загальним правилам, чи ритуалам, які домінують у тому суспільстві, де він перебуває [14, с. 93]. Часто така техніка безпеки криється у виникненні зовнішньої самотності. Н. Хамітов пише, що коли інтелектуал провокує випадок-конфлікт, що часто відбувається в соціальних мережах, бо думка інтелектуала, який займається розкриттям власної самоідентичності, самототожності, часто не збігається з думкою маси, тоді «відбувається психологічне відокремлення людини від інших людей» [14, с. 93]. Це означає, що інтелектуал буде самотній внутрішньо у пантоптикумі. Це означає, що він може самозаглибитися з ціллю уникнути переслідування представників культури скасування, але при цьому у своєму самозаглибленні пройти певні метаморфози та вийти на інший рівень буття, або породити ще більше нових ідей. Парадокс в тому, що чим більше ідей здатний породити сучасний мислитель, тим менше він здатний проєктувати у соціумі, бо не дарма Фуко знов влучно пише: «Паноптикон – дивовижна машина, що, зваживши на різноманітні бажання, витворює однакові наслідки, породжені владою» [13, с. 253].

Якщо пару сотень років тому за провину у тюрмі було таврування, то сьогодні його замінило скасування. Фуко називає паноптикон «машинерією» і ця система здатна привести до роботи величезний механізм нагляду самостійно – розподілити всіх по вежах і камерах, призначити спостерігачів, тих, за ким спостерігають і одночасно міняти ролі. Ще один парадокс в тому, що суспільство саме дозволяє робити це зі своїми представниками. За словами Фуко, такий паноптикон робить нову систему влади більш механізованою, віддаленою і їй більше не треба фізично бути присутньою у натовпі з ціллю когось покарати. Ми самі краще бачимо один одного та розділяємо на працьовитих та лінивих, можемо бачити успіхи дітей та їх здатність виконувати в майбутньому ту чи іншу роботу, можна навіть «підраховувати їхні заробітки» [13, с. 254].

Соціальні мережі стали лабораторією, яка здатна виховувати та переробляти піддослідних. Паноптикон здатен сам керувати собою та своїми бранцями. Фуко казав, що такі системи контролю здатні виховувати цілі нові покоління, поділені на різні групи. Одні групи під страхом бути скасованими, будуть приймати будь-які настанови, а інші, з сильною волею до влади і схильністю вступати в різні субкультури, будуть диктувати сучасним інтелектуалам свої правила та варіанти розв'язання загальновідомих задач і з думкою останніх з кожним роком ще важче сперечатися. Важливо відзначити ще один парадокс, який виник у сучасній культурі – лідерство в субкультурах, комісія з визначення «придатності» певних діячів, текстів, книг, думок стає окремою професією, яку намагаються отримати люди часто далекі від можливості називатися професіоналами в сфері, в якій вони намагаються присуджувати винагороди, або навішувати ярлики «хворих на чуму». Від цього страждає навіть філософська думка і як пише Т. Лютий в есеї «Цінність індивідуальності»: «У кожному разі, філософське, і не тільки, осмислення навряд чи мусило б закінчитися універсальною системою. Все навпаки: воно – сукупність спроб уникати чогось остаточного, бо покликане постійно винаходити засоби подолання стану безвиході» [8].

Очевидно, що сучасні мислителі відчувають свою самотність в агресивному паноптикумі. Кожне висловлення повинно бути максимально продуманим, виваженим та обтічним, що не мати сталої форми, здатної образити почуття представника певної субкультури. Ще одна з небезпек, які чекають на інтелектуала – це велика ймовірність відгородитися від світу та стати схожим на героя роману Г. Гессе «Степовий Вовк» Гарі Галлера, який був журналістом, але був вимушений вести

усамітнене життя через те, що написав статтю про Кайзера, яка здалася представникам певних політичних течій образливою і інтелектуал Галлер був фактично скасований у суспільстві [5, с. 72].

Ще один приклад такого скасування, але приклад реального персонажа – це доля Оскара Уайльда. Д. Барнс у книзі «Чоловік в червоному халаті» стверджує, що Уайльд припустився фатальної помилки, коли в суді, де розбиралася його всім відома справа в присутності дванадцяти присяжних з різних верств населення, почав жартувати та «представляти себе на сцені в театрі», що не було сприйнято позитивно цією невеличкою соціальною мережею. Письменник забув, що журі присяжних складалося в той момент з чоботаря, м'ясника та банківського кур'єра, що грало не на руку Уайльду, жарти та словесні обороти якого було не зрозумілими більшості в журі [1, p. 14–16]. Вочевидь, коли ми говоримо про суд присяжних, ми маємо на увазі невелику соціальну мережу, здатну виносити звинувачувальні вироки будь-якій людині, навіть тій, злочин якої може бути не доведеним. Такий вид соціальної мережі може бути вкрай небезпечним, бо як нам показує приклад Уайльда, соціальна мережа може користуватися власним статусом та особистою неприязню для вирішення долі певного інтелектуала.

Можна запропонувати ввести нове поняття «*групова неприязнь соціальної мережі*», яка може бути виражена в упередженому ставленні соціальної мережі до індивідуальних ознак суб'єкта, з яким їй доводиться спілкуватися. Не дивно, що Г. Лебон у «Психології натовпу» присвятив цілу главу присяжним та кримінальним судам. Лебон зауважує, що присяжні – це «зразок натовпу різнорідного, не анонімного» [7, с. 212]. Автор влучно зауважив, що такий натовп має схильність до навіювання, у них слабка здатність до міркування, вони знаходяться під впливом ватажків, тощо. Лебон вказав, що адміністрація судів до 1848 року займалася ретельним відбором присяжних, надаючи перевагу представникам інтелектуально еліти – професорам, чиновникам, літераторам, тощо [7, с. 213]. Черговий парадокс в тому, що Лебон на основі власного досвіду та після аналізу роботи певних адвокатів своє епохи, приходить до висновку, що не важливо, хто саме знаходить в суді присяжних – людина з інтелектуальної еліти, чи простий чоботар, бо їх вирок буде однаковим.

Річ в тому, що тільки-но попавши в соціальну мережу Інтернету – віртуальний натовп, або в натовп фізичний, людина, передусім буденного виміру буття, автоматично починає керуватися думкою більшості, емоціями та власними переживаннями. Лебон навів декілька цікавих прикладів, коли присяжні можуть виправдати злочин, скоєний під впливом емоцій: зраджена дівчина обливає сірчаною кислотою свого колишнього коханця, або можуть виправдати навіть дітовбивцю. До іншої категорії попадають злочини, які справді небезпечні для суспільства, або потенційно можуть створити небезпечні ситуації для самих присяжних [7, с. 215]. Присяжні завжди дивляться на репутацію обвинуваченого, його статки та чи захищає його знаменитий адвокат.

Саме тут не дуже поталанило тому самому Уайльду, бо маючи неоднозначну репутацію в суспільстві, бажаючи захищати себе в суді самостійно, він вибрав для себе зовсім не виграшну позицію, що і привело його до фіаско. Лебон привів ще один приклад одного англійського адвоката, ім'я якого не називає. Той вочевидь був непоганим психологом і міг зчитувати емоції, які викликала кожна його фраза у суду присяжних. Так адвокат міг розробляти стратегії захисту і відрізнити тих, хто потенційно міг бути на його боці.

Отже, у випадку з Уайльдом ми бачимо трагічний випадок, коли людину граничного буття, а Уайльд був саме людиною граничного буття за всіма показниками і мав особистісний світогляд і мав інтенції до метаграничного буття та філософського світогляду, займаючись творчістю та маючи прагнення до особистісної свободи, скасували представники буденного буття з буденним світоглядом, який характеризується стереотипним мисленням та відсутністю саморозвитку.

В координатах метаантропології ми оперуємо і трьома видами світогляду, які визначив Н. Хамітов: буденний, особистісний та філософський, які можна співвіднести з трьома вимірами людського буття. Люди буденного світогляду користуються соціальними стереотипами свого часу, вони несамостійні та знаходяться під впливом мас. Це світогляд, який створюється більше середовищем, його культурними та соціальними умовами. Тут варто зауважити, що саме владі вигідні представники буденного світогляду, якими легко маніпулювати та керувати. Для особистісного світогляду характерні самостійність, критичність і творчий характер. Людина з особистісним світоглядом стає недоступною для маніпуляцій, адже долає стереотипне мислення. Вона виносить усі події зовнішнього світу на суд власного розуму та переживання [16, с. 43–44].

Так саме і О. Уайльд вирішив покластися на власний розум, коли протистояв так званій касті присяжних, забувши про те, що присяжні керуються навіюваннями мас, дивляться на соціальний статус та ціну адвоката підзахисного. Черговий парадокс: сам Лебон в кінці глави про суд присяжних та суддів в «Психології натовпу» зауважив, що не хотів би попасти під владу саме суддів, якщо раптом проти нього було б відкрито кримінальну справу, бо мислитель не довіряв без-

межній владі певних каст, бо, на його думку, знаючи психологію натовпу, з присяжними можна домовитися, а от влада касти є непохитною.

Тому робимо наступний висновок, що у сучасного інтелектуала немає виходу, коли він намагається виступати на загал та претендує на звання публічної персони. Дуже часто в дискусіях з членами соціальних мереж може виникати конфлікт. Інтелектуал повинен брати до уваги, що будь-яке спілкування є запереченням двох сторін одна одної за Гегелем, тому у мислителів просто немає іншого виходу: зважувати на психологію натовпу, яку чудово розписав Г. Лебон, а також мати на увазі ідеї про засоби нагляду та покарання М. Фуко та метаантропології Н. Хамітова.

Висновки. Соціальні мережі існують вже десятки сотень років і у всі часи вони існували для заснування та встановлення влади. Можновладці вели листування та розширювали кордони свого впливу за допомогою соціальних мереж. Необхідно зауважити, що будь-яка соціальна мережа створює натовп і схожа за описом на паноптикон – французьку тюрму XVIII ст., яку описав в подробицях М. Фуко в книзі «Наглядати і карати». Кожен в'язень такої тюрми є самотнім, за ним ведеться щоденне спостереження не тільки зі сторони наглядачів, але й інших в'язнів, що унеможливлює наявність будь-якого приватного життя.

Парадокс полягає в тому, що ми самостійно обираємо шлях у паноптикон, бо сучасне життя фактично диктує таку вимогу – якщо сучасна людина бажає розвиватися, вести щоденні листування та розширювати коло знайомств, інтересів та сфер впливу, то їй неодмінно треба стати частиною такого паноптикону. Опиняючись у паноптиконі, людина проходить те, що М. Фуко назвав би «переписом у чумному місті» – добровільне надання будь-якої приватної інформації. Сучасний інтелектуал повинен пам'ятати про те, що будь-яка публікація в соціальній мережі може спричинити протест натовпу, що може привести до «публічної страти» XXI ст., тобто скасування такого об'єкта. Треба також зважувати, що психологія натовпу за Г. Лебоном є хаотичною, їм легко маніпулювати та навіювати ідеї ватажків.

Навіть представники інтелектуальної еліти, яких можна характеризувати як людей граничного буття в координатах метаантропології Н. Хамітова, спроможні діяти на рівні з представниками буденного буття, бо натовп завжди знижує рівень відповідальності та моральних якостей певних індивідуумів, про ще стверджує Г. Лебон, бо натовп занадто мінливий та занадто імпульсивний [7, с. 68]. Натовп з почуттям власної вседозволеності та безкарності здатний наглядати, карати та скасовувати публічних інтелектуалів.

Справжній інтелектуал повинен не забувати про ресентимент у суспільстві, який, так само як і байдужа толерантність, може привести його до самотності. За теорією Ж. Лакана будь-яка перемога інтелектуала здатна викликати заздрість натовпу, що може призвести до трагедії Оскара Уайльда. Тому інтелектуал повинен зважувати на сучасні тенденції у мінливому світі, ретельно підбирати слова та дефініції, якими користується, бо все легше стати об'єктом чергової справи, що створюють представники культури скасування, яка насправді є *субкультурою,* в якій маргінальність парадоксально поєднується з масовістю і яка породжує особливу *самотність у натовпі,* зокрема, *групову самотність у соціальних мережах*. Ця групова самотність у соціальних мережах може ставати екзистенціальною основою неототалітаризму – цифрового, мережевого тоталітаризму [3, p. 124] який є одним з глобальних викликів в сучасному світі.

Література

1. Barnes J. The man in the red coat. London : Penguin Random House UK. 2021. 280 p.

2. Foucault M. Society Must Be Defended. Lectures at the Collège de France, 1975-76. London : Pinguin. 2020. 336 p.

3. Khamitov N. The War in Ukraine and the New Humanism: David versus Goliath. Meta-anthropology of history of 21st century. Sofia : Kibea. 2023. 324 p.

4. Бадью А. Похвала політиці. Статті та виступи. Київ : Ніка-Центр. 2019. 224 с.

5. Гессе Г. Степовий вовк. Пер. з нім. Є. Поповича. Харків : Фоліо. 2023. 220 с.

6. Єрмоленко В. Ерос і психея. Львів : Видавництво Старого Лева. 2023. 496 с.

7. Лебон Г. Психологія натовпу. Переклад Ігоря Андрущенка. Київ : Арій. 2024. 224 с.

8. Лютий Т. 2024. URL: https://tyzhden.ua/tsinnist-indyvidualnosti/

9. Ніцше Ф. Ранкова зоря. Думки про моральні пересуди. Переклад Вахтанга Кебуладзе. Київ : Темпора. 2021. 800 с.

10. Рус А. Лакан. Вступ до структурного психоаналізу. Переклад К. Поліщука. Київ : Комубук. 2022. 224 с.

11. Фергюсон Н. Площі та вежі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку. Київ : Наш формат. 2018. 336 с.

12. Філософія науки і культури. Словник. За редакцією Н. Хамітова. Київ: КНТ. 2024. 437 с.

13. Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці. пер.з фр. П. Таращук. Київ : Основи. 1998. 392 с.

14. Хамітов Н.В. Самотність в людському бутті. Досвід метаантропології. 2-е видання виправлене і доповнене. Київ : КНТ. 2017. 370 с.

15. Хамітов, Н.В., Крилова С.А. Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія. Київ : КНТ. 2022. 295 с.

16. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 5-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ. 2023. 405 с.

Анотація

Ільїн І. Ю. **Соціальні мережі як новий «паноптикум»: в'язниця самотніх.** – Стаття.

Стаття присвячена темі соціальних мереж, які стали фактично новим паноптикумом XXI століття, який використовується владою авторитарних й неототалітарних режимів з метою контролю думок інтелектуалів. У сучасних соціальних мережах, які з появою Facebook перенеслися в онлайн формат, відбувається панування культури відміни, яку можна порівняти з публічними стратами минулих століть. Якщо в класичному розумінні паноптикум означав архітектурну модель в'язниці, що забезпечувала невидимий контроль, то сьогодні соціальні мережі виконують аналогічну функцію, лише в набагато витонченіший спосіб.

Цікаво, що ми можемо провести паралелі між соціальними мережами та паноптикумом XVIII століття, в'язниці, принцип якої детально описав М. Фуко в книзі «Наглядати і карати». А реєстрацію нового акаунту можна порівняти з переписом хворих на чуму у середньовічному європейському місті. Ми добровільно надаємо інформацію про свої інтереси, місцеперебування, коло спілкування та поведінкові звички, що робить нас одночасно спостерігачами і об'єктами нагляду у паноптиконі, де ми всі залишаємося самотніми. У статті аналізується робота Ф. Ніцше «Ранкова зоря», де німецький філософ вже більше ста років тому описав причини виникнення культури відміни – це дії суб'єкту не за правилами звичаїв, встановлених у певному суспільстві. Моральні норми на думку Ніцше є розпливчастим поняттям і все залежить від звичаю. Також було звернено увагу на теорії Ж. Лакана, за якою ми всі бажаємо стати об'єктами споглядання і між нами, як об'єктами, може виникати заздрість навіть до малого успіху Іншого. Ця заздрість і є причиною активізації представників субкультури відміни.

Вагомою також є праця Г. Лебона «Психологія натовпу», яка допомогла визначити причини хаотичної та агресивної поведінки натовпу, яка є втіленням організованної соціальної мережі, дії якої можуть бути направлені на фактичне знищення особистостей, які діють не за прийнятими натовпом за норму моделями соціальної поведінки.

В методологічних координатах метаантропології Н.В. Хамітова визначено, що часто інтелектуал, який є представником граничного виміру буття може бути публічно скасований представниками буденного виміру буття. В статті наведені вагомі історичні приклади скасування різних особистостей соціальними мережами.

Ключові слова: культура скасування, метаантропологія, буденне буття людини, граничне буття людини, метаграничне буття людини, паноптикон, самотність, соціальна мережа.

Summary

Ilyin I. U. **The social network – the new panopticon of the 21st century.** – Article.

The article is devoted to the topic of social networks, which have become a new panopticon of the XXI century, used by the authorities of authoritarian and neo-totalitarian regimes to control the thoughts of intellectuals. Modern social networks, which have moved to the online format with the advent of Facebook, are dominated by cancel culture that can be compared to the public executions of the past centuries. If in the classical sense the panopticon meant an architectural model of a prison that provided invisible control, today social networks perform a similar function, only in a much more sophisticated way.

We can draw parallels between social networks and the eighteenth-century panopticon, a prison whose principle was described in detail by M. Foucault in his book "Discipline and Punish: The Birth of the Prison". Registering a new account can be compared to the process of registration of plague patients in a medieval European city. We voluntarily provide information about our interests, location, social circle, and behavioral habits, which makes us both observers and objects of surveillance in a panopticon where we are all alone. The article analyzes Nietzsche's work "The Dawn of Day", where the German philosopher described the reasons for the emergence of a culture of difference more than a hundred years ago – the actions of a subject not following the rules of customs established in a particular society. According to Nietzsche, moral norms are a vague concept and everything depends on custom. Attention was also drawn to the theory of J. Lacan, according to which we all want to become objects of contemplation and envy can arise between us as objects, even for the small success of the Other. This envy is the reason for the activation of representatives of the cancel subculture.

G. Le Bon's work «Psychology of the Crowd» is also important. This work helped to identify the causes of chaotic and aggressive behavior of the crowd, which is the embodiment of an organized social network, whose actions can be aimed at the actual destruction of individuals who do not act according to the models of social behavior accepted by the crowd as the norm.

In the methodological coordinates of N. Khamitov's meta-anthropology it is determined that often an intellectual who is a representative of the ordinary dimension of existence can be publicly cancelled by representatives of the boundary dimension of existence. The article provides significant historical examples of the cancellation of various personalities by social networks.

Key words: cancel culture, meta-anthropology, boundary dimension, ordinary dimension, panopticon, loneliness, social network.

УДК 141.319.8:37.091.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.7

І. М. Кивлюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1092-9126
аспірант кафедри філософії, соціології та політології
Державного торговельно-економічного університету

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ВІРТУАЛІЗАЦІЇ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Постановка проблеми. У контексті стрімкого розвитку цифрових технологій та глобальної цифровізації суспільства освітнє середовище зазнає кардинальних трансформацій, зокрема – активного впровадження процесів віртуалізації. Цей феномен уже не обмежується лише використанням онлайн-платформ чи електронних ресурсів – йдеться про глибокі зміни у способах взаємодії, передачі знань, формуванні особистості та культури навчання.

На цьому тлі виникає потреба не лише в технічному чи педагогічному аналізі даних змін, а й у філософському осмисленні: що означає віртуалізація для самої сутності освіти? Як вона впливає на цінності, цілі, смисли навчального процесу? Наскільки віртуальна реальність змінює уявлення про суб'єкт і об'єкт навчання, роль викладача й учня, а також межі між реальним і цифровим?

Ці запитання набувають особливої актуальності в умовах постпандемічного світу, гібридних форматів освіти та посилення технологічної присутності у повсякденному житті. Проблема полягає в тому, що філософський вимір віртуалізації залишається недостатньо дослідженим: існує потреба в цілісному погляді на дане явище як на онтологічну, гносеологічну та аксіологічну проблему, яка торкається самої сутності людського буття в умовах інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема віртуалізації освіти все активніше осмислюється як в українському, так і в міжнародному академічному дискурсі. Зокрема, дослідження зарубіжних науковців, таких як М. Пренскі, Д. Кіршнер, Г. Сіменс та М. Полані, акцентують на зміні парадигми навчання у цифрову епоху, де знання перестає бути статичним об'єктом і набуває характеристик динамічної мережевої структури. Філософські роздуми про віртуальність і цифрову реальність у працях Ж. Бодріяра, М. Геймана, П. Леві дозволяють розглядати освітню віртуалізацію як частину ширшого процесу трансформації людського досвіду в умовах постмодерну та інформаційного суспільства.

В українському науковому просторі питання віртуалізації освіти досліджується переважно в міждисциплінарному контексті. Зокрема, В. Ю. Мар'єнко аналізує філософсько-соціальні наслідки цифровізації, а В. Г. Кремень і В. Ю. Биков – інноваційні виклики інформатизації освіти. О. П. Кивлюк та Г. В. Губська підкреслюють еклектичну природу освітньої віртуалізації, акцентуючи на її управлінському та культурному аспектах. У той час як І. О. Мордоус розглядає ризики диджиталізації освітнього простору в контексті впливу на соціальний капітал і креативність особистості.

Мета дослідження. Метою дослідження є філософське осмислення феномену віртуалізації в сучасному освітньому середовищі, зокрема виявлення його онтологічних, гносеологічних та аксіологічних вимірів, а також оцінка впливу цифрових трансформацій на зміст, цінності та структуру освітнього процесу в умовах інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. У вирі технологічних змін, що невпинно трансформують тканину нашого буття, освіта постає як арена глибоких метаморфоз. Цифрова інтеграція в навчальний процес – це не просто інновація, а категоричний імператив, що резонує з викликами інформаційної епохи. Віртуалізація освітнього простору, у цьому контексті, це не лише інструмент, але й філософська концепція, що відкриває шлях до гнучкості, доступності та персоналізації знання.

Ця віртуалізація – не просто технічна трансформація, а радикальне переосмислення самої сутності навчання. Вона пропонує нам погляд на освіту як на динамічний, інтерактивний процес, де знання не є статичним об'єктом, а живим, постійно еволюціонуючим організмом. Це відкриває двері до освітніх ресурсів для кожного, незалежно від географічних чи соціальних бар'єрів, і пробуджує жагу до знань через ігрові елементи та інтерактивний контент.

У контексті глобалізації, віртуалізація стає не просто перевагою, а необхідністю для формування фахівців, здатних орієнтуватися в міжкультурному просторі. Перехід до віртуальних платформ – це не лише зручність, але й шлях до розвитку самостійності та критичного мислення, до самоорганізації та безперервного самовдосконалення.

© І. М. Кивлюк, 2025

Актуалізація освітніх питань у сучасному суспільстві визначається процесами віртуалізації, які, зокрема, все більше проявляються в освіті завдяки інформаційним технологіям. У наш час інформація відіграє все більш важливу роль у суспільстві та особливо в науці завдяки інтенсивному розгортанню процесу інформатизації та формуванню глобального інформаційного суспільства. Поняття інформації вийшло на передній план у сучасній науці та стало загальнонауковою категорією. Водночас розширення та фундаменталізація категоріального статусу інформації дозволяє розглянути низку питань, зокрема віртуалізацію освіти.

Феномен віртуалізації не лишив осторонь і такий соціально-гуманітарний складник людського буття, як освіту, у всіх її «архітектурних» проявах. У праці «Еклектизм віртуальності освітнього середовища: управлінський контекст» зазначено: «Віртуалізація освітнього простору стосується не лише онтологічних, антропологічних, чи то аксіологічних досліджень щодо еволюції філософської думки, інноваційної дидактики в контексті актуалізації дистанційної форми навчання, чи то вдосконалення програмних засобів навчального призначення в контексті процесів цифровізації, а й галузі управління освітньою діяльністю. Тобто мова йде про те, що віртуалізація освітнього простору є інтегрованим процесом для різних галузей та наукових напрямків, де відбувається поєднання чи то змішування вибіркових елементів ідей, теорій, процесів тощо з метою синтезу існуючого знання, або диференціації нових гіпотез» [2, с. 9].

Яке визначення можна дати терміну «освітнє середовище» в умовах віртуалізації? Як воно змінюється під впливом цього процесу?

Освітнє середовище – це не просто сукупність фізичних просторів, а складний, динамічний організм, що формує людську свідомість. Воно є ареною, де переплітаються знання, цінності та людські взаємини, створюючи унікальний контекст для становлення особистості. Це не лише аудиторії та бібліотеки, а й невидимі нитки, що з'єднують студентів, викладачів та знання в єдине ціле.

У цьому просторі знання не є статичним об'єктом, а живим, постійно еволюціонуючим процесом. Взаємодія між учасниками освітнього процесу – це не лише передача інформації, а діалог, в якому народжується істина. Освітнє середовище – це місце, де людина відкриває для себе світ, пізнає себе та формує своє місце у всесвіті.

Ефективне освітнє середовище – це простір, де кожен може розкрити свій потенціал. Воно адаптується до індивідуальних потреб, враховуючи різноманіття людських розумів та стилів навчання. Це місце, де знання стає не лише засобом, а й метою, де кожна людина має можливість знайти свій шлях до істини.

Відомий український педагог В. Кремень підкреслює, що освітнє середовище повинно бути орієнтоване на майбутнє, враховуючи глобальні тенденції та виклики. Він наголошує на стратегічному розвитку освіти в Україні, акцентуючи увагу на важливості інновацій та їхнього зв'язку з ринком праці. Освітнє середовище, за його переконанням, відіграє ключову роль у підготовці молоді до життя в багатокультурному, динамічному світі, де гнучкість мислення та здатність до швидкого навчання є критично важливими.

В. Кремень особливо виділяє роль цифрових технологій в освітньому процесі, вбачаючи в них ключовий інструмент модернізації навчання. Він наголошує на необхідності якісної підготовки вчителів, створення ефективного освітнього контенту та впровадження інноваційних методик, що сприяють формуванню креативного мислення та здатності до самостійного навчання.

Окрему увагу педагог приділяє залученню громадськості та батьків до освітнього процесу. Він стверджує, що гармонійний розвиток освітнього середовища можливий лише за умови активної участі всіх зацікавлених сторін. Важливим аспектом є створення умов для розкриття потенціалу кожної дитини, що передбачає індивідуальний підхід до навчання та виховання [4, с. 7].

С. Сисоєва у своїх дослідженнях підкреслює значущість освітнього середовища як чинника, що сприяє формуванню особистісних якостей студентів. Її наукові роботи висвітлюють важливість створення позитивного клімату в навчальних закладах, який забезпечує ефективну взаємодію та взаєморозуміння між усіма учасниками освітнього процесу.

Дослідниця наголошує, що сприятливе освітнє середовище може стати потужним стимулом для мотивації студентів, підвищуючи їхню зацікавленість у навчанні та рівень залученості до освітнього процесу [6, с. 45].

Результативне освітнє середовище має бути не лише простором передачі знань, а й ареною становлення особистості, в якій гармонійно поєднуються когнітивний, соціальний та емоційний виміри людського буття. Воно повинно культивувати здатність до самопізнання, рефлексії та творчого осмислення реальності, адже освіта – це не тільки процес засвоєння фактів, а шлях до мудрості.

Сучасний світ, що зазнає стрімких соціальних і технологічних трансформацій, вимагає від освітніх інституцій гнучкості й адаптивності. Тому важливо, щоб освітнє середовище не лише відповідало вимогам часу, а й створювало умови для відкритого діалогу, критичного мислення та

безперервного самовдосконалення. У цьому контексті віртуалізація освіти постає як неминучий крок до трансформації навчального процесу, що відкриває нові горизонти для інтелектуального та особистісного розвитку.

Реальність і віртуальність дедалі більше взаємопроникають, формуючи нову педагогічну парадигму, де технології виступають не просто інструментами, а сполучною ланкою між знанням і досвідом. Відтак, модернізація освітнього середовища в умовах цифрової епохи стає не лише питанням ефективності навчання, а й філософським викликом, що вимагає осмислення самої природи освіти та її ролі у формуванні людської суб'єктивності.

То що ж таке віртуалізація освіти сьогодні у філософському контексті? Які воно має перспективи? Які виклики постають перед освітою в процесі віртуалізації?

Слід зазначити, що на сьогоднішній день віртуалізація освіти – це складне структуроване поєднання денної, заочної та віддаленої форм навчання та самоосвіти, що пов'язано, насамперед, з активним розвитком інформаційних систем, мультимедіа, інформаційного мовлення, широких мережевих комунікаційних можливостей. Проникнення віртуальності в простір освіти є цілком природним і зумовлене економічними та соціокультурними факторами. Проте важливо звернути увагу на те, що віртуальність не повинна поглинати, замінювати існуючу освітню систему, залишаючись у ній лише одним із компонентів, які забезпечують відповідність результатів навчання вимогам часу. Вона має зберегти статус засобу оптимізації навчальної діяльності. Віртуалізація навчального процесу, однак, повинна здійснюватися паралельно з підвищенням інформаційної культури особистості, формуванням умінь знаходити, аналізувати, систематизувати інформацію, відокремлювати правдиві знання від хибних, використовувати інформацію для самотворення. Використання та залучення сучасних засобів комунікації в освітню сферу визначається самою її специфікою.

Як зазначає В. Мар'єнко, «системно виокремлені із зовнішнього середовища частини – структура навчального процесу – постійно циклічно взаємодіють, перебувають у процесі постійного співвідношення, самокоординації підсистем в елементарних і складніших комунікативних операціях, тому освіта є самореферентною системою спілкування, яка детермінована конкретною потребою, тобто підпорядкована певній меті – процесу передачі знань. Крім того, освіта є ще й самовідтворенням комунікацій» [5, с. 63].

Процес віртуалізації освітнього простору передбачає створення інтегрованої системи, що включає інформаційно-комунікаційні технології, мережеві освітні середовища, мультимедіа та інші компоненти. Як зазначають О. Кивлюк та І. Мордоус, диджиталізація освіти перетворює традиційну систему, надаючи їй нових можливостей: доступності, відкритості, використання електронних ресурсів та інструментів. Віртуальний освітній простір сприяє розвитку індивідуальних підходів до навчання, самоосвіти, креативності та критичного мислення [3, с. 120].

Сучасна освіта, прагнучи до досконалості, зосереджується на пошуку нових методів передачі знань, на інтеграції цифрових інструментів у навчальний процес, на підвищенні ефективності цього складного акту пізнання. Цифрові технології – це не лише інструменти, а каталізатори, що змінюють саму природу комунікації між учителем і учнем, відкриваючи нові горизонти для навчання: дистанційні курси, інтерактивні платформи, адаптивні програми – це лише перші кроки на цьому шляху.

Який же слід залишає цифровізація на полотні освіти? По-перше, вона руйнує просторові бар'єри, дозволяючи знанню подорожувати без обмежень, використовуючи інтернет як всесвітню мережу. По-друге, вона впорядковує хаос інформації, роблячи знання більш доступним і структурованим, як карту в лабіринті невідомості. По-третє, віртуальні інструменти дозволяють нам зазирнути за межі реальності, імітуючи складні процеси, розширюючи наше розуміння світу.

Віртуальна реальність – це можливість перетворити навчання на подорож у нові світи, де кожен може знайти своє місце. Її здатність об'єднувати людей на відстані, створюючи простір для взаємодії, може стати ключем до подолання обмежень традиційного навчання. М. Бойцова бачить у віртуальній реальності не просто інструмент, а можливість створити багатокористувацькі віртуальні кампуси, де студенти можуть зустрічатися, співпрацювати, творити та будувати нові світи знань [1, с. 27].

Висновки. У сучасному світі, де інформаційні потоки переплітаються з людською свідомістю, а цифрові технології формують нові моделі пізнання, віртуалізація освіти постає не як тенденція, а як невідворотна еволюція навчального процесу. Це не просто зміна інструментів навчання, а глибоке перетворення способу, у який людина осягає реальність, взаємодіє зі знанням та творить власний інтелектуальний світ.

Віртуальність у сфері освіти – це не відмова від традиційних методів, а розширення їхніх меж. Вона створює нові простори пізнання, де можливе занурення у моделювання реальності, інтерактивне дослідження складних концепцій та розширення доступу до знань поза фізичними обмеженнями. Однак, у цьому процесі важливо не

втратити сутність освіти як феномену, що виховує здатність до критичного мислення, рефлексії та усвідомленого творення сенсів.

Технологічний прогрес несе в собі амбівалентність: з одного боку, він відкриває нові горизонти, з іншого – створює ризик поверхового сприйняття знань, їхнього спрощення та заміни глибокого осмислення цифровими симуляціями. Справжня освіта не обмежується передачею інформації, вона виховує людину як суб'єкта, що здатний розрізняти ілюзорне від справжнього, виявляти закономірності та усвідомлювати власну відповідальність у світі знань.

Віртуальна реальність у навчанні повинна бути не лише технічним доповненням, а інтегрованою частиною філософії освіти, що сприяє глибшому засвоєнню матеріалу та формуванню нового рівня інтелектуальної свободи. Адже майбутнє належить не тим, хто просто споживає інформацію, а тим, хто вміє її осмислювати, критично переосмислювати та творити нові смисли.

Література

1. Бойцова М. П. Використання віртуальної реальності в освіті. Стан, досягнення і перспективи інформаційних систем і технологій : матеріали XX Всеукр. наук.-техн. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів, 21–22 квіт. 2020 р., м. Одеса. Т. 1. Одеса, 2020. С. 27–29. URL: https://card-file.onaft.edu.ua/handle/123456789/13023.

2. Кивлюк О. П., Губська Г. В., Франц Й. С. Еклектизм віртуалізації освітнього середовища: управлінський контекст. Освітній дискурс : зб. наук. праць. Київ, 2021. № 38(11–12). С. 7–16. URL: https://journal-discourse.com/files/pdf/2021_38(11-12)-1.pdf.

3. Кивлюк О. П., Мордоус І. О. Диджиталізація освітнього простору: перспективи та ризики. Формування концепції цифровізації як чинник розвитку креативності особистості та її вплив на розвиток людського й соціального капіталу : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 листопада 2020 р., м. Запоріжжя. Запоріжжя : Гельветика, 2020. С. 119–122.

4. Кремень В. Г., Биков В. Ю. Інноваційні завдання сучасного етапу інформатизації освіти. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики у підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми : зб. наук. праць. Київ–Вінниця, 2014. № 37. С. 3–15.

5. Мар'єнко В. Ю. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на розвиток суспільства, людини, техніки: соціально-філософський аналіз. Освітній дискурс : зб. наук. праць. 2023. С. 61–72. URL: https://journal-discourse.com/files/pdf/2023_47_12_-6.pdf.

6. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості. Київ : Міленіум, 2006. 344 с.

Анотація

Кивлюк І. М. **Філософське осмислення значення віртуалізації в освітньому середовищі.** – Стаття.

У статті відображено спробу філософсько осмислити процес віртуалізації освіти та її значенню в сучасному освітньому просторі. У ній розглядається вплив цифрових технологій на трансформацію методів навчання, зміну способів взаємодії між викладачами та студентами, а також переосмислення самої сутності освітнього процесу. Метою дослідження є аналіз впливу віртуалізації на освітнє середовище, взаємодію між викладачами та студентами, а також загальну якість освітнього досвіду. У роботі застосовано аналітико-синтетичний підхід, контент-аналіз та оцінку авторського досвіду у сфері інформаційних технологій.

Проаналізовано як позитивні, так і потенційно проблемні аспекти віртуалізації, наголошуючи на тому, що впровадження цифрових технологій повинно мати не лише технічне, а й глибоке методологічне та філософське підґрунтя. Окрему увагу приділено питанню гуманізації віртуальної освіти, що полягає у збереженні особистісної взаємодії, розвитку критичного мислення та формуванні ключових компетентностей для життя у цифровому суспільстві.

Розглянуто роль віртуальної реальності, яка розширює можливості навчального процесу та робить його гнучкішим, адаптивнішим і доступнішим. Також зазначено виклики, що супроводжують цей процес, зокрема ризики інформаційної перенасиченості, зниження рівня критичного мислення та необхідність адаптації викладачів до нових форматів навчання.

Зроблено висновок про те, що віртуалізація освіти є не просто технологічним трендом, а закономірною відповіддю на глобальні соціальні та культурні зміни, що потребує усвідомленого підходу та комплексного аналізу. Віртуальне освітнє середовище має не лише доповнювати традиційні форми навчання, а й сприяти створенню нових методологій, що забезпечать розвиток особистості в умовах цифрової реальності.

Ключові слова: віртуалізація, освітній простір, освітнє середовище, цифрові технології, реальність, віртуальність, віртуальна реальність.

Summary

Kyvliuk I. M. **Philosophical comprehension of the significance of virtualization in the educational environment.** – Article.

The article reflects an attempt to philosophically comprehend the process of virtualization of education and its significance in the modern educational space. It considers the impact of digital technologies on the transformation of teaching methods, changing the ways of interaction between teachers and students, as well as rethinking the very essence of the educational process.

The purpose of the study is to analyze the impact of virtualization on the educational environment, interaction between teachers and students, as well as the overall quality of the educational experience. The work uses an analytical-synthetic approach, content analysis and assessment of the author's experience in the field of information technologies.

Both positive and potentially problematic aspects of virtualization are analyzed, emphasizing that the implementation of digital technologies should have not only a technical, but also a deep methodological and

philosophical basis. Special attention is paid to the issue of humanization of virtual education, which consists in preserving personal interaction, developing critical thinking and forming key competencies for life in a digital society.

The role of virtual reality is considered, which expands the possibilities of the educational process and makes it more flexible, adaptive and accessible. The challenges accompanying this process are also noted, in particular the risks of information overload, a decrease in the level of critical thinking and the need for teachers to adapt to new learning formats.

The conclusion is made that the virtualization of education is not just a technological trend, but a natural response to global social and cultural changes, which requires a conscious approach and comprehensive analysis. The virtual educational environment should not only complement traditional forms of learning, but also contribute to the creation of new methodologies that will ensure the development of the individual in the conditions of digital reality.

Key words: virtualization, educational space, educational environment, digital technologies, reality, virtuality, virtual reality.

УДК 1:37.013.59.92
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.8

О. А. Коваль
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6016-8222
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

А. О. Говорун
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-1950-7022
аспірант кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ХАРАКТЕР ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ САМОАКТУАЛІЗОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Попри гучні декларації про невпинне прагнення до особистісного розвитку, лише одиниці насправді долають межі буденності й досягають стану самоактуалізації. Запропонована А. Маслоу, як вищий щабель людської ієрархії, ця ідея досі резонує потужними дискусіями, спонукаючи до переоцінки самої сутності людського зростання й його меж [1]. Актуальність дослідження зумовлена парадоксальною ситуацією: маючи небачені раніше можливості для власного розвитку, сучасна людина нерідко губиться у виборі дієвих кроків. Як стверджував Канеман вже у процесі прагнення до самовдосконалення ми можемо стати жертвами когнітивних упереджень [2]. Дослідження А. Сена, який разом із М. Нуссбаумом розвинув «Підхід спроможностей» (capabilities approach) і тим самим заклав основу для Індексу людського розвитку (Human Development Index), що з 1990 року публікується Програмою розвитку ООН (UNDP), досі не знайшли повноцінного втілення на практиці [3; 4]. Внаслідок цього постає додаткова складність у досягненні автентичного особистісного зростання, тоді як різноманітні псевдонаукові курси, тренінги й астрологічні консультації, здебільшого позбавлені наукових засад, набувають дедалі більшої популярності. Така тенденція узгоджується з висновками Д. Канемана про силу когнітивних упереджень та, водночас, зумовлює потребу у пошуку засобів їхнього подолання [2]. У межах клієнт-центрованої терапії К. Роджерс пропонує шляхи подолання цих упереджень та показує потребу в глибокому філософському розумінні людського існування, що співвідноситься з автентичністю буття, про яку писав М. Гайдеггер [5; 6]. Важливо зважати й на те, що самоактуалізація не обмежується суто внутрішньою сферою: вона охоплює також педагогічний вимір, який реалізується шляхом взаємного обміну, спілкування та взаємодії. В межах діалогічної моделі педагог, пропонуючи вже систематизовану інформацію, відкриває учневі доступ до цінних знань, тоді як учень, ставлячи додаткові запитання й висловлюючи власні міркування, стимулює подальшу рефлексію, збагачуючи розуміння обох сторін [7]. У результаті формується своєрідна мережа індивідуальної та колективної взаємодії, що забезпечує становлення самоактуалізованих особистостей.

Таким чином, розв'язання проблеми самоактуалізації особистості вимагає комплексного підходу, що поєднує психологічні, філософські, педагогічні, менеджерські та маркетингові дослідження у спільному діалозі між теоретиками, практиками та освітянами. Лише завдяки такій мультидисциплінарній взаємодії можливо водночас осмислити теоретичні аспекти самоактуалізації та сформулювати практичні, дієві та всебічно вигідні способи формування самоактуалізованої людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психології концепція самоактуалізації зазнала переосмислення, зокрема через призму теорії самодетермінації (Self-Determination Theory, SDT) Раяна та Десі. Ця теорія підкреслює важливість задоволення базових психологічних потреб – автономії, компетентності та зв'язаності – для досягнення особистісного зростання та добробуту [8]. Кауфман розширив підхід до самоактуалізації, інтегрувавши її з сучасними моделями добробуту, підкреслюючи роль творчості, гнучкості мислення та екзистенційної повноти як ключових аспектів особистісного розвитку [9].

В українському контексті питання психологічного виміру самоактуалізації тісно пов'язане з дослідженням розвитку творчого потенціалу особистості (Н. А. Карпенко, В. Л. Коновальчук, В. О. Моляко, О. С. Морщакова, Е. Ф. Ященко

© О. А. Коваль, А. О. Говорун, 2025

та ін.). Моляко зазначає, що здібності не є причиною, а є наслідком розвитку задатків у діяльності, і саме творчість як форма внутрішньої активності слугує рушієм пізнавального та особистісного зростання. Творча активність, за його висновками, є інтегральною функцією особистості, що охоплює емоційно-вольову, мотиваційну та когнітивну сфери [10; 11].

У філософському дискурсі самоактуалізація розглядається як процес реалізації сутнісних сил людини через її діяльність у суспільстві. У Маркса людина визначається як «ансамбль суспільних відносин», що наголошує на соціальній сутність людини. Проблема самореалізації людини в контексті творчої діяльності досліджується в роботах Б. Новікова, Р. Богачева, І. Волощука, А. Костроміної, Т. Руденко, О. Потіщук, В. Холоденка та ін.

У вітчизняному філософському середовищі концепція самоактуалізації розглядається крізь призму самотворення й онтологічної зрілості (А. О. Баумейстер, В. Г. Воронкова, В.О. Лозовий, І. А. Муратова, Б. В. Новіков, Л. М. Сідак та інші). Новіков вказує на необхідність осмислення діяльності як самодіяльності – тобто такої, що передбачає рефлексивне, креативне й відповідальне ставлення до світу й до себе. Філософія творчості, за його баченням, є засобом і формою самоактуалізації, зокрема в контексті інтелектуальної праці [12].

В сучасних вітчизняних психолого-педагогічних розробках приділяється значна увага самоактуалізації як провідному чиннику особистісного та професійного розвитку (І. В. Гаркуша, В. Г. Кремень, А. Е. Крижанівський, М.В. Ліпін, О. Л. Пінська, Т. А. Равлюк, З. Ржевська-Стефан та ін.). Дослідження Богачева, Костроміної та Руденко (2021) доводять, що творча діяльність сприяє самореалізації особистості у навчальному процесі. Вони підкреслюють, що реалізація творчого потенціалу людини пов'язана з креативністю, рефлексією, здатністю до самовираження та мислення в умовах невизначеності [13]. Ліпін акцентує на значенні освіти як простору, де розвиваються сутнісні сили особистості, зокрема через застосування інноваційних підходів до навчання [14]. У свою чергу, Равлюк звертає увагу на роль критичного мислення, самостійної дослідницької діяльності та міжособистісної комунікації як передумов формування активної, автономної й творчої особистості [15].

У маркетинговому контексті покоління Z, народжене між 1997 і 2012 роками, вирізняється високою цифровою грамотністю та прагненням до автентичності, самовираження і соціальної включеності. Дослідження засвідчують, що молоді споживачі цього покоління надають перевагу брендам, які демонструють прозорість, активно підтримують соціальні ініціативи та взаємодіють зі своєю аудиторією на засадах співтворчості [17]. Серед ефективних маркетингових практик, орієнтованих на покоління Z, виокремлюються використання коротких відеоформатів (TikTok, Instagram Reels), партнерство з мікроінфлюенсерами та створення інклюзивного, соціально чутливого контенту [18]. Згідно зі звітом McKinsey & Company, бренди, які залучають споживачів до формування змісту та ідентичності, отримують вищий рівень лояльності й емоційного зв'язку [19]. У такий спосіб маркетинг стає простором для самовираження й ідентифікації цінностей, що наближається до функцій самоактуалізації.

У сучасній сфері управління персоналом зростає усвідомлення важливості розвитку м'яких навичок (soft skills), таких як емоційний інтелект, адаптивність, комунікація й самоорганізація. Освітні установи та роботодавці дедалі частіше впроваджують програми, спрямовані на формування цих компетентностей, як необхідних для ефективної участі в динамічному робочому середовищі [20]. Поряд із цим, у фокусі уваги менеджменту опиняються умови, які сприяють підвищенню залученості працівників: гнучкий графік, відкритість до діалогу, цифрові інструменти для розвитку та інклюзивна організаційна культура. Згідно з дослідженням Vedaste, Mensah, Baah і Antwi [21], саме ці чинники значною мірою визначають довготривалу мотивацію, професійну самореалізацію та збереження персоналу в сучасних організаціях.

Таким чином, сучасні дослідження підкреслюють необхідність переосмислення концепції самоактуалізації в контексті культурної різноманітності, соціальних змін та індивідуальних потреб, інтегруючи різні наукові підходи для глибшого розуміння процесів особистісного зростання.

Мета статті є: розглянути процес самоактуалізації особистості з позицій різних наукових дисциплін та систематизувати різні методологічні підходи до осмислення закономірностей та механізмів цього процесу. Здійснити критичний аналіз підходів, застосовуваних у різних дисциплінах, та виокремити методи, що уможливлюють більш ефективне формування самоактуалізованих особистостей.

Виклад основного матеріалу статті. У психології концепція самоактуалізації міцно пов'язана з гуманістичною парадигмою. А. Маслоу розглядав самоактуалізацію як найвищий рівень розвитку особистості, який настає після задоволення базових потреб. Вважається, що саме шлях до самоактуалізації дає змогу людині реалізувати творчі й інтелектуальні здібності, формуючи підґрунтя для особистісного благополуччя [1]. Е. Фромм доповнив це бачення, привернувши

увагу до усвідомлення потреби в свободі, без якого процес розкриття потенціалу залишається незавершеним [22]. У Хайдеггера самоактуалізація розуміється як процес прийняття і турботи. «Буття Dasein розкривається як турбота» [6, с. 42].

В екзистенційному дискурсі дослідження самоактуалізації особистості пов'язане з проблематикою вибору, свободи й відповідальності. Відповідно до ідей представників екзистенційного напряму, зокрема Ж.-П. Сартра, особа самовизначається через усвідомлення власних можливостей і меж, водночас переборюючи зовнішні та внутрішні обмеження. «Таким чином, ні за собою, ні перед собою, в світлому царстві цінностей – у нас немає ні виправдань, ні пробачень. Це і є тим, що я висловлюю: людина приречена бути вільною. Приречена, тому що, колись закинута в світ, вона відповідає за все, що робить…» [23, с. 135]. В гуманістичній філософії буття людини розглядається як життєдіяльність, що в певному смислі постає як ціль для самої себе. Це така самоцільність, що передбачає цілісність і повноту людського існування [24].

У педагогіці питання самоактуалізації особистості набуває особливої значущості крізь призму особистісно орієнтованого навчання. Дж. Дьюї наголошує, що освітній процес має будуватися як послідовність творчих і дослідницьких ситуацій, у яких учень розкриває власну активність та ініціативу. У такому підході вчитель виступає не лише джерелом знань, а й фасилітатором, який допомагає учневі виявити й розвивати його унікальні схильності та мотиви [25]. Завдяки цьому освітнє середовище стає одним із ключових чинників, що підтримує самоактуалізацію через формування рефлексивної та автономної особистості.

В площині управління самоактуалізацію досліджують у контексті теорій людського капіталу та інвестицій у розвиток особистості. Т. В. Шульц розглядав освіту і професійну підготовку як джерело продуктивності, що сприяє розширенню можливостей індивіда та суспільства загалом. Відповідно до такого підходу, самоактуалізація постає не лише як індивідуальний здобуток, а й як стратегічний ресурс, здатний впливати на конкурентоспроможність і добробут на макрорівні [26].

У маркетингових дослідженнях самоактуалізація нерідко розглядається як мотив споживчої поведінки, що відображає прагнення індивіда виразити власну ідентичність і творчий потенціал [27], задоволення не лише функціональних потреб, а й потреби самовираження та самоідентифікації. Бажання виразити свою ідентичність часто стає рушійною силою прийняття рішень. Такий підхід виокремлює роль брендів, які, функціонуючи як символічні маркери, можуть слугувати засобом самопрезентації й самоствердження споживача.

Розгляд процесу та механізмів самоактуалізації крізь призму різних дисциплін дозволяє не лише окреслити потенційно продуктивні напрями формування особистості, а й виявити методологічні обмеження, суперечності та хибні уявлення, що стримують досягнення цієї мети. У кожній з дисциплін є як конструктивні елементи, так і слабкі місця, які можуть спотворювати або звужувати розуміння процесу становлення самоактуалізованої особистості.

У теорії та практиці психології однією з головних загроз є підміна її теоретично обґрунтованих та експериментально перевірених методик псевдонауковими практиками. Поширення недобросовісних та некваліфікованих фахівців – самопроголошених коучів, астрологів, нумерологів та представників різноманітних езотеричних культів – сприяє формуванню викривленого уявлення про складні та суперечливі процеси виховання, самовиховання та самовдосконалення. Такі практики часто маскуються під науку, маніпулюють прагненням до саморозвитку й експлуатують вразливі стани людини, пропонуючи поверхневі рішення складних екзистенційних питань. Комерціалізація психічного благополуччя стимулює запит на «швидке зцілення» та "миттєве" досягнення результату, що породжує ілюзію змін, не торкаючись глибинних структур особистості.

Ілюстративним прикладом є система Human Design – псевдонаукова концепція, що базується на синкретичному поєднанні астрології, чакрової системи, кабалістичного дерева життя та І-Цзин. Попри відсутність будь-яких наукових доказів ефективності або верифікації її понять, Human Design активно просувається як «інструмент самопізнання» та навіть замінник психотерапії, що є прикладом небезпечної імітації наукового дискурсу [28].

Навіть у професійній психотерапії інколи простежується надмірна концентрація на переживаннях клієнта, тоді як реальні зміни в житті – поведінкові зрушення, оновлення стосунків, переосмислення соціальних ролей – залишаються поза увагою або подаються як другорядні. Такий підхід ризикує звести терапевтичну роботу до інтроспекції без дій. Утім, у своїй повноцінній формі психотерапія є потужним інструментом глибокої трансформації, здатним не лише допомагати людині усвідомити справжні потреби та звільнитись від нав'язаних установок, а й поступово зцілювати психологічні травми. Розвиток емпатії, безумовного прийняття, глибокої рефлексії та стійкого самоспостереження створює основу для внутрішнього оновлення, що проявляється

в зовнішніх змінах: поведінці, стосунках, життєвих орієнтирах і самоусвідомлення у світі.

Філософські підходи нерідко потерпають від надмірної абстрактності та відриву від емпіричних даних. Історично склалося так, що у філософській традиції «людина» як предмет розгляду постає як абстрактна сутність, що заважає перейти до розгляду реальної різноманітності конкретно-історичних форм творчої реалізації людини в її соціальному бутті. Уявлення про людину як суб'єкта мислення в класичній філософії формувалося під впливом патріархальних, расових, націоналістичних і релігійних упереджень, а самі філософи, навіть мимоволі, ставали заручниками когнітивних викривлень, обумовлених епохою, політичним середовищем, психологічними травмами, індивідуальними порушеннями сприйняття або поведінки.

У низці філософських шкіл некласичної філософії, зокрема в екзистенціалізмі чи феноменології, основна увага зосереджується на автономному індивіді, при цьому часто ігноруються системні чинники – соціальна нерівність, інституційні бар'єри, економічні та культурні обмеження. Це звужує прикладну цінність багатьох філософських концепцій, особливо в контексті глобальної множинності досвідів. Утім, філософія має унікальний потенціал до постановки засадничих питань про сенс, мету, обмеження й можливості людського існування. Гуманістична філософія сприяє формуванню критичного мислення, здатності до рефлексії та моральної оцінки, допомагаючи людині не лише усвідомити власні життєві орієнтири, а й діяти відповідно до них.

У центрі гуманістичного підходу в психології – віра в унікальність, свободу волі та потенціал особистості до зростання. Як зазначав К. Роджерс: «Індивід має у собі неймовірні ресурси для саморозуміння та зміни своєї поведінки, і ці ресурси можуть бути реалізовані, якщо створити сприятливу атмосферу» [5].

Педагогіка часто відтворює застарілі моделі ієрархічного навчання, де вчитель виступає як носій істини, а учень – як пасивний реципієнт. Практичне застосування таких підходів вбивають інтерес до пізнання, формують залежність від зовнішнього оцінювання й знижують здатність до самостійного мислення. Крім того, сучасна освіта часто надміру підпорядкована вимогам ринку праці, традиції та бюрократизації, забуваючи про розвиток критичного мислення, творчості й моральної уяви. Водночас, сучасна педагогіка має потужні інструменти – діалогічні моделі, фасилітаційний підхід, проектне навчання, що дають змогу перетворити освіту на простір для самовираження й становлення особистості. У таких умовах вчитель стає партнером, який не диктує істину, а супроводжує в пошуку.

В менеджменті, часто спостерігається редукція людини до «людського ресурсу» або «капіталу», що знеособлює унікальність індивіда. Така тенденція була критично осмислена ще в межах концепції «людського капіталу», яка хоч і визнає необхідність інвестицій у розвиток працівника, але часто розглядає його виключно як інструмент продуктивності [29]. Самоактуалізація в цьому контексті зазвичай приймає лише поверхневі форми або ігнорується як явище повністю.

Втім, сучасні підходи до організації праці в менеджменті дедалі частіше орієнтовані на розвиток автономії, ініціативності та взаємної відповідальності. Яскравим прикладом є методологія Scrum, створена Джеффом Сазерлендом та Кеном Швабером. У своїй книжці «Scrum: Навчись робити вдвічі більше за менший час» Сазерленд наполягає, що ключовим ресурсом продуктивності є командна взаємодія, внутрішня мотивація та особиста залученість кожного учасника. Scrum базується на довірі, гнучкості, циклічному вдосконаленні та прозорості процесів – принципах, що збігаються з цінностями самоактуалізованої особистості [30].

Такий підхід не лише підвищує ефективність, а й відкриває можливості для розкриття індивідуального потенціалу в межах спільної мети. Аналогічно, підходи «empowerment» та «self-determination theory» («уповноваження» та «теорія самовизначення») також розглядають працівника як активного суб'єкта змін, здатного до зростання та самореалізації [31; 32].

Маркетинг, можливо, є однією з найбільш недооцінених дисциплін у контексті формування самоактуалізованої людини. З одного боку, він часто експлуатує ідеалізовані уявлення про «я-ідеальне», нав'язує стандартизовані моделі споживання, підмінює внутрішні цінності зовнішніми атрибутами, стимулюючи тривожність, синдром самозванця та постійне соціальне порівняння. Як зазначає Жан Бодріяр, у споживацькому суспільстві людина дедалі більше ототожнює себе не з тим, ким вона є, а з тим, що вона має – і що демонструє [33].

З іншого боку, саме маркетингові інструменти мають значний потенціал для практичного вивчення мотивацій, ціннісних орієнтацій і поведінкових патернів реальних людей. Завдяки методам кількісного аналізу, зокрема опитуванням, сегментації аудиторії, A/B-тестуванню та аналізу поведінкових даних, маркетинг дає змогу здійснювати статистичний зріз і отримувати зворотний зв'язок від споживачів. У цьому контексті особливо показовою є концепція Lean Startup (Заощадливий стартап) запропонована Еріком Рісом. Вона базується на принципах швидкого прототипування, експериментування та гнучкої адаптації до змін, що не лише оптимізує процес

створення продуктів, але й відкриває простір для виявлення справжніх цінностей і потреб людини [34]. Таким чином, маркетинг може слугувати важливим каналом для осмислення сучасних потреб і створення умов, які сприяють прояву автентичної ідентичності.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. У підсумку маємо зазначити, що, як показує критичний аналіз, жодна з розглянутих дисциплін у своїх підходах до вивчення людини не пропонує універсальної методології дослідження процесу формування самоактуалізованої особистості. Водночас кожна з них містить концептуальні ресурси, здатні збагатити міждисциплінарне розуміння цього процесу. Завдання полягає не у заміні одного підходу іншим, а у побудові відкритого діалогу між різними науковими й практичними парадигмами, де кожен з підходів зберігає свою специфіку, проте всі вони застосовуються для теоретичного обґрунтування та розробки ефективних методик для на досягнення спільної мети – становлення свідомої, рефлексивної, автономної, відповідальної та творчої особистості.

Цей підхід до інтеграції знань відображає також класичну ідею консерватизму, згідно з якою поступові, еволюційні зміни є ефективнішими та стійкішими, ніж радикальні трансформації. Як стверджував Едмунд Берк, «суспільство є не контрактом між живими, а між живими, мертвими і тими, хто ще не народився», – і тому розвиток має ґрунтуватися на спадкоємності, обережному осмисленні змін і повазі до вже напрацьованих форм знання та досвіду [34]. Така філософія змін дозволяє уникати однобічності, спираючись на перевірені цінності, що розкривають нові можливості в межах знайомих структур.

У перспективі подальших досліджень доцільно зосередити увагу на більш глибокому аналізі механізмів впливу кожної з дисциплін, їхніх меж і точок перетину. Особливу вагу має пошук нових форм інтеграції знань – створення синтезованої, міждисциплінарної парадигми, що поєднувала б наукову обґрунтованість із ціннісною зрозумілістю. Такий підхід передбачає оформлення результатів у гуманістичну, доступну та всеохоплюючу концепцію, яка могла б не лише пояснювати, а й ефективно сприяти особистісному зростанню в реальному соціальному й культурному контексті.

Література

1. Maslow A. H. Motivation and Personality. New York : Harper & Row, 1954. 411 p.

2. Канеман Д. Мислення, швидке й повільне. Київ : Наш формат, 2017. 480 с.

3. Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. Cambridge : Harvard University Press, 2011. 240 p.

4. Sen A. Development as Freedom. New York : Anchor Books, 1999. 384 p.

5. Rogers C. R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston : Houghton Mifflin, 1961. 420 p.

6. Гайдеггер М. Буття і час. Київ : Основа, 2003. 440 с.

7. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. New York : Continuum, 1970. 183 p.

8. Ryan R., Deci E. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. New York : Guilford Press, 2017. 756 p.

9. Kaufman S. Transcend: The New Science of Self-Actualization. New York : TarcherPerigee, 2020. 432 p.

10. Моляко В. О. Психологічне дослідження творчого потенціалу особистості. Монографія. Київ : Педагогічна думка, 2008. 207 с.

11. Моляко В. О. Робоча концепція стратегічного та тактичного подолання кризових науково-освітніх проблем (психологічні ракурси). *Актуальні проблеми психології. зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України.* 2017. Т. 12, № 23. С. 6–12.

12. Новіков Б. В. Філософія як теорія і методологія творчості. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка.* 2011. № 22. С. 108–113.

13. Богачев Р. М., Кострoміна Г. М., Руденко Т. П. Творчий потенціал особистості у сучасному соціально-культурному просторі: особливості розвитку та реалізації. *Освітній дискурс. зб. наук. пр. Наука-технології-інформація*. 2021. № 34 (6). С. 38–47.

14. Ліпін М. В. Освіта як простір розвитку сутнісних сил особистості. *Вісник КНТЕУ*. 2015. № 3 (101). С. 39–48.

15. Равлюк Т. А. Розвиток творчого потенціалу майбутніх соціальних працівників у процесі вивчення курсу «Основи комунікації в соціальній роботі». *Молодий вчений*. 2010. № 4 (44). С. 433–436.

16. Matsa M., Priyanka R. Understanding Gen Z's Identity and Consumer Trends. *Journal of Youth Marketing*. 2024. Vol. 21, No. 1. P. 44–59.

17. Salam R., Hassan A., Ahmad N. The Rise of Socially Conscious Branding Among Gen Z. *Asian Journal of Marketing*. 2024. Vol. 15, No. 2. P. 21–33.

18. Camphouse. Gen Z Trends 2025: What Marketers Need to Know. URL: https://camphouse.io/blog/gen-z-trends (дата звернення: 25.04.2025).

19. McKinsey & Company. True Gen: Generation Z and Its Implications for Companies. URL: https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/true-gen-generation-z-and-its-implications-for-companies (дата звернення: 25.04.2025).

20. Štofanová L., Smetanková M., Krajňáková E., Švec M. Soft Skills and Their Importance in the Labour Market Under the Conditions of the Fourth Industrial Revolution. 2023. Vol. 9, No. 8.

21. Vedaste B., Mensah I., Baah C., Antwi C. Employee Motivation and Retention in Modern Workplaces. *Journal of HR Practices*. 2023. Vol. 11, No. 4. P. 55–71.

22. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 288 с.

23. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. Читанка з філософії. у 6 книгах. Київ : Довіра, 1993. Книга 6. С. 131–139.

24. Муратова І. А. Філософське осмислення технології в гуманізмі. *Science Rise*. 2017. № 1 (1). С. 40–44.

25. Dewey J. Experience and Education. New York : Macmillan, 1938. 91 p.

26. Schultz T. W. Investment in human capital: The role of education and of research. New York : The Free Press, 1971. 272 p.

27. Blackwell R. D., Miniard P. W., Engel J. F. Consumer Behaviour. Mason : Thomson South-Western, 2006. 720 p.

28. Lilienfeld S. O., Lynn S. J., Ruscio J., Beyerstein B. L. 50 Great Myths of Popular Psychology: Shattering Widespread Misconceptions about Human Behaviour. Malden : Wiley-Blackwell, 2010. 352 p.

29. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. Chicago : University of Chicago Press, 1993. 390 p.

30. Сазерленд Д. Scrum: Навчись робити вдвічі більше за менший час. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 248 с.

31. Thomas K. W., Velthouse B. A. Cognitive Elements of Empowerment: An Interpretive Model of Intrinsic Task Motivation. *Academy of Management Review*. 1990. Vol. 15, No. 4. P. 666–681.

32. Deci E. L., Ryan R. M. The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry*. 2000. Vol. 11, No. 4. P. 227–268.

33. Baudrillard, J. The Consumer Society: Myths and Structures. London : Sage Publications, 1998. 224 p.

34. Ries E. The Lean Startup. New York : Crown Business, 2011. 320 p.

35. Burke E. Reflections on the Revolution in France. New Haven : Yale University Press, 2009. 357 p.

Анотація

Коваль О. А., Говорун А. О. **Міждисциплінарний характер дослідження процесу формування самоактуалізованої особистості.** – Стаття.

У статті здійснено всебічний аналіз процесу формування самоактуалізованої особистості як складного та динамічного явища, що потребує міждисциплінарного підходу, який об'єднує філософські, психологічні, педагогічні, управлінські та маркетингові концепти. Самоактуалізація розглядається як цілісна стратегія особистісного зростання, що визначає напрямок життя індивіда та формує його здатність до осмисленої взаємодії з оточуючим світом. Теоретичну основу дослідження складають ключові концепції гуманістичної психології, зокрема ідеї А. Маслоу про ієрархію потреб та самореалізацію як найвищу цінність людського існування, а також підходи К. Роджерса, який акцентував увагу на важливості безумовного позитивного ставлення, автентичності та особистісного досвіду у становленні повноцінної особистості. Значну увагу приділено екзистенційній філософії (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр), яка розглядає питання свободи вибору, пошуку сенсу життя та прийняття відповідальності за власне буття. Важливе місце в аналізі займають ідеї гуманістичної філософії (Е. Фромм, Б. Новіков, І. Муратова), що підкреслюють роль творчої діяльності в процесі саморозвитку особистості. Окремо проаналізовано сучасні інструменти менеджменту (Scrum), що дозволяють формувати гнучкі стратегії розвитку для особистісного самовдосконалення, та підходи сучасного маркетингу (Lean Startup), орієнтованого на створення цінності й підвищення обізнаності щодо особистісного потенціалу. У статті обґрунтовано, що прагнення до самоактуалізації нерідко зустрічає серйозні перешкоди у вигляді когнітивних викривлень, спрощених та комерціалізованих моделей коучингу, ринкового тиску на особистість і домінування редукціоністських підходів, які ігнорують багатогранність людської природи. Автор підкреслює необхідність інтеграції різних наукових і практичних підходів.

Ключові слова: самоактуалізація, міждисциплінарний підхід, особистісний розвиток, гуманізм, самовизначення, освіта, менеджмент, маркетинг, когнітивні упередження, автентичність.

Summary

Koval O. A., Hovorun A. O. **The interdisciplinary nature of the study of the process of forming a self-actualized personality.** – Article.

The article offers a thorough analysis of the formation of a self-actualized personality, emphasizing it as a complex and dynamic phenomenon that necessitates an interdisciplinary approach, integrating philosophical, psychological, pedagogical, managerial, and marketing concepts. Self-actualization is considered a holistic strategy for personal growth, shaping an individual's life direction and their capacity for meaningful interaction with the surrounding world. The study's theoretical foundation is based on key concepts of humanistic psychology, particularly A. Maslow's hierarchy of needs and self-actualization as the highest human value, along with C. Rogers's emphasis on unconditional positive regard, authenticity, and personal experience in developing a fully realized personality. Considerable attention is given to existential philosophy (M. Heidegger, J.-P. Sartre), exploring freedom of choice, life's meaning, and responsibility for one's existence. The analysis also addresses humanistic philosophy (E. Fromm, B. Novikov, I. Muratova), highlighting the role of creative activity in personal development. The article also explores modern management tools, particularly the Scrum framework, which supports the creation of flexible strategies for ongoing personal development. It also considers contemporary marketing approaches, such as the Lean Startup methodology, which focuses on creating value and fostering greater awareness of one's personal potential. It is argued that the pursuit of self-actualization often encounters obstacles such as cognitive distortions, oversimplified and commercialized coaching models, market pressures, and dominant reductionist approaches that ignore the complexity of human nature. The author stresses the need to integrate diverse scientific and practical approaches.

Key words: self-actualization, interdisciplinary approach, personal development, humanism, self-determination, education, management, marketing, cognitive biases, authenticity.

УДК 504:167.242.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.9

С. С. Ковальчук
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-8272-1298
аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

СУЧАСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФІЛОСОФІЇ СПОЖИВАННЯ

Постановка проблеми. Актуальність дослідження спричинена інтенсивним проникненням у духовне життя соціуму так званої «ідеології споживання». Суспільні перетворення, спричинені змінами у соціальній структурі, інформатизацією й глобалізацією культури, здійснили вплив як на суть споживання, так і на його форми. Коли в минулому людство споживало послуги й товари, зважаючи на життєво значущі потреби й необхідність, то в новому соціумі споживання стало видом дозвілля (шопінг), специфічним стилем життя, приємним заняттям, свідченням соціального статусу й іміджем особистості. Людина не просто споживає, іншими словами, задовольняє потреби. Виникло нове поняття «економіка споживача», що віддзеркалює бажання людини за допомогою куплених товарів і послуг продемонструвати приналежність до суспільної еліти, свій стан, успішність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику філософії споживання досліджували такі науковці як Д. Дацюк, Н. Зленко, З. Назрієва, В. Непийвода, Л. Новак, В. Петров, Я. Семко, О. Сердюк та інші. Водночас не достатнього розвитку в науковому полі набула дана проблематика в умовах сьогодення.

Мета статті – розкриття сучасних детермінант філософії споживання.

Виклад основного матеріалу. Суспільство споживання з'явилося у державах Заходу в середині дев'ятнадцятого століття. Починаючи зі згаданого періоду, споживацька діяльність стала не просто найбільш активним варіантом соціальної діяльності, а також порядком суспільної організації, детермінантою та опосередкованою ланкою соціогенезу. Споживання трансформувалося в універсальний суспільний засіб модифікації манери поведінки, способу життя, типу особистості. Протягом останнього часу відчутно утвердилася ідеологія надлишкового споживання, яка широко популяризується зацікавленим бізнесом. Являючись явищем західного світу, споживацька культура через розвинуту індустрію реклами й моди стрімко поширюється світом. Експансивні та креативні характерні ознаки споживання кардинально змінюють весь цивілізаційний порядок суспільства. Україні теж не вдалося оминути привабливості споживання, котре трансформується у дуже потужний соціальний, політичний, економічний та культурний чинник. Все зазначене визначає актуальність розгляду явища споживання, основуючись на соціально-філософському підході, що дасть можливість напрацювати цілісне бачення на закономірності утворення, функціонування та проявів споживання у суспільстві на сучасному етапі.

Споживання як соціокультурний процес та споживання як ідеологію стали активно вивчати з середини XX ст. Одним з перших мислителів, хто звернувся до цієї теми, був Жан Бодрійяр. Їм надано детальний аналіз цих проблем ще у 1970 р., що знайшло відображення в його відомій праці «Суспільство споживання: його міфи і структури». Людина дійсно є першоосновою, базовою одиницею суспільства. Без індивіда ніякого соціуму бути не може. Без потреб людини соціум також не потрібен. І по замкнутому колу: якщо немає потреб, то немає і суспільства, якщо немає суспільства – немає й потреб. Своїм споживанням людина відбудовує заново структуру суспільства. І в цьому симбіозі індивід – це елемент творчо руйнуючий. Згадаймо, як у економіці визначається споживання: це знищення благ, причому будь-яких. Творіння тут в іншому. Людина, винищуючи, закладає основу для подальшого відновлення. Люди завжди споживали вироблені ними ж товари, проте особливістю цієї епохи стало те, що під впливом глобалізації та інформатизації стала активно розвиватися та поширюватися масова культура. Вона формує інші стандарти та образи, цінності та ідеали життя в масовій свідомості людей. Перетворившись на потужну силу впливу на спосіб мислення та спосіб життя, масова культура змінила їхній духовний зміст. Використовуючи такі канали впливу, як ЗМІ, реклама, кінематограф, масова культура створює світ конформістських символів та моделей поведінки, впливає на психологію мас. При цьому відбувається колосальне ускладнення соціальної реальності, формування різноманітних моделей суспільного життя, варіантів її розвитку [1].

Для більшого розуміння теми, ми маємо ознайомити читача з основними поняттями роботи. Споживання – використання продукту в процесі

© С. С. Ковальчук, 2025

задоволення потреб. Поряд із терміном «споживання» існує і альтернативний термін «споживацтво». Споживацтво – надмірне захоплення матеріальною стороною споживання на шкоду духовному розвитку особистості. Тож різниця полягає в тому, що саме другий термін становить загрозу для суспільства. Існують такі філософські парадигми розуміння феномену споживання:

1. До класичної парадигми входить думка, що споживацька поведінка існує з моменту виникнення цивілізації, а основи поведінки закладені в працях давніх філософів. В античній філософії, споживання пов'язувалося з етичною проблематикою блага, щастя, справедливості та передбачало помірність, розумний контроль потреб, обмеження (Платон, Арістотель, Епікур, школи кініків, стоїків). Бачимо що соціальна поведінка визначається за об'єктом та суб'єктом. За об'єктом – обумовлена зовнішніми факторами, за суб'єктом залежить від потреб, бажань та інтересів споживача. Отже, класична парадигма зосереджена на економічному та раціонально-етичному аспектах споживання, розуміє під собою нормальну поведінку без надмірностей.

2. Модерна парадигма. Коли виникло суспільство масового споживання, відбулось переосмислення феномена споживання, різко виросли людські потреби, з'явилось бажання купляти та накопичувати речі. Філософія споживацтва закликає людей відмовитися від обмеження задоволення власних потреб і бажань. Споживання стає способом самоствердження та самореалізації, цінність людини визначається за критерієм володіння певними речами, яке стало однією з найважливіших форм задоволення. Так філософія споживання стає споживацькою, що має під собою негативні соціальні наслідки, підсилюється тиск на природу, погіршується екологічний стан навколишнього середовища та морально-етичні аспекти людства.

3. Постмодерна парадигма. Для теорій, що відносять до постмодерної парадигми, характерна особлива увага до споживацької поведінки як комунікативної дії. Споживацька поведінка є формою «онтологічної безпеки», яка формує комфортні умови життя індивіда в умовах постійних змін і глобальних викликів. Тому розуміємо споживацьку поведінку в подвійному контексті: а) як усвідомлення того, що людська діяльність формується в суспільстві в процесі соціальних інтеракцій; б) як здатність людських дій до швидких змін, що виникають під впливом динамічних трансформацій соціальних інститутів [2].

Остаточно суспільство споживання сформувалося на Заході після Другої світової війни. У 50-х рр. XX ст. майже всі прошарки населения у США та Європі стали активними споживачами предметів, послуг, досвіду, тих чи інших видів відпочинку, розваг тощо. Відтоді, а особливо упродовж 70–80-х рр. XX ст., виникають нові групи споживачів, для яких споживання відіграє центральну роль у житті й обумовлює його стиль. Споживання перестає бути лише зовнішньою ознакою таких груп, як стать, вік, національність, соціальний статус тощо. Споживання для цих нових соціальних груп стає ознакою внутріпшьої динаміки, яку А. Приєпа визначає як соціальну конструкцію ідентичності членів тієї чи іншої групи [3].

Стрімкий розвиток економіки в другій половині XX ст., що супроводжувався небаченим до того руйнівним впливом на навколишнє середовище, спричинив усвідомлення суспільством в індустріально розвинених державах важливості політики у галузі довкілля як основного інструмента уникнення ґлобальної катастрофи. Проте десь аж до середини 1980-х років ця політика зосереджувалася лише на окремих питаннях, пов'язаних із промисловою діяльністю. Скажімо, на забрудненні повітря. Також традиційно вважалося, що відповідальність за стан довкілля покладається винятково на державу. Лісова політика була також доволі однобічною, оскільки зосереджувалася переважно на комерційних аспектах, залишаючи в тіні екологічні і соціальні питання [4].

Споживання стає найважливішою гранню буття сучасної людини і обумовлює його культурні преференції, формування яких виступає сьогодні як нагальна потреба. В силу цього відбуваються ломка старих форм життя, переоцінка цінностей та ідеалів, звичних переконань і уявлень, пошукових життєвих установок і контактів. Але цей розширений перелік потреб створюється і підтримується штучно і, зокрема, через ЗМІ та систему освіти. Споживачам вселяють думку, що вони зобов'язані купувати непотрібні їм речі, користуватися послугами тощо. Переважна роль споживання в соціальних відносинах призводить до зміни цих відносин, що дозволяє дослідникам описувати сучасне суспільство як «суспільство споживання». Молоде українське суспільство порівняно недавно зіткнулося із феноменом сучасного споживання, головною особливістю якого є орієнтація на використання товарів не лише як засобів задоволення базових людських потреб, але й використання їх як ознак соціального статусу, як знаків, що створюють навколо споживача певний символічний універсум. Споживацька активність українців лише набирає обертів. Однак навіть на початковій стадії формування «суспільства споживання» в Україні, роль процесів, пов'язаних із привласненням та використанням товарів, стає дедалі більш значущою з точки зору аналізу форм та способів соціальної стратифікації [5].

Низка факторів спричинила істотні зміни в такому стані речей. Посилення інтересу громадськості до питань довкілля в 1970-х породило в економічно розвинених державах "зелену філософію споживання" ("green consumerism") – – явище, яке зазнає все більшого поширення по всій планеті. Утвердження з середини 1980-х ідей самопідтримного розвитку (sustainable development) зумовило домінування більш цілісного голістичного2 підходу до вирішення проблем довкілля та утвердження концепції розподіленої відповідальності (shared responsibility). Голістичний підхід бере до уваги увесь цикл, тобто добування сировини, виробництво, використання та остаточне розміщення продукції. Концепція розподіленої відповідальності передбачає, що суб'єктами відповідальності за стан довкілля є не лише державний апарат, але й компанії як виробники продукції та окремі індивіди як її споживачі. На сьогодні чи не найбільшою мірою ці ідеї знайшли втілення в законодавстві про обіг пакувальних матеріалів, яке покладає на постачальників обов'язок збирати пакування із використаної продукції. Іншою сучасною тенденцією, яка, однак, здебільшого стосуються добровільних дій, є впровадження екомаркування (ecolabelling). У випадку лісової продукції, екомарка свідчить про те, що продукція, якій вона присвоєна, надійшла з лісів, де провадиться самопідтримне лісове господарство (sustainable forestry management). Хоч, як випливає з наведених фактів, довкільні аспекти відіграють вторинну роль у прийнятті рішення про купівлю певного товару, поступаючись ціні, якості чи особистим уподобанням, екомарки є зручним інструментом для сповіщення споживача про сприятливі для довкілля властивості певного товару. Зокрема, споживач вже не має потреби шукати додаткову інформацію про такі характеристики товару. Таким чином, попит на товари з екомаркуванням мав би зростати [6].

В сучасному суспільстві триває інституалізація споживання, інакше кажучи, споживання стає не просто процесом чи функцією особистості, а ідеологічним конструктом, сконцентрованим на тому, щоб задовольнити споживчі потреби індивіда. Водночас ідеологія споживання передбачає добровільно-примусові особливості. З однієї сторони, споживача оголошують вільним в своєму виборі, проте, з іншої сторони, стверджується, що споживання певною мірою являється мірилом соціальних заслуг, зокрема вищий соціальний статус має той, хто споживає більше. Зазнав змін характер споживання. Він трансформувався із матеріальної практики на соціокультурну, скоротив соціальні відносини до відносин споживання. Зазнали змін і чинники, які характеризують трудові цінності в суспільстві на сучасному етапі.

Процес споживання стає однією з найбільш значимих соціальних практик. Споживання представляє собою «тотальну організацію повсякденності, тотальну гомогенізацію, де все схоплено і подолано в зручності у напівпрозорості абстрактного «щастя». Сучасна цивілізація обіцяє, що щастя настане завдяки споживанню безкінечного потоку нових речей, у наслідок чого виникає наркотична залежність від останніх, але ці обіцянки ніколи не виправдовуються. Бажання споживати заради отримання задоволення, усе частіше переходить межі того, що визначається як розумне. це стосується практично усіх споживацьких благ: «Життя, організоване навколо споживання, повинно обходитися без норм: воно керується спокусами, що постійно виникають і мінливими бажаннями, а не нормативною регуляцією». Через відсутність почуття відповідальності, коротка радість володіння змінюється панікою. Але найгіршим є те, що жагу споживання, як і будь-яку іншу пристрасть, неможливо утамувати в принципі. Головна відмінність, що відрізняє споживача нового типу, полягає у тому, що у нього не має бути постійних уподобань. Жодна потреба не повинна розглядатися як повністю задоволена, жодне бажання – як останнє. Будь-яка прив'язаність має носити тимчасовий характер, вона триває доти, доки предмет уподобань здатний викликати бажання. Економіка, орієнтована на споживача, намагається зробити задоволення останнього миттєвим: товар повинен задовольняти відразу, не потребуючи ніяких додаткових навиків і підготовки. Саме задоволення має бути короткотерміновим і закінчуватися разом з часом, відведеним на процес споживання [7].

Розвиток суспільства споживання став наслідком становлення новоєвропейської техногенної цивілізації. Закономірність динамічно розвиненої економіки потребує збільшення не лише виробництва, а також споживання. Проте впродовж всього періоду існування людини як соціальних імперативів закріплювалися невибагливість, економність, самообмеження, відтак у цілях розвитку суспільства на сучасному етапі людину потрібно змусити споживати більше. А ще було б ліпше створити нову людину – ненаситного споживача, із новими, безперервно зростаючими потребами. Для такої людини споживання має бути єдиною метою й головною суттю життя. З цією метою потрібно споживання узаконити, здійснити зміни в усталеній системі цінностей. Людині-споживачеві потрібно надати факти для самовиправдання, для того, щоб позбавитися відчуття провини, а також дискомфорту за непомірність. Концепція суспільства споживання покладається на масову свідомість і апелює вона не до логіки та розуму, а до почуттів і емоцій. Через це згадану концепцію найкраще оформляти у формі міфу.

Висновки. Таким чином, споживання вже не має стосунку до задоволення потреб, тому що споживач постійно є розчарованим споживаним знаком речі. Отримавши неопосередковане існування в знаку, він переміщується на постійне та періодичне володіння все новими й новими споживчими речами / знаками. В такому разі споживання, аби залишитися собою, іншими словами, життєвим принципом, має чи перевершити себе, чи нескінченно повторюватися. А сам споживач, ставши роздробленим, розчарованим та доданим у знакову систему, знову й знову постає та відмінняється у ряді речей, за засобами їх споживання. Через це жодне помірне споживання не може відбуватися. Отже, споживання можливо окреслити як послідовну тотально-ідеалістичну практику, котра далеко виходить за межі відносин із речами, поширюючись на міжособистісні взаємини та на культуру загалом. Усі, навіть найбільш суперечливі ідеї, здатні адаптуватися одна до одної як знаки у межах ідеалістичної закономірності споживання.

Узагальнюючи різноманітні підходи до розгляду проблеми споживання, можливо виокремити головні тенденції філософського розуміння згаданої проблеми. По-перше, споживання утворює ядро сучасного суспільства, формує його суть, скеровує цілі й орієнтири суспільства. Водночас споживач – раціоналістичний суб'єкт і маніпулятивний об'єкт соціальної взаємодії. По-друге, споживання трансформується у метод конструювання середовища буття індивіда. Особистість позбувається самостійності й панування над собою. По-третє, здійснюється антропологічне переміщення в розгляді споживання, що відзначається зміщенням зацікавлення дослідників від суспільних параметрів споживання як чинника матеріального виробництва до специфічних особливостей людини-споживача, цінностей. По-четверте, споживання є особливою віртуальною сферою життєдіяльності особи та змістом, який дає можливість індивіду формувати відносини з іншими людьми, ґрунтуючись на імітації природних та соціальних феноменів, проектувати та будувати таким чином власне життя. Беручи до уваги все вище наведене можна дійти висновку, що подальше дослідження варто спрямувати на аналіз наявного парадигмального розуміння самого «споживання» в сучасному суспільстві.

Література

1. Семко Я.С. Філософія споживання як константа життя сучасного суспільства. *Перспективи. Соціально-політичний журнал.* 2022. № 1. С. 88–93.

2. Дацюк Д.О., Назрієва З.Т., Петров В.Є. Культура споживання як соціально-філософський феномен сучасності. URL: https://nuos.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/2020-rik.pdf#page=190.

3. Новак Л. Сучасний стан дослідження процесів формування суспільства споживання. *Ефективність державного управління. Збірник наукових праць.* 2008. Вип. 14/15. С. 111–117.

4. Непийвода В. Правові підходи Європейського Союзу до вирішення проблем охорони та раціонального використання лісів. *Право України.* 1999. № 10. С. 51–53.

5. Зленко Н.М. Соціально-філософський аналіз теорії суспільства споживання. *Філософія науки: традиції та інновації.* 2014. № 1. С. 76–83.

6. Непийвода В. Екомаркування та сертифікація лісової продукції: співпраця підприємницьких, державних і громадських структур для вирішення проблем довкілля. *Малий і середній бізнес.* 2001. № 1–2. С. 95–100.

7. Сердюк О.О. Соціально-філософська рефлексія феномену споживання. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2014. Випуск 8. С. 111–114.

Анотація

Ковальчук С. С. **Сучасні детермінанти філософії споживання.** – Стаття.

Встановлено, що явище споживання, котре модно спостерігати у сучасній економічній культурі, дедалі більше зосереджує на собі увагу. Нинішня економічна культура лише збільшує темпи споживання й розвиває межі загаданого явища. Наразі явище споживання, у найширшому його осмисленні, можливо помітити в усіх галузях діяльності людини, аж до використання ідей, знаків цих ідей, взаємовідносин, знаків цих відносин, й тенденція така, що використання знаків ідей та відносин витісняє власне використання ідей, речей та взаємовідносин, що спричиняє їхню нівеляцію.

Суспільні перетворення, спричинені змінами у соціальній структурі, інформатизацією, а також глобалізацією культури, здійснили вплив як на суть споживання, так і на його форми. Товари й послуги набувають символічного контексту, завдяки чому з'являється можливість дати оцінку особистості не по її заслугах, а по тих речах і предметах, що вона споживає. Ідеали, погляди, ціннісна свідомість, інтелект, тобто все, що формує внутрішній духовний світ людини та є показником якості її особистості, поступається місцем предметам та послугам, котрі вона використовує. В сучасному суспільстві здійснюється інституалізація споживання, іншими словами, споживання являється не просто процесом чи функцією особи, а ідеологічним поняттям, сконцентрованим на тому, щоб задовольнити споживчі потреби індивіда. Водночас ідеології споживання властиві добровільно-примусові особливості. З однієї сторони, споживача оголошують вільним в своєму виборі, проте, з іншої сторони, стверджується, що споживання певною мірою являється мірилом соціальних заслуг, а саме вищий соціальний статус має той, хто споживає більше.

Ідеологія споживання утворюється у соціумі постмодерну як світоглядна, сконцентрована на споживанні товарів і послуг, презентованих на симулякрах, потрібних для того, щоб затвердити престиж особи, й персоналізації. Згадана ідеологія дуже міфологізована, намагається нав'язати в сприйнятті людей міф

про суспільство достатку, розкоші, загального безтурботного життя. Замінюючи річ симулякром, знаком, ідеологія споживання спричиняє глобальну комерціалізацію культури, розмивання етичних норм, обумовлює появу соціальної нерівності. Демонстративність і видовищність споживання визначає людям потребу повірити в життя як у свято, у щастя від придбань, у радість володіння, додаючи в суспільну систему повністю нову етику, зокрема етику консьюмеризму.

Ключові слова: споживання, ідеологія, постмодерн, філософська парадигма, суспільство споживання.

Summary

Kovalchuk S. S. **Modern determinants of consumption philisiphy.** – Article.

It is determined that the phenomenon of consumption, which is fashionable to see in modern economic culture, attracts more and more attention. Modern economic culture only increases the speed of consumption and expands the boundaries of this phenomenon. Now the phenomenon of consumption, in its broadest sense, can be observed in all spheres of a person's activity, up to the consumption of ideas, signs of these ideas, relationships, signs of these relationships, and the tendency is such that the consumption of signs of ideas and relationships displaces the very application of ideas, things and relationships, which leads to their leveling.

Social transformations caused by changes in the social structure, informatization and globalization of culture have affected both the content of consumption and its forms. Goods and services acquire a symbolic dimension, which allows us to evaluate an individual not by his merits, but by the objects and things he consumes. Beliefs, ideals, value consciousness, intelligence – everything that makes up the inner spiritual world of a person and serves as an indicator of the quality of his personality, gives way to the objects and services he uses. In today's society, consumption is institutionalized, that is, consumption becomes not just a process or function of the individual, but an ideological construct focused on satisfying human consumer needs. At the same time, the ideology of consumption is of a voluntary-coercive nature. On the one hand, the consumer is declared free in his choice, but, on the other hand, it is declared that consumption to some extent becomes a measure of social merit: the one who consumes more has a more significant social status.

The ideology of consumption is formed in postmodern society as a worldview, focused on the consumption of goods and services presented on simulacra, necessary for the affirmation of the prestige of the individual and personalization. This ideology is extremely mythologized, seeks to impose on people's minds the myth of a society of prosperity, luxury, and general well-being. Replacing a thing with a simulacrum, a sign, the ideology of consumption leads to large-scale commercialization of culture, the erosion of ethical norms, and contributes to the emergence of social inequality. The demonstrativeness and spectacle of consumption forces people to believe in life as a holiday, in the happiness of acquisitions, in the joy of possession, introducing a completely new ethic into the social system – the ethics of consumerism.

Key words: consumption, ideology, postmodern, philosophical paradigm, consumer society.

УДК 165:141:278:159
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.10

І. О. Кузнецова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1800-1733
аспірантка кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПІЗНАННЯ, САМОПІЗНАННЯ І ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Постановка проблеми. Дослідження взаємозв'язку пізнання та самопізнання на формування професійної ідентичності в освітньому процесі дає можливість поєднати вплив інституційного виміру освітнього процесу на розвиток індивідуальної пізнавальної діяльності та виявити зв'язок когнітивного та комунікативного складників освітнього процесу на самопізнання особистості як складника професійної ідентичності майбутнього фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взаємозв'язок пізнання та самопізнання розглядається в екзистенційному та онтологічному вимірі. Вплив самопізнання на формування професійної підготовки та підвищення працездатності актуалізується у роботі [13]. Самопізнання розглядається як важливий чинник професійної підготовки [1]. Виявляється вплив самопізнання на професійне зростання та здатність вступати в ієрархічні комунікації [12, 13]; розглядається застосування системи самопізнання та самовдосконалення особистості в сучасній педагогічній практиці [12–14]. Виявляється духовність родового самопізнання у філософії освіти [11]. Розкриваються проблеми самопізнання в контексті інактивізму як нової версії екстерналізму [5]. Інтенціональність розглядається у просторі культури. Філософський зміст інтенціональності розкривається у вимірах об'єктності, процесуальності, структуральності та виявлення структурно-смислових компонент [4]. Концепт інтенціональності досліджується у феноменологічному та аналітичному вимірах [9, 10]. Розкривається значення інтенціональності. Інтенціональність розглядається у феноменологічному та аналітичному вимірах.

Метою статті є встановлення взаємозв'язку пізнання та самопізнання в освітньому процесі та розкриття впливу взаємозв'язку пізнання та самопізнання на формування професійної ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пізнання та самопізнання відбувається в мережевому освітньому середовищі. Формування мережевого суспільства [15] спирається на розвиток мережевих комунікацій. Мережевий простір перестає бути простором лише для комунікацій. В умовах пандемії мережевий простір все більше перетворюється на простір, у якому відбуваються всі основні процеси життєдіяльності людини. Розвиток освіти у мережевому просторі сприяє появі дистанційної освіти та поширенню онлайнової освіти.

Комунікація використовується не тільки для спілкування чи передачі повідомлень. Відбувається перенесення значної частини буття людини у мережевий простір. Формується новий стиль життя – життя в інформаційних потоках. Пізнання як когнітивно-комунікативний процес розкривається в сучасному інформаційному мережевому інтер'єрі [7, с. 275]. Дослідження пізнання у мережевому просторі актуалізує питання, як реалізація пізнавальних стратегій сприяє розвитку особистості. Вплив пізнання та самопізнання на формування творчої особистості зростає під час перебування в закладі вищої освіти. Освітній процес і формування індивідуальної освітньої траєкторії трансформує звичну форму пізнання. Пошук нового знання та інформації з навчальною метою сприяє формуванню нової системи мережевих комунікацій. Спілкування з онлайновими професійними спільнотами набуває все більшого значення, стає важливим фактором професійної ідентичності. Зростання ролі пізнання у процесах самопізнання та формування творчої особистості актуалізує значення вивчення когнітивних чинників самодетермінації розвитку особистості в мережевому просторі.

Розвиток мережевих комунікацій сприяє поширенню мережевих підходів на освітні процеси. Вивчення мережевих процесів в освіті активізується за останнє десятиліття. Показано, як мережевий підхід сприяє становленню інформаційно-освітнього середовища. Інформаційно-освітнє середовище перестає розглядатися лише з точки зору оцифровування інформації в освітньому середовищі. Актуалізується питання становлення віртуальної педагогіки, мережевої освіти. Йдеться про інституалізацію мережевої освіти. Мережеві комунікації та науково-освітні мережі [3] стають частиною європейського освітнього простору.

Освітнє середовище розкривається як нелінійне соціокультурне мережеве середовище та як середовище комунікуючих акторів [2]. Однак мережеві комунікації, як правило, розглядаються за межами навчального процесу. Вони сприяють наповненню освітнього середовища науково-ме-

© І. О. Кузнецова, 2025

тодичними матеріалами, формують внутрішній комунікативний простір освітнього середовища. Освітнє середовище розкривається як простір освітніх комунікацій. Передача інформаційних повідомлень, текстів наказів і розпоряджень створюють внутрішню нормативну регламентацію освітніх процесів. Відбувається розгляд мережевих комунікацій в інституційному вимірі. Інституційний вимір визначає зовнішні параметри існування освіти. Це існування в суспільному просторі. Мережеві комунікації стають посередником впливу на вищу освіту суспільних і визнаних суспільством глобальних цінностей, спрямовують вищу освіту на реалізацію суспільних потреб та вирішення суспільних проблем.

Внутрішні мережеві комунікації формують нормативно-правове регулювання навчальних, дослідницьких та організаційних процесів для освітнього середовища окремого закладу вищої освіти.

Інституційний вимір мережевої освіти стає об'єктом соціологічних досліджень мережевих комунікацій. Реалізація місії та стратегій закладу вищої освіти спрямована на забезпечення умов для формування творчої особистості фахівця, здатної застосовувати нові знання й технології у професійному середовищі. Модернізація й технологічне оновлення передбачають розвиток когнітивних компетентностей. Це, насамперед, генерувати нові знання, проводити дослідження на рівні світової науки, робити відкриття та створювати нові технології.

У дослідженні співвідношення когнітивного і психологічного зазвичай віддають перевагу психологічному перед когнітивним. Вважається, що психологічні чинники, зокрема й насамперед мотивація, визначають інтерес чи його відсутність і рівень зацікавленості навчанням.

Формування когнітивних компетентностей у процесі навчання нині стає важливим складником розвитку дослідницьких університетів. Постає питання, як збільшити вплив навчання на зростання мотивації до навчання та здійснення професійної ідентифікації. Вирішення цієї проблеми передбачає дослідження впливу пізнання на розуміння, самосвідомість і формування професійної особистості.

Використання технологій штучного інтелекту передає більшість функцій по створенню текстів від людини до штучного інтелекту. Дистанційне та онлайнове навчання використовує подання знання у вигляді текстів. Текст стає посередником між предметним змістом навчальної дисципліни та людиною. Освітній процес створює текстову реальність [8, с. 41]. Разом з тим освітній процес вимагає від студентів створення нових текстів – текстів відповідей, доповідей, рефератів. Контроль за участю в освітньому процесі може перетворитися на оцінку текстів.

Поширення технологій ШІ робить проблематичним визначення ролі людини у вивченні тексту та його створенні. Важливою стає актуалізація питання про формування когнітивних компетентностей, які визначають здатність людини до інтелектуальної праці. У процесі навчання це здатності переходити від тексту чи сукупності текстів до формування масиву знань. Важливим стає особистісне знання [6, 17] та знання, що формує професійну творчу особистість і визначає її здатність до саморозвитку та професійного зростання.

Освітній процес в умовах онлайн навчання більше не постає у вигляді обміну текстами між викладачем і студентами. Формуються пізнавальні комунікації та виникають пізнавальні комунікативні взаємодії між учасниками навчального процесу. Активізація пізнавальної діяльності сприяє формуванню різних рівнів суб'єктності тих, хто бере участь у навчальному процесі. Рівень суб'єктності підвищується. Студент виступає не лише як актор, який виконує певну роль в освітньому процесі (дає відповідь, виконує завдання, виступає з текстом доповіді).

Участь у пізнавальних комунікаціях і входження в пізнавальні комунікативні взаємодії сприяє формуванню суб'єкта, який здатний пов'язувати процес навчання не тільки із засвоєнням навчального матеріалу та його розумінням, а й із здатністю формувати себе як майбутнього фахівця та із власною професійною ідентичністю. Пізнання впливає на самопізнання та формування професійної ідентичності. Відбувається збільшення впливу пізнання на формування ціннісних орієнтацій та збільшення мотивацій до навчання. Все це сприяє зростанню значення когнітивного підходу у формуванні мотивації до навчання. Особливо це стає важливим для вивчення теоретичних дисциплін.

Зростання впливу пізнання на самопізнання значно збільшує можливості закладу вищої освіти збільшувати вплив навчального процесу на формування творчої особистості. Неперервний розвиток освітнього процесу, створення все нових і нових навчальних дисциплін розширює можливості зростання впливу освітнього процесу на формування творчої особистості студента.

Формування індивідуальної освітньої траєкторії у процесі навчання сприяє створенню механізму збільшення ціннісних мотивацій студентів на організацію навчального процесу. Здійснення вибору навчальної дисципліни сприяє формуванню індивідуальної освітньої траєкторії. Через реалізацію вибору студент реалізує потребу в особистісному та професійному розвитку. Самопізнання, таким чином, впливає на організацію навчального процесу та його вдосконалення.

Актуалізація проблеми співвідношення пізнання і самопізнання у формуванні творчої особистості майбутнього фахівця у процесі його пере-

бування у закладі вищої освіти свідчить про необхідність розгляду цілісності особистості і впливу навчального процесу на формування цілісної особистості.

На основі формування когнітивних компетентностей зростає впевненість у собі того, хто навчається. На цій основі формується самоусвідомлення індивідуальних освітніх потреб. Це самоусвідомлення спрямовує пошук нової інформації та знання, зміцнює зв'язки з певними областями науки та сприяє формуванню пізнавальних комунікацій із науковим та професійним середовищами.

Пізнання стає основою самопізнання, коли студент переходить від роботи над текстами до формування когнітивних компетентностей і дослідження об'єктів. Освітній процес має сприяти наближенню вивчення предметного змісту навчальних дисциплін до сучасних технологій та відкриттів сучасної науки. Це може відбутися за умови постійного введення в пізнання нового наукового знання з проблемних областей сучасної науки. Самопізнання індивідуальних потреб сприяє свободі проблемно-орієнтованого наукового пошуку студентів. Це не тільки може збагатити засвоєння певних тем шляхом включення нового наукового матеріалу, а й створити передумови для формування професійної творчої особистості.

Заглиблення у предмет передбачає оволодіння когнітивними компетентностями. Когнітивні компетентності виникають і розвиваються у процесі переходу від роботи над текстами до роботи над знаннями. Тезаурусний підхід сприяє професійній індивідуалізації у процесі навчання.

Застосування інтерактивних методів у навчанні передбачає проведення занять у вигляді обговорення проблем та організації наукової дискусії. Можуть застосовуватись і методи активного навчання. Це передбачає перетворення викладача на організатора дискурсу [16]. Дискурс у процесі обговорення наукових тем і проблем розкриває інтерсуб'єктивність освітнього процесу.

У феноменології інтерсуб'єктивність постає як об'єктивність. В інтерсуб'єктивних комунікаціях відбувається саморепрезентація особистості. Саморепрезентація особистості виявляє рівень набутих когнітивних компетентностей і разом з тим стає об'єктивацією її самопізнання – такою, як вона проявляється для інших у конкретний момент часу.

Розгляд ролі самопізнання у формуванні цілісної особистості спирається на ідеї трансцендентальної редукції досвіду та життєсвіту. Життєсвіт виявляє значення ціннісного виміру освітнього процесу.

Освітній процес сприяє формуванню пізнавальних комунікацій. Активне навчання та інтерактивні методи сприяють формуванню пізнавальної активності у студентів. Освітній процес стимулює пізнавальну активність у мережевому освітньому просторі. Зацікавленість у новому знанні та інформації спонукає студента не обмежуватися матеріалами навчального посібника чи підручника. Підготовка до заняття включає в себе проблемно-орієнтований пошук нової інформації та знання в мережевому середовищі.

Якщо освітній процес формує орієнтацію на світові досягнення сучасної науки та новітні технології, тоді пошук нової інформації та знання не обмежуються рамками безпосередніх відповідей, які дає Гугл-середовище на інформаційний запит студента. Проблемно-орієнтований пошук стає частиною глобальних комунікацій. Напрямки пошуку можуть бути різними. Це і спеціалізований пошук в Гугл-академії, і пошук у різних онлайнових спільнотах. Відбувається приєднання до світової наукової спільноти шляхом залучення до наукових публікацій різними мовами світу. При цьому долається замкненість окремих Гугл-середовищ.

Формування професійної ідентичності в сучасному багатомовному світі орієнтується на наукове знання та відкриття. Відкрита наука передбачає наукове знання без кордонів. Формується переважна орієнтація в пошуці знання та інформації на глобальний досвід. При цьому можуть виникнути певні труднощі для орієнтації студента на встановлення зв'язків із професійним середовищем власної країни. Освітній процес має створити дієвий запит на створення тісних професійних зв'язків з вітчизняними школами, академіями та з кафедрами власного університету. Формування професійної ідентичності майбутнього фахівця стає ще більш важливим в умовах обставин, пов'язаних з війною. Спрямованість на технологічну модернізацію та розвиток науково-технічного прогресу сприяє поглибленню зв'язків професійної ідентичності, яка формується у складних умовах подолання наслідків війни, з ідентичністю як соціокультурною категорією.

Встановлення складності зв'язку між професійною ідентичністю та ідентичністю пов'язана з тим, що професійна ідентичність спрямована на знання й технології, а ідентичність має соціокультурний вимір. Подолання протилежності між сціентистським і гуманітарним спрямуванням має реалізовуватись у освітньому процесі.

Інтенціональність в освіті має спиратися не лише на об'єкти, знання й технології, а й на цінності. Протилежність когнітивного і соціокультурного стає перешкодою при формуванні ціннісно-орієнтованого мислення.

Освітнє середовище закладу вищої освіти здійснює гуманітаризацію освітнього процесу. Гуманітаризація освітнього процесу стає цікавою для студента, якщо вона сприяє формуванню творчої особистості професіонала.

Висновки. Формування соціальної ідентичності створює запит на особистість, в якій гармонійно поєднуються прагнення до нових знань і технологій із прагненням до саморозвитку себе як особистості в певному суспільному контексті. Зазвичай країні, що потерпає від важких наслідків війни, важко запропонувати майбутньому фахівцю привабливі умови подальшої професійної діяльності.

Інформаційний прес важких втрат і страждань щодня і кожної години та кожної хвилини формує важке психологічне навантаження. Гуманітарний складник підготовки майбутнього фахівця стикається із запитом формування привабливого образу та потужної професійної мотивації служінню рідній країні в умовах війни й небезпеки. Комп'ютерні технології сприяють формуванню професійних якостей і покликання в суспільному та глобальному контексті.

Одним із важливих складників подолання відчуженості, відокремленості від складних умов суспільного буття стає засвоєння цінностей вищої освіти та етики, що сприяє формуванню людини. Формування професійної ідентичності спрямоване на формування не тільки когнітивних здатностей, пошуку нового знання та інформації, а й на самопізнання та формування особистості.

Формування когнітивних здатностей – постановки проблем, генерації нових ідей, прагнення до оволодіння новими науковими знаннями й технологіями – сприяє формуванню ціннісно-орієнтованого мислення, якщо ці проблеми мають не абстрактний характер, а пов'язані з конкретними проблемами життєдіяльності країни, відновлення її критичної інфраструктури та оборонної могутності.

Формування ціннісно-орієнтованого мислення спирається на гуманітаризацію навчального процесу в університеті. Надання можливості отримувати гуманітарні знання сприяє формуванню цілісної особистості майбутнього професіонала-фахівця. Важливим напрямком у задоволенні потреби в гуманітарному знанні в навчальному процесі стає не тільки задоволення індивідуальних психологічних потреб, а й розвиток гуманітаристики та гуманітарних досліджень, спрямованих на формування та реалізацію суспільних інтересів. Гармонізація між індивідуальним і суспільним – індивідуальними та суспільними прагненнями та інтересами – сприяє формуванню цілісної особистості майбутнього фахівця.

Становлення професійної ідентичності у глобальному контексті актуалізує проблему формування соціальної ідентичності майбутнього фахівця. Важливим напрямком при вирішенні цієї проблеми стає розвиток творчої діяльності, розвиток особистості та її самореалізація, засвоєння цінностей вищої освіти та загальнолюдських цінностей, оволодіння комп'ютерними технологіями та формування дослідницьких компетенцій у контексті вирішення назрілих суспільних проблем і включення молодих науковців у розвиток наукових шкіл університету та підтримка академічних традицій. Розвиток самопізнання людини та засвоєння етики й цінностей вищої освіти визначають особистість і спрямування її творчої діяльності.

Література

1. Кебуладзе В. І. Поняття досвіду у творах Гусерля. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2013. № 3(113). С. 48–54.

2. Кочубей Н. В. Синергетичні концепти в нелінійних соціально-культурних контекстах : автореф. дис. … д-ра філос. наук : 09.00.09 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 36 с.

3. Мельник О. Л. Інтеграційні процеси і формування науково-освітнього простору (на прикладі науково-освітніх мереж). *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2009. №2(26). С. 86–88. URL: https://ela.kpi.ua/handle/123456789/9334

4. Опанасюк О. П. Інтенціональність у просторі культури: мистецтвознавчий, культурологічний та філософський аспекти : монографія. Львів : Ліга-прес, 2013. 447 с.

5. Пахолік-Журомська А. Проблеми самопізнання: інактивізм як нова версія екстерналізму. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2013. № 2. С. 55–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2013_2_14

6. Полані М. Особисті знання: на шляху до посткритичної філософії. БГК ім. Бодуена де Куртене, 1958. 343 с.

7. Рубанець О. М. Когнітивна сфера суспільства і людини: інформація, ментальність, ідентичність : монографія. Суми : Університетська книга, 2022. 546 с.

8. Рубанець О. М. Мережевий освітній простір. *Вища освіта України*. 2021. № 4. С. 39–46.

9. Синиця А. С. Концепт інтенціональності: феноменологічний та аналітичний виміри. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія*. 2012. Т. 20, вип. 22(2). С. 3–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2012_20_22(2)__3

10. Харченко Л., Ткаченко Д. Проблема цілісності буття людини: культурно-антропологічний контекст. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Вип. 49. С. 166–172.

11. Черепанова С. О. Філософія освіти: духовність родового самопізнання. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2013. Вип. 41(1). С. 300–313. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2013_41(1)__29

12. Черкашина Т. В. Застосування системи самопізнання та самовдосконалення особистості в сучасній педагогічній практиці. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013.

Вип. 17(2). С. 420–429. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17(2)__48

13. Черкашина Т. В. Самопізнання як фактор професійного зросту викладача вищої школи. *Педагогіка та психологія*. 2012. Вип. 41. С. 85–92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ped_2012_41_12

14. Якимова І. О. Розвиток рефлексивних умінь обдарованих підлітків на шляху до самопізнання. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. № 7. С. 61–63. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2013_7_16

15. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed., with a New Preface. Wiley-Blackwell, 2009. 656 p.

16. Garrison D. E-Learning in the 21st Century: A Framework for Research and Practice. 2nd ed. New York: Routledge, 2011.

17. Polanyi M. The Stability of beliefs. *British Journal for the Philosophy of Science*. 1952. Vol. 3, № 11. P. 217–232.

Анотація

Кузнецова І. О. **Пізнання, самопізнання і формування професійної ідентичності.** – Стаття.

У статті обґрунтовується необхідність підвищення ефективності освітнього процесу у формуванні творчої особистості майбутнього фахівця. Феноменологічні прояви освітнього процесу – інтенціональність, інтерактивність та інтерсуб'єктивність – сприяють підвищенню його ефективності. У статті розглядається роль інтенціональності в освіті у формуванні онтології наукового дискурсу, який організовує викладач у процесі обговорення навчальної теми. Це сприяє формуванню системи пізнавальних комунікацій між учасниками пізнавального діалогу. Інтенціональність в освіті спрямована на розвиток індивідуальних пізнавальних процесів (когніції) учасників навчання. Самопізнання здійснюється у процесі оволодіння когнітивними компетентностями. Відбувається саморепрезентація індивідуальної когнітивної активності та самоусвідомлення особистості. Зростання ролі пізнавальних комунікацій в освітньому мережевому середовищі та в інтернет-комунікаціях сприяє формуванню професійної ідентичності. Реалізація інтенціональності в освіті у вигляді системи пізнавальних комунікацій сприяє введенню в освітній процес нового знання, відкриттів і технологій сучасної світової науки. Орієнтація молодих дослідників на сучасні знання й технології є виразом їх прагнення до участі у глобальній спільноті та глобалізованій економіці. Становлення професійної ідентичності у глобальному контексті актуалізує проблему формування соціальної ідентичності майбутнього фахівця. Важливим напрямком при вирішенні цієї проблеми стає розвиток творчої діяльності, розвиток особистості та її самореалізація, засвоєння цінностей вищої освіти та загальнолюдських цінностей, оволодіння комп'ютерними технологіями та формування дослідницьких компетенцій у контексті вирішення назрілих суспільних проблем і включення молодих науковців у розвиток наукових шкіл університету та підтримка академічних традицій. Розвиток самопізнання людини та засвоєння етики й цінностей вищої освіти визначають особистість і спрямування її творчої діяльності. Комп'ютерні технології сприяють формуванню професійних якостей і покликання в суспільному та глобальному контексті.

Ключові слова: самопізнання, освіта, етика, людина, цінності, дискурс, покликання, особистість, самореалізація особистості, творча діяльність, університет, вища освіта, цінності вищої освіти, комп'ютерні технології, соціальна ідентичність.

Summary

Kuznetsova I. O. **Cognition, self-knowledge and professional identity formation.** – Article.

The article substantiates the need to improve the efficiency of the educational process in the formation of the creative personality of a future specialist. Phenomenological manifestations of the educational process – intentionality, interactivity and intersubjectivity – contribute to increasing its effectiveness. The article examines the role of pedagogical intentionality in the formation of the ontology of scientific discourse organized by the teacher in the process of discussing an academic topic. This contributes to the formation of a system of cognitive communications between participants in the cognitive dialogue. Pedagogical intentionality is focused on the development of personal cognitive processes (cognition) of training participants. Self-knowledge occurs in the process of mastering cognitive competencies. Self-representation of individual cognitive activity and self-awareness of the person occur. The growing role of cognitive communications in the educational network environment and in Internet communications contributes to the formation of professional identity. The implementation of pedagogical intentionality in the form of a system of cognitive communications contributes to the introduction of new knowledge, discoveries and technologies of modern world science into the educational process. The orientation of young researchers towards modern knowledge and technology is an expression of their desire to participate in the global community and globalized economy. The development of professional identity in a global context actualizes the problem of forming the social identity of a future specialist. An important direction in solving this problem is the development of creative activity, the development of personality and its self-realization, the assimilation of the values of higher education and universal human values, mastering computer technologies and the formation of research competencies in the context of solving urgent social problems and the inclusion of young scientists in the development of scientific schools of the university and support of academies. The development of self-knowledge of a person and the assimilation of ethics and values of higher education determine the personality and the direction of his creative activity. Computer technologies contribute to the formation of professional qualities and callings in a social and global context.

Key words: self-knowledge, education, ethics, man, values, discourse, calling, personality, self-realization of personality, creative activity, university, higher education, values of higher education, computer technologies, social identity.

УДК 351.862.8-049.5(477):316.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.11

Д. А. Осейко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-1664-4368
аспірант кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СПРИЯННІ ГУМАНІТАРНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Розв'язана російською федерацією повномасштабна війна проти України, поставила в центр суспільної та політичної уваги гуманітарну безпеку нації. Державні інституції у таких обставинах часто виявляються перевантаженими або недостатньо гнучкими для реагування на критичні потреби населення. Особливого значення, саме в цьому контексті, набуває діяльність громадянського суспільства, яке демонструє здатність до самоорганізації, ефективної допомоги, мобілізації ресурсів та адвокації інтересів найбільш уразливих груп.

Волонтерські ініціативи, громадські організації (ГО), благодійні фонди стали каталізаторами змін і джерелом гуманітарної підтримки для внутрішньо переміщених осіб, дітей, осіб з інвалідністю, мешканців прифронтових регіонів. Саме волонтерські мережі змогли забезпечили оперативне постачання продуктів, ліків, засобів гігієни в умовах, коли традиційні канали постачання були недоступними: заблоковані або зруйновані [10, с. 28].

На превеликий жаль, попри активну участь громадянського суспільства у зміцненні гуманітарної безпеки, залишаються питання його нормативного забезпечення, інституційної спроможності, сталості фінансування. Особливо важливої актуальності набуває необхідність інтеграції громадських ініціатив у систему національної безпеки, забезпечення координації з органами державної влади та міжнародними донорами [6, с. 11].

Таким чином, роль громадянського суспільства у сфері гуманітарної безпеки України вимагає системного наукового аналізу, з урахуванням сучасних викликів та перспектив розвитку в умовах затяжної війни та майбутньої післявоєнної відбудови

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дедалі більше уваги науковців привертає проблематика участі громадянського суспільства в забезпеченні гуманітарної безпеки України, аналітиків та міжнародних експертів. Ця тема розглядається в умовах повномасштабної війни не лише в гуманітарному, а й у стратегічному вимірі, адже активність громадських організацій стала ключовим чинником адаптації суспільства до кризових умов.

Варто відзначити українських дослідників та науковців, серед яких праці О. Гуменюка, який наголошує на здатності громадянського суспільства оперативно реагувати на гуманітарні загрози, формуючи горизонтальні мережі підтримки, що стали важливою ефективною альтернативою в протилежність повільним бюрократичним процесам [5, с. 62]. І. Бекешкіна у своїх публікаціях задовго до повномасштабної агресії відзначала потенціал українського волонтерного руху, як прояв соціальної солідарності та індикатор демократичного розвитку [3, с. 45].

Показником волонтерської активної діяльності стали аналітичні звіти міжнародних структур. Наприклад, у звіті ООН за 2023 рік підкреслюється, що саме громадянське суспільство стало першим реагувальником на гуманітарну кризу, пов'язану з вимушеним переміщенням мільйонів осіб, зокрема забезпеченням житлом, психологічною підтримкою, правовою допомогою [2, с. 11]. Ради Європи у своїх публікаціях також наголошувала на необхідності посилення взаємодії між державою та громадським сектором задля створення сталих моделей гуманітарного управління [1, с. 25].

Окремі дослідження, зокрема аналітика Центру Разумкова, акцентують на нових викликах для громадянського суспільства – зокрема, на збереженні інституційної сталості, боротьбі з емоційним вигоранням активістів, забезпеченні прозорості та підзвітності в умовах масштабного залучення донорських ресурсів [9, с. 19].

Сучасний науковий дискурс поступово формує комплексне уявлення про роль громадянського суспільства у забезпеченні гуманітарної безпеки, однак потребує подальшої систематизації знань, особливо в контексті воєнних трансформацій та післявоєнної відбудови.

Мета дослідження Метою дослідження є всебічне вивчення ролі громадянського суспільства у забезпеченні гуманітарної безпеки України в умовах повномасштабної війни. Важлива та особлива увага приділяється аналізу потенціалу та практик громадських ініціатив, спрямованих на допомогу вразливим категоріям населення, адаптацію до надзвичайних умов, підтримку соціальної згуртованості та взаємодії з державними й міжнародними структурами.

© Д. А. Осейко, 2025

Проведене дослідження має на меті виявити найбільш ефективні моделі діяльності громадянського суспільства у сфері гуманітарної безпеки, а також окреслити шляхи їх інституційної націоналізації та інтеграції у систему національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Виняткової актуальності в умовах війни набуває гуманітарна безпека як складова національної безпеки України. Її зміст охоплює широкий спектр потреб – від фізичного захисту населення, забезпечення життєво необхідними ресурсами до збереження гідності, прав і соціальної стабільності. Слід зазначити, що саме громадянське суспільство, з його мережевою структурою, гнучкістю та ініціативністю, виявилося здатним забезпечити критичні функції в ситуаціях, коли державні інституції не встигали вчасно або не могли повноцінно реагувати [10, с. 28].

Найважливішою функцією громадянського суспільства у воєнний період стало швидке та оперативне реагування на гуманітарні кризи. Активно проявилося це після початку повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року. Десятки тисяч волонтерів, громадських організацій, спілок та ініціатив самостійно організовували евакуацію цивільного населення, створювали прихистки для ВПО, гуманітарних складів, логістичних маршрутів тощо. Наприклад, такі ініціативи, як «Повернись живим», «Спілка волонтерів Запоріжжя», «Восток SOS» стали ключовими учасниками системи гуманітарного реагування [6, с. 35].

Додатковою функцією безпосередньої допомоги виявилося що громадські організації стали провідниками у сфері правозахисту. Паралельно допомозі вони систематично фіксують воєнні злочини, забезпечують юридичну підтримку постраждалим, ведуть інформаційно-просвітницьку роботу. Наприклад, Центр прав людини ZMINA та Українська Гельсінська спілка з прав людини постійно інформують міжнародну спільноту про порушення гуманітарного права та проводять адвокаційні кампанії щодо відповідальності агресора [8, с. 12].

Головним вектором можна також визначити взаємодію громадянського суспільства з державними структурами що заслуговує особливої уваги. У низці випадків саме громадські організації ініціювали зміни до нормативно-правових актів, що дозволили покращити процедури реєстрації ВПО, надання соціальної допомоги, обліку гуманітарної допомоги та іншої соціальної підтримки. Активна співпраця хоч і не завжди була простою, але стала прикладом позитивного партнерства у критичних умовах [4, с. 44].

Не менш значущим є внесок громадських ініціатив у підтримку сфери освіти та науки. За участі освітніх НГО було забезпечено дистанційне навчання для дітей, які перебувають у зонах активних бойових дій чи евакуйовані за кордон. Проєкти, що працюють з внутрішньо переміщеними викладачами та студентами, сприяють збереженню інтелектуального потенціалу української нації. До прикладу, ініціативи «Освіторія» та «SavED» забезпечили доступ до навчання понад 100 тисячам дітей з прифронтових і деокупованих територій [5, с. 28].

Але, навіть попри вражаючі результати, діяльність громадянського суспільства стикається з низкою викликів. Найскладнішим випробуванням серед них – емоційне вигорання активістів, нестача системного фінансування, ризик фрагментації зусиль через відсутність централізованої координації. До того ж можна додати: в умовах війни зростає тиск на свободу слова, збільшується кількість інформаційних атак, спрямованих на дискредитацію волонтерського руху, що вимагає зміцнення інституційної стійкості громадського сектору [9, с. 19].

Значення українського громадянського суспільства міжнародні партнери визнають як чинник стабільності. Європейський Союз, Рада Європи, USAID та інші донори активно фінансують проєкти з гуманітарної безпеки, правозахисту, соціальної інтеграції. Водночас усе більше уваги приділяється не лише екстреній допомозі, а й сталому розвитку – зокрема, інституційному зміцненню НУО, цифровій трансформації, розвитку спроможностей у сфері звітності та антикорупційного моніторингу [1, с. 21].

Отже таким чином, роль громадянського суспільства у забезпеченні гуманітарної безпеки України багатовимірна: від першої лінії реагування – до стратегічного впливу на формування нової моделі соціальної взаємодії. Діяльність громадянського суспільства стала не лише порятунком для мільйонів українців, а й каталізатором демократичного розвитку, здатного забезпечити стійкість суспільства навіть в умовах повномасштабної війни.

Беззаперечними прикладами активної участі громадянського суспільства у забезпеченні гуманітарної безпеки України є підтверджені дії різних організацій, центрів, фондів, спілок. Громадянське суспільство України під час повномасштабної війни продемонструвало виняткову здатність до самоорганізації, мобілізації ресурсів та ефективного реагування на гуманітарні виклики. Реалізація великої кількості ініціатив охоплює практично всі напрями гуманітарної безпеки: від фізичного захисту до забезпечення доступу до освіти, медицини, правової та психологічної допомоги.

Найяскравішим прикладом є благодійний фонд «Повернись живим», який з 2014 року активно підтримує Збройні сили України. Від

початку повномасштабної агресії фонд виконує всі критичні завдання, майже без винятку: забезпечує постачання технічного обладнання, приладів нічного бачення, зв'язку, виконує організацію навчальних програм для військовослужбовців. Активна діяльність фонду безпосередньо впливає на гуманітарну безпеку як захист життя і здоров'я військових та цивільних осіб [11, с. 2].

Особливо важливою складовою забезпечення гуманітарної безпеки є евакуація населення, допомога внутрішньо переміщеним особам, підтримка вразливих категорій. Цими питаннями займається громадська організація «Восток SOS», яка організовує евакуацію з гарячих точок, надає соціально-психологічну підтримку, гуманітарну допомогу, юридичні консультації. Організація дуже тісно співпрацює з міжнародними партнерами (ООН, ОБСЄ), що дозволяє охоплювати допомогою тисячі осіб у складних життєвих умовах [12, с. 3].

Прикладом регіонального виміру сталої та ефективної ініціативи є «Спілка волонтерів Запоріжжя», яка по максимуму забезпечує комплексну допомогу внутрішньо переміщеним особам, зокрема забезпечення житлом, харчуванням, одягом, а також соціальною адаптацією. Особлива увага приділяється створенню умов для освітньої та психологічної підтримки дітей ВПО, організації дитячих просторів, гуртків, неформального навчання [13, с. 2].

Безперервність освіти – один з важливих факторів тісно пов'язаний з гуманітарною безпекою. Підтримала цей визначний напрям і активно діє освітня платформа «Освіторія», яка ініціювала створення та розвиток «Всеукраїнської школи онлайн», проведення тренінгів для вчителів, створення цифрових ресурсів. У партнерстві з ЮНІСЕФ та МОН проєкт охоплює сотні тисяч учнів, які в умовах переміщення або бойових дій мають доступ до освіти [7, с. 4].

Багатозначний вклад у сферу правозахисту робить Центр прав людини ZMINA. Діяльність центру охоплює фіксацію порушень міжнародного гуманітарного права, збір доказів воєнних злочинів, адвокацію прав постраждалих на міжнародному рівні. Організація також займається навчанням громадських активістів щодо механізмів захисту прав людини в умовах збройного конфлікту [8, с. 5].

Постійну і системну допомогу в галузі охорони здоров'я забезпечує фонд «Таблеточки», який зосереджується на підтримці онкохворих дітей. Під час воєнного стану фонд організовує евакуацію пацієнтів за кордон, фінансує лікування, забезпечує супровід лікарів та родин. Ця діяльність є прикладом захисту одного з найбільш вразливих сегментів населення – дітей з тяжкими захворюваннями [14, с. 3].

Абсолютно новим та ефективним форматом участі громадянського суспільства стала ініціатива «Repair Together» – волонтерський рух, який об'єднує молодь для відновлення зруйнованих будинків у прифронтових селах. Під час толок волонтери не лише відновлюють оселі, а й формують довіру, соціальні зв'язки, позитивне інформаційне середовище, що є важливими елементами гуманітарної стійкості [15, с. 1].

Таким чином, громадянське суспільство в Україні виконує ключову роль у практичному забезпеченні гуманітарної безпеки. Завдяки гнучкості, мережевій організації, високому рівню довіри та підтримки з боку громадян воно демонструє ефективність, яка доповнює та підсилює державну політику. Підтримка цих ініціатив, їхнє інституційне зміцнення та подальша інтеграція в систему національної безпеки є стратегічно важливим завданням.

Висновки. Проведений аналіз теми дослідження стосовно ролі громадянського суспільства у забезпеченні гуманітарної безпеки України засвідчує його ключове значення у протистоянні сучасним викликам, пов'язаним із повномасштабною війною. Адже саме громадські ініціативи стали в авангарді і першою лінією реагування на гуманітарну кризу: підтримка вразливих категорій населення, організація евакуації, надання допомоги ВПО, різноманітні освітні та правозахисні програми. Активними діями у цих процесах громадянське суспільство продемонструвало не лише високий рівень мобілізації, але й здатність до самоуправління, інституційну зрілість, адаптивність та відповідальність.

Діяльність волонтерських мереж, НУО, та ініціатив відіграє важливу роль у захисті прав людини, просуванні демократичних цінностей, моніторингу гуманітарного стану. У переважаючих випадках вони не лише активно підміняють функції держави, а й вмотивовано стимулюють її до реформ, ініціюючи зміни у законодавстві, покращення соціальної політики, впровадження механізмів суворої підзвітності та доступної прозорості [10, с. 18; 4, с. 43].

В той же час існує нагальна потреба у системному та організованому посиленні ролі громадянського суспільства. Мова йде про створення сприятливого нормативного середовища, забезпечення фінансової стабільності, розбудову стійких партнерських взаємодій з органами влади, розвиток власних спроможностей громадських організацій. Для запобігання вигоранню підтримка активістів потребує особливої уваги, а саме – безпека їхньої діяльності, а також дотримання принципів прозорості у використанні донорських коштів [9, с. 14; 7, с. 22].

Гуманітарна безпека є не лише відповідальністю нашої держави – це спільне зобов'язання всіх суспільних акторів країни.

Саме громадянське суспільство сьогодні формує культуру солідарності, взаємної підтримки, локального лідерства, що в умовах війни стало джерелом надії та опори для мільйонів українців. Потенціал громадського сектору у післявоєнному відновленні України має стати головною та важливою основою для побудови інклюзивного, стійкого і демократичного суспільства.

Література

1. Council of Europe. Civil Society and Crisis Response in Ukraine. Strasbourg, 2023. 28 с. URL: https://coe.int

2. United Nations Ukraine. Humanitarian Response Report 2023. UN OCHA, 2023. 36 с. URL: https://reliefweb.int

3. Бекешкіна І. Громадянське суспільство в Україні: від пасивності до дії. *Демократична Україна*. 2020. №3. 47 с.

4. Бородянський В. Партнерство влади та громадянського суспільства в умовах війни. *Український тиждень*. 2023. №6. 46 с.

5. Гуменюк О. Волонтерський рух в Україні як чинник зміцнення гуманітарної безпеки. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2023. №1. 65 с.

6. Дембіцька С. Роль громадянського суспільства у забезпеченні гуманітарної безпеки України. *Вісник Національного інституту стратегічних досліджень*. 2023. №2. 41 с. URL: https://niss.gov.ua

7. Освіторія. Річний звіт про гуманітарну підтримку освіти в умовах війни. 2023. 36 с. URL: https://osvitoria.media

8. Центр прав людини ZMINA. Щорічна доповідь 2023. Київ : ZMINA. 2024. 60 с. URL: https://zmina.ua

9. Центр Разумкова. Громадянське суспільство в умовах війни: виклики та можливості. Київ : Разумков Центр. 2023. 22 с. URL: https://razumkov.org.ua

10. Центр стратегічних комунікацій. Роль волонтерського руху в умовах війни. Київ : ЦСК. 2023. 44 с. URL: https://spravdi.gov.ua

11. Благодійний фонд «Повернись живим». URL: https://savelife.in.ua

12. ГО «Восток SOS». URL: https://vostok-sos.org

13. Спілка волонтерів Запоріжжя. URL: https://help.zp.ua

14. Фонд «Таблеточки». URL: https://tabletochki.org

15. Repair Together. URL: https://repairtogether.org

Анотація

Осейко Д. А. **Роль громадського суспільства у сприянні гуманітарної безпеки України.** – Стаття.

У статті проведено дослідження трансформації ролі громадянського суспільства у контексті забезпечення гуманітарної безпеки України в умовах повномасштабної війни. Таким чином, гуманітарна безпека розглядається як системне поняття, що охоплює фізичний захист, соціальну стійкість, доступ до базових ресурсів, дотримання прав людини та збереження людської гідності. Автор акцентує на тому, що саме громадські організації, ініціативні групи, волонтерські об'єднання та інші елементи громадянського суспільства з перших днів вторгнення російської федерації взяли на себе значну частину критично важливих функцій – від евакуації та гуманітарної допомоги до правозахисної та освітньої діяльності.

Здійснено аналіз прикладів успішної взаємодії громадського сектору з державними органами, міжнародними інституціями, а також висвітлено конкретні практики організацій, що забезпечили масштабну підтримку вимушено внутрішньо переміщених осіб, дітей, освітян, представників вразливих груп. Важливу увагу приділено ролі громадянського суспільства у сфері освіти й науки – як важливих складових гуманітарної безпеки. Висвітлено виклики, з якими стикаються громадські структури, зокрема інституційна вразливість, емоційне вигорання, обмежене фінансування, а також інформаційна загроза та тиск з боку ворожої пропаганди.

Дослідження доводить і підкреслює, що громадянське суспільство виконує не лише компенсаторну функцію щодо держави в умовах війни, а й є драйвером демократичного розвитку, сприяє зростанню довіри, формуванню нової культури солідарності та залученості громадян до прийняття рішень. Розглянуто шляхи подальшої підтримки громадських ініціатив, включаючи розвиток партнерства з державою, інституційне зміцнення, покращення координації та залучення міжнародної технічної допомоги. Робота містить огляд останніх досліджень, статистичних даних, практичних прикладів, що підтверджують вагомий внесок громадянського суспільства в збереження гуманітарної стійкості української держави в умовах війни.

Ключові слова: громадянське суспільство, гуманітарна безпека, війна, волонтерство, правозахист, внутрішньо переміщені особи, освіта, демократичні інститути, Україна, соціальна стійкість, партнерство.

Summary

Oseiko D. A. **The role of civil society in promoting humanitarian security in Ukraine.** – Article.

The article explores the transformation of the role of civil society in the context of ensuring humanitarian security in Ukraine during the full-scale war. Humanitarian security is therefore understood as a systemic concept that encompasses physical protection, social resilience, access to basic resources, respect for human rights, and the preservation of human dignity.

The author emphasizes that civil society organizations, grassroots initiatives, volunteer groups, and other civic actors assumed a significant share of critical functions from the very first days of the Russian Federation's invasion – ranging from evacuation and humanitarian aid to human rights protection and educational activities.

The article analyzes examples of successful cooperation between the civic sector and state institutions, as well as international organizations. It highlights specific practices of civil society organizations that have provided large-scale support to internally displaced persons, children, educators, and other vulnerable groups. Special attention is paid to the role of civil society in the fields of education and science – as essential components of humanitarian security.

The research also outlines the challenges faced by civil society structures, including institutional fragility, emotional burnout, limited funding, as well as information threats and pressure from hostile propaganda.

The study demonstrates and underscores that civil society not only performs a compensatory function for the state during wartime, but also acts as a driver of democratic development. It contributes to building public trust, fostering a new culture of solidarity, and engaging citizens in decision-making processes. The article outlines further paths for supporting civic initiatives, including strengthening partnerships with the state, building institutional capacity, improving coordination, and involving international technical assistance.

The study includes an overview of recent research, statistical data, and practical examples that confirm the significant contribution of civil society to maintaining Ukraine's humanitarian resilience under the conditions of war.

Key words: civil society, humanitarian security, war, volunteerism, human rights protection, internally displaced persons, education, democratic institutions, Ukraine, social resilience, partnership.

УДК 141+165
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.12

І. Ю. Остапець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7727-9666
кандидатка філософських наук, доцентка кафедри філософії
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

О. І. Нестер
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-9321-0532
аспірант кафедри філософії
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ЯК ДОМІНАНТА СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

Постановка проблеми. У другій половині XX ст. наукове пізнання дедалі активніше почало орієнтуватися на вимоги логічної строгості, понятійної прозорості та дедуктивної дисципліни. Пропорційно даному контексту саме аналітична філософія, що постала як відповідь на розмитість і неоднозначність спекулятивної думки, сформувалася не лише як філософська школа, а як унікальний інтелектуальний інструмент, що зумовив нову парадигму філософування в академічному середовищі, у сегменті котрої відбулося переосмислення природи мови, знання, мислення, а також самих засад науковості.

Сьогодні, в умовах гіперінформаційного перевантаження, кризи публічного дискурсу та зростання міждисциплінарної складності досліджень, аналітична філософія набуває нового значення: вона не лише зберігає нормативну модель «ясного мислення», а й пропонує практичні інструменти для конструювання ефективного наукового діалогу. Здатність останньої фокусуватися на мові як середовищі формування смислів, а також на логіці як універсальній матриці структурування понять, відкриває широкі можливості для методологічного переозброєння сучасної науки.

Разом з тим, в українському науковому просторі аналітична філософія досі залишається маргіналізованою або ж невпорядковано інкорпорованою в загальнотеоретичний філософський дискурс. Сукупно, вищезазначене створює ризик втрати чіткості методологічного бачення досліджень, знижує якість публічної аргументації та ускладнює включення в глобальну інтелектуальну мережу. Відтак, актуалізується необхідність комплексного осмислення аналітичної філософії не лише як історико-філософського явища, а як живої методологічної парадигми, яка претендує на статус домінанти в новітній конфігурації наукового знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна аналітична філософія перебуває у стані стійкого розвитку, її концепти активно імплементуються у міждисциплінарні дослідження, включаючи логіку, лінгвістику, когнітивні науки, етику та філософію науки. Огляд наукових праць дозволяє виділити кілька ключових тенденцій.

Серед українських вчених варто акцентувати увагу на працях Н. Горлач, С. Михайлюка, А. Бабенка, В. Воронкової, Л. Савченко та ін. У цих працях здійснено узагальнений аналіз становлення аналітичної традиції та її сучасних проявів в академічному полі із акцентом на проблематиці філософії мови та логіки як базових осередках аналітичного дискурсу; висвітлюється роль аналітичної філософії у формуванні структурованих методів осмислення наукового знання, зокрема на прикладі логіко-філософського аналізу понять; розглянуто логічний позитивізм та його трансформації в контексті постаналітичної філософії; досліджено методологічні передумови аналітичної традиції в контексті сучасного українського філософського поля, акцентуючи увагу на її мовно-логічному раціоналізмі та ролі в публічному дискурсі; здійснено аналіз концептуальної основи аналітичної філософії крізь призму проблеми мови, логічної структури висловлювань і формування смислу, з урахуванням позицій Б. Рассела, Л. Вітгенштайна та їхнього впливу на філософське мислення в Україні.

Серед іноземних науковців, в свою чергу, виділяємо науковий доробок таких вчених, як Дж. Перегрін, С. Соумз, П. Гакер, М. Біні, Р. Брендом, П. Горвіч, Т. Вілліамсон та ін. Їхні роботи, зокрема, розглядають такі аспекти проблематики аналітичної філософії як домінанти сучасного наукового дискурсу, як-от усвідомлення методологічної важливості аналітичної філософії; аналіз філософії Л. Вітгенштайна в контексті аналітичної традиції та її взаємодії з філософською антропологією; аналіз метафілософського підходу Л. Вітгенштайна як ідеї відмови від класичних філософських проблем через

© І. Ю. Остапець, О. І. Нестер, 2025

критику мови та аналітичної філософії як інтерпретаційно-ідеологічного феномену, що базується на логічному мисленні як метафізичному знарядді наукової практики.

Мета статті – концептуальне осмислення аналітичної філософії як ключової інтелектуальної парадигми сучасного наукового дискурсу, з акцентом на її методологічних засадах, мовно-логічному підґрунті та міждисциплінарних впливах із одночасним з'ясуванням, як аналітична традиція через філософію мови, логіку, семантику та епістемологію структурує наукове пізнання, формуючи понятійно-категоріальний апарат теоретичних дисциплін і впливає на стандарти доказовості в сучасному знанні. Окрім того, мета дослідження включає конкретизацію ролі аналітичної філософії у філософській практиці в Україні та перспектив її подальшого методологічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Аналітична філософія вже понад століття утримує провідні позиції у філософському та міждисциплінарному науковому дискурсі. Сформована на початку XX століття в межах логічно-лінгвістичних досліджень, вона постала як відповідь на потребу точної, уніфікованої та методологічно вивіреної мови науки. Її становлення пов'язане передусім з працями Ґ. Фреге, Б. Рассела та Л. Вітгенштейна, які заклали підвалини нової концепції мови, логіки й пізнання, що мала потужний вплив на подальший розвиток філософії знання та науки у XX столітті [1, 2, 3].

Особливо сильне утвердження аналітичної філософії відбулося в англомовному середовищі – спочатку у Великобританії (Кембридж, Оксфорд), а згодом у США, де вона стала інституційною нормою філософської та наукової освіти. Вищеокреслені дискурсні закономірності зумовили не лише її академічне домінування, але й формування методологічної «парадигми за замовчуванням» у сфері гуманітарного та природничого знання. Ясність аргументації, уважність до мовного вжитку, логічна строгість і фокус на проблемах мови, знання та науки забезпечили аналітичній філософії статус універсального аналітичного інструменту в інтердисциплінарному середовищі [4, 5].

Попри загальновизнаний статус аналітичної філософії як методологічної бази для сучасного наукового дискурсу, її претензії на нейтральність та універсальність потребують критичного переосмислення. У філософському середовищі дедалі частіше висловлюється думка, що аналітична традиція, хоча й домінує в академічному полі англомовного світу, становить не єдину, а лише одну з можливих інтерпретацій пізнавального процесу, співіснуючи з феноменологією, герменевтикою, структуралізмом та іншими напрямами континентальної філософії. Такий контекст визначає необхідність системного аналізу витоків, методологічних підстав та ключових понять аналітичної філософії, а також вивчення її еволюції у порівняльному зіставленні з альтернативними підходами до раціональності, мови й пізнання.

Формування аналітичної філософії як впливового напрямку у XX столітті пов'язане передусім із розвитком логічного позитивізму, кембриджської школи аналізу та діяльністю Віденського гуртка. Витоки її методологічної специфіки, як ми зазначали на початку нашого дослідження, слід шукати у працях Ґ. Фреге, Б. Рассела, Л. Вітгенштайна (особливо раннього періоду) [1, 2, 3], котрі вважали, що філософія повинна насамперед очистити мислення шляхом прояснення мовних структур. Пошук ясності, логічної послідовності, ідеальної форми мови, чіткої диференціації між аналітичними та синтетичними судженнями став наріжним каменем цього підходу. Представники Віденського гуртка, зокрема М. Шлік, Р. Карнап і О. Нейрат, натомість намагалися повністю підпорядкувати філософський дискурс логіко-математичній формалізації, трансформуючи філософію на зразок природничих наук [6].

Дескриптований підхід означив принципову відмінність аналітичної філософії від континентальних традицій – феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, які орієнтувались на суб'єктивне переживання, історичну контекстуальність та культурний релятивізм. Аналітики натомість прагнули універсалізувати знання, досягти логічної чіткості й усунути «метафізичні тіні» з філософії. Як зазначає С. Соумз, аналітична філософія – це не лише школа думки, а й інтелектуальна інституція, яка встановила стандарти аргументації в західній академічній культурі [7].

З часом аналітична філософія зазнала внутрішньої еволюції. Після критики жорсткого логічного позитивізму (особливо з боку Л. Вітгенштейна в «Філософських дослідженнях» [3]) та експериментів із мовною філософією (Дж. Остіна, Дж. Серля, П. Грайса), у центр уваги перейшла проблема значення, прагматика мови та інтенційність, що відкрило шлях до міждисциплінарної інтеграції аналітичної традиції. Зокрема, у другій половині XX століття вона істотно вплинула на становлення когнітивістики, філософії свідомості, штучного інтелекту, логіки та теорії інформації.

Так, концепції Дж. Фодора, Г. Патнема та Д. Деннетта стали базовими в когнітивній науці, а праці П. Гакера [8] і М. Біні [9] стали методологічними містками між аналітикою, нейронауками та філософією мови. Аналітична філософія демонструвала виняткову здатність

до створення міждисциплінарної методології: її інструментарій дозволив оперувати концептами з точністю логіки, але у відкритому полі гуманітарного знання. У цьому сенсі вона перетворилася на інтелектуальну матрицю сучасного наукового дискурсу – не лише в філософії, а й у соціально-природничому науково-дискурсному вимірі.

В свою чергу, в XXI ст. аналітична філософія фактично оформилась як домінантна парадигма академічної стандартизації знання. Академічні журнали, університетські курси, дисертаційні програми у США, Великобританії, Канаді та Австралії переважно базуються на її засадах: жорсткій структурності, формалізованості, логічній вивіреності. Зокрема, Т. Вілліамсон у своїй програмній книзі «The Philosophy of Philosophy» 2007 р. [10] чітко окреслив цю парадигму як «нормативний стандарт філософської рефлексії», що підсумково вплинуло на інституційну логіку наукового мислення: філософські праці все частіше почали апелювати до логіки, доказовості, аргументативної строгості, витісняючи інтуїтивність, метафору та контекстуальну гнучкість.

Означені видозміни, однак, зумовили і формування певного критичного наративу. Так, аналітичну філософію дорікають за надмірний редукціонізм, тенденцію до «гносеологічного мінімалізму» (Р. Брендом), втрату гуманітарного виміру й фокусування на мовних конструктах, а не на екзистенційних змістах. Із цього приводу П. Горвіч зауважує, що «аналітика втратила сенсорну чутливість до культури, зосередившись на аналізі понять, відділених від їх живого вжитку» [11]. Попри це, аналітична філософія зберігає свою провідну роль як еталон методологічної ясності, що дозволяє поєднувати точність логіки із запитами сучасної науки.

Таким чином, аналітична філософія виступає не лише історичним феноменом чи сукупністю шкіл, а через свою еволюцію, міждисциплінарну відкритість та стандартизовану аргументацію – інституційною основою сучасного наукового мислення, навіть попри критику її абстрактності чи редукціонізму. Саме це формує передумову для подальшого аналізу – зокрема, у контексті легітимності її домінування в науковому середовищі та можливих альтернатив.

Попри те, що аналітична філософія утвердилася як домінантна парадигма у західному академічному світі, її рецепція в Україні виявилася дещо сповільненою і фрагментованою. На це є декілька факторів: тривалий вплив марксистсько-ленінської ідеології, орієнтація філософського дискурсу на історико-філософський і етико-онтологічний аналіз, а також слабка інтеграція в глобальну академічну мережу. Проте, з початку 2000-х рр. спостерігається поступове оновлення філософського горизонту, зокрема через звернення до аналітичних методів, логіко-лінгвістичного аналізу та філософії науки.

Окремі українські науковці активно намагаються актуалізувати аналітичну філософію як інструмент мислення, що дозволяє подолати риторичну надмірність і зосередитись на логічній послідовності, чіткості дефініцій та міждисциплінарній методології. Так, І. Бичко у власній праці від 2010 р. наголошував на необхідності переосмислення методології філософського аналізу в Україні, апелюючи до англо-американської традиції як до прикладу «жорсткої логіки мислення» [12].

Своєю чергою, О. Гомілко у праці «Філософія у посттоталітарному суспільстві» підкреслює, що однією з передумов оновлення філософської культури є відмова від метафізичної «туманності» на користь аргументативної ясності, що характерна для аналітичної традиції. Вона акцентує, що тільки за умови формування в академічному середовищі навичок логічної розбудови думки, можливе входження української філософії у європейський науковий простір [13].

Одночасно з цим, В. Табачковський у праці «Філософія: світ людини» здійснює спробу синтезу аналітичного підходу з екзистенційною проблематикою, демонструючи, що філософія значення може існувати не лише у формі строгого логічного аналізу, але й як механізм соціального самопізнання [14]. Його спроба інтеграції елементів феноменології із мовною філософією свідчить про перші кроки до формування національної версії «інтегративного підходу», де аналітична точність поєднується з континентальною глибиною.

Цікавим також є доробок І. Добронравової, яка у межах філософії науки намагалася адаптувати принципи аналітичної методології до проблем логіки та структури наукової теорії. Зокрема, у підручнику «Філософія науки» вчена демонструє, як логічна реконструкція тверджень може сприяти більш послідовному викладу наукової аргументації [15].

На сьогодні аналітична філософія в Україні залишається радше елементом інтелектуального імпорту, ніж стійкою академічною традицією. Відсутність достатньої кількості перекладів, слабка інституціалізація філософії науки, а також домінування традиційного історико-філософського підходу гальмують широку рецепцію аналітичної парадигми. Водночас дедалі більше молодих дослідників звертаються до аналітичного методу як до інструменту, що підвищує якість наукового викладу, дозволяє адаптувати філософські дослідження до міжнародних стандартів і робить українське мислення релевантним у глобальному науковому полі.

Сучасне академічне поле в Україні перебуває на перехресті: з одного боку – зберігається традиційна структура філософського мислення, з іншого – поступово вкорінюється потреба в логіко-аналітичній реконструкції понять, що відкриває можливості для створення нового синтетичного інтелектуального формату, що ставить перед дослідниками важливе питання можливості та опціональності використання інтегративної моделі, що б поєднала сильні сторони аналітики та континентальної філософії без сповільнення аспектів глибини та наукової точності. Саме із окресленої перспективи, на наш погляд, варто перейти до обговорення глобального значення аналітичної традиції в контексті майбутнього філософії науки.

Завершуючи аналітичний огляд сучасної аналітичної філософії як домінанти наукового мислення, доречно звернути увагу на декілька стратегічних питань, що мають як теоретичне, так і методологічне значення. Насамперед йдеться про можливість побудови «інтегративної моделі», яка би поєднувала аналітичну точність із глибинною рефлексією континентальної традиції. Така синтеза – не лише концептуально складна, а й політично та академічно напружена. Контекст у можливості або неможливості аналітичної філософії не лише зберегти свою автономію, а й увійти в продуктивний діалог із герменевтикою, феноменологією, критичною теоріє, не девальвуючи власної логіко-аналітичної основи.

У межах західноєвропейської філософської традиції, певні кроки в цьому напрямі вже зроблено. Наприклад, філософ Р. Рорті, попри те, що сам часто розглядався як «єретик» в аналітичному таборі, у своїх працях намагався подолати розрив між аналітичним та континентальним стилями мислення, пропонуючи прагматичну модель філософії як культурної діяльності, що не завжди має бути строгою чи формалізованою [16]. Подібні спроби є і в роботах Ч. Тейлора, а також Г.-Й. Райнбергера, який вказує на важливість «контекстуалізації знання» у філософії науки майбутнього [7, 16, 17].

Аналітична філософія в такій парадигмі перестає бути виняткова академічною дисципліною, що обслуговує університетські структури, і набуває функції інтегративного інструменту інтердисциплінарного діалогу. Саме тут простежується її потенціал у формуванні нових моделей наукової комунікації. Зокрема, у сфері філософії науки, де акцент зміщується з формальної коректності до прикладної аналітики знання (knowledge analytics) з орієнтацією на соціальні та когнітивні процеси виробництва знання.

Вищезазначена модель, водночас, ґенерує і появу нових викликів та контраверсій. Сучасна критика аналітичної філософії, як і раніше, пов'язана із зауваженнями про «гносеологічний мінімалізм», редукціонізм складних реалій до логічних матриць, а також втрату гуманітарного, ціннісного виміру. Особливо відчутною ця критика є у пострадянських академічних системах, включно з Україною, де впровадження аналітичної традиції натрапляє на структурні, інституційні й мовно-семантичні бар'єри.

В українському контексті, попри низку глибоких праць (О. Гомілко, С. Секелевич, І. Бичко), можемо констатувати певну обмеженість ресурсу та слабкість інституціональної традиції аналітичної філософії. Більше того, вітчизняне академічне поле залишається переважно герменевтичним, гуманітарно-екзистенціним, що історично пояснюється культурно-філософськими кодами пострадянського простору. Проблематика полягає не в якості праць, а в їхній недостатній поширеності, академічній підтримці та адаптації до сучасних методологічних вимог європейської академії.

Таким чином, на тлі євроінтеграційних прагнень та переосмислення ролі гуманітаристики у трансформації державного управління, аналітична філософія може слугувати не стільки моделлю уніфікації, скільки платформою переозначення раціональності – як етичної, так і епістемологічної.

Висновки. Проаналізовані патерни та відмітні ознаки аналітичної філософії як домінанти сучасного наукового дискурсу дозволили нам дійти наступних умовиводів.

По-перше, аналітична філософія, сформована на засадах логічного позитивізму та мовного аналізу, зберігає статус фундаментального підходу у науковому дискурсі XXI століття, а домінування останньої зумовлене не лише внутрішньою логічною строгою, а й здатністю адаптуватися до викликів нових наук – когнітивістики, нейронаук, теорії інформації. Сукупно, зазначене дозволяє дефініціювати її як своєрідну мета-мову наукового мислення.

По-друге, хоча аналітична традиція претендує на універсальність, вона не є нейтральною або остаточною моделлю, здійснюючи репрезентацію певного філософського світогляду, який потребує доповнення – зокрема, через діалог із континентальною думкою, що акцентує на екзистенції, цінності, інтерпретації. Такий діалог дозволяє зберегти філософську цілісність і не допустити редукції мислення до лише логічного аналізу.

По-третє, в умовах євроінтеграції та необхідності модернізації гуманітарної науки в Україні, аналітична філософія має потенціал стати основою академічної стандартизації філософського мислення. Даний контекст, однак, потребує не

лише інституційної підтримки, а й критичного переосмислення її ролі як засобу не уніфікації, а інтелектуального збагачення локального філософського контексту.

Література

1. Frege G. Über Sinn und Bedeutung. Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. 1892. Vol. 100. P. 25–50.
2. Russell B. The Philosophy of Logical Atomism. The Monist. 1918. Vol. 28(4). P. 495–527.
3. Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus. London: Routledge & Kegan Paul. 1922. 189 p.
4. Hacker P.M.S. Philosophy: A Contribution, not to Human Knowledge, but to Human Understanding. Royal Institute of Philosophy Supplement. Vol. 65. 2009. P. 129–153.
5. Glock H.-J. What is Analytic Philosophy? Cambridge: Cambridge University Press. 2008. 312 p.
6. Soames S. Philosophical Analysis in the Twentieth Century. Vol. 1: The Dawn of Analysis. Princeton University Press. 2003. 432 p.
7. Soames S. Analytic Philosophy in America. Oxford University Press. 2014. 288 p.
8. Hacker P. Philosophical Foundations of Neuroscience. Blackwell Publishing. 2001. 466 p.
9. Beaney M. The Analytic Turn. Analysis in Early Analytic Philosophy and Phenomenology. Routledge. 2016. 274 p.
10. Williamson T. The Philosophy of Philosophy. Blackwell Publishing. 2007. 328 p.
11. Horwich P. Reflections on Meaning. Oxford University Press. 2012. 208 p.
12. Бичко А., Бичко І., Табачковський В., Ярошовець В. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. ред. В. Ярошовця. К.: Центр учбової літератури, 2010. 648 с.
13. Гомілко О. Філософія у посттоталітарному суспільстві: національна ідентичність і європейський вибір. Київ : ІФ НАН України. 2005. 112 с.
14. Табачковський В. Філософія: світ людини : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : «Либідь», 2003. 432 с.
15. Добронравова І. Філософія науки: підручник. Київ. ВПЦ «Київський університет». 2018. 255 с.
16. Williamson T. Doing Philosophy. Oxford University Press. 2021. 240 p.
17. Peregrin J. Meaning and Structure: A Structuralist Approach to the Philosophy of Language. Routledge. 2021. 278 p.

Анотація

Остапець І. Ю., Нестер О. І. **Аналітична філософія як домінанта сучасного наукового дискурсу.** – Стаття.

У статті розглянуто феномен аналітичної філософії як домінантної методологічної парадигми в сучасному науковому дискурсі. Здійснено аналіз її ґенези у межах логічного позитивізму та лінгвістичного повороту XX століття. Особливу увагу приділено працям таких авторів, як Б. Рассел, Л. Вітгенштайн, Т. Віллімасон, П. Гакер, що сформували епістемологічні підвалини сучасної науково-філософської аргументації. Виявлено, що аналітична традиція слугує основою академічної стандартизації філософського знання у США, Великобританії та інших країнах з потужною гуманітарною школою, стаючи не просто напрямом мислення, а й інституційною нормою для філософії науки, логіки, когнітивістики, штучного інтелекту.

Описано методологічні принципи аналітичної філософії – чіткість дефініцій, логічна вивіреність, формалізація понять – як базові компоненти сучасного академічного дискурсу, зокрема в межах міждисциплінарних досліджень. Проведено зіставлення аналітичного і континентального підходів, розкрито їхні епістемологічні розбіжності, а також наголошено на зростаючій необхідності синтезу філософської ясності з гуманітарною чутливістю. Здійснено спробу критично осмислити перспективи аналітичного підходу в умовах постнекласичної науки та зростання ролі публічного інтелектуального простору, де чіткість, аргументованість і філософська відповідальність набувають особливої актуальності.

Окрему увагу приділено українському академічному контексту, в якому аналітична філософія лише починає формуватися як самостійна парадигма мислення. На основі праць О. Гомілко, В. Табачковського, І. Бичка та ін. проаналізовано стан рецепції аналітичного підходу в пострадянському просторі та окреслено перспективи його розбудови в умовах інтеграції до європейського освітньо-наукового простору.

Зроблено висновок, що аналітична філософія відіграє не лише епістемологічну, а й цивілізаційну функцію, трансформуючи спосіб мислення, структурування знання й філософського діалогу в контексті сучасності.

Ключові слова: аналітична філософія, філософія науки, логічний позитивізм, мовна філософія, когнітивістика і філософія свідомості, міждисциплінарна методологія, академічна стандартизація знання.

Summary

Ostapets I. Yu., Nester O. I. **Analytical philosophy as the dominant of modern scientific discourse.** – Article.

The article examines the phenomenon of analytic philosophy as the dominant methodological paradigm in modern scientific discourse. Its genesis is analyzed within the framework of logical positivism and the linguistic turn of the 20th century. Particular attention is paid to the works of such authors as B. Russell, L. Wittgenstein, T. Willimason, P. Hacker, who formed the epistemological foundations of modern scientific and philosophical argumentation. It is revealed that the analytic tradition serves as the basis for the academic standardization of philosophical knowledge in the USA, Great Britain and other countries with a powerful humanitarian school, becoming not just a direction of thought, but also an institutional norm for the philosophy of science, logic, cognitive science, and artificial intelligence.

The methodological principles of analytical philosophy are described – clarity of definitions, logical consistency, formalization of concepts – as basic components of modern academic discourse, in particular

within the framework of interdisciplinary research. The analytical and continental approaches are compared, their epistemological differences are revealed, and the growing need for a synthesis of philosophical clarity with humanitarian sensitivity is emphasized. An attempt is made to critically comprehend the prospects of the analytical approach in the conditions of post-non-classical science and the growth of the role of the public intellectual space, where clarity, argumentation, and philosophical responsibility are gaining particular relevance.

Special attention is paid to the Ukrainian academic context, in which analytical philosophy is only beginning to take shape as an independent paradigm of thinking. Based on the works of O. Gomilko, V. Tabachkovskiy, I. Bychko, etc. the state of reception of the analytical approach in the post-Soviet space is analyzed and the prospects for its development in the conditions of integration into the European educational and scientific space are outlined.

The conclusion is made that analytical philosophy plays not only an epistemological, but also a civilizational function, transforming the way of thinking, structuring knowledge and philosophical dialogue in the context of modernity.

Key words: analytical philosophy, philosophy of science, logical positivism, philosophy of language, cognitivism and philosophy of consciousness, interdisciplinary methodology, academic standardization of knowledge.

УДК 316.752-053.6(477:4)"20":303.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.13

Т. О. Плішко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-9549-3643
аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ ЯК ОСНОВА БУТТЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Постановка проблеми. Проблема громадянського суспільства й значення у ньому людини відноситься до переліку основоположних наукових проблем, котрі непокоїли впродовж багатьох сторіч великі уми людства та вважаються одним із ключових чинників нинішнього соціокультурного життя. Існування громадянського суспільства, його реформування не можуть відбуватися без виникнення нових суспільних особистостей, які володіють специфічними громадянськими, полікультурними, толерантними якостями. Людина є людиною, якщо володіє високими моральними ідеалами, прогресивним світоглядом, що базується на демократичному синтезі почуття власної гідності, незалежності, індивідуальності з повагою прав і свобод інших громадян, безперервно виконує закони і правила загальнолюдського співіснування. Подібний тип особистості не лише не розчиняється в колективі, він володіє власною індивідуальністю і, крім того, має значно вищу духовність. Наразі освіта являється однією з величезних галузей людської діяльності, а вища визначається як основний, ключовий чинник соціального й економічного розвитку. Молодь бере на себе роль лідера, оскільки є тією соціальною категорією, яка має в собі значний потенціальний ресурс майбутнього. Зважаючи на це, проблема напрямів утворення ціннісних орієнтирів сучасної молоді як рушійної сили суспільних змін відіграє виняткову значущу роль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику формування системи цінностей молоді досліджували такі науковці як Т. Артемонова, А. Вініченко, Е. Заредінова, В. Кремень, О. Свід, Л. Сокурянська, О. Целякова та інші. Беручи до уваги динамічні зміни розвитку сучасного суспільства виняткової актуальності набуває проблематика формування системи цінностей в молоді, яка є основою їхнього буття.

Мета статті – розкриття системи цінностей як основи буття української молоді в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Інтенсивні й драматичні зміни, що сталися в суспільстві України, мали вплив на індивідуальну й масову свідомість, а також спричинили руйнацію основних цінностей, що утворювалися та культивувалися впродовж багатьох років. Подібні процеси супроводжуються безперервними аксіонормативними змінами, а вони, своєю чергою, являються потужним фактором нових трансформацій, які супроводжуються значними зрушеннями в свідомості мас, конфліктом між проголошеними цінностями та фактичною поведінкою, якщо утворюється амбівалентне відношення до важливості колишніх цінностей, а також ідеалів. Таким чином, ґрунтуючись на великій кількості досліджень, можливо стверджувати, що цінність – багатоаспектне явище, що виявляється в різноманітності характеристик, багатоплановості й формується внаслідок суб'єкт-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних відносин. Реально наявні речі, феномени, котрі через власні природні особливості спроможні забезпечити задоволення тих або інших запитів та інтересів людей, за допомогою суб'єкт-об'єктних відносин отримують соціальний контекст, до котрого зараховують корисність, важливість, вартість, актуальність. Всі вчені, котрі займалися дослідженням питання функцій цінностей, одностайні в тому, що вони насамперед вважаються регулятором людської діяльності, проте по-різному, а саме як норми, як ідеали, як критерії вибору та оцінки моральних вчинків; прослідковується інтенціональність ціннісного розвитку до духовного світу людини.

Насамперед зауважимо, що проблема цінностей починає домінувати в різноманітних видах життєдіяльності. Наприклад, автори цікавого дослідження з красномовною назвою «Фундаментальні цінності академічної доброчесності» підкреслюють важливість шести цінностей, таких, як: чесність, довіра, справедливість, повага, відповідальність, відвага, а також обґрунтовують важливий для українських університетів висновок: «Академічні спільноти процвітають, коли їхні члени «живуть» фундаментальними цінностями. Для цього потрібно постійно нагадувати про ці цінності і вести розмови довкола них, адже у цей спосіб можна показати студентам, викладачам та адміністрації дієвість й ефективність таких діалогів під час поширення інформації про академічну доброчесність та покращення

© Т. О. Плішко, 2025

різноманітних аспектів життя на кампусі університету і поза ним. Доброчесність зміцнюється в академічних спільнотах тоді, коли моральні та соціальні норми цієї спільноти збігаються із фундаментальними цінностями, а також підтримуються інституційними принципами та практиками. Коли суспільні освітні установи «просякнуті» доброчесністю, вони допомагають у створенні міцнішої громадянської культури суспільства як цілого» [1].

В історичній ретроспективі прослідковується беззаперечний факт, значущості ролі молоді в змінах суспільно-політичних векторів державотворчих процесів. Ця роль визначається в контексті формування та ствердження ціннісних орієнтацій особистості на етапі її становлення в соціумі, бо якщо період дитинства проходить свої стадії розвитку під впливом різноманітних потреб, то дорослий світ індивіда стверджується на основі цінностей. Адже життєві цінності людини закріплюються досвідом, дозволяють визначити значуще і суттєве в своєму житті в залежності від віку, новоутворень конкретного періоду і рівня розвитку суспільств. Зміна соціальної та економічної ситуації на сучасному етапі розвитку суспільства та властивої йому культури зумовлює потребу формування соціально активної особистості, яка володіє цілісним світоглядом, адаптивними здібностями, що забезпечує продуктивність її соціокультурної діяльності. Ці вимоги, а також швидкоплинність сучасної культури, актуалізує питання про пошук сенсозначущих орієнтацій людини, які перебувають поза межами суто утилітарних потреб та інтересів. При цьому означені орієнтири покликані вирішувати двоєдине завдання: з одного боку, вони мають допомогти зберегти те найкраще, що вже накопичено культурою, а з іншого, забезпечити подальший розвиток цієї культури на основі розуміння й толерантного ставлення як до представників свого народу, так і носіїв інших культур [2].

В Національній доктрині розвитку освіти в XXI столітті підкреслюється, що розвиваючому суспільстві необхідні сучасно освічені, моральні люди. В таких умовах освіта стає однією з глобальних сфер людської діяльності, освіта, а, особливо, вища, розглядається як головний, центральний фактор соціального і економічного прогресу. Роль лідера на себе бере студентська молодь, тому що являє собою ту соціальну групу, що несе с собі великі потенціальні можливості майбутнього. В зв'язку з цим проблема формування соціокультурних цінностей молоді набуває виключно важливого значення. Вони є елементом вираження цілого комплексу потреб і інтересів, цілей і прагнень, світогляду і переконань людини, і відповідно до них індивід мотивує свою поведінку. У будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації виявляються об'єктом виховання і цілеспрямованого впливу. Особливістю студентської молоді як соціальної групи є те, що на відміну від інших соціальних груп, вона не бере участь у продуктивній праці і формування її інтересів, установок, цінностей здійснюється під впливом науково-педагогічних працівників у процесі навчання в закладі вищої освіти. При цьому спрямованість соціально-орієнтованої діяльності в першу чергу обумовлена особливостями базової системи морально-ціннісних орієнтацій молодої людини [3].

На особливу увагу заслуговують статті з результатами лонгітюдних досліджень динаміки зміни цінностей студентської молоді. Як приклад розглянемо аналітичну роботу Л. Сокурянської та О. Свід «Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності», в якій на основі даних емпіричних досліджень, здійснених соціологами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000–2017 рр., аналізуються динамічні характеристики, ієрархія та типологічні особливості ціннісних орієнтацій молоді.. Виокремимо узагальнюючий висновок щодо змін у суспільстві: «Важливою складовою трансформаційних процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві, є зміни в системі цінностей та ціннісних орієнтацій населення нашої країни, в тому числі та перш за все його молодіжних когорт. Ми не абсолютизуємо ціннісну зумовленість трансформації нашого соціуму, проте погоджуємося з тим, що саме ціннісний потенціал істотною мірою детермінує здатність тієї або іншої соціокультурної системи «творчо себе відтворювати, перетворюватися на предмет власної діяльності» або, навпаки, актуалізує її підвладність «потокам руйнівних небезпек, ентропій, дезорганізації, викликам історії» [4]. Зазначимо на двох неточностях. По-перше, коли мовиться про період незалежності, то починати треба з 1991 року. По-друге, дослідники застосовують трактування, визначене В. Бакіровим, який вважає, що цінності треба досліджувати як «системно пов'язані ціннісні уявлення, які об'єктивно визначають вчинки та дії особи, виражаються та містяться у практичній поведінці, формують якісну специфіку життєдіяльності людини, її манеру життя». Зрозуміло, що в понятті не слід сполучати ціннісні орієнтири й ціннісні уявлення, тому що спеціалісти з логіки вивчають це як порушення однієї з вимог. Друга частина формулювання – вдала.

Розглянемо ціннісні орієнтації молоді (студентства). Для даної групи характерна спрямованість на майбутнє, а їх фізичні і розумові здібності, які створюють певну впевненість в собі, що нерідко перетворюється на самовпевненість. Разом з тим молоді притаманна характерна для даного віку переоцінка цінностей, їх моральні

погляди тільки складаються і структуруються. В аналізі складних явищ оточуючої дійсності їм часто не вистачає гнучкості і життєвого досвіду старших поколінь. Саме тому відсутність достатнього досвіду, юнацький максималізм, велика емоційна збудженість роблять цей період в житті досить складним, проте саме в цей період уточнюються ціннісні орієнтації. Досить велику роль у формуванні цінностей у молоді відіграють дорослі, вони надають підтримку для вдосконалення власної системи саморегуляції, розвитку самостійності і цілеспрямованості молодого покоління. Знання про навколишній світ і відомості про основи моралі об'єднуються у свідомості студента в єдину картину. Це сприяє зміні системи моральної саморегуляції молоді, яка стає більш повною, гнучкою, осмисленою. Переконання, які формуються на основі наукових знань і життєвого досвіду, все більш стають головними орієнтирами поведінки і обумовлюють відносну самостійність, незалежність від ситуаційних впливів. Якщо провести дослідження ціннісних орієнтацій даної вікової групи, то виявиться така закономірність – юнаки на перше місце ставлять свої захоплення та інтереси, кар'єру та професію, гроші, а дівчата – взаємовідносини з протилежною статтю, сім'ю, здоров'я в родині. В цих особливостях перш за все має прояв соціальне очікування [5].

Існує багато стереотипів, в яких молодь сприймається як єдине ціле. Але молодь, як і люди різного віку, досить відрізняються один від одного. Ціннісні орієнтації явище динамічне, оскільки кожне нове покоління засвоює цінності попереднього покоління крізь призму власного сприйняття, додаючи власні цінності. Звичайно, процес зміни ціннісних орієнтацій безпосередньо пов'язаний зі змінами в економічному, культурному, політичному та інших сферах життя суспільства певної країни. Молодь останнього десятиріччя XX ст. і початку XXI ст. опинились, так би мовити, у двоякій ситуації: з одного боку, це покоління ще виховувались на «старих» засадах, а з іншого – в доросле життя воно вступає за нових умов, які вимагають відмови від багато чого засвоєного раніше. «Не спрацьовують» колективістські ідеали (все більше – індивідуалістичні); став непрестижним ряд професій, які раніше поважались та вважались суспільно корисними, змінилось ставлення до своєї батьківщині. Відтак стає очевидним розрив між поколіннями сучасного суспільства. Сьогодні ЗМІ контролюють значну частину дозвілля молодіжної аудиторії та виступають важливим інструментом формування соціальних настанов, ціннісних орієнтацій молоді. Відповідальність за те, що нинішнє покоління росте такими готовими споживачами, в більшості своєї лежить на засобах масової інформації. Сьогоднішня молодь, як ніколи раніше, росте в атмосфері пресингу реклами та ЗМІ. Як правило, молодь скептично ставиться до того, що їм кажуть. Вони гублять наївність й починають вірити в те, що бачать власними очима, а не в те, що їм розповідають. Вони навчаються розпізнавати фальшиві обіцянки, відокремлювати пусті слова від реальних дій, помічати лицемірство й не путати їх з правдою й з істинними бажанням допомогти [6].

Проблема єдності моральної свідомості, моральних цінностей і поведінки тісно пов'язана з вирішенням проблем рівня досконалості морально розвиненої особистості. Тому таким важливим є питання про зміст моральних цінностей. Аналізуючи їх, ми повинні спочатку врахувати їх функції у поведінці суб'єкта, їх взаємодію та здатність доповнювати та збагачувати одне одного. Таке поєднання різних за функціями моральних якостей можна розглядати як своєрідний механізм поєднання моральної свідомості і поведінки особистості. Виходячи з таких міркувань, доцільно загалом визначити п'ять основних груп моральних якостей, які впливають на формування цінностей молодого покоління:

– перша група – світоглядна переконаність, цілеспрямованість, обов'язок, відповідальність, гуманізм, патріотизм, які в сукупності забезпечують громадянську спрямованість. Саме ця група забезпечує зміст соціальних цінностей;

– друга група – моральні якості, що забезпечують досягнення цілей: ініціативність, енергійність, наполегливість, незалежність, відданість тощо. Ці якості пов'язані з моральною свідомістю, яка контролює і коригує їх прояв;

– третя група – витримка, стриманість, ввічливість, самоконтроль. Вони допомагають контролювати та гальмувати негативну поведінку;

– четверта група – діловий підхід, навички та звички в поведінці, вміння її організовувати, моральний досвід особистості. Ці якості певною мірою допомагають швидше досягти мети і зосереджуються головним чином на змісті дій;

– п'ята група – здатність до самооцінки, самокритичність, вимогливість до себе, справедливе ставлення до оточуючих. Ці якості сприяють самовдосконаленню та створенню позитив ї оральної атмосфери для подальшого розвитку особистості [7].

Безумовно, побудова блоків моральних якостей, а також цінностей порівняно динамічна, тому що життя та становлення молодої особи постійно змінюється. Зважаючи на загальнолюдську суть моральності, можливо стверджувати, що загальнолюдською мораллю є сукупність суспільних норм та принципів, які знає кожна людина, які збагачувалися новими критеріями й новим змістом. Дефініцію «загальнолюдська мораль»

не можливо досліджувати як щось однозначне, що мусить строго здійснюватися, тому що її зміст та спрямування залежать тільки від людини. Ми вважаємо, головне те, що предмет соціокультурного виховання під час розвитку й комунікації вже володіє деяким ціннісним досвідом життя. Отже, ґрунтуючись на набутті ціннісних орієнтирів виражаються як зовнішня регуляція, так і внутрішня саморегуляція майбутнього спеціаліста. Через це саме через моральне виховання трансформується власне людська особистість згідно з соціокультурними ціннісними орієнтирами, що відображають суспільні відносини, правила й норми поведінки людей.

Висновки. Таким чином, ціннісні пріоритети молодого покоління (віком до 35 років) можливо розуміти як узагальнені поняття особливої соціально-демографічної категорії стосовно найважливіших цілей та норм поведінки, що формують пріоритети актуального сьогодення, спрямування націленості дій і вчинків та значним чином визначають спосіб її життя. Узагальнений ціннісний профіль сучасної молодої людини містить у собі раціональність, самостійність, критичність й індивідуальний вибір стосовно своїх перспектив. Інертність переходу українських молодих людей від пріоритету матеріалістичних до пріоритету постматеріалістичних ціннісних орієнтирів, вірогідно, можна пояснити тим, що хоч молодіжні бажання і досліджуються цілковито як дзеркальне відображення ефектів перетворень, однак зміни, які здійснюються молоддю, вважаються спричиненими рамками навколишньої реальності. Таким чином, рівень їх ефективності встановлюється передусім мірою та особливостями «колективної пам`яті» суспільства і, крім того, перемогою (скоріше перемогою в умовах України) чи програшем цінностей «виживання» над цінностями «самоствердження». В разі зменшення відчуття захищеності у соціумі, відмінності усталених ціннісних орієнтирів старшого й молодого поколінь вважаються меншими, аніж у випадку існування вищого ступеня безпеки. Зазначені відмінності, до того ж, підсилюються державною політикою, переважно націленою на патерналізм та соціальний захист, а не на заохочення активізації осіб різних соціально-демографічних категорій. Проте спрямування на постматеріалістичні ціннісні орієнтири, визначене в заявлених молодими людьми життєвих перспективах, поки не засвідчується її реальним досвідом тому потребує подальшого більш детального дослідження. Зважаючи на подане вище, нині профіль більшості сучасної молоді України скоріше аполітичний, ніж активістський, що, напевно, свідчить про деяку готовність і усвідомлення молоддю значущості творчої громадянської участі, проте без його актуалізації під час практики.

Література

1. Фундаментальні цінності академічної доброчесності. URL: https://www.donnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/8/2019/08/Fundam.czinnosti-Akad.dobroch_.pdf.

2. Заредінова Е.Р. Соціокультурні цінності як регулятори життєдіяльності суспільства та особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* 2015. № 19(1). С. 226–235.

3. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Київ: Т-во «Знання України», 2010.

4. Свід О., Сокурянська Л. Динаміка ціннісних орієнтацій українських студентів часів незалежності. URL: http://sgsofia.com.ua/dinamika-zinnisnih-orientazij-ukr-studentovchasiv-nezaleznosti.

5. Целякова О.М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві. *Гуманітарний вісник ЗДІА.* 2009. Випуск 38. С. 222–233.

6. Артемонова Т. Основні духовні пріоритети студентської молоді: напрями трансформації. *Вища освіта України.* 2008. № 1. С. 72–75.

7. Вініченко А.А. Формування соціокультурних цінностей молоді у процесі навчання в закладі вищої освіти. *Вісник післядипломної освіти.* 2021. Випуск 16 (45). С. 23–38.

Анотація

Плішко Т. О. **Система цінностей як основа буття сучасної української молоді.** – Стаття.

В статті охарактеризовано систему цінностей як основа буття сучасної української молоді. Встановлено, що особлива ознака розвитку сучасного суспільства – надзвичайні темпи, що не були притаманні десятиріччям недавнього минулого. Військові події, боротьба за укріплення демократичних ціннісних орієнтирів, пандемія, полікультурна обстановка, характерні для нинішньої вищої освіти, не могли не здійснювати впливу на життєдіяльність різних вікових категорій. Насамперед інтерес викликають молоді люди, котрі навчаються в університетах. Це спричинено посиленням важливості особистісного фактора, потребою відстеження змін в системі цінностей. Останніми роками оприлюднено багато досліджень належного спрямування. У той же час приховані особливості, невизначеність формулювання основних термінів, недостатнє зважання на характерні ознаки деяких спеціальностей, незважання на особливості світу дівчат та хлопців обумовлюють занепокоєння, не дають можливості покращити якість управління навчально-виховним процесом, дати оцінку дієвості заходів. Це має відношення як до матеріальних, так і духовних цінностей. Під час розвитку здійснюється їхня співдія, оскільки духовність, моральність формують також ціннісні орієнтири й ієрархію матеріальних потреб.

Проблема утворення ціннісних орієнтирів молодих людей – доволі актуальна наразі. Як показує досвід, студенти виявляються активною силою політичних змін та в залежності від того, які цінності вони вбачають в цих змінах, яку культуру вводять, у багатьох аспектах залежатиме майбутнє суспільства,

його культура, вектори перетворень. Суспільство має зацікавлення у тому, щоб згадані ціннісні орієнтири й культура стали демократичними. Їхнє утворення є завданням актуальним й таким, яке вимагає термінової уваги.

Підсумовано, що ціннісні пріоритети молодого покоління (віком до 35 років) можливо розуміти як узагальнені поняття особливої соціально-демографічної категорії стосовно найважливіших цілей та норм поведінки, що формують пріоритети актуального сьогодення, спрямування націленості дій і вчинків та значним чином визначають спосіб її життя. Узагальнений ціннісний профіль сучасної молодої людини формується із раціональності, самостійності, критичності, а також персонального вибору стосовно власного майбутнього.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, ціннісні пріоритети, молодь, студенти.

Summary

Plishko T. O. **The value system as the basis of the existence of modern Ukrainian youth.** – Article.

The article reveals the value system as the basis of the existence of modern Ukrainian youth. It is determined that a feature of the development of modern society is an incredible dynamics that was not characteristic of the decades of the recent past. Military events, the struggle for the establishment of democratic values, the pandemic, the multicultural environment characteristic of modern higher education could not but affect the lives of different age groups. Of particular interest are young people studying at universities. This is due to the growing importance of the personal factor, the need to monitor changes in the system of value orientations. In recent years, numerous studies of the corresponding direction have been published. At the same time, the latent nature of the problem, the uncertainty of the definitions of the main terms, insufficient consideration of the characteristics of individual specialties, and the failure to take into account the characteristics of the world of girls and boys cause concern, do not allow to improve the quality of management of the educational process, assess the effectiveness of measures. This applies to both material and spiritual values. In the process of development, their interaction occurs, because spirituality, morality determine both value orientations and the hierarchy of material needs.

The problem of forming the values of student youth is quite relevant in our time. As practice shows, students act as an active force for political change and depending on what values they bring to these changes, what culture they introduce, the future of society, its culture, and the directions of transformations will largely depend on what values they bring to these changes, what culture they introduce. Society is interested in ensuring that these values and culture are democratic. Their formation is a relevant task that requires urgent attention.

As a conclusion, it is stated that the value priorities of the young generation (under 35 years of age) can be perceived as generalized ideas of a special socio-demographic group regarding the most significant goals and norms of behavior, which determine the priorities of current reality, the direction of the orientation of actions and deeds and to a large extent shape its lifestyle. The generalized value profile of a modern young person consists of rationality, independence, criticality, and individual choice regarding one's own prospects.

Key words: values, value orientations, value priorities, youth, students.

УДК 141.7:32
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.14

О. Г. Предместніков
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8196-647X
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
завідувач кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

Є. О. Шубін
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0003-3545-9487
магістр міжнародних відносин

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ПОЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ В СИСТЕМІ СУЧАСНОГО ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Постановка проблеми. У межах аксіоматично зумовленої гетерогенності філософського поля політична філософія репрезентує собою особливий тип теоретичної диспозиції, що перманентно функціонує на межі між нормативною концептуалізацією влади як структурного феномену й герменевтичним моделюванням онтології політичного як такого. Під тиском множинних когнітивно-семіотичних зсувів, зумовлених одночасно глобалізаційною турбулентністю, соціальною деконсолідацією та парадигмальною інверсією модерного раціоналізму, політична філософія виявляє свою актуальність не лише як рефлексивна матриця аналізу владних відносин, а як своєрідна евристична лінза для деконструкції нормативно-інституційних симулякрів [3, с. 17]. Сучасне проблемне поле політичної філософії не обмежується традиційною діалектикою свободи й авторитету, правової легітимності й морального консенсусу; натомість, воно акумулює в собі цілий спектр концептуальних трансгресій, що провокуються гіперрефлексивною природою постсекулярного суспільства та експоненціальним зростанням алгоритмізованих форм управлінського впливу [9, с. 57–61]. Політичне, як концепт, дедалі частіше редукується до функції управлінського програмування соціальної поведінки, внаслідок чого політична філософія опиняється в ситуації необхідності самопереосмислення своїх онтологічних та гносеологічних засад на тлі системної девальвації класичних категорій – зокрема, суверенітету, публічності, народного представництва.

У цьому контексті детериторіалізація політичного як дискурсивного простору та десубстанціалізація політичного суб'єкта як носія волі вимагають новітньої методологічної чутливості до контингентних форм політичної суб'єктивності, що зроджуються внаслідок перехідних процесів – від антропоцентризму до постантропоцентризму, від ліберального гуманізму до некритичного технораціоналізму [6]. Політична філософія сьогодні змушена мати справу з політико-онтологічними гібридними структурами, які перебувають поза межами традиційного бінаризму держави й громадянського суспільства, правового і позаправового, інституціонального та емерджентного.

Відповідно, перед сучасною політичною філософією постає не лише епістемологічна дилема – яким чином репрезентувати політичне в умовах його радикальної флюїдності, – але й імператив рефундації власного категоріального апарату, здатного адекватно артикулювати постсуверенну, постліберальну і в певному сенсі постлюдську модальність політичного буття. У підсумку, проблемне поле політичної філософії стає не лише зоною аналітичного розгортання, а й простором філософської відповідальності – відповідальності за здатність мислити політичне там, де воно ще не набуло остаточної форми, або вже втратило її.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне проблемне поле політичної філософії позначене глибокою теоретичною рефлексією, яка тяжіє до реінтерпретації класичної спадщини крізь призму новітніх методологічних парадигм. Ідеї Платона [12], Джона Лока [10] та Карла Маркса [11] не лише не втрачають своєї евристичної потуги, але, навпаки, зазнають парадигмального оновлення, набуваючи здатності функціонувати як аналітичні фільтри для іманентного осмислення сучасних соціально-політичних динамік. Так, платонівський концепт калокагатії, розгорнутий у межах політичної онтології, стає підґрунтям для теоретизації морально-ціннісного виміру владної легітимації; локівське розуміння прав суб'єкта як апріорної політико-правової інстанції виявляє свою релевантність у контексті переосмислення ліберальної парадигми в умовах глобальної кризи суверенітету; марксівська критика капіталізму, своєю чергою, продовжує слугувати концептуальною матрицею для детекту-

© О. Г. Предместніков, Є. О. Шубін, 2025

вання структурної нерівності в постфордистських економіко-політичних формаціях. Усе це засвідчує глибинний зв'язок між класичними текстами та сучасною критичною думкою, яка, втративши віру в абсолютні істини, все ж не може обійтися без опори на ґрунтовно верифіковану інтелектуальну спадщину.

Однак у межах трансформаційного горизонту, що окреслює межі постметафізичного мислення, дедалі вагомішу епістемологічну та методологічну значущість набувають альтернативні філософські наративи, які вносять нову якість у розуміння політичного як феномену, що конституюється не стільки через нормативну тотальність, скільки крізь множинність, амбівалентність й диспозитивну фрагментарність (С. Бйоркхольм [8], І. Брацун [1], А. Єрмоленко [3], С. Йосипенко [3], Н. Олссон Яузіс [8]). Постмодернізм, у своїх численних теоретичних модуляціях – від фукоянського аналізу біовлади до деррідівської деконструкції ієрархій – руйнує унітарну ідею суверенного суб'єкта й підважує фундаментальні засади інституційної політики як трансцендентної форми. У цьому контексті політичне набуває статусу нестабільної, динамічно вибудовуваної матриці влади, де конфлікт, ідентичність та дискурс взаємоперетинаються у нестандартних формах соціальної взаємодії, позбавлених остаточної телеології (В. Волковський [2], Ґ. Ґаус [9], Ф. Д'Аґостіно [9], В. Мельник [6], Р. Молдун [9], П. Пилипишин [7]).

Не менш важливою постає та феноменологічна традиція, в якій політичне осмислюється крізь призму тілесності, інтерсуб'єктивності та афективного досвіду (Дж. Барретт [16], В. Блощинська [5], О. Іванова [4], О. Карпаш [5], М. Карпаш [5], А. Шмідт [16]). Від гусерлівської редукції до левінасівського етичного Іншого, феноменологія пропонує політичній філософії радикальну зміну фокусу: від абстрактних структур до живої присутності суб'єкта у світі, у якому влада переживається як онтологічно заземлений досвід. Паралельно, аналітична філософія – у працях Дж. Ролза [13], Т. Сканлона [14], М. Сенна [15] – актуалізує дискурс справедливості, рівності та свободи, виводячи політичні категорії з-під влади абстрактних ідеалів і підпорядковуючи їх суворій логіко-дискурсивній артикуляції. Таким чином, посткласичні інтерпретації політичного не витісняють традицію, а радше продукують складну поліфонію методологічних стратегій, де класика, феноменологія, аналітика та постмодернізм взаємодіють у режимі конфліктної, але продуктивної полілогічності.

Метою статті є окреслити проблемне поле політичної філософії в системі сучасного філософського знання через аналіз її ключових концептів, методологічних підходів та актуальних викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межовому полі між онтологічною інверсією політичного буття та епістемологічною фрагментацією нормативно-ціннісного виміру влади, політична філософія сучасності репрезентує собою амбівалентний дискурсивний феномен, який не лише артикує кризові модуси легітимації, але й саморефлексивно проблематизує власні методологічні засновки. Її проблемне поле – гетерогенне за структурою та динамічне за своєю аксіоматикою – еволюціонує в контексті постсекулярної десакралізації традиційних політико-філософських наративів, унаслідок чого конституюється своєрідна трансдисциплінарна зона епістемічної турбулентності [16]. У такій ситуації політична філософія змушена не лише реконструювати архітектоніку влади, права, справедливості й суверенітету в термінах постструктуралістської деконструкції, а й заново окреслювати горизонти власної легітимності як форми філософського знання, котра існує в постметафізичному регістрі критичної раціональності. Саме в цій множинності парадигмальних зсувів і концептуальних резонансів виникає потреба в ревізії онтологічного статусу політичного як такого, яке виявляється не стільки референтом досвіду, скільки складним топосом аналітичного самоздійснення філософії у її найрадикальніших виявах.

У сучасному філософському континуумі, позначеному диспозитивами епістемологічної багатовекторності, проблематика політичної філософії розгортається в конфігурації інтердискурсивних взаємодій, де деконструкція легітимізації влади постає як осереддя критичної рефлексії над трансцендентальними засадами політичного мислення [5, с. 126–128]. Перманентне зіштовхнення нормативно-етичних імперативів із парадигмами стратегічного раціоналізму актуалізує необхідність діалектичного переосмислення понять влади, суверенітету та правової авторитетності, які функціонують не стільки як універсалії, скільки як контингентні конструкції дискурсивного поля [2, с. 113–127; 9, с. 107–121]. Таким чином, політична філософія не лише окреслює межі дозволеного у вимірах panpoliticum, але й інспірує саморефлексивну редукцію онтологічних претензій на універсальність політичного розуму. Іншим вектором проблематизації є гносеологічне розшарування понять свободи, справедливості й колективної ідентичності, які в сучасному дискурсі зазнають як інтерпретативної фрагментації, так й семантичного розпорошення в контексті постліберальної критики [8]. Під впливом неомарксистських, постколоніальних та афектологічних інтерпретацій політична філософія втрачає моноцентричну структуру й трансформується в плюра-

лістичний простір поліфонічних інтерпретацій, що унеможливлює редукцію її предметності до єдиної нормативної матриці. У цьому семіотичному полі вона функціонує як інструмент радикальної критики соціальної реальності, де кожен концепт є водночас знаряддям теоретичної артикуляції та об'єктом скептичного деконструювання.

Третім проблемним сегментом постає інтенсифікація антропологічного виміру політичного, в межах якого розгортається амбівалентна діалектика суб'єкта і влади, що не редукується до класичних схем репрезентації, а радше постає як квазіонтологічна структура вкоріненої тілесності та афективної резонансності. У зв'язку з цим політична філософія актуалізує питання про нові форми суб'єктності, які не піддаються репрезентації через традиційні категорії автономії, раціональності чи політичної дії, а натомість виявляють себе через динаміку постідентичнісних режимів дії, афективного залучення та перформативного спротиву [4; 9, с. 120–133]. Таким чином, аналіз політичного набуває онтогенетичної глибини, де межа між особистим і політичним остаточно десубстанціалізується, перетворюючись на мобільну топологію розсіяної суб'єктності.

Приміром, категорія справедливості в її політико-філософській артикуляції постає не як завершена інстанція морально-юридичної очевидності, а як гетерогенний диспозитив, що функціонує на перетині онтологічної амбівалентності, нормативної конфліктності та аксіологічної плюралізації. У просторі філософського мислення справедливість репрезентує не стільки сутність, скільки феноменологічну подію розщеплення між претензією на рівність як аподиктичний імператив і потребою у визнанні диференційованої суб'єктності, що прагне легітимації своєї унікальності через призму індивідуальної заслуги [16]. Така парадоксальна структура виводить політичну філософію за межі будь-якої розподільчої арифметики, змушуючи її вступити у діалог із метафізикою розрізнення та етикою симетричного нерівного. Власне, дистрибутивна парадигма, крізь яку здійснюється рефлексія щодо справедливого упорядкування ресурсного обміну, завжди вже опосередкована ідеологічно забарвленими гносеологемами, котрі декларують свою універсальність, приховуючи контингентну природу власної нормативності. У цьому сенсі справедливість не є нейтральною матрицею регуляції соціального простору, а радше слугує топологією влади, де кожна процедура перерозподілу слугує механізмом не лише матеріального, а й символічного упорядкування суб'єктів за шкалою допуску до владного голосу [7, с. 50–52]. Тим самим, концепт справедливості виявляється структурно спорідненим із самою політичною онтологією: він не тотожний добру чи праву, а є реляційним ефектом боротьби за гегемонію в межах полів дискурсивної артикуляції соціального порядку.

Варто зауважити, що політична філософія, інтегрована в матрицю постнекласичної філософської думки, функціонує як синкретичний простір трансверсальних рефлексій, у якому межа між нормативною телеологією і деконструктивною критикою остаточно розмивається на користь гетерономної множинності смислів, що перебувають у стані перманентного метатекстуального зіткнення. У цій парадигмальній ситуації самі концепти, що традиційно вважалися опорами політичного ratio – як-от держава, авторитет, закон, участь, спільне благо – зазнають парадигматичної флюїдизації, що виводить їх з-під юрисдикції сталих дефініцій і занурює в онтологічну прірву багатозначності [9, с. 232]. Відповідно, політична філософія перестає бути лише дисциплінарним інструментом аналізу владних феноменів й перетворюється на радикальну форму автоаналізу самої філософської свідомості, яка опиняється в полоні нескінченного hermeneutisches Spannungsfeld – герменевтичного напруження між іманентною невиразністю політичного буття та трансцендентною претензією на його концептуалізацію.

Відповідно, така епістемологічна ситуація, у свою чергу, зумовлює необхідність рефлексії над самим актом політико-філософського мовлення, що завжди вже є втручанням у простір смислового конфлікту – locus agonalis – де кожна спроба артикуляції влади або свободи інволюційно спричиняє девальвацію власної нормативності. Поняття, що становлять корпус політичної філософії, існують у режимі напруги між концептуальною інваріантністю та ситуативною контингентністю, що унеможливлює їх редукцію до стабільної термінологічної сітки [8]. У цьому сенсі проблемне поле політичної філософії не лише структуроване внутрішніми апоріями, а й функціонує як своєрідна апофатична парадигма – мовчазне свідчення про неможливість тотальної артикуляції політичного як такого, яке завжди вислизає, залишається поза межами повного означування і вимагає не стільки теоретичної фіксації, скільки філософсько-етичної відповідальності за його інтерпретацію.

У пропонованій таблиці здійснено синтетичну екстраполяцію ключових векторів сучасної політико-філософської проблематики, що окреслює спектр кризових тенденцій у трансформаціях нормативної структури глобального соціуму. Кожен тематичний вектор, від правової ерозії індивідуальної суб'єктності до парадоксів постсуверенної політики, репрезентує не лише емпіричну множинність фактів, а передусім – метатеоретичний

рівень осмислення, на якому відбувається деконструкція традиційних категоріальних опозицій: свобода/влада, автономія/контроль, держава/суспільство. У межах цієї аналітичної рамки політична реальність постає як реляційна конфігурація взаємодіючих дискурсивних режимів, що перебувають у стані латентної або відкритої колізії. Застосування методологічних підходів постструктуралізму, феноменологічної герменевтики та неомарксистської критики дозволяє зафіксувати фундаментальну амбівалентність легітимних структур влади, які втрачають свій евдемоністичний вектор, редукуючись до інструментів процедурного домінування. У такий спосіб екологічна відповідальність, права індивіда, інституційна легітимація та глобальна інтегративність не є ізольованими концептами, а радше функціонують як взаємозалежні поля смислотворення, в межах яких формуються нові політичні онтології. Таким чином, таблиця не є простою систематизацією змісту – вона перетворюється на картографію антагоністичних тенденцій, які у своїй сукупності конституюють гетерогенну, проте взаємозалежну структуру сучасної філософії політичного (*Таблиця 1*).

Політична філософія, у своїй метатеоретичній конфігурації, виступає як критична рефлексія над онтологічними та телеологічними засадами владних інституцій, феноменом політичної суб'єктності та диспозицією свободи як трансцендентного конструкту в умовах плинної постмодерної дійсності. Її дискурсивна еволюція не обмежується редукціоністськими схемами нормативізму чи утилітарної прагматики,

Таблиця 1

Проблемне поле політичної філософії в системі сучасного філософського знання: онтологічні вектори, дискурсивні зсуви та нормативні трансформації

Категоріально-проблемне поле	Емпірично-дискурсивна актуалізація	Ноетико-герменевтична експлікація	Імпліцитно-структурні наслідки для соціального цілого
Права та свободи індивіда	Ерозія правових гарантій внаслідок інституційної деградації та нормативного релятивізму в авторитарних режимах.	Дискурс неокантіанства й феноменології прав суб'єкта; дилема між негативною та позитивною свободою у контексті постструктуралістської критики.	Аморфізація громадянського суспільства, маргіналізація правового активізму, інверсія поняття «гарантована свобода» в інструмент маніпуляції.
Легітимність влади	Криза представницької демократії як наслідок політичної ентропії та дефіциту легітимаційних механізмів.	Телеологія політичного мандату: трансцендентальні підвалини влади за Руссо, Вебером і Габермасом. Проблема «згоди керованих» у цифровому суспільстві.	Розмиття меж між владою та домінацією; посилення технократичного авторитаризму, утилітаризація процедур вибору.
Глобалізація і суверенітет	Деконструкція державної самодостатності в умовах транснаціонального капіталу та екстериторіального управління.	Постнаціональні концепти Імперії (Negri/Hardt), флуїдність ідентичностей; інверсія кордонів як метафізичного конструкту.	Делегітимація традиційного суверенітету, зростання ролі наддержавних інституцій та регіональних гегемоній.
Екологічна політика	Екзистенційний виклик глобального антропоцену та кризис онтологічної взаємодії людини й природи.	Екофілософія як метатеоретична рамка; глибока екологія (Naess), етика міжвидової відповідальності, рефлексивна модернізація у Бека та Латура.	Перехід від антропоцентризму до біоцентризму, інституціоналізація екологічної справедливості, нормативізація принципу «сталого антропосу».
Біотехнології	Проблема автономії особистості в епоху біоінженерії, генної модифікації та медичної детермінації особистісної ідентичності.	Постгуманізм, трансгуманізм і біоетика: зміщення антропологічної константи; дилеми когнітивного лібералізму та метафізика генетичного редукціонізму.	Юридичне обмеження біоінновацій, неоліберальна комодифікація тіла, етична колізійність медичного експерименту.
Інформаційна влада	Домінування алгоритмічного контролю та маніпулятивних медіа-практик у формуванні суспільної свідомості.	Теорія симулякрів (Baudrillard), філософія інформаційного паноптицизму; проблема епістемологічної достовірності в цифровому середовищі.	Конфіскація публічного простору приватними платформами, ерозія дискурсивної автономії, техносферна інфантилізація мас.
Ідентичність та мультикультуралізм	Рефлексія над фрагментацією культурного субстрату внаслідок глобальних міграцій, гібридизації норм та нормативної полівалентності.	Філософія діаспори, інтерсекційність як методологічний принцип; деколоніальна критика універсалізму європейської ідентичності.	Політика інклюзії та перегляд парадигм національного будівництва; дилема між асиміляцією та мультикультурною автономією.

Джерело: розроблено автром на основі [8; 9; 16]

а радше інспірує складні аналітичні процедури, що виявляють глибинні детермінації соціального порядку як гетерономної структури владно-підлеглих відносин [1]. Через призму філософсько-політичного аналітизму здійснюється інтерпретація аксіологічного каркасу справедливості, що детермінує можливість інклюзивного політичного співбуття. Відповідно, сучасне філософське знання, детерміноване множинністю епістемологічних стратегій і плюралізмом методологічних оптик, не може функціонувати в ізоляціоністському вакуумі, абстрагуючись від пульсуючої динаміки політичних трансформацій, які не лише реконфігурують інституційний ландшафт, а й радикалізують модуси індивідуальної та колективної ідентичності [16]. Саме у діалектиці влади й автономії, гегемонії та опору, утворюються топоси, в яких буттєві проєкції суб'єкта набувають нормативної артикуляції.

Філософія політики постає тут як інтелектуальна матриця, в межах якої можлива критична десублімація ідеологем, що маскують системні механізми домінації. Її мультидисциплінарна структура, що синтезує герменевтичну тонкість гуманітарного знання з аналітичною прецизійністю соціальних наук, дозволяє не лише детермінувати комплексність сучасних цивілізаційних викликів, але й сконструювати нормативно насичену парадигму мислення, що виходить за межі ригідного академізму [8]. Політична філософія у цьому сенсі не є маргінальним додатком до політичної науки чи правознавства, а виступає своєрідним аксіоматичним ядром, яке уможливлює артикуляцію фундаментальних запитань про природу влади, обов'язку, легітимності та емансипативного потенціалу сучасної соціальності.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Узагальнюючи здійснений аналіз, слід констатувати, що проблемне поле політичної філософії у координатах сучасного філософського знання набуває дедалі більшої комплексності, екстраполюючи себе у множинність смислових горизонтів, в яких традиційні дихотомії зазнають фундаментальної деконструкції. У цьому сенсі філософське осмислення таких феноменів, як індивідуальна свобода, інституціональна легітимність, транснаціональний суверенітет чи екологічна справедливість, виявляється не лише спробою дескрипції поточних соціально-політичних трансформацій, але й актом нормативного проєктування альтернативних онтологій буття-в-суспільстві. Саме через герменевтику критичної рефлексії здійснюється інтелектуальний прорив за межі позитивістського редукціонізму, що дозволяє реконструювати політичну реальність як поліритмічну структуру багатовекторної взаємодії влади, дискурсу та етики. Таким чином, політична філософія виявляє себе як метадисциплінарний горизонт мислення, що прагне не лише до епістемологічної артикуляції владних відносин, а й до трансцендентального перегляду самих умов можливості суспільного співбуття. У просторі філософської проблематизації сучасності відбувається не просто аналітичне розчленування кризових симптомів – радше формується стратегічна мапа нових смислотворчих матриць, де політичне мислиться не як апріорна категорія, а як історично змінна, контингентна й водночас екзистенційно обов'язкова форма артикуляції спільного. Тож лише за умови залучення глибоких філософських рефлексій можлива адекватна інтерпретація й нормативне переозначення викликів, що детермінують сучасну соціогуманітарну парадигму.

У парадигмальному контексті сучасного політико-філософського дискурсу, що постструктуралістськи деконструює традиційні онтологеми політичного мислення, постає необхідність трансгресивного осмислення самих засад іманентної нормативності, якою наповнюються концепти влади, легітимації, справедливості та суб'єктності. Не будучи редукованими до формальної логіки нормативних систем або інституціоналізованої моралі, ці категорії функціонують як динамічні оператори трансцендентально-соціального поля, в якому будь-яка політична артикуляція є лише тимчасовою стабілізацією гетерономної множини смислів у межах диспозитивного континууму. Саме тому філософія політичного, аби не втратити свого критичного потенціалу, мусить постійно рефлексувати власну герменевтичну обумовленість, піддаючи ревізії не лише емпіричний об'єкт аналізу, але й категоріальні засоби його осмислення, що завжди вже включаються до гри владних означень, навіть тоді, коли претендують на аполітичну нейтральність або аксіологічну універсальність.

У межах сучасної парадигмальної дестабілізації онтополітичних категорій та епістемологічної багатовекторності, перспективи подальших пошуків у політичній філософії трансформуються в напрямі радикального переосмислення детермінант влади, легітимації та суб'єктності, які більше не можуть інтерпретуватись у межах класичних нормативно-раціоналістичних схем. З огляду на акселерацію трансгресивних соціальних процесів та інтенсифікацію глобальних ризиків, що пролонгують кризу репрезентативності й політичної артикуляції, постає імператив формування неконвенційних аналітичних матриць, у яких феномен політичного більше не розглядається як телеологічно завершений і стабільний дискурс, а радше як поліваленттна та динамічна конфігурація множинних владних інтенцій. У цьому контексті актуалізується потреба у методологічній

гетерогенізації дослідницького інструментарію, який синтезує філософську герменевтику, афективну теорію, деколоніальну критику та біополітичну аналітику, що уможливлює виявлення латентних структур домінації, а водночас – артикуляцію потенційних горизонтів емансипативної трансгресії в межах постгегемонічного політичного мислення.

Література

1. Брацун І. Соціально-політична проблематика в політичній філософії. *Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект: матеріали X Всеукраїнської науково-практичної конференції (Черкаси, 2024). Черкаси: ЧДТУ,* 2024. URL: https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/4857/1/

2. Волковський В. Ексцепціоналізм як інструмент дослідження історії української політичної філософії XIX століття. *Multiversum. Philosophical almanac.* 2024. Т. 1, № 1 (179). С. 111–136.

3. Єрмоленко А. М., Йосипенко С. А. Інститут філософії: традиції та інновації: Статті: Інститут філософії та філософія в Україні. *Філософська думка.* 2021. № 4. С. 13–26.

4. Іванова О. В. Філософія західноєвропейського Ренесансу. *Молодий вчений.* 2023. С. 64–67.

5. Карпаш О. М., Блощинська В. А., Карпаш М. О. Філософія, екологічна етика та сталий розвиток. *Науково-технічний журнал.* 2021. № 2 (24). С. 123–130.

6. Мельник В. *У полоні інтерпретацій: Політична антропологія між Сходом і Заходом.* Вінниця : Нова Книга, 2021. 280 с.

7. Пилипишин, П. Формування ідей індивідуалізму у філософії права Джона Локка. *Юридичний вісник.* 2021. № 1. С. 49–55.

8. Björkholm, S., Olsson Yaouzis, N. The pragmatics of obscuring in political philosophy. *Journal of Applied Philosophy.* 2025. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/japp.70004

9. Gaus G., D'Agostino F., Muldoon R. *The Routledge Companion to Social and Political Philosophy.* London : Taylor & Francis, 2024. 896 p.

10. Locke J. *Two Treatises of Government.* Digireads.com Publishing. 2016. 242 p.

11. Marx K. *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie.* CreateSpace Independent Publishing Platform. 2014. 152 p.

12. Plato. *Politeia.* Reclam, Philipp, jun. GmbH, Verlag. 2023. 1023 p.

13. Rawls J. *A Theory of Justice.* Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press. 1999. 560 p.

14. Scanlon T. M. *What We Owe to Each Other.* Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press. 2000. 432 p.

15. Sen A. T*he Idea of Justice.* Belknap Press; Reprint edition. 2011. 496 p.

16. Schmidt A. T., Barrett J. Longtermist political philosophy: an agenda for future research. *Oxford University Press.* 2025. URL: https://philpapers.org/rec/SCHLPP-14

Анотація

Предместніков О. Г., Шубін Є. О. **Проблемне поле політичної філософії в системі сучасного філософського знання.** – Стаття.

У даній науковій розвідці здійснено спробу ретельної деконструктивної експлікації політичної філософії як автономного рефлексивного дискурсу, котрий функціонує в межах аксіоматизованої конфігурації міждисциплінарних епістем та спрямований на іманентне виявлення латентних структур влади, нормативної легітимації та модусів суб'єктної артикуляції в умовах онтологічної фрагментації постсуверенного соціуму. Аргументаційна парадигма дослідження ґрунтується на тезі про необхідність радикальної ревізії класичних метанаративів, що десинхронізуються з новітніми антропополітичними і біовладними феноменами сучасності, які унеможливлюють подальше функціонування традиційної репрезентативної логіки політичного.

Автор наполягає на тому, що політична філософія, будучи не просто концептуальним інструментом фіксації владних диспозитивів, але й середовищем креативної інтелектуальної продукції, вимагає формування гетерогенних смислових полів, у яких політичне може бути осягнуте як контингентна, динамічна й афективно навантажена подієвість, що постійно вислизає з-під жорсткої категоріалізації. Це передбачає розгортання нових дослідницьких стратегій, що інтегрують філософсько-онтологічні, феноменологічні, психоаналітичні та постструктуралістські оптики аналізу владних реляцій.

Структурною інновацією дослідження є фокус на трансформації суб'єкта – з монологічної, суверенної інстанції модерного мислення до реляційно розгорнутої, флюїдної конструкції, що існує виключно в полі семіотичної взаємозалежності, афективного напруження та ситуативної ідентифікації в межах фрагментованого соціального простору.

У фінальному розділі автор репрезентує аналітичну рамку для майбутніх дослідницьких інтенцій, що повинна ґрунтуватися на радикальному плюралізмі методологій, інтерконцептуальній відкритості та філософській мужності мислити політичне поза межами репресивної нормативності, інституційного есенціалізму й лінійного раціоналізму. Політична філософія, таким чином, актуалізується як поле ризикованого, але продуктивного мислення, яке прагне не лише осмислити, але й переінакшити самі засади соціального буття у добу екзистенційної непевності.

Ключові слова: політична філософія, філософія, філософські знання, нормативність, міждисциплінарність, трансформація, онтологія політичного, реляційна суб'єктність.

Summary

Predmestnikov O. H., Shubin Ye. A. **The problem field of political philosophy in the system of contemporary philosophical knowledge.** – Article.

This scholarly study undertakes an attempt at a thorough deconstructive explication of political philosophy as an autonomous reflexive discourse that operates within an axiomatized configuration of interdisciplinary epistemes. It is aimed at the immanent

revelation of latent structures of power, normative legitimization, and modes of subjective articulation under conditions of ontological fragmentation in a post-sovereign society. The argumentative paradigm of the research is grounded in the thesis of the necessity for a radical revision of classical metanarratives, which have become desynchronized with the emerging anthropopolitical and biopolitical phenomena of contemporary times–phenomena that render the continued functioning of the traditional representational logic of the political impossible.

The author asserts that political philosophy, being not merely a conceptual tool for identifying power dispositifs but also a medium for creative intellectual production, demands the formation of heterogeneous fields of meaning in which the political can be grasped as a contingent, dynamic, and affectively charged eventality that persistently eludes rigid categorization. This necessitates the deployment of new research strategies that integrate philosophical-ontological, phenomenological, psychoanalytic, and poststructuralist perspectives in the analysis of power relations.

A structural innovation of the study lies in its focus on the transformation of the subject–from the monologic, sovereign instance of modernist thought to a relationally unfolded, fluid construct that exists solely within a field of semiotic interdependence, affective tension, and situational identification within a fragmented social space.

In the concluding section, the author presents an analytical framework for future research endeavors, which should be grounded in radical methodological pluralism, interconceptual openness, and philosophical courage to think the political beyond repressive normativity, institutional essentialism, and linear rationalism. Political philosophy, thus, is actualized as a domain of risky yet productive thinking that seeks not only to comprehend but to fundamentally reconfigure the foundations of social being in an era of existential uncertainty.

Key words: political philosophy, philosophy, philosophical knowledge, normativity, interdisciplinarity, transformation, ontology of the political, relational subjectivity.

УДК 373.5:371.217+ 37.035.6:811.161.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.15

Р. О. Собчук
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-1768-0387
аспірант кафедри психології, філософії та суспільних наук
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ УКРАЇНИ: АКСІОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Постановка проблеми. Аксіологічний контекст сучасної філософії освіти України дозволяє здійснити реальне дослідження ключових тенденцій розвитку суспільства на сучасному етапі та в цьому аспекті переосмислити пріоритетні для нинішньої системи освіти педагогічні завдання, окреслити основні для неї ціннісні переваги. Зазначені пріоритети, з однієї сторони, повинні узгоджуватися з переважаючими на сучасній стадії розвитку суспільства соціальними цінностями гуманістичного спрямування, а з іншої – бути адекватними своєрідності навчально-виховної діяльності, гарантувати її спрямування на введення згаданих цінностей.

Сучасна філософія освіти України, реагуючи на серйозні виклики та запити сьогоднішніх реалій, насамперед активно займається розробкою аксіологічної проблематики. Головні ідеї та вимоги до налагодження й реалізації освітнього процесу на аксіологічних принципах відображено в Національній доктрині розвитку освіти [1], Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)» [2], а також іншій державній документації, де акцентується на потребі гарантування результативної діяльності освітніх закладів у нових соціокультурних обставинах, підтримки розвитку особистості учня й студента на принципах загальнолюдських, загальноєвропейських та національних цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику філософії освіти досліджували такі науковці як Л. Абизова, В. Анрущенко, О. Балакірєва, С. Білозерська, В. Геєць, А. Євтодюк, Г. Ємельяненко, В. Лісіцин, Ю. Пелех, І. Передборська, В. Сіденко, Н. Ткачова та інші. Проте не зважаючи на достатньо велику кількість напрацювань науковців даної проблематики, потребує детальнішого дослідження аксіологічний контекст вітчизняної філософії освіти в сучасних умовах.

Мета статті – розкриття аксіологічного контексту сучасної філософії освіти України.

Виклад основного матеріалу. Цінності є результатом розгляду якостей та особливостей предметів, феноменів і механізмів, які забезпечують потреби та бажання людей, допомагають самореалізації їх у всіх секторах життєдіяльності. Найбільш ефективний інструмент опанування молодими людьми зазначених цінностей – освітньо-виховний процес. На рівні окремої особи аксіологічний підхід націлює педагогічний процес на пошуки та реалізацію під час практики оптимальних напрямів передавання людині актуальних суспільних цінностей. Втілення згаданого підходу в системі освіти дає можливість прищепити молоді знання, ціннісні вміння головних компетенцій, життєдіяльності на тлі інтенсивних соціальних змін, допомогти формуванню у них індивідуальних систем цінностей, котрі найбільше будуть адекватними їх персональним запитам, життєвим цілям, інтересам, заохочуючи отримання ними досвіду соціально корисної діяльності та поведінки, та, крім того, формуючи оптимальне підгрунтя для саморозвитку та самоактуалізації кожного індивіда.

Аксіологічні тобто ціннісні виміри освіти потрапляють у центр філософсько-педагогічної рефлексії у зв'язку з необхідністю визначення стратегічних цілей освітньо-виховної практики, з поглядів суспільного і особистісного розвитку в їхньому взаємозв'язку. Адже у найбільш загальному сенсі цінності можна визначити як загальновизнані переконання, до яких людина повинна прагнути. Проблеми сполучені з цінностями належать до найважливіших не тільки у педагогіці, а у всіх науках які досліджують людину і суспільство. Тому що цінності найважливіша інтегративна основа як для окремого індивіда так і для будь-якої соціальної групи, для культури, нації, суспільства і людства загалом [3].

Сучасна освіта постає соціальним інститутом, система цінностей якого значною мірою впливає на формування особистих цінностей людини та суспільних цінностей, загалом. Тому вибір провідних для освітньої діяльності цінностей має суттєве значення для подальшого розвитку соціуму. Водночас, навколишній світ постійно змінюється, стає більш складним, а панорама цінностей у суспільстві – більш широкою й суперечливою. Проте саме цінності є основною «сировиною», яка створює та формує соціум [4]. Особливого значення аксіологічний підхід набуває

© Р. О. Собчук, 2025

в забезпеченні подальшої гуманізації системи освіти, адже він на основі визнання безумовної цінності кожного суб'єкта орієнтує педагогічну взаємодію на всебічний розвиток особистості, створення сприятливих умов для розвитку її сутнісних сил, індивідуальних інтересів і потреб. Цей підхід забезпечує загальну спрямованість освітнього процесу на засвоєння молоддю провідних суспільних цінностей, переведення їх на рівень персональних ціннісних пріоритетів. У свою чергу, це допомагає особистості адекватно поводитися в суспільстві, що динамічно змінюється, накопичувати досвід поведінки в умовах альтернативного вибору [5].

Представники різних наукових шкіл формулюють різне розуміння предмета філософії освіти. Як правило під предметом філософії освіти розуміють: філософські засади освітньої діяльності, перспективи та можливості освіти, динаміку освіти та освітніх систем, аксіологію освіти, місце освіти в системі соціальних інститутів суспільства. Отже, у широкому розумінні предмет філософії освіти – це не лише філософське осягнення самого процесу отримання знань, вмінь та навичок, а й масштабне вивчення культурних досягнень та цінностей, покликаних задовольнити потреби системи освіти, яка, відповідаючи на глобалізаційні виклики сучасності, знаходиться у стані пошуку нових форм. Узагальнюючи окреслення проблемного поля у процесі дисциплінарної ідентифікації філософії освіти, з академічною метою доцільно також виділити основні аспекти: соціально-онтологічний, аксіологічний, гносеологічний, праксеологічний. Формування нової філософської парадигми освіти в Україні здійснюється в межах процесу ідентифікації філософії освіти як самостійної сфери знань, що є позитивним моментом. Роль нової вітчизняної філософської парадигми освіти полягає не в тому, щоб здійснювати директивну уніфікацію всіх сторін педагогічного процесу, а в тому, щоб з'ясувати загальні екзистенціально-аксіологічні орієнтири розвитку системи освіти. Процес освіти не є спонтанним, він має свою логіку, стандарти, форму, установки і принципи, готує покоління, яким буде передана естафета розвитку людської цивілізації. Освіта обумовлює формування смислової сфери, яка сприяє вибору життєвої позиції та соціальному вибору особистості, освіта має навчити розумно жити, діяти, творити, раціонально і дбайливо використовувати природні ресурси, назавжди позбутися війн, ворожнечі, насильства тощо. Освіта, разом з іншими соціально важливими інститутами суспільства, має сприяти формуванню інтелектуального контексту, своєрідного «духу епохи», готового сприймати зміни, пристосовуватися до них і гідно відповідати на виклики сьогодення [6].

Освітня парадигма детермінує траєкторію функціонування системи, метою якої є вирішення актуальних завдань відповідно до кожного етапу розвитку суспільства. З позицій технологічного аспекту парадигмальний підхід виступає як концептуальна модель у побудові гіпотез і вирішенні проблемних питань у різних галузях діяльності, у тому числі й у професійній освіті. Аксіологічний вектор у дослідженнях сучасної освітньої парадигми означає вивчення педагогічних явищ і предметів з позиції їх цінності для навчання, виховання й розвитку особистості. У педагогіці категорія цінності має особливе значення, що визначає і зміст процесу, і характеристику результату освітньої діяльності. Філософія розглядає аксіологію як науку про цінності, у яких представлено систему значень, принципів, норм, канонів, ідеалів, що регулюють взаємодію в певній сфері й формують компонент відносин у структурі особистості [7].

Аксіологічні засади у філософсько-педагогічній рефлексії і педагогічній практиці набуває актуальності у зв'язку з:

– світовою тенденцією зміни основної парадигми освіти, її переорієнтації з інструментально-технократичної на гуманітарно-особистісну. Адже внаслідок становлення нового інформаційного суспільства, яке супроводжується системними соціокультурними трансформаціями і перетвореннями, кризо класичної моделі і системи освіти, розпочалася розробка нових фундаментальних педагогічних ідей, переосмислення ціннісно-світоглядних засад освітньої практики і ціннісно-світоглядного наповнення педагогічного процесу. Саме вирішення цих фундаментальних питань є необхідною передумовою ефективного реформування освіти відповідно до запитів суспільного розвитку, зокрема в Україні;

– світові тенденції глобалізації із притаманними їм інтенсивними міграційними процесами, які спричинюють виникнення суспільств мультикультурного типу. У вітчизняній освіті це коло питань набуває додаткової актуальності і сенсів, що пов'язано з тенденцією входження вітчизняної освіти в інтегровану світову культуру. Останнє передбачає засвоєння в системі освіти України міжнародних освітніх досягнень та переорієнтацію на визнані міжнародною спільнотою цінності, а саме: демократію, свободу, відповідальність, толерантність, постматеріальні цінності;

– виникнення екранної культури із вираженою тенденцією перетворення її із самостійного сегменту, який інтегрований до цілісної системи культурної реальності, яка через комп'ютерні ігри, різні форми Інтернет-комунікацій, серіали, рекламні ролики, ток-шоу, реаліті-шоу все більш владно транслює в індивідуальну і масову свідомість власні цінності, смисли, моделі поведінки, зразки стилів життя і життєвих стратегій [8].

Аксіологічний контекст сучасної системи освіти України розкривається двома основними дефініціями:

1. Освітні цінності доцільно розглядати як сукупність гуманістичних пріоритетів суспільства, які виступають головними орієнтирами для розвитку освітньої системи в цілому, як систему провідних соціальних цінностей, котрі засобами освітньо-виховного процесу мають стати персональними цінностями кожного учня та студента. На нашу думку, підвалинами організації освітнього процесу в сучасній системі освіти України має стати система освітніх цінностей, яка містить п'ять провідних груп-компонентів: фундаментальні, базові, наближені до загальнолюдських; національні цінності; громадянські цінності; сімейні цінності; особистісні цінності.

2. Педагогічні цінності – це система освітніх засобів, соціальних норм, педагогічного інструментарію, що забезпечує ефективну трансляцію визначених освітніх цінностей на індивідуальний рівень окремої особистості, тобто формування в неї особистих ціннісних пріоритетів [9].

Ціннісний розвиток учнів здійснюється завдяки загальноосвітньому підходу, який включає формування цінностей декількома способами: викладання конкретних ціннісно-орієнтованих навчальних дисциплін; інтеграція суміжних навчальних дисциплін; міжпредметні заходи, що встановлюють зв'язок із громадою; демократична культура закладу освіти, що включає орієнтацію на переважне використання в навчанні діалогічних форм взаємодії суб'єктів освітнього процесу; інклюзивна освіта, що об'єднує різні групи учнів та вчителів [10].

Проблемі аксіології освіти присвячено велику кількість досліджень у різних сферах науки, написано велику кількість монографій, підручників, навчальних посібників, посібників і науково-популярних видань. Достатньо відзначити, що лише інтернет-ресурси пошукової системи Google пропонують понад чимало посилань на термін «аксіологія освіти», що свідчить про те, що нині активно обґрунтовуються аксіологічні принципи в освіті, аксіологічний підхід у педагогіці та педагогічних дослідженнях, розробляються практико орієнтовані аксіологічні технології, що покликані вбудувати їх у систему педагогічної науки і забезпечувати їх впровадження в освітню практику загальноосвітньої школи та вищої освіти. Слід наголошувати, що ціннісний вимір має стосуватися всіх сфер людського буття. Особливу увагу науковці приділили досвіду модернізації українського суспільства, приклади проектів модернізації різних країн світу та можливості їх впровадження в Україні. Авторами запропоновано цінності-медіатори для активації створення цінностей, що властиві успішним модернізаційним проектам, водночас проаналізовано різноманітні сторони модернізації, зокрема, такі: потенціал економічних орієнтацій населення; ціннісні орієнтири виробничого сектора; соціальний капітал як один з ресурсів модернізації; механізми формування громадянської активності в Україні; бар'єри на шляху модернізації вищої освіти [11].

Аксіологічні домінанти – це базисні ідеї, що розкривають сутність явища. Це такі тенденції розвитку освіти, які вимагають якнайшвидшого осмислення та реалізації. Аксіологічні домінанти – це нагальні питання, що поєднують у собі як об'єктивну необхідність вирішення питання, так і суб'єктивну значущість в контексті сучасних реалій. Це неминучі проблеми, відсутність уваги до яких породжує нові проблеми, ризики, перешкоди. Це найскладніші аспекти діяльності учасників освітнього процесу, що впливають на загальну якість педагогічної освіти. Це питання, які не сходять із порядку денного сьогодні. Вченими охарактеризовано ціннісні домінанти побудови нової стратегії освіти. Серед них науковці називають наступні:

– основною метою навчання є формування у процесі реальної діяльності когнітивних, емоційних та стратегічних компетенцій;

– студенти – повноправні члени навчальної спільноти;

– кожен студент рухається по власній освітній траєкторії, конструюючи унікальне знання;

– студенти приймають значну частину рішень щодо того, що вивчати, як вивчати та які ресурси для цього використати;

– навчання відбувається в умовах практико орієнтованої діяльності через взаємодію «студент-викладач» та «студент-студент» [12].

Таким чином, можна впевнено говорити про те, що сучасна система освіти інтенсивно вводить аксіологічний підхід у навчання. Саме він гарантує утворення й становлення в молодих людей новітньої системи життєвих цінностей. Ми вважаємо, це має зв'язок з тими перетвореннями світосприйняття, що започатковані з часу, коли проголошено незалежність України, і вступом нашої країни до Євросоюзу та найбільш основний чинник, що є наразі, – це війна у нашій державі.

Висновки. Таким чином, здійснене нами дослідження демонструє, що аксіологічний контекст сучасної філософії освіти України орієнтований на напрацювання і теоретичне підтвердження цілісної системи організації педагогічного процесу в національній системі освіти України з метою:

1) підтримки і покращення ціннісної свідомості учнів та студентів (ціннісних знань, ідеалів, цілей, мотивів, заохочень тощо);

2) становлення емоційно-чуттєвої сфери учнів та студентів (допомога розвитку в них любові та поваги до людей, милосердя, доброти, справедливості, толерантності, відчуття власної гідності та ін.);

3) гуманізації їх відносин з оточенням і світом у цілому;

4) опанування ними вмінь-цінностей головних компетенцій життєдіяльності у динамічному соціумі – соціально-методологічними, полікультурними, комунікативними, інформаційними, самоосвітніми вміннями-цінностями в галузі здоров'я й здорового способу життя.

Зрозуміло, що суспільство повинне гарантувати значне коло вибору, свободи, волі людини за допомогою культурно-освітніх, наукових й інших закладів, а без безперервної системної філософсько-аксіологічної рефлексії результативно виконувати зазначений процес не можна. Тому це потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Література

1. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text.

2. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text.

3. Анрущенко В., Передборська І. Філософія освіти: навч. посібн. Київ : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 329 с.

4. Parra-Luna F. Axiological Systems Theory. Encyclopedia of Life Support Systems. URL: https://www.eolss.net/Sample-Chapters/C02/E6-46-01-07.pdf.

5. Ткачова Н.О. Аксіологічний підхід. Наукові підходи до педагогічних досліджень : колективна монографія. Харків : Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2012. С. 126–146.

6. Ємельяненко Г., Абизова Л. Евристичний потенціал філософії освіти в сучасних педагогічних дослідженнях. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1af7a14d-c80c-4b9a-8d11-931fd9e4430e/content#page=34.

7. Пелех Ю.В. Теоретико-методичні засади ціннісно-смислової готовності майбутнього педагога до професійної діяльності : автореф. дис. … д-ра пед. наук: 13.00.04 / Ін-т вищ. освіти НАПН України. Київ, 2010. 36 с.

8. Лісіцин В. Аксіологічні засади та нормативно-правове забезпечення освітнього процесу в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2023. Випуск 47. С. 105–110.

9. Євтодюк А.В. Аксіологічні засади сучасної системи освіти України. *Педагогічний пошук.* 2014. № 2. С. 12–15.

10. Veugelers W., Groot I., Stolk V. Teaching Common Values in Europe. URL: https://research4committees.blog/2017/03/15/teaching-common-values-in-europe-2/.

11. Балакірєва О. М., Геєць В. М., Сіденко В. Р. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: колективна монографія. К.: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2014. 340 с.

12. Білозерська С.І. Аксіологічні основи формування професійного іміджу майбутнього педагога. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2022. № 2. С. 133–138.

Анотація

Собчук Р. О. **Сучасна філософія освіти України: аксіологічний контекст.** – Стаття.

В статті досліджено аксіологічний контекст сучасної філософії освіти України. Досліджено, що аксіологія є вченням про форми й способи ціннісного проєктування особою своїх життєвих прагнень на перспективу, обрання орієнтирів для існуючого життя та оцінювання минулого. Встановлено, що останніми роками цінності трансформувалися в значущий об'єкт наукових досліджень серед психологів, філософів, педагогів, соціологів, істориків, а також культурологів. Аргументовано, що аксіологічний підхід основується на розумінні людини – як індивідуальної, неповторної особистості, котра активно співдіє із навколишнім світом. Зауважено, що аксіологічний підхід у перспективі гарантуватиме гуманізацію освіти, скільки він орієнтований на всебічне зростання особистості, а також її персональних потреб та інтересів. Зроблено висновок, що аксіологічний підхід передбачає філософсько-педагогічну стратегію, котра гарантуватиме оновлення сучасної вищої освіти зі спрямуванням на європейські ціннісні орієнтири, вимоги сучасного розвиненого суспільства; осягнення молоддю головних суспільних цінностей, що гарантуватиме відповідну поведінку в інтенсивно інтегруючому суспільстві; гарантуватиме утворення норм і етичних правил поведінки у соціальній сфері. Зосереджено увагу на тому, що для гарантування новітнього розвитку людських цінностей в обставинах освітнього процесу в Україні, котрі основуватимуться на аксіологічних принципах, вкрай значущим вважається покращення нормативно-правової бази. Вже здійснено деякі заходи для того, щоб досягти зазначеної мети, зокрема з проголошенням незалежності України сформовано Конституцію України, де визначене спрямування на розвиток цінностей людини. Приєднання нашої держави до Болонського процесу, пріоритет котрого – формування єдиного європейського середовища вищої освіти, й пряме ухвалення Україною Закону «Про вищу освіту», що визначає головні правові, організаційні, фінансові принципи функціонування системи вищої освіти, забезпечує підгрунтя для зростання співробітництва державних органів та бізнесу із закладами вищої освіти відповідно до засад автономії закладів вищої освіти, поєднання освіти із наукою і виробництвом для того, щоб підготувати конкурентоспроможні людські ресурси для високотехнологічного й сучасного зростання держави, для самореалізації людини, гарантування запитів суспільства, ринку праці й держави в кваліфікованих спеціалістах.

Ключові слова: аксіологія, освіта, аксіологічний контекст, освітній процес, філософія освіти, цінності.

Summary

Sobchuk R. O. **Modern philosophy of education in Ukraine: axiological context.** – Article.

The article examines the axiological context of modern philosophy of education in Ukraine. It is considered that axiology is the doctrine of the forms and methods of value-based projection of a person's life aspirations into the future, the choice of guidelines for the current life and the assessment of the past. It is determined that in recent years value orientations have become an important object of scientific research among psychologists, philosophers, teachers, sociologists, historians and cultural scientists. It is substantiated that the axiological approach is based on the understanding of a person as an individual, unique personality who intensively interacts with the environment. It is noted that the axiological approach will ensure the humanization of education in the future, because it is aimed at the comprehensive development of the personality and its individual needs and interests. It is summarized that the axiological approach aims at a philosophical and pedagogical strategy that will ensure the modernization of modern higher education with an orientation towards European values, the requirements of a modern developed society; the assimilation of leading social values by the younger generation, which will ensure adequate behavior in a dynamically integrating society; will ensure the formation of principles and ethical rules of behavior in the social environment. Attention is focused on the fact that in order to ensure the full-fledged modern development of human values in the conditions of the educational process in Ukraine, which will be based on axiological principles, it is very important to improve the regulatory and legal framework. Certain steps have already been taken to achieve this goal, namely, with the proclamation of Ukraine's independence, the Constitution of Ukraine was created, which established an orientation towards the development of individual values. The accession of our state to the Bologna process, the main task of which is the creation of a single European space of higher education. And the immediate adoption by Ukraine of the Law "On Higher Education", which establishes the basic legal, organizational, and financial principles of the functioning of the higher education system, creates conditions for strengthening cooperation between state bodies and business with higher education institutions on the principles of autonomy of higher education institutions, combining education with science and production in order to prepare competitive human capital for the high-tech and innovative development of the country, self-realization of the individual, and meeting the needs of society, the labor market, and the state in qualified specialists.

Key words: axiology, education, axiological context, educational process, philosophy of education, values.

УДК 1: 27-31
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.16

О. Л. Соколовський
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-2228-3040
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та політології
Житомирського державного університету імені Івана Франка

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСІВ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НОВОГО ЧАСУ

Постановка проблеми. Процес інституалізації релігійних організацій нового часу як предмет дослідження був у центрі багатьох наукових розвідок філософії, релігієзнавства, соціології, історіографії. Зарубіжна українознавча традиція має значний методологічний і фактологічний матеріал. Опублікована низка монографій, наукових статей, присвячених Реформації та релігійним організаціям антитринітарного напрямку. Однак аналізується, насамперед, специфіка західноєвропейського та північноамериканського антитринітаризму, історія його становлення і розвитку в період з XIX ст. до наших днів. Антитринітаризм у Східній Європі досліджують вже з середини XVII ст., і найбільший інтерес при цьому викликає історія формування антитринітаризму у Польщі в контексті національно-визвольного і культурного життя західних слов'ян. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, український антитринітаризм все ще оцінюється світовою історіографією як привхідний суб'єкт європейської Реформації та світового антитринітаризму, позбавлений предметності і самодостатності.

Чимало зарубіжних та українознавчих досліджень, насамперед праці, котрі безпосередньо торкаються конфесійного життя, зокрема антитринітарних проявів в Україні, є надзвичайно цінними для наукового пошуку. Вагоме значення відіграють аналітичні дослідження релігійно-культурних процесів у східнослов'янському просторі й Україні. Ці роботи також підготували вивчення вітчизняних Реформації й антитринітаризму.

Метою статті є виявлення теоретичних та методичних засад наукових досліджень процесів інституалізації релігійних організацій нового часу.

Виклад основного матеріалу. Антитринітаризм – елемент християнської культури, що був започаткований у I–II ст. і зазнає еволюційних змін в період європейської Реформації і Нового часу. Дослідження природи цієї течії вимагає вивчення ідейної ґенези духовних процесів Відродження, гуманізму, Реформації. Залежно від ступеня впливу послідовних змін, а також зважаючи на особливості вітчизняної історії, є підстави стверджувати про вплив передреформаційних процесів західноєвропейського та українського формату на специфіку становлення та поширення антитринітаризму в Україні.

Процес входження України під вплив західноєвропейських ренесансних ідей розпочався у передреформаційний період, коли в православному середовищі почали поширюватися впливи західних раціоналістичних рухів (вальденси, катари, альбігойці та ін.) й виникнення на їхній основі течій східноєвропейського православного походження (богумили, «пожидовлені», феодосіани та ін.). За своїм типом і впливом, вкладеним в історію суспільно-політичної думки і культури, східнослов'янський реформаційний рух приналежний не лише східнослов'янській, але й суспільно-європейській культурній історії. Вивчаючи поширення реформаційних ідей в східнослов'янському просторі, деякі дослідники приходить до висновку, що в полемічній літературі зафіксований вияв суспільної свідомості, приналежний східнослов'янському ідейному звичаю, і відноситься до історії східнослов'янської суспільної думки, незважаючи на його генезис [1]. Однак реформаційний рух, на думку вченого, завершився в Польщі і не мав свого продовження в східнослов'янському просторі. Подібний підхід надовго залишився найбільш поширеним в історіософії.

Проте з вивченням передреформаційних рухів православного походження, починаючи від богумилів, стригольників, «пожидовлених», феодосіан, західний вплив Реформації перестав розглядатися як єдине джерело становлення і розвитку антитринітаризму в Україні. Полікультурність України зумовлена перебуванням значної території під впливом Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, це пояснює феномен різноманітності її релігійних традицій. Тому власні національно-відроджувальні процеси в Україні, безперечно, впливали на процеси зародження антитринітаризму.

В українській історіографії проблема антитринітаризму цікавила багатьох авторів, проте вони досліджували її в контексті Реформації та протестантського руху, у зв'язку з подіями XVI–

© О. Л. Соколовський, 2025

XVII ст., звертаючись безпосередньо до окремих течій антитринітаризму, конкретних подій, постатей в Україні. Багатьох вчених до цього певною мірою заохочували дослідження цієї проблеми зарубіжні публікації, як і видання невідомих для широкого загалу вітчизняних пам'яток реформаційно-протестантського характеру. Аналіз останнього, зокрема, знайшов своє відображення у працях таких українських авторів, як Р. Богуславського, В. Боцяновського, С. Вілинського, М. Возняка, І. Дашкевича, Є. Калужняцького, В. Липинського, А. Мержинського, І. Огієнка. Вони були присвячені дослідженню процесів у XVI–XVII ст., спираючись на значну за обсягом та змістом джерельну базу.

При цьому в роботах православних богословів не розкриваються закономірності розвитку антитринітаризму в Україні, не визначається його місце у вітчизняній історії та культурі. До того ж раціоналістичні течії характеризуються як об'єкт антихристиянської релігійності, а власне антитринітаризм – як сектантське, чуже для духовного життя України явище чи ідейно-політичний підступ.

Головний внесок у вивчення вітчизняного антитринітаризму в Україні зробили М. Грушевський, О. Левицький, І. Малишевський, у працях яких релігія присутня як спеціальний об'єкт аналізу, а сам аналіз піднесено на рівень серйозної наукової проблеми. М. Грушевський здійснив спробу узагальненого розгляду реформаційних рухів на українсько-білоруських землях Речі Посполитої [2]. Незважаючи на зміну поглядів ученого на роль вказаних чинників у вітчизняній культурі, він переконаний, що в Україні відбувалися подібні західноєвропейським соціокультурні зміни, спричинені відносинами з Німеччиною, Італією, що привело до входження України у період італійсько-німецького Ренесансу і німецької Реформації. Важливим науковим надбанням М. Грушевського стало започаткування підходу до вивчення реформаційних процесів в Україні не як випадкових та епізодичних, а в їх історико-культурній цілісності.

Подібний підхід намагався застосувати й О. Левицький, який досліджував період зародження соцініанських учень в Україні та їх розвиток у новітній час. У історичному, філософському та релігієзнавчому аналізі О. Левицький розкрив роль антитринітарних і соцініанського рухів у національному відродженні [3], розкрив зв'язок соцініанських осередків в Україні з місцевими вільнодумними й протестантськими рухами [4]; досліджуючи пізні антитринітарні течії, він аналізував їх ідейний зв'язок із вітчизняною релігійною культурою [5]. О. Левицький наголошував на помітному впливі реформаційних рухів на соціокультурні процеси в житті українців й білорусів Речі Посполитої. Він, зокрема, виклав головні пункти вчення соцініан і протиставив послідовний раціоналізм антитринітаріїв віровченню феодосіан. Досліджуючи погляди соцініан на Трійцю, Левицький лаконічно їх інтерпретує й розкриває в положенні, що існує лише один Бог – Бог Ізраїлю, Отець Ісуса Христа. Останній за своєю природою – звичайна людина, хоча й зачата через Духа Святого й народжена Марією. Ісус Христос посланий людям Богом, принісши з неба Божу волю і підтвердивши її істинність власною божественною праведністю, був воскрешений і здобув владу на небі й на землі, ставши істинним Сином Божим. Його місія полягає в посередництві між Богом і людьми у написані Нового Заповіту і вказуванні шляху до спасіння. У зв'язку з цим соцініани відкидали вчення Кальвіна про напередвизначення й Лютера про беззастережну віру, оскільки вона без добрих справ не веде до спасіння [6, с. 21].

В зв'язку з такою оцінкою радикального антитринітаризму, який поширюється в Литві, а згодом і в Україні, О. Левицький дає власну оцінку діяльності соцініанських громад на вітчизняних теренах. На відміну від решти дослідників, він не намагається пояснити поширення антитринітарних ідей через призму соціальних, політичних чи культурних чинників, вважаючи, що якщо першим етапом Реформації була критика зовнішніх зловживань церкви, то згодом «з'явилися сміливі мислителі, які... пішли іншим шляхом і головну увагу звернули на внутрішню сторону римського віровчення, на його догмати» [3, с. 31]. Складно погодитися з твердженням О. Левицького про існування антитринітаризму як єдиного організованого руху, зважаючи на те, що він лише «приєднався до загального реформаційного руху і під його впливом прийняв пропаганду свого віровчення» [3, с. 42]. Беззаперечною цінністю релігієзнавчих розвідок О. Левицького для подальших наукових досліджень антитринітарного руху було те, що він одним із перших звернув особливу увагу і підкреслив такі індивідуальні риси соцініанства, як ідейна віротерпимість, протест проти смертної кари і ведення війн.

Окремі спроби щодо висвітленні цієї проблеми І. Малишевського, М. Возняка, Д. Чижевського, зроблені ними у наукових розвідках не отримали подальшого вагомого продовження. Принцип історизму намагався застосувати І. Франко, який досліджував не лише період зародження протестантських учень в Україні, а й їхній розвиток у новітній час. І. Франко здійснив вагомий історико-культурний і літературно-філологічний аналіз величезного за обсягом джерельного матеріалу (апокрифічної спадщини, писемної й усної літератури, що з'явилась в Україні під впливом

раціоналістичних і містичних течій, автентичних вітчизняних реформаційних і протестантських пам'яток тощо), визначивши основні моменти православно-протестантських культурних взаємовпливів.

Незважаючи на фактологічну цінність наукових досліджень, вивчення антитринітаризму і соцініанства в Україні так і не стало окремою проблемою вітчизняних історико-філософських кіл, а дослідження у дорадянський період залишалися на початковому етапі. Проте саме на початку XX ст. було здійснено систематизацію вітчизняної джерельної бази, з'явилися наукові студії, які досліджували феномен Реформації, визначаючи її роль у національно-культурному відродженні кінця XVI – першої половини XVII ст. Менша увага була звернена на характеристику місця і ролі реформаційних процесів в Україні у загальноєвропейському контексті, вивченні природи антитринітарного руху на східнослов'янських землях, простеженні його подальшої еволюції.

Стосовно спроб обґрунтувати місце у цих процесах антитринітаризму, здійснити спеціальний аналіз самого руху і соцініанства зокрема – ця проблема залишилась нерозв'язаною. У наукових роботах описуються переважно окремі події і постаті, визначається роль і місце соцініанства в освітньому житті чи міжрелігійному протистоянні. Це стосується доробку, який складають публікації М. Возняка й О. Фотинського, присвячені XVI–XVII ст. і побудовані, безперечно, на оригінальній джерельній базі. Особливу увагу серед них привертає монографія «Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні й Білорусії в XVI–XVII ст.» А. Савича [7], в якій автор наголошував на важливій ролі протестантизму та антитринітаризму в культурному житті Речі Посполитої та доводив об'єктивні передумови зародження як протестантизму так і антитринітаризму в Україні.

Релігійним процесам, які відбувались в Україні у XVIII–XIX ст. і вплинули на розвиток пізніх раціоналістичних і антитринітарних течій, присвячені публікації М. Грушевського, Т. Зіньківського, О. Левицького, В. Терлецького, М. Ткаченка, Д. Чижевського. Серед численної літератури, направленої проти антицерковних течій новітнього часу, твори зазначених авторів набувають характеру об'єктивного аналізу причин зародження, розвитку і еволюції раціоналістичних рухів антитринітарного походження. Так, деякі дослідники, яким властива схильність до ідей антитринітарних течій, вважали євангельський рух моделлю братерського життя в Україні. Однак, крім Грушевського, Зінківського, Левицького, більшість релігієзнавчих авторів своїм зверненням до теми лише репрезентували матеріал, в якому повідомляли про порушенням громадських прав у Російській імперії. Однак незважаючи на велику фактологічну базу дослідження, проблема вивчення антитринітарних течій в Україні у XIX ст. також не отримала наукової визначеності.

Пізній антитринітаризм – сталий предмет дослідження науковців, розпочинаючи з радянських часів. Сучасні наукові дослідження за змістом суттєво відрізняються від досліджень радянських часів. Передусім їх методологією: пересиленням критиканства до релігійних об'єднань антиправославного походження і офіційним протистояння шляхом адміністративних утисків, переслідування і правового невизнання. У радянській тоталітарній державі, як і в царській Російській імперії, пізній протестантизм, а саме течії антитринітарного спрямування, як загальновідомо, безжально цькувалися. Майже всі вони були піддані репресіям. Більшість із них були заборонені. Усталений шаблон «секта», «сектанти» застосовувався державною ідеологією і православною церквою для продукування негативної громадської позиції щодо антитринітарних течій. Проте і в цей важкий для антитринітарних течій період академічні релігієзнавці сторонилися від об'єктивної критики. В академічних публікаціях, наскільки це було можливим, безсторонньо освітлювався стан, тенденції розвитку цих антитринітарних течій. Крім того впроваджувались соціологічні дослідження, хоча їх результати і висновки вчених не завжди погоджувались радянським керівництвом.

Варто зазначити, що незважаючи на ідеологічний тиск влади, який зазнавали науковці, здобутки українського релігієзнавства радянського періоду є досить значними. Наукові розробки в даній галузі мають бути ретельно вивченими при умові зняття з цих праць цитат директивних ідеологічних матеріалів партійних з'їздів і пленумів. Такі дослідники як В. Єленський, А. Колодний, В. Любащенко, О. Саган, П. Яроцький, В. Докаш, Л. Филипович, та інші саме в цей період почали досліджувати пізньопротестантські й антитринітарні течії. Незважаючи на фронтальний партійний контроль, релігієзнавцями проводилися об'єктивні, науково обґрунтовані дослідження, які призвели до часткового поступу упередженого ставлення заборонених релігійних організацій.

Науковці в релігієзнавчій галузі в радянські часи проводили зустрічі з віруючими різних конфесій у формі семінарів, зібрань, які давали перспективу вести конструктивні розмови, з одного боку, і сприяли послабленню адміністративного тиску на ці організації, з іншого. Одночасно ці зібрання науковців і віруючих антитринітарних течій знімали з останніх ідеологічно прив'язане клеймо небезпечних фанатиків, закордонних агентів, ворогів народу.

Варто засвідчити, що навіть ідеологічний відділ ЦК Компартії України, а також особливий підрозділ КДБ часто враховували думки науковців, які посилили свою діяльність в умовах перебудови, допомагаючи виходу з підпілля, легалізації і реєстрації різних антитринітарних організацій, а згодом їх реабілітації як жертв політичних репресій. У розсекречених архівах донині залишилися наявні експертні висновки українських релігієзнавців, які ще в середині 80-х рр. сприяли позитивним зрушенням у ставленні до цих об'єднань.

Із самого початку розбудови незалежної України до сьогодення антитринітарні громади, в результаті отриманої і належним способом використаної свободи віросповідання, пройшли закономірний шлях свого інституційного розвитку, від секти до релігійних церковних організацій.

За останні роки в умовах незалежності України дослідження протестантизму й антитринітаризму набуло якісно нових параметрів. Важливим здобутком вітчизняної релігієзнавчої науки стала можливість у використанні джерельної бази (протестантська німецько- і польськомовна література XVI–XVII ст.), оглядово-критичної літератури XIX–XX ст. (зарубіжних і українських дослідників протестантизму), доступом до архівної документалістики, яку, на жаль, не могли використати в радянський період науковці. Протягом останніх років сформувалася нова плеяда українських дослідників, яка отримала широкі можливості використати сучасні здобутки, щоб уникнути тенденційності, упередженості та заідеологізованості у своїх роботах.

У книзі «Історія протестантизму в Україні» її автор В. Любащенко розвінчує негативні стереотипи, об'єктивно аналізує природу релігійного феномена протестантизму й антитринітаризму в духовному житті України. В. Любащенко приходить до висновку, що протестантизм – невід'ємний продукт вітчизняної релігійної історії, який за кількістю послідовників посідає в Україні третє (після православ'я й греко-католицизму) місце, а за відсотком молоді в громадах випереджає всі християнські та нехристиянські течії [8, с. 6]. Це перша у вітчизняній історіографії спроба висвітлення генезису і сучасного стану протестантизму й антитринітаризму в державі. У дослідженні детально проаналізовано зародження антитринітарного руху у контексті явищ Відродження, Реформації й Просвітництва. В еволюції віровчення вітчизняного антитринітаризму простежується не лише вплив європейської реформаційної та пієтичної думки на релігійне життя в Україні, а й вітчизняні витоки і становлення течії. Основна тематика роботи охоплює осмислення особливостей соцініанства його освітню, наукову, перекладацьку й видавничу діяльність. Проаналізовано широкий спектр пізніх антитринітарних течій, які виникли в Україні у XIX–XX ст.

Значне місце у цьому виданні складають публікації, присвячені раціоналістичним рухам, окремим антитринітарним течіям, дослідженню їх духовних витоків, доктринально-інституційного змісту, багатої джерельної бази, розкриттю особливостей функціонування та перспектив розвитку, а також вивченню його ролі в суспільному, політичному, культурному житті. У низці праць обґрунтовано феномен вітчизняного протестантизму та місце антитринітаризму у ренесансно-реформаційних процесах, релігійно-культурній еволюції, сучасної релігійної картини України.

Для теоретико-методичного дослідження особливу вагу має монографія Л. Шугаєвої «Православне сектантство в Україні: особливості трансформації» [9], котра є першою спробою систематичного дослідження православного сектантства в Україні. Вона є чи не єдиною українською дослідницею, яка на рубежі XX–XXI ст. розпочала вивчення суспільно-духовних витоків та віросповідних засад православного сектантства, аналізувати духовно-містичні основи сектантських об'єднань, характеризувати раціоналістичні секти духовного християнства. Автор поєднала історичний аспект розвитку общини з аналізом його віровчення. Ми погоджуємося з авторською точкою зору на ідейно-світоглядну трансформацію феномена течій раціоналістичного та хіліастично-есхатологічного спрямувань і сектантських утворень.

Слід зазначити, що не всі науковці дотримуються сталого підходу до визначення впливу Реформації на національно-культурне життя українських земель. Критичний аналіз праць авторів 90-х рр. XX ст. здійснив С. Савченко, який гостро засудив дослідження попередніх років, вважаючи, що вони «...писалися лише заради фактологічного ілюстрування сумнівної тези, що Україна мала теж свою реформацію і свій ренесанс, як і все інше». Як пояснює сам автор, головна мета його розвідки не в тому, «щоб розвіяти міф про «український ренесанс» чи «правову реформацію», але, сподіваємося, технологія винаходу цих «прогресивних» явищ на українських теренах більш-менш зрозуміла. Вона нескладна: головне «творчо» перекласти та інтерпретувати текст джерела, втиснути його в заготовлену наперед ідеологічну схему, відірвавши цей «витвір» від реального богословського, історичного, ментального контексту та й просто раціонального ґрунту. Подібної точки зору дотримуються й інші дослідники, не всі з яких є прибічниками «українського ренесансу» і «реформації». Зокрема, як стверджує Ярослав Ісаєвич, «деякі українські автори, особливо останнім часом, надто оптимістично називають культуру тієї доби ренесансною». Необхідно, напевно, чіткіше розрізняти сприйняття елементів західної

ренесансної думки і появу на українському ґрунті явищ та процесів, типологічно наближених до тих, які прийнято пов'язувати з ренесансом» [10, с. 74]. Такої ж думки Ярослав Дашкевич, який зазначає, що у сучасній історії української культури спостерігається трохи дивне явище; переконують, що в Україні був західний ренесанс і західний гуманізм [11, с. 79]. А Григорій Грабович ставить питання ще гостріше: «Як узагалі міг існувати Ренесанс на Україні, коли тогочасна українська культура – саме в її системності.., в її духовній спадщині, в усіх видах її духовного, історичного та колективного самоусвідомлення – ще вповні перебувала в руслі візантійщини?» [12, с. 257]. У своєму дослідницькому пошуці автор спирається також на праці сучасних українських істориків, філософів, літературознавців Н. Яковенко, Я. Ісаєвитча, Я. Дашкевича, В. Ульяновського, І. Мицька, С. Плохія, Є. Дзюби, В. Горського, Я. Стратій, І. Паславського, І. Захари, П. Кралюка, В. Колосової, В. Наливайка, В. Шевчука. Присвячені вивченню духовного життя, релігійної думки, ренесансно-реформаційних процесів в Україні, їх твори переконують у плідності подальшого історіософського вивчення протестантизму, вироблення нового погляду на цей феномен релігійної культури.

Висновки. Таким чином, теоретичні та методичні засади наукових досліджень в частині інституалізації релігійних організацій нового часу були присвячені вивченню інституційному змісту релігійних організацій нового часу. Серед них виокремлюється філософсько-релігійний, який був зумовлений з'ясування змісту її онтології, гносеології, антропології, бібліології; історичний аспект, в якому вміщено значний історико-статистичний і джерелознавчий матеріал, що розкриває характер антитринітарних процесів не лише на теренах Польщі, а й в українських етнічних землях; доктринально-інституційний аспект; соціологічний – наукові праці, які досліджували взаємодію антитринітаризму і суспільства, його вплив на соціальну поведінку індивідів, груп, спільнот, процес формування та функціонування социніанських громад і стосунки всередині них й між ними; культурно-освітній – дослідження, які безпосередньо чи опосередковано знайомлять із суспільною і культурною діяльністю відомих діячів антитринітаризму й социніанства, які своїм походженням, життям або церковною практикою були пов'язані з Україною і залишили помітний слід в її культурі.

Література

1. Соколовський О. Л. Просвітницький вектор раннього антитринітаризму. *Гілея: науковий вісник.* 2011. Вип. 46 (№ 16). С. 338–344.

2. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. К. : Освіта, 1992. 192 с.

3. Левицкий О. Социнианство в Польще и Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. *Киевская старина.* 1882. Кн.4. С. 25–57. Кн.5. С. 193–224. Кн. 6. С. 401–432.

4. Левицкий О.О сектантах в Киевщине. *Киевская старина.* К., 1902. Кн.10. С. 1–16.

5. Левицкий О. «Пророк» – многовер и суд над ним в Киеве. *Киевская старина.* К., 1885. Кн.5. С. 79–107.

6. Соколовський О. Л. Місце антитринітаризму в суспільно-політичному житті шляхти України XVI–XVII ст. *Українська полоністика*. 2009. Вип. 6. С. 16–29.

7. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні й Білорусії в XVI–XVII ст. К. : Всеукраїнська Академія Наук, 1929. 333 с.

8. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. Львів : Просвіта, 1995. 350 с.

9. Шугаєва Л. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації: Монографія. Рівне, 2007. 320 с.

10. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми: науково-популярна література. Ін-т Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Видп. ред. Ю. Ясіновський. Львів : 2002. 517 с.

11. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напряму? *Михайло Грушевський і українська історична думка. Збірник матеріалів конференцій.* Львів, 1999. С. 65–85.

12. Грабович Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. К. : Критика, 2003. 631 с.

Анотація

Соколовський О. Л. **Теоретико-методичні засади наукових досліджень процесів інституалізації релігійних організацій нового часу.** – Стаття.

У статті розглядаються теоретичні та методичні засади наукових досліджень в частині інституалізації релігійних організацій нового часу. Висвітлено сучасні проблеми та актуальні питання, яким присвячено наукові роботи вітчизняних вчених з даної проблематики. Визначено головні аспекти наукових досліджень присвячених вивченню інституційного змісту релігійних організацій нового часу: філософсько-релігійний – з'ясування змісту її онтології, гносеології, антропології, бібліології, концептуальної наповненості символічно-знакових систем, світоглядної природи й епістемологічного статусу теологічного соціоетичного учень, моделей осмислення та інтерпретації наявних філософсько-теїстичних традицій; історичний аспект, в якому вміщено значний історико-статистичний і джерелознавчий матеріал, що розкриває характер релігійних процесів не лише на теренах Польщі, а й в українських етнічних землях; культурно-освітній аспект – дослідження, які безпосередньо чи опосередковано знайомлять із суспільною і культурною діяльністю відомих діячів релігійних організацій, які своїм походженням, життям або церковною практикою були пов'язані з Україною і залишили помітний слід в її культурі. З'ясовано, що низка важливих проблем, зокрема соціально-духовні витоки, аналіз віросповідних основ, осмислення релігійно-філософської кон-

цепції, соціальних і релігійних практик, особливості інституалізації релігійних організацій нового часу, залишається недослідженою. Окреслено перспективні напрямки подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики.

Ключові слова: методика наукових досліджень, методи навчання, філософські дисципліни, релігієзнавство, філософсько-релігійний зміст, історіософія.

Summary

Sokolovskyi O. L. **Theoretical and methodological principles of scientific research on the processes of institutionalization of religious organizations of the modern era.** – Article.

The article examines the theoretical and methodological principles of scientific research on the institutionalization of religious organizations of the modern era. It highlights modern problems and topical issues, which are devoted to the scientific works of domestic scientists on this issue. The main aspects of scientific research devoted to the study of the institutional content of modern religious organizations have been identified: philosophical and religious – clarification of the content of its ontology, epistemology, anthropology, bibliology, conceptual fullness of symbolic and sign systems, worldview nature and epistemological status of theological socio-ethical teachings, models of comprehension and interpretation of existing philosophical and theistic traditions; the historical aspect, which contains significant historical, statistical and source material that reveals the nature of religious processes not only in Poland, but also in Ukrainian ethnic lands; cultural and educational aspect – research that directly or indirectly introduces the social and cultural activities of famous figures of religious organizations who, by their origin, life or church practice, were connected with Ukraine and left a noticeable mark on its culture. t was found that a number of important problems, in particular socio-spiritual origins, analysis of religious foundations, understanding of the religious-philosophical concept, social and religious practices, and features of the institutionalization of religious organizations in modern times, remain unexplored. Promising directions for further scientific research on the mentioned issues are outlined.

Key words: scientific research methodology, teaching methods, philosophical disciplines, religious studies, philosophical and religious content, historiosophy.

УДК 130.2:167/168 + 7.01
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.17

Д. Я. Стецько
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-4159-3799
кандидат філософських наук,
докторант кафедри філософії, соціології
та політології імені професора Валерія Скотного
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ РОМАНА ІНҐАРДЕНА ЯК БАЗОВА МОДЕЛЬ АНАЛІЗУ ПРЕДМЕТІВ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми. У своїй статті до «Британської енциклопедії» Е. Гусерль визначив феноменологію як «новий, дескриптивний, філософський метод, на основі якого в кінці минулого століття була створена: 1) апріорна психологічна наука, здатна забезпечити єдино надійну основу, на якій може бути побудована строга емпірична психологія; 2) універсальна філософія, яка може забезпечити нас інструментарієм для систематичного перегляду всіх наук [6]». Спираючись на цю статтю, можна виділити основні моменти феноменології:

1) Інтенційність, тобто фундаментальна характеристика свідомості бути спрямованою на предмет. За допомогою цього поняття Е. Гусерль розглядає предмети, цінності, цілі, допоміжні засоби через той суб'єктивний досвід, у якому вони «являються». Ці «явища» є феноменами, які за своєю природою повинні бути «свідомістю-про» їхніх об'єктів, незалежно від того, чи реальними є самі об'єкти чи ні.

2) Процедури «епохе» (тобто поміщення реального світу в дужки) та феноменологічної редукції, у яких здійснюється звільнення від наївної установки свідомості. Згідно з Е. Гусерлем, феноменологічний опис має два напрямки: ноетичний, або опис акту переживання, і ноематичний, або опис «того, що пережито».

3) Ідея трансцендентальності, а конкретніше – трансцендентальної інтерсуб'єктивності, у яку трансформується психологічна суб'єктивність при здійсненні більш строгого епохе. Трансцендентальна інтерсуб'єктивність «є тою конкретною першоосновою, завдяки якій все те, що трансцендується свідомістю, у тому числі будь-яка реальність у світі, отримує смисл свого існування [6]».

І якщо перші дві базові ідеї феноменології Едмунда Гусерля знайшли своє методологічне застосування та логічний розвиток у працях його учнів та послідовників, то власне остання ідея інтерсуб'єктивності стала предметом дискусій і зазнала суттєвих змін та модифікацій, які стали відправною точкою для їх власних філософських пошуків. Одним з таких його учнів був випускник філософського факультету Роман Інґарден. Застосувавши метод феноменологічної, а саме ейдетичної, редукції, і на основі ідеї інтенційності в сфері літературознавства та естетики він описав структуру та спосіб буття літературного твору як особливого предмету культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософсько-літературознавче вчення Романа Інґардена було предметом досліджень таких науковців як В. Меньок, Т. Масловська, М. Гірняк, Д. Ільницький, естетичний та культурологічний підхід реалізований Н. Жуковою, Л. Левчук, К. Шевчук. В онтологічному аспекті ідеї Р. Інґардена аналізує М. Зайцев. Антропологічно-ціннісний підхід до його філософії застосований К. Шевчук, О. Наконечною та ін. Ідеї Р. Інґардена в констексті розгляду семіотики культури вивчає О. Дарморіз. Проте, наш погляд, власне культурно-філософський вимір феноменології Р. Інардена є недостатньо вивченим.

Метою статті є оцінка теорії мистецтва Р. Інґардена під кутом зору культурно-філософської специфіки та в контексті феноменологічного напрямку філософії, започаткованого Е. Гусерлем.

Проблема смислу та значення – одна з центральних проблем філософії культури. «Раннього» ж Е. Гусерля цікавили передовсім логіко-граматичні проблеми, у яких було закладено фундамент всієї феноменологічної проблематики. Феноменологічна проблема смислу, поставлена в другому томі «Логічних досліджень» Е. Гусерля, склалася в контексті полеміки з логіко-семантичною концепцією Ґ. Фреґе, згідно з якою в дійсності неіснуюче не володіє значенням, хоча може мати смисл. Щодо висловлювань, то значенням є деякий стан справ, а смисл – це *думка про* цей стан справ (вона може бути й істинною, і хибною). Для Е. Гусерля все те, що дається свідомості, навіть якщо це витвір уяви, є предметом свідомості і має значення. При цьому питання про реальне існування предмета «виноситься за дужки». Тому Е. Гусерль у своїх ранніх дослідженнях не відрізняє «значення» і «смисл».

© Д. Я. Стецько, 2025

У Е. Гусерля «значення» («смисл») – це те, про що йде мова у логічному висловлюванні. Це висловлювання є предметним. Ту обставину, що через значення існує відношення до чогось предметного, Е. Гусерль називає «інтенцією значення [2, с. 192]». Через інтенцію значення річ наділяється смислом. Натомість, що має на увазі Роман Інґарден під «інтенційністю»? У його розумінні, власне предметність є інтенційною тоді, коли вона мовби «створена» безпосередньо або за посередництвом акту свідомості, чи, відповідно, множиною таких актів, а чи, нарешті якимсь мовним витвором (наприклад, значенням слова, реченням), який містить надану йому інтенційність.

Висловлювання, або ж «слово», як елементарна складова художнього твору, є значеннєвою одиницею. Власне, суперечка про природу цього значення розгорнулась на початку ХХ століття між представниками логічної школи та феноменологічним вчення Едмунда Гусерля. Останній піддав критиці логічний психологізм, згідно з яким значення слів є психічними станами або елементами потоку конкретних переживань. Грунтуючись на феноменологічних дослідженнях, він проаналізував значення під кутом зору сутності інтенційних актів, стверджуючи що значення слів є «ідеальними предметами» особливого типу. Здавалося, що Едмунд Гусерль запропонував єдино можливе розв'язання проблеми, завдяки якому можна було уникнути помилок психологізму. Проте, ототожнення значення слів з ідеальними предметами особливого типу повинна була б мати наслідком позачасовість значення, і, як, наслідок, його цілковиту незмінність. На підставі цього, Роман Інґарден ставить питання: «яким чином, однак, у такому разу було б зрозумілим, що одне і те саме значення... може об'єднуватись в цілість вищого ряду одного разу з цими, іншого разу з іншими значеннями, що воно виступає в різних місцях речення, і що зазнає при цьому різних модифікацій свого інтенційного чинника напрямку, а також свого формального змісту» [2, с. 224].

Одним із основних моментів феноменології є розрізнення в цілісному переживанні *ідеальної* та *реальної (психічної)* компонент. У цьому плані смисл (значення) є ідеальним, а сам акт надання значення (смислу) відноситься до переживань. Ідеальними є точні вираження природничих наук, але так само й орієнтовані на той чи інший випадок суб'єктивні вираження, якщо вони об'єктивуються, наприклад, у мові. Власне мінливим є суб'єктивний акт надання значення, а не самі значення, під якими розуміються «ідеальні єдності, як у випадку однозначних і об'єктивно стійких, так і у випадку багатозначних і об'єктивно стійких, так і у випадку багатозначних і суб'єктивно забарвлених виражень [2, с. 224]». У Е. Гусерля йдеться про ідеальність як єдність багатоманітного, а не як нормативність. Аналізуючи відношення логічного та психологічного у феноменології Е. Гусерля, Емануель Левінас пише: «Психологічний факт зумовлює логічний феномен не своєю реальністю, а смислом, який рухає ним. Об'єкт мислення – не психологічний зміст. Зміст мислення, наприклад відчуття, «проживається», об'єкти «ідеально» присутні в цих змістах... Відмінність між прожитим і мислимим переважає в гусерлівській критиці психологізму. Воно дозволяє представити свідомість як мислення, як те, що наділене смислом [8, с. 35]». Ідеальність смислу (значення), за Е. Гусерлем, полягає в тому, що він не залежить від психічних характеристик (де, ким, і за яких обставин переживається смисл).

Розрізнення ідеального та реального, значення (смислу) та акту надання значення (смислу), Е. Гусерль конкретизує в «Ідеях І» за допомогою понять «ноеми» і «ноези». Функція сенсоутворення є важливою функцією ноези, котра конституює предметність свідомості. Смисл, що пов'язує різні акти свідомості в одну предметність, називається «матерією», або «ноемою». «У кожної ноеми є «зміст», власне її «смисл», і через нього вона пов'язується зі «своїм» предметом [1, с. 279]». Він установлює відношення до предметного, з одного боку, через певне значення предметного, з іншого, через певний спосіб схоплення, у котрому і проявляється значення. Матерія встановлює значення та визначення предметного. Різні інтенційні відношення можуть стосуватися того самого предмета, але під різними кутами зору. Ноетичний бік інтенційного переживання виконує функцію наділення смислом, з котрим як корелят співвідноситься ноема. Проте повна ноема полягає в цілому комплексі ноематичних моментів, а специфічний момент смислу утворює в ньому тільки необхідне ядро, центральний шар. Будь-яке інтенційне переживання, яке є основою інтенційності, володіє «інтенційним об'єктом», тобто своїм предметним смислом. «Іншими словами: володіти смислом («мати щось на увазі») – це основний характер свідомості взагалі, котрий завдяки цьому є не тільки переживанням, а й переживанням, яке володіє смислом, переживанням ноетичним [1, с. 200]». Отже, безперечною заслугою Е. Гусерля було виявлення ідеального статусу смислу, його незалежності від актів оцінок, бажання і т.д., а також неможливість звести його до уявлень. Прагнучи позбавити логіку психологізму, він розкрив об'єктивність та ідеальність смислу.

Аналізуючи феноменологічний підхід та його відмінність від семіологічного, Жак Дерида зауважує, що Е. Гусерль чітко розмежовує означальний чуттєвий бік та бік означуваного (умоосяжного, ідеального «духовного»), проте об'єктом феноменологічного аналізу стає саме проблема

ідеального значення. Тому феноменологія теоретично експлікує те, що семіотика практикує імпліційно – шар до-мовного або до-семіотичного сенсу, чия присутність мислима й до процесу або системи позначування [3, с. 49].

Перенісши феноменологію у сферу літературознавства і застосовуючи феноменологічний метод до аналізу творів літератури, Роман Інґарден виявляє що розрізнення ідеальної та психологічної складових актів свідомості не є достатнім для того, щоб зрозуміти літературний твір як такий. До яких предметів належить відносити літературні твори – реальних чи ідеальні? Істотною відмінністю між реальними та ідеальними предметами є їх онтологічних статус, а саме характер буття: ідеальні предмети мають автономність (незалежність буття), тобто їх не залежність від часу і простору, а реальні предмети змінні протягом часу, тобто виникають, міняються протягом свого життя і зникають. Звідси ідеальні предмети – позачасові, тобто «вічні», а реальні предмети мають темпоральний характер. В чому може полягати ідеальність твору, передусім він є сукупністю думок (ідей). «Думка є чимсь реальним, вона має бути ... певним окресленим ідеальними смислом, збудованим з певного числа ідеальних значень, які пов'язані між собою в єдину цілісність sui generis» [7, с. 31].

Проте, згідно з Романом Інґарденом, літературний твір не зводиться до ідеальної предметності, оскільки має змінну, темпоральну структуру. Але так само якщо б твір був би лише ідеальним предметом, то було б незрозуміло, як так стається, що воно виникає у певному часі і протягом свого існування може змінюватись. З цієї точки зору він принципово відрізняється від таких ідеальних предметів, наприклад як геометрbчний трикутник чи число 5, чи ідея рівнобічності [7, с. 31–32].

На думку Романа Інґардена, ані психологічне, ані ідеалістичне розв'язання способу існування значеннєвих одиниць не є довговічне. Це чітко засвідчують труднощі, які з'явилися, коли постало завдання з'ясувати проблему способу існування й ідеальності літературного твору. «Однак якщо значення слів і одиниці сенсу вищого порядку не є складниками ні психічного буття, відповідно конкретної свідомості, ні ідеальними предметами особливого типу... передусім висновується, що звиклий поділ усіх предметів на реальні чи ідеальні не є досконалим. Тож треба припустити що існує ще якийсь інший тип предметностей. З іншого боку, заперечувати існування ідеальних понять також необов'язково. Проте останні треба чітко відрізняти від значеннєвих одиниць.

На думку Романа Інґардена, одна з головних рис сутнісної будови літературного твору полягає у тому, що він є витвором, вибудуваним з багатьох гетерогенних шарів. Окремі шари відрізняються між собою характерним для кожного матеріалом і роллю, яку кожен з них відіграє і щодо інших шарів, і щодо будови цілого твору. Літературний твір має органічну будову, цілісність якої саме й випливає зі своєрідних особливостей окремих шарів. Адже серед них існує шар, який вирізняється із-посеред інших, а саме той, що становить структуру всього твору. Ним є шар значеннєвих одиниць. За своєю суттю він зумовлює існування усіх інших шарів, а деякі з них так окреслює із себе самого, що вони одержують в ньому підґрунтя свого буття і своїм вмістом залежать від його властивостей. Отож, як елементи літературного твору, вони невіддільні від цього центрального шару. Цими шарами є: 1) шар звучань слів і звукових витворів вищого ступеня, які вибудовуються на цих перших; 2) шар значеннєвих одиниць різного ступеня; 3) шар різноманітних схематизованих виглядів і континуумів або рядів виглядів; 4) шар зображених предметностей та подій, які з ними відбуваються. Останній шар є «двостороннім»: з одного боку це сторона реченнєвих відповідників (а надто станів речей), які зображають, з іншого – «сторона» предметностей і того, що з ними відбувається, представлених цими реченнями [4, с. 57–58].

Літературні твори – це не лише твори авторів, що мають літературну цінність. «Мають намір вказати таку засадничу структуру, яка була би спільною для всіх творів літератури, без огляду на їх цінність [7, с. 26]. Тобто, у поняття «літературного твору» Р. Інґарден включає будь-який текст, написаний будь-яким автором. Сюди входять також кримінальні романи, які публікуються в газетах чи банальний вірш молодого юнака до коханої. Також, під кутом зору літературного твору Р. Інґарден аналізує наукові праці, які відрізняються від художньої літератури, газетні статті, епістолярні жанри, і навіть кінематограф і театральні спектаклі. Тобто літературний твір – це будь-який текст, а також будь-яке висловлювання.

Таким чином, праці Р. Інґардена спричинилися до того, що у межах феноменологічного аналізу культура стала конститутивним чинником людського існування, специфічно людським оточуючим світом. У цьому ж руслі відбувалася еволюція поглядів Е. Гусерля стосовно переосмислення ідеї інтерсуб'єктивності. І вже у «Картезіанських медитаціях» Е. Гусерль розглядає сферу культури в *горизонті інтерсуб'єктивності*, яка включає в себе низку рівнів, первинним з яких є конституція «іншого я» або «інших взагалі». У цьому горизонті перебувають також «об'єкти з *духовними* предикатами, які, згідно зі своїм походженням і смислом, відсилають нас до суб'єктів, і найчас-

тіше до «інших» суб'єктів і до їхньої конституюючої інтенційності: такими є всі об'єкти культури (книги, різні знаряддя і механізми і тощо), які одначе паралельно несуть у собі смисл досвіду цього існування *для кожного*... [2, с. 196]». Як бачимо, Е. Гусерль розглядає поняття інтерсуб'єктивності досить широко і поширює його на всі можливі предмети та об'єкти культури, а також на інших людей. Світ людей та культури, який конституюється на основі світу природи, є вищим рівнем конкретного об'єктивного світу. Однак щодо цього Е. Гусерль зазначає, що така об'єктивність має обмежений характер, «хоча для мене і для кожної людини світ конкретно даний як світ культури і як наділений смислом доступності для кожного [2, с. 257]».

Згідно з Е. Гусерлем, інтерсуб'єктивність – це основа об'єктивної природи та об'єктивного світу, *спільного для мене та інших «я»*. Об'єктивний світ становить іманентну трансцендентість свідомості, точніше – об'єктивний світ як *ідею*, як ідеальний корелят інтерсуб'єктивного, «...сутнісно пов'язаний із інтерсуб'єктивністю, яка сама конституйована в ідеальній безконечності відкритості й окремі суб'єкти якої наділені конститутивними системами, які є взаємовідповідними і взаємоузгодженими [2, с. 257]».

Феноменологічний аналіз культурного світу, здійснений Е. Гусерлем, представлений в інтенційній аналітиці як: по-перше, іманентний предмет свідомості у потоці переживання, як їхній зміст, що імплікує розмаїті даності, що проявляються як свідомість включеного у нього культурного матеріалу; по-друге, світ «інших», які орієнтуються навколо мого «я» у світі та входять в іманентну сферу в міру тематизації цих інших; по-третє, вторинно конституйована структура, або культура як трансцендентна річ. Таким є тривимірний світ культури, який постає в іпостасях переживань свідомості, міжсуб'єктних взаємин та наданих нам речей, які ще повинні набути для нас сенсу.

Отже, феноменологічні дослідження Едмунда Гусерля та Романа Інґардена розкривають, що поняття «інтерсуб'єктивності як сутнісна риса свідомості виявляє такі свої імплікації: по-перше, вона є певною структурою, спільною для всіх індивідів; по-друге, вона відкрита до інших структур. Запорукою об'єктивності стає, отож, той факт, що інший дивиться на той самий світ, і я можу мати таку саму перспективу світу, якщо опинюся в таких самих часово-просторових умовах» [1, с. 241–242]. Як бачимо, феноменологічний аналіз розглядає конститутивне походження об'єктивного світу як світу, що існує для нас, – до того ж лише на основі наших смислових джерел, – і який не може мати для нас ані смислу, ані існування якимсь іншим чином. А оскільки світ культури є частиною цього об'єктивного світу, то він передусім і в першу чергу повинен розглядатись як інтерсуб'єктивний, в якому суб'єктивне «Я» вступає у взаємовідносини з Іншим, природу котрої нам ще слід детально дослідити.

Висновки. Феноменологія культури, представлена працями Е. Гусерля та Р. Інгардена, протиставилась традиції позитивізму, яка ігнорувала культуру як конститутивний чинник людського існування, і дала можливість створення філософських концепцій, які поставили сферу культури в центр досліджень. Феноменологічний підхід до культури дозволяє розглядати предмети культури як такі, що мають особливий – гетерономний – буттєвий статус, а також володіють специфічним – інтерсуб'єктивним – характером інтенційності, що не зводять їх ані до психологічних переживань суб'єкта, а ні до ідеальних об'єктивних значень. Предмет культури існує лише в моменті його творення або сприйняття (розуміння), в моменті наповнення його новими смислами. «Квінтесенцією» такого предмету культури є художньо-літературний твір, який завдяки своїй поліфонічності містить у собі найбільшу множинність переживань, ідеальних значень, які, тим не менше, становлять єдине ціле. Останнє постає як ідентичність, здатна бути предметом для порозуміння чи не-розуміння між різними суб'єктами, а також тим «мостом», який поєднує різні окремі культури. Різні предмети культури від знаряддя праці до шедевру мистецтва відрізняються різною наповненістю культурними смислами та різною мірою присутності суб'єктивних інтенцій.

Література

1. Гусерль Е. Ідеї чистої феноменології та феноменологічної філософії: Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології. Харків: Фоліо, 2025. 348 с.

2. Гусерль Е. Картезіанські медитації. Вступ до феноменології. Київ : Темпора, 2022. 304 с.

3. Дерріда Жак. Позиції. Бесіди з Анрі Райсом, Юлією Крістєвою, Жаном Луї Удбіном, Гі Скарпетта. Київ : Дух і літера, 1994. 160 с.

4. Інгарден Р. Літературно-художній твір. Львів : Літопис, 2004. 484 с.

5. Husserl E. Logical investigations. 2 volumes, trans. J. N. Findlay. – London/New York : Routledge & Kegan Paul/Humanities Press, 1970. 877 p.

6. Husserl E. Phenomenology (Encyclopedia Britannica). URL: https://www.scribd.com/document/203542319/Husserl-E-Phenomenology-Encyclopedia-Britannica-pdf (дата звернення: 28.04.2025).

7. Ingarden R. O dziele literackim. Warszawa : PWN, 1960. 490 s.

8. Levinas E. Humanism of the other. Urbana, IL : University of Illinois Press, 2006, xlvi + 83 pp.

Анотація

Стецько Д. Я. **Феноменологічна концепція Романа Інґардена як базова модель аналізу предметів культури.** – Стаття.

У статті розглядаються особливості феноменологічного методу Романа Інґардена в контексті феноменології Едмунда Гусерля. Аналізуються такі феноменологічні поняття як «інтенційність», «значення» («смисл»), «інтерсуб'єктивність». Висвітлюється яким чином ці поняття застосовуються Р. Інґарденом до аналізу літературно-художнього твору, як особливого предмету культури. Такий твір розуміється ним як досить широко і включає в себе широке коло творів мистецтвом, які оперують зі «словом». Базовими характеристиками такого твору мистецтва є багатошаровість та поліфонічність: багатошаровість культурного твору включає в себе природну складову як мовленнєво-звуковий шар та ідеальну складову як сукупність ідеальних значень. Проте, психофізична та ідеальна складові не вичерпують всієї повноти твору. Застосувавши метод феноменологічної, а саме ейдетичної, редукції, і на основі ідеї інтенційності в сфері літературознавства та естетики Р. Інґарден описав структуру та спосіб буття літературного твору як особливого предмету культури. Цей спосіб буття має гетерономний, а саме інтенційний, характер. Це означає, що такий твір існує лише тоді, коли він читається, тобто сприймається іншим суб'єктом, котрий актуалізує смисли та значення, втілені автором, а також доповнює їх своїми смислами. Цей предмет культури є синтезом реального та ідеального, психологічного та апріорного, часового (темпорального) та позачасового («вічного»). Особливу увагу заслуговує таке бачення Р. Інґарденом літературно-художнього твору як інтерсуб'єктивного творіння. Обґрунтовується можливість розширення феноменологічного аналізу Р. Інґардена стосовно ширшого спектру культурних предметів в аспекті концепту «інтерсуб'єктивності». Власне, через «інтерсуб'єктивність» предмет культури позбавляється свого суб'єктивного змісту, і набуває «об'єктивного» характеру через доступність для кожного. Важливим тут постає ідея «Іншого» як сукупність іншого досвіду, яка стає можливою через наявність спільних смислів.

Ключові слова: феноменологія, філософія культури, культура, інтенційність, інтерсуб'єктивність, смисл, значення, свідомість.

Summary

Stetsko D. Ya. **The phenomenological concept of the Roman Ingarden's as a basic model for analyzing cultural objects.** – Article.

The article examines the features of Roman Ingarden's phenomenological method in the context of Edmund Husserl's phenomenology. The author analyzes such phenomenological concepts as "intentionality", 'meaning', "intersubjectivity". The article highlights how those concepts are applied by Roman Ingarden to the analysis of a literary and artistic work as a special subject of culture. He understands such a work as quite broadly and includes a wide range of works of art that operate with the "word". The basic characteristics of such a work of art are multilayered and polyphonic: the multilayered nature of a cultural work includes a natural component as a speech and sound layer and an ideal component as a set of ideal meanings. However, the psycho-physical and ideal components do not exhaust the fullness of the work. Applying the method of phenomenological, namely eidetic, reduction, and on the basis of the idea of intentionality in the field of literary criticism and aesthetics, Roman Ingarden described the structure and mode of being of a literary work as a special subject of culture. This way of being has a heteronomous, namely intentional, character. This means that such a work exists only when it is read, that is, perceived by another subject who actualizes the senses and meanings embodied by the author and adds his own meanings to them. This cultural object is a synthesis of the real and the ideal, the psychological and the a priori, the temporal and the timeless ("eternal"). Particularly noteworthy is Roman Ingarden's vision of a literary and artistic work as an intersubjective creation. The article substantiates the possibility of expanding R. Ingharden's phenomenological analysis to a wider range of cultural subjects in terms of the concept of "intersubjectivity". In fact, through "intersubjectivity" a cultural object loses its subjective content and acquires an "objective" character through its accessibility to everyone. The idea of the "Other" as a set of other experiences, which becomes possible due to the presence of common senses, is important here.

Key words: phenomenology, philosophy of culture, culture, intentionality, intersubjectivity, sense, meaning, consciousness.

УДК 101.351.004+305-055.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.18

О. В. Уваркіна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9053-2016
доктор філософських наук, професор,
учений секретар
Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

А. А. Матійко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6947-5958
доктор філософії,
старший викладач
Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

О. С. Шевчук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2866-439X
аспірантка
Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

КІБЕРГОРИЗОНТИ ҐЕНДЕРУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ

Постановка проблеми. На вістрі цифровізації світового інформаційного простору та в умовах військової агресії рф проти України актуалізація філософського наукового дискурсу проблем ґендеру в сфері безпеки та оборони є одним з ключових завдань подолання ґендерних стереотипів серед військовослужбовців. У нових моделях ґендерної ідентичності часто-густо визначається експоненційне зростання активності жінок-військовослужбовців у сфері кібербезпеки та трансформація ґендерного розриву паритетних прав і можливостей жінок і чоловіків у фаховому кіберсередовищі. Тому філософська рефлексія концептуальних точок зору на проблемний горизонт ґендерної рівності крізь призму неминучої інтеграції у світовий кіберпростір, безумовно, посилює парадигмальну складову розвитку системи кібербезпеки та кіберосвіти.

Аналіз останніх наукових публікацій засвідчив багатоманітність дослідницьких підходів до проблем ґендеру та відсутність понятійної демаркації у питанні ґендерної рівності. Переважна кількість системних досліджень (Н. Буковинська, Ю Гончарова, А. Грибовська, Н. Камінська, С. Кругова, Л. Наливайко, Н. Романова, Л. Сірко та інші) присвячена вивченню нормативно-правового забезпечення державної ґендерної політики та її реформуванню в умовах євроінтеграції (Н. Баласинович, О. Горулько, І. Грицай, О. Лазора, Л. Марценюк, Н. Щербак, І. Юник та інші). Разом з тим визначається концентрація наукового інтересу конвенційно узгоджених досліджень ґендерних перспектив у сфері безпеки та оборони (Р.Каленичеко, Л. Кримець, О. Перунова та інші) та науковим пошукам ґендерних аспектів у сучасній кібербезпеці (В. Лучик, С. Лучик, О. Манжай, А. Матійко, В. Носов, О. Шевчук, О. Уваркіна).

Спробам філософської рефлексії ґендерних питань присвячені наукові праці сучасних дослідників С. Верезомської, О.Запорожченка, І. Майданюк, Р. Множинської, але вимога філософської сумлінності потребує подальшої наукової розвідки кібергоризонтів ґендерних векторів сталого розвитку інформаційного суспільства для посилення національної безпеки України у кіберпросторі.

Метою статті є з'ясування сутності і особливих ознак основних принципів ґендерної рівності у секторі безпеки та оборони через переосмислення традиційних підходів до взаємовідносин між чоловіками та жінками у професійної сфері, яка пов'язана з кіберпростором.

Виклад основного матеріалу. Актуальність проблематики ґендерної рівності не викликає сумніву, оскільки у фаховому середовищі домінує консенсус як щодо «формування принципово нових, звільнених від усталених стереотипів [1, с. 27]» ґендерних відносин в Україні, так

© О. В. Уваркіна, А. А. Матійко, О. С. Шевчук, 2025

і з приводу потенціального розширення практичної участі жінок в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Варто зазначити, що повноцінний науковий дискурс щодо питання ґендерної рівності у концептуальному полі має еволюційний характер. Крізь призму багатьох концептів треба відзначити доволі категоричні гендерні вердикти німецького філософа Еріха Фромма та сучасного американського соціолога та професіоніста Майкла Кіммена, які досліджували породження ґендерних відмінностей, застерігаючи суспільство від надмірної соціалізації та стандартизації відносин між жінками та чоловіками, що може привести до втрати ґендерної та статевої ідентичності, а ще гірше, до відмови від власної індивідуальності [2, 3]. Акцентуючи увагу на хиткому балансі між ґендерною та статевою рівністю, ідеї відомих науковців на довгий час сконцентрували дослідження фахівців у парадигмальному розвитку ґендерної теорії через необхідність формування ґендерної компетентності суспільства та розробку сучасної правової бази для вирішення ґендерних проблем.

Як результат, маємо максимально спрямоване на вирішення проблем ґендерної нерівності сучасне національне законодавство з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на основі ратифікованих актів міжнародного права. На думку сучасних українських науковців (О. Лазор, І. Юник) процеси трансформації правових механізмів та реалізації ґендерної політики в Україні продовжуються та мають значний прогрес у питанні легітимації найважливіших ґендерно-паритетних принципів і прав громадян. Дослідники встановили, що «законодавство України не містить дискримінаційних норм і обмежень, які стосуються участі жінок і чоловіків у політичній чи громадській діяльності, однак відсутній перелік спеціальних ґендерних механізмів і процедури їх впровадження, санкції за порушення ґендерного законодавства» [4, с. 42]. З огляду на важливість конституційно закріпленого питання ґендерної рівності, процеси удосконалення правових механізмів у питанні ґендерних експертиз та впровадження у нормативно-правові акти ґендерних санкцій та стимулів, безсумнівно, стануть новим перспективним етапом євроінтеграції ґендерної політики в Україні.

Однак розуміючи, що повноцінний науковий дискурс питання ґендерної рівності у правовому полі має еволюційний характер, фахова дослідниця Н. Романова зазначає, що треба «висвітлювати ґендерну рівність не лише як правову, а й як міждисциплінарну категорію [5, с. 73]». Динамічні можливості розвивати ґендерну ідею та впроваджувати ґендерно-паритетні принципи у цьому напряму праксеологічно можливо лише через систему освітнього потенціалу. Тому основні базові принципи реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків зазначені у Стратегії впровадження ґендерної рівності у сфері освіти до 2030 року (далі – Стратегія), зокрема: повага до людської гідності та недискримінації у нормативно-правових документах; посилення ролі закладів освіти у координації дій суб'єктів реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, інклюзивності та протидії насильству, зокрема за ознакою статі; посилення компетенції і можливості професійної спільноти фахівчинь і фахівців з питань ґендерної рівності, розширення міжнародного співробітництва у сфері ґендеру; запобігання та протидія будь-якій дискримінації, впровадження практик інклюзивності у сфері освіти як основи для подолання наслідків військових дій і післявоєнної відбудови України [6].

Особливу увагу Стратегія приділяє особливостям ґендерної політики у секторі безпеки та оборони та чітко визначає основні освітні пріоритети військової підготовки нового покоління сучасних українських фахівців, наприклад: «забезпечення паритетності відображення внеску жінок у перемогу як у військовій, так і цивільній сфері, в навчальних програмах та освітньому середовищі; забезпечення військової, національно-патріотичної підготовки в закладах освіти різного рівня, позбавлення стереотипних уявлень про роль жінок і чоловіків; забезпечення інституційної взаємодії із сектором оборони і безпеки в частині розроблення тренінгових програм для суб'єктів освітньої діяльності з питань поводження, самозахисту і первинної допомоги під час екстремальних ситуацій, у тому числі в умовах воєнного стану; забезпечення у системі професійної (професійно-технічної) освіти заохочення жінок до опанування актуальними в контексті післявоєнного відновлення на ринку праці професіями незалежно від ґендерних стереотипів; підвищення рівня обізнаності про зв'язок ґендерних питань і питань безпеки, відповідних стандартів та практики на національному та міжнародному рівні; участь освітян у реалізації проектів із забезпечення ефективного демократичного цивільного контролю за Збройними Силами і сектором безпеки і оборони з урахуванням вимоги щодо забезпечення на постійній основі прав людини, ґендерної рівності і міжнародного гуманітарного права у сфері освіти [6]».

Філософська рефлексія освітнього потенціалу у секторі безпеки та оборони показала, що протягом останніх років суттєво відчувається дефіцит фахівців з кібербезпеки у всіх сферах діяльності, а їх підготовка стає одним з пріоритетних завдань освітньої державної політики. Ураховуючи кардинальну зміну безпекової ситуації, яка пов'язана

з військовою агресією рф проти України, актуальність підготовки кіберфахівців телеологічно зростає, трансгресує і темпорально відповідає сучасним вимогам [7, с. 36].

Спираючись на звіт Державної служби спецзв'язку та захисту інформації України (далі – Держспецзв'язку) дослідники ґендерної рівності у кібербезпеці (В. Лучик, С. Лучик, О. Манжай, В. Носов) зазначають про те, що тільки у першому півріччі 2024 року, кількість атак на сектор безпеки та оборони країни зросла удвічі, а кількість кіберінцидентів із зараження шкідливим програмним забезпеченням – на 90%. Згідно їх дослідженню сектор безпеки і оборони, до якого відносяться і кіберфахівчині Держспецзв'язку, нагально потребує високопрофесійних кіберспеціалістів для забезпечення і кіберзахисту, і кібербезпеки вітчизняного інформаційного простору [8, с. 274].

Варто зазначити, що на державному рівні Рада національної безпеки та оборони оголосила про запуск національної ініціативи для посилення ролі жінок у кібербезпеці. Тому наприкінці 2024 року національна ініціатива підвищення ґендерної рівності та залучення жінок до стратегічних і оперативних завдань у кіберпросторі України стала головною темою засідання Національного кластера кібербезпеки «Роль жінок у забезпеченні кіберстійкості України: виклики та перспективи», на якому обговорювалися питання ґендерного балансу, приклади здатності кіберфахівчінь протидіяти кіберзагрозам та успішно вирішувати найскладніші кіберзавдання, а також візії інклюзивності у стратегічно важливій сфері кібербезпеки [9].

Разом з тим, в аналітичному узагальненні тенденцій розвитку глобального ринку кіберфахівців у 2024 році організація Global Cybersecurity Forum «Cybersecurity Workforce Report: Bridging the Workforce Shortage and Skills Gap» зазначає, що кількість жінок, які працюють у сфері кібербезпеки, залишається майже незмінною з року в рік, і що відсоток жінок у галузі, ймовірно, коливається від 20% до 25%. Між іншим, найменший відсоток у військової сфері, а найбільший – у сфері хмарних сервісів, автомобільних компаніях та будівництві [10].

За таких обставин, аналітики все частіше звертаються до питання про те, кого взагалі варто віднести до когорти кіберфахівців. Наприклад, NICE Framework пропонує 52 робочі ролі для визначення того, хто відноситься до спеціалістів у сфері кібербезпеки, а Національний науковий фонд США (NSF) спільно з Національним центром науки та інженерної статистики (NCSES) пропонують дивитись на це питання ширше, виокремлюючи щонайменше три великі категорії працівників: ядро кіберфахівців (IT фахівці); працівники залучені до сфери кібербезпеки (різноманітні інженери); суміжна робоча сила (фахівці, які мають окремі навички з NICE Framework) [10].

Принагідно зазначимо, що сучасні науковці вже відмовляються від дихотомічного уявлення про поняття «кібербезпека» та «кіберзахист» і вважають, що ці «терміни взаємопов'язані, взаємозалежні та спрямовані та реалізацію стабільних шляхів комунікації в кіберпростору», і що «кіберзахист це процесуальна складова до реалізації сталої кібербезпеки» [11, с. 188].

Світові аналітики, зазначають, що майже всі звіти організацій про стан глобального ринку кіберфахівців у 2024 році приділяють увагу темі залучення жінок до сфери кібербезпеки. Деякі дослідження, наприклад ICS2 "Cybersecurity Workforce Study", визначають появу протягом 5 останніх років позитивних тенденцій у залученні жінок до сфери кібербезпеки. а саме: з кожним роком кіберфахівчинь стає більше і вони охочіше йдуть у сферу кібербезпеки; жінки значно частіше ніж чоловіки мають вчені ступені (кваліфікації магістра та доктора) з профільних кібердисциплін, мають однакову кількість сертифікатів з чоловіками, але при цьому більше з них планують отримати нові сертифікати ніж чоловіки (27 відсотків проти 24); жінки які працюють в сфері кібербезпеки частіше задоволені своєю роботою ніж чоловіки (76% проти 70%) [10].

Ці позитивні тенденції відчутні і у вітчизняному стані ґендерного розриву. Наукові джерела стверджують, що в індексі ґендерного розриву Україна з 81 місця у 2022 році піднялась на 63 місце в 2024 році [8, с. 272].

Впроваджуючи основні принципи ґендерної політики Стратегії у сфері освіти для сектору безпеки та оборони, на початку 2025 року серед представниць Національного університету оборони України, Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Української військово-медичної академії та Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова була проведена дискусія на тему «Інтеграція ґендерних перспектив у військову освіту: найкращі практики та шляхи розвитку». За результатами обговорення спікери визначили основні амплітудні зміни у ґендерному питанні військовослужбовців: повномасштабне вторгнення змінило сприйняття ролі жінок у війську, що призвело до помітного збільшення кількості курсанток у всіх вищих військових навчальних закладах; стала помітною лідерська роль ґендерних радниць у військових закладах освіти, які забезпечують рівні можливості для всіх курсантів і курсанток; розробляються та впроваджуються окремі освітні модулі з ґендерної тематики; військові виші створюють механізми для координації інтеграції ґендерних перспектив.

Втім, учасники заходу засвідчили, що попри позитивні зміни ґендерні стереотипи ще залишаються актуальними, тому треба нагально актуалізувати впровадження системного підходу до інтеграції ґендерних перспектив у військову освіту [12].

Також для обговорення ключових викликів та розвитку інноваційних рішень у сфері кібербезпеки був організований захід "Cyber Innovations and Resilience: Women4Cyber Talks", у якому брали участь представники Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Служби з питань інформаційної безпеки та кібербезпеки Апарату РНБО України, Наукової асоціації кібербезпеки України, Центру для жінок в кібербезпеці (США), Європейської організації з кібербезпеки (ECSO) [13]. Провідні фахівці у сфері кібербезпеки обговорювали питання протидії кіберзагрозам у реаліях сьогодення та потужну участь кіберфахівчинь у впровадженні українського інноваційного досвіду в кібербезпеці.

Враховуючи те, що у сучасної архітектурі системи кібербезпеки все більш надається перевага фахівцям з практичними навичками, вже протягом 5 останніх років українські кіберфахівчині постійно залучаються до багатьох міжнародних програм, метою яких є сприяння повноцінному, рівноправному та значущому представництву жінок у сфері кібербезпеки та професійна менторська підтримка для успішної побудови кар'єри та виходу на лідерські позиції в цій критично важливій сфері. Наприклад, для подолання ґендерного розриву галузі кібербезпеки була створена ініціатива Her CyberTracks – унікальна навчально-менторська програма для жінок, які прагнуть побудувати або посилити свою кар'єру в кібербезпеці. Цю програму спільно реалізують ITU-D та GIZ у партнерстві з UNODC та EU CyberNet/LAC4 за фінансової підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини. У програмі беруть участь жінки із вибраних країн регіонів Африки, Арабських країн, колишнього СНД, Європи та Америки. Програма передбачає комплексні тренінги з розвитку кіберспроможностей жінок, навчання нетворкінгу та індивідуального менторства від провідних лідерів галузі. Крім того, жінки отримують знання з технології формування лідерських навичок та техніки переговорів, практичне навчання з використанням реальних інструментів кіберзахисту, дізнаються про типології кіберзлочинів і законодавчі рамки, а також про практичні методи кіберрозслідувань.

Така ініціатива, щодо заохочення жінок до професійного кіберпростору, безумовно, актуалізує просування ґендерної рівності в сфері кібербезпеки, розширює розуміння її різноманітності у публічному просторі, що зі свого боку, впевнено зменшує ґендерний гістерезис.

Висновки дослідження і перспективи подальших пошуків. Рефлектуючи з приводу різноманітних траєкторій сучасної ґендерної політики в сфері кібербезпеки, можна підвести результуючу риску щодо відчутних змін у проблемах ґендерної рівності, а саме: вітчизняне нормативно-правове підґрунтя для вирішення ґендерних проблем достатньо ратифіковане до міжнародних ґендерних актів, хоча і має правові прогалини (ґендерна сегрегація, ґендерні санкції, ґендерні стимули); публічне обговорення питань протидії кіберзагрозам у реаліях сьогодення та потужної участі кіберфахівчинь у впровадженні українського інноваційного досвіду у кіберпросторі, поступово впливає на суспільні стереотипи упередженого ставлення щодо професійних кібербезпекових компетенцій жінок, а також відкриває нові перспективи для подолання ґендерного розриву у сфері кібербезпеки; формування ґендерної компетентності у секторі безпеки та оборони через освітній потенціал має надзвичайне значення у зміцненні кіберстійкості України та становленні нової когорти найбільш кваліфікованих кіберфахівців серед жінок; набуття практичного досвіду у міжнародних програмах, професійна менторська підтримка для успішної побудови кар'єри та виходу на лідерські позиції у критично важливій сфері кібербезпеки стає невід'ємною складовою інтенційного збільшення кількості кіберфахівчинь для реконструкції традиційної матриці ґендеру у сфері кібербезпеки.

Перспективними напрямками українських ґендерних конотацій вважаємо збільшення аналітичних досліджень ринку кіберфахівців, їх змінних тенденцій та викликів у сучасному кібербезпековому просторі.

Література

1. Костюк Н., Антонюк О. Ґендерна рівність. *Аспекти публічного управління.* Том 8, № 3, 2000. С. 25–37. DOI: https://doi.org/10.15421/152067.

2. Фромм Е. Мистецтво любові / Еріх Фромм; пер. з англ. В.Кучменко. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 192 с.

3. Кіммел Майкл С. Ґендероване суспільство /Пер. з англ. Київ : Сфера. 2023. 490 с.

4. Лазор О.Д., Лазор О.Я., Юник, І.Г. Трансформація правового механізму формування та реалізації ґендерної політики в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* Вип. 2, 2023. С. 36–43. DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.2.6.

5. Романова Н.В. Еволюція доктринальних джерел з питань ґендерної рівності. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, 2020. № 1 (19). С. 73–80. DOI: https://doi.org/10.33270/04201901.73.

6. Про схвалення Стратегії впровадження ґендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022–2024 роки з її реалізації.

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2022 р. № 1163-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2022-р#Text.

7. Ананьїн В.О., Уваркіна О.В. Політичні візії кіберосвіти. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. праць. Київ, 2023. Випуск 1(57). С. 35–39. DOI https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280780.

8. Лучик Л. Д, Манжай О. В., Носов В. В., Лучик В. Є. Ґендерна рівність у кібербезпеці. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка.* № 3 (27), 2025. С. 269–284. DOI: https://doi.org/ 10.28925/2663-4023.2025.27.742.

9. Роль жінок у зміцненні кіберстійкості України стала головною темою засідання Національного кластера кібербезпеки. URL: https://www.rnbo.gov.ua/en/Diialnist/7087.html.

10. Стан глобального ринку кіберфахівців (cyber workforce) у 2024 році: основні цифри та тенденції. URL: https://cadep.org.ua/wp-content/uploads/2025/02/cadep_am_womenincyber_2024.pdf.

11. Загородня Ю. В. Можливості політики кіберзахисту в зовнішніх процесах. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2024. №. 48. С. 187–191. DOI: https:// doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.29.

12. Інтеграція ґендерних перспектив у військову освіту: найкращі практики та шляхи розвитку. URL: https://www.widukraine.org/uk/resources/integrating-gender-perspectives-into-military-education-highlights-from-our-recent-discussion?fbclid=IwY2xjawJ1rvxleHRuA2FlbQIxMABicmlkETBrV0R5bVJ5MHNFWHBCMUJuAR4JLQvbs3dyAskX5ud_KcMLCy8tnQcviImmrFBCorbQL7b8-Ugse5B10i_Tpw_aem_c2OsWcBkc7Ji9IDrZU9DdQ.

13. Cyber Innovations and Resilience: Women4Cyber Talks. (2024). URL: https://women4cyber.eu/wp-content/uploads/2024/10/Women4Cyber-Declaration-2024_final_30-09-2024.pdf.

Анотація

Уваркіна О. В., Матійко А. А., Шевчук О. С. **Кібергоризонти ґендеру: соціально-філософська рефлексія.** – Стаття.

У статті розглядаються актуальні проблеми розвитку системи кібербезпеки, які потребують рефлексії основних та нових понятійних конструктів ґендерних відносин. Мета дослідження полягає у визначенні сутності і особливих ознак основних принципів ґендерної рівності у секторі безпеки та оборони через переосмислення традиційних підходів до взаємовідносин між чоловіками та жінками у професійної сфері, яка пов'язана з кіберпростором. Для досягнення поставленої мети була визначена методологічна основа дослідження на рівні філософських та загальнонаукових положень: систематизації, аналізу, синтезу, екстраполяції та спрощення. У результаті дослідження визначено, що в умовах нових випробувань кібервійни актуальність визнання фахових кіберкомпетентостей жінок спрямовує державну ґендерну політику до імплементації міжнародних нормативно-правових актів у вітчизняне правове поле, регулюючі тим самим всебічний розвиток ґендеру у сфері кібербезпеки. У статті з'ясовано, що інтенція збільшення кількості кіберфахівчинь для реконструкції традиційної матриці ґендеру у сфері кібербезпеки полягає у змінах в українському законодавстві положень про стратегічні цілі впровадження ґендерної рівності у сфері освіти та осучаснення її структури. Рефлексія концептуального каркасу ґендерної рівності визначила величезну кількість різноманітних парадигм оновлення освітнього курикулуму у цьому аспекті, однак виявила необхідність акцентування на проблемах розвитку основних ґендерних принципів у сфері кіберзахисту та тенденціям трансгресії у становленні нової когорти найбільш кваліфікованих кіберфахівців серед жінок. Дослідження проблем ґендерної рівності у сфері кібербезпеки дозволило виявити освітні ресурси галузі та її подальший розвиток за підтримки міжнародний організацій та кращих зразків підготовки військових кіберфахівців.

Ключові слова: кібербезпека, кіберфахівчиня, ґендерна рівність, ґендерна компетентність, сектор безпеки та оборони.

Summary

Uvarkina O. V., Matiiko A. A., Shevchuk O. S. **Cyber horizons of gender: socio-philosophical reflection.** – Article.

The article examines the current problems of cybersecurity system development, which require reflection on the basic and new conceptual constructs of gender relations. The purpose of the research is to define the essence and specific features of the basic principles of gender equality in the security and defence sector by rethinking traditional approaches to the relationship between men and women in the professional sphere related to cyberspace. To achieve this goal, the methodological basis of the study at the level of philosophical and general scientific principles was determined: systematisation, analysis, synthesis, extrapolation and simplification. The study found that in the context of new challenges of cyber warfare, the relevance of recognizing women's professional cyber competencies directs the State gender policy towards the implementation of international legal acts into the national legal framework, thereby regulating the comprehensive development of gender in the field of cybersecurity. The article shows that the intention to increase the number of female cyber professionals in order to reconstruct the traditional gender matrix in the field of cybersecurity consist in changes the provisions in Ukrainian legislation on the strategic goals of gender equality in education and to modernize its structure. Reflection on the conceptual framework of gender equality has identified a huge number of different paradigms for updating the educational curriculum in this aspect, but has revealed the need to focus on the problems of developing basic gender principles in the field of cyber defense and the transgression trends in the formation of a new cohort of the most qualified cyber specialists among women. The study of gender equality issues in the field of cybersecurity has helped to identify educational resources in the field and its further development with the support of international organizations and best practices in the training of military cyber specialists.

Key words: cybersecurity, cyber specialist, gender equality, gender competence, security and defense sector.

УДК 1:001(075.8)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.19

А. О. Шевель
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7129-1859
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та правосуддя
Сумського національного аграрного університету

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ

Постановка проблеми. Проблема суспільного ідеалу є однією з ключових у філософії, оскільки вона визначає напрямки соціального розвитку, моральні та політичні цінності, а також уявлення про справедливість і благо. Філософський аналіз суспільного ідеалу дозволяє зрозуміти його природу, функції та історичну еволюцію, а також оцінити можливості його реалізації в реальному суспільстві.

Необхідність переосмислення сутності ідеалу людини, з одного боку, сформувала думку про те, що сучасне цивілізоване суспільство може бути деідеологізованим, що передбачає відсутність ідеалу в усіх його проявах. Втім, на погляд провідних сучасних філософів, саме аналіз суспільного ідеалу дає змогу зрозуміти його роль у формуванні суспільних процесів, виявити історичні закономірності та оцінити перспективи його реалізації. Незважаючи на те, що жоден ідеал не може бути повністю втілений, він слугує важливим орієнтиром для розвитку суспільства, задаючи вектор його морального, політичного та економічного вдосконалення.

В нашому дослідженні ми спираємося на ідеї Жака Фреско, який пропонує альтернативний напрямок для суспільства (розумне та гуманне застосування науки і техніки, що допоможе визначити курс розвитку майбутнього, захищаючи при цьому довкілля.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Початок нового тисячоліття виявився часом кардинальних соціальних, економічних, політичних та культурних трансформацій, що зумовили переосмислення ціннісних орієнтирів особистості та суспільства. Соціально-політичні та культурно-національні події, що відбуваються у внутрішньому та зовнішньому житті людства вимагають належного переосмислення основ самоідентифікації людини. Стрімкий цивілізаційний поступ зумовив необхідність пошуку надійного смислоутворюючого підгрунтя для життєдіяльності людини. Саме таким, на нашу думку, є суспільний ідеал, який сприятиме формуванню нової соціальної моделі.

Як зазначає Жак Фреско: мета нової соціальної моделі – набір стимулів, не спрямованих на реалізацію таких обмежених та егоїстичних цілей, як багатство, власність та влада. Нові стимули спонукатимуть людей до самореалізації та творчості як у матеріальному, так і в духовному плані.

Футуролог стверджував: «Ми живемо в часи, коли інновації в науці та технологіях можуть легко створити достаток для всіх людей світу. У нас більше немає необхідності у свідомому зниженні ефективності за допомогою запланованого старіння, щоб зберегти застарілу грошову систему, яка не відповідає сьогоднішнім вимогам. Якщо нам щиро небайдужа доля довкілля та людства, якщо ми дійсно хочемо покласти край війнам, територіальним суперечкам, злочинності, бідності та голоду, ми маємо переглянути соціальні процеси, відповідальні за більшість наших проблем».

Питання соціального ідеалу тою чи іншою мірою цікавило майже усіх відомих філософів. Серед них можна виділити таких відомих українських дослідників, як В. Барков, В. Корнієнко, М. Попович, Т. Розова, З. Самчук, В. Шинкарук.

Мета дослідження – визначити роль суспільного ідеалу у формуванні суспільних процесів, виявити історичні закономірності його формування та оцінити перспективи його реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «ідеал» має своїми витоками платонівське вчення про ідеї, згідно з яким ідеї є причинами, зразками чуттєвих речей, за якими речі створені; мета, до якої прагнуть чуттєві істоти; нарешті поняття про основу цих речей. Ідеал, таким чином, є одним з втілень ідеї: зразок, норма, ідеальний образ, що визначає бажання, надії і вчинки людей. Він має найважливіші властивості ідеї в платонівському розумінні: існує вічно, незалежно від реальних об'єктів, незмінний і абсолютний, в силу цього осягнутий розумом, позамежний для чуттєвого споглядання. У Платона, однак, є думка про те, що ідеал досягається, дякуючи дії потойбічних божих сил. Саме вони приводять, наприклад, поетів в екстатичний стан. І тоді їх творіння набувають особливостей ідеалу. «Поети ж – ніщо інше, як тлумачі волі богів, одержимі кожен тим богом, який ним володіє». Ця думка була потім підсилена неоплатоніками.

© А. О. Шевель, 2025

Ідеалізм Платона виник і досяг своєї досконалості після того, як філософ був проданий в рабство. Він зрозумів низ, падіння людини в рабському стані, захотів відірвати людину від рабства, з яким ототожнював перебування людини на землі. Платон універсуалізував рабський стан людини, представив світ як печеру, населену тіннями абсолюту.

Таким чином, абсолют, обтяжений нескінченністю, а світ речей, світ творів позбавлений її, і завдяки цьому він є особливо близький людині. Людина має відношення до нескінченності, Абсолюту, але це відношітення опосередковане, через світ близьких речей і творів. Ця ідея проходить через всю філософію в різних іпостасях, різних варіантах, то загострюється, згасає, адже не зникає з горизонту. Варто зазначити, що проблема абсолюту в філософії актуалізує проблему людини. Усім відомо, що найбільшим поборником філософської антропології був Кант. Його відомі питання: що я можу знати, що мені належить робити, на що можу сподіватися узагальнюються в одному питанні: що є людина? У всякому разі, всі питання в такій же мірі адресовані Абсолюту. Усі кантівськи критики в більшій мірі – це філософсько-антропологічні реалії ставлення до Абсолюту. Особливо це гостро виражається в кантівській етиці, тотожній, за великим рахунком, з біблійної мудрістю і біблійної етикою, в естетиці, яка має проект гуссерлівскої феноменології. Гуссерль редукував феноменологію Канта, бо його феноменологія пішла від кантівського імперативу явленносіті речі, замінила його необов'язковістю ставлення до світу – конституюванням [2, с. 137]

За Кантом, ідеал – це досконаліть і завершеність. Він виступає не як реальна мета людської діяльності, а як певні регулятивні принципи розуму, даючи йому певне направлення і окреслюючи межі теоретичної і практичної діяльності. Ідеал є практично недосяжним, а розвиток людства – східці на нескінченому шляху до нього.

Гегелівське поняття світоглядного ідеалу, що виходить з його загальної філософської концепції, переносить кантівський безконечний рух дійсності до ідеалу на досягнення самого ідеалу. Цим шляхом відбуваються перетворення ідеалу в суперечливу єдність скінченого і нескінченого, безперервний рух від однієї стадії розвитку духу до другої. Ідеал виявляється залежним від зміни дійсності: в міру її розвитку розвивається і прогресує її ідеал. Цей нескінчений розвиток ідеалу настільки релятивізує його, що виникає необхідність пошуку точки опори для всієї гегелівської системи, і такою стає свобода як пізнана необхідність. Саме вона і виявляється єдиним абсолютом гегелівської системи. Самопізнання духу, що завершується гегелівською філософією, є закінченням руху до ідеалу.

Для регуляції соціального життя, суспільних відносин суспільство не може обійтися без звернення до тих чи інших абсолютних утворень. Це ідеали, цінності, норми. Вони виконують функції еталонів поведінки і діяльності, а найголовніше – служать основою і обґрунтуванням рішень, оцінок, дій. Причому останнім, або навіть остаточним обґрунтуванням. Саме ця функція вимагає, щоб ідеали, цінності і норми, про які йдеться, мали незаперечний і загальний характер, тобто були абсолютними.

Іншими словами, вищі цінності мають абсолютно позитивне значення для всіх людей. Значимість вищих цінностей визначається не потребами та інтересами окремої особистості, а тим, що вони відбивають родові властивості людини у їх вищому прояві. Завдяки їм поведінка окремої конкретної особистості направляється в русло, вироблене людською культурою за час існування людства. У світоглядні цінності втілюється, таким чином, загальнолюдський досвід. І разом з тим вона – нездійсненна мета, яка, однак, впливає на всю людську діяльність. Цінність зв'язує людину с людством, його минулим, дійсним і майбутнім. Будучи ідеалом, що узагальнює досвід десятків поколінь і разом з тим враховує те, чого вони не змогли досягнути, який спрямовує людину на ці нескорені вершини, цінність через культуру включає конкретну людину в буття світу, робить її особисте буття універсальним за своїм змістом [3, с. 19].

Отже, абсолют є всезагальною досконалістю, а ідеал – конкретною метою або взірцем, що відображає певний аспект абсолюту. Наприклад, у Гегеля ідеал є моментом самопізнання абсолютного Духа, а в Канта – регулятивним принципом для людського розуму.

Таким чином ідеал – це конкретизація абсолюту в межах людського мислення, тоді як абсолют – це гранична основа всього існуючого.

Український філософ Кислий А.О. виділяє такі підстави актуальності аналізу суспільного ідеалу:

1. Інтенсивний розвиток техніки і технологій, підвищення ролі інформації та можливостей окремої людини мати доступ та вплив на життя планетарного масштабу.

2. Відмова від класичних ідеалів та плюралістичні підходи до інтерпретації феномену суспільних ідеалів можливі лише на основі створення багатовимірної толерантної картини суспільного життя.

3. Сучасна технократизація науки і світогляду людей призвела до послаблення впливу гуманітарних наук в суспільстві. В результаті цього люди не можуть отримати відповідей на ключові сенсожиттєві питання, не мають опертя на багатовіковий духовний досвід людства. Це демонструє катастрофічну слабкість людини в умовах соці-

ально-культурних змін, їх неготовність до адекватних відповідей на виклики сьогодення.

4. У вітчизняній філософії XX століття сфера формування універсальних та об'єктивних знань як результату пізнання була пріоритетною для більшості дослідників, а сфера створення цінностей та ідеалів, що високою мірою пов'язана з суб'єктивізмом та ідеалізмом, залишалась на маргінезі філософського дискурсу.

5. Одним із актуальних питань сучасної філософії є суб'єктивізм як концепція ключової ролі внутрішнього особистого фактору в бутті. Домінування об'єктивізму в науці і філософії викликає критику з боку філософської антропології, а вивчення сфери суб'єктивного є одним із найменш розроблених напрямків у філософській традиції, не дивлячись на значні спроби подолання цього пробілу [1, с. 157].

Сьогодні ми живемо в часи стрімкого цивілізаційного поступу, що зумовив необхідність пошуку надійного смислоутворюючого підгрунтя для життєдіяльності людини.

Засобом існування соціальної реальності виступає людська діяльність, що проявляється у різноманітних соціальних процесах і явищах, з властивими їм специфічними закономірностями. У ході такого аналізу з'являється можливість сформулювати та уточнити сутнісні ознаки та зміст поняття суспільства, що можливо зробити за допомогою розкриття внутрішніх зв'язків цього феномену з відповідними категоріями філософії. Предметом філософського аналізу виступає знання загального про цілісність суспільного (колективного, групового, спільного) буття, про умови та фактори його розвитку; соціальні процеси та явища, викликані людською діяльністю. У цьому важливо і необхідно розкрити співвідношення, взаємодію різних сфер і компонентів суспільства, людини, соціальної та природної реальності.

Суспільство здатне змінювати не тільки своє існування, а й стан навколишньої реальності на основі накопичення, зберігання, переробки та трансляції соціального досвіду за допомогою діяльності соціальних інститутів та використання різних знакових систем.

Широкі можливості філософського аналізу дозволяють не лише досліджувати відносини соціального досвіду, зв'язки суспільства з іншими сферами навколишньої реальності, осмислюючи загальні проблеми буття природи та людини, а й вивчити специфічні закономірності існування та розвитку, різноманітні прояви суспільної життєдіяльності людей, характерні саме для неї як особливої форми буття світу загалом. Це означає, що за допомогою філософського аналізу може бути представлений інтегральний погляд на світ буття людей загалом.

Тим не менш, поняття соціальної реальності в цьому ряду є основним, оскільки в результаті його застосування у філософських дослідженнях суспільства забезпечується функціонування провідного принципу філософського розуміння навколишнього світу – соціального досвіду об'єктивності. Соціальна реальність є сукупністю умов життя, які виступають перед членами суспільства об'єктивними обставинами їх існування. Як частина зовнішнього світу, соціальна реальність має властивості об'єктивної реальності, тому її вивчення орієнтується на розуміння не того, що нам дається за допомогою органів почуттів, індивідуальних уявлень та образів, а на пізнання її сутнісних характеристик, що існують поза і незалежно від людської свідомості. Як правило, соціальна реальність ототожнюється із суспільством, взятим у нерозривній єдності з людиною. У зв'язку з цим, основним способом існування соціальної реальності є людська діяльність, справжній філософський аналіз суспільства як соціальної реальності має базуватися на вимогах принципу органічної єдності суспільства, людини та навколишнього світу [5, с. 126]

Про це писав Жак Фреско, його філософія базується на активному переосмисленні сучасного суспільства, прагненні до створення ідеального ладу та викорененні соціальних нерівностей.

У своїх ідеях Фреско підкреслює важливість усвідомленого вибору та відмову від пасивного способу життя. Згідно з його поглядами, людство повинно об'єднатися, щоб вирішити глобальні проблеми, такі як екологічна криза та війни. Він вірить, що тільки спільними зусиллями ми зможемо побудувати ідеальне суспільство, в якому всі люди матимуть рівні можливості та доступ до всього необхідного для щасливого життя.

«Ми не можемо вирішити проблеми, які створилися у минулому, залишаючи їхні корені без змін. Ми повинні змінити підходи та переглянути наші цінності, щоб створити нове суспільство, де права та потреби людини будуть в центрі» – наголошує Фреско [4, с. 127].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Здійснивши філософський аналіз суспільного ідеалу ми визначили його роль у формуванні суспільних процесів, виявили історичні закономірності та оцінили перспективи його реалізації. Незважаючи на те, що жоден ідеал не може бути повністю втілений, він слугує важливим орієнтиром для розвитку суспільства, задаючи вектор його морального, політичного та економічного вдосконалення.

Сьогодні коли проблеми людства є величезними і глобальними і за своїм масштабом, і за впливом, вони не можуть бути вирішені якоюсь

країною поодинці. Концепція загального надбання за своєю суттю є глобальною, але реалізовуватися вона повинна локально.

Почати треба з того, що спільного у різних людей. Усі соціальні системи, незважаючи на політичну філософію, релігійні переконання та традиції, в результаті залежать від таких природних ресурсів як чисте повітря, вода, орні землі, а для забезпечення високого рівня життя – від промислового обладнання та технічного персоналу. Високий рівень життя може бути досягнутий шляхом розумного та гуманного застосування науки та технологій при використанні глобального системного підходу. Коли гроші та корисливі інтереси зживуть себе, взаємодія країн буде спрямована на досягнення спільних цілей у спільних інтересах. Завдяки такому підходу зникнуть штучні кордони держав, що розділяють людей. Ці ідеї філософії Жако Фреско. Метою їх реалізації було створення раціонального і гармонійного світу, який забезпечуватиме комфортне і благополучне життя всіх людей. Винахідник вірив, що технології та наукові розробки можуть допомогти подолати наявні проблеми та зробити світ кращим місцем для життя.

Література

1. Кислий А. О. Суспільний ідеал як предмет соціально-філософського аналізу Релігія, філософія, культура: матеріали Міждисциплінарної всеукраїнської науково-теоретичної конференції (м.Чернігів, 29 жовтня 2015 р.). Чернігів : ЧНПУ, 2016. С. 157–163.

2. Легенький І. Ю. Абсолют, ідея, ідеал у філософській традиції. Культура і мистецтво у сучасному світі. Вип. 20. 2019. С. 137–146.

3. Макутон П. Я. Світоглядні ідеали і цінності, їх місце і роль в культурі. *Actual problems of mind*. (4). С.19–30.

4. Transformative Learning in Troubling Times: Investing in Hopenull. *Society and Business Review*. 2011.Т. 6. Issue. 1. С. 27–38.

5. Чорна Л. В. Роль ідеалу у світоглядному просторі постмодерну. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Вип. 14. 2016. С. 126–129.

Анотація

Шевель А. О. **Філософський аналіз суспільного ідеалу.** – Стаття.

У статті розглядається філософський аналіз суспільного ідеалу, завдяки якому можна не лише досліджувати відносини, соціальний досвід, зв'язки суспільства з іншими сферами навколишньої реальності, осмислюючи загальні проблеми буття природи та людини, а й вивчити специфічні закономірності існування та розвитку, різноманітні прояви суспільної життєдіяльності людей, характерні саме для неї як особливої форми буття світу загалом. За допомогою філософського аналізу може бути представлений інтегральний погляд на світ буття людей загалом.

Філософський аналіз суспільства як соціальної реальності базується на вимогах принципу органічної єдності суспільства, людини та навколишнього світу, він дозволяє узагальнити емпіричний матеріал і може бути підставою для розробки актуальної і соціально значимої теорії.

В статті автор наголошує на ідеях Жак Фреско, філософія якого базується на активному переосмисленні сучасного суспільства, прагненні до створення ідеального ладу та викорененні соціальних нерівностей.

Отже, суспільний ідеал – це таке явище, яке тотожне своїй сутності. Сутність даного явища не завжди розкривається у всій своїй повноті, стає доступною на емпіричному чи раціональному рівні. Суспільний ідеал – це не відображення об'єктивної реальності, а навпаки, – відповідність тому, якою вона повинна бути. Тобто це, перш за все, уявлення про шляхи зміни існуючого суспільного стану. Цей ідеал формується на основі умов, в яких проживає людина, виходячи із усвідомлення людиною тих необхідних змін, яких вона потребує і здатна досягнути за визначеним сценарієм. Адекватно відображаючи бажану реальність суспільний ідеал визначає целепокладання людської діяльності.

Багато громадських діячів, філософів, соціологів, політиків прагнули не тільки виявити шляхи формування ідеалу, але й розкрити способи його практичної реалізації, на думку автора, мета нової соціальної моделі, розроблена Жаком Фреско, це набір стимулів, не спрямованих на реалізацію таких обмежених та егоїстичних цілей, як багатство, власність та влада. Нові стимули спонукатимуть людей до самореалізації та творчості як у матеріальному, так і в духовному плані. Створення нової системи цінностей, в якій турбота про навколишнє середовище та людей зводиться в абсолют, це і є суттю суспільного ідеалу.

Ключові слова: абсолют, загальнолюдський досвід, ідеал, ідея, людська діяльність, норми, соціальне життя, соціальна модель, соціальний досвід, суспільні відносини, суспільне буття, соціальна реальність, цінності.

Summary

Shevel A. O. **Philosophical analysis of the social ideal.** – Article.

The article considers the philosophical analysis of the social ideal, thanks to which it is possible not only to study the relations, social experience, connections of society with other spheres of the surrounding reality, comprehending the general problems of the existence of nature and man, but also to study the specific laws of existence and development, various manifestations of the social life of people, characteristic of it as a special form of the existence of the world in general. With the help of philosophical analysis, an integral view of the world of human existence in general can be presented.

The philosophical analysis of society as a social reality is based on the requirements of the principle of the organic unity of society, man and the surrounding world, it allows to generalize empirical material and can be the basis for the development of a relevant and socially significant theory.

In the article, the author emphasizes the ideas of Jacques Fresco, whose philosophy is based on an active rethinking of modern society, the desire to create an ideal order and the eradication of social inequalities.

Therefore, a social ideal is a phenomenon that is identical to its essence. The essence of a given phenomenon is not always revealed in its entirety, becomes accessible at the empirical or rational level. A social ideal is not a reflection of objective reality, but rather, a correspondence to what it should be. That is, it is, first of all, an idea of the ways to change the existing social state. This ideal is formed on the basis of the conditions in which a person lives, based on a person's awareness of the necessary changes that he needs and is able to achieve according to a certain scenario. Adequately reflecting the desired reality, the social ideal determines the goal-setting of human activity.

Many public figures, philosophers, sociologists, politicians sought not only to identify ways of forming an ideal, but also to reveal ways of its practical implementation, according to the author, the goal of the new social model developed by Jacques Fresco is a set of incentives not aimed at the implementation of such limited and selfish goals as wealth, property and power. New incentives will encourage people to self-realization and creativity both in the material and spiritual terms. The creation of a new system of values, in which care for the environment and people is reduced to an absolute, is the essence of the social ideal.

Key words: absolute, universal human experience, ideal, idea, human activity, norms, social life, social model, social experience, social relations, social existence, social reality, values.

УДК 130.2:316.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.20

О. О. Штепа
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-0500-3000
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка

Н. О. Зінченко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3247-3836
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Полтавського державного медичного університету

С. В. Коваленко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5622-6357
викладач циклової комісії гуманітарної підготовки,
спеціаліст вищої категорії
Відокремленого структурного підрозділу
«Полтавський фаховий коледж нафти і газу»
Національного університету
«Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

МАСОВА КУЛЬТУРА В ГЛОБАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Постановка проблеми. У сучасному світі, позначеному стрімкою глобалізацією та технологічним прогресом, масова культура набуває безпрецедентного впливу на соціальні, політичні та культурні процеси. Проникаючи у всі сфери життя, від повсякденних практик до формування ідентичностей та ціннісних орієнтацій, вона стає важливим об'єктом наукового осмислення. Феномен масової культури є складним і багатогранним, охоплюючи широкий спектр культурних продуктів і практик, що поширюються через різноманітні медіаканали. Її вплив відчувається як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, формуючи суспільні настрої та визначаючи культурні тренди. У контексті глобалізації масова культура виступає потужною силою, що трансформує традиційні культурні межі та сприяє виникненню нових форм комунікації та взаємодії. Водночас, вона породжує питання про збереження культурної самобутності та протистояння культурній гомогенізації. Аналіз цих процесів є надзвичайно важливим для розуміння динаміки сучасного суспільства. У цій статті ми зосередимося на соціально-філософському осмисленні масової культури в глобальному дискурсі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останні дослідження масової культури в глобальному контексті демонструють зростаючий інтерес до її гібридних форм, що яскраво ілюструє, наприклад, праця Арджуна Аппарадураї про «культурні потоки» та їхню динаміку в епоху глобалізації. Публікації, як-от дослідження Мануеля Кастельса про «мережеве суспільство», часто зосереджуються на впливі цифрових технологій та соціальних медіа на поширення масової культури та формування нових віртуальних спільнот. Значна увага приділяється вивченню ролі масової культури у процесах ідентифікації та самовизначення, що глибоко аналізується в роботах Зигмунта Баумана щодо «плинної сучасності» та її впливу на індивідуальність. Багато досліджень, наприклад, праці Наомі Кляйн про "No Logo", аналізують комерціалізацію культури та її вплив на автентичність місцевих традицій. Зростає кількість праць, що розглядають масову культуру як арену боротьби за культурні сенси та політичний вплив, що досліджує, зокрема, Стюарт Голл у своїх працях про рецепцію медіатекстів. Окремий напрямок досліджень, представлений роботами Ульріха Бека про «суспільство ризику», присвячений вивченню рецепції глобальних культурних продуктів на локальних рівнях та процесам їх адаптації. Нові публікації, такі як дослідження Гілларі Бернштейн про «культурну апропріацію», також досліджують питання культурної нерівності та доступу до продуктів масової культури в різних регіонах світу. Методологічно спостерігається тенденція до використання міждисциплінарних підходів, що поєднують соціологічні, філософські та культурологічні перспек-

© О. О. Штепа, Н. О. Зінченко, С. В. Коваленко, 2025

тиви, що відображено у збірниках під редакцією Джона Томлінсона. Загалом сучасні дослідження, спираючись на фундамент праць класиків та новітні емпіричні дані, підкреслюють складність та динамічність взаємодії між глобальними та локальними культурними контекстами у сфері масової культури.

Мета статті – здійснити соціально-філософський аналіз масової культури в глобальному дискурсі; показати суть та значення даної філософської та культурологічної категорії у процесі формування нових ціннісних та світоглядних орієнтирів.

Виклад основного матеріалу. Масова культура – це сукупність продуктів і явищ, що створюються для широкого споживання і розраховані на задоволення масових потреб. Вона відрізняється від елітарної культури, яка орієнтована на вузьке коло інтелектуалів, і народної культури, що передається з покоління в покоління в межах певної спільноти. С. Русаков відзначає, що масова культура пов'язана з масовим розповсюдженням технологій тиражування культурних текстів і згідно «теорії двох культур», що отримала розповсюдження у 60-ті роки XX століття – це культура низького художнього рівня, яка ґрунтується на стереотипах, міфологемах сприйняття, пов'язана з рекламним бізнесом, комерцією тощо. Тому, на думку дослідника, часто її звинувачують в інтелектуальній і духовній низькості, в шаблонності і вульгарності, в естетичній мізерності. Обґрунтовану критику маскультури, яка маніпулює свідомістю людей дали Ортега-і-Гасет, Теодор Адорно, Юрґен Габермас та інші філософи [7, с. 326].

Ключові характеристики масової культури:

– **Масовість**. Орієнтація на широкі верстви населення.

– **Стандартизація**. Використання шаблонів і стереотипів.

– **Комерціалізація**. Призначення для отримання прибутку.

– **Ефективність.** Легке сприйняття і запам'ятовування.

– **Глобалізація**. Поширення за межами національних кордонів.

Л. Дротянко слушно зауважує, що масова культура як феномен суспільства споживання відтворює інтенцію останнього на отримання задоволення – чи то від перегляду блокбастера, чи від відвідування модних магазину й кафе, чи від споглядання реклами, що манить придбанням нових товарів і, як наслідок, теж приносить задоволення. В реаліях же інформаційної ери масова культура набуває нових ознак: вона перетворюється на систему символів і знаків, що тиражуються з небаченою раніше швидкістю та використовуються вправними диригентами як засоби маніпуляції масовою свідомістю. Сама масова культура перетворюється на знакову систему – популярні брендів одягу, автомобілів, годинників, мобільних телефонів, музики, фільмів, книг тощо. Самі знаки виявляються не стільки відображенням реальності, скільки її викривленням, а отже, є «симулякрами» (Ж. Бодрійяр) реальності.

Дослідниця вважає, що сучасний етап функціонування масової культури посилює розрив між поколіннями, оскільки молодь більше схильна до сприйняття «картинок», образів, що заміщують собою дійсні речі, аніж до роботи інтелекту. І в цьому теж криється турбота про отримання задоволення. Ці зміни не можна оцінити однозначно. Це особливість суспільства в ситуації нестабільності, мозаїчності, розмитості культурних смислів, загалом багатозначності. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у процесі функціонування феноменів масової культури суттєво поглиблює їх невизначеність, символічний характер. Певним чином стан масової культури репрезентує стан суспільства в ситуації постмодерну. І хоча масова культура є багатоаспектною (в ній культурологи виділяють кіч-культуру, мід-культуру та арт-культуру), все ж вона орієнтована на гомогенну аудиторію і спирається на емоційно-чуттєве, ірраціональне, колективне у сприйнятті дійсності [2, с. 144].

При цьому необхідно розмежовувати масову та популярну культури. Відштовхнувшись від розуміння культури як облаштування, плекання, виховання, майстерності, вдосконалення, Т. Лютий говорить про високі зразки творчого освоєння світу. Проте, одночасно з елітарною культурою існувала народна, традиційна, низова (популярна) культура, головними ознаками якої була доступність, поширеність, неофіційність, периферійність, неоднорідність і субкультурність. Ці дві іпостасі тривалий час не вступали в жорсткий антагонізм. Індустріалізація й урбанізація активізували розвиток мас-медій, які допомогли наблизити здобутки цивілізації до більшості людей. Але ринкові механізми поширення благ були визначені диктатом комерційної успішності. Художньо-естетичні риси культури не відповідали прагматичним вимогам, а тому були замінені маркетинговими алгоритмами масового виробництва. Формувалися механізми нав'язування, невідворотність яких досягалася як результат загального конформізму, інфантильності й споживацтва. Коли ці тенденції чітко проявилися, вони отримали назву «масова культура». Однак, було б перебільшенням зводити все суспільство до примітивного рівня. Популярні тенденції, що визначають прагнення до задоволення людських потреб, враховуючи шанс протистояти формам примусу, дозволяють говорити про нетотожність маскульту і поп-культури. Популярна культура,

з точки зору дослідника, залишається цариною формування ідей, у якій соціальні гравці втілюють свої уявлення та цінності. Водночас він відзначає, що маскульт є регресивним варіантом поп-культури в новітні часи, а тому важливо вивчати контексти трансформації культурних реалій, аби відслідковувати ці складні тенденції [4, с. 97].

Як ми вже зазначали, однією з найбільш фундаментальних ознак масової культури є її глобалізований характер. Ю. Шайгородський доречно зауважує, що складність дослідження глобалізаційних процесів полягає в необхідності врахування старих і напрацювання нових моделей суспільних трансформацій, насамперед через вдосконалення політичної системи, реорганізацію політичної влади, механізмів її функціонування, формування нової політичної еліти та ефективну взаємодію влади і громадськості [8, с. 74].

Сучасні економісти констатують, що глобалізація має значний вплив на економічний та політичний розвиток світу, відкриваючи нові можливості для інтеграції в міжнародні ринки, залучення іноземних інвестицій та технологічного оновлення. Однак цей процес супроводжується і серйозними викликами, такими як зростання соціальної нерівності, відтік кваліфікованих кадрів та загрозою національній безпеці [6]. Внаслідок глобалізації відбуваються й неоднозначні культурні процеси. Світові медіа, Інтернет, міжнародний бізнес створюють умови для швидкого поширення культурних продуктів по всій планеті. Це, у свою чергу, призводить до:

– **Уніфікації культур**. Згладжуються культурні відмінності між народами.

– **Культурної імперіалізації**. Домінування культурних продуктів окремих країн (наприклад, США).

– **Локалізації**. Адаптація глобальних культурних продуктів до місцевих умов.

– **Глобалізації локального**. Поширення місцевих культурних явищ на міжнародному рівні.

О. Данільян та О. Дзьобань вважають, що глобалізація культури у сучасному світі – це діалектично суперечливий процес, в якому тенденції інтеграції та диференціації, конфліктів та співпраці, універсалізації та партикуляризації не виключають одна одну, а є взаємно зумовленими тенденціями розвитку. Глобалізацію культури та її протиріччя варто тлумачити в двох вимірах: у масштабі соціуму, а також у масштабі системи соціумів. Розглядаючи проблеми глобалізації культури в першому вимірі, на думку дослідників, необхідно пам'ятати, що культура будь-якого соціуму є складною системою, елементами (підсистемами) якої є традиційні та інноваційні культурні форми, субкультури різних соціальних спільнот, груп, етносів, релігійних конфесій тощо. В умовах глобалізації інноваційні культурні форми зазвичай виступають продуктом впливу країн-лідерів, які нав'язують менш розвиненим країнам свої культурні норми та зразки. Усі соціокультурні елементи конкретного суспільства об'єднуються в єдину систему на основі загальнозначущих для даного соціуму цінностей, що являють собою певний фундамент, на якому ґрунтується культурне розмаїття. Найважливішими консолідуючими началами суспільства, які згуртовують його елементи в єдиний соціокультурний організм, є: спільність їхньої історії, економічного життя, психічних якостей, мови, релігійних та моральних цінностей тощо. Загальнозначущими цінностями наділені і різні соціокультурні системи [1, с. 32].

Т. Шмєльова вважає, що в сучасному постмодерністичному світі глобалізація характеризується співіснуванням різних культур. Категорія «співіснування» має на увазі тісну взаємодію цих культур та представників, які несуть ту чи іншу культуру. Ця взаємодія з часом, під впливом розвитку науки й технологій, активізується: розвивається інфраструктура міст, змінюється тип техніки, а Інтернет та засоби масової комунікації прискорюють ритм життя людей. Відповідно термін «взаємодія» починає замінюватися терміном «взаємопроникнення» або «взаємовплив», що, безумовно, відбивається на житті людей. Саме в цьому контексті, на думку дослідниці, доречно говорити про поняття глобалізації [9, с. 209–210].

На тлі такого «взаємопроникнення» виникають так звані «гібридні» культури.

Культурна гібридизація, у широкому сенсі, означає змішування та поєднання різних культурних форм, практик, ідентичностей та значень, що призводить до виникнення нових, часто непередбачуваних культурних феноменів. У контексті масової культури цей процес проявляється у багатьох аспектах:

– **Змішування жанрів та стилів.** Глобальна масова культура часто продукує гібридні форми мистецтва, музики, моди та кінематографу, що поєднують елементи різних національних традицій та сучасних трендів. Наприклад, музичні жанри, що виникають на перетині західної поп-музики та місцевих фольклорних мотивів, або кінофільми, які поєднують голлівудські наративні структури з естетикою східних бойових мистецтв.

– **Адаптація та переосмислення глобальних продуктів на локальному рівні.** Глобальні культурні продукти, потрапляючи в нові культурні контексти, рідко залишаються незмінними. Вони адаптуються, переосмислюються та інтегруються в місцеві традиції, набуваючи нових значень та форм. Прикладом може слугувати адаптація

популярних телевізійних форматів з урахуванням місцевих культурних особливостей та гумору.

– **Виникнення транскультурних ідентичностей.** Глобальна масова культура сприяє формуванню нових, гібридних ідентичностей, особливо серед молоді, яка зростає в умовах вільного доступу до різноманітних культурних впливів. Ці ідентичності можуть поєднувати елементи національної культури з глобальними трендами, створюючи складні та багатогранні самовідчуття.

– **Глокалізація як форма гібридизації.** Концепція глокалізації, запропонована Роландом Робертсоном, підкреслює взаємодію глобальних та локальних сил у формуванні культурних ландшафтів. Масова культура часто використовує локальні елементи для підвищення своєї привабливості на конкретних ринках, створюючи гібридні продукти, що поєднують глобальні стандарти з місцевою специфікою.

Процес культурної гібридизації не є однозначним і може мати як позитивні, так і потенційно негативні наслідки. З одного боку, він сприяє культурному обміну, збагаченню та інноваціям, розширює культурні горизонти та сприяє толерантності. З іншого боку, існує ризик втрати культурної автентичності, домінування одних культурних впливів над іншими та комерціалізації культурної спадщини.

Висновки. Масова культура, як глобалізаційний феномен сучасності, є закономірним наслідком техніко-технологічної модернізації культури та суспільства, її можливостей та перспектив, а також вираженням тенденцій культурної універсалізації, і тому вона є найважливішою предметною сферою філософських досліджень, пов'язаних з проблемами розвитку сучасної культури в умовах модернізації, глобалізації та глобальних проблем. В цілому вона має розглядатися як одна з основних рушійних сил культурної глобалізації. Внаслідок її зростаючого впливу в аспекті світоглядної функції культури, функцій інкультурації та соціалізації індивідів, соціальних груп, співтовариств велике значення набуває проблема її ціннісного змісту.

Масова культура породжена насамперед сукупністю об'єктивних причин та тенденцій, які закладені в універсальних рисах самої культури як загальнолюдського, властивого всім державам і етносам явища, а також в об'єктивній логіці її розвитку в умовах становлення цілісних структур, які складаються в процесі багатоаспектної глобалізації, що охопила тепер уже практично всі сфери суспільного життя. Таким чином, масову культуру не варто тлумачити як неодмінну втрату духовності, творчості і тим більше як знищення національних культур. У ній найбільш повноцінно проявляється специфіка світу, що глобалізується, його уніфікація, що нерідко і небезпідставно пов'язується з «техногенною» культурою «потоку», «конвеєра», «штампу». Водночас її варто характеризувати і як явище цілком закономірне і навіть позитивне, якщо бачити в ній адекватну реакцію культури в цілому на сучасний світ, що ускладнюється і дедалі більше формується в єдину цілісність.

Підсумовуючи наше дослідження варто наголосити на тому, що всупереч поширеній думці глобалізація не стільки нівелює національні культури, скільки стимулює їх до відокремлення перед натиском з боку все більшого впливу на них масової культури. Більше того, вона активізує їхній опір зовнішньому впливу, підтримує імунітет самозбереження та зміцнює опір чужорідному впливу. Як наслідок, беручи до уваги об'єктивний характер і неминучість як глобалізації, так і супутньої їй масової культури, національним культурам доречно не протистояти цим явищам, а адекватно вписуватися в систему нових регіональних і локальних відносин.

Література

1. Данільян О., Дзьобань О. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 29–41.

2. Дротянко Л. Масова культура в інформаційному суспільстві. *Вісник НАУ*. Серія: Філософія. Культурологія. 2009. № 1 (9). С. 141–144.

3. Дружинець М. Масова культура: підходи до вивчення та напрямки теоретичного осмислення. *АРТ платФОРМА*. 2020. Вип. 1. С. 277–292.

4. Лютий Т. Масова і популярна культура: проблема демаркації. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2019. Том 3. С. 85–99.

5. Макарова М. Взаємозв'язок глобалізації та культури в сучасному світі. *Питання культурології*. 2022. № 40. С. 54–61.

6. Охота Ю., Балдинюк В., Мазурков Р. Вплив глобалізації на економічний розвиток та національну безпеку України в умовах євроінтеграції. *Економіка* та *суспільство*. 2024. Вип. 67. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4674/4616.

7. Русаков С. Масова та популярна культура: спільне та відмінне. *Гілея*: Зб. наук. пр. К., 2011. Вип. 49. С. 226–331.

8. Шайгородський Я. Глобалізація: неминучість концептуальних змін. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3. С. 64–75.

9. Шмельова, Т. Вплив глобалізації на культуру та освіту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород : Говерла, 2019. Вип. 1 (44). С. 209–213.

10. Fiske J. Understanding Popular Culture. New York: Routledge, 1992. 170 p.

11. Johnson S. Everything Bad Is Good for You: How Today's Popular Culture Is Actually Making Us Smarter. Riverhead. 2005. 250 p.

Анотація

Штепа О. О., Зінченко Н. О., Коваленко С. В. **Масова культура в глобальному дискурсі: соціально-філософський аналіз.** – Стаття.

У статті зроблено спробу соціально-філософського аналізу масової культури у глобалізованому дискурсі. У дослідженні показано, що масова культура, як глобалізаційний феномен сучасності, і є закономірним наслідком техніко-технологічної модернізації культури та суспільства, її можливостей та перспектив, а також вираженням тенденцій культурної універсалізації, і тому вона є найважливішою предметною сферою філософських досліджень, пов'язаних з проблемами розвитку сучасної культури в умовах модернізації, глобалізації та глобальних проблем. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у процесі функціонування феноменів масової культури суттєво поглиблює їх невизначеність, символічний характер. Глобалізація культури у сучасному світі – це діалектично суперечливий процес, в якому тенденції інтеграції та диференціації, конфліктів та співпраці, універсалізації та партикуляризації не виключають один одного, а є взаємно зумовленими тенденціями розвитку. Явище глобалізації має як позитивні, так і негативні наслідки: з одного боку, воно призводить до популяризації окремих видів національної культури по всьому світу, а з іншого – популярні міжнародні культурні явища можуть витісняти національні або перетворювати їх в інтернаціональні. Автори статті обґрунтовують тезу, що глобалізація не стільки нівелює національні культури, скільки стимулює їх до відокремлення перед натиском з боку все більшого впливу на них масової культури. Вона активізує їхній опір зовнішньому впливу, підтримує імунітет самозбереження та зміцнює опір чужорідному впливу. Як наслідок, беручи до уваги об'єктивний характер і неминучість як глобалізації, так і супутньої їй масової культури, національним культурам доречно не протистояти цим явищам, а адекватно вписуватися в систему нових регіональних і локальних відносин.

Ключові слова: масова культура, соціальний феномен, глобалізація, дискурс, комерціалізація, мас-медіа, інформаційно-комунікативний простір, інформаційне суспільство.

Summary

Shtepa O. O., Zinchenko N. O., Kovalenko S. V. **Mass culture in global discourse: socio-philosophical analysis.** – Article.

The article attempts a socio-philosophical analysis of mass culture in a globalized discourse. The study shows that mass culture, as a globalization phenomenon of modernity, is a natural consequence of the technical and technological modernization of culture and society, its opportunities and prospects, as well as an expression of the tendencies of cultural universalization, and therefore it is the most important subject area of philosophical research related to the problems of the development of modern culture in the conditions of modernization, globalization and global problems. The introduction of information and communication technologies in the process of functioning of mass culture phenomena significantly deepens their uncertainty, symbolic nature. The globalization of culture in the modern world is a dialectically contradictory process in which the tendencies of integration and differentiation, conflicts and cooperation, universalization and particularization do not exclude each other, but are mutually conditioned tendencies of development. The phenomenon of globalization has both positive and negative consequences: on the one hand, it leads to the popularization of certain types of national culture around the world, and on the other hand, popular international cultural phenomena can displace national ones or turn them into international ones. The authors of the article substantiate the thesis that globalization does not so much level national cultures as stimulate them to separate themselves from the pressure of the increasing influence of mass culture on them. It activates their resistance to external influence, supports the immunity of self-preservation and strengthens resistance to alien influence. As a result, taking into account the objective nature and inevitability of both globalization and the accompanying mass culture, it is appropriate for national cultures not to resist these phenomena, but to adequately fit into the system of new regional and local relations.

Key words: mass culture, social phenomenon, globalization, discourse, commercialization, mass media, information and communication space, information society.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.21

К. Ю. Богомаз
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6469-0958
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-психологічних та гуманітарних наук
Дніпровського державного технічного університету

Т. О. Пономаренко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8595-8044
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Сумської філії Харківського національного університету
внутрішніх справ

А. В. Слободянюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4673-7107
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного університету

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ НА ПРОЦЕСИ АДАПТАЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Процеси адаптації людини у нове середовище та органічної інтеграції у нього являють собою складне соціально обумовлене явище, якому властива суперечлива синергія основних рівнів адаптивної поведінки: біологічного, соціального та психологічного. У ході соціальної адаптації особливої значущості набувають ціннісні орієнтації людини, а також суб'єктивна інтерпретація ситуації. Особлива роль у описаному процесі належить соціальним комунікаціям.

Відповідно до оцінки Міжнародної організації з міграції, в Україні проживають більше 3,5 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Найбільше – у Дніпропетровській (14%) і Харківській (12%) областях. Найбільша частка ВПО походить з Донецької області (28%) [1]. Численні виклики та проблеми, що постають перед ВПО та громадами приймаючих територій, зумовлюють необхідність залучення сучасних інтегрованих стратегій дослідження індивідуальної та соціальної адаптованості переселенців, специфіку процесу їх інтеграції у життєдіяльність регіону.

Система соціальних комунікацій, при цьому, впливає на формування стратегій пристосування до різних дефіцитних, творчих і суб'єктивно сприйнятих соціально-психологічних ситуацій, допомагає досягнути соціально-психологічної єдності з референтною групою, що дозволяє задовольнити як індивідуальні, так і суспільні очікування та вимоги. Зважаючи на актуальність проблематики для сучасної України, необхідність розширеного дослідження аспектів впливу соціальних комунікацій на процеси адаптації та інтеграції ВПО не залишає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес сучасних дослідників зосереджений на аспектах формування соціально-психологічного підґрунтя резильєнтності населення в умовах війни, у тому числі, адаптації ВПО. Серед актуальних дослідницьких поглядів – публікації та наукові розробки авторів О. Попова [2], А. Слободянюк, О. Куран [3], О. Кінаш [4], О. Алпатова [5], Є. Гавлюк [6].

Адаптивність переселенців до стресогенних чинників міграції розглядається в межах системного підходу дослідником С. Кімхі [7], хто позиціонує етику турботи і соціального захисту ключовими факторами успішної інтеграції у нове суспільне середовище. І. Бонтенбал [8], Л. Боргегард [9], П. Робаліно та ін. [10] зосереджують увагу на адаптації ВПО із травматичним досвідом, розвитку їх резильєнтності на основі розумової, емоційної та поведінкової гнучкості.

Вплив соціальних комунікацій на успішність адаптації переселенців частково висвітлено в публікаціях А. Чічаковський, В. Шкляр [11],

© К. Ю. Богомаз, Т. О. Пономаренко, А. В. Слободянюк, 2025

Н. Елмаллах, Я. Вахба [12], Д. Ле-Фуонг [13]. Авторами Г. Осадча [14], О. Рундзак [15], В. Шанклі [16] реалізовано дотичні наукові розробки з питань інтеграції переміщених осіб, їх психологічного благополуччя та резильєнтності. Водночас, відкритими залишаються питання вивчення «вузьких місць» адаптації та соціальної інтеграції ВПО, впливу системи сучасної соціальної комунікації на ефективність цих процесів, а також розроблення практичних пропозицій щодо підвищення загальної резильєнтності як внутрішніх мігрантів, так і приймаючого населення.

Формулювання мети статті. Метою статті є аналіз впливу соціальних комунікацій на процеси інтеграції ВПО та їх успішної адаптації до нового суспільного середовища.

Виклад основного матеріалу. Процеси адаптації, у досліджуваному контексті, можуть розглядатись як активна взаємодія особистості та середовища, що детермінується рівнем її активності, процес пристосування особистісно-індивідуальних якостей до життєдіяльності в динамічних умовах. Споріднене поняття – резильєнтність – розглядається як ефективний процес швидкої адаптації індивідуума чи соціальної групи до кризових життєвих обставин та умов, що знаходить практичне вираження у розвитку емоційної, розумової та поведінкової гнучкості. Саме ефективність адаптивності та резильєнтності особи визначає якість процесу її інтеграції до соціуму в нових умовах.

Одним із ключових факторів ефективного комунікаційного процесу позиціонується узгоджене розуміння контексту комунікації усіма її учасниками. Ідентична інтерпретація контексту сприяє налагодженню взаємодії та уникненню непорозумінь. Доцільно виокремити декілька різновидів контексту, які можуть впливати на рівень взаєморозуміння ВПО та місцевого населення: фізичний контекст, соціально-рольовий та емоційний, а також контекст, що задається темою спілкування.

У ході соціальної комунікації між ВПО та приймаючим населенням усі вище зазначені форми контексту можуть сприйматись комунікаторами по-різному, на що впливають низка факторів:

– розвинені стереотипи та упередженість у ставленні;

– пережита колективна травма вимушеної міграції, котра суттєво перешкоджає встановленню нових соціальних контактів;

– «синдром недовіри»;

– об'єктивні розбіжності у основних потребах сторін комунікації;

– суттєві соціокультурні розбіжності між представниками приймаючої громади та вимушеними мігрантами.

Очевидно, що процеси адаптації та інтеграції ВПО відбуваються під дією детермінуючих індивідуально-психологічних чинників соціально-комунікаційного середовища. Рівень стресостійкості також зазнає тиску комунікаційного процесу, впливаючи на рівень бар'єрності психічної адаптації, емоційну стійкість, спроможність переборювати великі навантаження та ефективно реалізовуватись.

Адаптованість, першочергово, зосереджена на аспектах мотиваційного, емоційного та когнітивного поступу індивідуальної та колективної свідомості. Як свідчать результати досліджень, спрямованих на визначення рівня адаптивності внутрішніх переселенців в Україні, характерними є високий рівень відчуття небезпеки, але водночас і високі показники резильєнтності як ВПО, так і приймаючих спільнот (рис. 1).

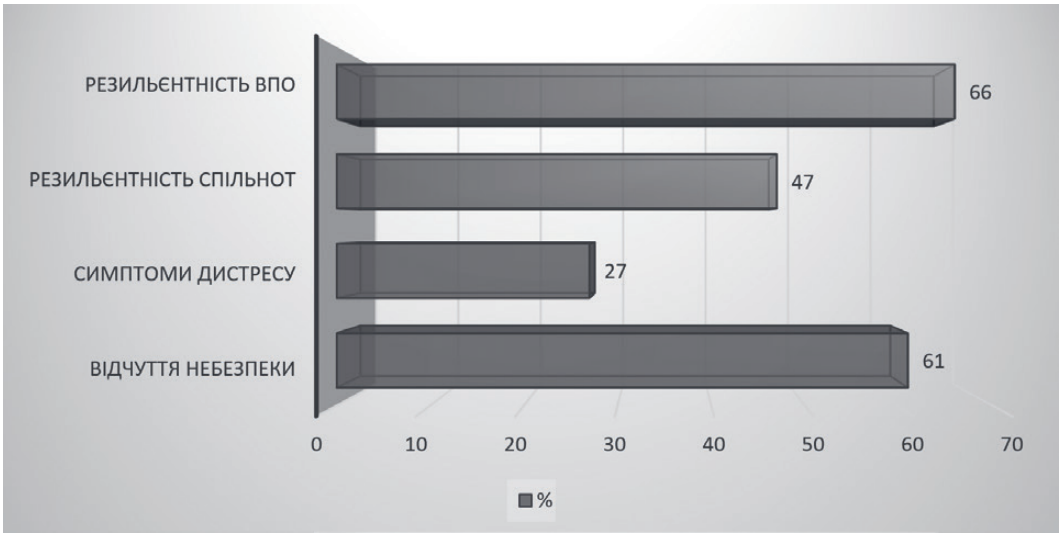

Рис. 1. Фактори впливу на соціальну адаптованість ВПО

Джерело – [17]

У контексті тривалої війни в Україні особливо значущим впливом володіє соціальна комунікація в соціальних мережах, а також медіаспоживання. При цьому, інформація може сприйматися різними соціальними групами в потенційно протилежному ключі. Телебачення, соціальні мережі, інтернет-ресурси, радіо та друковані ЗМІ входять у основний перелік джерел комунікації. При цьому, соціальні мережі стали абсолютними лідерами за популярністю у 2024 році (рис. 2).

Найпоширенішими інформаційними платформами, з-поміж соціальних медіа, й надалі залишаються Telegram, YouTube і Facebook. Telegram став головним каналом для оперативного інформування, YouTube дозволяє створює ефект залучення, а Facebook використовується для створення груп підтримки, обміну досвідом та інформацією. Водночас, зростає кількість респондентів, що не довіряють жодному джерелу інформації. Соцмережі часто використовуються як інфлюенсери, де поширюються відверті маніпуляції, генеруються оціночні судження.

У часі активної соціальної динаміки традиційні когнітивні установки виявляються неадаптованими для оптимальної та безболісної інтеграції, усвідомлення власного майбутнього. Рівень адаптивності ВПО до стресогенних чинників потребує системного підходу до вирішення основних суспільних проблем інтеграції, а також практичної психологічної та соціальної підтримки членів родин ВПО.

Важливим аспектом успішності інтеграції вбачається, при цьому, система цінностей, моралі та етичного мислення як переміщеного населення, так і приймаючої громади. У зв'язку з цим, в період адаптації та інтеграції етика турботи і відповідальності повинна позиціонуватись центральною в системі соціальних комунікацій.

Важливим є попередження маніпулятивного та деструктивного впливу комунікаційної мережі, у тому числі – маніпуляція суспільною думкою, поширення дезінформації, підвищення ризиків поляризації суспільства. Глобальна мережа як інтегроване середовище взаємодії дозволяє ефективно просувати певні концепти у цільовій аудиторії, в тому числі – відносно процесів внутрішньої міграції.

Онлайн-комунікації часто слугують інструментом для розуміння, залучення, підтримки та впливу на поведінкові реакції суспільства щодо адаптації та інтеграції ВПО, з іншого боку – формують підвищені ризики для поширення негативізму в приймаючому соціальному середовищі. Мережа дозволяє виділяти в межах цільової аудиторії підгрупи з метою формування більш персоналізованих медіазвернень, фіксувати та зауважувати індивідуальну специфіку кожного реципієнта. Розвиваються напрями динаміки основних медіатехнологій, які швидко отримують популярність та стають новими платформами для маніпулювання: блоги, RSS-канали («стрічка»), дискусійні форуми, пошукова оптимізація (SEO), підкастинги.

Компетентність, достовірність та стійкий розвиток повинні стати основними принципами розвитку соціального комунікаційного простору. Аналіз інформаційних масивів повинен проводитись із залученням можливостей штучного інте-

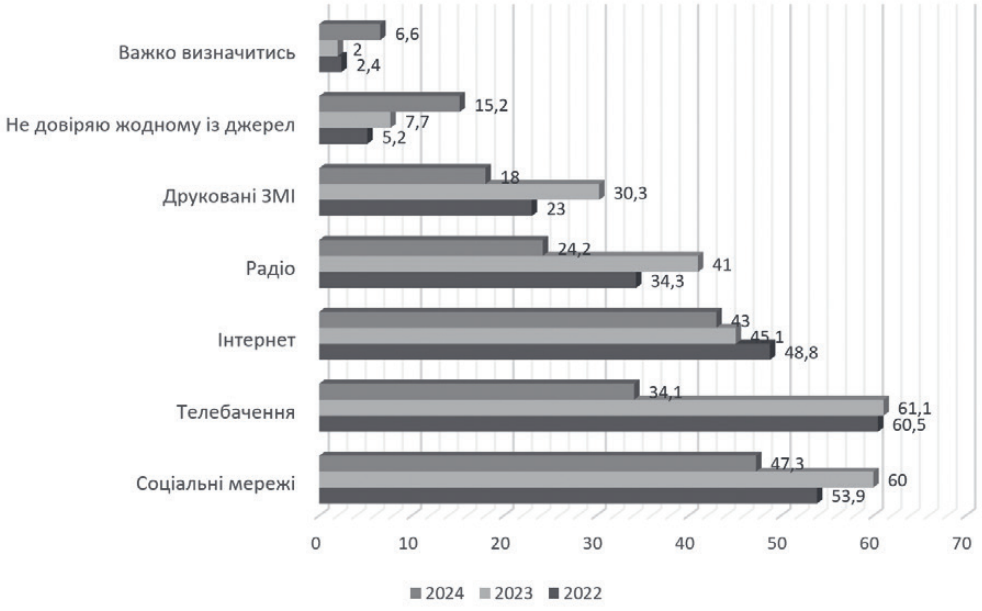

Рис. 2. Динаміка довіри до інформаційно-комунікаційних ресурсів в українському суспільстві, 2022–2024 рр.

Джерело – [18]

лекту та автоматизованих систем аналітики великих даних, що дозволить забезпечити дотримання певних екологічних алгоритмів у інформаційному середовищі, обмежити застосування маніпулятивних технологій, мінімізувати ризики та перешкоди для адаптації ВПО.

Кризові періоди суспільного розвитку характеризуються певною невизначеністю, суперечливим характером окремих соціальних норм, частковою фрустрацією суспільної свідомості. Зважаючи на це, ефективним способом оптимізації процесу інтеграції та адаптації ВПО та підвищення їх загальної резильєнтності вбачається підсилення психосоціальних ресурсів через внутрішню трансформацію особистості: переосмислення власного життєвого шляху, реалізації інтелектуально-рефлексивної оцінки діяльності. Зазначене потребує об'єднання зусиль як самих переселенців та громади, так і органів публічного управління, місцевого самоврядування та урядових цільових програм.

Характер ідентичності в приймаючому середовищі часто демонструє розмиту, невизначену та ворожу спрямованість представників місцевого населення. ВПО демонструють вищий ступінь толерантності у випадках специфічної позитивної ідентичності, і навпаки, гіперідентичність або маргінальна, негативна ідентичність створює передумови для нетерпимості у взаємодії між переселенцями та місцевим населенням. Нетерпимість як властивість соціальних взаємодій і соціальних відносин між місцевим населенням і ВПО не містить високого потенціалу агресії і породжується, насамперед, труднощами у розпізнаванні та визначенні нових ситуацій взаємодії з немісцевим населенням.

Ускладнений процес психологічної адаптації ВПО до звичайних соціальних ролей супроводжується низкою специфічних проявів посттравматичних психічних станів. Психологічний багаж пережитих травм, стресів та небезпек суттєво впливає на психіку та трансформує сприйняття життєвих пріоритетів.

Переселенці, в яких спосіб подолання кризи базується на вірі, системі смислів, цінностей та переконань, умінні критично мислити та оцінювати ситуацію, навчатися, збирати інформацію, пізнавати нові ідеї, планувати, аналізувати проблеми та раціонально вирішувати їх, показники адаптивності суттєво вищі. Адаптованість, загалом, зосереджена на аспектах емоційного, мотиваційного та когнітивного розвитку свідомості, що перебуває під прямим впливом комунікаційного процесу.

Формування сприятливого середовища для спілкування та взаємодії з іншими переселенцями володіє потенціалом боротьби з станом підвищеної тривожності та сприяє ефективній адаптації ВПО до соціального життя. Сприяння розвитку публічної свідомості щодо потенційних проблем, з якими можуть зіткнутися переміщені особи, сприятиме мінімізації стигматизації та забезпеченню необхідної підтримки. Програми інтеграції ВПО повинні застосовувати комплексний підхід та надавати допомогу у подоланні перешкод, таких як працевлаштування і кар'єрний розвиток, психологічна допомога для ВПО та їх родин, а також надання якісних послуг у сфері психологічного і фізичного здоров'я.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Стаття присвячена аналітиці впливу системи соціальних комунікацій на процеси адаптації та інтеграції переміщених осіб та розроблення стратегічно значущих пропозицій щодо оптимізації зазначених процесів. Рівень адаптивності та інтегрованості ВПО в Україні виражається у спроможності ефективно справлятися з труднощами, швидко регенеруватись та проявляти резильєнтність до кризових умов. При цьому, сильні сторони (індивідуальна та суспільна резильєнтність) є більш надійними індикаторами адаптивності у разі серйозних кризових ризиків, аніж чинники уразливості (симптоми дистресу).

Одним із ефективних способів підвищення ефективності процесів інтеграції та адаптації ВПО позиціонується оптимізація системи соціальних комунікацій, зокрема – попередження маніпуляції суспільною думкою, поширення дезінформації, підвищення ризиків поляризації суспільства. Найпоширенішими інформаційними платформами, з-поміж соціальних медіа, й надалі залишаються Telegram, YouTube і Facebook. Водночас, соцмережі часто використовуються як інфлюенсери, де поширюються відверті маніпуляції, генеруються оціночні судження.

Основними факторами, що спричиняють непорозуміння між вимушеними мігрантами та приймаючими громадами є упереджене ставлення представників приймаючих громад щодо вимушених мігрантів, вплив колективної травмуючої події, розбіжності у потребах вимушених мігрантів та представників приймаючих громад, соціокультурні розбіжності між ними. Розглянуті фактори повинні бути нівельовані для досягнення результатів взаємодії, які будуть влаштовувати усіх комунікаторів. Також, необхідною є організація належної психологічної підтримки переселенців, впровадження цільових програм стимулювання їх соціальної інтеграції за ініціативою влади та проактивних суспільних формацій. У період адаптації та інтеграції етика турботи і відповідальності повинна позиціонуватись центральною в системі соціальних комунікацій.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у апгрейді методологічної основи програм підвищення резильєнтності ВПО.

Література

1. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні. *IOM*. 2024. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/GPS_R17_IDP_UKR.pdf

2. Попова О. О. Чинники неефективності соціальної комунікації вимушених мігрантів у приймаючому суспільстві. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна*. 2020. С. 43–49. DOI: 10.26565/2227-6521-2020-44-05

3. Слободянюк А. В., Куран О. В. Еміграція молоді у період військової нестабільності України. *Гілея: науковий вісник*. 2024. Вип. 191-192 (1-2). С. 99–103. URL: http://ir.lib.vntu.edu.ua//handle/123456789/41354

4. Кінаш О. Соціальна адаптація вимушено переміщених осіб в умовах військового стану як наукова проблема. *Social work and education*. 2024. Вип. 11(1). С. 135–141. https://doi.org/10.25128/2520-6230.24.1.11

5. Алпатова О. В. Психологічні чинники соціальної адаптації внутрішньо переміщених студентів. *Актуальні проблеми вищої професійної освіти*. 2023. С. 6–9. URL: https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/59821

6. Гавлюк Є. І. Соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб до нових соціально-економічних умов. *Вісник студентського наукового товариства «ВАТРА» Вінницького торговельно-економічного інституту ДТЕУ*. 2023. Вип. 163. С. 78–84. URL: http://www.vtei.com.ua/doc/2023/vatra2004/zb8_163.pdf#page=78

7. Kimhi S. Prediction of societal and community resilience among Ukrainian and Polish populations during the Russian war against Ukraine. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. 2023. Vol. *93*. https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2023.103792

8. Bontenbal I. The good, the bad and the advantageous: migrants' attitudes towards other migrants. *International Journal of Intercultural Relations*. 2023. Vol. 94. Pp. 101–802.

9. Borgegard L. Migration and social development in a household perspective. An attempt to develop an integrated migration model. *Space, popul., soc*. 2020. Vol. 1. Pp. 26–32.

10. Robalino P., Pereda N., Rifo M. J., Poveda D. Migrants and non-migrants: a study of acculturation and Social well-being. *XVI European Congress of Psychology*. 2019. Pp. 15–24.

11. Chichanovskyi A. A., Shkliar V. I. *Politics. Press. Power*. Kyiv: Slavic dialogue, 2023. 68 p.

12. Elmallakh N., Wahba Ja. Return migrants and the wage premium: does the legal status of migrants matter? *Journal of Population Economics*. 2022. Vol. 35. Pp. 1631–1685.

13. Le-Phuong L., Lams L., Cock R. De. Social media and migrants' intersectional positioning: a case study. *Media and Communication*. 2022. Vol. 10. Pp. 192–203.

14. Osadchaya G. I. Assessing the level of Social Adaptation among Migrants in the Megapolis. *Economic and Social Changes: Facts, Trends, Forecast*. 2021. Vol. 14(1). Pp. 186–198.

15. Ryndzak O. T. Migrant integration policy: a theoretical aspect, *Young scientist*, 2015. Vol. 2(3). Pp. 29–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_2(3)_9

16. Shankley W. The racialisation of whiteness in migrants' residential decisions. *Ethnic and Racial Studies*. 2024. Vol. 47(1). Pp. 123–144.

17. Resilience and cohesion of Ukrainian society during the war. Periodic report based on monitoring materials from selected regions of Ukraine, 8. *Ukrainian Center for Independent Political Research*. Kyiv, 2023.

18. Дослідження. Медіаспоживання українців: третій рік повномасштабної війни. Опора. 2024. URL: https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-mediaspozhivannya-ukrayinciv-tretiy-rik-povnomasshtabnoyi-viyni-25292

Анотація

Богомаз К. Ю., Пономаренко Т. О., Слободянюк А. В. **Вплив соціальних комунікацій на процеси адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні.** – Стаття.

У статті досліджені чинники впливу соціальної комунікації на процеси адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні. Виокремлено основні причини неефективної комунікації між місцевим населенням у приймаючому суспільстві та внутрішніми мігрантами: наявність упередженості та стереотипів, пережита колективна травма, «синдром недовіри», наявність об'єктивних розбіжностей та соціокультурна диференціація, а також соціальний потенціал переміщених осіб, що відображається в накопиченій ними освіті, професійній підготовці та кваліфікації. Розглянуто контексти соціальної комунікації: фізичний, емоційний, соціально-рольовий та контекст, що задається темою спілкування. Акцентовано, що ефективним чинником успішної соціальної взаємодії між ВПО та приймаючим населенням повинно стати залучення ВПО до вирішення проблем громади, поглиблення розуміння потреб та соціокультурного контексту всіх комунікаторів. Ідентифіковано основний функціонал системи соціальних комунікацій, в тому числі, формування стратегій пристосування до різних дефіцитних, творчих і суб'єктивно сприйнятих соціально-психологічних ситуацій, досягнення соціально-психологічної єдності з референтною групою, задоволення як індивідуальних потреб, так і суспільних очікувань. Досліджено рівень довіри населення до різних інструментів соціальних комунікацій, з'ясовано загрози соціальних мереж – можливість маніпуляції суспільною думкою, поширення дезінформації, підвищення ризиків поляризації суспільства. Обґрунтовано, що сприяння розвитку публічної свідомості щодо потенційних проблем, з якими можуть зіткнутися переміщені особи, сприятиме мінімізації стигматизації та забезпеченню необхідної підтримки. Доведено, що програми інтеграції ВПО повинні застосовувати комплексний підхід та надавати допомогу у подоланні перешкод для налагодження позитивної комунікації в межах взаємодії з приймаючою громадою.

Ключові слова: соціальні комунікації, внутрішні переселенці, адаптація, інтеграція, контекст, приймаюче суспільство.

Summary

Bogomaz K. Yu., Ponomarenko T. O., Slobodianiuk A. V. **Impact of social communications on the processes of adaptation and integration of internally displaced persons in Ukraine.** – Article.

The article examines the factors of influence of social communication on the processes of adaptation and integration of internally displaced persons in Ukraine. The main reasons for ineffective communication between the local population in the host society and internal migrants are highlighted: the presence of prejudice and stereotypes, the experienced collective trauma, the "distrust syndrome", the presence of objective differences and socio-cultural differentiation, as well as the social potential of displaced persons, which is reflected in their accumulated education, training and qualifications. The author considers the contexts of social communication: physical, emotional, social and role-based, and the context set by the topic of communication. It is emphasized that an effective factor in successful social interaction between IDPs and the host population should be the involvement of IDPs in solving community problems, deepening understanding of the needs and socio-cultural context of all communicators. The main functionality of the social communication system is identified, including the formation of strategies for adapting to various deficit, creative and subjectively perceived socio-psychological situations, achieving socio-psychological unity with the reference group, meeting both individual needs and public expectations. The level of public trust in various social communication tools is studied, the threats of social networks are identified – the possibility of manipulating public opinion, spreading misinformation, and increasing the risks of polarization of society. It is substantiated that promoting the development of public awareness of the potential problems that displaced persons may face will help minimize stigmatization and provide the necessary support. It is proved that IDP integration programs should apply a comprehensive approach and provide assistance in overcoming obstacles to establishing positive communication within the framework of interaction with the host community.

Key words: social communications, internal migrants, adaptation, integration, context, host society.

УДК 364:314.72:378:071
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.22

Т. М. Іванець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3248-5033
кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри філософії та соціології
Маріупольського державного університету

С. О. Фролкіна
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-8116-065X
здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня
Маріупольського державного університету

РОЛЬ ПЕРЕМІЩЕНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ВПО

Постановка проблеми. Повномасштабне російське вторгнення стало причиною багатьох соціальних зрушень і змін в українському суспільстві як на рівні окремих індивідів, так і на рівні малих та великих соціальних груп. Ці трансформації впливають на всі напрямки людської діяльності: робочу сферу, побут, життєві пріоритети та сенси, стратегії розвитку тощо. Особливих змін зазнало життя громадян, які були змушені стати внутрішньо переміщеними особами (ВПО), які на сьогодні являються однією з найчисельніших соціально незахищених груп в Україні. Відповідно до даних, оприлюднених Міжнародною організацією міграції, станом на 29 лютого 2024 року в Україні налічувалося 3 413 472 зареєстрованих ВПО [7]. І ця цифра продовжує зростати й надалі, так у звіті Інформаційно-обчислювального центру Міністерства соціальної політики станом на 07 квітня 2025 року в Україні вже було офіційно зареєстровано 4 598 384 внутрішньо переміщених осіб [1]. Це пов'язано зокрема з продовженням активних бойових дій та їх подальшим розповсюдженням на нові територіальні громади України.

Окрім індивідуальної вимушеної міграції переміщення зазнали і різноманітні державні та приватні структури, зокрема заклади освіти. З метою створення безпечного освітнього середовища для учасників освітнього процесу з Донецької, Луганської, частини Херсонської, окремих громад Запорізької та Харківської областей станом на 1 липня 2022 рік було переміщено 29 закладів вищої освіти та 64 відокремлених структурних підрозділи (ВСП). Зокрема, сім із дев'яти університетів, переміщених у 2014 році, знову були вимушені переїздити до безпечніших територій [3]. В нових умовах, окрім виконання своїх безпосередніх функцій, переміщені заклади вищої освіти стають важливими центрами соціальної адаптації, підтримки ідентичності та психологічної реабілітації ВПО, тобто виконують функції інституту соціальної безпеки для осіб зі своєї громади. Це вимагає від них впровадження нових підходів до організації діяльності, зокрема розширення своєї прогромадської функції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні питання взаємодії переміщених закладів вищої освіти і внутрішньо переміщених осіб набуває подальшої актуальності, що підтверджується значним науковим доробком. Дослідженням проблем соціальної безпеки в українському суспільстві займалися А. Колот, І. Гніденко, Н. Ставнича, Н. Коленда, Н. Буняк, зокрема в контексті процесів вимушеної міграції соціальну безпеку аналізувала Л. Олійник, Т. Іванець. Адаптацію вищої освіти до викликів воєнного часу вивчали З. Шацька, С. Терепищий, І. Шевчук, А. Шевчук, питаннями пристосуванням до нових реалій переміщених ЗВО займалися В. Курило, С. Савченко, О. Караман, Т. Сич, А. Колосов, А. Касянова, збереження інтелектуального капіталу та стратегії відновлення переміщених ЗВО аналізували О. Паркуян, Р. Галгаш, Я. Чанкотадзе, В. Верьовкін. Важливими є наукові напрацювання присвячені сприянню університетів, зокрема переміщених, ефективній адаптації внутрішньо переміщених осіб, а саме роботи таких авторів як В. Корольов, Ю. Бойчук, Н. Мазур, І. Дмитрик, О. Сервачак, О. Оржель. Однак не дивлячись на науковий інтерес до зазначених вище питань, існує нагальна потреба подальшого осмислення ролі переміщених закладів вищої освіти як ключових агентів соціальної безпеки, що забезпечують збереження людського потенціалу, соціальної згуртованості та гармонійного розвитку суспільства в умовах активних процесів вимушеної міграції.

Метою статті є аналіз ролі переміщених закладів вищої освіти у забезпеченні соціальної безпеки ВПО.

Виклад основного матеріалу. Соціальна безпека є фундаментальним елементом стабільності суспільства, що охоплює широкий перелік сфер від економіки та охорони здоров'я до

© Т. М. Іванець, С. О. Фролкіна, 2025

культури та екології. Вона спрямована на створення таких умов, які забезпечують мінімально необхідний рівень соціальних благ і безпеки для кожного громадянина. З 2022 року українське суспільство зазнало суттєвих трансформацій, спричинених повномасштабним російським вторгненням, зокрема виникнення значної кількості вимушених мігрантів – як внутрішніх, так і міжнародних.

Соціальна безпека вимушених мігрантів безпосередньо пов'язана з їхньою адаптацією в нових умовах та охоплює не лише фізичний добробут, але й забезпечення емоційного і психологічного комфорту, що є основою для нормальної життєдіяльності. З урахуванням того, що вимушені мігранти часто переживають додаткові важкі життєві обставини – втрата дому, близьких людей, звичного середовища, роботи тощо – вони потребують додаткової підтримки у сфері забезпечення їх соціальної безпеки. Сфера соціальної безпеки ВПО включає не лише матеріальні потреби – матеріальна допомога, зокрема фінансова, оформлення юридичного статусу, розв'язання проблем, пов'язаних з безробіттям та відсутністю житла, але й нематеріальні, такі як соціальна інтеграція та адаптація, психологічна, комунікаційна та соціальна допомога, включаючи базові послуги у сфері охорони здоров'я, освіти тощо [2].

Університети в умовах переміщення стикаються з необхідністю переоцінити всі традиційні пріоритети, щоб ефективно відповідати на нові виклики. Війна безпосередньо вплинула на університети як інституції – втрата матеріальної бази, втрата звичних регіональних та професійних зв'язків, зміна атмосфери в академічній спільноті, необхідність швидкої адаптації до нового соціального контексту з використанням якісно нових підходів. Крім цього, додатковий негативний вплив відчули і всі сторони освітнього процесу в переміщених ЗВО – викладачі, співробітники, студенти – більшість з яких перейшли у статус ВПО та отримали разом з ним всі ті проблеми, що були описані раніше. В контексті цього переміщені університети вносять у свої стратегії акценти, які збільшують їх відповідальність у забезпеченні соціальної безпеки як ВПО, дотичних до роботи закладу освіти, так і ВПО – представників громади. Наприклад, цифровізація, яка дозволяє охопити вимушених мігрантів, які розкидані за різними областями та країнами; посилення власної здатності до адаптації та стійкості, що робить університет стабільно функціонуючим центром тяжіння для громади; акцент не на матеріальних чинниках, а на збереженні людського капіталу, що проявляється зокрема в реалізації прогромадських проєктів та ініціатив, до яких залучаються і ВПО [4].

Аналізуючи роль переміщених університетів у забезпеченні соціальної безпеки ВПО, можна виокремити два основних напрямки. Перший напрямок (більш традиційний) пов'язаний з основною функцією університетів – наданням освітніх послуг. Другий напрямок пов'язаний з прогромадською діяльністю університетів та спрямований на збереження ідентичності та забезпечення умов для ВПО щодо відтворення рідної громади.

Щодо першого (освітнього) напрямку, то дослідження Міжнародної організації праці свідчать, що вимушені мігранти нерідко стикаються з обмеженим доступом до рідної професійної сфери через відсутність попиту, невизнання їхніх кваліфікацій або ліцензій [7]. У такій ситуації здобуття другої вищої освіти або перекваліфікація стає необхідністю для адаптації до нових економічних реалій та отримання стабільного доходу. Перехід до нового виду діяльності, який відповідає запитам місцевого ринку праці, дозволяє мігрантам не лише знайти роботу, а й побудувати нові соціальні зв'язки. Це сприяє соціальній інтеграції, зменшує ризики ізоляції та сприяє відновленню відчуття впевненості у власних силах. Крім того, процес навчання та професійного розвитку допомагає мігрантам зменшити стрес, викликаний переїздом, і надати новий сенс їхньому життю. Та сама друга вища освіта надає можливість не лише отримати нові навички, але й відчути контроль над своїм майбутнім, що є важливим кроком у подоланні наслідків вимушеної міграції.

Переміщені університети являються привабливими для ВПО в освітній сфері, бо вони є чимось знайомим, звичним, що дуже важливо в умовах загальної невизначеності, тобто до освітньої складової бонусом додається ще й питання збереження ідентичності. Крім того, саме переміщені університети часто є більш мобільними до змін, орієнтованими на впровадження сучасних цифрових технологій, що дозволяє зменшити фізичні обмеження і забезпечити доступ до знань незалежно від місця знаходження кожного учасника освітнього процесу, що дозволяє вимушеним мігрантам (як ВПО, так і тим, хто виїхав за кордон) навчатися в ЗВО рідної громади.

Як приклад можна навести «Стратегію цифровізації Маріупольського державного університету», яка обумовлює розбудову цілісної інформаційної системи, що об'єднує максимальну кількість процесів життєдіяльності університету. Стратегія містить цілі з впровадження електронного документообігу, створення електронного архіву документів, посилення захисту персональної інформації, покращення роботи навчального порталу Moodle, за допомогою якого впроваджується дистанційне навчання. Стратегія цифровізації МДУ розрахована на період

п'яти років – до 2027, тож частково вона вже реалізована. Маріупольський державний університет активно розвиває цифрове навчання, впроваджуючи персональні електронні кабінети для здобувачів освіти та викладачів. Це дає змогу формувати систему індивідуальних траєкторій навчання, головною метою яких є об'єднання академічної спільноти та вибудова повноцінного доступу до всіх етапів освітнього процесу. Фактично стратегія також націлена на модернізацію матеріально-технічної бази, що важливо з урахуванням переміщення університету та втрати великої частки обладнання для налагодження роботи. Усі ці кроки сприяють підтримці безперервного освітнього процесу, розширення доступу до якісної освіти всім, хто причетний до освітнього процесу [6].

Щодо другого (прогромадського) напрямку, то тут, перш за все, мова йде про сприяння соціальній адаптації вимушених мігрантів через створення середовища, схожого до рідного, та збереження їх ідентичності. Забезпечення соціальної безпеки ВПО відбувається зокрема через соціальну згуртованість.

Соціальна згуртованість є доволі комплексним поняттям, яке не має єдиного трактування та включає дуже багато компонентів, зокрема відсутність конфлікту між групами, міцні соціальні зв'язки, готовність до співпраці, довіру, спільні ідентичність та цінності, прагнення до загального добробуту. Крім цього соціальна згуртованість буває горизонтальною, коли гармонійно функціонують стосунки між громадянами та різними соціальними спільнотами в суспільстві, та вертикальною, коли відзначаються гармонійні стосунки між громадянами та інституціями [5]. Наявність соціальної згуртованості є запорукою не лише ефективного функціонування переміщених закладів вищої освіти та їх колективів, але й дозволяє зберегти соціальну цілісність та стати центром тяжіння для ВПО.

Загалом, однією з найбільших проблем, з якими стикаються вимушені мігранти, є соціальна ізоляція, яка може набувати форм нерозуміння та дискримінація з боку представників приймаючої громади. Це призводить до збільшення рівня стресу та потенційно може викликати психоемоційні розлади. Люди, які були змушені покинути свої домівки, нерідко відчувають втрату стабільності та звичного способу життя. Згідно з теорією прив'язаності Дж.Боулбі люди формують емоційні зв'язки із середовищем, що асоціюється із комфортом та захищеністю. Коли ці зв'язки руйнуються через переміщення, пошук знайомих символів – архітектури, ландшафтів чи культурних елементів – стає способом зменшити стрес і знайти нову точку опори в житті [8].

Крім того, люди прагнуть до відчуття спільності та приналежності. Відповідно до піраміди потреб А. Маслоу, після задоволення базових фізіологічних потреб виникає потреба в соціальних зв'язках і взаємодії. У випадку з ВПО нове середовище може здаватися чужим і незатишним через відсутність знайомих соціальних і культурних структур. Пошук елементів, що нагадують домівку, знижує рівень тривожності, сприяє адаптації та створює можливість для відновлення зв'язків [11].

Важливим інструментом для подолання цих проблем є пошук знайомих людей, об'єктів, повернення у так звану комфортну «інформаційну бульбашку». Гуртування ВПО в окремі соціальні спільноти не є унікальним випадком: створюються групи у соціальних мережах та чати для спілкування, відбуваються зустрічі у вузькому колі однодумців, зокрема виникає «місто у місті», наприклад, «осередок Маріуполя у Києві». Спільноти переселенців у різних містах організовують зустрічі, відкривають заклади, культурні центри, осередки «для своїх» або «для тих, хто знає». Так на декілька днів у Києві відновив роботу заклад харчування з Маріуполя Detroit. Тоді більшість гостей закладу склали саме маріупольці, адже для них він став місцем зустрічі задля відновлення спогадів. Подібні приклади можна спостерігати також у Львові, де сформувалася активна спільнота переселенців із Луганщини, або в Дніпрі, де вимушені мігранти з Херсонської області організували власні культурні центри та локальні ініціативи. Така тенденція на відокремлення є типовою реакцією на стрес та не прийняття соціуму (реальне чи уявне).

У подібних випадках переміщені заклади вищої освіти можуть стати платформою для формування ком'юніті, місцем збору однодумців з атмосферою максимального розуміння, залученості до теми втрати дому та адаптації до іншого місця проживання, інституціями, які уособлюють рідну громаду. ВПО та переміщені університети зближує схожий пережитий досвід, що дає змогу відчути себе серед своїх.

Прикладом подібної діяльності є прогромадська діяльність Маріупольського університету в умовах переміщення. На початку центром об'єднання ВПО навколо університету став Гуманітарний штаб, який опікувався питаннями надання допомоги як матеріальної (продуктові та гігієнічні набори, одяг, необхідні побутові речі тощо), так і нематеріальної (з маріупольцями працювала група психологічної допомоги, волонтери гуманітарного штабу організовували заходи з нагоди свят для дітей тощо). Подібні ініціативи дали змогу почати об'єднувати навколо закладу освіти цілі сім'ї, відтворюючи сталі зв'язки, які

існували в громаді. В контексті взятого Маріупольським університетом курсу на посилення своєї прогромадської функції в межах оновленої стратегії розвитку університету гуманітарний штаб було перетворено на Civic Center – «прогромадський осередок для виконання третьої місії закладом освіти», основними задачами якого є саме забезпечення відчуття безпеки для представників громади та збереження локальної ідентичності [9].

Висновки. Переміщені заклади вищої освіти відіграють важливу роль у забезпеченні соціальної безпеки вимушених мігрантів, бо вони виконують функції не лише освітніх центрів, але й важливих соціальних платформ, які сприяють адаптації переміщених осіб до нових умов життя, збереженню їхньої локальної ідентичності та зв'язків з громадою, виступають ключовим інструментом для зміцнення соціальної згуртованості. Прогромадський вектор для університетів в умовах переміщення стає одним з пріоритетних, що робить їх важливим інститутом забезпечення соціальної безпеки вимушених мігрантів. Яскравим прикладом орієнтації переміщеного закладу вищої освіти на громаду є Маріупольський університет, де прогромадськість визначена як один зі стратегічних напрямків, що було зафіксовано в оновленій стратегії.

Література

1. Внутрішньо переміщені особи. Інформаційно-обчислювальний центр *Міністерства соціальної політики України*. 07.04.2025. URL: https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo

2. Іванець Т. М. Особистісна складова соціальної безпеки внутрішньо переміщених осіб в умовах російської військової агресії. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2023. Вип. 98. С. 17–25. DOI https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.98.2

3. Освіта України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник. Київ: МОН України, 2022. 358 с. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf

4. Поркуян О., Галгаш Р., Чанкотадзе Я. Підвищення спроможності переміщених університетів: стратегії відновлення та розвитку. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*. 2024. № 17. С. 22–40. URL: https://ul-journal.org/index.php/journal/article/view/241/212

5. Соціальна згуртованість в Україні. Частина І: визначення та вимірювання соціальної згуртованості за допомогою Індексу соціальної згуртованості та примирення (SCORE). URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PUB_SCOREUkr21_Social_Cohesion_Volume1-UKR_ED_NN.pdf

6. Стратегія цифровізації на 2023–2027 роки. *МДУ*. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://mu.edu.ua/storage/MSU/documents/strategy/strategia_tsifrovizatsii.pdf

7. Україна — базова територіальна оцінка зареєстрованих ВПО — раунд 33 (лютий 2024). *International Organization for Migration (IOM)*. URL: https://dtm.iom.int/reports/ukraina-bazova-teritorialna-ocinka-zareestrovanikh-vpo-raund-33-lyutiy-2024#:~:text=%D0%94%D0%B0%D0%BD%D1%96%2C%20%D0%B7%D1%96%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D1%80%D0%B0%D1%83%D0%BD%D0%B4%D1%83%2033%2C3%20413%20472%20%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%94%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%96%20%D0%92%D0%9F%D0%9E

8. Bowlby J. Attachment and loss: Retrospect and prospect. *American Journal of Orthopsychiatry*. 1982. №52(4). Pp. 664–678. https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1982.tb01456.x URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://mindsplain.com/wp-content/uploads/2020/08/ATTACHMENT_AND_LOSS_VOLUME_I_ATTACHMENT.pdf

9. Civic Center. Офіційний сайт Маріупольського державного університету. URL: https://mu.edu.ua/civic_center

10. Golovakha E., Ivashchenko-Stadnik K., Mikheieva O., Sereda, V. From Patronalism to Civic Belonging: The Changing Dynamics of the National-Civic Identity in Ukraine. From Patronalism to Civic Belonging. 2023. Pp. 297–330. URL: https://uplopen.com/reader/chapters/pdf/10.1515/9789633866641-012

11. Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. Psychological Review. №50. Pp. 370–396. URL: https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm

Анотація

Іванець Т. М., Фролкіна С. О. **Роль переміщених закладів вищої освіти у забезпеченні соціальної безпеки ВПО.** – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню ролі переміщених закладів вищої освіти (переміщені ЗВО) у забезпеченні соціальної безпеки внутрішньо переміщених осіб (ВПО) після початку повномасштабного російського вторгнення. Відзначено, що соціальна безпека вимушених мігрантів безпосередньо пов'язана з їхньою адаптацією в нових умовах та включає не лише матеріальні, але й нематеріальні потреби. В умовах переміщення заклади вищої освіти збільшують свою відповідальність у забезпеченні соціальної безпеки ВПО як з-поміж своєї спільноти (співробітники, студенти), так і з-поміж представників рідної громади. З'ясовано, що у забезпеченні соціальної безпеки ВПО переміщеними закладами вищої освіти можна виокремити два основні напрямки. Перший напрямок пов'язаний з основною функцією університетів – наданням освітніх послуг: орієнтованість переміщених ЗВО на впровадження сучасних цифрових технологій дозволяє забезпечити доступ до освіти незалежно від місця знаходження учасника

освітнього процесу, це дає змогу вимушеним мігрантам навчатися в ЗВО рідної громади. Другий напрямок пов'язаний з прогромадською діяльністю університетів та спрямований на збереження ідентичності та забезпечення умов для ВПО щодо відтворення контактів з рідною громадою: переміщені заклади вищої освіти виступають платформою для формування спільноти вимушених мігрантів (ВПО та міжнародних мігрантів). Проаналізовано напрацювання Маріупольського університету у контексті забезпечення соціальної безпеки ВПО, зроблені після вимушеного переміщення університету в умовах російської окупації Маріуполя у 2022 році: особливості реалізації стратегії цифровізації для створення доступу до навчання представників громади, які знаходяться в різних куточках України та світу; основні напрямки діяльності гуманітарного штабу та Civic Center; включення питань збереження ідентичності в прогромадську місію МДУ.

Ключові слова: соціальна безпека, внутрішньо переміщені особи (ВПО), вимушені мігранти, переміщені заклади вищої освіти, ідентичність, прогромадська місія університету, цифровізація.

Summary

Ivanets T. M., Frolkina S. O. **The role of displaced higher education institutions in ensuring the social security of IDPs.** – Article.

The article is devoted to the study of the role of displaced higher education institutions (displaced HEIs) in ensuring the social security of internally displaced persons (IDPs) after the beginning of the full-scale Russian invasion. It is noted that the social security of forced migrants is directly related to their adaptation in new conditions and includes not only material but also non-material needs. In the context of displacement, higher education institutions increase their responsibility in ensuring the social security of IDPs both among their community (staff, students) and among representatives of their native community. It has been found that two main areas can be distinguished in ensuring the social security of IDPs by displaced higher education institutions. The first direction is related to the main function of universities – the provision of educational services: the focus of displaced HEIs on the introduction of modern digital technologies allows to provide access to education regardless of the location of the participant of the educational process, this allows forced migrants to study in HEIs of their native community. The second direction is related to the pro-community activities of universities and is aimed at preserving identity and providing conditions for IDPs to recreate contacts with their home community: displaced higher education institutions act as a platform for the formation of a community of forced migrants (IDPs and international migrants). The article analyses the achievements of Mariupol University in the context of ensuring the social security of IDPs made after the forced relocation of the university under the Russian occupation of Mariupol in 2022: the peculiarities of implementing a digitalisation strategy to create access to education for community members located in different parts of Ukraine and the world; the main activities of the humanitarian headquarters and the Civic Center; and the inclusion of identity preservation issues in the pro-community mission of MSU.

Key words: social security, internally displaced persons (IDPs), forced migrants, displaced higher education institutions, identity, pro-community mission of the university, digitalisation.

УДК 316.7
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.23

С. В. Легеза
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3767-5848
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політології, соціології та публічного управління
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

(ПО)БАЧИТИ НЕВИДИМЕ: ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОПУЛЯРНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ФЕНДОМУ В СОЦІАЛЬНИХ НАУКАХ

Постановка проблеми. Простір популярної культури послідовно – вже майже сто років – дає зразок не лише виробництва культурних продуктів, що складним чином взаємопов'язані із соціальною реальністю, але й дозволяє фіксувати діяльність специфічних соціальних утворень, із популярною культурою пов'язаних. Мова іде про явище фендому – стійких горизонтальних структур соціально-активних користувачів популярної культури, які орієнтовані не так на пасивне споживання, як на просумпцію, споживання активне. В межах окремих напрямків популярної культури (зокрема, наприклад, у фантастиці) діяльність фендому безпосередньо впливає як на структуру цього напрямку попкультури, так і на пов'язані форми соціальної активності. Відповідно, важливою стає рецепція цього явища з боку соціальних наук, спроби осмислення його та теоретизування навколо нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Популярна культура присутня в якості дослідницької території в соціологічному та філософському дискурсі принаймні з першої третини XX ст. Дослідження, що зосереджувалися на розгляді культури як прояву влади (А. Ґрамші, Г. Маркузе, Т. Адорно), на протиставленні «високої» та «низької» форм культури (Е. Томпсон, М. Арнольд) активним чином розвивалися в першій половині XX століття. В подальшому, зацікавленість у дослідженні популярної культури проявляв структуралізм (К. Леві-Стросс) чи постструктуралістські та постмодерні теорії, які прийшли йому на зміну (Ж. Бодрійяр, Ф. Джеймісон). Українські дослідники приділяли увагу окремим елементам функціонування популярної культури: медіаресурсам (Н. Костенко), особливостям протиставлення її високій культурі (Т. Гундорова), вплив попкультури на процеси сенсоутворення (Р. Кісь) тощо.

Дослідження фендому в західній соціології та культурології активно розвиваються з 1990-х років. Знаковою тут стало дослідження Г. Дженкінса, що стало своєрідним переходом від «етнографічних» до «культурологічних» досліджень фендому. Важливими були тексти таких західних дослідників, як К. Бекон-Сміт, К. Гаррінгтона, Дж. Грея, С. Рейнольдс, П. Бута. В українських соціальних науках певний інтерес до досліджень фендому зростав через увагу до феномену спортивних фанатів (в русі яких справедливо бачили формування механізмів культурної ідентифікації – О. Філіппова) та до форм соціальної активності в просторі популярної культури (О. Гриценко, Ю. Сорока, В. Арбєніна, О. Голіков тощо).

Постановка завдання. Парадоксом дослідження популярної культури було те, що довгий час – до другої половини XX ст. принаймні – вона не була присутня в дослідницькому полі в якості самодостатнього об'єкту уваги науковців. І тим більше це стосувалося пов'язаних із нею соціальних груп, фендому. Популярна культура була присутня в соціальних дослідженнях скоріше як маркер інших – важливіших для теоретиків – процесів, що відбуваються в суспільстві (проблеми влади, політичного домінування, класової стратифікації тощо). Ще меншу увагу привертало існування фендому – горизонтально-згуртованої спільноти соціально-активних користувачів популярної культури. Відповідно, уваги заслуговує вивчення самого шляху формування основ для того, аби як популярна культура, так і фендом та діяльність фанів стали об'єктом уваги соціальних дослідників. Відповідно, дана стаття розглядає шляхи та особливості формування підходів до цих двох явищ, результатом чого стало переміщення дослідження фендому в центр уваги соціологів і культурологів, поворот до «фантаропології».

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія дослідження фанів і фендому в західній гуманітаристиці – шлях поступової зміни дослідницької перспективи: від розгляду популярної культури в її найбільш узагальненому вигляді до зосередженості на системі практик, які виникають не так у її творців (чи інституцій, за її створення відповідальних), як у користувачів. При цьому, зміна підходів до описів специфіки фендому (фан-співтовариства) залежала і від низки змін у зовнішніх – по відношенню до наукового поля – факторів: наприклад, від технічного прогресу, зміни формату провідних напрямків, в межах яких існувала/існує популярна культура, від уточнення та розширення поняття «фан» тощо. До того ж, при змінах в просторі виробництва та

© С. В. Легеза, 2025

в розповсюдженні популярної культури виникали специфічні явища в реальному світі соціальних контактів і взаємодії – а відтак виникала потреба розширення й дослідження цих зв'язків.

Відповідно, говорячи про зміни теоретичного поля при дослідженні фендому, необхідно було б звернути увагу на кілька попередніх ітерацій дослідницьких теорій, кожна з яких закладала свою специфіку щодо бачення особливостей фанів як соціальних суб'єктів і фендому як специфічної соціальної інституційності.

Загальний напрямок такого роду змін можна було б визначити як «ззовні – всередину», чи то від теорій, які описували феномен фендому з точки зору зовнішнього спостерігача (дослідника соціальних чи культурних процесів, наприклад, якого фендом цікавить лише як інваріант чи симптом ширшої низки проблематизацій) – до «включеного спостереження», де безпосередній досвід співучасті стає важливим інструментом для інтрепретативного зусилля.

Якщо говорити про логіку становлення інтересу до фендому, мова перш за все мала б іти про популярну культуру як про питомий простір розвитку фан-культури. В цьому випадку, спочатку слід звернути увагу на динаміку самого її сприйняття в науковому середовищі. Зміни ж ці були прямо пов'язані з дослідженням принципів існування та розвитку популярної культури.

Перше, що змінювалося – це умови виробництва популярної культури. Технологічний розвиток, здешевлення паперу та типографських послуг з одного боку – та поширення вміння читати на ширший загал міських жителів андеркласу з іншого, призвели до закріплення популярної культури у вигляді друкованих текстів, орієнтованих на найширші верстви потенційних споживачів. Розпад же систем традиційних цінностей – вже не повсякденних, як в попередню епоху становлення цивілізації модерну, але політичних і соціальних, – пов'язаний із переформатуванням політичної мапи Європи в міжвоєнне двадцятиліття та низка кардинальних змін соціальних режимів і закріплення авторитарних державницьких проєктів (соціалістичний СРСР, фашистська Італія, націонал-соціалістична Німеччина) призвели до переоцінки впливів культури на такого роду глобальні потрясіння.

Відтак, соціально-філософський дискурс відкрив для себе явище популярної культури – але інтерпретував його не як самодостатній елемент соціального та культурного життя, але як елемент залежний, а інколи і як специфічний симптом того нового стану, який в широкій традиції від А. Грамші до Х. Ортеги-і-Гассета отримав назву «масового суспільства».

Більш того, такого роду критика щодо популярної культури йшла як зліва, так і з правого напрямку: це був рідкісний випадок дивної згоди між діячами обох політичних спектрів щодо загрозливого стану, пов'язаного із існуванням популярної («масової») культури. Так, Ф.Р. Левіс (представник цілком традиційних поглядів на проблему культури та культурного виробництва) будував свою концепцію кризи культури (проявом якої, з його точки зору, й було домінування масовізованих її різновидів) на занепаді в умовах стандартизації культури та – що з цього витікало – загального зниження актуального рівня володіння культурними надбаннями інтелектуальної меншості. Оскільки з точки зору Левіса, саме меншість, яка в повній мірі володіє культурним апаратом, відповідальна не тільки за приріщення культури, але й за збереження її рівня та за селекцію відповідного/невідповідного в культурному полі, то вся трагедія розповсюдження масовізованих форм культури була, з його точки зору, в тому, що інтелектуальна меншість втрачала реальну владу над усередненим смаком. Відтак, демократизація смаків призводила до розмивання єдиної моделі культури – що спричиняло до суспільного хаосу. «Цивілізація» та «культура» вкотре виявлялися розведеними по різний бік умовної барикади протистояння, ««цивілізація» та «культура» ставали термінами прямо протилежними за сенсом. … від культури відокремилася сила та відчуття влади» [4, с. 49].

Це занепокоєння занепадом і взагалі, здається, домінувало в інтелектуальній думці 1920–50-х років. Причому, характерним чином – і з боку лібералів, і з боку консерваторів. Якщо останні бідкалися на те, що масова культура руйнує систему конвенційних правил соціального життя (які сприймалися ними – не станемо про це забувати – як єдино можливі, логічні й прозорі), то ліберальна думка вбачала в появі «людини маси» тотальну відмову від характерної для епохи модерну цінності людської індивідуальності. Класичним прикладом цього підходу залишається робота «Бунт мас» Х. Ортеги-і-Гассета. Перехід до «людини маси» означає перш за все відсутність осмисленого сприйняття соціальної та політичної реальності («Та сама досконаліть, з якою дев'ятнадцяте століття оформило організаційно певні сфери життя, спричинила те, що маси, яким це пішло на користь, вважають її не за організацію, а за природу» [3, с. 50]). Не розуміючи – і не бажаючи розуміти – закони суспільства, «людина маси» не зважає і на культурні вартості. Полегшений варіант сприйняття соціального світу переноситься і на процеси продукування культури.

Марксистська та неомарксистська думка розвиває цю ідею ще далі: популярна (масова) культура, з їхньої точки зору, стає важелем та інструментом закріплення контролю над широкими масами, за специфічних причин нездатними на самостійне регулювання свого суспільного життя.

Так, А. Ґрамші використовував термін «гегемонія» – як позначення сутності політичного устрою в Європі міжвоєнного періоду та, одночасно, як позначення актуального панівного місця в суспільстві, яке займається певною соціальною стратою чи класом. У цій ситуації (оскільки влада – це й опора на лідерство в його моральному та інтелектуальному вимірах) окрім гегемонії політичної, виникала необхідність говорити про гегемонію культурну, забезпечувану інтелектуалами. Культура в цьому випадку ставала лише одним із інструментів боротьби за гегемонію чи дій по утриманню влади [1].

Марксистський погляд на проблему популярної (масової) культури був ускладнений ще й загальним уявленням про логіку та закони історичного розвитку. Кожну епоху тут визначає спосіб виробництва – система організації суспільства, призначена для вдоволення своїх матеріальних життєвих потреб. Основа її – матеріальне виробництво та система економічних відносин навколо цього виробництва, чи то «продуктивні сили» та «виробничі відносини». «Продуктивні сили» становлять необхідні матеріальні фактори функціонування соціальних систем (інструменти, технології, працівники, зайняті на виробництві, та їхні навички); «виробничі відносини» – це система класових (конфліктних в своїй основі) відносин між сторонами виробничого процесу. Культура, культурне виробництво, при цьому, становить т.зв. «надбудову» на «базисі» матеріально-економічних взаємин (так само як панівні форми ідеології чи системи забезпечення контролю), а відтак – з одного боку залежить від цих суто зовнішніх факторів, а з іншого – забезпечує існування тих самих контрольних механізмів, що дозволяють класам-гегемонам утримувати владу.

Відповідно, й та неомарксистська традиція, що була пов'язана, наприклад, із Франкфуртською школою та «критичною теорією», ставилася до популярної культури як до одного з інструментів соціального контролю. Контроль цей забезпечувався, принаймні, на двох рівнях – з одного боку через перехід до «індустрії культури» як усвідомленого та запланованого процесу, а з іншого – маніпуляціями через зміст культурних продуктів кінцевою ланкою, споживачем, для якого такого роду продукт створюється.

Сама індустрія культури (чи то – популярна культура, культура, поставлена на масове виробництво) сприймалася теоретиками Франкфуртської школи як такою, що базується на характерній для неї культурній однорідності та високому ступеню передбачуваності сюжетних і психологічних схем, що використовувалися її творцями. [5, с. 120–121]. Такого роду передбачуваність, на думку Т. Адорно, дає можливість на рівні створення зразків культурної продукції вводити елементи свідомого маніпулювання сприйняттям авдиторії, чи то вводити своєрідний управлінський контур у звичайний процес розваги. Споживання продуктів популярної культури стає не просто елементом повсякденних рекреаційних практик, а перетворюється на процес політичний: цільова авдиторія опиняється під тиском ідеологій. Відповідно, виникають питання про суб'єктів такого впливу – і тут не лише авдиторія, але й самі діячі популярної культури стають лише виразниками владних соціальних груп. Ідеологічність текстів популярної культури стає їхньою неодмінною рисою – і робить будь-який твір з цієї царини частиною наперед спланованої політики.

Загальним напрямком цієї політики, на думку представників Франкфуртської школи та їхніх послідовників, є деполітизація робітничого класу (який все ще сприймається в ті часи в логіці класу-гегемону, основного антагоністу владного класу в капіталістичному суспільстві). Як влучно відмічав, досліджуючи це питання, Дж. Сторі: на думку представників цього напрямку, «маскультура перешкоджає «масам» виходити думкою за межі сьогодення» [4, с. 143].

Звернемо увагу й на те, що такого роду позиції (як «правих», так і «лівих» теоретиків) зменшували можливості й вивчення явища популярної культури як самодостатнього феномену: вона розглядалася майже виключно як «породжена», а не «породільна» реальність, як результат, а не як причина складних соціальних процесів – чи їхня сутність.

Це тим більше кидається в очі на фоні соціальних процесів, пов'язаних із формуванням реальних соціальних груп, що пізніше отримають назву фендому.

Формально, говорячи про виникнення фендому, дослідники вказують в якості часу його появи – як організованої спільноти з певним рівнем внутрішнього самоусвідомлення – межу 1950–60-х років. Але коріння цих процесів принаймні на півтора десятиліття глибше. Коли ці ж самі процеси описуються зсередини фендому його активними членами, що намагаються саморефлексивно встановити витоки цього явища, то в якості точки його виникнення перш за все згадують дії Г. Гернсбека по формуванню середовища зацікавлених читачів навколо другого журналу, присвяченого фантастиці, який він видавав – "Wonder Stories"» [11]. Саме створена ним у 1934 році організація читачів журналу – "Science Fiction League" – стала фундаментом для подальшої кристалізації фендому фантастики. В результаті діяльності SFL, у великих містах США виникли місцеві представництва Ліги. Більшість з них зникли після продажу Гернсбеком свого часопису іншому видавцеві, але, наприклад, Лос-Анджелеське товариство наукової фантастики (LASFS) та Філадельфійське товариство наукової фантас-

тики (PSFS) стали основою для формування т.зв. Першого фендому й продовжують існувати аж до теперішнього часу [8].

Оскільки ж діяльність будь-якого фендому має на увазі не так консупцію, діяльність, орієнтовану на пасивне споживання, як просумпцію, активне споживання із переходом до соціально-значимих форм присутності фанів у суспільстві, то важливим було те, наскільки послідовно, наприклад, фантастичний фендом переходив від практик споживання до практик участі.

Якщо говорити про діяльність реальних структур фендому (вже згаданих LASFS та PSFS), то слід зазначити, що вже з 1939 року (з перервою на Другу світову війну, а після неї – вже щорічно) почав функціонувати щорічний фестиваль фантастики – так званий конвент – «Worldcon». Його проведення мало на увазі полегшення як горизонтальних контактів між фанами (спочатку на рівні США, а потім – на рівні всього світу), так і встановлення активного взаємозв'язку споживачів, цільової авдиторії з виробниками поп-культурного продукту: з авторами та видавцями. В 1951 році, в межах проведення "Worldcon", була заснована премія за кращий науково-фантастичний твір (премія Г'юґо – названа в честь Г. Гернсбека як «батька НФ»), а відтак почалася діяльність по створенню канону текстів, навколо яких гуртувалися однодумці.

Паралельно починаються процеси формування спільнот жанрових авторів: зокрема, в 1965 році створюється громадська неприбуткова організація «Асоціація письменників наукової фантастки Америки» (SFWA), чиїм завданням була не так координація творчих зусиль, як створення спільного середовища для учасників культурного виробництва в межах написання та видання фантастики. Окрім того, SFWA створило, по суті, паралельну премію за найкращий фантастичний твір, на який номінують (і за який голосують) лише письменники, що входять в Асоціацію (премія «Неб'юла»). Це умовна «премія професіоналів», але орієнтована на ту ж саму фендомну авдиторію, яка голосує за «демократичну» «Г'юґо».

Відтак, за тридцять років перших років існування фендому цілком сформувався як набір соціальних практик, пов'язаних із ним, так і усталилися самі форми, що отримав їх фендом: аж до формальних структур. Але єдиною теорією, що помітила зростання активності не так навіть фендому, як фанів, в цей час була, здається, лише соціопсихологічна спроба опису феномену фанства як патології та девіації.

На фоні зростання значимості нових медіа – зокрема телебачення – фани були помічені соціально-орієнтованими науками в якості «фанатиків». Зосередженість фендому та фанів на окремих творах чи персонажах популярної культури здавалася небезпечною, бо часто інтерпретувалася ззовні фендомного співтовариства як зацикленість. У 1956 році вийшло дослідження Д. Гортона та Р. Вола «Масова комунікація та парасоціальна взаємодія: спостереження за близкістю здалеку» ("Mass Communication and Parasocial Interaction: Observations on Intimacy at a Distance") [9]. Автори визначали взаємодію аудиторії та масмедійного телевізійного продукту як «парасоціальну»: комунікація з екрану телебачення, спрямована на кожного – і ні на кого конкретно – мала б сприйматися, з їхньої точки зору, в якості максимально персоналізованої, хоча персоналізованість ця залишалася б лише ілюзією, симулякром. Відтак парасоціальність такого роду ставала, буцімто, основою для викривленого сприйняття реальності та медіаперсон: об'єкт уваги фанів починає їм здаватися максимально зрозумілим, він не лише «засвоюється», але й «присвоюється», особливо якщо пов'язаний із зацікавленостями фанів.

Маючи ж на увазі реальні випадки злочинів проти особистості, пов'язані з зацикленістю окремих суб'єктів на публічних особах, на яких центрувалася їхня увага, в середовищі дослідників відбувалася специфічна паталогізація фендому в цілому, переніс на нього окремих – екстраординарних – випадків. З точки зору такого роду «паталогізуючої» фанів традиції факторами, що впливали на девіантність їхнього становища, ставали зосередженість на парасоціальних проявах взаємодії об'єктів їхньої уваги із соціальним оточенням, соціальна ізоляція саміх фанів (через гіперзосередженість на нереальних елементах, що, мовляв, походять не з дійсності, а з штучного простору популярної культури), нездорові фантазії щодо об'єктів своєї уваги тощо.

Більше того, фанатська соціальність і система контактів вбачалася як така, що потурає повторювальній поведінці (яка й сама по собі – з точки зору даної традиції – становила собою сутність буття популярної культури як такої: жанрові твори – це твори, що базуються на клішованих, а відтак повторювальних елементах організації простору культурного продукту). Фани ж – в силу їхнього визначення як затятих прибічників окремих персоналій чи творів популярної культури – фіксувалися як глядачі, що люблять вибудовувати свої практики навколо одного і того ж самого культурного продукту/тексту [6, с. 168]. Відтак, зосереджуючись на конкретному елементі популярної культури, замкнені в (само)повторювальні практики, фани, начебто, опинялися в ситуації втрати контролю над реальністю, занурення в світ власних фантазій і неможливості розрізняти, наприклад, актора та його персонажа.

Відтак, поза межами даного підходу опинялися як реальні факти (становлення цілком конкретних елементів фендомів як розвинених систем

горизонтальної соціальної взаємодії), так і характерні особливості практик, які становили сутність буття фаном. Зокрема, коли дослідження фендому перейшли до наступної стадії свого розвитку (коли описи фендомного буття почали створюватися не ззовні, а зсередини, базуючись на безпосередньому досвіді дослідників), стало зрозумілим, що стрижнем соціальних практик у фендомі є не формування контактів із «зіркою» чи «текстом»; більшість соціально-означених дій учасників фендому групуються навколо виконання ролі фана.

По суті, ця непрозорість цілком сформованого та соціально-активного фендому для академічної науки виявлялася зворотнім боком специфічних інтерпретацій популярної культури взагалі, про що згадувалося вище. Відтак, основа для зміни теоретизування навколо фендому з'являється лише коли формується новий погляд на саме явище популярної культури – як питоме середовище існування фендому в тому числі.

Такого роду зміни в атрибуції популярної культури були, на наш погляд, тісно пов'язані ще й з розвитком семіотики та зокрема – із діяльністю У. Еко, який в своїх культурологічних дослідженнях послідовно приділяв увагу саме популярній культурі, сприймаючи її як інтегральну частину загального процесу культурного виробництва.

Семіотика взагалі послідовно цікавилася явищами популярної культури: так, в 1950-ті роки Р. Барт публікує в журналі «Les Lettres Nouvelles» цикл есе, що стосувалися формування прагматики повідомлень в масмедіа та в творах популярної культури (пізніше ці есе були зібрані в його книзі «Міфології» та проінтерпретовані за допомогою створеної Р. Бартом концепції «міфу» як знакової системи другого порядку). По суті, в «Міфологіях» було створено підхід, що пояснював би, яким чином на рівні суспільної думки та виробництва культурних продуктів формуються ідеології, на яких побудовано повсякденне світосприйняття. Відповідно, аналітика конкретних зразків популярної культури ставала цілком прийнятною для роботи в галузі соціально-гуманітарних наук.

Але в цілому на межі 1950-1960 рр. зацікавленість академічної науки популярною культурою була доволі низькою – в силу того, що й саме явище вважалося «низьким», неважливим. Саме тому вихід у 1964 році знакової збірної праці У. Еко «Апокаліптики та пристосовані» («Apocalittici e integrati») викликав доволі неоднозначні реакції в тодішньому академічному середовищі. У передмові до перевидання 2007 р. У. Еко згадував, що після виходу книжки академічне середовище, за не багатьма виключеннями, сприйняло вихід «Апокаліптиків і пристосованих» в діапазоні між здивуванням і несприйняттям. Як писав сам автор, «треба відмітити, що майже у всіх тих статтях слова «комікс» завжди були взяті в лапки (…) і передусім було помітно, що тим, що найбільше впливало на уяву рецензентів, був той факт, що комікси ставали об'єктом дослідження» [7, с. 8].

В самому дослідженні У. Еко зібрав як суто теоретичний матеріал, що стосувався можливостей опису популярної культури, так і приклади того, як можна застосовувати подібні підходи до конкретних творів. Зокрема, там містилося дослідження «Міф Супермена», де розглядалася логіка світобудови та сюжетних тропів, пов'язаних із цією культовую фігурою серії графічних романів (пізніше, автор включить дану роботу в інше дослідження, важливе для становлення підходів до вивчення популярної культури: «Роль читача» (1979)). Окрім іншого, в книзі знаходиться місце й для фіксації соціального контексту сприйняття популярної культури: У. Еко вводить розділення споживачів її на винесених у назву «апокаліптиків» (критично налаштованих до домінування популярної культури в полі культурного виробництва) та «пристосованих» (хто намагається увести реалії поп-культури в контур своїх уявлень про світ і про повсякденні практики в цьому світі).

Сутнісно ж, «Апокаліптики та пристосовані» робили дві важливих речі: вводили тематику популярної культури в якості достойного уваги предмету для академічного обговорення – та формулювали один з базових принципів подальших поп-культурних студій: важливими є не лише інтенції автора при створенні культурного продукту чи ідеології, в межах яких він формує своє повідомлення – важливими є практики подальшого побуту такого твору та спектр реакцій на нього з боку цільової аудиторії. Остання ідея вже була присутня в роботі У. Еко «Відкритий твір», що вийшла в 1962 р. Формулюючи ідею текстів відкритих для інтерпретативного зусилля, поліваріантних при прочитанні та розумінні – і «закритих», однозначних у своїй інтерпретації, – У. Еко робить наголос не лише на авторських зусиллях по створенню складного багатошарового тексту, але й на можливих зусиллях читача, який, розкриваючи авторські інтенції, опиняється перед викликом різноваріантних інтерпретацій тексту.

Ці ідеї У. Еко перекликалися з важливим дослідженням Р. Барта «Смерть автора» (1967), в якому, серед іншого, стверджувалася самодостатність текстів, коли мова іде про їхнє існування в просторі читацького сприйняття та читацьких інтерпретацій. Фігура автора, особливо коли мова іде про тексти популярної культури, стає другорядною по відношенню до інтенцій самого тексту.

Нарешті, ще одним важливим дослідженням, що створювало фундамент для можливостей опису вже не так явища популярної культури, як вивчення форм соціальної активності фендому – як соціальної групи, орієнтованої на активне спожи-

вання культурного продукту, – стала робота У. Еко «Роль читача» (1979). Присвячена дослідженню читацького інтерпретативного зусилля, вона давала змогу ставити питання про специфічне соавторство та додаткові зусилля по реінтерпретаціям референтних текстів зацікавленою аудиторією [2].

Ще у «Відсутній структурі» (1968) У. Еко формулював необхідність введення в схеми пояснення того, як відбуваються міжсуб'єктні комунікативні практики, дій по кодуванню та декодуванню інформаційного повідомлення. Відтак, інформаційна взаємодія між адресантом і адресатом, на його думку, включає в себе не лише зусилля адресанта по формулюванню повідомлення (кодування; використання певних знакових систем для створення «тексту» та опора на персоналізовані субкоди, які залежать від «ансамблю капіталів» автора повідомлення – якщо скористатися термінами П. Бурдьє); отримання «тексту» адресатом означає необхідність проведення ним процесу декодування. По суті, це специфічна реверсивна інтерпретація, де важливим стає не так ступінь володіння кодом з боку адресата, як семантичний шум, що виникає на рівні неспівпадіння систем субкодів автора та користувача. Відповідно, обсяг і специфіка відправленого та отриманого повідомлення ніколи не будуть співпадати: певні смислові прошарки адресат повідомлення може за якихось причин не сприйняти, натомість він завжди стане привносити додаткові сенси в авторський текст.

Відтак, читач завжди занурений в актуальний для нього контекст – і рідко коли цей контекст співпадає з авторським. Але у «Ролі читача» ця ситуація інтерпретується У. Еко не як проблемна, а як така, що потенційно розширює можливості функціонування культурного виробництва. Читач, за переконанням У. Еко, не просто прочитує (сприймає) авторський текст у межах власних компетенцій (інколи залишаючи нереалізованими ряд авторських посилів). Читач стає, по суті, співавтором такого культурного тексту (фільму, книги, картини); він «вчитує» в авторський простір додаткові сенси, які мають можливість розширювати та трансформувати цей простір. Читач стає доволі специфічним співавтором культурного продукту – причому, така трансформація «поля сенсів» може відбуватися кожного разу, коли змінюється контекст, в якому даний культурний продукт проходить свою реінтерпретацію (зміна поколінь чи зсуви в естетичному стандарті, наприклад).

По суті, такого роду ідеї пізніше стали основою і для генерального зсуву в сприйнятті фендому та «фантропології», для дослідження діяльності фанів як специфічної соціальної спільноти «активних споживачів». Зокрема, вихід знаменитої роботи Г. Дженкінса «Textual poachers: television fans and participatory culture» (1992) дозволила не просто зробити діяльність фендому помітною для академічної науки, але й сформувати новий інструментарій для такого роду досліджень [10]. Відтепер, діяльність фендому стає можливим розглядати як активні практики по сотворчості.

І разом із тим, вихід роботи Г. Дженкінса означав й ту глобальну зміну, про яку згадувалося на початку даної статті: дослідження популярної культури та фендому почали зміщуватися з досліджень їх як суто зовнішнього феномену для науковців – до процесів, про які стає можливим говорити на основі персонального досліду дослідників.

Висновки з проведеного дослідження. Достатньо пізній інтерес соціальних і культурознавчих наук до явища фендому, специфічне «невидимість» його доволі довгий час після виникнення в якості реального соціального явища можна пояснити пізньою актуалізацією популярної культури для наукового простору (оскільки фендом виникає, взаємодіє й розвивається саме з популярної культурою, є з нею спорідненим). Цю ж пізню актуалізацію можна пояснити як відтермінованим формуванням в академічному просторі розуміння про самодостатній характер попкультури, так і відсутністю потрібної теоретичної оптики в просторі соціокультурних досліджень. Відповідно, у статті розглядаються як обмеження такого роду підходів до опису популярної культури, так і поступове відкриття науковцями тих можливостей, які їм дає дослідження явищ, з популярною культурою пов'язаних – зокрема, фендому як нової форми соціальної активності, яка дозволяє переводити звичні для цієї останньої форми пасивного споживання до активних форм такого споживання. Логіка розвитку експлікацій проблеми популярної культури означала, врешті-решт (на рівні семіотики та – пізніше – постмодерністських теорій) виокремлення специфіки діяльності не так авторів культурної продукції, як користувачів (читачів чи глядачів). З того моменту, як ці додаткові (по відношенню до самого культурного продукту) дії користувачів стали елементом наукової зацікавленості, поява дослідження фендому виявилася незворотною. І, врешті-решт, наукова діяльність Г. Дженкінса стала зразком такого роду досліджень, відкривши нову сторінку у «фантропології», вивченні фендому та поведінки фанів.

Література

1. Ґрамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи. Київ : Вперед, 2017. 417 с.

2. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. Львів: Літопис, 2004. 384 с.

3. Ортега-і-Ґассет О. Бунт мас. Нью-Йорк : Видання ООЧСУ, 1965. 158 с.

4. Сторі Дж. Теорія культури та масова культура. Київ : Акта, 2005. 360 с.

5. Adorno T., Horkheimer M. Dialectic of Enlightenment. London : Verso, 1979. 306 c.

6. Duffet M. Understanding fandom. An introduction to the study of media fan culture. New York : Bloomsbury Publishing, 2013. 342 p.

7. Eko U. Apocaliptycy I dostosowani. Warszawa: Wydawnictwo WAB, 2010. 536 s.

8. Fancyclopedia II: електронне видання. URL: https://fanac.org/fanzines/Fancyclopedia/Fancyclopedia2.pdf

9. Horton D., Wohl R. Mass Communication and Para-Social Interaction Observations on Intimacy at a Distance: електронне видання. URL: https://archive.org/details/donald-horton-and-richard-wohl-1956/page/215/mode/2up

10. Jenkins H. Textual poachers: television fans and participatory culture. New York and London : Routledge, 1992. 343 p.

11. Moskowitz S. The Immortal Storm. A History of Science Fiction Fandom. Atlanta : Hyperion, 1974. 270 p.

Анотація

Легеза С. В. **(По)бачити невидиме: особливості дослідження популярної культури та фендому в соціальних науках.** – Стаття.

В статті розглядається динаміка інтелектуальних традицій, пов'язаних із вивченням популярної культури та відкриттям соціальними науками форм активності її користувачів – чи то фендому. Фіксується розрив, що існував до другої половини XX століття, між реаліями соціального життя та теоретизуванням про нього в академічній традиції. Звертається увага на те, що первинна зацікавленість у дослідженні популярної культури була пов'язана із зовнішніми по відношенню до неї факторами: особливостями політичної боротьби, теоріями влади, уявленнями про масовізоване суспільство. Популярна культура сприймалася здебільшого як явище другорядне, як ознака чогось більшого. Наприклад, консервативна традиція (F.R.Leavis) сприймає появу популярної культури як ознаку втрати «високою культурою» своїх цивілізаційних функцій. Ліберальна традиція в соціальній філософії (Х. Ортега-і-Ґасет та ін.) – вбачає в ній головним чином ознаку появи «масової людини» як нового соціального феномену. Представники ж лівого крила філософії (Франкфуртська школа) звертають увагу на популярну культуру виключно як на ознаку прояву політичної боротьби за владу.

Навіть поява реальних соціальних груп, пов'язаних із функціонуванням популярної культури, довгий час залишається поза увагою академічної науки. Поява реальних груп соціально-активних користувачів жанрових напрямків популярної культури відносяться до 1930-х років (діяльність Science Fiction League в США). На 1950-ті – це вже доволі представницька низка організацій із своїми спеціалізованими заходами (конвентами), преміями, моделлю культурного канону та з характерними формами горизонтальної активності, спрямованої на практики просумпції. Важливий поворот до вивчення популярної культури відбувається в 1960-ті, в межах семіотичних теорій Р. Барта (R. Barthes) та У. Еко (U.Eco), де популярна культура розглядається як самодостатнє явище. Для переносу ж уваги дослідників з популярної культури на практики, з нею пов'язані, важливим виявилася концепція У. Еко про особливості читацького декодування авторських сенсів і про тенденції до створення читацькими горизонтальними структурами інтерпретацій, відмінних від авторських. Таким чином, на момент, коли відбувається теоретичний злам в дослідженнях фендому (поява робіт H. Jenkins та інших науковців, що дивляться на явище фанства зсередини), академічна наука вже мала достатньо розвинений теоретичний багаж для теоретичного осмислення цього феномену.

Ключові слова: популярна культура, фендом, влада, теорії культури, суспільство споживання.

Summary

Leheza S. V. **Seeing the (in)visible: popular culture and fandom research peculiarities in social sciences.** – Article.

The article deals with the dynamics of intellectual traditions related to popular culture research and the discovery of forms of activities of its consumers, or fandom, by social sciences. There had been a breach until the second half of the 20th century between the social life reality and its theoretical interpretation in the academic tradition. The paper points out that the primary interest of the popular culture research was related to its external factors: political struggle, power theories, and the idea of mass society. Popular culture was perceived as a secondary phenomenon, an aspect of something more complex. For instance, the conservative tradition (F. R. Leavis) views the emergence of popular culture as a sign that the "higher culture" has lost its civilizational functions. Liberal tradition of social philosophy (J. Ortega y Gasset and others) perceives it as a symptom of a "mass-man", as a new social phenomenon. Leftist philosophers (Frankfurt School) pay attention to popular culture as a sign of political struggle for power.

Even the emergence of real social groups related to the functioning of popular culture had been ignored by academia for a long period of time. The appearance of groups of socially active representatives of popular culture genres can be traced back to the 1930s (for instance, the Science Fiction League in the USA). In the 1950s, there was a large spectrum of representational organizations with specific events (conventions), awards, cultural canon model, and certain forms of horizontal activities, targeted at prosumption. An important transformation of popular culture research took place in the 1960s with the development of semiological theories of R. Barthes and U. Eco, which presented popular culture as a self-sustaining phenomenon. U. Eco's theory about the reader's decoding of the author's senses and the tendency to create interpretations that are different from the author's by the horizontal structures of readers is related to the shift of the researchers' attention from popular culture to its related practices. Thus, academic science had already developed a theoretical groundwork for scrutinizing fandom by the time the theoretical transformation of fandom research occurred with the works of H. Jenkins and other theorists who examine the aspects of fandom from the inside.

Key words: popular culture, fandom, power, culture theory, consumer society.

УДК 317:772.3
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.24

І. І. Мачуліна
ORCID ID: http://orcid.org/0000-0002-2704-4543
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціально-психологічних і гуманітарних наук
Дніпровського державного технічного університету

ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НА СОЦІАЛЬНІ ПРАКТИКИ МОЛОДІ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА РИЗИКИ

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризується значним зростанням ролі цифровізації в житті сучасної особистості як в побутових так і в навчально-професійних практиках. Цифровізація – одна з основних тенденцій розвитку інформаційного суспільства, яка формує та надає доступ до різних сфер життєдіяльності, підвищує якість та охоплення певних послуг, розширює спосіб співпраці та надає більші можливості для комунікації між людьми. Розширення цифрового простору та збільшення його ролі в житті сучасної людини веде до формування нового рівня буття: реального та віртуального.

На відміну від інших соціальних груп, цифровізація особливо впливає на молодь як на найбільш мобільну соціальну групу, яка є більш адаптованою до сприйняття та трансляції нових форм культури, цінностей та практик. Молодь як представник «цифрового покоління» відчуває найбільшу необхідність у використанні новітніх технологій. Разом з тим, формування та розвиток цифрового суспільства, з однієї сторони, сприяє розвитку сучасної молоді, допомагає швидше адаптуватися до умов сучасного суспільства, а з іншої – породжує певні труднощі та ризики, які актуалізують необхідність наукового аналізу. Отже, у зв'язку з активним зростанням цифровізації, значно підвищується зацікавленість соціальними практиками молоді, які переміщуються у віртуальний простір.

Аналіз останніх досліджень з даної теми. Актуальність проблем, присвячених вивченню функціонування інформаційного суспільства, а також ролі інформаційних технологій досліджується в працях як зарубіжних (Д. Белл, М. Кастельс, Дж. Мартін, І. Масуда, Е. Тоффлер), так і сучасних українських (Ф. П. Власенко, Я. В. Галета, В. В. Кириченко, А. В. Сьомак, О. О. Черниш, М. Ф. Шмиголь) вчених.

Питання ролі цифровізації у різних сферах суспільства, зокрема впливу інформаційних технологій на соціальні практики особистості перебувають у центрі уваги багатьох сучасних науковців. Так, серед українських дослідників, чиї наукові пошуки пов'язані з даною тематикою, можна назвати таких, як В. Ю. Арешонков, Н. Л. Бойко, О. В. Вознюк, О. М. Єфремов, Є. П. Костик, З. І. Кушко, А. С. Кравченко, І. В. Кучерак, Р. Р. Мишок, Г. В. Назарова, О. І. Орднановська, О. В. Осипенко, Н. О. Половая, К. О. Цимбал, О. М. Шеломовська, О. Є. Шкурат та багато інших. Не дивлячись на значну кількість праць присвячених вивченню цифровізації, більшість досліджень спрямовані на аналіз впливу цифрових технологій на певну сферу життєдіяльності особистості. В нашому дослідженні увага концентрується на комплексному аналізі впливу цифровізації на соціальні практики сучасної молоді, а також визначення можливих ризиків.

Отже, мета дослідження полягає у визначені впливу цифровізації на соціальні практики сучасної молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цифровізація змінює майже всі сфери життєдіяльності суспільства впливаючи на соціальні практики особистості. Соціальні практики – це спосіб взаємодії особистості як з самим собою, так і з суспільством. Результатом цієї взаємодії є конкретна щоденна звична діяльність. До соціальних практик можна віднести сукупність навичок взаємодії з людьми, з предметами, також це певні практичні знання та навички, результатом яких є вміння виконувати певні дії [1].

В умовах цифрового суспільства, значна частка повсякденних соціальних практик переходить в інтернет-простір, активізуючи нові форми комунікації, споживання, пізнавально-освітніх, розважальних та інших аспектів життя. Отже, процес цифровізації суспільства характеризується трансформацією практик реальних, в практики віртуальні, або в інтернет-практики. Дослідники класифікують інтернет-практики за різними критеріями:

– за принципом застосування виокремлюють: пізнавально-професійну; пізнавально-рекреаційну; соціально-громадську; розважально-ігрову; лінійно-комунікаційну та споживацьку інтернет-практику [2];

– за метою перебування користувачів онлайн: для навчання; для спілкування; для розваг; для отримання інформації навчального характеру (діяльність, яка не стосується навчання) [3];

© І. І. Мачуліна, 2025

– за мотивом (потребою) здійснення діяльності в інтернеті: потреба в навчальній діяльності; потреба в комунікації; потреба в розвагах [4].

Отже, сьогодні інтернет набув такої популярності завдяки тому, що він задовольняє різні соціальні потреби та володіє цілою низкою унікальних можливостей, а саме: швидкий пошук інформації, спілкування, творчий розвиток, отримання додаткового навчання, додаткові можливості у сфері праці, забезпечення можливостей реалізації діяльності у вільний час тощо.

Так, серед основних причин користування інтернетом за результатами соціологічного дослідження, проведеного у січні 2024 року компанією Digital Global Overview Report, першу п'ятірку складають пошук інформації (60,9 %); бажання залишатися на зв'язку із сім'єю та друзями (56,6 %); перегляд відео й фільмів (52,3 %); отримання інформації про новини та події (51,9 %), а також пошук порад, наприклад, як щось зробити (49,4 %). Серед інших причин користування інтернетом респонденти вказували пошук нових ідей та натхнення (46,1 %); прослуховування музики (45,1 %); пошук продуктів та брендів (43,7 %); заповнення вільного часу (42,6 %); цілі пов'язані з освітою та навчанням (38,6 %); пошук місць відпочинку та подорожей (37,9 %); дослідження проблем здоров'я та медичних продуктів (35,2 %), управління фінансами та заощадженнями (34,2 %), практики пов'язані з бізнесом (29,9 %) та ігри (29,3 %) [5].

В нашому дослідженні розглянуто такі практики молоді, в яких, на нашу думку, відбуваються значні трансформаційні зміни під впливом цифровізації:

– освітні практики;
– практики в сфері зайнятості та праці;
– дозвіллєві практики та сфера розваг;
– практики спілкування;
– споживчі практики у сфері шопінгу;
– практики взаємодії з політичними, громадськими структурами.

Освітні практики. Сфера освіти протягом кількох останніх десятиліть істотно змінилася завдяки впровадженню нових інформаційних технологій, інтерактивних форм спілкування і комунікації. Цифровізація дозволяє перевести освітній процес на якісно новий рівень, впливаючи та змінюючи практики навчання. Отже, традиційні освітні практики сьогодні переорієнтовуються в практики електронного навчання, що дозволяє та надає можливості в навчальному процесі активно використовувати Інтернет-технології, електронні навчально-методичні, мультимедійні матеріали, електронні бібліотеки, віртуальні лабораторії і практикуми тощо. В цілому, інтеграція цифрових технологій в освітні практики суттєво покращують якість освіти, підвищує її доступність, гнучкість, долає географічні бар'єри, сприяє розвитку цифрових компетентностей тощо [6].

Активний сплеск електронного навчання, зокрема впровадження дистанційної освіти, пов'язане із пандемією COVID-19, а також із повномасштабною війною в Україні. Принциповою відмінністю дистанційного навчання є розвиток самостійної діяльності здобувачів, формуванню відповідального ставлення до освітніх практик з боку здобувачів, самостійного формування швидкості отримання знань в режимі on-line. Крім того, використання інформаційних технологій в освітніх практиках є психологічно прийнятним для здобувачів, оскільки дає змогу перенести вміння поводження гаджетами з повсякденного життя у навчальний процес.

В цілому, практики використання різних цифрових технологій в процесі дистанційного навчання показали, що більшість викладачів вважають найбільш ефективним використання в освітньому процесі відеозв'язку (ZOOM, Skype, Meet та інші) (87,8 %), а також віртуальних освітніх середовищ (74,6 %). Щодо думки здобувачів, то більшість, а саме 74,3 % позитивно ставляться до використання месенджерів в освітньому та навчальному процесі [7].

Не дивлячись на те, що цифровізація відкриває нові перспективи для розвитку освіти в Україні, впровадження цифрових технологій в освітні практики пов'язана з певними викликами, такими як технічні проблеми, обмежений доступ до інтернету, недостатній розвиток цифрової інфраструктури, а також потреба в професійному розвитку всіх суб'єктів освіти тощо. Ризики пов'язують із формуванням «кліпового мислення» студентської молоді, а також із зниженням концентрації уваги на значних об'ємах інформації.

Тому, електронне навчання у вищих навчальних закладах розглядається як перспективне тільки у разі так званої гібридної форми [8]. Саме змішаний формат навчання, що поєднує онлайн-навчання і традиційне навчання надає можливість підвищити якість надання освітніх послуг і сприяє формуванню цифрових компетенцій.

Практики в сфері зайнятості та праці. Сучасні цифрові технології впливають та дають нові можливості у сфері зайнятості і формах організації праці. Використання новітніх технологій, Інтернету зокрема, полегшує пошук роботи, а також розкриває нові можливості для роботодавців [9].

У найближчі 20 років розвиток і активне впровадження новітніх технологій в систему виробництва здатне практично повністю витіснити робітників певних професій, особливо якщо їхні функціональні обов'язки пов'язані зі значним

набором рутинних завдань. Це може бути середній технічний персонал, менеджери виробництв, фахівці з бухгалтерського обліку, секретарі, аудитори, касири та інші [10].

Аналіз результатів соціологічних досліджень, в яких представлено найбільш перспективні професії майбутнього вказують на те, що серед основних тенденцій – видозміна низки професій і посад унаслідок розвитку цифровізації. Так, серед професій, які можуть стати дуже актуальними до 2030 року, за результатами дослідження «Future of Work 2030: як підготуватись до змін в Україні» визначені такі як, консультант цифрової реабілітації, менеджер подорожей у віртуальній реальності, виробник частин тіла, радник з цифрових валют, хірург для збільшення пам'яті, дизайнер сміття тощо. Також будуть розвиватися і стануть більш популярними такі професії: управління штучним інтелектом; діджитал-просування, діджитал-сервіс, діджитал-продажі; спеціаліст з цифрових фінансів, редактори персональних сторінок в соцмережах; фахівці з кібербезпеки тощо [11].

Результати дослідження «Людський капітал 2030: Глобальні навички майбутнього», підтверджує тенденцію впливу цифровізації на зміну сфери зайнятості та праці та визначило найбільш актуальні професії, які будуть потрібні в майбутньому: розробник програмного забезпечення; професіонал в роботі з клієнтами; розробник інтернет-контенту; онлайн-учитель та інші [12].

В сучасному суспільстві, трансформація сфери зайнятості також виражається в актуалізації нових видів послуг, що поширюються через мережі і вже сьогодні створюють чимало робочих місць. З'являються нові професії, які пов'язані із цифровою зайнятістю, віддаленим форматом роботи. Популярними є фрілансери, контент-менеджери або контент-редактори, веб-розробники, керівники інтернет-проєктів, робота у сфері веб-дизайну, фахівці з розвитку інтернет-ресурсу тощо.

Особливого поширення нестандартна зайнятість у вигляді віддаленої роботи набула в період пандемії. Незважаючи на всі позитивні та негативні моменти, отримані під час карантину, було розкрито потенціал віддаленої праці та після повномасштабного воєнного вторгнення рф в Україну, ця тенденція не спала, а навпаки, і надалі, набуває своєї актуальності. Отже, маючи високошвидкісний Інтернет можна виконувати практично будь-яку діяльність в будь якій сфері, і з будь якої точки світу. Такий формат трансформації сфери зайнятості значно змінює карту професій, а також впливає на необхідність формування інноваційних цифрових компетентностей.

В цілому, вплив цифровізації на соціальні практики в сфері зайнятості та праці вказує на те, що більшість професій будуть або зникати, втрачаючи свою актуальність, або потребуватимуть якісно нових компетентностей. Вчені, що аналізують цифрову економку країни вказують, що на перший план у працевлаштуванні набувають актуальності надпрофесійні навички та особистісні риси, серед яких: висока працездатність і витривалість, нестандартне мислення, ініціативність, якість аналізу інформації та швидкість прийняття рішень [13]. Також актуалізується попит на міждисциплінарні знання, креативність, м'які навички, вміння самовдосконалюватися в сфері використання інформаційних технологій та безперервно навчатися.

Дозвіллєві практики та сфера розваг. В умовах цифровізації суспільства та всеосяжного доступу до інтернету, трансформаційних змін зазнала і сфера вільного часу та дозвілля. Аналіз впливу цифровізації на культурно-дозвіллєву сферу суспільства дозволив визначити основні тенденції, що проявляються в трансформаціях дозвіллєвих практик.

Серед основних тенденцій можна виокремити віртуалізацію або інтернетизацію сфери дозвілля та вільного часу. Так, інтернет надає значні можливості у виборі видів дозвіллєвої діяльності, враховуючи різні соціокультурні, інформаційні вподобання та потреби. За допомогою мережі інтернет можна переглянути театральну виставу, кінофільм, відвідати віртуальну екскурсію видатних музеїв тощо. Взаємодія у вільний час через Інтернет дозволяє долучитися до віртуальних мандрівок, медіатворчості, електронних бібліотек, додаткового навчання, мистецтва. В інтернет-середовищі багато розваг для будь-яких віків і інтересів. Можна проходити онлайн-тести, становити персональні гороскопи, знайомитися, спілкуватися, грати в ігри, ділитися цікавою інформацією та багато чого іншого.

Серед основних тенденцій, що спричинена впливом інформатизації можемо відзначити поступову трансформацію деяких видів та форм дозвіллєвої діяльності. Таким чином, деякі види дозвілля втрачають свою популярність (технічна творчість, художні і народні промисли), інші зазнають певних змін (дискотека, читання). Крім того, виникають абсолютно нові види діяльності, які раніше взагалі не існували в практиці проведення дозвілля (ведення блогів, відеощоденників, графіті та ін.) [14].

Також однією з тенденцій, що характеризує сферу сучасного дозвілля є його одомашнення. Це пов'язано з можливістю урізноманітнювати домашнє дозвілля, оскільки вдома у людини є багато сучасних приладів, електронних гаджетів, персональних пристроїв, і найголовніше, доступ до інтернету.

В цілому, результати соціологічних досліджень показують, що практики в сфері вільного часу та дозвілля сучасної молоді найчастіше пов'язані з інтернетом (82 %). Трохи менше, слухають музику (67 %), готують їжу (62 %), турбуються про дім (58 %), переглядають відео (55 %) і телебачення (50 %). Також у вільний час 49 % респондентів прогулюються по місту, 29 % займаються з дітьми, стільки ж (29 %) навчаються, 20 % грають в комп'ютерні ігри, приймають або відвідують гостей (20 %), займаються у спортзалі (19 %) та займаються рукоділлям (11 %) [15].

Отже, не дивлячись на те, що дозвіллєві інтернет-практики сьогодні набувають значної популярності серед молоді, треба звернути увагу і на певні ризики пов'язані з активним використанням інтернету як засобу дозвіллєвої діяльності. Негативні наслідки в сфері вільного часу та дозвілля, можуть виражатися в інформаційній нерівності, комп'ютерній та ігровій залежності, пасивно-споживацькій направленості дозвіллєвих практик, що мінімізує фізичну активність особистості та негативно впливає на здоров'я користувачів.

Практики спілкування. Інтернет-спілкування сьогодні настільки глибоко увійшло в повсякденне життя сучасної людини, що уявити розпорядок дня без «занурення» у віртуальний простір майже неможливо. В сучасній літературі, що присвячена вивченню впливу інтернету на сферу спілкування, можна знайти багато понять: «мережеве спілкування», «електронне спілкування», «онлайн-спілкування» тощо. Всі ці поняття часто застосовуються як синоніми та використовуються для позначення спілкування через мережу Інтернет. Основним інструментом віртуальної комунікації можна сміливо назвати соціальні мережі та месенжери.

За результатами соціологічних досліджень 78 % опитаних українців використовують месенджери саме для спілкування. Як правило серед тих, хто користується месенджерами, користується відразу двома або тьома месенджерами. Лідером серед них в Україні є Viber, який люди вважають найбільш популярним для себе. Отже, користуються ним загалом 66 % (інформація за останні 7 днів користування). Далі йдуть Telegram (41 %) і Facebook (34 %) [16].

Спілкування в інтернеті, як і будь яка інша практика в мережі найбільш популярна серед підлітків та молоді. Так, щодо привабливості спілкування в реальному житті або в мережі, більша частина підлітків (68,8 %) висловлюється за більш комфортне спілкування в інтернеті. Крім того, з віком віртуальне спілкування для підлітків та молоді стає ще більш комфортним способом комунікації [17]. Саме в мережі молодим людям легше обговорювати особисті почуття, секрети та інші теми.

Отже, спілкування в інтернеті відіграє важливу роль в житті молодих людей, впливає на формування особистості та процес соціалізації. Разом з тим, треба розуміти ризики користування інтернетом, можливі негативні наслідки спілкування з незнайомими людьми та поширення власної персональної інформації. Тому важливо підвищувати обізнаність щодо безпечного користування соціальними мережами та формувати культуру віртуального спілкування.

Споживчі практики в сфері шопінгу. Сучасне суспільство з розвитком інформаційних технологій надає значні можливості для споживацьких практик, зокрема в сфері шопінгу. Люди, які живуть далеко від великих міст, досить обмежені у виборі тих товарів, яких їм не вистачає. У великих містах у людей велика зайнятість, яка не дає змоги знайти час для повноцінного офлайн шопінгу. Але на допомогу приходить Інтернет. У мережі з'явилася величезна кількість Інтернет магазинів, і тепер перебуваючи навіть у самій глибинці можна придбати потрібний товар через Інтернет. Саме цікаве, що ціна іноді виходить набагато нижче разом з доставкою, ніж цей же товар купувався у звичайному магазині.

Так, результати соціологічного дослідження, що було проведено компанією Kantar, вказують на те, що у 2024 році 93 % респондентів мають досвід онлайн-шопінгу. Для пошуку інформації про товари які їм потрібні 31 % опитаних використовують пошукові системи, соціальні мережі, а також безпосередньо сайти продавців. За останні три місяці 54 % респондентів замовляли товари в інтернеті. Найчастіше українці купують товари для дому, електроніку, одяг, косметику. При сплаті товарів, які українці купують в інтернеті більшість, а це 68 % українців користуються онлайн-банкінгом. 39 % з них сплачують покупки за допомогою смартфона [18]. Отже, сфера шопінгу в цифровому суспільстві теж зазнає трансформацій та змінює реальні практики на віртуальні практики споживання.

Практики взаємодії з політичними, громадськими структурами. Результати соціологічних досліджень щодо громадянської активності онлайн показують те, що українці в мережі Інтернет дуже часто контактують з владними та громадянськими структурами, зокрема отримують електронні державні послуги, такі як е-регістрація, е-довідка, е-черга та інші. Також, останнім часом значно підвищилась онлайн активність щодо відстеження інформації по звітності за прибутками та податками чиновників, прозорості фінансових операцій, звітів їх діяльності, витрачання бюджетних коштів, відстеження заходів запобігання корупції тощо [19]. Також актуальною серед молоді є соціально-політична інтернет-поведінка, особливо в умовах воєнного стану в країні [20].

Дослідження визначення активності користування цифровими послугами, що було проведено КМІС у 2023 році, показало, що українці є досить активними користувачами електронних послуг. Так, більша половина респондентів, а саме 64 % відповіли, що за останній рік користувалися різними державними сервісами онлайн. При чому, більшість із тих, хто є користувачем онлайн послуг, повідомив про позитивний досвід користування даними послугами – це майже 80 % респондентів.

Найбільш популярний державний сервіс серед українців – це «Дія». Дослідження показало значний приріст користувачів даного застосунку з 13 % у 2020 році до 51 % на початок жовтня 2023 року. Також, в топ-5 найбільш популярних онлайн послуг, окрім вже згаданої «Дії» визначено такі: послуги, що стосуються особистого транспорту (18,5 %), отримання субсидій, пільг, соціальних виплат (17,8 %), питання пенсійного забезпечення (16 %) та послуги пов'язані з отриманням паспортів, а також інші контакти з Державною міграційною службою (13,7 %) [21]. Серед користувачів онлайн-держсервісів більша частина молодих людей у віці 18–29 років. Серед користувачів старше семидесяти років кількість значно менша – близько 30 %.

В цілому, результати соціологічних досліджень, вказують на досить активну тенденцію в онлайн-користуванні державними сервісами, що розроблені та впроваджені Міністерством цифрової трансформації України.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Комплексний аналіз впливу цифовізації на соціальні практики молоді вказує на те, що проблема є достатньо складною та багатоаспектною. Повсякденне використання інтернет-технологій в сучасному суспільстві стає невід'ємною складовою соціальних практик молоді у багатьох сферах її життєдіяльності. Під впливом цифровізації спостерігається часткове, а іноді й повне переміщення деяких форм та способів взаємодії із соціумом у віртуальний простір. Сьогодні вже звичним стали такі інтернет-практики, як пошук інформації через мережу, спілкування, ділова та професійна взаємодія, організація свого дозвілля та вільного часу, знайомство з новими людьми, придбання товарів (так званий «віртуальний шопінг») тощо.

Разом з тим, цифровізація має дуалістичну природу, що проявляється не тільки в можливостях, які в узагальненому вигляді зводяться до підвищення мобільності людей і бізнесу, зростання якості життя, посилення доступності та швидкості обробки інформації, а ще й породжує значні проблеми та ризики. Так, серед можливих ризиків цифровізації можна виокремити такі, як інтернет-залежність, обмежена соціалізація, зниження інтелектуальних здібностей людини, психологічні розлади, а також кіберзлочини, різноманітні інтернет-шахрайства тощо. Саме тому, щоб не потрапити в «цифрову халепу», треба вміти протистояти викликам сучасного цифрового простору. Це актуалізує необхідність формування інформаційно-цифрової культури та розвитку медіаграмотності сучасної особистості, що обумовлює подальші перспективні дослідження в цій темі.

Література

1. Денисюк Ж. З. Інтернет-комунікація як тренд повсякденних соціальних практик. *Культура і сучасність.* 2016. № 1. С. 27–31.

2. Бойко Н. Громадянська активність онлайн: до соціологічного портрету українського користувача інтернету. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. праць. 2018. № 1(37). Київ : ІВЦ «Політехніка». С. 61–65.

3. Хміль Я. В. Видове різноманіття інтернет-практик українських студентів. *Грані.* 2015. № 12/1. С. 100–103.

4. Галіч Т. Пріоритетність освітніх та комунікаційних практик використання студентами мережі Інтернет. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи».* 2010. № 891. С. 188–191.

5. Популярність соцмереж і можливості для брендів. Як людство взаємодіє з цифровими технологіями – ЗВІТ DIGITAL 2024. 561с. URL: https://mediamaker.me/yak-lyudstvo-vzayemodiye-z-czyfrovymy-tehnologiyamy-zvit-digital-2024-8566/ (дата звернення: 25.03.2025).

6. Поліщук Н. В., Бугаєнко Т. І., Лемешева Н. В. Підвищення якості вищої освіти за допомогою цифрових технологій та дистанційного навчання для здобувачів вищої освіти в Україні. *Академічні візії.* 2024. №38. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1561 (дата звернення: 25.03.2025).

7. Аналітична довідка щодо тенденцій організації дистанційного навчання у закладах вищої освіти у 2021/2022 навчальному році в умовах воєнного стану (за результатами онлайн-анкетування учасників освітнього процесу). Державна служба якості освіти України. 2022. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/ANALITICHNA-DOVIDKA-ZVO_12.06.pdf (дата звернення: 25.03.2025).

8. Хижняк Л. М., Хижняк К. В. Гібридизація у вищій освіті в умовах впровадження технологій електронного навчання. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.* 2016. Вип. 72. С. 137–144.

9. Червінська Л. П. Зайнятість на цифрових платформах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка» :* Науковий журнал. 2020. № 16(44). С. 113–117.

10. Шкурат М. Є., Кушко З. І., Шкурат О. Є. Аналіз стану світового ринку праці в умовах глобальної

діджиталізації. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 4 (274). С. 66–79.

11. Future of Work 2030: як підготуватись до змін в Україні: Звіт дослідження / Зайцева-Чіпак Н. О., Саприкіна М. А., Гондюл О. Д. Центр «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності» (Career Hub, експертна платформа). 2021. 124с. URL: https://careerhub.in.ua/future-of-workresearch.pdf ?fbclid=IwAR1Po761mINiEVxFpfJOCwboRJcE48oFcdWROlUo1lqCH gr9NHgF2_DuDyo (дата звернення: 10.04.2025).

12. Людський капітал 2030: Глобальні навички майбутнього. Національне агенство кваліфікацій. 2021. 20с. URL: https://drive.google.com/file/d/1XHZeW0b4NwPFgI1Wa7XOeCT1Ml6mqD6c/view ?fbclid=IwAR3sslqSz743NyCNNp4KEZsPhKQdBVXk0skediol9X6bJZu2VknHHGVCUs (дата звернення: 10.04.2025).

13. Соболєв В. М., Мусіюк І. О. Тенденції зайнятості в умовах цифрової економіки. *Бізнесінформ*. 2020. № 10. С. 143–148.

14. Максимовська Н. О., Вегеріна А. В. *Науковий вісник ужгородського університету*. 2019. Вип. 1 (44). С. 106–110.

15. Дослідження дозвілля і культурних потреб міської молоді в Україні: Звіт соціологічного дослідження. Український культурний фонд. Cedos. 2020. 136 с. URL: https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya_dozvillya_i_kulturnyh_potreb_miskoї_molodi_v_ukraïni.pdf (дата звернення: 25.03.2025).

16. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни: Звіт загальнонаціонального соціологічного дослідження. Київський міжнародний інститут соціологічних досліджень (КМІСД). 2022. 59 с. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20220817_z/Дослідження%20Демократія%2C%20права%20і%20свободи%20громадян%20та%20медіаспоживання%20в%20умовах%20війни.pdf (дата звернення: 10.04.2025).

17. Ордановська О. І., Осипенко О. В., Єфремов О. М. Дослідження особливостей інтернет-спілкування підлітків в сучасних умовах. *Перспективи та інновації науки*. 2023. № 11(29). С. 550–565.

18. Поведінка українців онлайн: Звіт соціологічного дослідження. Дослідницька кампанія Kantar Ukraine, 2024. URL: https://www.kantar.com/ua/inspiration/advertising-media/in-ones-shell (дата звернення: 25.03.2025).

19. Буковська О.О. Мазур Т.В., Анищенко Л. О. Вплив соціальних інтернет-мереж на соціалізацію молоді. *Габітус*. 2021. Вип. 29. С. 48–52.

20. Мишок Р. Р. Соціально-політична інтернет-поведінка у структурі сучасних українських інтернет-практик. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 37. С. 153–157. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/37_2022/25.pdf (дата звернення: 25.03.2025).

21. Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг у 2023 році: Аналітичний звіт. КМІС, Міністерство цифрової трансформації. URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/analitychnyy-zvit-dumky-i-pohlyady-naselennya-ukrayiny-shchodo-derzhavnykh-elektronnykh-posluh-u-2023-rotsi (дата звернення: 7.04.2025).

Анотація

Мачуліна І. І. **Вплив цифровізації на соціальні практики молоді: основні тенденції та ризики.** – Стаття.

У статті здійснений комплексний аналіз впливу цифровізації на соціальні практики сучасної української молоді. Визначено, що сучасне суспільство характеризується значним зростанням ролі цифровізації в житті сучасної особистості, що породжує реальний і віртуальний рівень буття в різних сферах життєдіяльності. Зокрема, особлива увага приділяється саме молоді, як представнику цифрового покоління, яка є більш адаптованою до сприйняття та трансляції нових форм культури, а також є активним споживачем та користувачем сучасних технологій в повсякденних практиках.

Розглянуто вплив цифровізації та новітніх технологій на такі практики молоді, як: освітні практики; практики в сфері зайнятості та праці; дозвіллєві практики та сфера розваг; практики спілкування; споживчі практики у сфері шопінгу; практики взаємодії з політичними, громадськими структурами.

Комплексний аналіз впливу цифовізації на соціальні практики молоді вказує на те, що використання інтернет-технологій в сучасному суспільстві стає невід'ємною складовою соціальних практик молоді майже у всіх сферах життя, що веде до часткового, а іноді й до повного переміщення взаємодії із соціумом у віртуальний простір. Разом з тим, формування та розвиток цифрового суспільства, з однієї сторони, надає нові можливості, сприяє розвитку сучасної молоді, допомагає швидше адаптуватися до умов сучасного суспільства, а з іншої – породжує певні труднощі та ризики, серед яких інтернет-залежність, обмежена соціалізація, зниження інтелектуальних здібностей людини, психологічні розлади, кіберзлочини, різноманітні інтернет-шахрайства тощо. Така дуалістична природи цифровізації породжує необхідність формування інформаційно-цифрової культури та розвитку медіаграмотності сучасної молоді.

Ключові слова: цифровізація, інтернет, інформаційні технології, соціальні практики, інтернет-практики, молодь, ризики, інформаційно-цифрова культура.

Summary

Machulina I. I. **The impact of digitalization on the social practices of youth: main trends and risks.** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the impact of digitalization on the social practices of modern Ukrainian youth. It is determined that modern society is characterized by a significant increase in the role of digitalization in the life of a modern individual, which generates a real and virtual level of being in various spheres of life. In particular, special attention is paid to youth as a representative of the digital generation, which is more adapted to the perception and transmission of new forms of culture, and is also an active consumer and user of modern technologies in everyday practices.

The impact of digitalization and new technologies on such practices of youth as: educational practices; practices in the field of employment and labor; leisure practices and the field of entertainment; communication practices; consumer practices in the field of shopping; practices of interaction with political and public structures is considered.

A comprehensive analysis of the impact of digitalization on the social practices of youth indicates that the use of Internet technologies in modern society is becoming an integral part of the social practices of youth in almost all areas of life, which leads to a partial, and sometimes complete, shift of interaction with society to the virtual space. At the same time, the formation and development of a digital society, on the one hand, provides new opportunities, promotes the development of modern youth, helps to adapt more quickly to the conditions of modern society, and on the other hand, creates certain difficulties and risks, including Internet addiction, limited socialization, a decrease in human intellectual abilities, psychological disorders, cybercrimes, various Internet frauds, etc. Such a dualistic nature of digitalization creates the need to form an information and digital culture and develop media literacy of modern youth.

Key words: digitalization, Internet, information technologies, social practices, Internet practices, youth, risks, information and digital culture.

УДК 316
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.25

О. П. Москаленко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-2996-5478
аспірантка
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЖИТТЄВИЙ БАЛАНС ЖІНОК-ВПО ПІД ЧАС ВІЙНИ: ІНТЕГРАЦІЯ ТА ЗАЙНЯТІСТЬ

Актуальність проблеми дослідження. В наш час спостерігається небувалий сплеск міграції [13] у глобальному вимірі, яка викликана як природніми катастрофами, так і антропологічними чинниками, зокрема численними конфліктами, насиллям, соціально-економічними, політичними та технологічними кризами. Серед усіх категорій мігрантів Міжнародна організація з міграції (МОМ) визначає внутрішньо переміщених осіб (ВПО) як «особи або групи осіб, які були змушені тікати або залишити свої будинки або місця звичайного проживання, зокрема, в результаті або щоб уникнути наслідків збройних конфліктів, ситуацій загального насильства, порушень прав людини або природних або антропогенних лих, і які не перетнули міжнародно-визнаний державний кордон» [1]. На жаль, Україна зіштовхнулась з темою ВПО ще в 2014 році, коли жителі Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей змушені були покинути свої домівки через напад РФ та окупацію згаданих територій. У 2022 році частина з цих людей змушені були переміститись вдруге, а для значної частини населення країни це був перший досвід вимушеної міграції через повномасштабне вторгнення. Так, за даними Міжнародної організації з міграції, наприкінці червня 2022 року в Україні зафіксували понад 6,27 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО), станом на серпень 2024 року цей показник зменшився до 3,67 млн осіб (4,4 млн повернулись до своїх домівок – тобто, більше 8 млн осіб мають досвід вимушеного переселення) [8].

Безпрецедентний масштаб [14] внутрішнього переміщення в Україні та його складні наслідки для усіх учасників процесу (самих ВПО, приймаючих громад, держави в цілому) формують нову соціальну реальність, яка потребує уваги та систематичного дослідження. Однією з ключових аспектів адаптації переміщених осіб є здатність до збалансованого поєднання професійної діяльності й особистого життя в умовах переосмислення суспільних норм і змінених умов екзистенції. Забезпечення балансу між роботою та особистим життям для ВПО є критично важливим питанням, оскільки воно безпосередньо впливає на їхню здатність інтегруватися в нове середовище, підтримувати своє здоров'я та бути продуктивними членами суспільства.

Однак, в умовах війни та економічної нестабільності, забезпечення такого балансу є надзвичайно складним завданням. Наразі фахівці говорять про work-life-war balance [9], тобто життєвий баланс під час війни. Складність досягнення балансу у такому контексті полягає у тому, що людина уже не в змозі контролювати усі чинники – повітряні тривоги, масовані ракетні атаки та враження критичної інфраструктури вносять хаос у повсякденну рутину. Такий хаос руйнує і так крихкий баланс роботи і життя ВПО, які змушені налагоджувати життя спочатку на новому місці. В першу чергу це стосується жінок, адже вони, по-перше, найчисельніша група ВПО (58% за даними МОМ Україна на серпень 2024 року [8], а по друге, саме жінки почасти відповідають не лише за себе, а й за своїх малолітніх дітей та літніх батьків.

Таким чином, існує необхідність у комплексному вивченні життєвого балансу жінок-ВПО під час війни, зокрема у встановленні типу і форми їх зайнятості, адаптації в приймаючих громадах та їх відпочинку. Вивчення проблем, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи дозволить напрацювати практичні рішення для покращення їхньої якості життя та соціальної інтеграції.

У дослідженнях адаптації внутрішньо переміщених осіб (ВПО), незважаючи на різні методологічні особливості кожної наукової дисципліни, можна виділити два основні теоретико-методологічні підходи, які застосовуються ширше, ніж у межах лише однієї дисципліни – соціокультурний і ресурсний (або економічний) [2], [4]:

– **соціокультурний підхід** – цей підхід акцентує увагу на взаємодії ВПО з новим соціокультурним середовищем, їх адаптації до нових культурних норм, цінностей та ідентичності. Дослідження в рамках цього підходу вивчають, як ВПО інтегруються в нові соціальні групи, як вони змінюють свої побутові та культурні практики під впливом нового оточення;

– **ресурсний (економічний) підхід** – цей підхід зосереджується на ресурсах, якими володіють ВПО та їхні можливості отримання і використання цих ресурсів у новому середовищі. Він включає в себе аналіз економічного потенціалу ВПО, їх фінансової самодостатності, доступу до ринків праці та інших економічних аспектів адаптації.

© О. П. Москаленко, 2025

В цьому дослідженні ми зосередимося на розгляді проблематики життєвого балансу жінок-ВПО, використовуючи ресурсний підхід.

Метою статті є огляд окремих аспектів життєвого балансу жінок-ВПО під час війни.

Дослідження базується на всеукраїнському опитуванні, що було проведене компанією ТОВ «Група Рейтинг» на тему: «Сегментація української аудиторії: щорічний соціологічний моніторинг «Українське суспільство» методом CATI-CAWI на замовлення Проєкту USAID «Трансформація комунікацій» в Україні. Географія дослідження: вся територія України, крім тимчасово окупованих територій, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний зв'язок. Опитування тривало з 27 червня по 6 липня 2024 року.

Вибірка була сформована наступним чином: на першому етапі (27 червня – 4 липня) рекрутували респондентів за допомогою CATI. Генерація номерів телефонів для опитування відбувалася випадковим чином за 12 кодами трьох найбільших мобільних операторів України: КИЇВСТАР, VODAFONE Україна та LIFECELL.

На другому етапі (27 червня – 6 липня) застосовувався метод CAWI. Одразу після завершення інтерв'ю з респондентом, який надав згоду проходити опитування онлайн, було здійснено автоматичне надсилання персонального запрошення на онлайн-опитування на платформу Rating Online. Запрошення надсилалось у Viber, якщо надсилання на номер у Viber не відбулося – автоматично було надіслано запрошення у SMS. Всього опитано 4101 респондент. Похибка репрезентативності не більше 1,6%

Виклад основного матеріалу. Емпіричним об'єктом дослідження виступають жінки, які переїжджали в інший населений пункт у зв'язку з війною (після 24 лютого 2022 року) та не повернулися – вибіркова сукупність цієї групи становить 304 особи/7,4% від усіх опитаних. Перш за все опишемо соціально-демографічний портрет жінок-ВПО. Аналіз вікового розподілу свідчить про **вищу частку групи 18-35 років серед тих, хто переїхав в інший населений пункт, порівняно з віковою структурою жінок загалом.** Так, серед жінок-ВПО частка групи 18-35 років становить 32,7%, тоді як у віковій структурі жінок у цілому ця частка становить 25,9% (23,9% серед жінок 18+ станом на 2022 рік [7]). Внесок групи 36-50 років статистично однаковий у вікову структуру жінок-ВПО та жінок в цілому, а от внесок групи 51+ значно менший серед жінок-ВПО (42,2% проти 48,6% серед жінок в цілому). Отримані результати цілком логічні – молодша вікова група більш мобільніша, відкрита до змін та має меншу інтеграцію із місцем проживання (про це свідчить і те, що серед усіх жінок мешканцем села, району чи міста, в якому проживає респондентка, ідентифікує себе 10%, тоді як серед жінок-ВПО цей показник становить 6%. Більшість жінок-ВПО ідентифікує себе, в першу чергу, з громадянином України – 80,7%, серед жінок в цілому цей показник становить 78,5% – у даному випадку різниця статистично незначуща).

Оскільки серед жінок-ВПО вища частка осіб молодшого віку (у загальній віковій структурі), то серед них, природньо, менша частка заміжніх, ніж серед жінок загалом (45,7% проти 54,8%, відповідно). Разом з тим, викликає занепокоєння той факт, що **серед жінок-ВПО вища частка тих, хто вказав, що розійшлась, хоч офіційно не розлучена** (3,1% проти 1,2% серед усіх респонденток) – фактор неповної сім'ї призводить до зменшення сімейних ресурсів та збільшення обов'язків, що може стати підґрунтям для конфлікту між роботою та сімейними обов'язками [10].

Отримані дані дослідження вказують на те, що **найбільший відтік жіночого населення відбувся з міст-не обласних центрів** (до 2022 року там проживало 51,3% жінок, які стали ВПО, зараз у містах такого типу проживає 23,9% жінок-ВПО). Жінки, які здійснюють внутрішнє переміщення, **переселяються до обласних центрів** (49,2% вказали про це), значно рідше – до сіл (15,1% зазначили, що проживають у селах після 2022 року) та смт (11,8%). Тобто, **жінки-ВПО переселяються з невеликих міст і містечок, де їх життю є великі ризики, до великих міст.** За рівнем освіти та етнічним складом статистично значущих відмінностей між жінками-ВПО та респондентками загалом не виявлено.

Жінки-ВПО частіше незадоволені ні своїм життям (38,3% – сума відповідей «зовсім незадоволений і скоріше незадоволений», тоді як серед жінок загалом цей відсоток становить 24,5%), **ні своїм місцем у суспільстві** (54,6% серед жінок-ВПО, серед жінок в цілому – 40,3%). Таке незадоволення пояснюється тим, що **жінки-ВПО більш гостро**, ніж жінки загалом та населення в цілому (жінки і чоловіки) **відчувають дефіцит хорошого житла** (70,1% проти 38,7% серед жінок загалом), **можливості харчуватися відповідно до своїх смаків** (52,9% проти 46,2% серед жінок загалом), **роботи, що підходить** (43% проти 36,9%), **можливості купувати найнеобхідніші продукти** (42,4% проти 36,3%), **упевненості в своїх силах** (40% проти 33,8%), **необхідних меблів** (38,8% проти 28,6%), **можливості працювати з повною віддачею** (35,9% проти 27,9%), **необхідного одягу** (32% проти 20,9%), **вміння жити в нових суспільних умовах** (29,7% проти 23,1%) та **ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем** (27,3% проти 22,4%). Статус ВПО та всі проблеми, викликані військовими діями, безумовно вплинили на те, що **у жінок-ВПО чітко виражений зовнішній локус контролю** – кожна третя (30,6%) повідомила, що її життя складається здебільшого залежно від зов-

нішніх обставин, тоді як серед жінок в цілому – лише 18,6%. Жінки в цілому здебільшого (31,5%) вказували, що життя складається однаковою мірою від них самих і від зовнішніх обставин.

Розглянемо жінок-ВПО на ринку праці, який переформовується в контексті гарячої фази війни (зокрема, змінюється структура та регіональні особливості). Місцеві ринки праці є важливим аспектом успішної адаптації переселенців на новому місці проживання. Попри важливість працевлаштування ВПО, на практиці маємо **низький рівень зайнятості цієї групи населення** – станом на вересень 2023 року із 2,1 млн ВПО працездатного віку було працевлаштовано близько 800 тис осіб (38%) [5].

Проблема працевлаштування стоїть гостро і для жінок-ВПО. Так, згідно отриманих даних, **серед цієї категорії опитаних значно менше тих, хто має ту чи іншу зайнятість,** у порівнянні із жінками загалом. Зокрема, 48,7% опитаних жінок-ВПО вказали, що мають роботу, тоді як серед жінок в цілому цей показник становить 56,7%. Ще 8,5% мають несистемні підробітки, серед жінок загалом цей відсоток 6,5% (статистично незначуща відмінність). Жінки-ВПО найчастіше мають одну оплачувану роботу (43,5% проти 52,3% серед усіх жінок, незалежно від статусу ВПО), крім цього, 3,5% представниць цієї групи мають ще хоча б одну додаткову оплачувану роботу, а 1,6% знаходяться на військовій службі (їх теж віднесли до категорії зайнятих).

Тривожним фактом є те, що **17,6% жінок-ВПО оформлені на основній роботі неофіційно** (9,8% серед усіх жінок, тобто значимо менше). Відповідно, така форма відносин з роботодавцем не дає соціальних і економічних гарантій для вразливої категорії населення, до якої належать ВПО.

Ще одним тривожним фактом є те, що **жінки-ВПО частіше жінок загалом є overqualified** – про те, що їх професійно-освітній рівень вищий, ніж потребує робота, вказали 19,3% жінок-ВПО проти 14,5% серед жінок в цілому.

Чому жінки-ВПО погоджуються на такий формат оформлення? Чому влаштовуються на роботу, яка не відповідає їх професійно-освітньому рівню? Від відсутності іншого вибору чи спекуляцій роботодавців, які використовують жінок-ВПО, у яких гостро стоїть потреба пошуку роботи? Ці всі питання для майбутнього дослідження якісними методами.

Суб'єктивна оцінка шансів на працевлаштування свідчить про те, що **респондентки-ВПО відмічають, що у їх населеному пункті важко знайти роботу, особливо, якщо мова іде про роботу з відповідною кваліфікацією та з достатнім заробітком (56,9%).** Компромісні варіанти знайти дещо легше – про те, що знайти будь-яку роботу легко сказали 25%, з кваліфікацією без достатнього заробітку – 12,4%, з кваліфікацією та з достатнім заробітком – 8,6%, з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією – 7,4%. Складність пошуку роботи частково пояснюється невідповідністю навичок ВПО потребам місцевих роботодавців – мова іде про те, що більшість ВПО переїхали зі східних, індустріально розвинених регіонів у місця, де здебільшого немає виробництв, які б відповідали їхньому досвіду. Програми перекваліфікації не завжди допомагають вирішити ситуацію, головним чином через небажання людей змінювати сферу діяльності та низьку оплатою праці після перекваліфікації [6].

Якщо жінки-ВПО відзначають, що роботу знайти важко, а особливо гідну роботу, відповідно їх кваліфікації та бажаного рівня заробітку, то роботодавці подекуди відмічають пасивність самих ВПО [3] («Можливість тривалий час отримувати соціальні виплати та надання безкоштовного житла потенційно можуть демотивувати ВПО шукати роботу чи започаткувати власну справу. Інша причина не працевлаштування – низька оплата праці в регіонах. Подекуди отримувати допомогу і не працювати вигідніше, ніж працювати» [6]). Однак, уже вище зазначали, що жінкам-ВПО частіше, ніж жінкам загалом **не вистачає можливості працювати з повною віддачею** (35,9% проти 27,9%), крім цього, експерти вказують на те, що **зовнішня пасивність може бути наслідком глибинних внутрішніх проблем.** Зокрема, Валерія Секісова з благодійного фонду «Право на захист» серед таких проблем відмічає **психологічні травми** («без психологічної стабілізації вони не можуть робити наступних кроків» (*в т.ч. працевлаштуватись*) та **догляд за дітьми** і **літніми людьми** («мами прив'язані до своїх дітей і не можуть працювати повний робочий день. Така ж проблема – якщо в родині є літні люди або хворі, за якими потрібен постійний догляд» [3]). «Прив'язка до дітей» полягає у відсутності належної інфраструктури в контексті війни – школярі почасти навчаються дистанційно (постійно, або на період повітряних тривог), відповідно, на плечі жінок-ВПО лягає функція супроводу і контролю процесу навчання, а дошкільнята не мають можливості відвідувати садочок (через переповненість у великих містах, відсутність садочку у невеликих селах та часті тривоги під час яких садочки зачинені). Так, розмірковуючи над тим, що в Україні під час війни значно знизилася якість середньої та вищої освіти, **жінки-ВПО відмічали, що перехід на дистанційну форму навчання (72,3%** жінок-ВПО, жінки загалом – 72,2%, серед чоловіків цей відсоток дещо нижчий – 67,6%) та **часте переривання навчання під час тривоги (52%) могли мати найбільший вплив на зниження якості освіти** у регіоні.

Загалом, тут мова іде про те, що **більшість жінок-ВПО належать до так званого «покоління бутерброду»** (sandwich generation [11]) – зажаті лещатами догляду за малими дітьми і престарі-

лим батьками, вони відчувають додатковий стрес [12] і, відповідно, мають менше можливостей для працевлаштування.

Топ-4 типи зайнятості (див. табл. 1) серед жінок-ВПО і серед жінок в цілому за рангом однакові (у порядку спадання: спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання; кваліфікований робітник; спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою; займаюсь дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом). **На 5 позиції серед жінок-ВПО – ті, хто зазначили, що не мають постійного місця роботи, але підробляють у різних місцях** залежно від обставин (серед загалу це лише 8 позиція). Статистично значущо **жінки-ВПО відрізняються від загалу меншою часткою тих, хто належить до посадових осіб (службовців держапарату)** – 0,91% проти 3,17%.

Якщо окремо аналізувати непрацюючих, то серед жінок-ВПО на першому місці – домогосподарки (18,45%), а серед загалу – пенсіонери (15,05%). Така відмінність пояснюється віковими особливостями (ВПО, в середньому, молодші, у порівняні із загалом, про що йшлося вище).

За статусом зайнятості бачимо, що **жінки-ВПО рідше, ніж жінки в цілому, мають повну зайнятість, тобто працюють більше 30 годин на тиждень** (34,5% проти 43,7%). Відповідно, серед жінок-ВПО вища частка домогосподарок (15,2% проти 11%) та безробітних (12,1% проти 6,6%). Примітно, що якщо серед жінок в цілому частка тих, хто працює в державному і приватному секторах майже однакова (47,8% в державному, 48,6% – в приватному), то серед жінок-ВПО спостерігається зміщення у сторону роботи в приватному секторі (64,5% проти 33,4%).

Жінки-ВПО (як і опитані в цілому) скоріше задоволені своєю роботою (47,9%), незадоволених 17,1%, але при цьому досить значна частка тих, хто мав труднощі із відповіддю – 24,8%. Така частка тих, хто мав труднощі з відповіддю свідчить про неоднозначність цього питання для жінок-ВПО, що потребує детальнішого вивчення.

Спостерігаються статистично значущі відмінності серед жінок-ВПО та жінок загалом у бачення своєї післявоєнної зайнятості – див. табл. 2. Зокрема, **жінки-ВПО частіше налаштовані на професійні зміни в майбутньому.** Так, 11,7% (проти 6,2% серед загалу) планують шукати роботу за своєю спеціальністю в новій компанії, а 6,8% (проти 4%) – планують відкрити власний бізнес, вести підприємницьку діяльність.

Одним із індикаторів інтеграції у середовище, окрім працевлаштування – це взаємодія із членами приймаючи громади. Дані опитування свідчать про те, що **жінки-ВПО найчастіше (42,9%) зазначають, що зовсім не можуть розрахувати на допомогу сусідів або членів громади у випадку коли станеться серйозна проблема** (серед усіх жінок цей відсоток значно нижчий – 33,3%). Про

Таблиця 1

Порівняння типу зайнятості серед усіх опитаних, жінок і жінок-ВПО

Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) у даний час:	Серед усіх	Серед жінок-ВПО	Серед жінок в цілому
Непрацюючі			
Домогосподарка	8,3	18,5	14,5
Непрацюючий пенсіонер	13,7	14,2	15,1
Не працюю і не маю ніяких джерел доходу	4,3	6,3	4
Учень, студент, курсант, аспірант тощо	2,6	2,2	2,8
Зареєстрований безробітний	0,7	1	0,7
Зайняті			
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	10,2	11,4	14,3
Кваліфікований робітник	13,8	11	11,8
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	9,5	5,4	5,9
Займаюсь дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	5,6	4,2	4,7
Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	4	4	3
Різнороб, підсобний робітник	4	4	3,9
Службовець з числа допоміжного персоналу	2,4	2,9	3,3
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгосппідприємства	3,3	2,2	2,6
Службовець держапарату (посадова особа)	2,9	0,9	3,2
Працівник сільгосппідприємства	1,3	0,2	0,5
Фермер	0,3	0,1	0,1
Професійний політик, керівний працівник держапарату	0,2	0,0	0,0
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	3,5	0,0	0,9
Підприємець у великому або середньому бізнесі	0,9	0,0	0,8
Інше (напишіть)	4,4	5,8	4,6
Важко відповісти	4,3	6	3,3

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «Чи плануєте Ви змінити/знайти роботу чи змінити сферу діяльності після війни?», %

	Серед усіх	Серед жінок-ВПО	Серед жінок в цілому
Так, планую шукати роботу за своєю спеціальністю в новій компанії	8,3	**11,7**	6,2
Так, планую змінити сферу діяльності взагалі	8,4	8,8	8,4
Планую відкрити власний бізнес, вести підприємницьку діяльність	5,2	**6,8**	4,0
Планую виїхати за кордон у пошуках роботи	4,3	3,3	2,5
Планую зайнятися новим бізнесом	1,6	2,4	1,1
Ні, змін не планую	47	36,3	50,0
Ще не визначився(лася)/ важко відповісти	25,2	30,6	27,8

те, що цілком можуть розраховувати на таку допомогу повідомили лише 7,3% жінок-ВПО. Крім цього, **20,7% опитаних жінок-ВПО зазначили, що існує гострий і дуже гострий конфлікт внутрішньо переміщеними особами і мешканцями громад, куди вони переїхали** (серед жінок загалом цей показник становить 13,3%).

Життєва рутина жінок-ВПО значно змінилась через війну. Пошук нового місця проживання, роботи, влаштування дітей в навчальні заклади, піклування про батьків – лише базовий список необхідних речей. Забезпечення балансу між роботою та особистим життям для ВПО є критично важливим питанням, оскільки воно безпосередньо впливає на їхню здатність інтегруватися в нове середовище, підтримувати своє здоров'я та бути продуктивними членами суспільства. Однак, в умовах війни та економічної нестабільності, забезпечення work-life-war balance є надзвичайно складним завданням. Одним із індикаторів цього балансу є щорічна відпустка. Результати дослідження свідчать про те, що **переважна більшість жінок-ВПО (75%) вказує, що їм не вистачає можливості повноцінно проводити відпустку, а також мати повноцінне дозвілля (55%).** Саме повноцінний відпочинок – це дефіцитна потреба №1, яка гостро стоїть і для жінок-ВПО, і для населення в цілому. Якщо говорити не про оціночне ставлення, а стосовно фактичної відпустки, зокрема минулого року, то більшість (51%) жінок-ВПО не мали такої відпустки, тоді як серед жінок в цілому лише 40% не мали відпустки. Також жінки-ВПО рідше відпочивали за містом, на дачі (7,3% проти 11,2%). Жінки-ВПО, які вказали «інше», відповідаючи на запитання про відпустку, на уточнююче запитання інтерв'юера зазначали таке: «Більшість ВПО проводять відпустку за місцем проживання», «В тому році я не працювала», «Допомога хворим батькам по господарству», «Займалася переїздом», «Їздила додому за речами», «Йога-тур», «Лікування близької людини», «не було відпустки служила в ЗСУ», «Пенсіонер», «Спала, вирішувала проблеми з документами». Навіть в цих точкових відповідях бачимо відсутність повноцінного відпочинку через необхідність допомагати близьким та облаштовувати побут на новому місці проживання. Разом з тим, примітно, що частина опитаних вказала на те, що не відпочивали через відсутність роботи – тому розглянемо цей індикатор лише серед працюючих. Зрештою, якщо проаналізувати окремо жінок-ВПО, які працюють, то 40,4% повідомили, що не мали відпустки, ще 33,5% зазначили, що провели її вдома, займаючись домашніми справами, а 12,8% їздили гостювати до родичів (допускалось кілька варіантів вибору, сума відповідей не дорівнює 100%). Отож, **жінки-ВПО (зайняті і непрацюючі) частіше, ніж ті, хто не мав досвіду переміщення, вказували на відсутність відпустки. При цьому, зайняті жінки-ВПО теж рідше повідомляли про наявність відпустки (порівняно із зайнятими жінками без досвіду переміщення).** Таким чином, статус ВПО негативно впливає на баланс робота-життя, незалежно від того, працює жінка чи ні. З іншого боку, цікаво дослідити цей момент якісними методами (глибинне інтерв'ю, наприклад) – можливо жінки-ВПО не можуть морально дозволити собі відпочинок, якщо не працювали на роботі.

Інший індикатор балансу між роботою і особистим життям – участь у культурному житті. Відповідаючи на запитання, що заважає активніше брати участь у культурному житті, жінки-ВПО на перший план ставили військовий стан в Україні (комендантські години, повітряні тривоги, обстріли та ін.) – 43,6%; те, що не вистачає часу, не зручний час (години, дні) культурних заходів поза домом (театр, кіно, виставки, фестивалі) – 30,3% та **високу ціна квитків на культурні заходи – 30% (серед жінок загалом значно менше – 21,4%**, різниця статистично значуща). Так само, як і жінки-ВПО в цілому, працюючі жінки ВПО частіше (32,7%), ніж загал, вказують, що високі ціни на квитки культурних заходів стримують їх від активнішого відвідування останніх. Таким чином, маємо ситуацію, коли баланс між роботою та життям порушується через недостатній рівень ресурсів.

Висновки. Повномасштабне вторгнення в Україну актуалізувало уже існуючу проблему ВПО, спричинивши безпрецедентні переміщення людей. У даному дослідженні увага була здійснена на розгляді лише жінок-ВПО (які виїхали зі свого населення пункту та не повернулись), адже

це найчисельніша група та найбільш навантажена соціальними обов'язками – саме жінкам доводиться піклуватись не лише про себе, а й про дітей та престарілих батьків.

За результатами дослідження з'ясувалось, що, в середньому, жінки-ВПО дещо молодші, ніж жінки, які не мали досвіду переміщення. Отримані результати цілком логічні – молодша вікова група більш мобільніша, відкрита до змін та має меншу інтеграцією із постійним місцем проживання.

Жінки-ВПО частіше незадоволені ні своїм життям, ні своїм місцем у суспільстві. Таке незадоволення пояснюється тим, що жінки-ВПО більш гостро, ніж жінки загалом та населення в цілому відчувають дефіцит хорошого житла, можливості харчуватися відповідно до своїх смаків, роботи, що підходить, можливості купувати найнеобхідніші продукти, упевненості в своїх силах, необхідних меблів та можливості працювати з повною віддачою.

Відсутність можливості працювати з повною віддачою підтверджується нижчим рівнем зайнятості та нижчим показником повної зайнятості жінок-ВПО, порівняно із жінками загалом. Тривожним фактом є те, що 17,6% жінок-ВПО оформлені на основній роботі неофіційно (9,8% серед усіх жінок, тобто значимо менше). Відповідно, така форма відносин з роботодавцем не дає соціальних і економічних гарантій для вразливої категорії населення, до якої належать ВПО. Ще одним тривожним фактом є те, що жінки-ВПО частіше жінок загалом є overqualified.

Складність пошуку роботи частково пояснюється невідповідністю навичок ВПО потребам місцевих роботодавців – мова іде про те, що більшість ВПО переїхали зі східних, індустріально розвинених регіонів у місця, де здебільшого немає виробництв, які б відповідали їхньому досвіду. Ще одним чинником, який заважає працевлаштуванню жінок-ВПО є психологічні травми та те, що ця соціальна група в основній своїй масі є представницями «покоління бутерброду» – зажаті між необхідністю догляду за малолітніми дітьми та літніми батьками.

Окрім працевлаштування, показником адаптації ВПО і аспектом життєвого балансу є взаємодія із членами приймаючи громади. Дані опитування свідчать про те, що жінки-ВПО найчастіше (42,9%) зазначають, що зовсім не можуть розрахувати на допомогу сусідів або членів громади у випадку коли станеться серйозна проблема. Крім цього, кожна п'ята з опитаних жінок-ВПО зазначила, що існує гострий і дуже гострий конфлікт між внутрішньо переміщеними особами і мешканцями громад, куди вони переїхали.

В контексті адаптації ВПО важливою є здатність до збалансованого поєднання професійної діяльності й особистого життя в умовах переосмислення суспільних норм і змінених умов екзистенції. Забезпечення балансу між роботою та особистим життям для ВПО є критично важливим питанням, оскільки воно безпосередньо впливає на їхню здатність інтегруватися в нове середовище, підтримувати своє здоров'я та бути продуктивними членами суспільства. Однак, в умовах війни та економічної нестабільності, забезпечення work-life-war balance є надзвичайно складним завданням. Результати дослідження свідчать про те, що переважна більшість жінок ВПО (75%) вказує, що їм не вистачає можливості повноцінно проводити відпустку, а також мати повноцінне дозвілля (55%). Саме повноцінний відпочинок – це дефіцитна потреба №1, яка гостро стоїть і для жінок-ВПО, і для населення в цілому.

Інший індикатор балансу між роботою і особистим життям – участь у культурному дозвіллі. Відповідаючи на запитання, що заважає активніше брати участь у культурному житті, жінки-ВПО на перший план ставили військовий стан в Україні; те, що не вистачає часу, не зручний час (години, дні) культурних заходів поза домом та висока ціна квитків на культурні заходи (саме чинник високої ціни значно вагоміший для жінок-ВПО, порівняно із жінками загалом).

Отож, аналіз результатів дослідження вказує на необхідність підтримки даної категорії населення не лише на ринку праці (жінки-ВПО змушені частіше працювати неофіційно, без повноцінного відпочинку), а й в приймаючих громадах (адже там жінки не лише не знаходять підтримки, а й стикаються з конфліктним сприйняттям). Складність проблематики вимагає комплексної підтримки як державним (через продовження існуючих та розробки нових програм підтримки), так і не державним сектором (благодійними фондами, громадськими організаціями). Дана тема не вичерпується наявним дослідженням – подальше вивчення work-life-war balance жінок-ВПО можливе якісними методами, які дозволять детально вивчити особливості адаптації, мотивацію і чинники прийняття рішень.

Література

1. Міжнародна організація з міграції (МОМ). Глосарій з міграції. URL: http://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/published_docs/serial_publications/Glossary_eng.pdf.

2. Погуляйло Т. О. Ресурсний підхід у дослідженні адаптації внутрішньо переселених осіб у приймаючих громадах України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2021. Вип. 1 (49). С. 44–50.

3. Працевлаштування ВПО: проблеми й особливості. URL: https://www.dw.com/uk/pracevlastuvanna-vpo-problemi-j-osoblivosti/a-68895031.

4. Путінцев А. В., Пащенко Ю. Є. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України: сутність, поняття, підходи. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики.* 2018. № 9. С. 110–121.

5. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р «Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року».

6. Сотні тисяч робочих рук: як інтегрувати внутрішньо переміщених осіб у ринок праці для подолання кадрового голоду? URL: https://rubryka.com/blog/integruvaty-vpo-u-rynok-pratsi/.

7. Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком» на 1 січня 2023 року. Київ : Державна служба статистики України, 2023.

8. Україна. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 17 (Серпень 2024 року). URL: https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo.

9. Шість правил work-life war balance для підприємців. URL: https://hub.kyivstar.ua/articles/shist-pravyl-work-life-war-balance-dlya-pidpryyemcziv

10. Amstad, Fabienne T., Meier, Laurenz L., Fasel, Ursula, Elfering, Achim & Semmer, Norbert K. (2011). A meta-analysis of work-family conflict and various outcomes with a special emphasis on cross-domain versus matching-domain relations. *Journal of Occupational Health Psychology*, 16. P. 151–169.

11. Miller D. The «Sandwich»Generation: Adult Children of the Aging. Social Work. 1981. (26). P. 419–423.

12. Sandwich generation moms feeling the squeeze. URL: https://www.apa.org/topics/families/sandwich-generation.

13. The Economist. A new wave of mass migration has begun. URL: https://www.economist.com/finance-and-economics/2023/05/28/a-new-wave-of-mass-migration-has-begun.

14. The Norwegian Refugee Council (NRC). Глобальні показники. URL: https://www.nrc.no/global-figures/#statistics

Анотація

Москаленко О. П. **Життєвий баланс жінок-ВПО під час війни: інтеграція та зайнятість.** – Стаття.

В статті розглядаються окремі аспекти життєвого балансу жінок, які вимушені переселитись в межах країни під час війни, через призму ресурсного підходу. З'ясовано, що ВПО в Україні є частиною глобального міграційного тренду, однак безпрецедентні масштаби та наслідки вимушеного переміщення осіб становлять складну соціальну реальність, яка потребує уваги та систематичного дослідження.

Існує суспільний запит не лише на описове дослідження проблем ВПО, а й на розробку програм адаптації цих осіб до нової реальності. Однією з ключових аспектів адаптації переміщених осіб є здатність до збалансованого поєднання професійної діяльності й особистого життя в умовах переосмислення суспільних норм і змінених умов екзистенції. Однак, в умовах війни та економічної нестабільності, забезпечення такого балансу є надзвичайно складним завданням. Особливо це стосується жінок, адже вони, по-перше, є найчисельнішою групою ВПО, а по друге – відповідають не лише за себе, а й за своїх малолітніх дітей та літніх батьків.

У ході вивчення життєвого балансу жінок-ВПО було проаналізовано результати кількісного дослідженням цієї категорії населення методом опитування. Описано соціально-демографічний портрет жінок-ВПО, з'ясовано їх позиції на ринку праці, а також плани та перспективи повоєнного влаштування. Розглядаючи зайнятість жінок-ВПО, виявлено основні проблемні місця стосовно пошуку роботи, влаштування за спеціальністю, бажаного рівня заробітку, а також щодо соціальних гарантій та відпочинку. Описано особливості взаємодії жінок-ВПО з приймаючими громадами.

Загалом, встановлено суб'єктивну задоволеність жінками-ВПО життям та місцем у суспільстві та виокремлені окремі чинники, які впливають на неї.

Отримані результати можуть бути використані для розробки програм підтримки жінок-внутрішньо переміщених осіб та членів їх сімей, а також для політики у сфері взаємодії ВПО з приймаючими громадами.

Ключові слова: life-work-war balance, work-life balance, життєвий баланс під час війни, ринок праці, зайнятість, відпочинок, жінки-ВПО, sandwich generation.

Summary

Moskalenko O. P. **Work-life balance for Internally Displaced Women during the war: integration and employement.** – Article.

This study explores various aspects of life balance among women internally displaced by war through the prism of a resource-based framework. The research identifies that IDPs in Ukraine are part of a broader global migration trend. However, the unprecedented scale and impact of forced displacement present a multifaceted social reality necessitating focused attention and systematic analysis. Public demand exists not only for descriptive accounts of IDP issues but also for the development of comprehensive adaptation programs to assist these individuals in adjusting to their new circumstances. A pivotal element of such adaptation is the ability to maintain a balance between professional responsibilities and personal life amidst evolving social norms and altered living conditions. Achieving this equilibrium is particularly challenging in a context of war and economic instability. Women, who constitute the largest group of IDPs and bear the responsibility for young children and elderly parents, face pronounced difficulties in this regard. The study employs quantitative survey to delineate the socio-demographic profiles of IDP women, their labor market status, and their post-war employment aspirations. Key challenges identified include job search difficulties, employment in their field, desired income levels, social guarantees, and access to leisure. The study also examines the interactions between IDP women and host communities, revealing factors influencing their subjective life satisfaction and societal integration. These findings have implications for designing support programs for internally displaced women and their families, as well as for policies facilitating their interaction with host communities.

Key words: life-work-war balance, work-life balance, labor market, employment, recreation, internally displaced women, sandwich generation.

УДК 316.628:004.8:37.01
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.26

Н. О. Нікон
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0827-0895
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Національного університету «Одеська політехніка»

Ю. В. Тодорцева
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4708-581X
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Національного університету «Одеська політехніка»

РИЗИКИ СПОЖИВАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві стрімкий розвиток нейромереживних технологій, пов'язаний із швидким генеруванням інформації призвів до активного їх споживання. За останні чотири роки ці технології впровадилися у наше життя, змінивши його. Використання генераторів інформації – це зручно, легко та швидко, наразі коли в нас є якесь завдання чи запитання ми використовуємо дані інструменти й одразу отримуємо відповідь. Відповідно, починається пошук все більшої кількості інструментів, які полегшують життя. Такі генератори інформації або як їх ще називають «штучний інтелект» (ШІ) зайняли значне місце та почали відігравати важливу роль у різних сферах, включаючи освіту.

Спираючись на концепцію суспільства споживання (Ж. Бодріяр), розглянемо ризики використання ШІ в освітньому процесі. Дана концепція наголошує на тенденції перетворення людей на активних споживачів [1], відповідно суб'єктів освіти на споживачів інформації та освітніх послуг. Використання ШІ в освітньому процесі може створювати формування симулякрів – зовнішніх форм освіти, які лише імітують справжнє навчання, розуміння та пізнання. Зокрема, це може проявлятися у вигляді поверхневого засвоєння знань, ілюзії об'єктивної оцінки, підміни живої педагогічної взаємодії алгоритмами, стимулювання зовнішньої мотивації, замість формування глибинної зацікавленості та внутрішньої потреби у навчанні. Також, ШІ створює ризики редукції, де освіта може перетворитися на симуляції, що виглядають реалістичними, але є лише віртуальними конструкціями, і не завжди відповідають реальним потребам навчального процесу. Такий процес здатен підмінити глибокий освітній досвід штучно сконструйованими образами, що не ведуть до справжнього інтелектуального та особистісного розвитку.

Отже, розгляд ризиків, пов'язаних із впровадженням ШІ в освіту, допомагає глибше зрозуміти трансформацію освітнього середовища в умовах культури споживання, де знання може втрачати свою цінність, поступаючись симульованим формам ефективності, доступності та зручності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження впливу технологій ШІ на освітній процес активно розвивається у світовій та вітчизняній науці. Сучасні науковці аналізують потенціал ШІ у сфері освіти, вивчають його переваги, недоліки та етичні виклики, а також пропонують моделі інтеграції цих технологій у навчальний процес. Серед зарубіжних дослідників виокремимо Е. Морана, Б. Вілкінсона [2], К. Уестфолл [3], К. Хаймел [4], Е. Долан [5] тощо. Вітчизняні науковці також досліджують проблематику ШІ в освіті – А. Андрощук, О. Малюга [6], І. М. Дудик [7], Л. Ілійчук [8] та інші.

Розглянемо більш детально на чому акцентують свою увагу вказані вчені. Е. Моран та Б. Вілкінсон, висловлюють занепокоєння щодо впливу ШІ на розвиток критичного мислення у здобувачів. Вони зазначають, що зростаюча залежність від ШІ, особливо при написанні есе, призводить до зниження здатності здобувачів самостійно аналізувати та формулювати думки. Традиційні джерела знань, такі як книги та академічні статті, поступаються місцем швидким пошукам у Google та використанню ШІ, що може сприяти поверхневому засвоєнню інформації та зниженню якості освіти [2]. Негативний вплив ШІ на когнітивні навички людини досліджує К. Уестфолл. Зокрема, в його роботах йдеться про те, що покладання на ШІ у повсякденних завданнях може призвести до зниження здатності до самостійного мислення, прийняття рішень та вирішення проблем. К. Уестфолл підкреслює, що хоча ШІ може підвищити продуктивність, його надмірне використання може спричинити «когнітивну

© Н. О. Нікон, Ю. В. Тодорцева, 2025

атрофію», коли люди втрачають навички, які раніше були необхідними для виконання завдань без технологічної підтримки [3]. А. Андрощук, О. Малюга підкреслюють необхідність переосмислення підходів до навчання, наголошують на важливості формування етичних та громадянських компетенцій у здобувачів, звертають увагу на потенційні ризики, пов'язані з використанням ШІ, такі як порушення академічної доброчесності та необхідність встановлення чітких правил або, принаймні, започаткування активної дискусії щодо етичного використання ШІ в освіті [6]. І. М. Дудик акцентує увагу на трансформації освіти під впливом штучного інтелекту, зокрема на його потенціалі для персоналізації навчання, автоматизації процесів, покращення доступу до знань і підвищення ефективності викладацької діяльності. Водночас висвітлюються і виклики, пов'язані з конфіденційністю, залежністю від технологій та можливим зниженням креативності здобувачів. І. М. Дудик наголошує на необхідності обдуманого, збалансованого використання ШІ як доповнення до традиційного навчання [7]. У дослідженні Л. Ілійчука увага зосереджена на аналізі сучасних тенденцій розвитку ШІ в освіті, його впливі на якість освітніх послуг, а також на окресленні можливостей та напрямів його застосування. Він підкреслює переваги ШІ у створенні персоналізованого, адаптивного освітнього середовища, водночас акцентуючи на викликах і ризиках, пов'язаних із його імплементацією [8].

Активне дослідження ШІ в освітньому процесі, акцентує на актуальності проблематики, проте різні аспекти ризиків споживання ШІ в освіті залишаються відкритими для розвідок. Таким чином, *проблемна ситуація* полягає в існуванні протиріччя між потенціалом ШІ як інструменту підвищення ефективності освітнього процесу та ризиком формування симулякрів та редукції освіти, де немає місця розвитку особистості, критичного мислення і сенсотворення.

Метою статті є визначення ризиків та переваг споживання ШІ в освітньому процесі за оцінками здобувачів ЗВО.

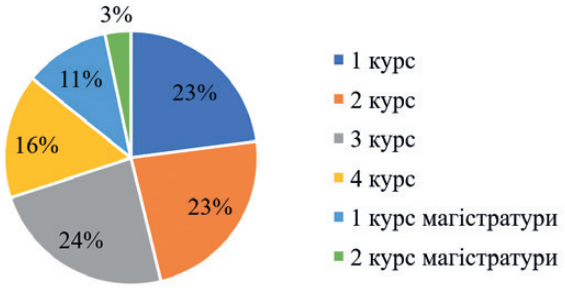

Рис. 1. Розподіл здобувачів за курсами навчання (%)

Методи дослідження. Емпіричну базу дослідження сформовано на основі онлайн-опитування, проведеного серед здобувачів вищої освіти Національного університету «Одеська політехніка» (рівні бакалаврату та магістратури). Загальний обсяг вибірки склав 245 респондентів, що становить репрезентативну частку від генеральної сукупності (N=6618) [9]. При зазначеному обсязі вибірки максимальна статистична похибка становить ±5%, що дозволяє здійснювати узагальнення результатів на рівні всієї сукупності. Обробка та аналіз зібраних даних здійснювались із використанням програмного забезпечення SPSS.

Виклад основного матеріалу. Для більш логічного викладу результатів дослідження вибірка була розподілена на групи за курсами навчання здобувачів, так із 245 осіб (100%) здобувачів першого курсу – 56 осіб (22,9%), другого курсу – 57 осіб (23,3%), третього курсу – 58 осіб (23,7%), четвертого курсу – 39 осіб (15,9%), серед здобувачів магістратури першого курсу –27 осіб (11,0%), другого курсу магістратури – 8 осіб (3,3%).

Всі опитані здобувачі (100%) визначають, що споживають в освітньому процесі технології ШІ, таке споживання має системний характер, тож прослідкуємо частоту їх споживання.

Представлені дані демонструють певну тенденцію щодо споживання технологій ШІ і вони повністю інтегровані в освітній процес. Найчастіше ШІ споживають здобувачі молодших курсів (1 та 2 курсу) особливо у щоденному та щотижневому

Таблиця 1

Частота споживання технологій ШІ в освітньому процесі відповідно до курсу навчання (%)

	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	1 курс маг.	2 курс маг.
Кожен день	4,1	6,9	4,1	5,7	3,7	1,2
Раз на тиждень	3,3	2,4	3,3	2,0	3,7	0,0
Декілька разів на тиждень	9,8	7,8	7,3	5,3	2,0	0,4
Декілька разів на місяць	2,4	4,1	6,1	1,6	0,0	0,4
Менше разу на місяць	3,3	2,0	2,9	1,2	1,6	1,2
Ніколи	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Всього:	22,9	23,3	23,7	15,9	11,0	3,3

Джерело: складено авторами статті.

форматах, що пов'язано з сучасними програмами навчання, активним споживанням технологій у навчальному процесі та цікавістю до нових інструментів. Здобувачі бакалаврату (1–4 курс) споживають ШІ частіше у порівнянні з магістрантами, це свідчить про меншу залежність від технологій та про специфіку навчального процесу на даному етапі.

Аналіз ставлення здобувачів до споживання технологій ШІ в освітньому процесі свідчить про позитивне ставлення та їх корисність в освітньому процесі, негативне ставлення майже відсутнє, що є свідченням високої довіри до технологій ШІ та їх значущість. Розподіл відповідей здобувачів демонструє наступну тенденцію.

Відповідно до результатів, підтверджено загальну тенденцію позитивного ставлення до ШІ, що підкреслює його корисність у навчанні (за оцінками здобувачів). Найбільш позитивно до даних технологій ставляться здобувачі 3 курсу (18%), а найменш позитивно здобувачі 2 курсу магістерського рівня (2,4%). Магістри ставляться до ШІ більш критично, з певними сумнівами – негативних оцінок 0,4%, через певні сумніви, але це не свідчить про повну відмову від споживання ШІ.

За власним досвідом здобувачі визначили ті випадки в освітньому процесі, в яких споживання технологій ШІ вважають найбільш корисним, серед них зазначено спрощення виконання рутинних завдань – 71,7%; структуризація інформації – 63,0%; пошук інформації – 78,3%; аналіз даних – 51,3%; допомога в науковій діяльності – 33,8%; складання індивідуальних навчальних планів здобувачів – 21,7%; технології ШІ не мають користі в освітньому процесі – 0,8%.

Отже, найбільш корисними функціями ШІ є пошук та структуризація інформації, автоматизація рутинних завдань та аналіз даних, менш популярними, однак значущими, визначено допомогу в науковій діяльності та складання індивідуальних навчальних планів.

Більшість здобувачів (87,0%) знайомі із етичними принципами запозичення авторських розробок та нормами академічної доброчесності, також 62,4% визнають, що впровадження технологій ШІ в освітній процес може спричинити етичні проблеми або порушення інтелектуальної власності, водночас, 37,6% здобувачів не бачать таких ризиків.

Аналізуючи отримані дані виявлено, що думки здобувачів різних курсів навчання щодо можливих етичних проблем і ризиків порушення інтелектуальної власності при споживанні ШІ в освітньому процесі розділилися. Більшість здобувачів вважають це значною загрозою.

Найвищий рівень занепокоєності у безпечності споживання ШІ в освітньому процесі спостерігається у здобувачів 3 курсу (15,9%). Здобувачі старших курсів мають нижчий показник стурбованості, що свідчить про більшу обізнаність щодо ризиків, про більше розуміння принципів академічної доброчесності або про меншу залежність від ШІ у навчанні. Здобувачі першого курсу (9,8%) і другого курсу (8,6%) вважають, що споживання ШІ не спричиняє етичних проблем, це вказує на їх менш критичне ставлення до технологій та про недостатню обізнаність про потенційні ризики. При цьому спостерігається збільшення усвідомлення можливих ризиків і частка здобувачів, що не бачать загроз споживання ШІ зменшується з кожним роком навчання.

Таблиця 2

Ставлення здобувачів до споживання технологій ШІ в освітньому процесі та їх користь (%)

	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	1 курс маг.	2 курс маг.
Позитивно	6,5	7,8	9,0	7,4	5,7	0,8
Скоріше позитивно	10,2	9,0	9,0	5,3	4,5	1,6
Нейтрально	4,1	5,7	4,1	1,6	0,4	0,0
Скоріше негативно	2,1	0,8	1,6	0,8	0,0	0,4
Негативно	0,0	0,0	0,0	0,8	0,4	0,4
Всього:	22,9	23,3	23,7	15,9	11,0	3,2

Джерело: складено авторами статті.

Таблиця 3

Оцінка етичних проблем та порушень інтелектуальної власності при споживанні технологій ШІ в освітньому процесі (%)

	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	1 курс маг.	2 курс маг.
Споживання технологій ШІ в освітньому процесі може спричинити етичні проблеми та порушення інтелектуальної власності	13,1	14,7	15,9	10,2	6,5	2,0
Споживання технологій ШІ в освітньому процесі **НЕ** може спричинити етичні проблеми та порушення інтелектуальної власності	9,8	8,6	7,8	5,7	4,5	1,2
Всього:	22,9	23,3	23,7	15,9	11,0	3,3

Джерело: складено авторами статті.

Із все більшою популяризацією технологій ШІ, за оцінками здобувачів, позитивно змінюється й ефективність навчання, так вважає 70,6%. Більш детально результати представлені на рис. 2.

Результати дослідження свідчать, що найбільше покращення ефективності навчання відчувають здобувачі першого (18,4%) та другого (18,0%) курсів бакалаврського рівня. Здобувачі третього курсу також визначили позитивний вплив (17,6%). Старші курси значно рідше вказують на покращення ефективності, вони майже не помічають вплив ШІ, помітна тенденція, чим вищий курс навчання, тим менше помічають зміну ефективності навчання.

Більшість здобувачів (56,3%) зазначили, що їх бажання до навчання із появою технологій ШІ змінилося. Так, відчувають значне підвищення бажання навчатися – 17,9%; бажання навчатися скоріше підвищилося у 27,4%; не змінилось у 43,7%; бажання навчатися скоріше зменшилося – 10,6%; бажання навчатися зовсім зникло у 0,4%. Тобто, поява технологій ШІ позитивно вплинула на мотивацію до навчання у більшості здобувачів, однак лише десята частка (10,6%) відчувають зниження бажання навчатися.

Міркування здобувачів про наслідки, до яких може призводити споживання технологій ШІ в освітньому процесі, свідчать про зниження критичного мислення – 43,9%; втрату навичок самостійного обдумування – 50,0%; зниження навичок запам'ятовування – 33,9%; залежність від технологій ШІ – 50,6%; збільшення кількості помилок у відповідях – 30,0%; створення нерівності через втручання ШІ – 24,8%; підвищення ризику втрати робочих місць – 25,7%; зниження конфіденційності та безпеки даних – 20,0%; не помітили 17,4% здобувачів. Отже, отримані дані вказують на те, що здобувачі освіти усвідомлюють як потенційні ризики, так і переваги споживання ШІ, зосереджуючись на впливі на когнітивні навички, залежності від технологій та соціальних аспектах.

Підсумовуючи зазначимо, на сьогодні технології ШІ активно впроваджуються в освітній процес, передусім завдяки їх споживанню здобувачами при чому на постійній основі. Здобувачі оцінюють застосування ШІ здебільшого позитивно (70,6%), відзначаючи його користь у виконанні рутинних завдань, пошуку інформації, аналізу даних та підтримки наукової діяльності.

Проте, споживання технологій ШІ в освіті не позбавлене ризиків, здобувачі звертають увагу на можливі етичні проблеми та порушення інтелектуальної власності, але більшість не вважає ці аспекти критичними. Основні занепокоєння стосуються когнітивного впливу технологій ШІ

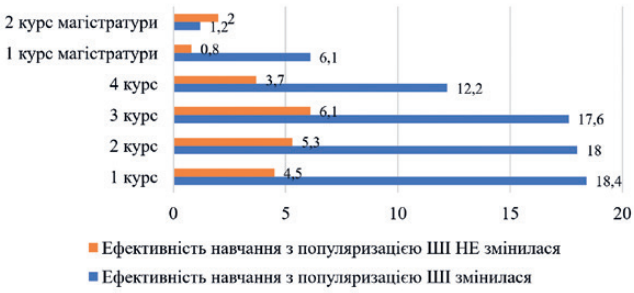

Рис. 2. Вплив технологій ШІ на ефективність навчання за оцінками здобувачів (%)

та зростання залежності від них, також присутні упередження та побоювання щодо соціальних та економічних наслідків, таких як збільшення освітньої нерівності (24,%) та втрати робочих місць (25,7%). Рівнозначний розподіл відповідей опитаних спостерігається щодо конфіденційності та безпеки даних, що свідчить про індивідуальний підхід до споживання технологій.

Стосовно впливу ШІ на ефективність навчання, то більше половини (56,3%) здобувачів відзначають його покращення, однак зазначають необхідність раціонального підходу до споживання ШІ. Також наведені дані демонструють збільшення впливу та залежності від технологій ШІ у здобувачів молодших курсів, які ще не в повній мірі усвідомлюють потенційні ризики споживання ШІ в освітньому процесі, зловживаючи ними.

Висновки. Аналізуючи споживання технологій ШІ в освітньому процесі на основі оцінок здобувачів ЗВО, було виявлено і підтверджено наступні переваги та ризики. Перевагами визначено оптимізацію навчального процесу, яка включає в себе автоматизацію рутинних завдань, швидкий пошук інформації, структуризацію даних, допомогу в аналізі інформації, підтримку наукової діяльності, розробку індивідуальних навчальних планів здобувачів, а також покращення навчальної мотивації, що виражається в зростанні бажання навчатися, оцінювання ШІ, як корисного інструменту для підвищення ефективності навчання. Серед виявлених *ризиків* споживання технологій ШІ здобувачі зазначають негативний когнітивний вплив (зниження критичного мислення, втрата навичок самостійного мислення, залежність від ШІ, зниження навичок запам'ятовування), соціальні та етичні ризики (можливе порушення інтелектуальної власності, освітня нерівність через нерівний доступ до технологій, зростання кількості помилок у відповідях через сліпу довіру до ШІ) та економічні загрози (підвищення ризику втрати робочих місць через автоматизацію, зниження конфіденційності та безпеки персональних даних).

Отже, для ефективного впровадження технологій ШІ в освіту необхідно зберігати баланс між його перевагами та ризиками, створюючи умови для розвитку критичного мислення, зменшення залежності від технологій та захисту інтелектуальної власності. Збалансований підхід максимального споживання технологій ШІ в освітньому процесі та зменшення потенційних ризиків має включати освітні, етичні, технологічні та нормативні рішення. Таким чином, перспективою подальших досліджень можуть стати дослідження щодо адаптації освітньої системи до нових технологічних викликів, а також створення ефективного та безпечного середовища для навчання.

Література

1. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Пер. з фр. В. Ховхун. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Jean_Baudrillard/Symuliakry_i_symuliatsiia.pdf (дата звернення: 11.03.2025)

2. Moran A., Wilkinson B. Students' use of AI spells death knell for critical thinking. *The Guardian*. 2025. 2 Mar. URL: https://www.theguardian.com/technology/2025/mar/02/students-use-of-ai-spells-death-knell-for-critical-thinking (дата звернення: 23.04.2025)

3. Westfall C. The Dark Side Of AI: Tracking The Decline Of Human Cognitive Skills. *Forbes*. 2024. Dec 18. URL: https://www.forbes.com/sites/chriswestfall/2024/12/18/the-dark-side-of-ai-tracking-the-decline-of-human-cognitive-skills/ (дата звернення: 10.04.2025)

4. Hymel C. Are we getting dumber? How AI affects critical thinking. *Fortune*. 2025. March 20. URL: https://fortune.com/2025/03/20/ai-affects-critical-thinking/ (дата звернення: 04.04.2025)

5. Dolan E. W. AI tools may weaken critical thinking skills by encouraging cognitive offloading, study suggests. *PsyPost*. 2025. March 21. URL: https://www.psypost.org/ai-tools-may-weaken-critical-thinking-skills-by-encouraging-cognitive-offloading-study-suggests/ (дата звернення: 04.04.2025)

6. Андрощук А.Г., Малюга О.С. Використання штучного інтелекту у вищій освіті: стан і тенденції. *International Science Journal of Education and Linguistics*. 2024. Vol. 3. № 2. Pp. 27–35. URL: https://www.researchgate.net/publication/379491231_Vikoristanna_stucnogo_intelektu_u_visij_osviti_stan_i_tendencii (дата звернення: 11.03.2025)

7. Дудик І. М. Переваги та недоліки використання штучного інтелекту в закладах вищої освіти. *Штучний інтелект у вищій освіті: ризики та перспективи інтеграції: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації*, 1 липня – 11 серпня 2024 року. – Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 89–91.

8. Ілійчук Л. Вплив штучного інтелекту на якість освіти: можливості, виклики та загрози. *Науково-педагогічні студії*. 2024. Вип. 8. С. 232–248. URL: https://dnpb.gov.ua/ojs/npstudies/article/view/144 (дата звернення: 11.02.2025)

9. Фактична кількість осіб, які навчаються в університеті. *Довідка про університет НУОП*. URL: https://op.edu.ua/about/reference (дата звернення: 05.06. 2024)

Анотація

Нікон Н. О., Тодорцева Ю. В. **Ризики споживання штучного інтелекту в освітньому процесі.** – Стаття.

Активний розвиток нейромережевих технологій, зокрема «штучного інтелекту» (ШІ) призвів до трансформування усіх сфер людської діяльності, включаючи освіту. ШІ дедалі активніше впроваджується в освітній процес, виступаючи інструментом, що здатен оптимізувати навчання, виконання завдань, він забезпечує швидкий доступ до інформації. Проте його застосування супроводжується ризиками та викликами. Все частіше звучить занепокоєння щодо впливу ШІ на якість освіти, розвиток критичного мислення, самостійності здобувачів освіти, а також на дотримання принципів академічної доброчесності.

У статті досліджено ризики та переваги використання ШІ в освітньому процесі на основі концепції суспільства споживання. В умовах інформаційного перенасичення та культури споживання постають ризики перетворення освіти на симулякри та ризики редукції і тоді знання втрачає цінність, поступаючись зручності, доступності та швидкості.

На основі емпіричного дослідження серед здобувачів вищої освіти встановлено, що споживчі практики відносно використання технологій ШІ в освітньому процесі притаманні абсолютно всім здобувачам і мають системний характер. Проведено аналіз частоти та форм споживання технологій ШІ, що підтверджує його повну інтеграцію в освіту, також проаналізовано ставлення здобувачів до використання ШІ в навчанні. Встановлено, що здобувачі здебільшого позитивно оцінюють вплив ШІ на ефективність навчання, проте усвідомлюють потенційні ризики: когнітивне виснаження, порушення академічної доброчесності, втрату самостійності мислення та соціальну ізоляцію.

За результатами дослідження в статті пропонуються освітні, етичні, технологічні та нормативні рішення щодо безпечної інтеграції ШІ в освіту. Підкреслено важливість розвитку критичного мислення, цифрової грамотності та відповідального ставлення до використання ШІ. Дослідження актуалізує необхідність балансу між технологічними можливостями та збереженням цінностей освіти.

Ключові слова: суспільство споживання, штучний інтелект (ШІ), технології штучного інтелекту, освітній процес, ризики, симулякри, симуляції, редукція, академічна доброчесність, етичні принципи.

Summary

Nikon N. O., Todortseva Yu. V. **Risks of using artificial intelligence in the educational process.** – Article.

The active development of neural network technologies, in particular artificial intelligence (AI), has led to the transformation of all areas of human activity, including education. AI is increasingly being introduced into the educational process as a tool that can optimize

learning, task completion, and provide quick access to information. However, its use is accompanied by risks and challenges. There are increasing concerns about the impact of AI on the quality of education, the development of critical thinking, the independence of students, and compliance with the principles of academic integrity.

The article examines the risks and benefits of using AI in the educational process based on the concept of the consumer society. In the context of information overload and consumer culture, there are risks of turning education into a simulacrum and risks of reduction, and then knowledge loses value, giving way to convenience, accessibility, and speed.

On the basis of an empirical study among higher education students, it is established that consumer practices regarding the use of AI technologies in the educational process are inherent in absolutely all students and are systemic in nature. The frequency and forms of consumption of AI technologies are analyzed, which confirms its full integration into education, and the attitudes of students towards the use of AI in education are analyzed. It was found that students mostly positively assess the impact of AI on learning efficiency, but are aware of potential risks: cognitive exhaustion, violation of academic integrity, loss of independent thinking, and social isolation.

Based on the results of the study, the article proposes educational, ethical, technological, and regulatory solutions for the safe integration of AI into education. The importance of developing critical thinking, digital literacy, and a responsible attitude to the use of AI is emphasized. The study highlights the need for a balance between technological capabilities and preserving the values of education.

Key words: consumer society, artificial intelligence (AI), artificial intelligence technologies, educational process, risks, simulacra, simulations, reduction, academic integrity, ethical principles.

УДК 316.4
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.27

Є. В. Сірий
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3396-8168
доктор соціологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу теорії та історії соціології
Інституту соціології Національної академії наук України

ТЕОРЕТИЧНИЙ СИНТЕЗ В СИСТЕМІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ: ДІАЛЕКТИКА «КЛАСИЧНОГО» ТА «НЕКЛАСИЧНОГО»

Постановка проблеми. Будь-які питання розвитку пізнання та його проблем є складними, та належать до категорії постійних, перманентних. Вони завжди є актуальними та водночас потребують вирішення, закцентовуючи увагу у рефлексійному та у саморефлексійному рівнях системі наукових знань. Зміна теоретичного контенту, зміна розуміння у будь-якій науці має свої специфічні особливості. І в цьому сенсі особливість соціології полягає в тому, що виявлені протиріччя, які виникають у ній, є результатом не тільки наслідку якісної зміни самого об'єкта дослідження – соціальної дійсності, але і осмислення глибшої суті досліджуваного предмета. Однак, проблема цим не вичерпується. Весь кумулятив наявного теоретичного продукту у розрізі величезного корпусу різного роду наукових теорій замінюються/поповнюються новими пізнавальними засобами, новою «оптикою» бачення, відображення та пояснення соціальної дійсності з різними принципами осягнення істинності. Все це знаходяться в стані певної діалектичної єдності та суперечностей. Останні ж виявляються у певній «грі» розв'язання питань вибудови скоріше уніфікованого системного компромісного засобу відображення соціального життя та його елементів. Одними із таких «ігрових» компонентів пізнання є практики теоретичного синтезу та їх місце в соціології.

Аналіз останніх досліджень. На сьогоднішній день, у соціологічному пізнанні накопичився доволі великий досвід соціологічного теоретизування у форматі синтезу та теоретичного конструювання. Однак, мова йде не про сам синтез, а логіку розвитку соціологічного пізнання в ракурсі потреби його збагачення новими пізнавальними засобами. В цьому ракурсі, зокрема, заслуговують уваги теоретичні надбання Н.Моузеліса, щодо щодо завдань соціологічної теоретизації в контексті його практикування. Висвітлення фундаментальних засад до підстав теоретичного синтезу в соціології, серед вітчизняних дослідників, мало місце у працях Осипчука А., Кутуєва П., Пипича А., Тарасенка В., Рєзніка В. та ін.

Метою статті є висвітлення та опис передумов видозміни вектору соціологічної саморефлексії в ракурсі широкого використання практик теоретичного синтезу в «еволюції» та розвитку соціологічного пізнання, розвитку соціологічної науки. Матеріал сформовано у відповідності до потреб, мети та завдань науково-дослідної теми «Теоретичний синтез в сучасній соціології: підстави, проблеми, перспективи» Інституту соціології НАНУ.

Виклад основного матеріалу. Будь-якому етапу розвитку соціологічної науки притаманно не тільки виникнення нових галузевих, теоретико-прикладних напрямків, але і переосмисленням як традиційних, так і новітніх фундаментальних каркасів соціології. Мають місце і спроби об'єднання та суміщення, інтеграції часто не сумісних концептуальних підходів у архіспокусливому для теоретиків соціологічної науки завданні побудови єдиної комплексної, навіть скоріше «компромісної» загальної соціальної теорії. В цьому аспекті В.Тарасенко акцентував на своєрідну відсутність в соціології теорії самої соціології [1, 162–176], як певну прогалину у теоретико-методологічному фундаменті цієї науки.

Однак не можна однозначно погодитися з цим зауваженням про недостатність уваги соціологічній саморефлексії у противагу її рефлексії [1, 162–176], хоча, навіть з причини домінування прикладного характеру її науково-дослідницького спрямування, ніж фундаментального. Людська практика споживання наукових знань досягається більшою мірою через дослідження світу. Гносеологічне його осягнення, у чому числі механізм та засоби останнього, займають хоч не настільки значний, все ж – «привілейований» сегмент людського пізнання. Однак, філософія науки, як правило завжди випереджально формувала траєкторії пізнавального процесу і в гносеологічному, і в епістемологічному форматах. У більшості випадків, глибока креативність у намаганні осягнути істинність буття (в т.ч. і соціального), а також поява нових знань у багатьох науках про людину надихали з властивою логічністю інтегрувати не зовсім співвимірні параметри людської та соціальної природи в урузумінні змаркерованого того чи іншого феномену (як продукту людської практики). Такого роду раціонально-мисленева «експериментальна» творчість призводили у багатьох випадках до вияву певного «раціонального зерна» в осмисленні цих феноменів. Залишалося

© Є. В. Сірий, 2025

лише підлаштувати їх у поточну наукову картину світу соціального. І соціологічна наука змушена була замічати та осмислювати подібні ідеї у своїй саморефлексії. Так чи так, теоретики прийшли до висновку щодо обґрунтування наявності для соціологічної науки вивчення її власного пізнавального процесу, епістемологічних та гносеологічних проблем, модифікації її фундаментальних засад.

Соціологічна теоретизація, як практика формування знання за різними формами є доволі складним процесом розвитку як процесу пізнання, так і кумуляції системи знань про соціальний світ, який відображає всі історично сформовані та апробовані способи та форми інтегрування знання, розвитку пізнавального процесу у поєднанні гносеологічних його форм, епістемологічних та онтологічних, методів аналізу, синтезу, аналогії. Розвиток соціологічного пізнання, як і періодичності відображення його кризи, перманентно відображає розвиток історії соціологічної науки, яку, власне, і можна представити як почергові процеси осмислення, пошуку як пізнавальних засобів, так і формування нового знання про об'єкт. Історія соціології – це історія опису, так і пояснення дійсності, в системі різних способів його «спостереження», тлумачення, формуючи, конструюючи, синтезуючи відповідні гносеологічні та епістемологічні засоби формування наукової картини соціальної дійсності.

Однією із головних тез класичного соціологічного метанараративу є вчення про можливість осягнення й удосконалення вчення про соціальну реальність (це риторичне питання стосується всіх наук). Однак, екстраполюючи до релятивістського принципу, є певна потреба «онтологізації» основних засад, принципів та способів цього процесу пізнання, принаймні – в аспекті поповнення та оновлення його дієвого каркаса. Потреби соціологічної науки в дослідженні та осмисленні власного пізнавального процесу з подальшим розкриттям особливостей розв'язання епістемологічних проблем гносеологічної складової соціологічної науки, як показує пів-столітній дослідницький досвід – набувають все більше складності та перманентності. І хоча у сфері вивчення Всесвіту (для прикладу фізика), науковці більше просунулися вперед (хоча це питання не позбавлене грунтовної полеміки) у процесі відображення наукової картини світу, все ж ними була признано ортодоксальне, і разом з тим релятивістське розуміння непізнаваності світу, постульоване І.Кантом. Заявляючи, що Всесвіт «не реальний», вчені розуміють і схиляються до аксіоми про те, що все, що ми сприймаємо і знаємо про світ є «реальним», придаючи елементам спостереження певні ознаки, характеристики, і вдаючись до того, що ці ознаки є постулатами. Однак, суть в тому, що ми лише виявляємо та вивчаємо явища від певного об'єкта.

В соціології ситуація інша. На відміну від фізичного світу, соціальний світ – суспільство – еволюціонує не тільки структурно, збагачуючись новими елементами, зв'язками, ознаками та характеристиками, але і швидкоплинністю та складністю протікання процесів, змін, їх механізмів. Соціальні системи є найскладнішими з усіх систем, з певним «нарощуванням» цієї складності. Суспільство саморефлексує, змінюючи себе на всіх структурних рівнях: від життєвого рівня окремої людини до глобального соціуму. Суспільний розвиток постійно «створює» нову людину. Крім того, суспільне життя, як таке, пізнається і у певному внутрішньому досвіді, беручи до уваги феномен соціального конструювання реальності (П.Бергер та Т.Лукман) [2], в межах предмета феноменологічної соціології знання. За цим признається, що становлення буття здійснюється у формуючому знанні про нього, з чим і признається домінування духовних явищ в суспільному житті над матеріальним, тобто переважання суб'єктивного аспекту соціальної реальності над об'єктивним [2]. І це ще не всі аргументи. Таке становище породило присутність у соціальному пізнанні усвідомлення далеко не однієї реальності та відповідно – й істини, що є важливим і для соціального пізнання.

«Природничий» світ (біо- та фізичної природи) на сьогодні є максимально дослідженим домінуючими підходами позитивістсько-натуралістичної традиції наукового та філософського пізнання на рівні відображення, опису, спостереження та інтерпретації фіксованого. Однак, в соціальному світі, все по-іншому. Хоча, на психофізіологічному рівні вивчення засад людського буття досягнено значних успіхів, однак цей рівень розвитку людської природи є практично не змінним. Зростання рівня пізнання у цьому зрізі залежить в основному, виключно з раціонально-когнітивної форми пізнання, результатів практики чуттєвого пізнання, досліджень натуралістичного характеру: опису, експерименту, аналізу «натуралізованого» об'єкту у сфері фізіології, психіки та суголосне їм.

Соціальний же світ, від першоцеглинки – індивіда, до надскладних соціальних систем змінюється від будь-яких чинників, як у прямому причинно-наслідкованому зв'язку, так і посередньому, функціональному, нелінійному. Навіть спалахи фізичних епідемічних хвороб, психоментального здоров'я стали сильно взаємопов'язаними латентними функціональними прямими та нелінійними зв'язками. Це, своєю чергою також вимагає масованого корпусу досліджень. Соціум є особливим самоорганізуючим феноменом, який багато в чому є не передбачуваним з багаточисельним різноманіттям комунікативних актів між суспільними компонентами, від мікро-соціаль-

ного (психічного рівня людини) до макросоціального – великих соціальних систем (структур).

Сучасний соціум все більше виявляє свою неосяжність з точки зору позитивістського рівня його пізнання. Однак, ускладнюється не скільки сам соціум, скільки і пізнавальний процес зі своїм перманентно оновлюючими та все більш витонченими засобами пізнання. Це також перманентно виявляє у ньому нові властивості, навіть при його метафізичному форматі. Новосформовані гносеологічні підходи та епістемологічні засоби різних філософських та науково-теоретичних соціологічних осягнень та вивчень, як в проєкції пошуку істинності соціального буття, так і у представленні нових сенсів у різних аспектах соціального світу вибудовують нові інтерпретаційно-пояснювальні концепти та теорії. На відміну від світу неживої та біологічної природи соціологічна наука не спроможна «наздогнати» динамічно змінюваний та ускладнювальний соціальний світ своїм корпусом пізнання у наближенні до його горизонтів істинності.

Іншою діалектичною стороною в усвідомленні змісту та мети пізнання соціального світу є одне із засадничих принципів О.Конта у формуванні соціології (з усіма проявами конструювання, моделювання, інтеграції та синтезу) – «для чого пізнавати соціальний світ?». Тут відповідь однозначна – у можливості управляти ним, пошуку можливостей його регулювання. Будь-яке наукове пізнання завжди містило, «приховувало» чи віддзеркалювало соціально-утилітарні складові: «яка користь з цього суспільству?». Як будь-яка спеціалізована духовна діяльність, соціологічна наука розвивається для вирішення практичних актуальних завдань. Своєю чергою, їх базові концептуальні схеми формуються завдяки систематизації та узагальнення змісту свідомих дій суб'єкта масової комунікативної практики.

Вектор науки як культурного феномену, із часом, змінив спрямування на «індустріальне служіння»). Соціально-наковий історичний досвід показав, що кожній мегасфері об'єкта дослідження (космос, планета, мікрокосмос, природа, суспільство тощо) притаманні свої соціально-практичні функції пізнання з відповідними методами. Експерименти та нанотехнології, з максималізмом чуттєвих форм пізнання є притаманним несоціальному світу. Раціоналізм критично-когнітивного освоєння світобуття став більш притаманним соціальному світу.

Існує ще одна перемінна у «еволюційності» пізнаннєвого освоєння соціального світобуття. У сфері вивчення соціального світу і теоретичне, і практичне пізнання не акцентовані на питаннях: «що є людина, і що є соціум?» Це, здебільшого – інтерес філософських інтерпретаційних ліній освоєння соціального світобуття. У практиці останніх десятиліть завдання прогресивної течії оцінювання розвитку та еволюційно-глобалістичних трендів розвитку суспільства, вимагають вибудовування «коректного», виваженого, логічно-аргументованого каркаса співіснування гносеологічних пластів класичної, некласичної та постнекласичної наукових раціональностей. Відповідно, з'явився сенс говорити про різні істини щодо аспектів соціального світобуття.

Прискорене та швидке зростання елементів соціального світу – людей, а відповідно – «калейдоскопне» різноманіття комунікативних дій, як мимовільних, так і систематизованих, умовно закономірних, своєрідно ускладнюють завдання осмислення соціального у руслі класичних традиційних підходів. І як зазначено О.Тоффлером, в останні десятиліття суспільство досить швидко стало фрагментуватися на ціннісному рівні та рівні життєвих стилів. Нестримане прагнення до різноманіття, субкультурна революція «кидають виклик» старим інтеграційним механізмам. Водночас нових засад для реконструкції суспільства, на його думку, поки ще не знайдено [3]. Тому, в силу цих, та інших обставин, у свій час виникли і надалі розвиваються в цьому руслі пошуково-пізнавальні тренди від емпіризму до предметного філософствування.

Проблема натуралістичних кількісно-описових параметрів осмислення соціальної дійсності стало однією із підстав аргументованого сплеску генерування та розкриття нетрадиційних якісних підходів у вивченні соціального світу. Як показує історичний досвід соціального пізнання, поступово почала відпадати потреба у фундаментальному знанні про будову суспільства і його видозміну. І наголос наукової утилітарності, раціональності ставиться вже не на адекватності відображення формоутворювальних компонентів соціальної системи, а здебільшого на вияві, відображення та інтерпретації внутрішньо-смислових «нематеріальних» її оперантів, які складають невидиму архітектуру, «внутрішній світ», можливо – так звану «темну матерію» та «темну енергію» (за аналогією космології) розвитку соціальної системи. І увага теоретиків в пошуках пояснення трендів і змістовних одиниць цих змін, при цьому – не спадає.

Наукове пізнання, практично ніколи не стояло на місці. Тому питання співвідношення та взаємодія чуттєвого та раціонального, як важливіші для теорії пізнання, які існують ще з античної доби, і на сьогодні викликають законний інтерес філософів, вимагаючи їх розв'язання. І так як філософія досліджує не світ, як такий, а смисл буття людини у ньому, природу та формування соціального буття, то черговий раз з'явилися філософські підстави (передумови) підсилити різкий контраст між претензією пояснити все, та нездатністю від-

повісти на реальні проблеми сучасності. Виник очевидний розрив між тим, що може дати, і що дає соціологія на її тодішньому етапі.

Позиції обов'язкового філософсько-методологічного обґрунтування теоретичних проблем соціології на довгі роки визначили контури новітньої соціології та створили основу так званого «інтелектуального соціологічного клімату» [4], властивого гуманітарним наукам. У протидію конституйованому класичному структурно-функціональному підходу (Т.Парсонс, Р.Мертон), сформованому та еволюційованому за півтора-століття на позитивістських засадах (О.Конт, Г.Спенсер, Е.Дюркгайм та ін.) та конфліктології, до корпусу нових засадничих пояснювальних засобів (як нова епістемологія) тлумачення генеративів природи соціального світу, та способів їх вибудови (як нова гносеологія) з'явилися нові пізнавальні засоби. Вони радикально змінювали архітектуру змісту, розуміння механізму розвитку соціального світу. Філософські ідеї *феноменології* (чуттєвий досвід: Е.Гуссерль), екзистенціалізму (акцент на унікальності буття людини, сенсу життя: Ж.-П.Сартр), *герменевтики* (методологія тлумачення символів: М.Хайдеггер, Г.Гадамер), *структуралізму* (явища буття, як певна структура: Ф.де Сосюра) заполонили бракуючі ніші «будівельного матеріалу» теорії соціології. З цим, велика кількість не тільки функціональних та конфліктологічних соціологічних теорій, але й інтегральних теорій з інтерактивними та символічними підходами, з'явилися як альтернатива, та одночасно, доповнення одна одній теорії з відповідями на запитання: «яким чином є можливим суспільство?», а також щодо розуміння природи соціального.

Науково-філософське осмислення соціального світу зверталося до суб'єктивного, тілесного, чуттєвого, емоційного, до просторово-часових та повсякденних параметрів трансуб'єктивного досвіду, від абстрактного до конкретного. З іншого боку, з появою ідей структурації, її природи та «технології», переводу «кодів» мови, спілкування, комунікації на «технологію» упорядкування соціальних елементів, почало набувати визнання нова методологія розуміння розвитку соціального. І фокус пізнання спрямовувався до проблематики повсякдення, суб'єктивності, комунікативності, ситуаційності, лінгвістико-герменевтичних пізнавальних засобів та іншого, які, як правило, не бралися до уваги у класичному соціологічному пізнанні.

На відміну від «прийнятних» для аналізу цеглинок природи соціального, у класичному підході (соціальна дія, суб'єкт, група тощо), в інших вищезазначених підходах застосовувався радикально інший інструмент та засоби з очікуваним потенційним евристичним потенціалом. Як первинні структурні одиниці аналізу та синтезу, такі сакрально-рефлексійні епістеми, як: людська свідомість та її самоінтерпретація, людська суб'єктивність, внутрішній життєвий світ, сакральна суть та індивідуальність, інтегральність психічних та соціальних вимірів реальності для суб'єкта, людський «досвід-в-світі» [5], просторово-часові відчуття та ін. були закладені в основу феноменологічного та екзистенційного (звісно, тут є як і велика спорідненість, так і окремі розрізнення) підходів вивченні соціального, запевнення у здатності нашої свідомості (переживання та тлумачення переживань, історій, думок) формувати нашу реальність і т.і. А звідси головне завдання дослідника – не вивчення суспільства, а вияв інтерсуб'єктивної структури соціальної реальності – як інших джерел конституювання соціального світу. Така філософія «розуміння» стимулювала розвиток соціології «якісного» стилю або власне «розуміючу соціологію», відокремленої від позитивтвістсько-натуралістичного пояснення соціального світу, до якого входили такі теоретичні напрямки, як феноменологічна соціологія, екзистенціальний напрямок, етнометодологія, символічний інтеракціонізм, структуралізм та ін.

Як нова альтернатива осягання «латентних» елементів та конструктів архітектури соціального, *феноменологічний підхід* в соціології зайняв доволі широку платформу у її пізнавальній функції. Він представляв потенційно валідні для пізнавальної та наукової легітимації властиві йому ідеї та засадничі принципи у розумінні процесу становлення об'єктивності суспільства та його соціальних феноменів, постійно відтворюваної, на основі суб'єктивного досвіду людини. При цьому, як правило, люди сприймають не самий світ, а його явища (феномени), що, одночасно опозиціонує себе натуралістичним, позитивістським, структурно-функціоналістським принципам та емпіризму.

В особі основних яскравих представників *феноменологічної соціології* (як і окремим її напрямкам): А.Шюца, Г.Гарфінкеля, М.Мерло-Понті, П.Бергера, Т.Лукмана, за якими здійснювалося чимало спроб «повернути людині себе», виявляти та тлумачити способи цих спроб до соціального закріплення за життєвими стратегіями, спроб представлення інтересу до ситуації та обставин в людському волевиявленні, до модусу залученості у взаємозалежності між «я» та соціумом. Це – також інтенційоване здійснення апеляції до повсякденності, само собою зрозумілого, до рутинно відтворюваних дій, що вписані в контекст ситуації, до аналізу соціокультурного світу повсякденності. Одним словом – виявлялася та закріплювалася евристичність цього напрямку в соціології, що виражалася у вивченні не реальності світу, а смислів та значень, яких люди присвоюють його об'єктам.

Екзистенційний напрямок в соціології представлявся макро- та мікровідображенням глибинних модусів існування індивіда, як людський досвід в соціальних формах, у проблемах відчуження, емоцій, страждань, часу та інших параметрах переживань соціальної реальності, що формували ситуаційний та подієвий її зміст (Е.Тірікьян, Дж.Джонсон, Дж.Котарба, Д.Гінєв та ін.) [6; 7; 8]. Феноменологічний принцип рефлексивної природи соціального світу знайшов своє відображення і в іншому напрямку «якісного тлумачення» аспектів соціального життя – в *етнометодології* в соціології (Г.Гарфінкель, А.Сікурелл), як можливості «рефлексивного пояснення» [9; 10]. Прихильників етнометодології цікавила природа «пояснення» в контексті практики тлумачення. Опис, оцінювання, пояснення та тлумачення як способи логічного осмислення світу складали одне із ключових засад цього підходу, якому реалізовувалася спроба показати на прикладі «примітивних» суспільств сьогодення та історичного минулого: «як проявляються соціальні структури, що підтримують існування всього суспільства?». А за вивченням спілкування можна скласти уявлення про основні механізми людської соціальної діяльності. Тому, об'єктом дослідження тут стали виступати ті методи, якими люди користуються у повсякденному спілкуванні. Відповідно, об'єктом виявилися процедури інтерпретацій, приховані, неусвідомлювальні механізми соціальної комунікації між людьми, яка, припустимо містила більш суттєву інформацію, ніж текстова.

В цьому плані і об'єкт, і суб'єкт пізнання рефлексивно пов'язані, так, як в процесі вивчення та опису соціального життя, соціологи почали «змінювати» те, що вивчають, конструюючи в процесі взаємодії соціальну і культурну реальність на основі мовної (як правило) та невербальної комунікації, на якому, власне, і конструюється суспільство, як процес «розуміння». В кінцевому рахунку, компоненти соціальної діяльності стали вважатися «існуючими» лише оскільки, остільки вони інтерпретуються, розуміються діяльними людьми.

Ніби проміжне місце між феноменологією та символічним інтеракціонізмом, на думку дослідників, займає етнометодологія, спираючись на принцип єдності між суб'єктом та об'єктом опису, що виявляє з цього свої особливості «синтезу» істинності природи соціального. Зрештою, саме комунікація, з одного боку – як метод, а з іншого – як діалектична єдність різноманіття інформації, повідомлень, пояснень та розумінь (Н.Луман), як важливий елемент соціальної системи [11] – активно використовувалися у формуванні нових «некласичних» підходів пояснення соціального [12; 13].

Надалі, вимальовуючи «класифікацію» некласичних епістемів, завдяки використанню людських феноменів іншої природи – зі сфери *семантики* та *герменевтики*, *лінгвістики* – мови, у різних її вербальних та невербальних форматах (пряма мовна комунікація, інформація, тексти, знаки), феноменологічний напрямок дедалі отримував своє розгалуження. Це виявилося у відповідності до постулювання того, що люди бачать світ через призму своєї мови, яка, своєю чергою, є не тільки, і не стільки відображенням дійсності, скільки знаряддям комунікативних практик, а певні словесні формули прямо маніфестують відповідні соціальні структури [14]. Тут, з одного боку, герменевтична установка орієнтувала на те, що соціолог повинен вести діалог із текстами, з іншого боку – виводилося та розроблялося підґрунтя стосовно того, що соціальна і культурна реальність конструюється в процесі взаємодії на основі мовної комунікації.

Можливість та спроба розширення сфери застосування поняття «дієвості» із лінгвістичного аналізу на соціальний, як крок від теорії мовних актів (Дж.Остін, Дж.Серль) до ідеї конструювання соціальної реальності) [14; 15] базувалися на розширеній інтерпретації комунікативного акту. І у багатьох народів, і відповідно у трактувань дослідників, образи соціальної реальності відрізняються в силу розрізнень понять мови, якою оперує людина. В силу різноформатного використання аналітичних одиниць герменевтики та феноменологічних принципів в соціології сформувалося чимало теоретичних підходів щодо пояснення компонентів та інтегрування соціального світу, які багато в чому і переплітаються, однак, характеризуються власною логікою та методологією.

З лінії осмислення та аналізу соціальних взаємодій в їх символічному змісті згенерувався *символічний інтеракціонізм* – потужний теоретично-методологічний напрям у західній соціології, за яким, сама соціальна природа людини і певна упорядкованість суспільного життя є продуктом системи соціальної комунікації, повсякденної взаємодії людей, що опосередковується певними надзвичайно складними системами символічних засобів людської комунікації, зокрема – мовними (її різними форматами), яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення.

Сучасні концепції символічного інтеракціонізму (Г.Блумер, І.Гофман, Т.Шибутані, А.Леві-Строс та ін.) [16; 17]. розвивалися в результаті засвоєння та перероблення ідей Дж.Міда, за яких, джерелом міжособистісного спілкування виступають символічні взаємодії, комунікативні форми: мова, інформаційні процеси, засоби зв'язку та ін. Відповідно, процес взаємної інтерпретації, яку надають люди сприйнятим символам і конструктам визначень, необхідних для взаємного розуміння, визначався елементарною «клітинкою» соціального життя [4]. Надалі,

концепція комунікативної раціональності (у структуралістському напрямку була розвинута і Ю.Хабермасом [18; 19].

Іншим методом, пов'язаним із методами лінгвістики, семіотики (з дослідженням властивостей знаків і знакових систем) в соціології став підхід *структуралізму*, де для дослідників основний інтерес представляли лінгвістичні структури, вивчення мови, рідного роду знаків/символів. Сформувавшись із різних розробок багатьох наукових сфер, джерелом та засадничим сучасного його формату в соціології стала лінгвістична аналітика Ф.де Соссюри, в якій за основу було взято мову, як структуру, систему знаків, значення кожного із яких генерується взаємозв'язком з іншими у їх системі.

Надалі, мовні аспекти функціонування системи отримали розвиток у працях К.Леві-Сросса, М.Фуко, Ж.Дерріди, Ж.-Ф.Ліотара, Ж.Лакана, А.Моля, в яких «мова» виступала як «будівельний матеріал» аналізу та синтезу теоретизації структуралізму. Однак, іншим боком цієї медалі був комплекс наукових та філософських ідей, пов'язаних із застосуванням структурного методу. Коріння структуралістських засад, таким чином, проростало з структурної лінгвістики та форматів системи мови, куди входили також і наука, мистецтво, релігія, міфологія, звичаї, мода, «мовні ігри».

Переключення уваги на своєрідну аналогію генерування соціальних структур відповідно до лінгвістичних, було відомо як лінгвістичний поворот в системі пізнання соціальних наук [20], за яким визнавалося, що різні аспекти соціального світу формуються структурою мови у пошуках універсальних і незмінних законів людського життя. Зокрема К.Леві-Россом досліджувалися системи, споріднення міфів, ритуалів, масок як особливого роду «мови», що виступала засобом «урузуміння» спільного, спорідненого між різномаїттям соціальних явищ та культур людського духу.

Таким чином, практика та досвід теоретичних пошуків зафіксували певний зсув до пошуку аргументів та узагальнень, актуалізації гуманістичних аспектів знань, рефлексивності, герменевтичних структур, що в кінцевому рахунку, наприкінці XX століття в соціологічній царині закріпилися тенденції та явища, які вказували на актуалізацію теоретичного синтезу, вже не скільки емпіричистського, а радше філософського характеру [21]. Це, з одного боку, у порівнянні з потужним і діючим корпусом «класичних» теорій суспільства, зумовило появу різнорідної і своєрідної «нерівності» соціологічного рельєфу – певну мозаїку соціологічних концептуальних підходів та теорій. Однак, надалі, виходячи із цього, виникала нова проблема. Потрібно було якимось чином об'єднати новостворені стратегічні пізнавально-інтерпретативні (епістемологічні) засоби у співналаштованість у трактуванні «місця і життя» змістовних компонентів соціальної системи.

Кульмінацією всього цього стало те, на сьогодні, можна сказати, склалася традиція (точніше визнання) щодо закріплення за соціологією статусу *мультипарадигмальної* науки з кількома її теоретичними ядрами/центрами, (відповідно до бачення відомого теоретика І.Лакатоша), та сприйняття її як «поліцентричної науки» (В.Танчер) [22], складові якої, як вбачається, дають науковцям не стільки готові відповіді на їхні запити, скільки підживлюють сподівання на їх отримання [23].

Можливо тимчасове «примирене» усвідомлення щодо неможливості в умовному розширеному сьогоденні сконструювати універсальний теоретично-пояснювальний конструкт соціологічної науки, з її певним інтегральним рівнем аналізу, паралельно, багато в чому стимулювало співіснування, «співжиття» конкуруючих концепцій та парадигм соціального розвитку. Ідея та почин сформувати загальну універсальну соціологічну теорію стимулювало виявленню певних параметральних та координатних розбіжностей та протиріч у дров'яниці «вимірів» суспільства. Це, своєю чергою стимулювало маркерування та виявлення відповідних дилем щодо унеможливлення конструювання універсально-інтегративної соціологічної теорії суспільства. Однак, розростаючий епістемологічний корпус все більш ускладнював такий плюралізм вибору між ними. І як альтернативу пошуку істини, з часом почало формуватися та підігріватися цікавість до теорій, зосереджених на подолання суперечностей, що традиційно були в основі розрізнень різних теоретичних підходів та шкіл) [24, 23–24].

Але і тут виявилася неоднозначність розуміння такого результату. Це сприймалося і як досягнення, і як неоднозначний результат когнітивної творчості теоретиків соціології, за якими (за признанням методологів), спроба обґрунтування концепції багатопарадигмальності соціальних наук у своїй основі виявилася доволі суперечливою. Не без ознак певної «розгубленості» існувала думка про те, що від такої поліпарадигмальності простіше було відмовитися, ніж застосувати до розуміння соціальних процесів становлення теоретичного знання про суспільство [14]. Ситуація стала подібною до парадоксу «наздоганяючого» пізнання (за принципом Сократа: «чим більше знаєш – тим більше не знаєш»). Але водночас, беззаперечно мало місце і взаємопроникнення ідей та виникнення інтерпретацій теорій, що, в результаті, розширило поле пошуку предметної сфери соціології [4], не стільки з опису соціального, скільки – з сфери її саморефлексії.

Горизонти можливостей появи такого корпусу теоретичних пізнавальних інструментів (судячи з досвіду практики пізнання) не завжди наближаються, не дивлячись на величезні здобутки багатьох теоретиків-професіоналів (з позиції спеціалізації) цього напрямку (П.Сорокін, Дж.Аліксандер, Ю.Хабермас, П.Бурдьє та баг.ін.). Тому й альтернативою у подальшому пізнавальному процесі складали практики «підлагодження» опозиційних елементів пізнання через різні форми теоретичного конструювання: інтеграції, аналогії, синтезу. Метою та завданням останнього, в процесі теоретизування, стало налагодження «мостів» (якщо більш конкретно) між різними методологіями та системою їх координат осмислення соціального світу для можливої універсалізації його пояснення. В ширшому сенсі – мова вже йшлася про практики «підлагодження» опозиційних елементів пізнання «класичного» та «некласичного» у різних формах теоретичного конструювання, як певної альтернативи у подальшому пізнавальному процесі.

Висновки. Такими чином, принцип несумірності теорій, до якого апелювала позитивістська традиція філософії науки, помалу невілювався потребою сумірності їх різноманіття. Паралельно з генеруванням нових теоретичних підходів методологічного, інтерпретаційного характеру, розширювалися межі розуміння та творчого застосування теоретичного синтезу. При класичному етапі розвитку соціологічної науки, питання ортодоксальності антагонізмах у соціологічних вимірах суспільства – не виникало. Подібного роду питання, осмислені на рівні різних «домислів», також чітких міждисциплінарних ліній не виявляли. Тільки на сучасному етапі, з розширенням та поглибленням критеріїв наукового осмислення природи соціальності, з набуттям великої маси здобутків за результатами соціального та соціологічного пізнання, наданню інтересу структуруванню соціологічного знання, така лінія розрізнення набула ознаки гносеологічної проблеми. Таким чином, процес розвитку соціологічної науки є пов'язаним з процедурою синтезу у різних його проявах: на рівні концептуалізації понять, створенні теоретичних конструктів, наукової сцієнтизації соціального феномена у розвитку різних аспектів соціального світу, формування нових теорій, підходів, засобів їх узгодженості/співвимірності тощо.

Література

1. Тарасенко В., Майструк І. Соціологічна епістемологія: проблеми та можливості. *Соцілогія: теорія, методи, маркетинг*. 2011, 4. С. 162–176.

2. Berger P. L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. 1966. URL: https://stmm.in.ua/archive/ukr/2011-4/9.pdf

3. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. К., 1995.

4. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії/ Навч. посіб. К.: Атіка, 2009. 492 с.

5. Мельніков А. Соціальнаа екзистенція як предмет соціологічного аналіза. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017, 4. С. 130–141.

6. Tiryakian E. Sociologism and Existentialism: Two Perspectives on the Individual and Society. Englewood Cliffs (NJ.), 1962.

7. Douglas J., Johnson J. Existential Sociology / Ed. by J.Douglas, J.Johnson. N.Y., 1977.

8. Kotarba J., Fontana A. The Existential Self in Society / Ed. by J.Kotarba, A.Fontana. Chicago, 1984.

9. Ґарфінкел Г. Дослідження з етнометодології; [пер. з англ. В.Шовкуна]. К.: Курс, 2005. 340 с.

10. Cicourel A. V. Cognitive Sociology: Language and Meaning in Social Interaction. London: Penguin. Free Press, 1974

11. Luhmann Niklas Ökologische Kommunikation. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986.

12. Соболевська М. О. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії у сучасній соціології: Навч.пос. К.: Дух і Літера, 2010. 164 с.

13. Дейнека А. Проблематика смислу та смислотворення в соціологічних теоріях Н. Лумана та Е. Гіденса/ Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Секція: «Соціологія», 2013. № 4. С. 69-74.

14. Пипич А. І. Філософія соціальної наук. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С. Добронравової. К. : ВПЦ "Київський університет", 2018. С. 223–252.

15. Searle, John Rationality in Action. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 298 p.

16. Blumer Herbert Symbolic Interactionism: Perspective and Method/ Umiversity of California Press Berkeley Los Angeles & London (1969). 208 p.

17. Леві-Строс К. Структурна антропологія (пер. з франц. З.Борисюк). К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.

18. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handels.- Fr.a.M., 1981. Bd.l, 2.

19. Habermas J. Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz// J. Habermas, N. Luhmann. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung? Fr.a.M., 1971.

20. Scot Lash Post-Structuralist and Postmodernist Sociology, Sussex, Edward Elgar, 1991.

21. Соціологічна теорія: традиції та сучасність : Навчальний посібник / За ред. А.Ручки. К., 2007. 363 с.

22. Соціологічна теорія сьогодні: Сбірник статей американських та українськизих теоретиків (за ред. В. Танчера). К.: Інститут соціології НАНУ, 1994. 144 с.

23. Резнік В. Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 4. С. 104–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stmm_2021_4_8

24. Осипчук А. Д. До питання теоретичного синтезу в сучасній соціології. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2014. Вип. ¾. С. 23–24.

Анотація

Сірий Є. В. **Теоретичний синтез в системі розвитку соціального пізнання: діалектика «класичного» та «некласичного».** – Стаття.

Матеріал статті присвячений відображенню окремої сторінки розвитку соціологічного знання, його саморефлексійній практиці – підставам започаткування практик теоретичного синтезу, як альтернативної форми у пізнавальному процесі, що перманентно поставав перед «горизонтами перешкод» та якісного оновлення. У форматі аналітичних роздумів (за Кантовим принципом «невпізнаваності світу») щодо особливостей соціального пізнання, описово відображено логіку розвитку пізнання соціального світу у площині появи антагонізмів між класичним та некласичним пізнавальними форматами щодо урузуміння механізму розвитку різних складових суспільства, у поясненні і формуванні інженерії соціального світу. В цьому сенсі, на прикладі історичного досвіду соціального пізнання відображено діалектичності формування наукової утилітарності, раціональності, за яким наголос ставиться вже не на адекватності відображення формоутворювальних компонентів соціальної системи, а на вияві, відображення та інтерпретації внутрішньо-смислових «нематеріальних» її оперантів, що і ставало джерелом антагонізмів у подальшому соціологічному теоретизуванні.

Показано, як розвиток соціологічної науки є пов'язаним з процедурою синтезу, у різних його проявах: на рівні концептуалізації понять, створенні теоретичних конструктів, наукової сцієнтизації соціального феномена у розвитку різних аспектів соціального світу, формування нових теорій, підходів, засобів їх узгодженості/співвимірності тощо. (Матеріал сформовано відповідно до потреб, мети та завдань науково-дослідної теми «Теоретичний синтез в сучасній соціології: підстави, проблеми, перспективи»).

Ключові слова: соціологічне теоретизування, соціальне/соціологічне пізнання, теоретичний синтез, теоретичний конструкт, соціологічні теорії, прийоми пізнання.

Summary

Siryy E. V. **Theoretical synthesis in the system of development of social cognition: dialectics of "classical" and "non-classical".** – Article.

The article is devoted to reflecting a separate page in the development of sociological knowledge, its self-reflective practice – the grounds for initiating the practices of theoretical synthesis, as an alternative form in the cognitive process, which was permanently faced with "horizons of obstacles" and qualitative renewal.

In the format of analytical reflections (according to Kant's principle of "unrecognizable world") on the features of social cognition, the logic of the development of cognition of the social world is descriptively reflected in the plane of the emergence of antagonisms between classical and non-classical cognitive formats in understanding the mechanism of development of various components of society, in explaining and forming the engineering of the social world.

In this sense, the example of the historical experience of social cognition reflects the dialectic of the formation of scientific utilitarianism, rationality, according to which the emphasis is no longer on the adequacy of the reflection of the form-forming components of the social system, but on the manifestation, reflection and interpretation of its internal-semantic "immaterial" operants, which became a source of antagonisms in further sociological theorizing.

It is shown how the development of sociological science is connected with the synthesis procedure, in its various manifestations: at the level of conceptualization of concepts, creation of theoretical constructs, scientific scientization of a social phenomenon in the development of various aspects of the social world, formation of new theories, approaches, means of their coherence/co-dimensionality, etc. (The material is formed in accordance with the needs, goals and objectives of the scientific research topic "Theoretical synthesis in modern sociology: foundations, problems, prospects").

Key words: sociological theorizing, social/sociological cognition, theoretical synthesis, theoretical construct, sociological theories, methods of cognition.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.01:323.28
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.28

А. В. Бадер
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3670-5753
доктор політичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту соціальних і гуманітарних наук
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

РЕПРЕСІЇ ТА ТЕРОР ЯК ІНСТРУМЕНТИ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО[1]

Сьогодні людство переживає зміну глобальних економіко-політичних циклів, що безпосередньо пов'язано з боротьбою за лідерство в цифровій економіці та модернізацією підходів, методів і інструментів інформаційного впливу. Сучасні технології відкрили доступ до маніпуляцій на глибинному рівні суспільної свідомості. Як наслідок, стратегія інформаційного впливу тепер орієнтується не стільки на роботу з фактами, скільки на психологічні механізм сприйняття інформації тобто на формування певного типу критичного мислення. Цілком очевидно, що за певних обставин репресії та терор можуть бути застосовані як інструмент формування критичного мислення. Водночас, залишається відкритим питання щодо того, які саме політичні моделі можуть допускати застосування подібних практик, на яких етапах свого розвитку та чи існують можливості блокування репресій і терору елементами громадянського суспільства.

Практику застосування репресій й терору як інструменту впливу на політичний процес вивчали низка провідних дослідників. Так, Х. Аренд [1] й В. Парето [2] розглядали репресії й терор як інструменти постконфліктної стабілізації суспільно-політичної ситуації. Взаємозалежність репресій, терору та державного перевороту й громадянської війни вивчали О. Меженська [3] та С. Вовк [4]. Досліджували моделі використання силових структур, що є безпосередніми реалізаторами репресій і терору у політичному процесі, О. Гриненко та М. Дєнєжкін [5], М. Требін [6; 7], І. Карпінський [8], за недемократичних політичних систем – В. Смолянюк [9], І. Ільницька [10], Н. Черемискіна [11] та В. Ханстатинов [12]. Однак роботи, в яких репресії й терор розглядалися б як інструмент формування критичного мислення та зверталась би увага на взаємозв'язок цього процесу з наявністю або відсутність громадянського суспільства не представлені в науковій літературі.

У сучасному розумінні аналізовані інструменти впливу почали використовуватися під час та після революцій, громадянських війн та державних переворотів у межах становлення сьогоденної світ-системи. Одними з найбільш жорстоких проявів цього явища стали репресії та терор, що супроводжували Французьку та Російську революції, зокрема періоди якобінської диктатури та червоного терору відповідно. Необхідність застосування репресій і терору в процесі післяреволюційного формування нових соціально-політичних систем підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс, Л. Троцький, М. Бухарін та В. Ленін, який надавав практичні рекомендації щодо реалізації політики «революційного терору» [13, с. 149].

С. Вовк розглядає період терору та репресій як один із етапів розвитку громадянської війни [4, с. 48]. Дослідниця також зазначає, що надзвичайні органи, які відіграють ключову роль у застосуванні насильства державними інститутами протиборчих сторін, під час громадянської війни набувають таких характерних рис: швидка еволюція та трансформація залежно від рівня ескалації збройного конфлікту; виконання репресивних функцій; здійснення актів помсти щодо політичних опонентів; діяльність, що ґрунтується не на правових засадах, а має переважно демонстративний і показовий характер; проведення виховної та пропагандистської роботи серед так званих нейтральних груп населення; наявність специфічного уявлення про справедливість і гуманність [4, с. 235].

В. Парето, розглядаючи революцію та громадянську війну як процеси силової зміни еліт, зазначав, що вони неминуче супроводжуються

[1] Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021.

© А. В. Бадер, 2025

значними людськими жертвами як унаслідок безпосереднього застосування зброї, так і через масові репресії під час конфлікту та в післявоєнний період [2]. Х. Аренд, своєю чергою, вважала, що масовий терор після громадянської війни становить одну з найбільших загроз для будь-якого політичного устрою і спрямований, передусім, не проти опозиційних сил, а проти соціальних груп, які формують основу суспільства [1]. Отже, дослідниця трактує цей феномен не як засіб ліквідації політичних опонентів, а як механізм підкорення та формування необхідних владі уявлень у основної частини населення держави.

У контексті взаємозв'язку державного перевороту з репресіями та терором заслуговує на увагу теза О. Меженської та С. Вовк: «Після державних переворотів політичні сили часто вдаються до застосовування репресивних методів утвердження своєї волі, які можуть створювати загрозу політиці діючої (нової) влади, їхніх родичів, друзів, союзників, однодумців; мають на меті вплив на поведінку політичного суперника, паралізувати його ворожі дії, змусити його відмовитись від продовження боротьби на невигідних для нього умовах. Уважається, що репресіями можна називати будь-які насильницькі дії незалежно від їхньої законності й моральної виправданості органів державної влади, спрямовані на придушення волі опонентів та створення видимості політичної стабільності» [3, с. 142].

Після остаточного становлення сучасної світекономіки та адаптації національних політичних систем до її механізмів можливість застосування таких інструментів формування критичного мислення як репресії та терор, стала безпосередньо залежати від типу владної конструкції, реалізованої у конкретній державі. У країнах центру та окремих напівperiферійних державах стабільно функціонують ліберально-демократичні політичні системи, для яких характерним є наявність розвиненого громадянського суспільства та ефективного механізму запобігання використання репресій та терору.

Одним із засобів запобігання використання репресій та терору як інструменту формування уявлень серед населення в ліберально-демократичних державах є участь громадян у формуванні кадрового складу силових структур. Зокрема, прикладом цього є практика безпосереднього обрання шерифів, а також уплив через представницьку демократію на призначення цивільних міністрів оборони та внутрішніх справ [5, с. 37]. До таких запобіжників слід також віднести реальні механізми громадського контролю за діяльністю державного апарату, що забезпечується завдяки незалежним засобам масової інформації, діяльності громадських організацій, проведенню мітингів та інших форм прямої демократії [7, с. 73].

Застосування репресій та терору в державах із ліберально-демократичною політичною системою унеможливлюється також і завдяки тому, що силові структури не беруть участі в політичній боротьбі та діють виключно в інтересах усього суспільства. У правовій, демократичній державі автономність силових органів є неприйнятною – вони підпорядковуються уряду, а їхня діяльність суворо регламентована законодавством [14, с. 92]. Для мінімізації ризику втручання силовиків у політичний процес, зокрема у боротьбу за владу, існують правові механізми, що забороняють політичним силам використовувати силові підрозділи або створювати власні воєнізовані формування. Крім того, діють законодавчі обмеження, що запобігають трансформації силових структур із інструмента загальнодержавної політики в засіб реалізації інтересів правлячої партії [10, с. 209–210].

Ще однією важливою характеристикою ліберально-демократичних політичних систем є деідеологізація, департизація та деполітизація силових структур. На практиці найчастіше реалізується повна департизація, що передбачає заборону діяльності будь-яких політичних партій у цих органах, включно з правлячими, недопущення членства силовиків у партійних організаціях та неприпустимість виконання ними завдань в інтересах будь-якої політичної сили.

Водночас у деяких країнах запроваджено часткову партизацію. У такій моделі політичним партіям заборонено створювати свої осередки в силових структурах і здійснювати в них партійну роботу. Однак військовослужбовцям і працівникам правоохоронних органів дозволяється бути членами партій та брати участь у політичній діяльності, але виключно поза службою, не у військовій формі (як, наприклад, у Німеччині та Італії) [6, с. 50]. Підкреслимо, що такий тип відносин можливий лише в країнах центру, що характеризуються високим рівнем розвитку демократії та політичної культури. Натомість повна департизація є необхідною умовою для держав напівperиферійної зони, де політичні інститути ще не досягли достатньої стабільності [8, с. 122].

Ключовою умовою функціонування політичної системи тоталітарного типу, що найбільш поширена в напівperиферійній зоні, є жорсткий поліцейський контроль над населенням, повна руйнація громадянського суспільства та формування заснованого на ідеології критичного мислення, в першу чергу, через механізми репресій і терору [14, с. 91]. Так, С. Вовк зазначає, що за тоталітарної системи «держава повністю ідентифікує себе з суспільством, позбавляючи його соціальних функцій, саморегуляції та саморозвитку. У таких державах відсутній політичний плюралізм, а основними методами управління суспільством

стають терор, примус, насильство та репресії. Тактика державного терору спрямована на створення атмосфери страху, придушення будь-яких проявів політичної опозиції та встановлення тотального контролю над суспільством» [4, с. 252].

У межах радянської тоталітарної політичної системи була створена і функціонувала розгалужена мережа органів та закладів, основною метою яких було здійснення репресій і терору. Зокрема, з 1929 р. розпочалося формування сумнозвісного ГУЛАГу, а вже у 1941 р. до його структури входили 53 концентраційні табори, 425 виправно-трудових колоній та 50 таборів для неповнолітніх. За приблизними оцінками, кількість загиблих у цих закладах сягала близько 48 мільйонів осіб. Сутність діяльності цих установ, як і загальну роль репресій і терору в тоталітарній системі, вдало сформулював дослідник режиму Ф. Франка: «...потрібна не лише віра й ентузіазм віруючих, а й неодмінно усвідомлення свого безсилля невіруючими» [15, с. 74].

У науковій літературі описано кілька моделей застосування апарату насильства в тоталітарних державах. Частина дослідників виокремлює дві основні конструкції: «комуністичну» та «фашистську». Прикладом першої моделі є політичні системи СРСР, КНР та країн «соціалістичного табору». У таких державах силові структури повністю підпорядковуються цивільній партійній номенклатурі, виступаючи об'єктом партійного контролю, а їхні керівники, у разі найменшої непокори, самі стають жертвами репресій. Другий тип, «фашистська» модель, характерний для Німеччини та Італії 1930–1940-х рр. Відмінною рисою цієї системи є органічне поєднання апарату насилля як об'єкта реалізації політичної влади, на який поширювався вплив правлячої партійної еліти, і водночас як її часткового суб'єкта, що міг діяти самостійно в межах ідеологічно визначених завдань [10, с. 207].

Деякі дослідники пропонують альтернативну класифікацію тоталітарних політичних систем, виділяючи три основні моделі: «партійно-тоталітарну», «напіввійськово-тоталітарну» та «військово-тоталітарну». Водночас ця класифікація не суперечить попередньому поділу, а лише деталізує механізми та інструменти впливу громадян. «Партійно-тоталітарна» модель (сталінський режим) характеризується повним підпорядкуванням силових структур партійній владі, що робить їх виключно інструментом партійного контролю та репресій [9, с. 106]. «Напіввійськово-тоталітарна» модель (гітлерівський режим) передбачає керівництво державою політичною елітою, яка або є частиною силових структур, або має вирішальний уплив на них [11, с. 42]. «Військово-тоталітарна» модель пов'язана з усуненням правлячої партії від влади та встановленням монопольного панування силових структур. Прикладами таких режимів є військові диктатури в Бразилії, Греції та Чилі після Другої світової війни [9, с. 106].

У тоталітарних системах, незалежно від їхньої конструкції, громадяни не мають жодного впливу на функціонування владних структур. Це створює умови для безконтрольного застосування репресій і терору проти власного народу як методу забезпечення повного підкорення населення та формування ідеологічно обґрунтованого критичного мислення. Окрім того, характерною рисою таких режимів, що посилює зазначений ефект, є активне залучення громадян до карально-репресивної діяльності. У суспільстві культивуються доноси, створюються добровольчі народні дружини, групи боротьби з «ворогами народу», крадіями та спекулянтами. Це створює ілюзію існування громадянського суспільства, посилює атмосферу страху, та й робить населення співучасниками репресивної системи. Для зміцнення контролю влада також використовує масові контрольовані та примусові демонстрації підтримки. Такі заходи включають участь населення в мітингах, публічних засудженнях «ворогів» та демонстративному схваленні дій влади. Це сприяє формуванню ілюзії загального схвалення політики режиму та унеможливлює будь-які відкриті прояви опозиції.

В умовах авторитарної політичної системи, притаманної як напівперифірійним, так і периферійним державам сучасної світ-економіки, існують значні можливості для застосування репресій. Зокрема, силові структури в таких режимах активно втручаються в політичний процес, можуть виступати як самостійна політична сила та функціонувати як інструмент насилля в руках окремих політичних угруповань. Крім того, за умов політичної нестабільності в авторитарних державах зростає ймовірність військового перевороту та встановлення військової диктатури, що зазвичай супроводжується репресіями проти опонентів [14, с. 91].

Сучасні дослідники дотримуються думки, що політична нестабільність, загострення внутрішньосуспільних суперечностей і виникнення конфліктів, що становлять загрозу національним інтересам, суверенітету та територіальній цілісності держави, зазвичай спричиняють активізацію силових структур, зокрема армії, у сфері державного управління. Встановлено, що в ситуаціях, коли уряд втрачає контроль над політичною ситуацією, ймовірність втручання силовиків суттєво зростає. Підкреслимо, що в подібних умовах силові структури часто переконані, що саме вони є єдиною інституцією, здатною запобігти хаосу та захистити національні інтереси силовими методами [9, с. 106, 108]. Додатковими факторами, що сприяють їхній активізації у політичному процесі, є відсутність демократичних

традицій у функціонуванні силових органів, низький рівень політичної культури та схильність до застосування репресивних методів розв'язання конфліктів [10, с. 208].

Цілком очевидно, що зазначене сприйняття політичної дійсності нав'язується і населенню, у тому числі через застосування репресій. Так, С. Вовк пише, що «військовим диктатурам притаманні риси групової свідомості воєнних та їхні корпоративні цінності, як-от: дисципліна, порядок, ієрархія, субординація, єдність, ефективність армії. Зазвичай, політичний процес у державі підпорядковується нормам військового інституту. Монополізація політичної влади військовими, як правило, призводить до посилення консервативних, а в деяких випадках до реакційних тенденцій у суспільстві» [4, с. 254].

Варто підкреслити, що особливістю авторитарної політичної системи є, з одного боку, трансформація силових структур у впливового суб'єкта політики, а з іншого – наявність елементів громадянського суспільства. У таких умовах населення набуває певного досвіду самостійної діяльності, що не підлягає безпосередньому контролю з боку держави, зокрема через створення громадських організацій, які функціонують автономно. Водночас політична сфера залишається під жорстким контролем. Це пояснює, чому, по-перше, масове збройне насильство у формі терору зазвичай не є характерним для таких систем; по-друге, репресії у державах з авторитарним правлінням виконують функцію механізму регулювання та підпорядкування саме політичних процесів, за потреби корегування суспільної політичної свідомості. Натомість економічна, культурна та соціально-побутова сфери зберігають певний рівень автономії, а репресивні заходи застосовуються лише за умов безпосередньої загрози політичному домінуванню правлячої еліти.

Варто зазначити, що характерною особливістю авторитарного правління є суб'єктивізація політичного процесу, що «…змушує лідерів задля легітимізації влади демонструвати рішучість, упевненість та відданість ідеологічним принципам». Унаслідок ідеологізації політики відбувається штучне перебільшення значущості запропонованих ними футурологічних проектів, спрямованих на подолання кризи та побудову держави за моделлю, що вважається досконалою і найоптимальнішою. У цьому процесі одну із провідних ролей відіграє формування заідеологізованого критичного мислення у більшості громадян [12, с. 100].

Авторитарний режим сприймається як легітимний, оскільки влада активно використовує пропаганду, національні та патріотичні ідеї, а також апелює до суспільних цінностей і традицій. Основний акцент робиться на формуванні позитивного іміджу лідера, створенні образу зовнішнього та внутрішнього ворога, а також на демонстрації досягнень держави. У таких умовах репресії відіграють допоміжну роль, застосовуючись вибірково, переважно для придушення політичної опозиції або нейтралізації потенційних загроз інакомислення. Більшість громадян рішення авторитарного лідера реально сприймаються як здійснення сподівань та надій, його політика демонструє прагнення досягти могутності держави, розширення її території, а також обов'язково передбачає боротьбу з внутрішніми та зовнішніми ворогами. Широкі верстви населення заохочуються до реалізації політичних заходів та різних форм насилля [12, с. 100].

У межах авторитарної політичної системи виконує функцію мобілізації, пропаганди та виступає інструмент соціального контролю режимна партія. «Саме партії стають тим інструментом, за допомогою якого лідери проникають у суспільство й установлюють тотальний контроль. Партія стежить за потенційними дисидентами, тими громадянами, які не поділяють поглядів вождів. З іншого боку, вона заохочує тих громадян, готових співпрацювати з режимом, певними привілеями: кар'єрою в державних і партійних структурах, доступом до певних соціальних благ, недосяжних для інших громадян» [4, с. 256].

У межах функціонування кланово-олігархічної політичної системи, характерної для напівпериферійної зоні світ-економіки, терор не використовується. Водночас застосування репресій у політичному процесі залишається можливим. Основний механізм цієї системи ґрунтується на перерозподілі частини матеріальних ресурсів між особами, які її підтримують – держслужбовці, силовики, політики. Однак, хоча потенційна ймовірність репресій існує, на практиці цей інструмент використовується набагато рідше, ніж в умовах авторитарного режиму, і, як правило, лише за наявності внутрішньоелітарної згоди. Це пояснюється тим, що в межах такої моделі існує фасадна демократія, елементи якої використовуються елітами для конкурентної боротьби за владу. У ситуаціях, коли внутрішньоелітарна згода відсутня, спроби влади застосувати репресії проти опонентів наштовхуються на опір з боку інститутів фасадної демократії, що імітують елементи громадянського суспільства – таких як ЗМІ, партійні структури, громадські організації та акції протесту, що блокують ці дії.

Дійсно, одна з характерних рис кланово-олігархічної політичної системи полягає в періодичних розколах економіко-політичних груп, що в свою чергу спричиняє формування впливової опозиції, яка має достатньо фінансових ресурсів [16, с. 178]. У такі періоди владні структури можуть застосовувати репресії проти опонен-

тів. Проте, поєднання цих репресій із наявністю інститутів фасадної демократії, як правило, не призводить до стабільності, а, навпаки, може спровокувати загострення конфлікту. За таких умов міжелітарне протистояння має високі шанси перерости в державний переворот, що відбуватися на фоні масових протестних акцій.

Таким чином, репресій і терор як інструмент формування певного типу критичного мислення почали застосовуватись у період революцій, громадянських війн та державних переворотів, що адаптували політичні системи провідних держав до механізмів світ-економіки. Вказані форми збройного насилля мали інструментальний характер і використовувалися як засіб силового впорядкування соціально-політичної ситуації. У ліберально-демократичних політичних системах, притаманних країнам центру сучасної світ-економіки, застосування репресивних механізмів формування суспільної свідомості повністю виключається. Це забезпечується ефективним громадським контролем за діяльністю владних структур. Натомість у тоталітарних системах напівпериферійної зони репресії та терор є невід'ємною складовою державного функціонування та засобом формування визначеного з верху, заідеологізованого критичного мислення у населення.

Характерною особливістю політичних системах авторитарного типу (напівпериферійна та периферійна зона) є наявність елементів громадянського суспільства та суб'єктивізація політики. Відповідно, на перший план виходить формування у більшості громадян критичного мислення заснованого на позитивному сприйнятті лідера, вірі в наявності зовнішнього та внутрішнього ворога, могутності та видатних досягнень держави. За таких умов терор, як правило, не використовується, а репресії відіграють допоміжну роль та обмежуються переважно політичними завданнями. За кланово-олігархічної моделі, притаманної напівпериферії, зберігається потенційна можливість використання репресій, однак їх застосування стримується елементами фасадної демократії, що імітують елементи громадянського суспільства. На наш погляд, у подальшому актуальним є дослідити критичне мислення як засіб інформаційної резистентності громадян.

Література

1. Arendt H. On Revolution URL: https://monoskop.org/images/b/bf/Arendt_Hannah_On_Revolution_1990.pdf (date of access: 07.04.2025).

2. Pareto V. Compendium of General Sociology. Minnesota : University of Minnesota Press, 1980. 517 c.

3. Меженська О. В., Вовк С. О. Державний переворот : насильницький спосіб переформатування влади : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 232 с.

4. Вовк С. О. Громадянські війни : ґенеза, сутність, наслідки. Старобільськ : Гельветика, 2017. 304 с.

5. Гриненко О. І., Дєнєжкін М. М. Проблеми формування цивільно-військових відносин в Україні. *Наука і оборона*. 2002. № 2. С. 36–40.

6. Требін М. Армія і політика : історична ретроспектива взаємодії. *Політичний менеджмент*. 2012. № 4/5. С. 141–153.

7. Требін М. П. Армія та суспільство : соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації : монографія. Харків : Видавн. Дім «Інжек», 2004. 404 с.

8. Карпінський І. Армія і держава : політична суб'єктивність армії в умовах переходу суспільства до демократії. *Вісник державного університету «Львівська політехніка». «Держава та армія»*. 1998. № 344. С. 119–127.

9. Політологія : підруч. для курсантів вищ. військ. навч. закл. Зброй. сил України / за заг. ред. В. Ф. Смолянюка. 1-е вид. Вінниця : Нова книга, 2002. 446 с.

10. Ільницька І. В. Армія і політика : моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612. С. 205–211.

11. Черемискіна Н. Цивільний контроль над воєнною організацією держави. *Нова політика*. 2002. № 2. С. 42–45.

12. Ханстатинов В. О. Тиск авторитарної свідомості на цінності толерантності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2011. № 6. С. 96–103.

13. Бадер А. В. Силові структури в реалізації внутрішнього збройного насилля: репресії та терор у практиці функціонування політичних систем. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2021. (43), 146–157.

14. Бадер А. В. Взаємодія громадян із силовими структурами як індикатор можливості застосування збройного насилля органами державної влади. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2016. № 9. С. 89–94.

15. Хмель А. О. Франсіско Франко : від солдата до глави держави (політичний портрет). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Історія*. 2010. Т. 140. Вип. 127. С. 72–77.

16. Бадер А.В. Політичні системи та збройне насилля: цілісно-системний аналіз : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. 320 с.

Анотація

Бадер А. В. **Репресії та терор як інструменти формування критичного мислення та громадянське суспільство.** – Стаття.

У статті зазначено, що сьогодні людство переживає зміну глобальних економіко-політичних циклів, що безпосередньо пов'язана з боротьбою за лідерство в цифровій економіці та модернізацією підходів, методів й інструментів інформаційного впливу. Підкреслено, що сучасні технології відкрили доступ до маніпуляцій на глибинному рівні суспільної свідомості. Як наслідок, стратегія інформаційного впливу тепер орієнтується не стільки на роботу з фактами, скільки на психологічні механізм сприйняття інформації тобто

на формування певного типу критичного мислення. Констатовано, що за певних обставин репресії та терор можуть бути застосовані як інструмент формування критичного мислення. Заявлено, що залишається відкритим питання щодо того, які саме політичні моделі можуть допускати застосування подібних практик, на яких етапах свого розвитку та чи існують можливості блокування репресій і терору елементами громадянського суспільства.

У статті встановлено, що репресій і терор як інструмент формування певного типу критичного мислення почали застосовуватись у період революцій, громадянських війн та державних переворотів, що адаптували політичні системи провідних держав до механізмів світ-економіки. Виявлено, що у ліберально-демократичних політичних системах, притаманних країнам центру сучасної світ-економіки, застосування репресивних механізмів формування суспільної свідомості повністю виключається. Вказано, що це забезпечується ефективним громадським контролем за діяльністю владних структур. Зазначено, що у тоталітарних системах напівперіферійної зони репресії та терор є невід'ємною складовою державного функціонування та засобом формування визначеного з верху, заідеологізованого критичного мислення у населення.

Констатовано, що характерною особливістю політичних системах авторитарного типу (напівперіферійна та периферійна зона) є наявність елементів громадянського суспільства та суб'єктивізація політики. Зроблено висновок, що за таких умов на перший план виходить формування у більшості громадян критичного мислення, заснованого на позитивному сприйнятті лідера, вірі в наявності зовнішнього та внутрішнього ворога, могутності та видатних досягнень держави. Відповідно терор, як правило, не використовується, а репресії відіграють допоміжну роль та обмежується переважно політичними завданнями. Заявлено, що за кланово-олігархічної моделі, притаманної напівпериферії, зберігається потенційна можливість використання репресій, однак їх застосування стримується елементами фасадної демократії, що імітують елементи громадянського суспільства.

Ключові слова: політичні системи, репресії та терор, громадянське суспільство, критичне мислення.

Summary

Bader A. V. **Repression and terror as tools for the formation of critical thinking and civil society.** – Article.

The article states that today humanity is experiencing a change in global economic and political cycles, which is directly related to the struggle for leadership in the digital economy and the modernization of approaches, methods and tools of information influence. It is emphasized that modern technologies have opened access to manipulations at the deep level of public consciousness. As a result, the strategy of information influence is now focused not so much on working with facts as on the psychological mechanism of information perception, that is, on the formation of a certain type of critical thinking. It is stated that under certain circumstances repression and terror can be used as a tool for the formation of critical thinking. It is stated that the question remains open as to which political models can allow the use of such practices, at what stages of their development, and whether there are possibilities of blocking repression and terror by elements of civil society.

The article establishes that repression and terror as a tool for forming a certain type of critical thinking began to be used during the period of revolutions, civil wars and coups d'état, which adapted the political systems of leading states to the mechanisms of the world economy. It is revealed that in liberal-democratic political systems, inherent in the countries of the center of the modern world economy, the use of repressive mechanisms for forming public consciousness is completely excluded. It is indicated that this is ensured by effective public control over the activities of government structures. It is noted that in totalitarian systems of the semi-peripheral zone, repression and terror are an integral part of state functioning and a means of forming a top-determined, ideologized critical thinking in the population. It is stated that a characteristic feature of authoritarian political systems (semi-peripheral and peripheral zones) is the presence of elements of civil society and the subjectification of politics. It is concluded that under such conditions, the formation of critical thinking among the majority of citizens, based on a positive perception of the leader, belief in the presence of an external and internal enemy, power and outstanding achievements of the state, comes to the fore. Accordingly, terror is usually not used, and repression plays a supporting role and is limited mainly to political tasks. It is stated that under the clan-oligarchic model inherent in the semi-periphery, the potential possibility of using repression remains, but their use is restrained by elements of facade democracy that imitate elements of civil society.

Key words: political systems, repression and terror, civil society, critical thinking.

УДК 321
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.29

О. В. Баштанник
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4067-3261
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та політичної теорії
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТЕОРІЇ НОРМАТИВНОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Постановка проблеми. Станом на сьогоднішній день можливо відзначити, що загальний інституціональний підхід трансформується у межах «усталеної науки». Класичні концепції інституціоналізму в історичному ракурсі почали із фокусу на формальних правилах і структурах, які задавали загальні політичні рамки. Виникнення нормативного інституціоналізму відображає зусилля вчених пристосувати свої дослідження до реалій багаторівневого управління, де неформальні аспекти (цінності, культура, довіра) стають ключовими. У межах сучасного парадигмального поступу суспільних наук конституюється «адаптивна гнучкість норм», яка дозволяє інститутам зберігати фундаментальні цінності й одночасно так би мовити, еволюціонувати. Вказані трансформаційні процеси, на нашу думку, представляють значну наукову актуальність на теперішній час та предмет нашого аналізу в даному дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія нормативного інституціоналізму як комплекс базових положень була вагомим об'єктом аналізу в рамках концептуалізації нового інституціоналізму політичної науки. Дж. Марч та Й. Олсен обґрунтовують, що інститути мають, перш за все, нормативний характер, спрямований на забезпечення стабільності через правила, які формуються під впливом традицій та історичного контексту У роботі "The Institutional Dynamics of International Political Orders" (1998) наголошено, що інститути формують дії через призму правил, обов'язків і соціальних очікувань, і можуть одночасно адаптуватися до криз через прийняття соціально виправданих рішень [4]. Підходи нормативного інституціоналізму пізніше використовувалися вченими також для дослідження сутності організації як інституціональної структури (Е. Больфікова, Д. Грехова та Й. Френова [1] та ін.), вивчення проблематики реалізації державної політики (П. Керні [2] та ін.), аналізу процесів міжнародних політичних відносин (наприклад, в контексті європейської інтеграції Ф. Шіммельфеннігом та Д. Томасом [12]) та ін. **Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.** Ми вважаємо за необхідне проаналізувати, яким чином розширення предметних рамок, посилення системних викликів та дослідницька спрямованість вчених вплинули на змістовне наповнення сучасної теорії нормативного інституціоналізму.

Метою дослідження є аналіз сучасної трансформації теорії нормативного інституціоналізму в контексті вивчення особливостей функціонування політичної системи, зокрема в умовах внутрішніх та зовнішніх викликів. Для досягнення даної мети у якості дослідницьких **завдань** визначається комплексний аналіз положень усталеної теорії нормативного інституціоналізму, а також виокремлення факторів та результатів його сучасної трансформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відзначає Л. Бунецький, трактування сутності політичних інститутів в класичному інституціоналізмі та новій інституційній теорії (що оформилася у 80-ті рр. XX ст.), сутнісно відрізняються: в першому випадку інститут визначається як формалізована організаційна структура, що здійснює свої функції в системі політичної практики відповідно до вимог, цінностей та легітимності її існування та нормативна система політичних взаємовідносин, що оптимальним способом пов'язують та регламентують позиції і поведінку громадян. У той самий час, в теорії нового інституціоналізму під інститутами (політичними) мають на увазі складні комплекси, що містять у собі формальні та неформальні правила, систему норм, символів, моральних шаблонів, які в свою чергу формують сенсові рамки позицій та дій індивідів, що справляють визначальний вплив на індивідуальний вибір через формування оцінки переваг [13, с. 140–148].

Поряд з Л. Бунецьким однією з перших серед українських вчених дослідження нової інституціональної теорії та її окремих напрямів реалізувала О. Рибій, яка у одній із своїх ранніх праць відзначала, що «... нормативний інституціоналізм Дж. Марча та Й. Олсена, згідно з імперативами якого інститути, рутини та норми одночасно є інструментами стабільності та ареною для змін, а, відповідно, інституціональна зміна виступає константною ознакою інститутів. Дослідники переконані, що призначенням інститутів є коригування розходження між базовою ідеєю інституту та прак-

© О. В. Баштанник, 2025

тичним втіленням такої ідеї» [18]. Якщо говорити про загальну теорію інституціоналізму в суспільних науках, то можливо узагальнити, що її економічне спрямування досліджень розвивалося за схожою логікою. Як пише про даний сегмент наукових праць С. Вонсович, «Старий» інституціоналізм, представлений роботами М. Оріу, Ж. Ренара, К. Фрідріха, Дж. Комонса, Т. Веблена та ін., ... розглядав політику як незалежну від індивідуальних інтересів нормативну систему. Характерною прикметною рисою цієї традиції був легалізм, який передбачає інтерпретацію політики в термінах конституції і права» [15, с. 60].

Нормативний інституціоналізм, у свою чергу, займає проміжну позицію між класичними інституціональними теоріями (з їхньою жорсткою орієнтацією на структури й формальні правила) та сучасними підходами. Концепт теорії нормативного інституціоналізму (НІ-концепт) дозволяє: по-перше, зберігати основні риси інституціонального аналізу, пов'язані із вивченням формальних та неформальних правил, що регулюють поведінку суб'єктів управління; по-друге, гнучко інтегрувати зміни, адаптуючись до нових типів проблем і контекстів (наприклад, гібридні війни, глобалізація, технологічна трансформація та ін.). У рамках широкої політико-інституціональної теорії, метатеорії (парадигми) це означає, що подальша еволюція політичної науки потребує розширення концептів, які забезпечують адаптивність дослідницьких підходів.

Загалом, парадигмальний підхід підкреслює, що зміни норм у сфері управління є основним чинником переходу від одного типу парадигми до іншого. На даний час домінуючою стає парадигма Flexible and Multi-level governance, яка враховує децентралізацію, цифрову трансформацію, громадську участь і нестандартні виклики типу глобалізації та гібридних загроз. Ці зміни є результатом адаптації нормативної основи політики до нових викликів і обставин. Власне, нормативність формує смисловий каркас реалізації влади. У парадигмальному підході нормативність виконує дві ключові функції: стабілізаційну, оскільки задає базові принципи, які забезпечують безперервність і єдність управлінських підходів у межах певної парадигми; та адаптивну, адже дозволяє змінювати та уточнювати норми в разі необхідності, зберігаючи при цьому політичну легітимність. Нормативний зміст у будь-якій класичній парадигмі спрямований на ідеал законності й раціональності, проте виникнення викликів глобалізації, нових технологій та соціальних змін вимагали оновлення парадигми.

Нормативний інституціоналізм, як одна зі складових сучасної науки інституціональної теорії, відображає парадигмальну ідею адаптивності й еволюції. Його доцільність базується на тому, що зберігається стабільність реалізації управління через підтримку базових суспільних норм (верховенство права, підзвітність, легітимність), інтегруються нові елементи, здатні реагувати на виклики (цифрове урядування, екологічна стійкість, децентралізація). Через нормативність, яка є його ключовим інструментом, інституціоналізм забезпечує сталість процесів управління навіть у контексті парадигмальних змін. Наприклад, норми, спрямовані на забезпечення аудиту та прозорості на базовому рівні, також застосовуються і при впровадженні сучасних цифрових платформ управління.

Нормативна складова змістовної сутності політичного інституту, як на це звертає увагу Л. Яковлева, може розглядатися як основа, на якій інститут зберігається як феномен дійсності та досліджується як аналітичний об'єкт. «Водночас, інститут інтерпретується в якості нормативної та правової основи політики. Саме з таким підходом до інститутів пов'язується подальший ренесанс інституціональної теорії, адже саме вони «відповідають» за ефективність влади, її законність та, додамо – й легітимність» [20, с. 149]. На цей же фактор вказує Максимчук, коли структурує модель інституціональної побудови на базі положень розробників нової інституціональної теорії. ... «можемо схематично зобразити структуру інституту (інституції) відповідно до підходів Д. Норта та А. Грейфа, які виділяють такі його компоненти як уявлення (beliefs), норми (norms), правила (values), організації (organizations). Таке бачення охоплює суб'єктний та нормативний бік поняття інституту. Суб'єктний аспект виражається в організаціях, а решта три покривають нормативний бік» [17, с. 120].

Даний підхід, а також нормативний інституціоналізм у концепті Д. Марча та Й. Олсена (інститути формують поведінку через норми та цінності, а не лише через раціональний вибір) [5] дозволили нам сформувати дослідницький підхід, за яким інституціональний рівень реалізації державної влади найбільше кореспондує до нормативно-формалізованих складових політичного процесу. Це підкреслює важливість формальних інститутів, які забезпечують правову визначеність, регламентовані процедури та прозорість у функціонуванні державної влади. Взаємозв'язок таких норм, які регулюють управлінську діяльність, а їх впровадження демонструє, що інститути забезпечують не лише регулювання, але й легітимність владних рішень через прийняті суспільством норми поведінки.

Аналіз окремих підходів в концепті нормативного інституціоналізму:

1) Дж. Марч – Логіка належності (logic of appropriateness): поведінка визначається нормами, а не лише раціональним вибором [6].

Спільно з Й. Олсеном заклав основи нормативного інституціоналізму, акцентуючи увагу на ролі норм і цінностей у формуванні інститутів;

2) Й. Олсен – Інститути як носії норм і цінностей, що формують ідентичність акторів і визначають їхню поведінку [9]. Розробив концепцію нормативного інституціоналізму, яка пояснює, як інститути впливають на стабільність і легітимність влади;

3) Г. Пітерс – Інститути як механізми забезпечення стабільності та ефективності державного апарату [10]. Досліджував, як формальні інститути впливають на публічне управління, зокрема через механізми стримувань і противаг;

4) П. ДіМаджіо – Інститути як соціальні конструкції, що формуються під впливом культурних і соціальних норм [3]. Спільно з Л. Пауеллом досліджував, як формальні та неформальні інститути впливають на організаційну поведінку;

5) В. Пауелл – Інституційна ізоморфія: організації стають подібними через вплив норм і правил [11]. Розробив концепцію інституційної ізоморфії, яка пояснює, як інститути адаптуються до зовнішніх умов через соціальні очікування;

6) Д. Норт – Історичний інституціоналізм: значення історичного шляху та прав власності для розвитку інститутів [7]. Досліджував, як інститути впливають на економічний розвиток, підкреслюючи важливість правової визначеності та стабільності.

Сучасна загальна інституціональна теорія базується на ідеї, що стабільність, ефективність і легітимність державної влади залежить від функціонування її інститутів, які повинні бути прозорими, підзвітними та здатними адаптуватися до викликів сучасності. Ми раніше вже наголосили на важливості історичного інституціоналізму, який акцентує увагу на значенні пройденого історичного шляху та феномені «шляху залежності» (path dependence). Це очевидно корелюється з ідеями Д. Норта, який підкреслював важливість історичного, соціального та політичного контексту для довгострокового розвитку інституцій [8]. При цьому ми акцентуємо на адаптивності інститутів, отже, інститути розглядаються не лише як носії формальних норм і правил, але й як динамічні системи, здатні швидко реагувати на зовнішні виклики. Війна, як екстремальний стан, вимагає від інститутів здатності до оперативного прийняття рішень, делегування повноважень, спрощення процедур і впровадження кризових механізмів управління. Наприклад, створення військових адміністрацій в Україні є прикладом адаптації інститутів до умов воєнного стану.

Загалом, у контексті нашої дослідницької стратегії нормативний інституціоналізм розглядається як одна з ключових течій неоінституціоналізму, що акцентує увагу на ролі норм, цінностей і правил у формуванні поведінки інститутів та їхніх суб'єктів. Такий підхід базується на ідеї, що інститути не лише виконують функцію регулювання через формальні правила, але й формують ідентичність, очікування та поведінкові моделі через систему норм і цінностей, таких як: 1) логіка належності (Logic of Appropriateness) – поведінка суб'єктів визначається не лише раціональним вибором (як у раціональному інституціоналізмі), а й тим, що вважається «правильним» або «належним» у межах конкретного інституціонального контексту, й власне, інститути формують уявлення про те, як «треба» діяти, виходячи з норм і цінностей, які вони підтримують; 2) інститути виступають як носії норм і цінностей (формують «рамки належності»); 3) інститути забезпечують стабільність соціальних і політичних систем через закріплення тих норм і цінностей, які підтримують довіру до влади та її легітимність; 4) інституціональний контекст як формула, що визначає структуру і функції; 5) інституціональні зміни, як здатність адаптуватися до нових умов через поступові зміни норм і цінностей.

Як узагальнює О. Вівсяник у характеристиці видів інституціоналізму за функціональною ознакою, «нормативний інституціоналізм – акцентує увагу на домінуючій ролі норм у формуванні і функціонуванні політичних інститутів та у визначенні поведінки індивідів, наголошуючи на регулятивній функції інститутів» [14]. Фактично, мова йде про наявність базового поняття «інституціональна норма» (у нормативно-правовому контексті) – як встановлене конституційним або законодавчим способом алгоритм, який регулює порядок функціонування, взаємодії та відповідальності органів державної влади, їх посадових осіб та всіх суб'єктів державного управління, й при цьому не лише формально закріплений в системі національного права, але й активно діє в управлінській практиці як обов'язкові інструкції для реалізації державної влади, забезпечує передбачувану, легітимну та відповідальну поведінку державних інститутів. У рамках нормативістської теорії такі норми (інституціональні норми) є фундаментом будь-якої державної системи, оскільки визначають не лише порядок діяльності інститутів, але й механізми їх відповідальності перед громадянами.

Інституціональна норма має три ключових аспекти: регулятивний, організаційний та ціннісний. У межах регулятивного аспекту органи державної влади зобов'язані виконувати конкретні функції відповідно до профільного закону чи іншого нормативно-правового акту у спосіб, який мінімізує ризик «правового нігілізму» або використання влади на власний розсуд. У межах організаційного аспекту визначаються структури та

процедури, на основі яких інститути реалізують свої функції, забезпечують функціональну інтеграцію таких функцій в єдину систему державного управління (якщо це державні інститути). У межах ціннісного аспекту реалізуються сучасні гуманізаційні концепти влади, за якими всі інститути політичної системи суспільства мають діяти на основі суспільних цінностей, таких як демократія, верховенство права, рівність і соціальна справедливість.

Сучасні українські вчені звертають увагу на те, що на сьогоднішній день нормативний інституціоналізм не втрачає значущості поряд з іншими дослідницькими теоріями, попри властиву йому більш класичну традицію наукового аналізу. Так, Л. Тесфайє у комплексному дослідженні теорії інституціоналізму політичної науки з-поміж іншого акцентує «... на тому, що «новий інституціоналізм» у політичних дослідженнях працює більш результативно у випадку поєднання нормативної теорії інститутів із такими напрямами, як інституціоналізм раціонального вибору, історичний інституціоналізм, конструктивістський інституціоналізм ...» [19, с. 115]. Також, С. Ковбасюк (в прикладному форматі досліджень інституціонального виміру сучасної держави в рамках юридичної науки) виокремлює нормативний напрям як важливий серед інших напрямів інституціоналізації сучасної держави і розкриває його сутність як формування стійких моделей поведінки суб'єктів, закріплення цих моделей у різних джерелах [16, с. 27].

Ми обґрунтовуємо модернізовану концепцію нормативного інституціоналізму і виокремлюємо динамічний нормативний інституціоналізм. Така концепція враховує сучасні виклики, такі як війна, глобалізація, цифровізація та необхідність адаптації інституцій до швидких змін, зберігаючи легітимність, стійкість і відповідність суспільним очікуванням. До основних положень концепції динамічний нормативний інституціоналізм належать:

1) інституціональна інтеракція як рушійна сила, при цьому інститути не є ізольованими структурами, а функціонують у постійній взаємодії між собою, з суспільством і зовнішнім середовищем; взаємодія між формальними інститутами (закони, правила) та неформальними (традиції, звичаї, соціальні практики) є ключовим механізмом забезпечення ефективності управління; інституціональні інтеракції повинні бути динамічними, щоб відповідати новим викликам і забезпечувати стійкість політичної системи;

2) інституціональні альтерації як основа адаптації розглядаються як системний процес, що дозволяє інститутам пристосовуватися до нових умов без втрати базових принципів державного устрою, і включають як поступові зміни (еволюційний підхід), так і глибинні трансформації (революційний підхід), залежно від рівня викликів для політичної системи;

3) баланс між формальними та неформальними інститутами як інтеграцію формальних і неформальних механізмів для підвищення ефективності політичного та державного управління;

4) інституціональна стійкість через динамічну легітимність, адже легітимність інститутів не є статичною, вона повинна постійно оновлюватися через відповідність суспільним очікуванням, прозорість і ефективність; динамічна легітимність досягається через регулярну комунікацію між владою та суспільством, інтеграцію громадян у процес прийняття рішень (створення громадських рад, платформ для електронного голосування);

5) цифровізація (як інструмент модернізації інститутів) та соціальна згуртованість (як основа інституціональної стійкості).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, ми встановили, що у той час як традиційні теорії парадигми політичного інституціоналізму не в повній мірі враховували трансформації цінностей або змін у соціальній і політичній поведінці, нормативний інституціоналізм у межах суспільних наук пропонує інструменти для динамічного аналізу. На сьогодні нормативний інституціоналізм включає нормативну адаптивність у свою структуру, відмовляючись від абсолютно жорстких рамок класичного підходу:

1) НІ-концепт залишається вкоріненим у традиціях вивчення державних інститутів і їх ролі у формуванні «правильних» управлінських практик та взаємодії на різних адміністративних рівнях;

2) застосування НІ-концепту дозволяє адаптивно інтегрувати складні соціальні процеси до інституціональної моделі, створювати зв'язок між стабільністю норм і необхідністю інституціональних трансформацій;

3) НІ-концепт трансформується під впливом сучасних факторів не лише у контексті «нового інституціоналізму», а й набуває характеристик парадигмального явища для політичної системи в цілому.

Загалом, нормативний інституціоналізм розкриває зміст процесу реалізації державної влади, особливості формування інститутами нормативно-ціннісної основи для прийняття рішень і взаємодії в управлінських відносинах, адже інститути не лише діють як комплекс правил чи механізмів примусу, а й визначають «норми належного», які закріплюють легітимність і відповідність поведінки учасників управлінських процесів суспільним очікуванням.

Література

1. Bolfíková E., Hrehova D., Frenová J. Normative Institutionalism, Institutional Basis of Organizing. *Sociologija i prostor*. 2012. № 50. P. 89–108. DOI: https://doi.org/10.5673/sip.50.1.5

2. Cairney P. *Understanding Public Policy: Theories and Issues*. London: Palgrave Macmillan. 2012. 330 p.

3. DiMaggio P. The New Institutionalisms: Avenue of Collaboration. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*. 1998. № 154 (4). P. 696–705.

4. March J. G. The Institutional Dynamics of International Political Orders. *International Organization*. 1998. Vol. 52. № 4. P. 943–969.

5. March J., Olsen J. Institutional Perspectives on Political Institutions. *Governance: An International Journal of Policy and Administration*. 1996. № 9 (3). P. 247–264.

6. March J., Olsen J. The Logic of Appropriateness. *Arena Working Papers* (Center for European Studies, University of Oslo). 2004. № 04/09. URL: http://www.arena.uio.no/publications/wp04_9.pdf/

7. North D. C., Thomas P. The Rise of the Western World: A New Economic History. New York : Cambridge University Press, 1973. 180 p.

8. North D.C., Wallis J.J., Weingast B.R. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 320 p.

9. Olson M. The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups. Cambridge : Harvard University Press, 1965. 186 p.

10. Peters G.B. Institutional Theory in political Science. The "New Institutionalism. London & New-York : PINTER, 1999. 183 p.

11. Powell W.W., DiMaggio P. Expanding the scope of institutional analysis. *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press, 1991. 486 p. P. 183–203.

12. Schimmelfennig F., Thomas D.C. Normative Institutionalism and EU Foreign Policy in Comparative Perspective. *International politics*. 2009. № 46. P. 491–504. DOI: https://doi.org/10.1057/ip.2009.4

13. Бунецький Л. Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут». *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2011. Вип. 1. С. 140–148.

14. Вівсяник О. М. Вплив неоінституалізму на визначенні місця організацій в інституційному механізмі державного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1630 DOI: https://doi.org/10.32702/2307-2156-2020.4.153

15. Вонсович С. Теорія інституціоналізму: рефлексії ретроспективного дискурсу. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. Т. 24(9). С. 55–64. DOI: https://doi.org/10.15421/172189

16. Ковбасюк С. В. Інституційна характеристика сучасної держави: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2021. 225 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bcde8d60-829e-466f-b2e9-09b3f395518f/content

17. Максимчук М. В. Інституціалізація структурно-просторових змін економіки регіонів України : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.05. Львів, 2017. 443 с. URL: https://ird.gov.ua/irdd/d20170303_a805_MaksymchukMV.pdf

18. Рибій О. Різновиди та умови встановлення рівноваги політичних інститутів. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26797/13-Rybyi.pdf?sequence=1

19. Тесфайє Л. Поєднання старих і нових інституціональних підходів у дослідженні форм правління та політичних режимів. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2021. Т. 24(6). С. 109–116. DOI: https://doi.org/10.15421/172165

20. Яковлева Л. І. Інституціональна теорія : у пошуках рецепту легітимності публічної влади. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 36. С. 147–152. DOI: https://doi.org/10.32837/apfs.v0i36.1127

Анотація

Баштанник О. В. **Трансформація теорії нормативного інституціоналізму в контексті реалізації досліджень функціонування політичної системи.** – Стаття.

Узагальнено, що станом на сьогоднішній день можливо відзначити, що загальний інституціональний підхід трансформується у межах «усталеної науки». Класичні концепції інституціоналізму в історичному ракурсі почали із фокусу на формальних правилах і структурах, які задавали загальні політичні рамки. Обґрунтовано, що виникнення нормативного інституціоналізму відображає зусилля вчених пристосувати свої дослідження до реалій багаторівневого управління, де неформальні аспекти (цінності, культура, довіра) стають ключовими. У межах сучасного парадигмального поступу суспільних наук конституюється «адаптивна гнучкість норм», яка дозволяє інститутам зберігати фундаментальні цінності й одночасно так би мовити, еволюціонувати.

Визначено, що у той час як традиційні теорії парадигми політичного інституціоналізму не в повній мірі враховували трансформації цінностей або змін у соціальній і політичній поведінці, нормативний інституціоналізм у межах суспільних наук пропонує інструменти для динамічного аналізу. На сьогодні нормативний інституціоналізм включає нормативну адаптивність у свою структуру, відмовляючись від абсолютно жорстких рамок класичного підходу. У дослідженні акцентовано, що він трансформується під впливом сучасних факторів не лише у контексті теорії нового інституціоналізму, а й набуває характеристик парадигмального явища для політичної системи в цілому.

Метою проведеного дослідження був аналіз сучасної трансформації теорії нормативного інституціоналізму в контексті актуального вивчення особливостей функціонування політичної системи, зокрема в умовах внутрішніх та зовнішніх викликів. Встановлено, що нормативний інституціоналізм розкриває зміст реалізації державної влади, особливості формування інститутами нормативно-ціннісної основи для прийняття рішень і взаємодії в управлінських відносинах, адже інститути не лише діють як комплекс правил чи меха-

нізмів примусу, а й визначають «норми належного», які закріплюють легітимність і відповідність поведінки всіх учасників управлінських процесів суспільним очікуванням.

Ключові слова: інститут, норма, інституціоналізм, новий інституціоналізм, нормативний інституціоналізм, динамічний нормативний інституціоналізм, державна влада, політична система, адаптивність, традиція.

Summary

Bashtannyk O. V. **Transformation of the normative institutionalism theory in the context of implementing research into the functioning of the political system.** – Article.

It is generalized that as of today, it can be noted that the complex institutional approach is being transformed within the framework of "established science". Classical concepts of institutionalism in a historical perspective began with a focus on formal rules and structures that set the general political framework. It is justified that the emergence of normative institutionalism reflects the efforts of scholars to adapt their research to the realities of multilevel governance, where informal aspects (values, culture, trust) become key. Within the framework of the modern paradigmatic progress of social sciences, an "adaptive flexibility of norms" is being constituted, which allows institutions to save fundamental values and at the same time, so to speak, evolve.

It is determined that while traditional theories of the political institutionalism paradigm have not fully taken into account the transformation of values or changes in social and political behaviour, normative institutionalism within the social sciences offers tools for dynamic analysis. Today, normative institutionalism includes normative adaptability in its structure, abandoning the absolutely rigid framework of the classical approach. The study emphasized that it is being transformed under the influence of modern factors not only in the context of new institutionalism, but also acquires the characteristics of a paradigmatic phenomenon for the political system.

The purpose of the conducted study was to analyse the modern transformation of the theory of normative institutionalism in the context of studying the peculiarities of the political system functioning, in particular in the context of internal and external challenges. It is established that normative institutionalism reveals the content of implementing state power, the features of the formation by institutions of a normative and value basis for decision-making and interaction in managerial relations, because institutions not only act as a set of rules or mechanisms of coercion, but also determine the "norms of what is appropriate" that establish the legitimacy and compliance of the behaviour of all participants in managerial processes with social expectations.

Key words: institute, norm, institutionalism, new institutionalism, normative institutionalism, dynamic normative institutionalism, state power, political system, adaptability, tradition.

УДК 327.7:002.1-049.5](477+4ЄС)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.30

М. В. Білоусов
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1008-9649
аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА ЄС У БЕЗПЕКОВОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РФ: ПРАКТИЧНА ПЛОЩИНА

Постановка проблеми. Російсько-українська війна показала необхідність реформування системи європейської безпеки та впровадження нових ініціатив. В основі стратегічного зовнішньополітичного курсу України лежить європейська інтеграція, яка передбачає розвиток та поглиблення відносин з ЄС та його державами-членами в багатьох сферах спільного інтересу. Однією з таких сфер є співробітництво України та ЄС в безпековому інформаційному просторі, яка є ключовою з точки зору забезпечення конкурентоспроможності та технологічної безпеки країн у довгостроковій перспективі.

Російські гібридні операції в Європі стають все більш частими та агресивними, особливо після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України у лютому 2022 р.. Російське повномасштабне вторгнення до України стало переломним моментом для глобальної кіберсфери та підтвердило необхідність посиленого та ширшого міжнародного співробітництва. Оскільки кібербезпека є органічною частиною інформаційної безпеки, а РФ здійснює постійні кібератаки на цифрову інфраструктуру ЄС та України, то для України важлива співпраця з європейськими партнерами в цій сфері. Протягом останніх років Україна та ЄС вжили заходів для поглиблення співпраці у напрямку кібербезпеки, оскільки російські гібридні атаки, спрямовані на підрив підтримки Києва, і напруга на континенті продовжує зростати. Ключовим аспектом цього партнерства є приведення українського законодавства у відповідність до Директиви NIS-2, яка регулює кібербезпеку в Європі.

Слід зауважити, що плани щодо створення українських кібервійськ існували ще до повномасштабної війни, але останнім часом пріоритети змінилися. Крім захисту критичної інфраструктури, кібервійська проводили б наступальні або контрнаступальні кібероперації. Автор статті вважає, що Україні необхідно переймати, просувати та поширювати цей досвід.

Актуальність обраної проблематики посилюється недостатньою розробкою тематики, невисоким ступенем висвітлення у вітчизняній і європейській наукових школах і динамічними зміна актуальних обставин, що, відповідно, потребує детального аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Слід відмітити, що обрана проблематика мало висвітлена у працях українських дослідників, що ще більше актуалізує тему. Зокрема, І. Підберезних, О. Коваль, Ю. Соломін, В. Кривошеїн, Т. Плазова [20] досліджують інформаційну безпеку України як складову в системі міжнародної інформаційної безпеки і надають перелік основних загроз інформаційній безпеці країни в умовах російсько-української війни.

Серед українських дослідників, які звертали увагу на практичний аспект співробітництва України та ЄС у безпековому інформаційному просторі, слід згадати такі прізвища: І. Дудко, В. Пашковський [12], Я. Ізмайлов, І. Єгорова [16], які висвітлюють політико-правові основи, а також процес практичної співпраці України з ЄС, що є впливовою силою для протидії РФ та захисту інформаційної сфери України в умовах російської гібридної війни.

А. Ю. Морозов, Н. Б. Шуст [5], В. Ю. Горєлова, С. М. Вихрист [4], Л. Веселова [31] звертають увагу на удосконалення нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки України з урахуванням європейського досвіду. В. Омельяненко [19], І. Семенець-Орлова, А. Клочко [22], О. Цебенко, О. Івасечко [28], Н. Голованова [3] досліджують співпрацю України та ЄС у сфері кіберзахисту та деталізують практичні дії останніх у сфері цифрової дипломатії. В. Федоренко, Н. Литвин, Д. Лученко, І. Панова, Н. Цибульник [15] аналізують правові аспекти управління інформаційною безпекою в умовах європейської інтеграції України.

Окремо можна зазначити українських авторів, які висвітлювали співробітництво України та окремих країн ЄС в сфері інформаційної безпеки: Л. В. Буга [1], В. В. Шемчук [8], А. О. Хмель [7].

Щодо представників європейської наукової школи слід згадати такі прізвища: Дж. Крістов [10], М. Цану [27], Дж. Рерл [21], Р. Келемен [17]. Вказані автори займалися дослідженням впливу російської гібридної війни на політику та регулювання ЄС у сфері кібербезпеки, але не висвітлювати конкретні факти співробітництва ЄС та України у цій площині, що ще раз підкреслює проблематику обраного дослідження.

© М. В. Білоусов, 2025

Метою статті є аналіз практичного аспекту співробітництва України та ЄС в безпековому інформаційному просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одними з основних викликів та загроз інформаційній безпеці для України сьогодні є інформаційна війна, інформаційний тероризм та інформаційні злочини. Вони зумовлені глобальними інформаційними процесами, прогресом у розвитку інформаційних технологій та інформаційною складовою гібридної війни РФ проти України. Використання РФ технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протистояння. Саме проти України РФ використовує новітні інформаційні технології для впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання міжнаціональної та релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, силову зміну конституційного ладу чи порушення суверенітету та територіальної цілісності України [22, с. 79], спотворює історичні факти і намагається спростувати право України на незалежність, самостійність, суверенність, суб'єктність у світовій політиці.

З 2014 р. Україна отримує практичний досвід боротьби з кібератаками, будучи основним випробувальним майданчиком для РФ. Україна здійснила низку ініціатив для забезпечення своєї кіберстійкості перед повномасштабним вторгненням – створення багаторівневої системи кіберзахисту для державної ІТ-інфраструктури, переміщення обладнання та резервне копіювання баз даних у безпечніші райони України, створення хмарних сховищ даних в інших державах тощо [8, с. 35].

Україна розвиває власну кібербезпеку у напрямках захисту комп'ютерних мереж і протидії кіберзлочинності, орієнтуючись на модель ЄС. Слід зазначити, що ще у 2015 р. було ратифіковано Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо створення захищеної лінії зв'язку SIENA [2]. У 2017 р. було підписано Меморандум про конфіденційність та забезпечення захисту інформації. У 2018 р. українським спеціалістам з кібербезпеки вдалося заблокувати близько 400 кібератак. Деякі з них, на думку СБУ, могли мати наслідки не менші, ніж результати вірусу Petya-A.11 [1, с. 176; 29].

У 2016 р. була створена Європейська міжсекторальна організація ESCO як контрактний партнер Європейської Комісії для здійснення партнерства у сфері кібербезпеки [10, с. 111]. ECSO, яка представляє основу європейської екосистеми кібербезпеки та об'єднує весь спектр зацікавлених сторін європейської кібербезпеки, проявляє солідарність з Україною та її громадянами у їхній поточній боротьбі. З моменту повномасштабного вторгнення РФ на територію України у лютому 2022 р. членство в ECSO надається всім українським державним і приватним організаціям без будь-яких комісій. Партнерство між ECSO та Україною буде зосереджено на 9 пріоритетних сферах:

1. Створення осередку "Women4Cyber" в Україні. "Women4Cyber" – це некомерційна європейська приватна фундація, метою якої є сприяння, заохочення та підтримка участі жінок у сфері кібербезпеки. Сьогодні "Women4Cyber" має 20 національних представництв і онлайн спільноту з 35 тис. членів. У рамках співпраці ECSO з Україною створення відділення "Women4Cyber" розглядається як пріоритет і одна з перших дій.
2. Доступ до HR-спільноти ECSO.
3. Організація днів кіберінвестора для українських стартапів.
4. Доступ до ринку "Cyber Solution Days" для українських малих та середніх підприємств (МСП). МСП, як постачальники кібербезпеки, так і кінцеві користувачі, є основою європейської економіки. Зміцнення їхніх можливостей та спроможності вимагає спеціальних дій та ініціатив. ECSO добре розуміє цю потребу та впроваджує багатовимірні дії, які будуть поширені на українську екосистему.
5. Доступ до фінансування ЄС для цифрових питань.
6. Співпраця між головними менеджерами з інформаційної безпеки (CISOs).
7. Підтримка впровадження політики ЄС щодо кібербезпеки.
8. Обмін найкращими практиками між екосистемами кібербезпеки ЄС та України.
9. Підтримка зв'язку з органами державної влади [32].

Щорічно Агентство з кібербезпеки України проводить аудит своїх поточних стратегій. У рамках процесу вступу до ЄС Україна оновлює свою стратегію кібербезпеки до 2021 р., щоб вона відповідала європейським стандартам. Україна також працює над створенням кібервійськ. Декілька законопроєктів в українському парламенті пропонують створення спеціальних кібервійськових підрозділів, причому, найімовірнішим сценарієм, вони будуть розміщені у складі Збройних сил України (далі – ЗСУ).

17–19 травня 2021 р. у Києві відбулися навчання з кібербезпеки для представників українських державних органів за кошти ЄС. Понад 30 співробітників Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Служби безпеки України та Кіберполіції України взяли участь у тренінгу з протидії кібератакам. Українська команда займалася полюванням на загрози та іншими конкретними заздалегідь визначеними завданнями, які розкривалися

учасникам лише під час навчань. Українські ІТ-фахівці дізналися, як працюють зловмисники, оскільки імітаційні атаки були запущені організаторами на заздалегідь визначену ІТ-інфраструктуру. Навчання проводилися в рамках проєкту "EU4DigitalUA", що фінансується ЄС, Естонською академією електронного урядування на базі оновленого Кіберцентру UA30, де розміщено унікальний для України навчальний центр. Таких центрів у світі лише 20 [13].

"EU4DigitalUA" є частиною підтримки України з боку ЄС та продовжує роботу проєкту EGOV4UKRAINE, який реалізовувався у 2016–2021 рр. у рамках Програми "U-LEAD з Європою". З бюджетом 20,5 млн євро "EU4DigitalUA" зосереджена на подальшому розвитку цифрової урядової інфраструктури, публічних електронних послуг, кібербезпеки та захисту даних. Проєкт фінансується ЄС, а також спільно реалізується Академією електронного урядування (Естонія) та Міжнародною Іберо-американською фундацією з управління та публічної політики (Іспанія) [12, с. 180].

Протягом останніх чотирьох років проєкт "EU4DigitalUA", фінансований ЄС, підтримував цифрову трансформацію України. Станом на кінець березня 2024 р. команда Академії електронного урядування завершила реалізацію трьох компонентів проєкту загальним бюджетом 10 млн євро. Ці компоненти включають взаємодію та цифрову урядову інфраструктуру, розвиток електронних послуг і кібербезпеку. За майже чотири роки існування проєкту "EU4DigitalUA" Україна зробила великий ривок у сфері цифровізації державного управління.

Сторонами проведено дві хвилі практичних кібернавчань, а експерти проєкту розробили рекомендації щодо обміну інформацією про кіберзагрози, що допомогло гармонізувати українське законодавство з нормами ЄС та покращити реакцію на масштабні російські кібератаки під час війни. Крім того, розроблено та технічно впроваджено Підсистему моніторингу доступу до персональних даних, яка допоможе українцям краще контролювати свої персональні дані.

«Україна створила унікальну ефективну систему електронного урядування та ефективно використовує цифрові інструменти для подолання викликів, спричинених війною. "EU4DigitalUA" продемонстрував, як спільними зусиллями ЄС та України можна досягти реальних змін та покращити якість життя людей», – зазначила Катаріна Матернова, Посол ЄС в Україні [24].

Одним із пріоритетних напрямків є інституційна співпраця між європейськими та українськими органами. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національний координаційний центр кібербезпеки України та Агентство ЄС з кібербезпеки підписали угоду про співпрацю у сфері кібербезпеки. У листопаді 2023 р. Україна підписала угоду з Агентством ЄС з кібербезпеки (далі – ENISA). Угода потребувала спеціального схвалення Європейської комісії, оскільки ENISA вперше співпрацювала з країною, що не входить до ЄС. У рамках угоди Україна тепер співпрацює з ENISA щодо загроз кібербезпеці, регулярно зустрічаючись з європейською стороною для обміну аналітикою загроз [14].

15 липня 2024 р. ЄС та Україна провели ІІІ кібердіалог у Брюсселі, під час якого домовилися про подальше поглиблення співпраці у сфері кібербезпеки [9].

У березні 2025 р. українські та європейські агенції з кібербезпеки підписали Меморандум про взаєморозуміння на Київському міжнародному форумі кіберстійкості для підтримки спільних досліджень, інновацій та проєктів, що фінансуються ЄС у транскордонних проєктах з кібербезпеки. Меморандум є рамковою угодою, яка дає змогу обом сторонам почати практичну співпрацю [18].

«Ми розраховуємо, що зможемо залучити український бізнес до цих програм підтримки, що дасть йому змогу ефективніше взаємодіяти з європейським бізнесом і розвиватися разом. … Стрімкий розвиток в Україні військової техніки та штучного інтелекту, всі ці інновації, які з'являються в Україні на тлі війни, також цікаві європейцям, і ми також будемо з ними взаємодіяти в цьому напрямку», – зазначив Сергій Прокопенко, заступник начальника управління кібербезпеки РНБО України [30].

Під час Форуму сторони домовились організувати додаткове навчання для цивільних і військових організацій на основі потреб України Європейським коледжем безпеки та оборони, Консультативною місією ЄС і Військовою місією ЄС з підтримки України.

Українські державні інституції, університети та бізнес зможуть брати участь у програмах, доступних за рахунок фінансування ЄС, шляхом організації додаткового навчання. Закон ЄС про кіберсолідарність наразі залучає компанії для реагування на інциденти, до яких сподіваються приєднатися українські компанії. Такі проєкти, як "CyberEast", який зосереджується на покращенні кіберстійкості в країнах Східного партнерства, також триватимуть.

Нагадаємо, що "CyberEast" є спільним проєктом ЄС та Ради Європи протягом 2019–2022 рр., який реалізується в регіоні Східного партнерства. Країнами-учасницями проєкту є Молдова, Вірменія, Білорусь, Грузія, Азербайджан та Україна. Проєкт був спрямований на прийняття законо-

давчих та політичних рамок, які відповідають Будапештській конвенції про кіберзлочинність та пов'язаних з нею інструментів, зміцнення спроможності судових і правоохоронних органів і міжвідомчої співпраці, а також підвищення ефективної міжнародної співпраці та довіри щодо кримінального правосуддя, кіберзлочинності та електронних доказів, у тому числі між постачальниками послуг та правоохоронними органами [11].

За допомогою Європейського фонду миру ЄС підтримує ЗСУ у вдосконаленні навичок кіберзахисту. Внеском у 3 мільйони євро ЄС підтримав встановлення кіберлабораторії та кіберкласу. «Кіберлабораторія, клас, додаткове програмне та апаратне забезпечення безпеки та відповідні тренінги сформували комплексний підхід, який підвищив потенціал кіберзахисту України та зміцнив нашу співпрацю з Україною у сфері безпеки та оборони» – зазначає Пітер Вагнер, директор Європейської служби інструментів зовнішньої політики [23].

Протягом останніх двох років діяльність проєкту очолювала Академія електронного урядування. Кіберлабораторія та відповідні тренінги були проведені спільно з компанією "CybExer Technologies". Варто відмітити, що кіберлабораторія – це онлайн-середовище для навчання, вправ і досліджень. Технологія кіберлабораторії дозволяє користувачеві створювати реалістичне, потужне та надійне віртуальне середовище, яке вимагає від слухачів відповіді на симуляції кібератак і захисту в режимі реального часу. У змодельованій мережі військовослужбовці ЗСУ можуть краще навчитися справлятися з високим рівнем стресу, виявляючи та досліджуючи вразливі місця в різних мережевих системах.

Кіберклас містить 15 робочих станцій та необхідне обладнання для проведення тренінгів і навчань з питань кіберзахисту. У рамках проєкту також було закуплено, встановлено та налаштовано апаратне та програмне забезпечення безпеки для ЗСУ та проведено відповідні навчання [23].

Оскільки цифрова політика ЄС постійно розвивається, Україні необхідно враховувати дві речі. По-перше, імплементація цифрових і кіберрегуляторних актів ЄС є ціллю, яка постійно рухається, і вимагає послідовності та тісної координації з ЄС. По-друге, Україні потрібно розглянути не лише те, як реалізувати цифрову політику ЄС, а й як просувати власні найкращі практики на рівні ЄС і адаптувати файли ЄС до національного контексту [15, с. 482].

На внутрішньому рівні Україна має низку найкращих практик стійкості у кіберпросторі, використання технологій у війні та розвитку застосунку «Дія». Екосистема, покликана зробити Україну найзручнішою цифровою державою у світі. Крім того, опір України у війні на цифровому фронті сформував інтереси інших держав і провідних світових ЗМІ до її способу «довести справу» до цифрової та кіберполітики [19].

Виходячи з аналізу позитивного досвіду країн ЄС, для забезпечення інформаційної безпеки України необхідно:

1. Здійснювати активний технологічний розвиток та розвиток комп'ютерних та інформаційних систем.

2. Удосконалити нормативно-правове забезпечення інформаційної безпеки. Зокрема, чинний Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» не передбачає жодної діяльності з оцінки ризиків у сфері кібербезпеки [6]. Оцінка ризиків у сфері кібербезпеки України є не лише необхідністю сучасного етапу розвитку суспільства, але й вимогою формально-правового міжнародного законодавства, зокрема, європейського, подальша імплементація якого в Україні вимагає впровадження та забезпечення дотримання [31, с. 71]. Важливим елементом подальшого розвитку системи кібербезпеки України, особливо в умовах гібридної війни, є необхідність імплементації положень Директиви NIS від 6 липня 2016 р. про заходи щодо високого загального рівня безпеки мережевих та інформаційних систем в ЄС. Загалом, у тексті Директиви NIS термін «ризик» використовується 17 разів. У ст. 4 «Терміни та визначення» зазначено, що «ризик» означає будь-які обставини або події, які можна обґрунтовано ідентифікувати, що можуть негативно вплинути на безпеку мережевих та інформаційних систем. У ст. 14 та 16 зазначено, що держави-члени повинні забезпечити, щоб оператори базових послуг, а також постачальники цифрових послуг вживали відповідних та пропорційних технічних та організаційних заходів для управління ризиками безпеки мережевих та інформаційних систем, які вони використовують у своїй діяльності [31, с. 70]. У зв'язку з імплементацією європейського законодавства в Україні, нам необхідно імплементувати ці положення Директиви NIS до вітчизняного законодавства.

3. Залучати ЗВО та роботодавців до професійної підготовки фахівців з інформаційної безпеки, проводити навчання громадськості у формі курсів з інформаційної безпеки.

4. Вживати заходів щодо розвитку інформаційної культури та інформаційного суспільства, а саме розробити морально-правові механізми регулювання інформаційного суспільства в Україні на рівні державної стратегії. Реалізація національної стратегії розвитку інформаційного суспільства, метою якої є підвищення якості життя громадян, а також всебічний розвиток культурної та духовної сфер українців забезпечить повноцінне членство нашої держави в сучасній цифровій цивілізації [5, с. 27].

5. Рекламувати правила інформаційної гігієни, обачність і розбірливість при зверненні до інформації.

6. Виховувати у громадян України критичне мислення та вміння розпізнавати негативний інформаційний вплив, маніпуляцію, дезінформацію, фальсифікацію тощо [16, с. 39]. Ефективна система реагування на такі виклики повинна включати систему прогнозування, здатність швидко виявляти та спростовувати дезінформаційні повідомлення, стратегічні комунікації, тісну взаємодію між урядовими та громадянськими інституціями, а також розвиток медіаграмотності серед населення України. Стійкість українського народу до дезінформації та маніпуляцій має вирішальне значення для захисту державності та успішного розвитку країни під час воєнного стану та у повоєнний період. Для підвищення стійкості населення України до впливу дезінформації вкрай важливо впроваджувати міжсекторальну роботу з медіаграмотності в країні. Це вимагає посилення координації зусиль держави, громадянського суспільства, міжнародних організацій та медіа-спільноти [26].

Україна прийняла та продовжує застосовувати європейські та міжнародні стандарти у сфері кібербезпеки; вона створила та розвиває відповідні органи, які можуть ефективно взаємодіяти з відповідними органами ЄС. Водночас досвід України дозволяє їй бути не лише отримувачем допомоги від ЄС, а й джерелом нових знань, умінь та методів протидії сучасним кіберзагрозам [29].

Вдосконалення державної інформаційної політики України з урахуванням досвіду ЄС в умовах гібридної війни РФ полягає у створенні національної системи інформаційної безпеки України, яка передбачає:

1. Розробку та вдосконалення нормативно-правової бази інформаційної безпеки, яка нині фрагментована та повністю відповідає нагальним потребам.

2. Створення (визначення) у структурі органів державної виконавчої влади органу управління та координації системи інформаційної безпеки України.

3. Визначення (уточнення) переліку суб'єктів, відповідальних за стан інформаційної безпеки.

4. Дослідження та визначення вимог до технічних, фінансових і людських ресурсів для системи.

5. Активізацію діяльності в Міністерстві оборони та Генеральному штабі ЗСУ щодо створення власної системи захисту інформації у складі національної системи захисту інформації [22, с. 79].

Висновки та перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Таким чином, на тлі повномасштабного вторгнення РФ в Україну та початку Україною переговорів про вступ до ЄС обидві сторони погодилися посилити співпрацю у сфері кібербезпеки у зв'язку зі зростанням російських гібридних загроз. ЄС значно посилив свою кіберпідтримку України з початку неспровокованої та невиправданої агресивної війни РФ в лютому 2022 р. та має намір продовжувати підтримувати Україну для зміцнення її кіберстійкості, посилення взаємодії та підтримки запобігання, виявлення, стримування і реагування на кіберзагрози, зокрема щодо критичної інфраструктури та мереж.

Українські військові професіонали мають дуже високу мотивацію отримати нові цифрові навички та використовувати надане обладнання від ЄС для захисту українського кіберпростору. ЄС і Україна обрали шляхи, які дозволять Україні отримати вигоду від використання Резерву кібербезпеки ЄС, а також організувати додаткові тренінги для цивільних і військових організацій на основі потреб України Європейським коледжем безпеки та оборони, Консультативною місією ЄС і Військовою місією ЄС з підтримки України. У такий спосіб ЄС профінансував і поставив ЗСУ обладнання для кіберлабораторії, програмне забезпечення безпеки та апаратне забезпечення в рамках своєї поточної підтримки Україні в рамках Європейського фонду миру. Завдяки цій підтримці Україна може нарощувати та розвивати потенціал кіберзахисту своїх збройних сил для виявлення вторгнень в інформаційні системи, боротьби з кібератаками та зміцнення їхньої загальної спроможності у сфері кібербезпеки. Ця кіберлабораторія забезпечить навчальне середовище для перевірки та зміцнення практичних навичок військових професіоналів із кіберзахисту за допомогою реалістичних віртуальних сценаріїв і симуляцій у реальному часі, які допомагають швидше та ефективніше виявляти, контролювати та захищати від майбутніх кібератак.

Завдяки співпраці в рамках проєкту "EU4DigitalUA" Україні вдалося побудувати цифрову інфраструктуру, покращити кібербезпеку та швидко і якісно запустити ще зручніші електронні послуги для мільйонів українців. ЄС має продовжувати підтримувати Україну в її цифровій трансформації та зміцнювати її кіберстійкість під час війни, оскільки її кібербезпека також залежить від кібербезпеки в Україні та в регіоні.

Важливу роль у практичній площині співробітництва України та ЄС у сфері забезпечення інформаційної безпеки відіграє приватний сектор. Зокрема, нещодавно в Україні був створений осередок "Women4Cyber", що виступає некомерційною європейською приватною фундацією, метою якої є сприяння, заохочення та підтримка участі жінок у сфері кібербезпеки. Слід зазна-

чити, що деякі проєкти від ЄС (EU4DigitalUA та EGOV4UKRAINE) реалізовуються інвесторами з конкретних країн, зокрема Естонії (Академія електронного урядування) та Іспанії (Міжнародна Іберо-американська фундація з управління та публічної політики). Проєкти мають на меті підтримувати цифрову трансформацію України та впроваджувати європейські стандарти у сфері кібербезпеки останньої.

Перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку автор вбачає у дослідженні практичного аспекту зміцнення кіберстійкості ЄС та України, який полягає у здійсненні таких заходів: 1) створення спільних координаційних центрів з кібербезпеки; 2) посилення обміну інформацією про нові форми кіберзлочинності та кіберзлочинців, нові технології; 3) трансфер новітніх європейських технологій та розробок для України у сфері кібербезпеки; 4) посилення підготовки фахівців у сфері кіберзахисту; 5) прискорення уніфікації законодавства України з європейськими стандартами та вимогами; 6) збільшення фінансування ЄС на реформи кіберсфери України.

Література

1. Буга Л. В. Досвід США та Німеччини щодо забезпечення інформаційної безпеки в Збройних силах України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права.* 2018. № 19. С. 174–178. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/68

2. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку». *Верховна Рада України: офіційний веб-сайт.* 2015. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/110873.html

3. Голованова Н. Інформаційна політика України як європейської держави в умовах сучасних загроз (архетипний підхід). *Публічне урядування.* Вип. № 3 (18). 2019. С. 144–158.

4. Горєлова В. Ю., Вихрист С. М. Правове забезпечення та перспективи розвитку державної політики у сфері інформаційної безпеки. *Legal Bulletin*. 2024. Вип. № 13. С. 79–85.

5. Морозов А. Ю., Шуст Н. Б. Становлення інформаційного суспільства в Україні: виклики та перспективи. Освітній дискурс: збірник наукових праць. Вип. 41 (7-9). Київ, 2022. С. 26–37. URL: https://www.journal-discourse.com/en/catalog-of-articles/2022/2022-y-41-7-9/the-establishment-of-the-information-society-in-ukraine-challenges-and-prospects

6. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України № 2163-VIII від 2017 р. (із змінами внесеними згідно із Законом № 4336-IX від 20.04.2025 р.) *Верховна Рада України: офіційний вебсайт*. 2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

7. Хмель А. О., Біляєв Д. В. Місце безпекової сфери в італо-українських відносинах у 2011–2018 рр. *Наукові праці. Політологія.* Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. Т. 309. № 297. С. 71–77. URL: http://politics.chdu.edu.ua/article/view/200657

8. Шемчук В. В. Зарубіжний досвід забезпечення інформаційної безпеки держави. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 2. С. 34–40. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/6820/1/%D0%A8%D0%B5%D0%BC%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf

9. 3rd EU-Ukraine Cyber Dialogue takes place in Brussels. *National Security and Defense Council of Ukraine: official web-site*. 2024. URL: https://www.rnbo.gov.ua/en/Diialnist/6933.html

10. Christou G. Cybersecurity in the European Union: Resilience and Adaptability in Governance Policy New Security Challenges. *Springer*, 2016. 176 p.

11. CyberEast. *Council of Europe: official web-site.* 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/cybereast

12. Dudko I., Pashkovskyi V. Cooperation with EU as a mechanism of functional support of the system of information security of Ukraine. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2022. № 2(46). P. 179–184.

13. EU helps Ukraine strengthen its cybersecurity. *EU NEIGHBOURS east: official web-site.* 2021. URL: https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/eu-helps-ukraine-strengthen-its-cybersecurity/

14. EU, Ukraine strengthen cybersecurity ties amid escalating threats at third Cyber Dialogue. *Industrial Cyber*. 2024. 16 of July. URL: https://industrialcyber.co/events/eu-ukraine-strengthen-cybersecurity-ties-amid-escalating-threats-at-third-cyber-dialogue/

15. FedorenkoV., Lytvyn N., Luchenko D., Panova I., Tsybulnyk N. Legal aspects of information security management in the conditions of Ukraine's European integration. *Journal of Security and Sustainability.* 2020. Issues 10(2). Vol. 10 P. 477–489. URL: https://jssidoi.org/jssi/papers/papers/journal/41

16. Izmailov Ya, Yegorova I. Possibilities of adapting the EU experience in information security to the conditions of Ukraine. *Economics and Technical Engineering*. 2023. Vol.1. № 1. P. 35–43.

17. Kelemen R. The Impact of the Russian-Ukrainian Hybrid War on the European Union's Cybersecurity Policies and Regulations. *Connections: The Quarterly Journal 22.* 2023. № 2. P. 75–90. URL: https://connections-qj.org/article/impact-russian-ukrainian-hybrid-war-european-unions-cybersecurity-policies-and-regulations

18. Long-term EU support and strengthening Ukraine's role as a regional leader in the field of cybersecurity: The International Cyber Resilience Forum 2025 was held in Kyiv. *National Security and Defense Council of Ukraine: official web-site.* 2015. 21 of March. URL: https://www.rnbo.gov.ua/en/Diialnist/7142.html

19. Omelianenko V. EU's and Ukraine's approaches to digital diplomacy in the geopolitics of technologies. *The Foreign Policy Council "Ukrainian Prism"*. 2023. URL: https://prismua.org/en/englisheus-and-ukraines-approaches-to-digital-diplomacy-in-the-geopolitics-of-technologies

20. Pidbereznykh I., Koval O., Solomin Y., Kryvoshein V., & Plazova T. Ukrainian policy in the field

of information security. *Amazonia Investiga*. 2022. Вип. № 11(60). P. 206–213.

21. Rehrl J. Handbook on Cybersecurity: the Common Security and Defence Policy of the European Union. *Vienna: Federal Ministry Republic of Austria, Luxembourg Publications Office of the European Union*, 2018. 232 p.

22. Semenets-Orlova I., Klochko A., Amro T. Public management in the sphere of information security and democracy development in Ukraine in war time. *Public management*. № 5(33). 2022. P. 73–82. URL: https://journals.maup.com.ua/index.php/public-management/article/view/2562

23. The European Union strengthens Ukrainian cyber defence. *European Union: official web-site*. 2024. 20 of March. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/european-union-strengthens-ukrainian-cyber-defence_en?s=232

24. The European Union supports Ukraine's digital transformation: results of EU4DigitalUA's work. *European Union: official web-site*. 2024. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/european-union-supports-ukraines-digital-transformation-results-eu4digitaluas-work_en?s=232

25. The EU-Ukraine security partnership: status and prospects. *Razumkov center: official web-site.* Kyiv, 2021. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_eu_ukraine_security.pdf

26. The Strategy of the Ministry of culture and information policy of Ukraine for media literacy development until 2026. *Національний проєкт з медіа грамотності «Фільтр»*. 2024. URL: https://filter.mkip.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/strategyeng.pdf

27. Tzanou M. Personal Data Protection and Legal Developments in the European Union. *IGI Global*, 2020. P. 37–40.

28. Tsebenko O., Ivasechko O. EU-Ukraine cooperation in cybersecurity. *Conference: Sustainable development of the EU – best practices for Ukraine : Materials of the Internet conference (February 22, 2024)*. Lviv: Lviv Polytechnic National University, 2024. P. 34–38. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2022/pages/18734/8-tsebenko-ivasechkoatezi-internet-konferencii-2024.pdf

29. Ukraine – EU – NATO Cooperation for Countering Hybrid Threats in the Cyber Sphere. *Centre for Global Studies "Strategy XXI"*. Kyiv, 2019. URL: http://www.encouncil.org/wp-content/uploads/2019/10/ENG-Ukraine-EU-NATO-cooperation-to-counter-hybrid-threats-in-cyber-sphere.pdf

30. Ukraine, EU move to deepen cybersecurity cooperation as Russian threat rises. *The Kyiv Independent: official web-site.* 2015. 14 of March. URL: https://kyivindependent.com/ukraine-eu-look-to-deepen-cybersecurity-cooperation-as-russian-threat-rises/

31. Veselova L. Improving Ukraine's administrative-legal support for cyber security: EU and NATO experience in countering hybrid cyber threats. *Public Administration and Law Review*. Issue 3. 2020. P. 67–73. URL: https://public.scnchub.com/palr/index.php/palr/article/view/45

32. Working Paper ECSO-Ukraine collaboration January 2024 ECSO and the Ministry of Digital Transformation of Ukraine. *European Cyber Security Organisation: official web-site.* 2024. URL: https://ecs-org.eu/ecso-uploads/2024/01/Collaboration-between-ECSO-and-Ukraine-Dec-2023.pdf

Анотація

Білоусов М. В. **Співробітництво України та ЄС у безпековому інформаційному просторі в умовах гібридної війни РФ: практична площина.** – Стаття.

У статті розглядається розвиток відносин України та ЄС у безпековому інформаційному просторі, що є основоположним фактором у підвищенні конкурентоспроможності нашої держави та зміцненні її технологічного потенціалу з урахуванням впливу російських гібридних загроз. Автор зазначає, що починаючи з 2014 р. Україна розвиває власну кібербезпеку у напрямках захисту комп'ютерних мереж і протидії кіберзлочинності, орієнтуючись на модель створену в ЄС. Основними документами, які регулюють цю сферу співробітництва є: 1) Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо створення захищеної лінії зв'язку SIENA; 2) Меморандум про конфіденційність та забезпечення захисту інформації; 3) Угода з Агентством ЄС з кібербезпеки. Також Україна приводить у відповідність до європейських стандартів Стратегію кібербезпеки до 2021 р.. Європейська міжсекторальна організація ESCO виділяє 9 основних напрямів співпраці з українською стороною у сфері забезпечення інформаційної безпеки, шляхом залучення українських державних і приватних організацій на безоплатній основі.

Автор статті виділяє такі основні досягнення у сфері співробітництва України та ЄС у безпековому інформаційному просторі в умовах гібридної війни РФ: 1) створення осередку "Women4Cyber" в Україні; 2) отримання українськими малими та середніми підприємствами доступу до ринку "Cyber Solution Days"; 3) запровадження унікальної ефективної системи електронного урядування в Україні завдяки реалізації проєкту "EU4DigitalUA"; 4) триває постійна робота над проєктом створення спеціальних кібервійськових підрозділів у складі Збройних сил України; 5) щорічна організація навчання з кібербезпеки для представників українських державних органів; 6) проєкт "EU4DigitalUA" зосереджений на подальшому розвитку цифрової урядової інфраструктури, публічних електронних послуг та захисту даних українців.

Автор приходить до висновку, що досить важливим є удосконалення нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки України з урахуванням чинного європейського законодавства, а саме адаптація законодавчої бази України до Директиви NIS (2016 р.).

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, Європейський Союз, гібридна війна, інформаційна безпека, кібербезпека.

Summary

Bilousov M. V. **The cooperation between Ukraine and the EU in the information security sphere in the context of the Russian Federation's hybrid war: practical aspects.** – Article.

The article examines the development of relations between Ukraine and the EU in the information security sphere, which is a fundamental factor in increasing the competitiveness of our state and strengthening its technological potential, taking into account the influence of Russian hybrid threats. The author notes that, since 2014, Ukraine has been developing its own cybersecurity in the areas of protecting computer networks and combating cybercrime, focusing on the model created in the EU. The main documents regulating this area of cooperation are: 1) Memorandum of Understanding between Ukraine and the European Police Office on the establishment of a secure communication line SIENA; 2) Memorandum on confidentiality and ensuring information security; 3) Agreement with the EU Agency for Cybersecurity. Ukraine is also bringing its Cybersecurity Strategy until 2021 into line with European standards. The European intersectoral organization ESCO identifies 9 main areas of cooperation with the Ukrainian side in the field of ensuring information security by involving Ukrainian public and private organizations on a free basis.

The author of the article highlights the following key achievements in the field of cooperation between Ukraine and the EU in the information security sphere in the context of the Russian hybrid war: 1) the creation of the "Women4Cyber" cell in Ukraine; 2) Ukrainian small and medium enterprises gaining access to the Cyber Solution Days market; 3) the implementation of a unique effective e-government system in Ukraine thanks to the implementation of the "EU4DigitalUA" project; 4) ongoing work on the project to create special cyber military units within the Armed Forces of Ukraine; 5) annual organization of cybersecurity training for representatives of Ukrainian government agencies; 6) the "EU4DigitalUA" project focuses on the further development of digital government infrastructure, public e-services and data protection of Ukrainians.

The author comes to the conclusion that it's quite important to improve the regulatory framework for information security in Ukraine taking into account the current European legislation, namely, the adaptation of the legislative framework of Ukraine to the NIS Directive (2016).

Key words: Ukraine, Russian Federation, European Union, hybrid warfare, information security, cybersecurity.

УДК 32:323.15:316.77
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.31

С. О. Вовк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6818-4107
доктор політичних наук, професор
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

КОГНІТИВНИЙ ВИМІР БОРОТЬБИ З СЕПАРАТИЗМОМ: РОЛЬ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ЗМІЦНЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ[1]

У сучасних умовах глобальних трансформацій та посилення гібридних загроз проблема збереження національної єдності набуває особливої гостроти. Одним із ключових викликів стає феномен сепаратизму, який дедалі частіше постає не лише як військово-політичне, а й як інформаційно-когнітивне явище. Сепаратистські рухи активно використовують механізми інформаційного впливу, маніпуляції свідомістю та нав'язування альтернативних ідентичностей, що руйнують суспільну згуртованість. У цьому контексті постає нагальна потреба у переосмисленні стратегій протидії сепаратизму з акцентом на психокогнітивний вимір і, зокрема, на розвиток критичного мислення громадян як запобіжника деструктивних інформаційних впливів.

Традиційно сепаратизм розглядався переважно через призму політичних, етнічних або економічних суперечностей. «Сепаратизм має конфліктну природу, оскільки в абсолютній більшості випадків передує політичному конфлікту або є його наслідком. У традиційному політологічному дискурсі сепаратизм, переважно, розглядається в сенсі деструктивного соціального конфлікту із, зазвичай, негативними супутніми явищами та наслідками» [1]. Враховуючи, що у XXI ст. сепаратизм «… виступає не тільки як явище, іманентно притаманне складноорганізованим (у етнічному та конфесійному контексті) державним утворенням, але й як засіб реалізації геополітичних інтересів провідних держав та утворених ними міждержавних об'єднань з метою структурної перебудови світової спільноти й подальшого забезпечення свої лідируючих позицій на планеті…» [2], то значною мірою він набуває форм когнітивної війни, що ведеться у сфері ідей, наративів, ідентичностей. І, відповідно, застосування когнітивної зброї («…засоби контролю інтелектуального середовища країни за допомогою помилкових (викривлених) наукових теорій, парадигм, концепцій, стратегій, що впливають на управління країною в напрямі послаблення захисту значущих національних ресурсів…» [3, с. 302]) відбувається з метою «… програмування супротивника на особистісне самознищення…, …навіювання ворогу думки про те, що сама боротьба не існує, знищення його особистості, пригнічення та підпорядковування свідомості). А об'єктом впливу стає суспільство (масова свідомість національна ідентичність та пасіонарність); соціальна еліта (інтелектуальний капітал держави)» [3, с. 302].

Інформаційні технології та цифрові платформи сприяють швидкому поширенню сепаратистських меседжів, що апелюють до емоцій, історичних травм, локальної ідентичності, водночас підриваючи довіру до національних інституцій. Вплив спрямований на зміну не тільки поведінки, а насамперед, способу мислення громадян, їхнього сприйняття реальності.

Підхід Г. Почепцова [4] до визначення сутності когнітивних атак дозволяє узагальнити когнітивні інструменти формування сепаратистських настроїв (див. Табл. 1).

У межах аналізу когнітивного виміру сепаратизму приклади з українського досвіду особливо яскраво ілюструють різноманітні механізми впливу на масову свідомість у ході гібридної агресії. По-перше, механізм зміни мови опису подій через історичні негативні асоціації проявився у російській пропаганді через систематичне використання радикально негативних ярликів на адресу українських військових та політичного керівництва. Українські солдати подавалися у російських медіа як «нацисти», «фашисти», «каратели», що апелювало до колективної пам'яті про події Другої світової війни і викликало асоціації з абсолютним злом. Така риторика сприяла емоційному відчуженню частини населення від української держави, особливо в регіонах зі зниженим рівнем довіри до офіційної влади.

По-друге, створення фейкових подій та інформаційних об'єктів стало складовою цілеспрямованої кампанії з дезорієнтації масової свідомості. Найбільш відомим прикладом є міф про «розп'ятого хлопчика» у Слов'янську, активно тиражований російськими телеканалами у 2014 р. Вигадана історія про нібито жорстоке вбивство дитини

[1] Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021.

© С. О. Вовк, 2025

Таблиця 1

Когнітивні інструменти формування сепаратистських настроїв

Інструменти	Мета	Очікуваний ефект
Зміна мови опису подій через історичні негативні асоціації	Створення негативного емоційного фону щодо державної влади	Делегітимізація центральної влади; емоційне відчуження громадян
Створення фейкових подій та інформаційних об'єктів	Формування альтернативної інформаційної реальності	Дезорієнтація суспільства; зміна сприйняття подій
Організація спеціальних протестних акцій для ЗМІ	Підтвердження потрібного наративу про «громадянську війну»	Зміцнення ілюзії внутрішнього розколу в суспільстві
Використання когнітивних упереджень	Блокування критичного осмислення інформації	Закріплення потрібних інтерпретацій у масовій свідомості
Монополізація інформаційного простору через повторення потрібних наративів	Перевантаження альтернативних джерел інформації	Підсилення ефекту групового мислення; емоційне прийняття потрібних концептів
Використання візуальних образів і телевізійних символів	Підкріплення емоційних наративів візуальним контентом	Підвищення стійкості когнітивних конструктів через емоційні тригери

українськими військовими не мала жодних реальних підтверджень, однак виконувала функцію стимулювання ненависті до українських силових структур і конструювання образу «нелюдської влади».

По-третє, організація спеціальних протестних акцій для потреб ЗМІ виявилася у створенні штучних мітингів у містах Донбасу навесні 2014 р. Так звані «народні» виступи, що супроводжувалися захопленням адміністративних будівель під виглядом «спонтанних акцій», насправді ретельно планувалися і координувалися ззовні. Їхньою основною метою було формування у міжнародної спільноти уявлення про наявність широкої соціальної підтримки сепаратистських рухів.

По-четверте, системне використання когнітивних упереджень, зокрема ефекту якоря та селективного сприйняття, дозволило закріпити у свідомості частини населення перше нав'язане тлумачення ситуації як «громадянської війни», а не зовнішньої агресії. Після початкового інформаційного впливу альтернативні інтерпретації сприймалися значною частиною аудиторії як менш правдоподібні, незалежно від їхнього змісту і доказової бази. А «...після 2014 р. країна-агресорка розширює коло наративів та позиціонує такі: «Україна «незаконна» держава», «в Україні відбулося захоплення влади на Майдані», «українські військові – фашисти та нацисти», «на Україні відбувається геноцид російськомовних», «на Україні внутрішній конфлікт, російських військ там не має» [5, с. 210].

По-п'яте, монополізація інформаційного простору у регіонах, охоплених конфліктом, забезпечувалася через масоване повторення одних і тих самих меседжів у підконтрольних медіа. Російські телеканали та місцеві сепаратистські ресурси постійно транслювали наративи про «утиски російськомовних», «бандерівський терор», «легітимність народних республік», «Донбас та Крим – споконвічна російська територія», «російський та український народи – брати», формуючи глуху інформаційну оболонку, що ускладнювала проникнення альтернативної інформації.

По-шосте, активне використання візуальних образів і телевізійних символів сприяло емоційній закріпленості когнітивних конструктів. Символіка «ДНР» і «ЛНР», образи «зелених чоловічків» без розпізнавальних знаків у Криму, організація телевізійних репортажів із «героїчними ополченцями» створювали потужні емоційні тригери, що підсилювали відчуття легітимності сепаратистських проєктів у частини місцевого населення.

Усі перелічені приклади демонструють системність когнітивного впливу, що виходив за межі традиційної пропаганди, оперуючи на рівні базових механізмів сприйняття реальності. Вони свідчать про те, що у сучасних умовах сепаратизм дедалі більше формується як наслідок інформаційно-когнітивної війни, де перемога досягається не стільки через фізичний контроль територій, скільки через контроль над інтерпретацією подій у масовій свідомості.

Тобто, сепаратизм як когнітивна загроза діє через маніпулятивні практики: поширення фейкової інформації, історичних ревізій, конструювання образу «чужого» центру влади, стимулювання локальної солідарності за рахунок розриву загальнонаціональної. Тому традиційні інструменти безпеки: військові, адміністративні, юридичні, – самі по собі не здатні нейтралізувати цей тип загроз. Виникає потреба у формуванні когнітивної стійкості суспільства, де центральну роль відіграє розвиток критичного мислення.

«Критичне мислення є таким типом мислення, що дозволяє особистості критично ставитись до інформації з різних джерел, виокремлювати правдиві факти від фейків, аналізувати, узагальнювати інформацію, робити аргументовані висновки, ефективно прогнозувати й моделювати майбутнє, що в сучасних умовах є своєрідним гарантом безпеки людини... ...сформоване критичне мислення сприяє кращому розумінню реальності та є своєрідним захисним бар'єром на шляху дезінформації» [5, с. 212].

Отже, критичне мислення – це здатність до рефлексивного, обґрунтованого, системного аналізу інформації, яка надходить із різних джерел, а також уміння розпізнавати маніпулятивні техніки та логічні хиби. У ситуації когнітивної війни ця здатність набуває значення стратегії виживання держави в інформаційному просторі.

Розвиток критичного мислення у громадян створює низку захисних механізмів: 1) підвищення інформаційної обізнаності та медіаграмотності; 2) формування навичок виявлення фейкових повідомлень і розпізнавання пропаганди; 3) посилення рефлексії щодо власної ідентичності та належності до національної спільноти; 4) зміцнення довіри до демократичних інституцій через усвідомлену громадянську участь. Внаслідок цього критичне мислення трансформується з особистої когнітивної компетенції в структурний чинник національної безпеки, безпосередньо пов'язаний із підтриманням цілісності держави. Крім того, важливо підкреслити, що критичне мислення саме по собі не є запорукою національної єдності, якщо воно не підкріплюється загальнодержавною політикою підтримки ідентичності та довіри до інституцій. Проте воно є необхідною умовою, яка створює внутрішній імунітет громадянського суспільства до когнітивних атак.

Все вище згадане засвідчує, що відповідно до когнітивного підходу, боротьба із сепаратизмом передбачає не лише реактивні заходи щодо запобігання інформаційним атакам, але й активне формування стійких наративів національної ідентичності. Центральне місце в цій стратегії займають освітні, інформаційні та культурні політики, що спрямовані на розвиток критичного мислення як масового суспільного феномена.

Досвід України після 2014 р. наочно демонструє важливість такого підходу. Зокрема, після початку гібридної агресії Російської Федерації та спроб легітимізації сепаратизму в Криму і на Донбасі, українська держава розгорнула низку освітніх і суспільних проєктів, спрямованих на підвищення медіаграмотності населення. Прикладом є реалізація кампаній із популяризації фактчекінгу, серед яких особливо помітну роль відіграють ініціативи «VoxCheck», «Слово і Діло», а також освітні програми «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність», підтримані міжнародними партнерами (див. Табл. 2).

Вказані проєкти демонструють комплексний підхід до розвитку критичного мислення серед різних цільових груп українського суспільства. «VoxCheck» і «Слово і Діло» реалізують завдання фактчекінгу й аналітичного моніторингу, сприяючи підвищенню рівня обізнаності громадян щодо достовірності інформації та ефективності політичних процесів. Освітня ініціатива «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність» орієнтується на формування стійких навичок розпізнавання маніпулятивного контенту серед молодіжної аудиторії, забезпечуючи довгостроковий когнітивний ефект. У сукупності проєкти сприяють зміцненню інформаційної безпеки держави шляхом підвищення рефлексивної здатності громадян та формування усвідомленого ставлення до стратегічних національних інтересів.

Одночасно на рівні державної політики відбулося поступове переосмислення цінності національної ідентичності як інструменту стабілізації суспільства. Відновлення історичної справедливості через декомунізацію, популяризація історій успіху української державності, підтримка української мови як державної, реформування освітньої системи із введенням курсів громадянської освіти та медіаграмотності – усі ці заходи сприяли консолідації українського громадянського суспільства та ослабленню когнітивних впливів сепаратистського характеру.

Показовим є і приклад активної участі громадських ініціатив та незалежних медіа у протидії російській пропаганді. Проєкти на кшталт «StopFake» систематично викривали фейкові інформаційні вкиди, спрямовані на підрив довіри до українських інституцій та стимулювання регіональної ворожнечі. Цей досвід засвідчив, що розвиток критичного мислення серед громадян

Таблиця 2

Освітньо-інформаційні ініціативи

Назва проєкту	Основний напрям діяльності	Цільова аудиторія	Результати
VoxCheck	Фактчекінг політичних заяв, верифікація інформації	Населення, аналітичні спільноти	Виявлення і спростування фейків, підвищення рівня аналітичного сприйняття політичної інформації
Слово і Діло	Моніторинг і перевірка виконання обіцянок політиків	Громадяни, які цікавляться політикою	Сприяння формуванню об'єктивної оцінки діяльності політичних акторів, посилення відповідальності влади перед суспільством
Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність	Освіта з питань медіаграмотності, розпізнавання маніпуляцій	Школярі, студенти, освітяни	Формування навичок критичного мислення, виявлення фейкових повідомлень, усвідомлене сприйняття інформації щодо національних інтересів

стає ефективним щитом проти когнітивних атак навіть тоді, коли вони масовано підтримуються зовнішнім ресурсом.

Безперечно, що лише комплексна стратегія, яка поєднує освіту, інформаційну політику та культурну дипломатію, дозволить не лише нейтралізувати вплив дезінформації, а й зміцнити внутрішню стійкість держави через формування рефлексивно здатного громадянина, а критичне мислення здатне перетворитися з індивідуальної навички на стратегічний ресурс національної безпеки, прямо пов'язаний із підтриманням територіальної цілісності та політичної стабільності.

Попри беззаперечний поступ у розвитку критичного мислення як елемента національної когнітивної безпеки, Україна стикається з низкою істотних викликів і обмежень, що знижують ефективність відповідних заходів. Аналіз чинників, які ускладнюють формування рефлексивної спроможності громадян, дозволяє глибше оцінити реальні перспективи забезпечення сталого когнітивного імунітету суспільства у боротьбі із когнітивними загрозами.

Однією з основних проблем є нерівний доступ до якісної освіти, особливо у регіонах, що найбільше постраждали від військової агресії або мають слабко розвинену інфраструктуру. Частина шкіл тривалий час працювала в екстерном або дистанційному режимі без належного методичного супроводу щодо розвитку навичок критичного аналізу інформації. Відсутність стабільного доступу до якісної освіти поглиблювала розрив між центром і регіонами у формуванні інформаційної компетентності населення, що створювало сприятливі умови для поширення маніпулятивних наративів серед уразливих груп.

Ще одним значним обмеженням виступає явище інформаційної втоми населення, викликаної надлишком інформації та постійним стресовим інформаційним навантаженням. З початку війни громадяни України зіткнулися з лавиною суперечливих повідомлень, новинних зведень і соціальних коментарів, що часто містили ознаки маніпуляції або інформаційного шуму. Цей стан перенавантаження когнітивної системи призводить до зниження здатності критично оцінювати отриману інформацію, стимулюючи ухиляння від глибокого аналізу на користь швидких, емоційних суджень. Наприклад, згідно з дослідженням «Індекс медіаграмотності українців 2020–2023 (четверта хвиля)», проведеним громадською організацією «Детектор медіа», було зафіксовано зниження частки аудиторії з високим і вищим за середній рівнем цифрової компетентності з 64% у 2022 році до 55% у 2023 році. Також зазначено, що рівень медіаграмотності залежить від віку, рівня освіти, добробуту та місця проживання. Зокрема, молодь віком 18–25 років демонструє вищий рівень медіаграмотності, тоді як старша вікова група 56–65 років – нижчий [6].

Особливу увагу слід звернути також на брак довіри до джерел фактчекінгу у певних груп населення, що значно ускладнює поширення практик критичного осмислення інформації. Поширена недовіра до незалежних медіа, ініціатив з перевірки фактів та експертних платформ часто формується під впливом системної дезінформаційної діяльності противника, який активно дискредитує фактчекінгові ресурси як нібито «упереджені» або «контрольовані» зовнішніми силами. Згідно з даними опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у грудні 2024 року, лише 27% респондентів висловили довіру до українських медіа, тоді як 42% заявили про недовіру [7]. Ці результати свідчать про зниження довіри до медіа в порівнянні з попередніми роками. Водночас, дослідження показують, що значна частина населення, особливо молодь, споживає інформацію переважно через соціальні мережі та месенджери, зокрема Telegram-канали, що створює виклики для поширення перевіреної інформації та розвитку критичного мислення, оскільки такі джерела не завжди дотримуються журналістських стандартів і можуть бути джерелом дезінформації [8].

Не менш вагомою проблемою виступає і недостатня адаптація підходів до розвитку критичного мислення для різних соціальних груп, зокрема для людей похилого віку, внутрішньо переміщених осіб та жителів тимчасово окупованих територій. Стандартизовані підходи без урахування специфічних інформаційних практик цих груп не дають змоги ефективно впроваджувати когнітивну мобілізацію у всіх прошарках населення.

Підсумовуючи, варто сказати, що сьогодні когнітивний вимір боротьби з сепаратизмом висуває нові вимоги до стратегій національної безпеки, і збереження цілісності держави сьогодні залежить не тільки від військової чи економічної потуги, а передусім від стійкості суспільства до когнітивних атак. У цьому контексті критичне мислення виступає як системоутворюючий чинник когнітивної безпеки, який зміцнює національну єдність через свідому громадянську залученість, опір маніпуляціям і відповідальне ставлення до власної ідентичності.

Ефективна протидія сепаратизму вимагає комплексного підходу, де розвиток критичного мислення поєднується із реформуванням освітніх політик, інформаційною прозорістю держави, підтримкою громадянських ініціатив і активною роботою з конструювання позитивних наративів національної єдності. Лише за умови усвідомленої когнітивної мобілізації суспільства можливо гарантувати стійкість держави перед обличчям гібридних викликів сучасності.

Література

1. Мосора М. А. Сепаратизм як інституціоналізована політична практика: виклики для Європейського Союзу і України : дис. … докт. філос. 052 Політологія. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2022. 216 с.

2. Олішевська В. Сепаратизм: сутність, зміст, основні підходи. *Інвестиції: практика та досвід.* 2013. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/5_2013/36.pdf.

3. Шемаєв В. Когнітивна війна як складова сучасної гібридної війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7. 2024. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/73.

4. Pocheptsov G. Cognitive attacks in Russian hybrid warfare. *Information & Security: An International Journal.* 2018. Vol. 41, p. 37–43. URL: https://it4sec.org/system/files/4103_pocheptsov_cognitive_attacks.pdf

5. Бадер С., Починкова М., Курило В. Критичне мислення як засіб протидії впливу інфодемії в умовах російсько-української війни. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Вип. 76. том 1. 2024. https://doi.org/10.24919/2308-4863/76-1-32.

6. Індекс медіаграмотності українців 2020–2023 (четверта хвиля). Аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження ГО «Детектор медіа». URL: https://detector.media/infospace/article/225738/2024-04-22-indeks-mediagramotnosti-ukraintsiv-20202023-chetverta-khvylya/?utm_source.

7. Крайня В. КМІС: Українським медіа довіряють 27% респондентів, не довіряють 42%. URL: https://detector.media/infospace/article/236875/2025-01-09-kmis-ukrainskym-media-doviryayut-27-respondentiv-ne-doviryayut-42/?utm_source.

8. Кулініч М. Як українці на прифронтових територіях споживають інформацію – опитування КМІС. URL: https://mediamaker.me/news/yak-ukrayinczi-na-pryfrontovyh-terytoriyah-spozhyvayut-informacziyu-opytuvannya-kmis/?utm_source.

Анотація

Вовк С. О. **Когнітивний вимір боротьби з сепаратизмом: роль критичного мислення у зміцненні національної єдності.** – Стаття.

У статті досліджено когнітивний вимір боротьби з сепаратизмом як один із ключових аспектів забезпечення національної єдності в умовах гібридних загроз. Підкреслюється, що у XXI ст. сепаратизм дедалі більше постає не лише як традиційний політичний чи етнічний конфлікт, а як явище, що формується у сфері ідей, ідентичностей та наративів через інтенсивне використання когнітивних атак. Розкрито сутність когнітивної війни, спрямованої на руйнування суспільної згуртованості шляхом маніпулювання колективною свідомістю та перепрограмування базових інтерпретацій реальності.

На основі підходу Г. Почепцова систематизовано основні механізми когнітивного впливу, що використовуються для стимулювання сепаратистських настроїв: зміна мови опису подій через негативні історичні асоціації, створення фейкових подій, організація контрольованих протестних акцій, експлуатація когнітивних упереджень, монополізація інформаційного простору та використання емоційно заряджених візуальних образів. Наведено конкретні приклади застосування цих механізмів на матеріалі російської гібридної агресії проти України після 2014 р., зокрема щодо подій на Донбасі та в Криму.

Обґрунтовано, що критичне мислення є не лише інструментом індивідуального захисту від інформаційних маніпуляцій, але й чинником формування стійкої національної ідентичності та елементом стратегії протидії сепаратизму. Детально розкрито захисні механізми, які активуються через розвиток критичного мислення: підвищення рівня медіаграмотності, виявлення фейкових повідомлень, рефлексивне осмислення власної національної належності, зміцнення довіри до демократичних інституцій.

Проаналізовано практичний досвід України у впровадженні освітніх і громадянських ініціатив, спрямованих на підвищення критичної компетентності населення, зокрема діяльність проєктів «VoxCheck», «Слово і Діло», «Вивчай та розрізняй: інфо-медійна грамотність», які охоплюють різні вікові й соціальні групи. Акцентовано на тому, що саме завдяки комплексній взаємодії освіти, громадянської активності та прозорої інформаційної політики можливе ефективне зміцнення когнітивної стійкості суспільства.

Разом з тим, наголошено на існуванні серйозних викликів, що обмежують розвиток критичного мислення в Україні. Серед них виділено: нерівний доступ до якісної освіти, особливо в регіонах, постраждалих від конфлікту; явище інформаційної втоми, що знижує когнітивну здатність населення до глибокої обробки інформації; недовіру до фактчекінгових ресурсів серед окремих груп громадян, а також відсутність адаптованих освітніх програм для вразливих категорій населення. Проаналізовано дані соціологічних досліджень, що свідчать про зниження рівня довіри до медіа та про специфіку інформаційного споживання в умовах гібридної війни.

Стаття підводить до висновку, що ефективна протидія сепаратизму у сучасних реаліях вимагає комплексного когнітивного підходу, де критичне мислення має відігравати роль системоутворюючого чинника національної безпеки. Збереження цілісності держави дедалі більше залежить не лише від військової або економічної могутності, а й від здатності суспільства зберігати стійкість перед когнітивними атаками шляхом свідомого осмислення інформаційної реальності.

Ключові слова: сепаратизм, стратегії боротьби з сепаратизмом, критичне мислення, національна єдність, безпека, маніпуляції.

Summary

Vovk S. O. **Cognitive dimension of combating separatism: the role of critical thinking in strengthening national unity.** – Article.

The article explores the cognitive dimension of combating separatism as one of the key aspects of ensuring national unity under the conditions of hybrid threats. It is emphasized that in the 21st century, separatism increasingly appears not only as a traditional political

or ethnic conflict but also as a phenomenon formed in the sphere of ideas, identities, and narratives through the intensive use of cognitive attacks. The essence of cognitive warfare, aimed at destroying social cohesion by manipulating collective consciousness and reprogramming basic interpretations of reality, is revealed.

Based on H. Pocheptsov's approach, the main mechanisms of cognitive influence used to stimulate separatist sentiments are systematized: changing the language of event description through negative historical associations, creating fake events, organizing controlled protest actions, exploiting cognitive biases, monopolizing the information space, and using emotionally charged visual images. Specific examples of the application of these mechanisms are provided, based on the case of Russian hybrid aggression against Ukraine after 2014, particularly regarding the events in Donbas and Crimea.

It is argued that critical thinking is not only an instrument of individual protection against information manipulation but also a factor in shaping a stable national identity and an element of strategies to counteract separatism. The article details the protective mechanisms activated through the development of critical thinking: increasing media literacy, detecting fake messages, reflecting on one's own national identity, and strengthening trust in democratic institutions.

The practical experience of Ukraine in implementing educational and civic initiatives aimed at enhancing the population's critical competencies is analyzed, particularly the activities of projects such as «VoxCheck», «Slovo i Dilo» and «Learn to Discern: Media Literacy», which cover different age and social groups. It is emphasized that effective strengthening of cognitive resilience in society is possible through the combined efforts of education, civic engagement, and transparent information policy.

At the same time, the article highlights the serious challenges limiting the development of critical thinking in Ukraine. Among them are the unequal access to quality education, especially in conflict-affected regions; the phenomenon of information fatigue, which reduces people's ability to process information critically; distrust of fact-checking resources among certain population groups; and the lack of adapted educational programs for vulnerable categories of citizens. Sociological data are analyzed, demonstrating the decline of media trust and the specifics of information consumption under conditions of hybrid warfare.

The article concludes that effective resistance to separatism in today's realities requires a comprehensive cognitive approach, where critical thinking acts as a fundamental component of national security. The preservation of state integrity increasingly depends not only on military or economic strength but also on society's ability to maintain resilience against cognitive attacks through conscious interpretation of the informational environment.

Key words: separatism, strategies to counteract separatism, critical thinking, national unity, security, manipulation.

UDC 321.015:321.728:[328.132.7:328.162]
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.32

A. Yu. Voichuk
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1925-1307
PhD in Political Science,
Assistant at the Department of Political Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE PLACE AND ROLE OF THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN THE STRUCTURE OF THE SEPARATION OF POWERS

Problem statement. The issue of the separation of powers is one of the fundamental topics in political science and constitutional law. It defines the essential principles of the functioning of a democratic state, its institutional stability, and the assurance of the rule of law. At the same time, the very concept of the separation of powers would be incomplete without the system of checks and balances, which provides a practical mechanism for self-regulation and prevents the usurpation of power by any single branch.

In the modern political process, the system of checks and balances performs not only a legal but also a political function – it ensures transparency, accountability, and the legitimacy of public governance. However, in the context of political regime transformations, democratic crises, and the hybridization of governance models, there is a growing need to critically reconsider the role of this system in light of contemporary challenges.

Analysis of the latest research and publications. Among the numerous studies and publications that explore the role of the system of checks and balances within the framework of the separation of powers, the works of the following scholars deserve particular attention: A. Vanderbilt, N. Zhuk, M. Oriu, I. Protsiuk, I. Yatsenko, O. Bulba, and Ya. Mytrovka and others.

The aim of the article. The purpose of this article is to analyze the place and role of the system of checks and balances in the separation of powers.

Presentation of the main research material. The principle of the separation of powers is one of the fundamental principles of modern democracy and the rule of law. As such, the American scholar A. Vanderbilt refers to the separation of powers as the most important principle of state governance. He argues that individual freedom and the progress of civilization can only be achieved if each of the three branches of government operates on the basis of this principle [14, p. 212]. The German author R. Dahrendorf notes that the separation of powers is not a fact of real life; in society, there can be no complete separation of powers, but rather an intertwining and blending of them, with each state combining them in a unique and specific way [6, p. 4].

The main requirements of the separation of powers include the institutional and functional independence of state bodies differentiated by their roles, the clear definition of their specific powers and legal forms of activity, as well as their mutual influence, balancing, restraint, and oversight mechanisms [3, p. 17].

Over time, the principle of the separation of powers has undergone both conceptual changes and shifts in how it is perceived. For example, in twentieth-century Europe, the principle was often challenged. Scholars focused particular attention on the issue of ensuring unity among the separated branches of power. Thus, I. Kant wrote that the branches of power must "mutually complement one another, maintaining the necessary connection and coherence for the good of the state" [10, p. 512]. G. Hegel envisioned the state as a "cohesive organism functioning through the differentiation, interconnection, and living organic unity of various powers derived from the strength of the whole" [9, p. 194].

The unity of power can be viewed as the unity of fundamental goals and directions in the activities of state authorities. This approach is appropriate, as it allows for the concentration of efforts across all parts of the state apparatus to address socially significant issues. However, some have interpreted unity of power as the concentration of all authority in a single body. Moreover, the very founders of the concepts of unity and separation of powers did not always refer to the same notion when using the term "power". Charles-Louis de Montesquieu focused on the organizational and legal interpretation of the separation of powers, while Jean-Jacques Rousseau, opposing the principle, advocated for unity of power from a sociological standpoint [13, p. 52]. These differing approaches laid the foundation for the development of various models concerning the structure of supreme state authorities.

An equally important aspect of the separation of powers is the nature of the interaction between the branches of government. Two main types of separation of powers can be distinguished – rigid and flexible. These are primarily manifested in two forms of government: the presidential and the parliamentary republics.

© A. Yu. Voichuk, 2025

A rigid separation of powers is characteristic of presidential republics. One of its main features is the institutional isolation of the branches of government. However, this approach is often misunderstood. In systems with rigid separation, each branch is independent and operates within its own sphere of authority, separate from the others. Nevertheless, they are not entirely isolated from one another. French scholars note that interpreting separation of powers through the lens of strict isolation is "practically inconvenient and dangerous, devoid of legal logic", and may lead to a situation where "one branch is privileged through the isolation of the others" [7, p. 97], which contradicts the very essence of the separation of powers.

The principle of separation of powers is based on the allocation of checks and balances between branches. Montesquieu wrote: "If the executive authority does not have the right to stop the actions of the legislative assembly, the latter will become despotic... The legislative power has the right and must examine how its laws are being implemented" [11, p. 113]. Thus, the executive and judiciary have the authority to influence the legislative branch. The head of state may exercise influence by vetoing parliamentary laws, while the judiciary does so through constitutional review mechanisms.

Additionally, as noted by N. Zhuk, the executive may be granted certain judicial powers, such as the right of pardon. Parliament, in turn, can interfere in the activities of the executive through parliamentary oversight. It also performs quasi-judicial and judicial functions. For example, impeachment conducted by parliament is essentially a judicial process; similarly, declarations of amnesty contain elements associated with the judiciary's prerogatives [3, p. 19].

Avoiding any form of mutual restraint between branches of power is impossible, even under rigid separation. However, such interaction remains limited. For instance, "the legislative power should not have the right to stop the actions of the executive... nor should it have the authority to judge a person, including the conduct of the executive" [11, p. 114]. In this context, the observation by French scholar M. Hauriou is particularly relevant. While acknowledging that modern understandings of separation of powers are based on Montesquieu's doctrine, he argued that the doctrine was often misinterpreted by his followers. According to Hauriou, Montesquieu's contemporaries believed that "the parliament, the government, and indirectly the courts are organs, each of which must remain locked within its own specific function" [8, p. 507]. The error lay in the fact that Montesquieu emphasized the necessity of a system of checks and balances between state institutions – an element that many of his European followers ignored.

Absolute separation of powers has never existed in practice, nor was it ever prescribed by any constitution, including the earliest bourgeois constitutions (such as the 1787 U.S. Constitution and the 1819 French Constitution). In its 1974 ruling in United States v. Richard Nixon, the U.S. Supreme Court articulated its view of the principle of separation of powers: "The Constitution not only divides power to better secure liberty, but it also contemplates that the divided powers must come together in practice for effective governance. The Constitution mandates that the branches of government be both separate and interdependent – autonomous, yet also interactive" [5].

Thus, the establishment of the presidency in the United States and the development of the checks and balances system associated with it were intended to ensure mutual restraint and cooperation among the branches. As N. Zhuk notes, the need for closer interbranch cooperation was not as pressing at the time the checks and balances system emerged as it would later become due to the natural development of society and the state. During the early capitalist period, the state was not expected to intervene extensively in the economy. Its role was largely confined to that of a "night watchman" [3, p. 20]. In the U.S. during that era, this was reflected in several court rulings declaring the delegation of legislative powers unconstitutional, and in multiple uses of the veto power.

It was in the 1920s, particularly after World War II, that the system of checks and balances began to come to the fore both constitutionally and in practice. Rigid separation of powers became incompatible with extensive state intervention in the economy. Theoretical justification for closer cooperation among the branches, including through expansion of administrative discretion and executive powers, became necessary due to new domestic and international challenges. This prompted the development of mechanisms aimed at daily interbranch communication and the search for workable policy solutions.

This marked a natural evolution of the separation of powers in other forms of government as well. The departure from a rigid interpretation of the principle during the second half of the 20th century was also evident in Western Europe. First, it appeared in the conceptual justifications for changes in the structure of power in modern states. Second, it found expression in the constitutional recognition of mixed forms of government.

Within the framework of parliamentarism – where many different bodies exercise power, often without clearly defined institutional or functional boundaries – new concepts emerged such as the "diffusion", "dispersion", or "blending" of powers. This gave rise to the flexible model of separation of powers characteristic of parliamentary systems. Key features of the flexible model include: the exec-

utive branch is formed by the representative body based on a parliamentary majority; the principle of mutual restraint operates through the parliament's ability to express a vote of no confidence in the government, while the government retains the right to dissolve parliament; executive power is exercised by a collegial body – the cabinet; the head of state is not the head of government and holds limited powers; the government assumes responsibility for the actions of the head of state; and the head of state's acts must be countersigned by the head of government and/or the relevant minister. Furthermore, the rigidity or flexibility of the separation of powers often depends on the parliamentary party structure, particularly whether a single party holds a majority of seats.

The system of checks and balances under a flexible separation of powers has certain specific features. The government is formed by the parliament and is politically accountable to it, stepping down when such responsibility is invoked. In turn, the government, through the parliamentary majority that supports it, influences the legislature. It is granted the right of legislative initiative and, under certain conditions, may initiate the dissolution of parliament by the head of state. In parliamentary systems, the separation of powers functions internally within the legislature–between the governmental majority and the opposition.

Additionally, as early as 1918, German scholar R. Redslob described how, in a typical continental parliamentary system, the main axis of tension shifted from the executive-legislative relationship to inter-party dynamics. Reflecting on the nature of separation of powers in his time, he lamented: "The system of interconnections brought forth by parliamentarism, created on a party-political basis, is extremely difficult to balance successfully solely through constitutional separation of powers. Thus, the "spirit" of parliamentarism is more likely "dead" and left unchecked" [12, p. 71].

It is inappropriate to deny the strong influence of various social factors–particularly political parties – on the implementation of the separation of powers. On the contrary, there is a need to find ways to mitigate the negative consequences of such influence and provide theoretical justification for reforms, as Charles de Gaulle did in 1958 by introducing a mixed system of government in France. The counterbalance to the party regime, which saw the parliament as the main instrument of its politics, was found in the specific role of the president – endowed with exceptional powers and positioned as the arbiter of the nation. The mixed form of government aimed to combine the advantages of presidential and parliamentary systems. The key characteristics of the separation of powers under a mixed system include: dualism within the executive branch; the existence of a prime minister; the countersignature mechanism; the presidential veto; the government's dual political accountability; and the president's authority to dissolve parliament.

According to M. Hauriou, in a mixed system of government, the separation of powers takes on an "elastic nature", which allows for the comprehensive strengthening of executive bodies when necessary [8, p. 654].

On one hand, the diversity of approaches to the principle of separation of powers in practice can serve as a pretext for deviations from even its classical and universally recognized requirements. On the other hand, particular attention should be paid to the view of M.V. Tsviak, who noted: "A global model of separation of powers does not exist. Depending on specific historical conditions, various forms or combinations of forms are applied" [4, p. 62]. It should also be noted that public expectations of the system of power shift over time. For example, the political crises that emerged in Ukraine after the collapse of the Soviet Union in the early 1990s fostered public support for a strong presidential system [1, p. 8]. In contrast, public discontent with systematic executive abuses, combined with weak parliamentary institutions, economic stabilization, and the desire for European integration, led to a constitutional revision just a decade later that strengthened parliamentary foundations in Ukraine [2].

In practice, the same form of government can differ across states in terms of the checks and balances implemented and their ability to ensure an effective separation of powers. For example, presidential-parliamentary systems in France (since 1958) and Ukraine (since 1996) demonstrate varying degrees of effectiveness in balancing powers. In France, the system granted the president significant dominance over parliament and the judiciary. In contrast, Ukraine's system has promoted a more balanced relationship between the judiciary and the other branches of power.

In practice, mixed systems of government lack the structural stability of purely presidential or parliamentary systems and tend to shift toward one or the other. This evolution is reflected in the transformation of the system of checks and balances, with new elements introduced from either presidential or parliamentary models. Consequently, mixed systems gradually gravitate toward becoming either presidential or parliamentary. The constitutional reform in Ukraine provides a vivid example of this trend.

In general, the analysis of global and domestic theory and practice related to the transition from traditional to mixed forms of government reveals several key trends. First, such transitions are usually prompted by the need to curb abuses of power by one branch or institution. Second, they reflect

both the democratization of governance and the persistence of certain authoritarian tendencies, such as the establishment of personalized leadership – as seen in France in 1958. Third, the executive in presidential-parliamentary republics is characterized by the fusion of presidential and executive powers, with the president effectively heading the executive and thus becoming more than just a head of state. Fourth, the transition from a presidential-parliamentary to a parliamentary-presidential system often involves transforming the presidential power into a distinct branch, alongside the legislative, executive, and judicial powers. This is facilitated by removing the president from direct executive functions and strengthening the autonomy of the cabinet.

Conclusions and prospects for further research. This study has confirmed that the system of checks and balances is an integral part of the concept of separation of powers. Without it, the principle loses both its functional effectiveness and practical viability. The system serves as a mechanism for maintaining dynamic equilibrium among the legislative, executive, and judicial branches, preventing power concentration and preserving democratic order.

Historical experience – from the origins of the system in the United States to its development in European states–demonstrates that the system of checks and balances can adapt to political change while preserving its core function: ensuring citizens' rights and freedoms by maintaining a balance of authority. In the face of growing internal and global challenges, the relevance of this system only increases, as it promotes institutional resilience, transparency in decision-making, and protection against authoritarian tendencies.

Nevertheless, the effectiveness of the system depends not only on its formal entrenchment in constitutional law but also on political culture, the maturity of institutions, and society's capacity for democratic dialogue. Thus, it is essential not only to uphold a formal balance of power but also to create real conditions for its operation within a state governed by the rule of law.

Bibliography

1. Бульба О. Питання поділу влади в Україні: пошук оптимальних варіантів. *Право України*. № 4. 2003. С. 8–11.

2. Жданов І. Програми політичних партій про організацію державної влади в Україні. «Вибори – 2002: позиції політичних партій і блоків з питань організації державної влади в Україні». Український Центр економічних і політичних досліджень ім. О. Розумкова. Київ, 2002. березень.

3. Жук Н. Стримування і противаги в системі поділу влади в Україні (загальнотеоретичні проблеми): дис… канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2006. 221 с.

4. Цвік М. В. Конституційні проблеми розподілу властей (деякі загально-теоретичні аспекти) / Вісник Академії правових наук України. 1993. № 1. С. 60–68.

5. Constitution of the United States in 1787. URL: https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm (date of application: 12.01.2024).

6. Darendorf J. R.A. Confusion of powers. Polities and the Rule of law. Modern law review. 1977. Vol. 40. N 1. Pp. 1–15.

7. Demichel de André, Demichel Francine, Piquemal Marcel. Institutions et pouvoirs en France. Éditions sociales. 1975. 224 p.

8. Hauriou Maurice. Précis de droit constitutionnel. 2e édition. Dalloz 1929. 794 p.

9. Hegel Georg Wilhelm Friedrich. Grundlinien der Philosophie des Rechts. Edition Holzinger. Taschenbuch. 268 p.

10. Kant, Immanuel. Critique of pure reason. A library of Universal Literature: Pt. 1 / I. Kant. New York, 1901. 617 p.

11. Montesqu, Charles-Louis de Secondat. De L'esprit Des Lois, Volume 1… Legare Street Press. 2023. 286 p.

12. Redslob R. Histoire des Grandes Principes du Droit des Gens depuis l'antiquité jusqua la veille de le grande guerre. Paris. Librairie Arthur Rousseau. 1923. 600 p.

13. Rousseau Jean-Jacques. The Two "Discourses" and the "Social Contract". University of Chicago Press. 2014. 344 p.

14. Vanderbilt A. The Doctrine of the Separation of Powers and Its Present-Day Significance. University of Nebraska press. Lincoln, 1963. 522 p.

Summary

Voichuk A. Yu. **The place and role of the system of checks and balances in the structure of the separation of powers.** – Article.

This article examines the place and role of the system of checks and balances within the framework of the classical concept of the separation of powers, which forms the foundation of a democratic state. The study analyzes the historical origins of the concept, beginning with the ideas of Charles-Louis de Montesquieu and culminating in the practical implementation of the system of checks and balances in the United States. There are two types of separation of powers: rigid and flexible. Rigid separation of powers is typical for presidential republics and is characterized by the formal isolation of state branches. The system of checks and balances is most fully implemented in presidential republics, where the government is not politically accountable to the parliament and cannot be dismissed by it, while the president, in turn, lacks the authority to initiate legislation and dissolve the parliament. Flexible separation of powers is inherent in parliamentary forms of government. The system of checks and balances under flexible separation has specific features: the government is formed by the parliament and is politically accountable to it; the government influences the parliament through the supporting parliamentary majority; it holds the right of legislative initiative and,

under certain conditions, may initiate the dissolution of parliament by the head of state. In parliamentary systems, the separation of powers is functionally realized within the parliament itself – between the governing majority and the opposition. Thus, the system of checks and balances serves as a key factor in ensuring the stability and legitimacy of democratic governance, while its weakening or disregard creates preconditions for authoritarianism and the usurpation of power. Accordingly, the continuous improvement of mechanisms of mutual control among the branches of government is emphasized as a guarantee of the effective functioning of the rule of law.

Key words: system of checks and balances, separation of powers, flexible separation of powers, rigid separation of powers, presidential republic, parliamentary republic, mixed republic.

Анотація

Войчук А. Ю. **Місце і роль системи стримувань і противаг у структурі поділу влади.** – Стаття.

У статті розглядається місце та роль системи стримувань і противаг у контексті класичної концепції поділу влади, яка лежить в основі демократичної держави. Здійснено аналіз історичних витоків концепції, починаючи з ідей Шарля-Луї де Монтеск'є та завершуючи практичним втіленням системи стримувань і противаг у США. Існує два різновиди поділу влади: жорсткий та гнучкий. Жорсткий поділ влади характерний для президентської республіки. Він характеризується формальною ізольованістю гілок державної влади. Найбільш повно у президентській республіці реалізується система стримувань і противаг. У такій системі уряд не підзвітний парламенту в політичному сенсі та не може бути ним усунений, тоді як президент, у свою чергу, позбавлений повноважень щодо законодавчої ініціативи й не має права розпускати парламент. Гнучкий поділ влади притаманний парламентарним формам правління. Система стримувань і противаг за гнучкого поділу влади має певні особливості: уряд формується парламентом і несе перед ним політичну відповідальність, за настання якої йде у відставку; уряд через парламентську більшість, на яку він спирається, впливає на парламент; уряд наділяється правом законодавчої ініціативи і за певних умов може ініціювати розпуск парламенту главою держави. За парламентарних форм правління поділ влади функціонально відбувається всередині парламенту – між урядовою парламентською більшістю та опозицією. Отже, система стримувань і противаг виступає ключовим чинником забезпечення стабільності та легітимності демократичної влади, а її ослаблення або ігнорування створює передумови для авторитаризму та узурпації повноважень. У зв'язку з цим наголошується на необхідності постійного удосконалення механізмів взаємного контролю між гілками влади як запоруки ефективного функціонування правової держави.

Ключові слова: система стримувань і противаг, поділ влади, гнучкий поділ влади, жорсткий поділ влади, президентська республіка, парламентарна республіка, змішана республіка.

УДК 327:316.722
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.33

Т. В. Гончарук-Чолач
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5640-2605
доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

М. В. Лазарович
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5640-2605
доктор політичних наук,
професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності
Західноукраїнського національного університету

О. Ю. Докаш
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2064-8934
доктор політичних наук,
доцент кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

М. І. Гурик
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-5864-4931
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та філософії імені Сергія Коновала
Західноукраїнського національного університету

ЦИФРОВІ ФРОНТИ: ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ЇХ РОЛЬ У СУЧАСНІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ КОНСОЛІДАЦІЇ

Постановка проблеми. Сучасні політичні технології відрізняються від традиційних за рахунок активного використання цифрових інструментів та соціальних мереж. Мікротаргетинг, аналіз великих даних, персоналізовані кампанії – все це стало частиною політичного арсеналу, який дає змогу більш точно націлювати політичні послання на різні соціальні групи, а також ефективно реагувати на зміну громадської думки в реальному часі. Водночас, політичні технології не лише сприяють досягненню політичних цілей, але й можуть використовуватись для маніпуляцій, що веде до ризиків і зловживань у політичному процесі. Ці інструменти здатні істотно змінювати взаємодію політичних акторів з громадськістю. Використання технологій на етапах виборчих кампаній, формування іміджу кандидатів, а також управління кризами стає ключовим аспектом у забезпеченні політичної стабільності і впливу. Але так само вони можуть мати негативні наслідки у вигляді посилення поляризації, маніпулювання емоціями та розколу в суспільстві [2, с. 19]. Через це політичні технології і національна консолідація перебувають у постійній взаємодії, і цей зв'язок може бути як конструктивним, так і деструктивним, залежно від того, як застосовуються інструменти політичного впливу. Правильно використані політичні технології можуть стати потужним засобом для зміцнення національної єдності. Наприклад, через цифрові платформи можна об'єднати різні соціальні та етнічні групи навколо спільних цінностей, організувати ефективні кампанії за національну ідентичність або сприяти формуванню громадянської єдності в умовах криз. З іншого боку, недбале або маніпулятивне використання політичних технологій може призвести до посилення соціальних розколів, розповсюдження фейкових новин, використання інформаційних технологій для дезінформації, що підриває довіру між різними групами населення. Наприклад, в умовах політичної кампанії маніпулювання настроями виборців через фальшиві або перекручені наративи може посилити етнічні, релігійні або політичні суперечності, замість того щоб забезпечити консолідацію. У сучасному світі, де більшість людей проводить значну частину свого часу в цифровому просторі, політичні технології також піддаються революції [7, с. 64]. Традиційні методи впливу на громадську думку і організацію політичних кампаній поступаються місцем інноваційним інструментам, серед яких провідну роль відіграють цифрові технології. Це дозволяє політичним акторам більш точно визначати цільові аудиторії, адаптувати свої стратегії під реальні потреби і навіть маніпулювати інформацією з метою мобілізації або політичного впливу.

© Т. В. Гончарук-Чолач, М. В. Лазарович, О. Ю. Докаш, М. І. Гурик, 2025

Завдяки таким технологіям, як соціальні медіа, мікротаргетинг і аналіз великих даних, політичні кампанії набувають нових вимірів, що відкривають як величезні можливості, так і серйозні виклики для національної консолідації. Їх аналіз потребує переосмислення, оскільки саме в межах цих технологій виникають цифрові фронти, які реагують на актуальні виклики сучасності, включаючи національну консолідацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним з важливих аспектів досліджень даної теми є взаємодія між цифровими технологіями та національною ідентичністю, а також їхнє використання для політичної мобілізації та стабільності. За словами дослідника Романа Базика, який у своїх роботах підкреслює, важливу роль соціальних медіа у формуванні національної самосвідомості, зокрема в умовах кризи чи війни. Вчений вважає, що через такі платформи, як Facebook, Twitter та Telegram, можна не лише підтримувати національну єдність, але й створювати певний політичний наратив, що допомагає утримувати стабільність у країні [2]. Ще одне важливе дослідження провів Олександр Скороход, який досліджує вплив цифрових політичних технологій на виборчі процеси і формування громадської думки. Він аналізує, як використання великих даних і мікрореклами на платформах соціальних медіа змінює традиційні механізми політичної мобілізації. Скороход акцентує увагу на тому, як політичні кампанії використовують ці технології для маніпуляцій і мобілізації електорату, що може мати як позитивний, так і негативний вплив на національну консолідацію [9]. Також варто зазначити роботи С. Турнбул-Дугарте, який вивчає роль цифрових технологій у створенні ідеологічних фронтів в умовах сучасних політичних конфліктів. Дослідник зосереджується на впливі інформаційних війн і цифрової пропаганди, особливо в контексті гібридних воєн. В його дослідженнях порушується питання того, як цифрові технології можуть бути використані для посилення або ослаблення національної єдності в умовах зовнішнього втручання [16]. Таким чином, дослідження цифрових фронтів, політичних технологій та їхнього впливу на національну консолідацію охоплює широкий спектр тем від мобілізації національної ідентичності до етичних та правових аспектів.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою нашої статті є вивчення впливу цифрових технологій на політичні процеси та їх роль у зміцненні національної консолідації в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні соціальні мережі, такі як Facebook, Twitter, Instagram, TikTok та інші платформи, стали основними майданчиками для політичного впливу. Вони не лише дають змогу безпосередньо комунікувати з громадянами, але й дозволяють побудувати персоналізовані політичні стратегії, спрямовані на мобілізацію виборців. Наприклад, під час виборчих кампаній або політичних протестів у ряді країн світу соціальні мережі слугували платформами для поширення інформації, мобілізації прихильників, а також організації офлайн-акцій. Однак ця потужна здатність соціальних мереж має й темну сторону. Зокрема, через алгоритми рекомендацій соціальні платформи можуть створювати «відлуння» – замкнуті простори, де люди отримують тільки ту інформацію, яка підтверджує їхні переконання, що в кінцевому підсумку може призвести до соціальної поляризації та посилення конфліктів між різними групами населення [1, с. 120].

Один із найбільших досягнень сучасних цифрових політичних технологій – це мікротаргетинг. За допомогою аналізу великих даних (Big Data) політичні партії та кампанії можуть здійснювати вкрай точне таргетування виборців. Великі дані дозволяють збирати інформацію про поведінку користувачів, їхні інтереси, вподобання, місцезнаходження та навіть емоційний стан. Ці дані дають змогу створювати персоналізовані політичні повідомлення, які максимально точно відповідають потребам і переконанням кожної окремої групи або навіть індивідуального виборця. Такі кампанії можуть включати в себе точні наративи, що орієнтуються на конкретні соціальні чи культурні групи, або ж навіть маніпулювання емоціями виборців через певні політичні меседжі. Наприклад, під час президентських виборів в США 2024 року активно використовувався мікротаргетинг, що дозволило сконцентрувати зусилля на конкретних штатах, де навіть невеликі зміни в електоральних настроях могли визначити результат [13]. Водночас ця технологія виявилася і надзвичайно ефективною у створенні «підготовлених» наративів для тих, хто вже має певні політичні переконання. Однак, хоча мікротаргетинг і дозволяє досягати високої ефективності в політичних кампаніях, він також викликає етичні та правові питання. Віртуальні платформи стали не лише інструментами комунікації, але й могутніми механізмами для організації політичних кампаній. Онлайн-активізм, краудфандинг, петиції, електронні голосування та збори – усі ці інструменти використовуються для залучення громадян до політичних процесів. Наприклад, краудфандинг дозволяє збирати фінансування на політичні кампанії безпосередньо від громадян, тим самим демонструючи підтримку або протест проти існуючих політичних структур. Віртуальні платформи стають особливо важливими в контексті мобілізації молоді та активних громадян, які часто не залучені до традиційних політичних процесів. Вони відкривають можливість для орга-

нізації протестних рухів, масових кампаній за зміну законодавства або для підтримки політичних ініціатив на локальному рівні. Однак, така свобода в організації політичних рухів у віртуальному просторі також створює небезпеку для національної безпеки. Платформи, що не підлягають жорсткому контролю, можуть стати осередками для поширення екстремістських ідей, закликів до насильства або дезінформації [5].

Не можна не згадати й про проблему, що виникає через поширення фейкових новин і маніпуляцій з інформацією. Дезінформація, часто спрямована на створення соціального хаосу або підрив довіри до демократичних інститутів, має великий вплив на політичний процес. Ось чому важливою стратегією в боротьбі з цим явищем є посилення інформаційної грамотності серед населення, розвиток механізмів перевірки фактів та підтримка незалежних медіа. Цифрові технології відкривають нові можливості для інтеграції різних соціальних груп, сприяючи створенню єдиної національної спільноти. Платформи соціальних медіа, онлайн-освіта, електронне урядування та інші цифрові інструменти можуть відігравати ключову роль у зміцненні почуття єдності в умовах глобалізованого світу. Вони надають можливість для громадян з різних регіонів країни взаємодіяти, обмінюватися думками, культурними особливостями та спільно вирішувати соціальні проблеми. Це створює спільний інформаційний простір, де виокремлюються важливі національні цінності, традиції та ідентичність. Цифрові платформи можуть також слугувати інструментом для реалізації політики інклюзивності, забезпечуючи доступ до інформації та послуг для вразливих груп населення, таких як люди з обмеженими можливостями, представники національних меншин або жителі віддалених регіонів. Це забезпечує не лише рівні можливості для всіх громадян, але й сприяє їхньому залученню до процесу національної консолідації. Однак, поряд із потенціалом для єднання, цифрові технології також несуть у собі ризики, зокрема, пов'язані з соціальною поляризацією. Фальшиві новини, фейки та штучно створені конфлікти можуть не тільки дестабілізувати політичний процес, але й призвести до розколу між різними частинами суспільства. Відсутність відповідного регулювання або слабкий контроль за контентом може привести до радикалізації та загострення міжгрупових суперечок. Цифрові технології також мають безпосередній вплив на національну безпеку. Вони можуть бути як інструментом стабільності, так і фактором дестабілізації. В умовах політичних криз цифрові платформи можуть стати місцем для організації протестів, але й одночасно для маніпуляцій з боку внутрішніх чи зовнішніх суб'єктів. Використання цифрових технологій у геополітичних змаганнях і гібридних війнах може стати серйозною загрозою. Кіберзагрози, наприклад, хакерські атаки на інфраструктуру, можуть порушити стабільність держави, а вплив через соціальні мережі може привести до ескалації конфліктів [3]. У той же час, цифрові технології можуть стати важливим інструментом для захисту національних інтересів, якщо вони будуть належним чином інтегровані в систему безпеки країни. Також цифрові технології можуть стати потужним чинником національної консолідації, якщо будуть використовуватися для підвищення взаєморозуміння між соціальними групами, зміцнення демократичних інститутів та підтримки єдності [7]. Ірландія є прикладом країни, де цифрові технології допомогли у процесі національної консолідації, зокрема через використання онлайн-ресурсів та соціальних медіа під час кампаній за єдність. Після довгих років політичної та релігійної розбіжності між Північною Ірландією та Ірландською Республікою, цифрові платформи стали важливим інструментом для просування кампаній за мир та співіснування. Одним з ключових моментів була кампанія за легалізацію одностатевих шлюбів у Республіці Ірландії (2015), де цифрові платформи відіграли важливу роль в організації голосувань, підвищенні рівня обізнаності та мобілізації виборців. Зокрема, соціальні медіа стали майданчиком для обміну думками та забезпечення голосів молодших виборців, які традиційно могли б бути менш активними на традиційних політичних платформах. Цифрові технології стали потужним інструментом для посилення демократичної участі, що дозволило консолідувати суспільство навколо цінностей рівності та прав людини. Крім того, ірландська ініціатива «Together for Yes» у 2018 році, спрямована на скасування восьмої поправки (що забороняла аборти), використала соціальні мережі та онлайн-ресурси для залучення молоді та поширення інформації [10]. Ця кампанія не тільки мобілізувала виборців, але й допомогла подолати глибокі соціальні та політичні розбіжності, сприяючи національній єдності через доступ до відкритої та прозорої інформації. У країнах Скандинавії цифрові технології також використовуються для посилення національної єдності та політичної стабільності. В Швеції, Норвегії та Данії цифрові платформи стали важливими інструментами в процесі демократичної інтеграції меншин і сприяли глибшій політичній участі громадян. Окремі політичні партії і урядові ініціативи, використовуючи цифрові інструменти, сприяли національній консолідації, забезпечуючи рівний доступ до політичних дебатів. У Швеції, наприклад, платформи для електронного голосування та онлайн-дискусії були використані для залучення більше громадян до політичних процесів на всіх рівнях, зокрема

для інтеграції іммігрантських спільнот. Це дозволило зменшити соціальну напругу між різними групами, сприяючи більшій політичній та соціальній єдності [11].

Колумбія є іншим яскравим прикладом використання цифрових технологій для сприяння національній консолідації в умовах постконфліктного періоду. Кампанія за мирний процес з Революційними збройними силами Колумбії (FARC), в рамках мирної угоди, активно використовувала соціальні медіа для підвищення обізнаності та залучення громадян до обговорення важливих соціальних питань, таких як реінтеграція колишніх бійців в суспільство. Цифрові кампанії дозволили створити платформу для обміну думками між різними групами населення, що сприяло зменшенню стереотипів і допомогло подолати соціальні розбіжності, пов'язані з конфліктом. Сучасні цифрові інструменти були важливими для досягнення мирної угоди і зміцнення політичної стабільності в країні [10].

Організація Об'єднаних Націй (ООН) активно використовує цифрові технології для підтримки миротворчих ініціатив і просування політичної стабільності в різних країнах. Зокрема, ООН ініціює проекти електронного врядування та онлайн-освіти, що сприяє розвитку демократії в країнах, що переживають політичні кризи. Так, у багатьох країнах Африки та Азії ООН допомагає створювати цифрові платформи для комунікації урядів із громадянами, забезпечуючи більшу прозорість та підзвітність. Наприклад, ООН через свою програму UNDP (Програма розвитку ООН) реалізує ініціативи з використання технологій для вдосконалення виборчих процесів у країнах, що переживають конфлікти. Ці технології включають системи електронного голосування, інструменти для моніторингу виборів та платформи для прозорої комунікації між урядом і громадськістю, що сприяє інтеграції та національній єдності [15].

ЄС активно підтримує використання цифрових політичних технологій для сприяння стабільності та консолідації в країнах-учасниках. В особливості, в контексті інтеграції нових держав-членів, ЄС використовує цифрові платформи для зміцнення демократичних інститутів та забезпечення політичної стабільності. Одна з таких ініціатив – програма «Digital Single Market» Європейського Союзу, що має на меті інтеграцію цифрових технологій у всі аспекти економічного та політичного життя. Цей проект передбачає розвиток інфраструктури для електронного врядування та зміцнення прав людини в країнах Східної Європи, де цифрові технології допомагають залучати громадян до політичних процесів, підтримувати демократичні практики та сприяти стабільності. ЄС також активно фінансує проекти, які використовують цифрові інструменти для підвищення рівня інклюзивності, зокрема через створення платформ для участі в політичних дебатах та просування культурної ідентичності в різних регіонах Європи [12].

Цифрові політичні технології стали важливими інструментами національної консолідації в багатьох країнах, де вони сприяли не тільки демократії та стабільності, але й допомогли зміцнити соціальні зв'язки серед різних груп населення. Інтеграція цифрових платформ у політичні процеси є важливим кроком до забезпечення більшої відкритості, підзвітності та інклюзивності в суспільстві, що допомагає подолати соціальні розбіжності і сприяє національній єдності. Цифрові політичні технології не тільки змінили політичні процеси в багатьох країнах, але й продовжують трансформувати їх. У майбутньому ці технології можуть стати ще потужнішими інструментами для досягнення національної єдності, зменшення соціальних розбіжностей і підвищення демократичної участі. Однак, із розвитком технологій з'являються нові виклики, зокрема етичні та правові питання, що потребують уважного розгляду та регулювання [6].

Штучний інтелект має величезний потенціал для трансформації політичних процесів. У майбутньому ШІ може стати важливим інструментом для аналізу політичних настроїв, прогнозування виборчих результатів та навіть для допомоги в розробці політичних програм. Наприклад, технології машинного навчання можуть аналізувати величезні обсяги даних, отриманих з соціальних мереж та інших онлайн-ресурсів, для виявлення тенденцій і розуміння громадської думки. ШІ може допомогти забезпечити більш персоналізовані політичні комунікації, адаптуючи зміст повідомлень залежно від конкретної аудиторії [8, с. 20]. Це може покращити рівень взаємодії між громадянами та політичними лідерами, а також спростити процеси прийняття рішень, орієнтуючи їх на фактичні потреби та інтереси людей. Водночас виникає питання етики використання ШІ. Однією з найбільш перспективних технологій для зміцнення довіри до політичних процесів є блокчейн. Це технологія, яка дозволяє забезпечити абсолютну прозорість та незмінність даних. У політичному контексті блокчейн може бути використаний для створення системи електронного голосування, що дозволить забезпечити високий рівень безпеки та прозорості виборчих процесів. Блокчейн може також забезпечити прозорість фінансування політичних кампаній, запобігаючи корупції та несанкціонованому впливу на виборчі процеси. Крім того, децентралізовані платформи на основі блокчейну можуть використовуватися для залучення громадян до прийняття рішень, надаючи можливість кожному висловити свою думку в реальному часі і мати змогу перевірити,

як використовується їхній голос чи внесок у політичні процеси. Проте є й обмеження. Не всі країни мають необхідну інфраструктуру для ефективного використання блокчейну, і ще потрібно вирішити питання з технічною доступністю, навчанням громадян, а також можливими загрозами з боку кібератак. Віртуальна та доповнена реальність може стати інструментом для створення нових форм політичних дебатів і зустрічей. Наприклад, за допомогою VR можна створювати віртуальні простори для обговорення політичних питань, де громадяни з різних регіонів можуть «зустрічатися» і взаємодіяти у віртуальних аудиторіях. Це допоможе зменшити бар'єри між регіонами та соціальними групами, сприяючи більшій політичній інтеграції та залученню [4].

З огляду на зростання впливу цифрових технологій на політику, необхідно ввести чіткі правила та етичні норми для їх використання. Важливо забезпечити прозорість у фінансуванні цифрових кампаній, а також розробити механізми боротьби з маніпуляцією та кіберзагрозами. Регулювання цифрових платформ має включати:

1. Запровадження чітких стандартів для захисту особистих даних виборців.

2. Заборону на маніпулювання виборцями через персоналізовану політичну рекламу без їхнього дозволу.

3. Встановлення норм для регулювання алгоритмів, які визначають контент у соціальних мережах, щоб уникнути негативного впливу на громадську думку [14].

Майбутнє цифрових політичних технологій є обіцяючим, але воно також несе серйозні виклики, зокрема у питаннях етики та правового регулювання. У разі належного контролю та відповідального використання ці технології можуть стати потужними інструментами для посилення демократії, зміцнення національної єдності та забезпечення прозорості в політичних процесах. Однак для цього потрібно розробити ефективні нормативні механізми та стратегії захисту громадян від можливих зловживань і маніпуляцій. Як бачимо, цифрові політичні технології мають значний вплив на процеси національної консолідації, як в позитивному, так і в негативному аспектах. Вони можуть сприяти єдності, зміцнюючи соціальні зв'язки, залучаючи різні групи громадян до політичних процесів і забезпечуючи доступ до інформації. Платформи соціальних медіа, електронне врядування, цифрове голосування та інші технології сприяють більш відкритим, інклюзивним та доступним політичним процесам. Ці технології дозволяють громадянам активно брати участь у формуванні політики, що в свою чергу зміцнює демократичні процеси та створює умови для національної єдності. Проте цифрові технології можуть також мати зворотний ефект, посилюючи соціальну поляризацію, якщо вони використовуються неправильно або зловмисно. Алгоритми соціальних мереж, які сприяють створенню інформаційних бульбашок, можуть загострювати існуючі розбіжності між політичними та соціальними групами. Крім того, маніпуляція даними та поширення дезінформації через цифрові платформи можуть розколоти суспільство, створюючи конфлікти та недовіру до політичних інститутів.

Висновки. Роль цифрових політичних технологій у національній консолідації залежить від того, як ці технології використовуються – для сприяння відкритості, рівності та інклюзивності або для маніпулювання громадською думкою та посилення розколів у суспільстві. Зважаючи на швидкий розвиток цифрових політичних технологій та їхній вплив на політичну консолідацію, існує кілька важливих напрямків для майбутніх наукових досліджень і практичного застосування технологій у політичному контексті:

1. Необхідно поглиблене дослідження етичних аспектів застосування цифрових технологій у політиці, зокрема в питаннях конфіденційності даних, маніпулювання інформацією та етичних норм використання штучного інтелекту в політичних процесах. Це дозволить створити чіткі рекомендації для законодавчого регулювання в цій сфері. Аналіз впливу алгоритмів на політичну поляризацію: Важливим є дослідження впливу алгоритмів соціальних мереж на політичну поляризацію та створення інформаційних бульбашок. Це дослідження допоможе зрозуміти, як технології можуть або повинні бути регульовані, щоб мінімізувати їх негативний вплив на суспільство та політичний процес.

2. Оскільки цифрові технології надають нові можливості для інтеграції громадян у політичні процеси, важливо вивчити можливості та обмеження електронного голосування, а також роль цифрових платформ у підвищенні прозорості урядів. Подальше дослідження цього напрямку сприятиме удосконаленню виборчих процесів і підвищенню довіри до політичних інститутів.

3. Вивчення практик інших країн, таких як Ірландія, Швеція, Колумбія та інші, може дати цінний досвід для розробки стратегій національної консолідації через цифрові технології. Це дозволить адаптувати їхні успішні практики до специфічних умов кожної країни, враховуючи її політичні та соціальні особливості.

4. Потрібно дослідити, як міжнародні організації, такі як ООН та ЄС, можуть сприяти розвитку цифрових політичних технологій в рамках своїх програм з демократизації та стабільності, а також як їхнє регулювання може допомогти забезпечити безпеку та ефективність використання цих технологій у національних політичних процесах.

Крім теоретичних досліджень, важливо також визначити практичні кроки для використання цифрових технологій у процесах національної консолідації. Це включає розробку рекомендацій для національних урядів щодо використання технологій для поліпшення взаємодії з громадянами, забезпечення прозорості виборів, боротьби з маніпуляцією та дезінформацією, а також надання рівних можливостей усім соціальним групам брати участь у політичних процесах. Цифрові політичні технології мають величезний потенціал для сприяння національній консолідації, але вони також несуть у собі ризики, які можуть призвести до поляризації та маніпуляцій. Для забезпечення їх позитивного впливу на політичні процеси необхідно розробити ефективні стратегії регулювання та етичні стандарти, а також активно проводити дослідження, що стосуються їх впливу на суспільство. Тільки при відповідальному використанні цих технологій можна досягти реальної політичної єдності та стабільності в умовах сучасних викликів.

Література

1. Андросович К. Соціальний розвиток особистості у суспільстві інформаційних технологій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* 2023. № 1(60) 2023. С. 111–122.

2. Базик Р. Роль соціальних медіа як інструменту поширення пропаганди та їх вплив на політичну активність суспільства. *Науковий журнал «Політикус»*. 2024. Вип. 4. С. 16–22

3. Воронкова В., Кивлюк О., Андрюкайтене Р. Еволюція від активного відповідального громадянства до цифрового в контексті критичного мислення: досвід країн ЄС. *Humanities studies*. Zaporizhzhia : Zaporizhzhia National University. 2023. Vol. 91. No 14. P. 23–27.

4. Гасяк І. ChatGPT, Deep Text, розумний пошук – це та багато іншого, що вже потрібно знати про штучний інтелект. Na chasi. URL: https://nachasi.com/tech/2023/02/28/chatgpt-deep-textrozumnyj-poshuk-tse-tabagato-inshogo-shho-vzhepotribno-znaty-pro-shtuchnyj-in

5. Дмитрієв В. Комунікативний вимір формування політичної ідентичності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 33. С. 94–96.

6. Корнага О. Вплив цифрової трансформації на механізми державного управління регіональним розвитком. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences*. 2024. Т. 326, № 1. С. 189–190.

7. Лазарович М. В., Гончарук-Чолач Т. В., Джугла Н. В. Цифрова революція в політиці та її вплив на постінформаційне суспільство. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. № 52. С. 58–71.

8. Лазарович М. В., Гончарук-Чолач Т. В., Докаш О. Ю. Штучний інтелект в політичних маніпуляціях та трансформація виборчої культури. *Науковий журнал «Політикус»*. 2025. Вип. 1. С. 16–22.

9. Скороход О. П. Світовий досвід впровадження та використання цифрових технологій у виборчому процесі. *Політичне життя*. 2024. № 2. С. 24–37.

10. Alodat A. M. Social media platforms and political participation: a study of jordanian youth engagement. MDPI. URL: https://www.mdpi.com/2076-0760/12/7/402

11. Alvarez R. M., Hall T. E., Trechsel A. H. Internet Voting in Comparative Perspective: The Case of Estonia. PS: Political Science & Politics. 2019. Vol. 42, no. 03. P. 497–505. https://doi.org/10.1017/s1049096509090787

12. Belga D. Elektronisch stemmen is 100 procent beveiligd. https://www.metrotime.be/. URL: https://www.metrotime.be/nl/nieuws/elektronisch-stemmen-100-procent-beveiligd

13. Chen B. The Future of Social Media Is a Lot Less Social. The New York Times. URL: https://www.nytimes.com/2023/04/19/technology/ personaltech/ tiktok-twitter-facebook-social.html

14. Demoshenko G. The impact of digital transformation on municipal governance. *Public administration aspects*. 2022. Т. 10, № 1. С. 36–38.

15. The Role of Alternative Social Media in the News and Information Environment. *Pew Research Center*. URL: https://www.pewresearch.org/ journalism/2022/10/06/the-role-of-alternative-socialmedia-in-the-news-and-information-environme

16. Turnbull-Dugarte S. J., Devine D. Support for digitising the ballot box: A systematic review of i-voting pilots and a conjoint experiment. *Electoral Studies*. 2023. Vol. 86. P. 102679. https://doi.org/10.1016/j.electstud.2023.102679

Анотація

Гончарук-Чолач Т. В., Лазарович М. В., Докаш О. Ю., Гурик М. І. **Цифрові фронти: політичні технології та їх роль у сучасній національній консолідації.** – Стаття.

Дане дослідження є надзвичайно актуальним в умовах глобалізаційних змін і розвитку новітніх технологій, що активно впливають на політичні процеси. Цифрові технології, зокрема соціальні медіа, онлайн-платформи та великі дані, стали важливими інструментами в руках держав і політичних акторів, що дозволяють формувати громадську думку, мобілізувати населення та підтримувати національну єдність. У цьому контексті стаття зосереджується на тому, як цифрові інструменти використовуються для підвищення політичної стабільності та створення позитивного іміджу країни на міжнародній арені, а також для зміцнення внутрішньої соціальної згуртованості. Однак, поряд з перевагами, цифрові технології мають і певні ризики, такі як маніпуляція громадською думкою через дезінформацію та пропаганду, що можуть призвести до політичних розколів та соціальних напружень. Особливо це стало помітним у країнах, які зазнають впливу гібридних війн, де цифрові технології активно використовуються для послаблення національної єдності та підриву стабільності. У таких умовах важливо розуміти, як балансувати між використанням технологій для зміцнення національної консолідації та забезпеченням їх етичного і правового регулювання, щоб уникнути зловживань і маніпуляцій. У дослідженні також порушується питання про роль цифрових технологій у виборчих кампаніях, де використання

великих даних і таргетованої реклами дозволяє політичним силам більш точно досягати виборців. Також особлива увага приділяється впливу цифрових технологій на формування національної ідентичності, що в умовах сучасних викликів є важливим аспектом політичної консолідації. Крім того, в контексті розвитку цифрових технологій зростає необхідність у розробці стратегій боротьби з інформаційними війнами і дезінформацією, що може стати серйозною загрозою для національної безпеки та політичної стабільності. Такі стратегії мають включати не лише технічні рішення, але й культурно-політичні механізми, які б сприяли зміцненню довіри громадян до цифрових платформ та забезпечували б захист від маніпуляцій.

Ключові слова: цифрові фронти, політичні технології, національна консолідація, мікротаргетинг, політичні кампанії, політичні процеси, віртуальні платформи.

Summary

Goncharuk-Cholach T. V., Lazarovych M. V., Dokash O. Yu., Huryk M. I. **Digital fronts: political technologies and their role in modern national consolidation.** – Article.

This research is extremely relevant in the context of globalization changes and the development of new technologies that actively influence political processes. Digital technologies, particularly social media, online platforms, and big data, have become essential tools in the hands of states and political actors, allowing them to shape public opinion, mobilize populations, and maintain national unity. In this context, the article focuses on how digital tools are used to enhance political stability, create a positive image of the country on the international stage, and strengthen internal social cohesion. However, alongside the advantages, digital technologies also present certain risks, such as manipulating public opinion through disinformation and propaganda, which can lead to political divides and social tensions. This has become especially evident in countries experiencing the effects of hybrid wars, where digital technologies are actively used to weaken national unity and destabilize the country. In such conditions, it is essential to understand how to balance the use of technologies for strengthening national consolidation with ensuring their ethical and legal regulation to prevent abuse and manipulation. The study also addresses the role of digital technologies in election campaigns, where the use of big data and targeted advertising allows political forces to more accurately reach voters. Special attention is also given to the impact of digital technologies on the formation of national identity, which, in the context of modern challenges, is an important aspect of political consolidation. Furthermore, as digital technologies continue to develop, there is an increasing need for strategies to combat information warfare and disinformation, which could pose a serious threat to national security and political stability. These strategies should include not only technical solutions but also cultural and political mechanisms that foster trust in digital platforms and ensure protection from manipulation.

Key words: digital fronts, political technologies, national consolidation, microtargeting, political campaigns, political processes, virtual platforms.

УДК 327.8
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.34

Д. О. Григор'єв
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0008-6471-0497
аспірант
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕФОРМУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ЩОДО ПИТАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Роль важливості законів та звичаїв війни у сучасному світі важко переоцінити, враховуючи різноманіть векторів розвитку політичних систем держав світу, зростання політичної, ідеологічної напруги між державами, що нерідко переростають у відкриті збройні протистояння та масові людські жертви. Початкова ідея розробки законів та звичаїв війни полягала у закріпленні сучасного компоненту міжнародного права, який регулюватиме умови оголошення початку війни та поведінки воюючих сторін. Роль міжнародного гуманітарного права полягала у закріплені для всіх суб'єктів міжнародних правовідносин сукупності міжнародно-правових принципів та норм, які б регулювали питання захисту жертв війни, а також обмежували методи і засоби ведення війни, щоб не допустити зростання кількості жертв. Питання розробки законів та звичаїв війни бере свої витоки ще з середньовіччя, однак дане питання гостро не стояло на порядку денному, допоки людство не зіштовхнулося з передумовами та наслідками Першої світової війни, а згодом Другої світової війни.

Враховуючи сучасну геополітичну ситуацію та поширення міжнародних військових конфліктів по всьому світі, коли світ стоїть на порозі вже Третьої світової війни, очевидною постала проблематика відсутності дієвих інструментів врегулювання даних конфліктів та необхідності трансформації міжнародно-правових інституцій, що регулюють питання збереження життів людей під час ведення війни. Очевидною зазначена проблема постала для нашої держави ще у 2014 році, у зв'язку з російською військовою агресією та недотриманням агресором законів та звичаїв війни. Повномасштабне вторгнення російської федерації до України 24 лютого 2022 року остаточно підтвердила факт відсутності дієвості сучасних інструментів гуманітарного права, а також механізмів притягнення до відповідальності воєнних злочинців за порушення законів та звичаїв війни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Незважаючи на вагому проблематику реалізації механізму захисту прав та свобод військовополонених дане питання наразі є маловивченим. Питання потребує міждисциплінарного вивчення, оскільки для вирішення даної проблематики необхідна комплексна взаємодія правової, політичної, так й інших сфер. Дана проблематика була предметом дослідження Жаровської І.М., Тараненко М.М., Бантишев О.Ф., Батиргареєва В.С., Мицька О.І. та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Міжнародною спільнотою неодноразово зафіксовані порушення норм гуманітарного права та вчинення воєнних злочинів російською федерацією. В тому числі російською федерацією неодноразово вчиняються воєнні злочини, що стосуються жорстокого поводження з військовополоненими. Відповідно до даних Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, станом на 2024 рік офіційно зафіксовано 109 випадків страти українських полонених російськими військовослужбовцями, що вдвічі більше, ніж за попередні два роки [1].

Важливо зазначити, що зазначені дані доступні для міжнародної спільноти станом на зараз, інші ж випадки залишаються досі невідомими, оскільки російською федерацією також не виконуються й зобов'язання щодо надання інформації про взяття в полон, про стан здоров'я військовополонених та їх місцезнаходження, що також є порушенням норм міжнародного гуманітарного права. Наразі недієвість, а місцями й повна неактуальність норм міжнародного гуманітарного права призводить до порушення прав військовополонених, неможливості захисту їх життя та здоров'я, а також неможливість притягнення до кримінальної відповідальності винних у скоєнні злочинів проти військовополонених.

Формулювання цілей статті. Основною метою даної статті є дослідження актуальних політико-правових механізмів захисту прав військовополонених, дослідження актуальної проблематики дієвості даних механізмів, а саме дослідження дієвості норм міжнародного гуманітарного права

© Д. О. Григор'єв, 2025

щодо захисту прав військовополонених у контексті повномасштабного вторгнення російської федерації до України та розробки політико-правових механізмів які б могли вплинути на захист військовополонених у майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ухвалення Женевських конвенцій про захист жертв війни відбулося 12 серпня 1949-го року в Женеві (Швейцарія) на Дипломатичній конференції за участі представників понад 60 держав світу. Станом на сьогодні Женевські конвенції від 12 серпня 1949 р. ратифіковані 190 державами, а самі Конвенції з Додатковими протоколами до них є фундаментом міжнародного гуманітарного права. Женевські конвенції про захист жертв війни включає чотири основні міжнародні договори:

– Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях [2].

– Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що постраждали в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі [3].

– Конвенція про поводження з військовополоненими [4].

– Конвенція про захист цивільного населення під час війни [5].

У даному випадку, враховуючи основну мету та цілі даної статті, звертаємо увагу, що відповідно до Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (далі – Конвенція), а саме частини другої Конвенції, затверджені загальні положення про захист військовополонених [4].

Також, відповідно до чинного національного законодавства, а саме Розділу XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» передбачена кримінальна відповідальність за воєнні злочини: за жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, відповідно до статті 438 Кримінального кодексу України передбачена кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від восьми до дванадцяти років, за кваліфікуючої ознаки: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, якщо вони спричинили загибель людини, передбачена кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі [6].

Станом на червень 2024 року офісом Генерального прокурора України повідомлено, що потерпілими від тортур і нелюдського поводження вже визнано понад 3 800 цивільних і понад 2 200 військовополонених, що вчергове доводить порушення російською федерацією статті 13 Конвенції [7].

Відповідно до статті 13 Конвенції, з військовополоненими необхідно завжди поводитися гуманно. Будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку держави, що тримає в полоні, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого, що перебуває під її охороною, забороняються та будуть розглядатись як серйозне порушення цієї Конвенції [4].

Важливо зауважити, що тортури з метою отримання показань є також порушенням міжнародного гуманітарного права. Відповідно до статті 17 Конвенції, будь-які фізичні чи моральні тортури та будь-яка інша форма примусу не можуть застосовуватися до військовополонених для одержання від них будь-яких відомостей. Військовополоненим, які відмовляються відповідати, не можна погрожувати, не можна їх ображати, переслідувати або вдаватися до обмежень їхніх прав [4].

Звертаємо увагу, що відповідно до абзацу 1 ст. 12 Конвенції, військовополонені перебувають у руках ворожої держави, а не окремих осіб чи військових частин, які взяли їх у полон. Незалежно від відповідальності, яку можуть нести окремі особи, держава, що тримає в полоні, відповідає за поводження з військовополоненими. Враховуючи зростання масових страх військовополонених з боку російських військових, вбачається загальна тенденція російської федерації до підтримки таких дій на державному рівні, а діючих механізмів притягнення до відповідальності "de facto" наразі не має, що унеможливлює притягнення російської федерації до відповідальності на підставі чинних норм міжнародного гуманітарного права.

Враховуючи вищевикладене, важливо зауважити, що для забезпечення прав українських військовополонених необхідно залучати міжнародно політико-правові механізми, які з забезпечили захист здоров'я та життів українських військовослужбовців, що знаходяться у полоні російської федерації.

Одним з політико-правових механізмів захисту прав військовополонених є залучення держави-покровительки. Відповідно до статті 8 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року, передбачений механізм залучення держави-покровительки, або декількох таких держав, з метою охорони інтересів сторін конфлікту [4].

Відповідно до абзацу 2 статті 11 Конвенції, сторони конфлікту, у разі офіційного погодження держави-покровительки, зобов'язані виконувати її пропозиції, зроблені з метою врегулювання суперечностей. Зокрема, відповідно до положень статті 11 Конвенції, кожна з держав-покровительок може на прохання однієї зі сторін чи з власної ініціативи запропонувати

сторонам конфлікту провести зустріч їхніх представників, зокрема представників органів влади, відповідальних за військовополонених, можливо на нейтральній, належним чином вибраній території [4].

Однак дієва реалізація даного механізму на практиці станом на зараз малоймовірна. За інформацією Офісу Генерального прокурора України станом на грудень 2024 року 2 836 повернутих з полону українських військових визнали потерпілими за фактами катувань у російському полоні, значна кількість потерпілих серед військовополонених свідчить про скоординовану державну політику російської федерації, що свідчать про погодження вчинення злочинів проти людяності на державному рівні, тому враховуючи, що держава-покровителька має право відвідувати військовополонених, мати доступ до медичних записів щодо військовополонених, отримувати інформацію та клопотання від військовополонених щодо умов полону, у яких вони перебувають тощо, погодження нейтральної держави з демократичними цінностями зі сторони російської федерації у ролі держави-покровительки наразі неможливе. Для дієвого застосування механізму залучення держави-покровительки, або декількох таких держав одночасно, необхідно змінити процедуру погодження, щоб дана норма міжнародного гуманітарного права мала більш імперативний характер.

Ще одним з підтверджень порушень міжнародного кримінального права та міжнародного гуманітарного права є вчинення російською федерацією теракту в Оленівці 29 липня 2022 року, внаслідок якого загинуло понад 50 українських військовослужбовців та понад 130 військовополонених зазнали поранень різної важкості, точні відомості щодо кількості загиблих та поранених унаслідок спланованого російською федерацією теракту досі невідома.

Відповідно до статті 19 Конвенції, військовополонених після захоплення їх у полон евакуюють якомога скоріше до таборів, розміщених у зоні, що знаходиться на достатній відстані від зони бойових дій, для того щоб вони перебували в безпеці. Важливо зазначити, що представниками російської федерації навмисно за день до вчинення обстрілу було переведено близько 200 українських військовополонених до Волноваської виправної колонії яка зазнала обстрілу російськими військовими наступного ж дня, що підтверджує заплановане російською федерацією масове вбивство військовополонених [4].

Враховуючи вищевикладену інформацію, важливо зауважити, що у своїй діяльності російською федерацією неодноразово застосовуються терористичні методи з метою залякування, маніпуляції та досягнення політичних, військових цілей. Міжнародною спільнотою неодноразово, на початку повномасштабного вторгнення російської федерації до України, започатковувалися спроби визнати російську федерацією державою-спонсором тероризму, однак реалізувати у повному обсязі даний механізм не вдалося, враховуючи відсутність спільної точки зору серед міжнародних партнерів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Враховуючи, застосування міжнародного захисту військовополонених, однозначно постає питання трансформації політико-правових механізмів щодо захисту військовополонених, що в цілому пов'язані з повною трансформацією міжнародно-кримінальних та міжнародно-гуманітарних механізмів. Для забезпечення дотримання прав та свобод військовополонених необхідна:

– трансформація міжнародно-гуманітарних норм порядку погодження держав-покровительок, трансформувавши механізми залучення держав для сторін конфлікту з диспозитивного на імперативний характер.

– внесення змін (трансформація) норм національного законодавства, а саме конкретизація норм кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

– внесення змін (трансформація) норм національного законодавства, а саме конкретизація норм кримінальних правопорушень проти громадської безпеки.

Важливо зауважити, що вищевикладені норми потребують трансформування, оскільки російською федерацією неодноразово використовуються терористичні методи з метою досягнення військово-політичних цілей, що має передбачати відповідальність відповідно до норм національного законодавства.

– окрім внесення змін до національного законодавства, трансформації потребують норми міжнародного права, а саме: норми міжнародного гуманітарного та норми міжнародного кримінального права.

Для забезпечення дієвих інструментів захисту військовополонених потрібна політична воля у світі. З метою досягнення результативності даних змін, норми міжнародного гуманітарного права повинні передбачати інструменти захисту прав військовополонених, які матимуть реальне застосування на практиці для захисту життя та здоров'я військовополонених.

Враховуючи ризики не допуску нейтральних представників, а також представників України до військовополонених з метою забезпечення їх захисту та перевірки стану їх утримання в полоні, рекомендуємо запровадження сталих механізмів жорсткої санкційної політики, як одного

з інструментів для дотримання міжнародних норм гуманітарного права, які б унеможливлювали ведення супротивником ведення військових дій в цілому, у зв'язку з різким зниженням економічного потенціалу в середині держави агресора і не можливості подальшого забезпечення військово-промислового комплексу. Санкційна політика, у даному випадку має стосуватися не лише держави-агресора, а й її економічних партнерів, які продовжуватимуть співробітництво з підсанкційною державою та сприятимуть уникненню санкцій.

Враховуючи вищевикладені пропозиції, також необхідне внесення змін до міжнародного кримінального права, для забезпечення фактичного притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів військово-політичного керівництва країни агресора.

Сукупність вищевикладених пропозицій не матиме сенсу без механізмів їх реалізації на практиці. Захист військовополонених, окрім вищевикладених механізмів, потребує необхідної політичної волі міжнародної спільноти на розслідування вже вчинених воєнних злочинів російською федерацією та притягнення винних до відповідальності. Застосування даних механізмів, а також розробка ідентичних зазначеним механізмів сприятиме захисту прав військовополонених, а також зменшенню інтенсивності ведення бойових дій в цілому.

Література

1. Ukrinform. За рік вдалося офіційно підтвердити, що росіяни розстріляли 109 українських полонених – Лубінець. Укрінформ – актуальні новини України та світу. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3936544-za-rik-vdalosa-oficijno-pidtverditi-so-rosiani-rozstrilali-109-ukrainskih-polonenih-lubinec.html (дата звернення: 06.04.2025).

2. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 8 лют. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 06.04.2025).

3. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 8 лют. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 06.04.2025).

4. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 06.04.2025).

5. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 06.04.2025).

6. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-14. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 06.04.2025).

7. Офіс Генерального прокурора зафіксував тисячі випадків катування російськими військовими цивільних та військовополонених українців. Головна – Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/ofis-generalnogo-prokurora-zafiksuvav-tisyaci-vipadkiv-katuvannya-rosiiskimi-viiskovimi-civilnix-ta-viiskovopolonenix-ukrayinciv (дата звернення: 06.04.2025).

Анотація

Григор'єв Д. О. **Політико-правові механізми реформування норм міжнародного гуманітарного права щодо питання поводження з військовополоненими.** – Стаття.

Встановлені засади поводження з військовополоненими, а також порядок притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів проти військовополонених регулюється міжнародним та національним законодавством, а саме гуманітарним правом (Женевські конвенції), міжнародним кримінальним правом (Римський статут Міжнародного кримінального суду) та нормами національного законодавства (Стаття 438 Кримінального кодексу України). Основна проблематика їх дієвості на даний час полягає у невідповідності чинних норм реальним викликам сьогодення, оскільки сучасні норми на практиці не сприяють захисту життя та здоров'я військовополонених, а також не сприяють фактичному притягненню до міжнародної кримінальної відповідальності за вчинення воєнних злочинів військово-політичного керівництва російської федерації за фактами масових катувань українських військовополонених у російському полоні, які вказують про скоординовану державну політику російської федерації та погодження вчинення злочинів проти людяності на державному рівні.

У даній науковій статті проаналізовано проблеми сучасних міжнародних та національних політико-правових інструментів та механізмів захисту прав та свобод військовополонених, що пов'язані з порушенням російською федерацією норм міжнародного гуманітарного права по відношенню до українських військовополонених, а також проблематику неможливості притягнення до відповідальності винних у скоєнні даних злочинів, у зв'язку з відсутністю сучасних дієвих механізмів. За результатами дослідження надано пропозиції щодо можливих нововведень до норм міжнародного та національного права та оновлення політико-правових механізмів захисту прав та свобод військовополонених, а також зафіксовано важливість необхідності формування політичної волі з метою подальшої реалізації новостворених та оновлених зазначених механізмів на практиці.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, військовополонений, міжнародне кримінальне право, закони та звичаї війни, політико-правові механізми, Держава-покровителька.

Summary

Hryhoriev D. O. **Political and legal mechanisms of reforming the norms of international humanitarian law regarding the treatment of prisoners of war.** – Article.

The established principles of treatment of prisoners of war, as well as the procedure for bringing to justice for war crimes committed against prisoners of war, are regulated by international and national legislation, namely humanitarian law (Geneva Conventions), international criminal law (Rome Statute of the International Criminal Court) and national legislation (Article 438 of the Criminal Code of Ukraine). The main problem of their effectiveness at present is the inconsistency of the current norms with the real challenges of today, since modern norms in practice do not contribute to the protection of the life and health of prisoners of war, and do not contribute to the actual bringing to international criminal responsibility for the commission of war crimes of the military-political leadership of the Russian Federation for the facts of mass torture of Ukrainian prisoners of war in Russian captivity, which indicate a coordinated state policy of the Russian Federation and the approval of the commission of crimes against humanity at the state level.

This scientific article analyzes the problems of modern international and national political and legal instruments and mechanisms for the protection of the rights and freedoms of prisoners of war, which are related to the violation by the Russian Federation of the norms of international humanitarian law in relation to Ukrainian prisoners of war, as well as the problems the impossibility of prosecuting the perpetrators of these crimes due to the lack of modern effective mechanisms. Based on the results of the study, proposals were made regarding possible innovations to the norms of international and national law and the renewal of political and legal mechanisms for the protection of the rights and freedoms of prisoners of war, as well as the importance of the need to form political will in order to further implement the newly created and updated mechanisms in practice.

Key words: international humanitarian law, prisoner of war, international criminal law, laws and customs of war, political and legal mechanisms, Patron-state.

УДК 32:327.32:355/359(470+571)(430)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.35

О. П. Деркач
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0006-1805-3604
ад'юнкт
Воєнної академії імені Євгенія Березняка

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГІБРИДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АГЕНТІВ ВПЛИВУ РФ У ФРН У ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Актуальність і постановка проблеми. Вивчення форм і методів гібридного впливу ревізіоністських країн є особливо актуальним в умовах масштабної зміни світового безпекового середовища. У цьому зв'язку дії рф у Федеративній Республіці Німеччина (ФРН) не лише відображають систематичну інформаційну та політичну експансію, а й показують, як еволюціонувала гібридна війна проти західної демократії. Серед багатьох інструментів, які є в розпорядженні Кремля, феномен агентів впливу – людей, організацій або неформальних груп, що діють всередині іноземної держави для просування цілей іноземного центру впливу – залишається основним.

Ще з радянських часів Німеччина, найбільша економіка Європейського Союзу, довгий час була в центрі уваги російської стратегії. Однак після 2014 року (анексія Криму) і особливо після повномасштабного вторгнення росії в Україну в 2022 році характер російської присутності в Німеччині набув ознак системної гібридної операції. Гібридний вплив реалізується за допомогою розгалуженої мережі – від кібератак на Бундестаг до фінансування проросійських протестів і створення паралельної медійної реальності для російськомовного населення.

Політологія, зі свого боку, розглядає такі процеси не лише через призму міжнародної безпеки, але й через призму «м'якої сили», інформаційної інфільтрації, політичного рекрутування та рефлексивного врядування. У першій частині основна увага зосереджена на очевидній методологічній специфікації цих ідей.

Виклад основного матеріалу. Ключові ідеї гібридного впливу в політичній науці перебувають на стадії концептуалізації. Через призму політичної науки однією з ключових цілей цієї статті є визначення та роз'яснення на матеріалі основних понять, зокрема: «гібридна війна», «агент впливу», «м'яка сила», «інформаційна операція», «політична інфільтрація». Від їх концептуалізації залежить розробка чіткого методологічного інструментарію дослідження.

Ф. Хоффман визначає гібридну війну як тактику, покликану заплутати противника і підштовхнути його до прийняття рішень, вигідних агресору, шляхом поєднання звичайної війни, кібероперацій, тероризму, злочинності та пропаганди. З політичної точки зору, ця стратегія демонструє поєднання жорсткої та м'якої сили в інструментальній конфігурації, в якій центральне місце посідає контроль над інформацією та суспільною свідомістю.

У сучасному розумінні «агент впливу» – це не завжди кадровий розвідник, а скоріше громадський діяч, який просуває цілі іноземного уряду під прикриттям професійної діяльності. В умовах гібридної війни агент впливу працює в політичній, інформаційній, академічній або культурній сфері. Така особа або організація може мати офіційний статус (наприклад, дипломата, медійної персони, експерта) або діяти через мережі впливу, включаючи проксі-організації, культурні фонди, псевдо-громадські проекти [2, с. 109–112].

За визначенням Джозефа Ная, м'яка сила – це здатність держави досягати бажаних результатів завдяки привабливості власної культури, політичних цінностей та зовнішньої політики, а не за допомогою примусу чи економічної сили [3, с. 5–9]. І навпаки, Росія часто перетворює «м'яку силу» на форми тиску та маніпуляції, особливо через наукову дипломатію, культурні ініціативи, грантову допомогу тощо.

Цілеспрямована робота в медіапросторі, спрямована на зміну сприйняття та поведінки цільової аудиторії, – це інформаційна операція. Це фейкові новини, інформаційні вкидання, ботнети, оманливі повідомлення та зрежисовані публічні виступи. Така діяльність в умовах гібридної війни Росії є не лише тактичною, але й стратегічною, оскільки є частиною довгострокового впливу на громадську думку [4, с. 67–70].

Політична інфільтрація – це таємне або публічне проникнення агентів або людей, лояльних до ворожої держави, в політичні структури держави-мішені з метою зміни політичного курсу або компрометації легітимності інститутів. Це може включати вербування депутатів, фінансування виборчих кампаній, підтримку проросійських партій тощо [5, p. 198–203].

Поняття було узагальнено та концептуалізовано у Таблиці 1.

© О. П. Деркач, 2025

Таблиця 1

Основні поняття дослідження та джерела їх визначення

№	Поняття	Визначення (скорочено)
1	Гібридна війна	Поєднання воєнних, інформаційних, кібер – та економічних засобів впливу
2	Агент впливу	Особа або структура, що просуває інтереси іноземної держави у публічному просторі
3	М'яка сила	Непримусове досягнення цілей через привабливість культури, ідеології, політики
4	Інформаційна операція	Комплексна маніпуляція інформацією з метою формування потрібної поведінки у цільової аудиторії
5	Політична інфільтрація	Проникнення в політичні інститути для зміни курсу або делегітимації політичної системи

Джерело: складено за [1, с. 11–12], [2, с. 109–112], [3, с. 5–9], [4, с. 67–70], [5, с. 198–203].

Аналіз наукової літератури з теми гібридної діяльності та агентів впливу рф у ФРН

Вивчення гібридного впливу Російської Федерації на Федеративну Республіку Німеччина вимагає ретельного дослідження сучасної наукової та аналітичної літератури, що стосується як теоретичних аспектів гібридної війни, так і практичних прикладів. Особливу увагу слід звернути на праці західних дослідників, аналітичні звіти, розслідування ЗМІ та звіти німецьких органів національної безпеки.

Найбільш методичну оцінку гібридних загроз з боку Російської Федерації в Німеччині пропонує Федеральне відомство з охорони конституції (BfV). У щорічних звітах BfV за 2021–2023 роки послідовно фіксуються ознаки дезінформаційних кампаній, кібератак, розвідувальних операцій під дипломатичним прикриттям та посилення впливу проросійських ЗМІ на російськомовне населення Німеччини [6, с. 54–58].

Аналітична доповідь Informationslage: Russische Einflussnahme in Deutschland (2022), в якому дослідники ZOiS задокументували понад 120 інформаційних кампаній, пов'язаних з Росією, у німецькому медіапросторі у 2020–2022 роках. Основними наративами були дискредитація західних інституцій, виправдання російської агресії та розпалювання конфлікту між німцями та мігрантами [7, с. 73–81].

Дослідження, опубліковані в журналах Osteuropa, Internationale Politik, Zeitschrift für Außen – und Sicherheitspolitik, є важливими в німецькомовній політологічній літературі, оскільки вони стосуються російської дезінформації, гібридного конфлікту, «м'якої сили» тощо. У статті К. Кюнке в журналі Sicherheit und Frieden, наприклад, зазначається, що діяльність Росії в інформаційній сфері є частиною довгострокового плану з підриву європейських демократій, включаючи Німеччину [8, с. 102–108].

У працях західних дослідників, присвячених російським агентам впливу в Німеччині, це питання розглядається в рамках більш загального поняття активних заходів, які є частиною радянської та пострадянської зовнішньої політики. Монографія С. Джонса «Російські активні заходи: Політична війна в 21 столітті» зазначає, що Росія використовує широкий спектр нелінійних інструментів, від фінансування радикальних груп до координації вуличних протестів, інформаційних атак та купівлі ЗМІ [9, с. 212–225].

У звіті аналітичного центру RAND за 2020 рік «Глобальні кампанії впливу Росії» підкреслюється, що з 2015 по 2019 рік у Німеччині було виявлено щонайменше 14 інцидентів, пов'язаних з російським втручанням у вибори, кібербезпеку, медіа-політику та громадські рухи. Особлива увага приділяється фінансуванню проросійських груп, таких як Friedensfreunde Russland, RUS Kulturforum та інших структур у Берліні, Лейпцигу та Кельні [10, с. 34–38].

Серед українських науковців значний внесок у концептуалізацію гібридної війни зробили В. Горбулін, М. Обушний, Р. Шеремета та С. Дорогунцов. Зокрема, у збірнику Національного інституту стратегічних досліджень «Гібридна війна Росії» стверджується, що Німеччина є «головною ціллю Кремля в ЄС» і що діяльність Росії спрямована на «руйнування трансатлантичної єдності» за допомогою поєднання енергетичного, інформаційного, культурного та політичного впливу [11, с. 58–65].

У книзі Обушного підкреслюється, що агент впливу може діяти як публічно, так і таємно, наприклад, через програми наукового обміну, стипендії та спільні проекти в німецьких університетах [12, с. 134–140].

Характеристика джерельної бази дослідження

Комплексне дослідження гібридної діяльності рф у ФРН базується на міждисциплінарному аналізі, що охоплює академічні, нормативні, розвідувально-аналітичні, журналістські й цифрові джерела. Вони умовно поділяються на п'ять груп:

– Наукові праці та монографії.

Це фахові дослідження з політології, міжнародної безпеки, інформаційної політики та гібридної війни. Вони пропонують методологічне підґрунтя для вивчення та концептуалізації ідей. Ключовими авторами є Д. Ней (ідея м'якої сили) [3, с. 5–9], Ф. Хоффман (гібридна війна) [1, с. 11–12], С. Джонс (активні заходи) [9, с. 212–225]. Аналітичні доповіді та звіти західних центрів;

Звіти RAND, CSIS, NATO StratCom, Carnegie Endowment, ZOiS тощо. Вони фіксують реальні кейси впливу, описують інфраструктуру та методи гібридного впливу, зокрема у Німеччині [7, с. 73–81], [10, с. 34–38];

– Офіційні документи уряду ФРН.

Річні звіти BfV, BND, звіти Бундестагу. Вони подають фактологічну інформацію про виявлену шпигунську та інформаційну активність з боку рф у Німеччині [6, с. 54–58];

– Журналістські розслідування та публікації у медіа.

Репортажі Der Spiegel, Die Zeit, Tagesschau, FAZ, ARD Monitor, Correctiv, а також українських ресурсів (Суспільне, Інститут масової інформації). Наприклад, розслідування Correctiv виявило фінансові канали підтримки прокремлівських груп в Німеччині, пов'язаних з партією AfD [13, с. 186–194];

– Моніторинг соцмереж та цифрових платформ.

Дані EUvsDisinfo, Digital Forensic Lab, ZDF Monitor. Аналізуються наративи в Telegram, YouTube, TikTok, Facebook та X (Twitter) — зокрема, виявлення координаційних мереж проросійських блогерів та медіа [14, с. 147–150].

Методологічні підходи та методи дослідження

Вивчення гібридної діяльності російських агентів впливу в Німеччині вимагає ретельного міждисциплінарного методологічного підходу, який би поєднував аналітику з емпірикою, кількісні методи з якісними, а політичну теорію з цифровими інструментами.

У політологічному дослідженні були використані такі ключові методологічні підходи:

Системний підхід: дозволяє розглядати гібридний вплив як частину функціонування російської зовнішньої політики, інтегрованої в політичну систему Німеччини через кілька підсистем: інформаційну, ідеологічну, партійну [15, с. 39–44].

Структурно-функціональний аналіз пропонує дослідження ролі агентів впливу як «елементів», що виконують деструктивні функції в німецькому політичному просторі. Наприклад, у місцевій політиці чи медіа, виступаючи «перекладачами» кремлівських меседжів [15, с. 45–47].

Для оцінки поведінки росії в Німеччині та інших європейських країнах використовується порівняльний метод, який дозволяє виявити загальні алгоритми – такі як використання проксі-організацій, бот-мереж, дезінформаційних наративів – і специфічні риси – такі як вплив через російськомовну діаспору в Німеччині [16, с. 91–98].

Case study – аналіз конкретних випадків (наприклад, кейс «Кібератака на Бундестаг», кейс «Аліна Ліпп» тощо) допомагає визначити механізми поширення впливу та роль окремих акторів [17, с. 103–106].

Контент-аналіз вивчає текстовий масив повідомлень у соціальних мережах, проросійських ЗМІ та висловлювань окремих агентів.

Висновки. У статті встановлюються, досліджуються та вперше узагальнюються теоретичні та методологічні засади вивчення гібридної діяльності російських агентів впливу в Німеччині, що створює наукове підґрунтя для більш глибокого вивчення політичних, інформаційних та наукових особливостей впливу.

Гібридну війну слід розглядати як тотальну стратегію, що поєднує військові, інформаційні, економічні, дипломатичні та культурні інструменти в єдиній кампанії впливу. Агенти впливу

Таблиця 2

Категорії джерел дослідження та їхнє застосування

№	Категорія джерел	Застосування в дослідженні
1	Наукові монографії	Концептуалізація понять, теорії гібридної війни, м'якої сили
2	Аналітичні звіти Think Tanks	Аналіз кейсів, структур гібридного впливу
3	Звіти спецслужб ФРН	Фіксація активності агентів впливу, шпигунських дій
4	Журналістські розслідування	Деталізація впливу на політичні процеси, ідентифікація мереж
5	Соцмережевий моніторинг	Виявлення інформаційних операцій, цифрових кампаній, координації ботів

Джерело: складено за [1, с. 11–12], [3, с. 5–9], [6, с. 54–58], [7, с. 73–81], [10, с. 34–38], [13, с. 186–194], [14, с. 147–150].

Таблиця 3

Методологічні підходи та методи, використані у дослідженні

№	Метод / підхід	Короткий опис і застосування
1	Системний	Гібридна діяльність як частина зовнішньої політики рф
2	Структурно-функціональний	Аналіз функцій агентів у політичній системі ФРН
3	Порівняльний	Зіставлення практик рф у ФРН та інших країнах
4	Кейс-стаді	Аналіз кейсів гібридного впливу (наприклад, вибори у ФРН)
5	Контент-аналіз	Вивчення текстів проросійських наративів у ЗМІ і соцмережах
6	Мережевий аналіз	Аналіз взаємозв'язків між агентами впливу та інформаційними ресурсами

Джерело: складено за [15, с. 39–47], [16, с. 91–98], [17, с. 103–106], [18, с. 214–225].

розглядаються як інструменти гібридного тиску, що функціонують як відкрито, так і приховано. Вони транслюють кремлівські історії, чинять політичний тиск і атакують демократичні інститути.

Методологічна основа дослідження є міждисциплінарною і базується на поєднанні системного, структурно-функціонального, порівняльного, контентного та мережевого аналізу.

Джерельна база включає цифрові платформи, журналістські розслідування, документи розвідки, звіти аналітичних центрів та наукові монографії. Усі вони дозволяють побачити як загальні тенденції, так і деталі російської діяльності в Німеччині.

Таким чином, створено потужне науково-методологічне підґрунтя для дослідження реальних механізмів гібридної активності та створення ефективних контрстратегій.

Література

1. Гоффман Ф. Конфлікт XXI століття: зростання гібридних воєн. Александрія : INSS, 2007. 36 с.

2. Шевченко А. Агенти впливу в контексті гібридної війни. *Безпекові студії*. 2021. № 4. С. 109–112.

3. Ней Дж. Майбутнє сили. Київ : Вид. дім «К.І.С.», 2013. 223 с.

4. Андрущенко М. Інформаційна війна: методи і стратегії. Харків : ХНУ, 2020. С. 67–70.

5. Кальниш А. Політична інфільтрація як інструмент впливу. *Політологічний вісник*. 2019. № 2. С. 198–203.

6. Bundesamt für Verfassungsschutz. Verfassungsschutzbericht 2022. Berlin, 2023. С. 54–58.

7. Centre for East European and International Studies (ZOiS). Russische Einflussnahme in Deutschland : ZOiS Report № 4/2022. Berlin, 2022. С. 73–81.

8. Kühne K. Desinformation im digitalen Zeitalter. *Sicherheit und Frieden*. 2022. № 3. С. 102–108.

9. Jones S. Russian Active Measures. Washington : CSIS Press, 2019. С. 212–225.

10. RAND Corporation. Russia's Global Influence Campaigns. Santa Monica, 2020. С. 34–38.

11. Горбулін В., Обушний М., та ін. Гібридна війна Росії : зміст, прояви, протидія. Київ : НІСД, 2016. С. 58–65.

12. Обушний М. Політологічні аспекти гібридної агресії. Київ : Ліра-К, 2021. С. 134–140.

13. Correctiv. Finanzierung rechtspopulistischer Netzwerke. 2023. С. 186–194.

14. EUvsDisinfo. Special Report: Telegram as a Tool of Hybrid Influence. Brussels, 2023. С. 147–150.

15. Дудка О. Системний аналіз у сучасній політології. Київ : Ніка-Центр, 2018. С. 39–47.

16. Kramer D. Comparative Hybrid Threats in Europe. *Harvard Review*. 2021. С. 91–98.

17. Spiegel Investigativ. Der Fall Lipp. Ausgabe 9/2023. С. 103–106.

18. Digital Forensic Lab. Mapping Russian Information Operations. DFRLab Report, 2022. С. 214–225.

Анотація

Деркач О. П. **Методологічні основи дослідження гібридної діяльності агентів впливу рф у ФРН у політологічному вимірі.** – Стаття.

Стаття присвячена теоретико-методологічному дослідженню гібридної діяльності російської федерації у Федеративній Республіці Німеччина (ФРН), зокрема інституту агентів впливу як інструменту систематичної експансії. Зміна світового безпекового середовища, еволюція традиційних методів зовнішньополітичного тиску та зростання небезпеки інформаційно-психологічних операцій всередині демократичних суспільств зумовлюють актуальність дослідження. У дослідженні підкреслюється поєднання політологічної теорії та прагматичної аналітики для розуміння явищ політичної інфільтрації, дезінформації, використання «м'якої сили» та цифрових каналів російського впливу в Німеччині.

Автор перераховує основні поняття, необхідні для наукового аналізу: «гібридна війна», «агент впливу», «м'яка сила», «інформаційна операція», «політична інфільтрація». Базуючись на класичних і сучасних працях Ф. Гофмана, Д. Ная та С. Джонса, концептуальна основа дозволяє визначити російську модель гібридного впливу як поліструктурну систему, в якій агенти впливу є активними носіями кремлівських наративів. Поєднуючи інструменти публічного та прихованого впливу, сутність гібридного впливу прочитується як цілеспрямоване маніпулятивне втручання в суспільно-політичні процеси іншої держави.

У роботі здійснено системний огляд джерельної бази: цифровий моніторинг проросійських медіа в соціальних мережах (EUvsDisinfo, DFRLab), журналістські розслідування (Correctiv, Der Spiegel), аналітичні звіти західних аналітичних центрів (RAND, CSIS, ZOiS), офіційні документи німецьких служб безпеки (зокрема, звіти BfV). Зокрема, у середовищі російськомовної діаспори авторка наголошує на доказах активного використання Росією інституційних каналів – наукових та культурних програм, стипендій, ЗМІ – для просування проросійських поглядів у німецькому публічному просторі.

Методологічно дослідження використовує міждисциплінарний підхід, що поєднує системний, структурно-функціональний, порівняльний, кейс-стаді, контент – та мережевий аналіз. Це дозволило не лише описати конкретні види та інструменти гібридної діяльності, але й окреслити загальні алгоритми впливу, їхню мережеву конфігурацію та адаптивність до політичного ландшафту Німеччини. Як емпіричні приклади розглядаються інциденти «кібератаки на Бундестаг», діяльність Аліни Ліпп та діяльність проросійських культурних груп у Берліні, Лейпцигу та Кельні.

У кінцевому підсумку, робота створює науково-методологічне підґрунтя для подальшого вивчення феномену гібридної війни та створення ефективних інструментів протидії російським агентам впливу. Запропонований метод створює нові можливості для оцінки не лише видів прямого впливу, але й прихованих механізмів формування громадської думки, підриву інституційної довіри та зміни політичного курсу в країнах-об'єктах впливу.

Ключові слова: гібридна війна, агент впливу, м'яка сила, інформаційна операція, політична інфільтрація, російська федерація, Федеративна Республіка Німеччина, гібридна стратегія, дезінформація, політологічний аналіз, зовнішньополітичний вплив, цифрові операції, проксі-структури.

Summary

Derkach O. P. **Methodological basis for studying the hybrid activities of influence agents of russia in Germany in the political dimension.** – Article.

The paper focuses on the theoretical and methodological study of the hybrid activities of the russian federation in the Federal Republic of Germany (Germany), especially the institution of agents of influence as a tool of systematic expansion. The changing world security environment, the evolution of conventional methods of foreign policy pressure, and the rising danger of information and psychological operations inside democratic societies all contribute to the relevance of the study. The study emphasizes the combination of political science theory and pragmatic analytics to grasp the phenomena of political infiltration, disinformation, the use of soft power and digital channels of russian influence in Germany.

The writer lists the main ideas required for scholarly analysis: "hybrid warfare," "agent of influence," "soft power," "information operation," and "political infiltration." Based on the classic and modern writings of F. Hoffman, J. Nye, and S. Jones, the conceptual framework lets us identify the Russian model of hybrid influence as a polystructural system in which agents of influence are active carriers of Kremlin narratives. Combining the instruments of public and covert influence, the essence of hybrid influence is read as a deliberate manipulative interference in the socio-political processes of another state.

The paper features a systematic review of the source base: digital monitoring of pro-Russian media on social networks (EUvsDisinfo, DFRLab), journalistic investigations (Correctiv, Der Spiegel), analytical reports of Western think tanks (RAND, CSIS, ZOiS), official documents of German security agencies (in particular, BfV reports). Particularly among the russian-speaking diaspora, the author underlines the proof of russia's active use of institutional channels–scientific and cultural programs, scholarships, media–to promote pro-russian views in the German public space.

Methodologically, the research uses an interdisciplinary approach combining systematic, structural-functional, comparative, case study, content, and network analysis. This lets us not only describe particular kinds and tools of hybrid activities but also sketch general influence algorithms, their network configuration and political landscape adaptability to Germany. Presented as an empirical example are the incidents of "cyberattack on the Bundestag," Alina Lipp's activities, and the operation of pro-russian cultural groups in Berlin, Leipzig, and Cologne.

Ultimately, the paper provides a scientific and methodological foundation for more study on the hybrid warfare phenomenon and the creation of efficient instruments to offset Russian agents of influence. The suggested method creates new possibilities for evaluating not only kinds of direct influence but also covert mechanisms for shaping public opinion, eroding institutional confidence, and altering political direction in target countries.

Key words: hybrid warfare, agent of influence, soft power, information operation, political infiltration, russian Federation, Federal Republic of Germany, hybrid strategy, disinformation, political analysis, foreign policy influence, digital operations, proxy structures.

УДК [7.045:739.2]:32
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.36

О. М. Іщенко
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3832-2403
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

І. А. Сайтарли
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8253-4898
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МОВА ЮВЕЛІРНИХ ПРИКРАС У СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ

Постановка проблеми. Як невід'ємна складова різноманітних культурних епох та практик, починаючи щонайменше з первісної доби, ювелірні прикраси супроводжують людство завжди, що підтверджують різноманітні історичні свідчення та культурні артефакти: давньоримські браслети, ренесансні намистини із перлів, або сучасні ювелірні вироби, залишаються знаковим втіленням народного мистецтва відповідного періоду.

Так, у стародавньому світі давньоримські браслети виконували функцію амулетів, адже давні римляни свято вірили, що їх прикраси є втіленням духу та магії епох. У середньовічну добу лицарства й вельможного панства, ювелірні прикраси символізували соціальне становище їх власників. Утім, оздоблені дорогоцінними каміннями підвіски, кольє тощо репрезентували мову традицій, несамовитої пристрасті, прагнення власника до розкоші. В епоху Ренесансу прикраси уособлювали в собі елегантність, вишуканість, природну гармонію та красу по новому відображаючись у творчому мистецтві.

У так званий модерний період розвитку цивілізацій, ювелірні вироби отримали вже додаткове символічне навантаження, пори те, що декотрі їх історичні функції, зокрема статусна, політична та естетична залишаються актуальними і по сьогодення, відбиваючи тенденції, цінності сучасного суспільства. Поряд з цим, різноманітні прикраси (сережки, підвіски, брошки, каблучки, намиста тощо) сьогодні набувають усіляких значень у межах етнічних культур, виступаючи носіями закодованої інформації про світогляд, традиції та національну ідентичність.

Таким чином, у соціальному аспекті власної актуалізації, коштовні вироби здатні, насамперед, підкреслювати статус їх власника, або створювати таку ілюзію, акцентуючи увагу на його витонченому смаку, успішності, респектабельності, авторитетності. Вони постають своєрідним способом комунікації людини у суспільстві. Нині аксесуари, прикраси з просто красивих деталей перетворюються на акцентовано-виразний інструмент невербального комунікативного акту (досвіду), що вдало передає соціальні, культурні, емоційні меседжі без зайвих слів.

Особливої актуальності мова прикрас набуває у великій політиці серед жінок, які все частіше висловлюють свої думки та ідеї, чи демонструють свої наміри, мотиви поведінки й діяльності за допомогою одягу, аксесуарів. Ювелірні вироби стають символічною мовою не лише персонального стилю, завершеного образу політичних діячок, а й уособленням їх політичної мудрості та компетенцій у контексті посилення дипломатичних позицій, вираження зовнішньополітичної лінії держави. Сьогодні «робочі» ювелірні гардероби жінок у сучасній політиці є надзвичайно яскравими, креативними, змістовними, досить неоднозначними, де в прикрасах закладений особливий символічний зміст, іноді очевидний, а часом – прихований. Тож, «ювелірні висловлювання» у світовій політиці вже набувають нової конотації, що вимагає ґрунтовного дослідження, привертаючи до себе увагу фахівців у галузі міжкультурної комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій демонструє неабиякий науковий інтерес до вивчення так званої мови прикрас. Особливий внесок у розробку означеної тематики здійснили зарубіжні автори, що знайшло своє висвітлення у відповідних працях: *Margaret MacMillan* (2014) The Mighty and the Meek: How the World's Top Diplomats Really Make Decisions; *Kathleen Hall Jamieson*, *Kathleen Hall Jamieson* (2007) Madeleine Albright and the Rhetoric of Constraint; *Burack E.* (2022) An Ode to Madeleine Albright's Best Brooches. Поряд з цим практичні аспекти ювелірної дипломатії у вирішенні міжнародних

© О. М. Іщенко, І. А. Сайтарли, 2025

питань окреслені в автобіографічних книгах *Madeleine Albright* (2009) Read My Pins: Stories from a Diplomat's Jewel; *Margaret Thatcher* (1995) The Path to Power та різноманітних статтях *Cochrane L.* (2013) The Margaret Thatcher look: from the pearls to the handbag; *Royce-Greensill S., Llewellyn T.* (2020) A closer look at Margaret Thatcher's penchant for jewellery and watches.

Осмислення проблеми в контексті ділового іміджу сучасного політика значною мірою представляється в роботах вітчизняних науковців О. Пеленської, В. Головченко, Р. Михайлова, О. Костюченко, В. Шкабаро, Ю. Палєєва. Невербальні аспекти публічної комунікації в політичному дискурсі репрезентуються в наукових доробках дослідників В. Демченко, Н. Ковальської, Л. Богадьорова, В. Дубик.

Незважаючи на велику кількість загальних досліджень, залишається потреба в детальному осмисленні наочних елементів невербальної комунікації (одягу, аксесуарів, прикрас) у комунікативному полі світової політики.

Метою статті є дослідити символічно-знакову мову прикрас у передачі різноманітних меседжів жінками-політиками у якості м'якого інструмента політичної сили на міжнародній арені.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні жінки-політики можуть чудово маніпулювати громадською думкою, увагою та настроєм за допомогою своїх «ювелірних хитрощів». Невід'ємним компонентом модного луку політикінь є брошка (від. франц. – «broche» – довга голка), досить незвичний, але виразний аргумент переконань у міжнародних перемовах. Як найпопулярніша прикраса у світовій політиці вона має давню історію починаючи з бронзової доби. З історії відомо, що на світанку цивілізації людина скріплювала своє вбрання за допомогою рослинних шипів, кісток, зубів тварин тощо (адже ґудзиків, на кшталт іншим засобам фіксації тоді ще не було). З часом, завдяки винаходу металу, прикраса набувала нових форм і розмірів. Так, у Давній Греції, Римі тканину на плечі вже закріплюють фібулами, у епоху Середньовіччя ошатними шпильками – аграфами, якими шпилили краї і коміри вбрання. Згодом Епоха Ренесансу надає прикрасі вишуканості, вона вже складається з декоративної частини та рухомої голки, яку знерухомлюють гачком, відтак осучаснюється. Вважається, що моду на брошки запровадила фаворитка французького короля Людовика XIV, письменниця Марі де Севіньє, найулюбленішою прикрасою якої була брошка-бант, виконана із двох частин, верхньої – банта, нижньої – підвісок. Ренесансна коштовність стає демонстрацією особливого стилю, яскравого образу, набуваючи специфічної «мови» в контексті любовних інтриг, політичних змов і пліток при дворі. З історичних фактів відомо, що романтична гра («Love Affair») серед знаті тих часів була немислимою без цієї коштовності. Приміром, алмазна брошка на правому плечі символізувала згоду на побачення, або що воно неодмінно станеться, а витончена прикраса з рубінами, прикріплена в зоні декольте сигналізувала: «не сьогодні». Втім, символічно-вишукана мова брош передбачала й декотру деталізацію: чарівна брошка з лілеями «призначала» побачення «у затишному садочку», а ніжна, аметистова фіалка віщувала про зустріч в особистих покоях панянки. Так, брош у вигляді довгої голки інтерпретувалася як засіб передачі секретної інформації, хоча її зчитували у різних підтекстах: «намічається стеження», «планується зустріч», «будьте обережними, ця людина небезпечна». Таким чином, проста, на перший погляд, прикраса перетворюється на таємний комунікативний інструмент усієї французької дипломатії.

Починаючи з середини XVII – до кінця XIX ст. брошка залишається однією із статусних прикрас європейської знаті та королівських осіб. Королева Вікторія запроваджує моду на жалобні брошки, декоровані чорними діамантами, розширюючи ювелірний асортимент виробу. «Вітриною добробуту» стають коштовності англійської корони – брошка-бахрома «Водоспад», брошки «Любовний вузлик», «Квітковий кошик», «Пантера», «Фламінго», броши із перлів тощо.

У XX ст. ювелірна прикраса брошка набуває нового дипломатичного сенсу, її починають носити на грудях або на комірі. Ідея використання брошок-знаків у дипломатичних цілях у світовій політиці належала американській дипломатці чеського походження, послу США в ООН (1993–1997), держсекретарю США (1997–2001) *Мадлен Олбрайт*. В її діловому гардеробі брошки не просто елемент персонального стилю, який ефектно завершую образ власниці, це особливе невербальне послання співрозмовникові, яке до того ж має наочну форму вираження (від відстоювання позицій Білого дому до гучних заяв світові).

З автобіографічних фактів відомо, що красномовство брош Мадлен Олбрайт пов'язано з воєнними діями в Перській затоці. Як зазначала сама Олбрайт у книзі «Читайте мої брошки: історії з дипломатичної скриньки»: «Без Саддама Хусейна нічого б не сталося. У той час США були категорично проти резолюції про визнання Іраку. Через вторгнення Саддама Хусейна до Кувейту нам доводилося говорити про нього щодня. Іранські ЗМІ, які на той час контролювалися урядом, порівнювали мене з «неперевершеною змією». Так сталося, що у мене була брош-змії (рис. 1) і я вдягла її на наступну зустріч по Іраку» [1, с. 87].

Рис. 1. Брошка змія

Згодом, на одній із прес-конференцій в ООН, відповідаючи на запитання стосовно режиму Саддама Хусейна, Олбрайт напівжартом відповіла «Читайте мої брошки! Це ювелірна дипломатія». Так, прикраса змії в контексті підступності, зла, пробудження динамічної сили перетворилася на потужний інструмент комунікації і започаткувала «новий підхід у дипломатії». Перебуваючи на посаді представниці США при ООН Олбрайт посприяла закінченню Холодної війни і підтримці демократії в країнах Східної Європи. Нову віху в міжнародних відносинах між Сходом і Заходом (1992 р.) після падіння Берлінського муру, політикиня відобразила у вигляді брошки, зробленої з уламків Берлінської стіни. Прикраса уособлювала перемогу над розколом, відображала надію на співпрацю, символізувала готовність до створення нових зв'язків у світі.

Як інструмент дипломатичної мови брошка завжди підкреслювала виразність сказаного жінкою-політиком. Після трагедії, що сталася над міжнародними водами між Кубою та Флоридою (кубинські винищувачі збили два американських неозброєних цивільних літака) (1996 р.), на прес-конференцію Олбрайт з'явилася з пришпиленою брошкою у вигляді синього птаха з опущеною головою в жалобі за чотирма кубино-американськими пілотами. То був розпізнавальний знак скорботи та співчуття, символічний відбиток емоційного стану Олбрайт як її особистісної реакції на трагедію. Відтак, устелене табу на емоції в політиці та дипломатії офіційної особи було порушено за допомогою естетичної-символізації.

У дипломатичній діяльності Мадлен звичайна жіноча прикраса іноді перетворювалася на повноправного учасника політичних баталій. Скажімо, під час суперечок із палестинським лідером Ясіром Арафатом щодо компромісу на Близькому Сході, Олбрайт віддала перевагу шпильці – осі (рис. 2), давши зрозуміти про своє негативне ставлення стосовно конфлікту, відсилаючи до девізу Мохаммеда Алі: «Пурхати як метелик, жалити як оса». На зустрічі з північнокорейським лідером Кім Чен Іром державна діячка обрала брошку «нескромного» розміру – американський прапор (рис. 3), щоб передати силу і впевненість своєї країни у найскладніших обставинах. У такій формі натякаючи опоненту, що не варто випробувати ракети великої дальності, загрожуючи території США.

Власну позицію держсекретар висловила апелюючи до «дипломатії брошок» на офіційній зустрічі з російськими представниками після того, як американська розвідка знайшла в переговорній кімнаті підслуховуючий пристрій. Одягнувши брошку у формі жука очільниця, американ-

Рис. 2. Перемовини з Ясіром Арафатом

Рис. 3. Зустріч з Кім Чен Іром

Рис. 4. Шпилька-ракета

ської дипломатії таким наочним невербальним елементом присоромила опонентів, показуючи, що не боїться різних методів шпіонажу і відкрита до чесних переговорів у політичній грі. На перемовинах з питань протиракетної оборони на зустріч з міністром закордонних справ Росії Ігорем Івановим державна діячка одягнула шпильку у вигляді ракети (рис. 4). Обговорюючи план скорочення балістичного арсеналу міністр лукаво запитав: «Це одна з ваших ракет-перехоплювачів?». Вона відповіла: «Так, ми вміємо робити їх дуже маленькими. Тому готуйтеся до серйозних перемовин» [1, с. 94]. Зустрічаючись на саміті з президентом Російської Федерації Володимиром Путіним головний дипломат Сполучених Штатів Америки пришпилила на лацкан піджака три мавпи, які закривали верхніми кінцівками очі, рот і вуха. Мавпочки символізували спритність, здатність виконувати різні трюки, хитрувати і прикидатися. Так композиція: «Нічого зайвого не бачу, нічого не чую, нічого не скажу» вказувала на байдуже ставлення президента Росії щодо порушення прав людини в Чечні.

Втім, прикраси Олбрайт не завжди виконували функцію символу незгоди чи заперечення своїх політичних опонентів. Через розмаїття прикрас вона іноді висловлювала свої схвалення та робила компліменти. Приміром на зустрічі з президентом ПАР Нельсоном Манделою вона одягла символ африканського континенту – зебру, Сирійського президента Хафеза аль-Асада, чиє ім'я з арабської перекладається як «лев» зустріла на знак поваги з цим хижаком на лацкані, південнокорейського президента Кім Де Джуна, який проводив миролюбну політику «сонячного сяйва» порадувала значком у вигляді сонця.

У світовій політиці брошки Мадлен Олбрайт стали її дипломатичним підписом: метелики та сонечка сигналізували про її гарний настрій, шпильки у вигляді сонця та квітів «говорили» про процвітання і щастя, броши із сонячними променями, повітряні кульки – означали великі надії, павуки попереджали про її лукавство, черепахи демонстрували нетерпіння, равлики свідчили, що перемовини йшли повільно, краби – вона має справу з дратівливими людьми. Таким чином, брошки як дипломатичний засіб використовувались, щоб «завести розмову, зламати лід, відзначити особливу подію та задати настрій на день» [1, с. 56].

Особливе місце в ювелірному гардеробі держсекретаря займала патріотична тематика, знакові символи Америки – прапори, орли, барабани, сурми, голова статуї Свободи із циферблатами замість очей, шпилька з зображенням будівлі Капітолію, червоно-біло-синій орел з циліндром дядька Сема, булавка-анлант тощо.

Рис. 5. Брошка Розрив скляної стелі

Проте найбільш знаковою для самої Мадлен Олбрайт була брошка – «Розрив скляної стелі», одягнена з нагоди призначення її на посаду Держсекретаря. Вона несла в собі особистий сенс (кар'єрний успіх), пробиття «скляної стелі» політичного життя жінками. Так, досягнення «власної стелі» у великій політиці відкрило дорогу до Білого дому іншим жінкам (на посаді держсекретарів Кондолізе Райс (2005–2009), Гілларі Клінтон (2009–2013)).

Використовуючи брошки (шпильки) в «особистому дипломатичному арсеналі» протягом усієї своєї кар'єри, держсекретар Мадлен Олбрайт не лише інформувала про характер зовнішньої політики США, а й висловлювала свій настрій, ставлення до переговорів і країн, які вона обговорювала та відвідувала. Урізноманітнення брош дозволяло їй підкреслювати міць власної позиції – позиції жінки при владі, демонструючи характер і силу духу, безпосередньо впливаючи, та іноді навіть контролюючи політику держав.

Ювелірні вироби стають потужним інструментом символічного впливу і в сучасних практиках міжнародних відносин, «промовляючи» більше ніж самі жінки-політики. Не менш вагоме місце прикрас в політичному комунікативному полі належить перлам, які усталено символізують владу, успіх, прагнення до перемоги, жіночність без ознак гламуру.

Протягом багатьох століть перли є показником високого соціального рангу, королівської влади, візуальним кодом багатства та могутності. З історичних фактів відомо, що перламутровими зернами кулястої (неправильної) форми захоплювалася королева Англії та Ірландії (Королева-діва) Єлизавета I. Показовими є її

сукні, на створення яких, в рамках единбурзького договору (завершення трьохсотрічного періоду англо-шотландських воєн) були використані практично всі шотландські перли. У такий спосіб Шотландія, яка визнавала свою поразку у війні, розплачувалася з Королівством. Ідея створення таких суконь стала сигналом політичної переваги та беззастережної влади британської корони. Любов до перлин поділяла і королева Сполученого Королівства та 14 країн Співдружності націй Єлизавета II, яка використовувала їх у передачі тонких повідомлень. Стримана на слова, Єлизавета II «голосно» та дотепно заявляла про свою позицію за допомогою ювелірних прикрас. Приміром, ювелірний стиль чудово зчитувався під час триденного державного візиту Президента США Д. Трампа до Великобританії (2018 р.). У першій день зустрічі з американським президентом у Віндзорському замку Єлизавета II прикрасила своє вбрання смарагдовою брошкою, подарованою подружжям Обама, тим самим натякаючи, що стосунки із сімейством 44-го президента Америки відрізнялися великою теплотою та взаєморозумінням. У другий день візиту на Її Величності була брош-сніжинка, подарована прем'єр міністром Канади Д. Трюдо у якого з Д. Трампом були, як відомо, натягнуті відносини. Проводжаючи американського президента Єлизавета II прикріпила на комірі велику перлинну брошку, яку одягала її матір ховаючи свого чоловіка.

Нині активні перлинні повідомлення з різноманітним підтекстом набувають сили під час міжнародних візитів, зустрічей, державних заходів, навіть у виборчих компаніях на пост очільника країни. Так, показовою є підтримка американських жінок кандидатури на посаду президента США (2019 р.) Камали Гарріс у соціальній мережі Twitter, де був запущений хештег pearlsforkamala, який заполонив увесь інтернет-простір. Згодом більшість прихильниць висловили свою підтримку під час інавгурації Камали на посаду віце-президента США. Одягнувши різноманітні прикраси із перлин, прихильниці Гарріс тим самим демонстрували свою сестринську солідарність в контексті розширення прав і можливостей жінок в реалізації власних задумів. Адже, як відомо, намисто з одноніткових перлин для Гарріс це згадка про традиції Alpha Kappa Alpha Sorority, де нитка з 20 перлин уособлює 20 темношкірих засновниць (приєдналася до жіночого товариства в 1986 році, коли навчалася в HBCU, перлина – це символ АКА).

Перли завжди залишались візуальним меседжем, індексом «м'якої сили» в політичній сфері не тільки високопоставлених осіб, а й перших леді країн. За допомогою перлин Жаклін Кеннеди, Еліонора Картер, Ненсі Рейган, Барбари Буш, Гілларі Клінтон, Мішель Обама, Ельке Бюденбендер, Йоланта Кваснєвська демонстрували світогляд, відстоювали свої життєві принципи. Коштовний камінь виражав серйозність першої пані, діловитість і невибагливість, будучи синонімом мудрості, зрілості, свідчив про гідність і чистоту (невинність) [2, с. 176].

Перли як ознака традиційної жіночності та консервативних цінностей були невід'ємним атрибутом ділового стилю британської політичної діячки, прем'єр-міністра Великої Британії (1979–1990) *Маргарет Тетчер*. Під час перебування на державній посаді вона стала відома своїм стильним образом (рис. 6), що включав п'ять елементів: *зачіску* (непохитну шевелюру-шолом), перлове намисто, великі перлинні сережки як ознаку надійності, *синій костюм* – колір торі (Консервативної партії), *блузу з бантом* для пом'якшення образу, *прямокутну сумочку*. Її вбрання у вигляді костюмів розцінюється як

Рис. 6. Фірмовий стиль Маргарет Тетчер

«сталева зброя» у світі «політики чоловіків». Так названі «power dressing» чи «power suits» були своєрідною уніформою, яка символізувала твердість характеру власниці. Строгий гардероб жінки-політика нівелювали блузи з об'ємними бантами пастельних або яскравих відтінків, з геометричними візерунками, квітковими принтами на шиї.

Діловий стиль доповнювали дорогі сумки, як символ влади, високого професіоналізму, форма яких підкреслювала індивідуальність, а зміст відображав внутрішній світ власниці. Так, окрім важливих державних документів, вони містили паперові нотатки з цитатами відомих політичних діячів, які прем'єр міністр влучно використовувала у слушний момент.

«Як зброя з великим послужним списком», сумка містила безліч паперових контраргументів, володіння якими ставило жирну крапку у великих суперечках. Колишній міністр освіти Кеннет Бейкер згадувала: «Коли Меггі була справді проти, вона клала свою сумку на стіл у кабінеті і діставала зім'ятий папір. Щоразу, коли це траплялося, секретар кабінету бліднув, а міністр підводив очі до стелі. Багато міністрів проклинали вміст цієї жалюгідної сумки» [3]. Тож, поява сумки на столі знаменувала собою жорстку дискусію, що з часом спонукало до виразу: «давати хід сумочці» («handbaggings» – означає поводитися з людиною безжально або нечутливо), тримаючи у напрузі, під час засідань, членів Кабінету Міністрів, Парламенту.

Публічний образ «Залізної леді» пом'якшували перли, що надсилали тонкі, але потужні повідомлення в контексті стабільності, послідовності та авторитетності. Намисто з перламутрових намистин, сережки-пусети або кліпси, у поєднанні з масивними каблучками, браслетами і наручним годинником втілювали традиціоналізм, діловий консерватизм, сталість гармонізуючи імідж британського політика. Невід'ємною частиною ювелірного вбрання Тетчер складали кілька класичних виробів: золота аметистова каблучка, браслет-галька із золота з напівдорогоцінним камінням (подаровані чоловіком у 60-х рр.), що заявляли про сімейні цінності, вірність, надійність протягом усього життя. Дані ювелірні вироби стали знаковими у діяльності політичного лідера і залишалися невід'ємним атрибутом «уніформи» на різноманітних офіційних зустрічах, як-от під час рукостискання з Н. Манделою (1990 р.), Р. Рейганом (1984), М. Горбачовим (1984 р.).

Однак, неодмінною деталлю гардеробу в контексті естетичного вибору й політичного інструменту наочного невербального впливу для Маргарет Тетчер, як і для Мадлен Олбрайт, залишалися броші, закріплені на лацкані, вибір яких «відображав стан її душі». Ознакою самовираження «Залізної леді» була діамантова брош шеврон, прикраса у вигляді наконечної стріли, що підкреслювала її прямолінійність, рішучість, непримиримість у вирішенні багатьох політичних питань. «У політиці, якщо треба щось сказати, попроси чоловіка, – зазначала вона. – А якщо треба щось зробити, жінку» [4, с. 356]. Брошка візуально нагадувала політичному істеблішменту про її непохитну волю, цілеспрямованість, політичну твердість у прийнятті рішень. Найвищої символізації ювелірний виріб отримав у ключові моменти її життя, демонструючи силу та мужність: перед відставкою, після аудієнції з Її Величністю, у день відставки (1990 р.) у день виходу з парламенту (1991 р.). Так, вишукана прикраса, одягнута на лацкан піджака прем'єр-міністра сигналізувала, що політична діячка завжди готова до викликів. Діамантова брошка пізнього вікторіанського періоду у формі ластівки з рубіновим оком асоціювалася з початком весни, зчитувалася у якості умовного знаку відродження. Цей образ уособлював нові політичні ініціативи, зміни в соціально-економічній сфері привнесені урядом консерваторів. Рубінове око ластівки нагадувало про пристрасну натуру Тетчер, безкомпромісну у досягненні власних цілей в системі державного управління. Брош з діамантовою квіткою часів правління Геогра III одягалася прем'єр-міністром для демонстрації

Двониткове перлинне намисто

Сережки кліпси з перлами

Аметистова каблучка

Браслет-галька

Рис. 7. «Уніформа» ювелірних прикрас Маргарет Тетчер

своєї відданості британським цінностям, традиціям, монархії під час відстоювання національних інтересів й авторитету країни на міжнародній арені, наголошуючи «...у тому, що стосується інтересів Великобританії, моя політика буде дуже дискримінаційною, і я буду непохитною у її захисті» [5, с. 238]. Прикраса символізувала спадкоємність та стабільність монархічної влади, підкреслювала статус Великої Британії як потужної світової держави.

Вишукані броші різних форм у стилі Ар-Деко дозволяли прочитати настрій жінки-політика та її погляди на обговорювані проблеми, так, квіткові виражали почуття радості, прикраси у вигляді квіткових букетів наголошували на оновлені стосунків, шпильки – орхідеї дозволяли сподіватися на м'якість і теплоту у відносинах, тюльпани уособлювали впевненість у власних силах, а ось відома брошка у вигляді братків навіювала на роздуми, самозаглиблення власниці. Піднесений настрій, легкість, здатність до перетворень, трансформацій втілювали комахи, метелики, натомість анімалістичні ноти в прикрасах натякали на лідерські якості, безстрашність, сміливість, наполегливість, сильну хватку державного діяча в політичних дебатах.

Таким чином, витончений стиль прем'єр-міністра Великої Британії Маргарет Тетчер – це мова влади домінатриси, яка відстоювала «вікторіанські» цінності: повагу до сім'ї, закону та порядку, наголошуючи на працьовитості й захисті національних інтересів країни. Діловий імідж підкреслював унікальні риси власника, незламний характер, сталеву волю надаючи авторитетності та статусності в очах оточення. Ювелірні вироби (кліпси, кольє, броші, браслети, каблучки) поставали потужним інструментом виважених повідомлень, створюючи особливий настрій та атмосферу під час публічних виступів, офіційних зустрічей, міжнародних перемовин.

Висновки. Вище викладене дозволяє стверджувати, що наочні елементи невербальної комунікації – ювелірні прикраси (сережки, каблучки, ланцюжки, намиста, браслети, броші, кулони), аксесуари (годинники, шарфи, хустинки, сумки, окуляри, пояси) – це не просто красиві дрібнички, що демонструють смак власника, гармонійно доповнюють створений образ та відображають унікальний стиль людини, це складна «мова» різноманітних висловлювань у поєднанні з вербальними повідомленнями. Особливої популярності вони набувають у політичній сфері, де коштовності, з моменту їх появи, слугують певним способом комунікації у суспільстві, оскільки символічність їх співвідносна з високим соціальним рангом, владою, могутністю.

Без додаткових слів, нині ювелірні прикраси представляють жінок-політиків оточенню, акцентуючи увагу на їх успішності, статусності, авторитетності, тим самим формуючи «репутаційний капітал» власниці («робочі» коштовності М. Тетчер, «промовисті брошки» М. Олбрайт, ювелірна «уніформа» К. Гарріс). Ідеально підібрані прикраси державних діячок стають потужним інструментом міжнародної дипломатії, м'яким знаряддям державного мистецтва в якості чітких та обдуманих повідомлень в політичному просторі, створюючи особливий настрій та атмосферу на урочистих заходах, під час переговорів, робочих візитів на різних рівнях тощо.

Література

1. Albright M. Read My Pins: Stories from a Diplomat's Jewel. Publisher: Harper, 2009. 176 p.

2. Kunin Pearls M. Politics, and Power: How Women Can Win and Lead. Publisher: Chelsea Green Publishing, 2008. 256 p.

3. Moss V. How Margaret Thatcher turned her handbag into a weapon. 2020. 27 November. *The British Vogue* URL: https://www.vogue.co.uk/fashion/article/margaret-thatcher-handbag.

4. Thatcher M. The Path to Power. Publisher: HarperCollins, 1995. 672 p.

5. Wilson E. A Very British Miracle. The Failure of Thatcherism. Publisher: Pluto Press, 1992. 240 p.

Анотація

Іщенко О. М., Сайтарли І. А. **Мова ювелірних прикрас у світовій політиці.** – Стаття.

У статті проаналізовані результати дослідження символічно-знакової мови ювелірних прикрас крізь призму комунікативної практики в сфері світової політики. З позиції системи сучасних політичних комунікацій висвітлюється специфіка наочного невербального спілкування, однією із конкретних форм вираження якої є ювелірні коштовності політиків.

Стверджується, що комунікативний потенціал ювелірних прикрас був історично зафіксований ще в Епоху Ренесансу, де використовувався як своєрідна «мова» в контексті любовних інтриг, політичних змов і пліток при дворі, в подальшому він знайшов своє відображення та активне застосування в контексті управління сучасними політико-комунікативними процесами. Підкреслюється, що особливої актуальності та важливого значення «ювелірні висловлювання», які можна ігнорувати, але вкрай важко не побачити, набувають у сфері світової політики та міжнародних відносин XX–XXI ст. Так, аналізуючи процес інструменталізації ювелірних прикрас у міжнародній політиці, автори даної статті посилаються на окремі кейси «ювелірної дипломатії», які яскраво демонструють характерні особливості та способи використання ювелірних коштовностей як альтернативного наочного інструменту культурної дипломатії.

Конкретні приклади наочних елементів невербального впливу у політичній практиці, зокрема, броши М. Олбрайт та Єлизавети II, намисто з перламутрових намистин, каблучки та кліпси з перлами М. Тетчер, коштовності К. Гарріс, переконливо засвідчують, що ювелірні прикраси створюють певний контекст політичної взаємодії, і тим самим відіграють особливу роль у формуванні та відстоюванні національних інтересів, посиленні переговорної позиції, самопрезентації політичних акторів. Аналіз практичного політичного досвіду багатьох впливових та авторитетних жінок-політиків доводить, що оволодіння «мовою ювелірних прикрас» є професійно значимою властивістю політика і невід'ємною складовою політичної діяльності.

Ключові слова: ювелірні прикраси, ювелірні вироби, коштовності, аксесуари, брошки, перли, символи.

Summary

Ishchenko O. M., Sajtarly I. A. **The language of jewelry in world politics.** – Article.

The article analyzes the results of the study of the symbolic and sign language of jewelry through the prism of communicative practice in the sphere of world politics. From the perspective of the system of modern political communications, the specifics of visual non-verbal communication are highlighted, one of the specific forms of expression of which is the jewelry of politicians.

It is argued that the communicative potential of jewelry was historically recorded back in the Renaissance, where it was used as a kind of "language" in the context of love intrigues, political conspiracies and gossip at court, and later it found its reflection and active application in the context of managing modern political and communicative processes. It is emphasized that "jewelry statements", which can be ignored, but are extremely difficult not to see, acquire special relevance and importance in the field of world politics and international relations of the 20th–21st centuries. Thus, analyzing the process of instrumentalization of jewelry in international politics, the authors of this article refer to individual cases of «jewelry diplomacy», which clearly demonstrate the characteristic features and methods of using jewelry as an alternative visual tool of cultural diplomacy.

Specific examples of visual elements of nonverbal influence in political practice, in particular, brooches of M. Albright and Elizabeth II, necklaces of mother-of-pearl beads, rings and clips with pearls of M. Thatcher, and jewelry of K. Harris, convincingly demonstrate that jewelry creates a certain context of political interaction, and thus plays a special role in the formation and defense of national interests, strengthening the negotiating position, and self-presentation of political actors. An analysis of the practical political experience of many influential and authoritative female politicians proves that mastering the "language of jewelry" is a professionally significant property of a politician and an integral part of political activity.

Key words: jewelry, jewellery, accessories, brooches, pearls, symbols.

УДК 32:316.4:316.334.3(477.86)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.37

В. Й. Климончук
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0257-3481
доктор політичних наук,
професор кафедри політичних наук
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПРИКАРПАТТІ

Постановка проблеми. Дослідження суспільно-політичних процесів у регіональному вимірі є вкрай важливим для розуміння загальнонаціональних тенденцій та викликів. Розуміння динаміки політичних режимів, партійної структури, ролі громадянського суспільства та інтелектуальної еліти на Прикарпатті є актуальним для вироблення ефективних стратегій регіонального розвитку, зміцнення державності та успішної європейської інтеграції України. В умовах децентралізації влади, посилення ролі місцевих громад та необхідності консолідації суспільства навколо спільних цінностей, аналіз регіональної специфіки дозволяє виявити механізми адаптації до кризових явищ, визначити джерела стійкості та ефективності управління.

Метою даної статті є комплексний аналіз регіональної специфіки та динаміки трансформації суспільно-політичних процесів на Прикарпатті від кінця XIX століття до сучасності. Це передбачає: 1) визначення ключових історичних етапів формування суспільно-політичного ландшафту регіону; виявлення унікальних особливостей регіонального політичного процесу як середовища трансформації; 2) дослідження динаміки змін політичних режимів та еволюції партійної системи Прикарпаття; 3) аналіз ролі та впливу громадянського суспільства на суспільно-політичний розвиток краю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика суспільно-політичних процесів на Прикарпатті неодноразово привертала увагу українських науковців. Деякі аспекти теми дослідження висвітлюються в працях політологів А. Романюка [17], В. Динесенка, І. Доцяка [6], В. Климончука [9, 10], Т. Мадриги [11], І. Монолатія, істориків: Б. Максимця [12], В. Великочия, В. Кугутяка, С. Кобути [8] та ін. Однак дана тема потребує комплексного аналізу еволюції суспільно-політичних процесів у регіоні, що охоплював би весь період від кінця XIX століття до сучасності.

Виклад основного матеріалу. Прикарпаття завжди вирізнялося особливою динамікою суспільно-політичних процесів. Ця специфіка сформована унікальним переплетенням географічного розташування, багатошарової історії та етнокультурного розмаїття. Розуміння цих чинників дозволяє простежити еволюцію політичного життя регіону та висвітлити його роль у загальнонаціональних трансформаціях.

Регіональний політичний процес на Прикарпатті відображає поєднання **традиціоналізму** (збереження національних, релігійних, культурних цінностей) та **модернізації** (адаптація до демократичних стандартів, ринкових відносин та європейської інтеграції). Особливостями регіонального політичного середовища є висока активність громадянського суспільства. Традиції самоорганізації та національного руху опору сприяли формуванню розвиненого громадянського суспільства, яке є рушієм трансформацій. Незважаючи на зміни насаджених політичних режимів: авторитарного, напівавторитарного (Австро-Угорська імперія, Друга Річ Посполита), тоталітарного режиму (радянський період), в 1991 році Прикарпаття активно включилося в розбудову демократичного режиму та пережило значні трансформації [2, с. 29]. Регіон виступав як один із «західних форпостів» української державності, особливо на тлі проросійських настроїв у деяких інших частинах країни, демонструючи високий рівень консолідації навколо демократичних інститутів. Прикарпаття завжди демонструвало високу політичну активність населення. Це проявилося під час Помаранчевої революції (2004 р.), Революції Гідності (2013–2014 р.) та повномасштабного вторгнення (з 2022 року). Сильне громадянське суспільство, активні волонтерські рухи, громадські організації, що займаються як місцевими, так і загальнонаціональними питаннями.

Періодизація розвитку суспільно-політичних процесів на Прикарпатті формувалася під впливом історичних подій, зміни політичних режимів зі збереженням своїх традицій та національно-визвольного руху. Кожен з етапів формування суспільно-політичного процесу залишив свій відбиток, чим зумовлюється регіональна специфіка Прикарпаття. Не менш важливе значення мала релігія: Греко-католицька церква виступала потужним чинником консолідації, впливаючи на освіту та суспільне життя.

© В. Й. Климончук, 2025

На кінець XIX ст. та період Першої світової війни (Австро-Угорський період) розпочалося формування національного руху та політизація Галичини. В цей період виникають перші українські політичні партії, такі як Руcько-Українська Радикальна Партія та Українська Націонал-Демократична Партія. Велика роль відводилася Просвітам та кооперативному рух, які стали осередками національного відродження та політичного просвітництва [8]. Значний вплив на формування політичної думки та процесів в цей період мала інтелігенція та політичні діячі. Іван Франко – Співзасновник Руcько-Української Радикальної Партії (РУРП) (1890 р.), обґрунтовував необхідність соціальних та національних перетворень. Юліан Романчук – співзасновник і тривалий час голова Української Національно-Демократичної Партії (УНДП. К. Левицький – громадський і політичний діяч. Один з провідних лідерів УНДП. Активний учасник політичної боротьби в Австро-Угорщині, обирався послом до Галицького сейму та австрійського парламенту. Після розпаду імперії очолив Державний Секретаріат ЗУНР, ставши, по суті, першим прем'єр-міністром Західноукраїнської Народної Республіки, до якої входило Прикарпаття. Й. Митрополит Андрей Шептицький зробив зничний внесок у розвиток суспільно-політичного життя Прикарпаття. Він був не лише духовним пастирем, а й визначним політиком, меценатом, захисником українських національних інтересів. Як глава Української Греко-Католицької Церкви, Шептицький використовував авторитет Церкви для консолідації українського суспільства [15].

Міжвоєнний період (1918–1939 рр) супроводжувався боротьбою за державність, опором проти польської окупації та розвитком підпілля. Після недовгого періоду існування Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), регіон опинився під польською окупацією, яка супроводжувалася пацифікацією та національними утисками проти населення. Така політика дала поштовх до радикалізації настроїв та активізації підпільної боротьби, зокрема з боку Організації Українських Націоналістів (ОУН). Діяльність таких політичних діячів як Євген Петрушевич, Дмитро Вітовський, Євген Коновалець (засновник ОУН), Ярослав Стецько та інші сформувала унікальну політичну культуру регіону та вплинули на розвиток національно-визвольного руху Прикарпаття [17, с. 38].

Входження регіону до складу УРСР (радянський період 1939–1991 рр.) характеризувався масовими репресіями, депортацією та колективізацією, однак Прикарпаття стало одним з центрів найтривалішого збройного опору ОУН-УПА, який тривав аж до 1950-х рр. З початком «перебудови» Прикарпаття стало одним із локомотивів національного відродження. Діячі українського націоналістичного підпілля та збройного опору (ОУН-УПА). Степан Бандера, Роман Шехевич, Василь Кукук, Ярослав Мельник та інші, були ключовими акторами опору радянській владі у перші десятиліття окупації. Їхня діяльність мала чітко виражений політичний характер – боротьба за незалежну Українську державу.

В цей період виникає Народний Рух України та перші національно-демократичні партії (кінець 1980-х – початок 1990-х років). Народний Рух України за перебудову був не просто громадською організацією, а фактично прото-партією, яка стала рушієм національного відродження. Саме з його лав вийшли перші регіональні політичні лідери та депутати. Після проголошення незалежності України, на базі Руху та інших національно-демократичних рухів почали формуватися перші політичні партії (наприклад, Демократична Партія України, Українська республіканська партія) [9].

В період розпаду СРСР та здобуття незалежності (1991 р. і до сьогодні) відбулося становлення державності та консолідація проукраїнських політичних сил. Лідери національного відродження, які безпосередньо стояли біля витоків сучасної української державності. Володимир Ступницький – один із ключових лідерів Народного Руху України на Прикарпатті. Голова Івано-Франківської крайової організації Руху у період його становлення, що було вирішальним для мобілізації населення регіону на підтримку незалежності України. Зіновій Шкутяк: активний діяч Народного Руху України, який згодом став народним депутатом України кількох скликань. Він також обіймав посаду міського голови Івано-Франківська (2006–2010 рр.), що дозволило йому впливати на політичне та економічне життя міста та регіону вже у часи незалежності. Роман Круцик: видатний учасник національно-визвольного руху, член Української Гельсінської Спілки. Був одним із засновників та активних діячів товариства «Меморіал» на Прикарпатті, яке займалося викриттям злочинів комуністичного режиму [14].

В 1991 – поч. 2002 рр. активно розвивається багатопартійність з чітко вираженою перевагою націонал-демократичних та патріотичних партій. Проросійські та ліві партії (наприклад, Комуністична партія України) мали мінімальну підтримку. Партії, що орієнтувалися на розбудову незалежної України, європейський вектор та збереження національних цінностей (Народний Рух України, «Наша Україна», «Батьківщина»), стабільно перемагали на виборах. «Помаранчева революція» та консолідація проєвропейських сил (2004–2010): суттєво вплинули на партійну конфігурацію. Партії, що підтримували Віктора Ющенка та Юлію Тимошенко («Наша Україна», Блок Юлії Тимошенко), отримали значну підтримку. Це період консолідації проєвропейських та національно-де-

мократичних сил, хоча внутрішні конфлікти між ними також впливали на політичну стабільність. На тлі розчарування в «помаранчевих» лідерах та посилення проросійських тенденцій на державному рівні, на Прикарпатті зросла підтримка Всеукраїнського об'єднання «Свобода» (2010–2014 рр.). Ця політична сила змогла успішно мобілізувати націонал-патріотичний електорат. Також почали з'являтися більш виражені регіональні проєкти або місцеві лідери, які балотувалися як самовисуванці, що свідчило про певний рівень недовіри до центральних партій [11].

Після Революції Гідності (з 2014 р.) та початку російсько-української війни, партійна система на Прикарпатті, як і по всій Україні, зазнала значних змін:

– **Домінація «нових» облич та президентських партій:** на парламентських виборах 2014 та 2019 років спостерігався високий рівень підтримки нових політичних проєктів, які асоціювалися з президентом (Блок Петра Порошенка, «Слуга Народу»).

– **Збереження національно-патріотичного ядра:** незважаючи на загальнонаціональні тенденції, на Прикарпатті зберігається висока підтримка партій, що декларують національно-патріотичну та проєвропейську ідеологію («Європейська Солідарність», «Голос», «Свобода») [6].

– **Вплив децентралізації:** реформа децентралізації, особливо місцеві вибори 2020 року, суттєво змінила партійний ландшафт на місцевому рівні. Збільшилася роль місцевих партій та «партій мерів», оскільки громади отримали більше повноважень та ресурсів. Це призвело до посилення конкуренції за місцеві ради та мери, а також до формування локальних еліт, здатних артикулювати місцеві інтереси. Партії, здатні ефективно співпрацювати на місцевому рівні, отримали перевагу.

В умовах широкомасштабної війни, політична активність партій дещо знизилася, увага зосереджена на обороні та гуманітарній допомозі. Однак, базові електоральні вподобання регіону (проукраїнськість, довіра до армії, запит на справедливість) лише посилилися.

Електоральні процеси на Прикарпатті мають низку характерних рис, що виділяють регіон на політичній мапі України. Прикарпаття традиційно демонструє одну з найвищих явок виборців в Україні на всіх типах виборів (президентських, парламентських, місцевих). Це свідчить про високий рівень політичної залученості та громадянської відповідальності населення. Специфіка електорального сектору:

1) чітка проукраїнська та проєвропейська орієнтація;

2) ціннісний вимір – голосування часто визначається не лише економічними чи соціальними обіцянками, а й **ціннісними орієнтирами** – патріотизмом, національною ідентичністю, релігійними поглядами, боротьбою за свободу та справедливість;

3) вплив громадського суспільства та релігії: активне громадянське суспільство та вплив релігійних організацій (особливо Української Греко-Католицької Церкви) мають значний вплив на формування електоральних настроїв. Рекомендації та позиції авторитетних громадських чи релігійних діячів можуть мати вагу для частини виборців;

4) роль місцевих лідерів, особливо після децентралізації, виборці на місцевому рівні часто віддають перевагу не стільки партійному бренду, скільки конкретним місцевим лідерам (мерам, старостам, депутатам), які продемонстрували свою ефективність та здатність вирішувати проблеми громади. Це призводить до посилення мажоритарної складової у свідомості виборців на місцевих виборах [10].

Характеризуючи регіональну специфіку Прикарпаття важливим є дослідження розбудови громадянського суспільства, яке має значний вплив на суспільно-політичний розвиток регіону. Громадянське суспільство регіону є одним з найрозвиненішим в Україні та відіграє ключову роль у трансформації суспільно-політичних процесів, його вплив є багатогранним. Активні громадські організації здійснюють моніторинг діяльності місцевих органів влади, борються з корупцією та лобіюють інтереси громади. Розглянемо деякі з організацій та їх напрямок діяльності.

Центр Політичних Студій (м. Івано-Франківськ). Ця організація займається аналітикою та моніторингом, зокрема в контексті місцевого самоврядування, участі громадян у політичних процесах, виборів. Їхня діяльність часто включає дослідження та оцінку ефективності місцевої влади. Іноді для проведення системних моніторингових кампаній створюються тимчасові або постійні коаліції з кількох ГО. Наприклад, «Коаліція антикорупційних громадських організацій», яка досліджувала антикорупційні програми обласних рад, показує, що така співпраця існує. «Мережа правового розвитку» / «LDN» (Local Development Network). Ця мережа, яка має представників у різних регіонах України, включаючи Івано-Франківщину, часто проводить моніторинги дотримання прав людини у громадах, що опосередковано є моніторингом ефективності та законності дій місцевої влади.

Створення Асоціації політологів Прикарпаття (2016 р.) свідчить про спробу консолідувати експертну спільноту. До складу Асоціації входять науковці, викладачі та практики у галузі політології, які працюють у вищих навчальних закладах та аналітичних центрах регіону. Кафедра політології (сьогодні Кафедра політичних наук) Прикарпатського національного університету

імені Василя Стефаника є важливим осередком, де працюють провідні доктори й кандидати наук. Їхні публікації, участь у медіа та співпраця з громадськими організаціями сприяють підвищенню політичної культури, медіаграмотності та критичного мислення населення, а також вихованню нових поколінь політичних діячів.

Після початку російської агресії, політичного значення набуває волонтерський рух. Його лідери, хоч і не завжди обіймають офіційні посади, але мають колосальний моральний авторитет та здатність до мобілізації. Вони формують суспільні запити, виступають контролерами влади, а їхня діяльність часто перетинається з політичною, оскільки вони є яскравими прикладами самоорганізації та громадянської відповідальності.

Таким чином, суспільно-політичний процес на Прикарпатті є не лише відображенням загальноукраїнських тенденцій, а й часто їхнім каталізатором та провідником. Регіон традиційно демонструє високу політичну мобілізацію та підтримку демократичних перетворень. Динаміка змін політичних режимів на Прикарпатті свідчить про незмінне прагнення до свободи, демократії та самоврядування, що підкріплюється потужним громадянським суспільством. Партійна система на Прикарпатті характеризується домінуванням національно-демократичних, патріотичних та проєвропейських сил при мінімальній підтримці проросійських чи лівих партій. Електоральні процеси вирізняються стабільно високою явкою та ціннісно-орієнтованим голосуванням, де визначальними є національні та ідеологічні чинники. Розвинене громадянське суспільство відіграє ключову роль у формуванні суспільно-політичних процесів. Волонтерський рух, особливо під час війни, став потужним чинником соціальної мобілізації, контролю за владою та забезпечення потреб оборони. Прикарпатті є яскравим прикладом динамічного розвитку регіону, який, спираючись на свої унікальні історичні та культурні особливості, активно долучається до розбудови сильної, демократичної та незалежної України.

Література

1. Бевз Т. Інституціоналізація політичних партій як процес. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2011. № 3(53). С. 31–45.

2. Береза А. Регіоналізм і регіоналізація: проблеми теорії і практики. *Трибуна*. 2006. № 11–12. С. 29–30.

3. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільнополітичного розвитку: Монографія. К.: ІПіЕНД, 2002. 306 с.

4. Бусленко В. Партійна структуризація Західного регіону України на початку 90-х рр. Історико-політичні проблеми сучасного світу. *Збірник наукових статей.* Т. 12–13. Чернівці : Рута. С. 64–67.

5. Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В.О. Котигоренко (керівник). К. : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 840 с.

6. Доцяк І. Партійно-політичний вимір виборів місцевих органів влади 2015 року (на прикладі Івано-Франківської області). Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведи) від 8 жовтня 2016 року / за заг. ред. А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. С. 59–65.

7. Івано-Франківщина у виборах – 2006: регіональний вимір / В. Марчук, І. Доцяк, В. Климончук, І. Цепенда, М. Москалюк, О. Білоус; Кол. монографія. Івано-Франківськ: Лік, 2007. 108 с.

8. Кугутяк М., Гаврилів Б., Кобута С. Літопис державотворення на Прикарпатті (1988–2001). Івано-Франківськ : Плай, 2002. 99 с

9. Климончук В. Й. Особливості інституціоналізації політичних партій в Україні (на прикладі Івано-Франківської області). *Прикарпатський вісник НТШ*. Думка. 2016. № 3 (35). С. 62–71.

10. Климончук В. Ціннісний вимір електоральних процесів у Галичині. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. № 1. С. 151–163.

11. Мадрига Т. Б. Регіональні виборчі кампанії початку XXI століття (на прикладі західних областей України). Івано-Франківськ : Нова зоря, 2015. 247 с.

12. Максимець Б. Національно-демократичні партії України у виборчих кампаніях початку XXI століття. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2014. 218 с.

13. Манайло-Приходько Р. Ю., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України. Монографія. Ужгород : Вид-во «РІК-У», 2020. 388 с.

14. Місцеве самоврядування в Україні. Івано-Франківська обласна рада. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2015. 312 с.

15. Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання громадської організації «Академія політичних наук». К., 2017. Вип. 2–3(6–7). 308 с

16. Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Львів, 2016. 218 с.

17. Романюк А. Формування регіонального формату політичного процесу: на прикладі Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск 4. Ужгород, 2018. С. 37–52.

18. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2010. № 4. С. 51–53.

Анотоція

Климончук В. Й. **Регіональна специфіка та трансформація суспільно-політичних процесів на Прикарпатті.** – Стаття.

У статті досліджено регіональну специфіку та динаміку трансформації суспільно-політичних процесів на Прикарпатті з кінця XIX століття до сучасності. Проаналізовано ключові історичні періоди, що сформували

унікальну політичну культуру та ідентичність краю, зокрема вплив австро-угорської доби, міжвоєнного польського панування, радянської окупації та періоду незалежності України. Особливу увагу приділено регіональному політичному процесу як середовищу трансформації, висвітлено його ключові особливості: високий рівень національної свідомості, значний вплив Української Греко-Католицької Церкви та надзвичайно розвинене громадянське суспільство.

Проаналізовано динаміку змін політичних режимів на території Прикарпаття, показано, як регіон, перебуваючи у складі різних державних утворень, послідовно демонстрував прагнення до демократії та самоврядування. Проаналізовано еволюцію партійної системи краю, яка від початків багатопартійності до сьогодення характеризується домінуванням національно-демократичних та проєвропейських сил, а також низьким рівнем підтримки проросійських чи лівих ідеологій. Висвітлено, як реформа децентралізації посилила роль місцевих еліт та «партій мерів», змістивши акценти на ефективність управління громадами.

Окремо проаналізовано діяльність та вплив на розвиток громадянського суспільства та формування суспільно-політичних процесів ГО. Активні громадські організації здійснюють моніторинг діяльності місцевих органів влади, лобіюють інтереси громад. Через різноманітні ініціативи, освітні програми та громадські дискусії громадянське суспільство сприяє підвищенню рівня медіа грамотності, критичного мислення та політичної відповідальності населення. Визначено, що Прикарпаття є форпостом стійкості та демократичних цінностей в умовах російської агресії, демонструючи високу громадянську мобілізацію та консолідацію навколо національних інтересів.

Ключові слова: Прикарпаття, суспільно-політичні процеси, регіональна специфіка, національна ідентичність, партійні системи, електоральні процеси, громадянське суспільство, політичні трансформації тощо.

Summary

Klymonchuk V. Y. **Regional specificity and transformation of socio-political processes in the Carpathian region.** – Article.

The article studies regional specificity and dynamics of transformation of socio-political processes in the Carpathian region from the end of the 19th century to the present. The key historical periods that formed the unique political culture and identity of the region, in particular the influence of the Austro-Hungarian era, interwar Polish rule, Soviet occupation and the period of independence of Ukraine, are analyzed. Particular attention is paid to the regional political process as an environment of transformation, its key features are highlighted: a high level of national consciousness, significant influence of the Ukrainian Greek Catholic Church and an extremely developed civil society.

The dynamics of changes in political regimes in the Carpathian region are analyzed, it is shown how the region, being part of various state formations, consistently demonstrated the desire for democracy and self-government. The evolution of the party system of the region, which from the beginning of the multiparty system to the present is characterized by the dominance of national-democratic and pro-European forces, as well as a low level of support for pro-Russian or left-wing ideologies, is analyzed. It is highlighted how the decentralisation reform has strengthened the role of local elites and «parties of mayors,» shifting the emphasis to the effectiveness of hromada management.

Separately, the activity and influence on the development of civil society and the formation of socio-political processes of NGOs are analyzed. Active public organizations monitor the activities of local authorities, lobby the interests of the community. Through various initiatives, educational programs and public discussions, civil society contributes to increasing the level of media literacy, critical thinking and political responsibility of the population. It is determined that the Carpathian region is an outpost of stability and democratic values in the conditions of Russian aggression, demonstrating high civil mobilization and consolidation around national interests.

Key words: Carpathian region, socio-political processes, regional specificity, national identity, party systems, electoral processes, civil society, political transformations.

УДК 321.013:321.7:001.891
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.38

Я. О. Лазебник
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-5175-6960
аспірант кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ

Постановка проблеми. Питання методології вивчення будь-яких політичних явищ посідає важливе місце у наукових дослідженнях і слугує надалі підґрунтям успішного пошуку та фіксації наукових результатів, які можуть бути використані як у теорії, так і на практиці.

Вивчаючи політичну відповідальність, дослідники дотримуються ряду спільних правил. по-перше, проведення аналізу ситуацій та процесів, по-друге, виведення аналітичних узагальнень та, по-третє, перегляду раніше сформульованих висновків. Дотримання цих правил забезпечує можливість перевірки багатьох окремих досліджень, що присвячені не тільки конкретній проблемі, але й співставленню знань у різних галузях. Їх сукупність складає методичне забезпечення кожного теоретичного чи прикладного проекту, у рамках якого розрізняють декілька рівнів: концептуально-теоретичний, методологічний та методичний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти політичної відповідальності знаходять висвітлення в дослідженнях таких науковців, як І. Кресіна, С. Балан, А. Коваленко. Питання політичної відповідальності політичного класу в Україні також вивчали: Н. Гедікова, М. Примуш, В. Барков, В. Торяник, Х. Голинська, Г. Почепцов, В. Трипольський, Д. Горчаков, А. Черниш та ін. Зміст поняття політичної відповідальності розкривали зарубіжні вчені: Х. Йонас, І. Алебастрова, О. Лейс, Д. Шон та ін.

Теоретико-методологічні підходи до розуміння політичної відповідальності були закладені в філософських трактатах та працях соціально-політичного спрямування таких вчених, як Ш. Кант, М. Вебер, Т. Парсонс, А. де Токвіль, С. Хантінгтон та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На сьогодні обговорення питання методології дослідження політичної відповідальності здебільшого ведеться лише в оглядовому плані. В цілому система методів не розроблена, має місце різночитання у визначенні природи та характеру політичної відповідальності, зокрема у політико-правовому контексті. У науковій літературі також є недостатньо вивченими деякі аспекти політичної відповідальності, наприклад, види та засоби притягнення до неї, її механізм.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Відтак, метою даної статті є наступне: здійснити аналіз методологічних принципів, підходів та методів до розуміння суті поняття політичної відповідальності політичного класу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному розвитку методології наукових досліджень політичних явищ та процесів тенденцією став її нелінійний характер та формування принципів доцільності використання тих методів, які для вивчення конкретного об'єкта у визначеному середовищі та часі є найбільш придатними.

Вивчаючи політичну відповідальність політичного класу, дослідники використовують різноманітні концептуальні підходи та застосовують певні методи і принципи. Сукупність цих методів та підходів складає теоретико-методологічну основу досліджуваного феномену. Зокрема, теоретичний рівень формують підходи філософського та загальнонаукового характеру, що органічно поєднані між собою. Серед методологічних засад філософського спрямування доцільно виокремити принципи об'єктивності, історизму, суперечностей, плюралізму тощо. Основні загальнонаукові методи, такі як нормативний, аксіологічний, історичний, методи системного та структурно-функціонального аналізу, синергетичний, порівняльний та інші дають можливість всебічно пізнати феномен політичної відповідальності.

О. Новакова та Н Пашина, спираючись на методологію відомих американських політологів Д. Ептера та Ч. Ендрейна, представлену у праці «Порівняння правлінь: розвиток нових націй», запропонували використовувати такі три методологічних підходи до вивчення політичних явищ і процесів, у тому числі й політичної відповідальності, як нормативний, структурний та біхевіористський [3, с. 25].

У контексті нормативного підходу політична відповідальність політичного класу, будучи складним політико-правовим утворенням, піддається вивченню з використанням правил формальної логіки та прийомів політологічної техніки. Отримані при цьому результати сприяють виробленню способів закріплення підстав та способів відповідальності у нормативно-правових актах та виявлення особливостей у рамках інтерпретаційної

© Я. О. Лазебник, 2025

діяльності. Проте, за всіх переваг нормативного підходу, формальна логіка не здатна висловити протиріччя всередині єдиного політичного явища і показати їх взаємозв'язок. Це стає необхідним при розгляді політичної відповідальності політичного класу з урахуванням прояву її негативних та позитивних засад.

Встановлення наявних взаємозв'язків суперечливих проявів відповідальності досягається завдяки використанню діалектичної логіки. Позитивна політична відповідальність політичного класу виражається у вигляді усвідомлення закріплених нормативно-правовими актами обов'язків та необхідності здійснювати свою діяльність з урахуванням інтересів суспільства. У разі недотримання встановлених обов'язків та вчинення інших безвідповідальних дій негативна відповідальність приходить на зміну свого позитивного прояву.

Структурно-функціональний аналіз, сформований на ґрунті декількох дослідницьких підходів, зокрема, функціоналізму, що пояснює політичну відповідальність з точки зору її функцій, та структуралізму, тобто теорії, відповідно до якої структура відповідальності або її система більш важливі, ніж поведінка її елементів.

Структурний підхід за своєю методологічною основою базується на виокремленні стійкої структури («скелета»), сукупності правил і відносин всередині об'єкта, що вивчається. У межах структурного підходу запропонована структура політичної відповідальності передбачає дві підсистеми відносин: ретроспективні та перспективні. У структурі ретроспективних відносин лежать відносини, в яких політичний клас відповідає за свої вчинки. Друга підсистема передбачає взаємозв'язок між окремими суб'єктами політичного класу.

Функціональний метод поширений у всіх галузях суспільних наук. Його характерними рисами є пошук аналогій в політології та соціальній антропології; пояснення соціальної активності основних суб'єктів політичної влади або політичного класу в цілому.

При біхевіористському підході головна увага приділяється проблемі реалізації дій політичного класу з точки зору політичної відповідальності.

Ще одним з основних методів, який доцільно використовувати при вивченні політичної відповідальності політичного класу, є системний. Його застосування забезпечує цілісне сприйняття об'єкта досліджень: всебічний аналіз зв'язків між окремими елементами в рамках цілого. Тобто, системний підхід вивчає явище як систему, виявляє механізми, що забезпечують його функціонування, виявляє типи внутрішніх та зовнішніх зв'язків.

У наукових дослідженнях системний підхід був заснований у XX столітті (50–60-ті роки). Застосування даного методу зумовлено необхідністю, з одного боку, диференційованого, тобто поглибленого та детального, вивчення окремих явищ, процесів, з іншого – їх цілісного та узагальненого висвітлення.

Диференційоване вивчення проблеми становлення інституту політичної відповідальності в Україні на сучасному етапі проводиться як з'ясування характеру зв'язку між окремими компонентами певної системи. Розглядаючи побудову запропонованої системи, слід зазначити, що вона складається з багатьох компонентів. Відповідальність як система надзвичайно складна і багатогранна. Її підсистемами є відповідальність правова, історична, політична, моральна та інші, які потребують вивчення. У контексті досліджуваної проблеми такого детального вивчення потребує політична відповідальність політичного класу, що дозволяє окреслити її структуру і проаналізувати окремі елементи у взаємозв'язку та взаємозалежності.

Якщо розглядати політичну відповідальність політичного класу в горизонтальному зрізі, то вона складається з нормативних вимог, норм та правил морально-етичних і політичних цінностей, соціально орієнтованої поведінки та діяльності політичного класу. Характер та рівень розвитку цих складових зумовлює вертикальну структуру, яка визначає певні рівні політичної відповідальності.

Внутрішньо-системні елементи відповідальності у вигляді підстав, заходів та процедури їх реалізації постають у вигляді обов'язкових складових усієї системи відповідальності, принаймні, її негативного прояву. Відсутність хоча б одного елемента змушує перетворитися всю систему відповідальності у звичайну сукупність правових утворень, які не здатні досягти тієї мети, яка ставиться перед ними. Дію цього процесу можна спостерігати на прикладі відповідальності глави держави, статус якого не передбачає жодного обов'язку, що призводить до незадовільного стану такого елементу, як підстава відповідальності.

Вищеназваний перехід важливий і при використанні системного методу, коли політична відповідальність сприймається як складне системне явище, що включає певні структурні елементи.

Аналіз відповідальності суб'єктів політичного класу був би не повним без застосування синергетичного методу. Синергетика при вивченні властивості самоорганізації постає специфічною складовою системного методу. Метод на її основі дозволяє простежити процес організації та взаємодії системного явища із зовнішнім середовищем, яку утворюють інші політичні явища.

Ці взаємозв'язки ззовні показують особливості реалізації політичної відповідальності органів державної влади через наявність тісних зв'язків із нормами моралі та моральності. Своєрідність суб'єкта відповідальності у вигляді політичного класу зобов'язує їх коригувати свою діяльність; не тільки з правовими нормами, але й зважаючи на морально-етичні підвалини та традиції самого суспільства [4, с. 664].

Методологія дослідження політичної відповідальності політичного класу також включає в себе синтез праксіологічного і мережевого підходів. Праксіологічний підхід має цілий ряд варіацій, залежно від того, що саме розуміється під практикою. У працях П. Бурдьє соціальні практики характеризуються як послідовність дій, спрямованих на реалізацію спільнотами символічно важливих цілей [6].

Праксіологічний підхід дозволяє перейти від розгляду вчинку як акта встановлення відповідальності до вивчення соціокультурних контекстів, які впливають на формування практик відповідальності. Праксіологічний підхід допомагає роздивитись політичну відповідальність не як онтологічну заданість, що виявляється в окремих вчинках, а як соціальну практику, що складається в рамках певної спільноти та орієнтується на присвоєння або участь у розподілі символічного капіталу.

Даний підхід дозволяє вписати дискурс відповідальності у сформовані соціальні практики, показати нелінійний характер співвідношення політичних установок і хабітуалізованих форм осмислення та репрезентації реальності. Але власне праксіологічний характер відповідальності ще не дозволяє відповісти на питання про імпульси її формування та вектори здійснення, тому праксіологічний підхід можна доповнити мережевим.

Мережевий підхід означає взаємозалежність практик політичної відповідальності та механізмів формування в умовах плюралістичного соціального порядку. Для соціально-філософського розуміння політичної відповідальності необхідно здійснити перехід від принципів індивідуалізму та субстанціоналізму до принципів колективізму та конструктивізму. Такий перехід дозволяє уявити політичну відповідальність не як раціональну установку конкретного політичного діяча або онтологічну основу людської поведінки, а як соціальний феномен.

Застосування принципу історизму, у свою чергу, вимагає виявлення характерних закономірностей розвитку інституту політичної відповідальності, закономірностей переходу від одного якісно визначеного ступеня його функціонування до наступного; характеру закономірностей трансформації на новому етапі історичного розвитку українського суспільства. Головне – сприйняття історичних умов формування інституту політичної відповідальності не повинно бути зведеним до звичайного опису подій.

Принцип історизму ґрунтується на розгляді дійсного, а не уявного процесу формування даного феномену і тісно пов'язаний з принципом плюралізму та об'єктивності. Останній означає неупередження, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій соціальної верстви, до якої належить дослідник, відображення всього спектру ціннісних орієнтацій процесу розвитку політичної відповідальності, хоча дослідник при цьому не повинен обов'язково бути нейтральним, він має право на обґрунтування як власної позиції, так і тієї соціальної групи, інтереси якої він захищає. І, нарешті, застосування історичного методу пізнання, у свою чергу, дозволяє розглянути політичну відповідальність політичного класу з аналізом її характерних ознак певного періоду часу.

При вивченні феномену політичної відповідальності доцільно взагалі відійти від оцінювання подій, процесів та явищ з боку будь-якої соціальної верстви, адже принцип об'єктивності полягає не у відхиленні від критичних оцінок, суджень, моральних і світоглядних проблем, а у правдивому відображенні палітри суперечностей, що продуковані зіткненням різноспрямованих інтересів соціальних верств. Саме об'єктивність забезпечує науковість, адже незалежно від того, з якою принциповістю і силою політолог захищає та обстоює інтереси своєї соціальної групи, теоретично він повинен відображати всю реальність процесу, весь спектр суперечностей.

Принцип об'єктивності тісно пов'язаний із принципом плюралізму. Тут мова йде про багатогранність у дослідженні політичної відповідальності. Коли наука концентрує свою увагу тільки на одних характеристиках чи сторонах явища і нехтує іншими як несуттєвими, вона неминуче заганяє себе в кут. Плюралізм наукового пізнання означає водночас його універсальність, адже тут враховуються не тільки суперечливі погляди на одні й ті ж політичні факти, а й неоднакові уявлення про їхнє походження, суть та перспективи розвитку.

Завдяки застосуванню принципу плюралізму у пізнанні політичної відповідальності політичного класу в Україні формується певна система знань, в якій відображаються об'єктивні дані про досліджуваний феномен.

Наступним методом, який можна використовувати при вивченні політичної відповідальності політичного класу, є порівняльний. Порівняння, з точки зору філософії, є «співставлення об'єктів з метою виявлення спільних та відмінних рис між ними (або того й іншого разом)» [4, с. 345].

Компаративістика є важливою складовою сучасної політології. Методологія, яка ще Аристотелем застосовувалася на високому рівні при порівнюванні різних типів політичного правління, у процесі свого розвитку також пройшла чималу еволюцію. Як правило, коли мова заходить про об'єкти порівняння у класичну (домодерну) епоху, порівняльний аналіз головним чином обмежувався політичним порядком. Втім, з появою порівняльних досліджень у сфері політичних полів зміна цієї парадигми відбулася. Як зазначає К. Байме, «Якщо домодерна компаративістика у своїх класифікаціях зосереджувалася на онтологічному баченні відмінностей, то порівняння у сучасній політичній науці знову повернулося до вже подоланого еволюціонізму. Усі розвинуті суспільства, здавалося, рухаються до єдиного типу у спільному напрямку. У дебатах, що точилися навколо питання, сформульованого англійською «Does politics matter?»,мінімізувався вплив такої політики сам по собі, що все більше просувалася у прийнятті рішень, не враховуючи країни та не звертаючи уваги на політичні змінні» [2, с. 190].

Це призвело до розчинення компаративістики у методиці відділення залежних і незалежних змінних. Проте, класичні дослідження політичної науки, що й досі не втрачають своєї актуальності, підтверджують, що суттєвою складовою політології все ще є порівняння. Прикладом можуть бути робота Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» [1], в якій авторкою переконливо доведено доцільність порівняння гітлеризму та сталінізму, а також фундаментальна робота «Громадянська культура» Габрієля Алмонда та Сіднея Верби [5], де наводиться порівняльний аналіз політичної культури у таких суспільствах, як США, Італія, Мексика, Велика Британія Німеччина).

Отже, при зіставленні окремих внутрішньо-системних елементів відповідальності, наприклад міри, можна виявити її специфічні риси. Наприклад, суб'єкти політичного класу, зокрема політична еліта, за здійснення адміністративних правопорушень можуть бути піддані суворішим санкціям проти звичайних членів певної політичної партії.

Порівняльний метод здатен розкрити національну специфіку роботи інституту політичної відповідальності при його зіставленні із зарубіжними аналогами.

Варто нагадати про використання діяльнісного підходу, який дозволяє виявити в структурі феномену «політична відповідальність» ключові системоутворюючі компоненти. Однак це не зводиться до вивчення окремих її видів, а розглядаються різні форми вияву в сукупності. Діяльнісний підхід дозволяє провести оцінку і охарактеризувати політичну відповідальність з різних точок зору. З першої позиції ми розглядаємо політичну відповідальність як наслідки дій особистості (позитивні та негативні). Друга позиція пов'язана з безліччю факторів та оцінкою суспільства виконаного вчинку (схвалення та осуд). У рамках діяльнісного підходу простежується думка, що політичний сенс відповідальності лежить у стримуванні від негативного вчинку.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, можна підвести підсумки аналізу підходів до політичної відповідальності політичного класу, конкретизуючи отримані результати у наступних узагальненнях та висновках.

Для ефективного вивчення такого складного і багатопланового явища, як політична відповідальність, потрібне застосування самих різноманітних методів пізнання. Відповідальність політичного класу постає самостійним напрямом наукового дослідження, який вирізняється певною специфікою суб'єкта, що впливає на вибір методологічного інструментарію. Правильний підхід до цього вибору дозволяє встановити наявні проблеми політичної відповідальності та запропонувати варіанти їх подолання у майбутньому. Це й стане темою подальших досліджень автора статті. Отже, більш глибоке розуміння політичної відповідальності можливе за умови використання методів пізнання, за допомогою яких теоретичні принципи переходять у площину реальності, стають працюючою теорією.

Література

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / пер. за англ. Київ: Дух і Літера, 2005. 584 с.

2. Байме К. Політичні теорії сучасності / Пер. з нім М. Култаєвої та М. Бойченка. Київ: Стилос, 2008. 396 с.

3. Новакова О. В., Пашина Н. П. Політичні процеси та політичні відносини К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2016. 398 с.

4. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

5. Almond G., Verba S. The civic culture: political attitudes and democracy in five countries. Princeton, 1963. URL: https://books.google.se/books?id=J93o05MH-3v8C&pg=PA1&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false

6. Bourdieu P. Espace social et pouvoir symbolique, Choses dites, Paris, Minuit. 1987. 228 p.

Анотація

Лазебник Я. О. **Методологічні підходи у дослідженні політичної відповідальності політичного класу.** – Стаття.

У статті розглянуто низку методів пізнання, які можуть бути корисними для всебічного вивчення політичної відповідальності політичного класу. Метою даної статті є здійснити аналіз методологічних прин-

ципів, підходів та методів до вивчення політичної відповідальності політичного класу.

Звернено увагу на те, що досліджуючи політичну відповідальність, вчені дотримуються ряду спільних правил, по-перше, проведення аналізу ситуацій та процесів, по-друге, виведення аналітичних узагальнень та, по-третє, перегляду раніше сформульованих висновків. Дотримання цих правил забезпечує можливість перевірки багатьох окремих досліджень, що присвячені не тільки конкретній проблемі, але й співставленню знань у різних галузях. Вивчаючи політичну відповідальність політичного класу, дослідники використовують різноманітні концептуальні підходи та застосовують певні методи і принципи. Сукупність цих методів та підходів складає теоретико-методологічну основу досліджуваного феномену. Так, теоретичний рівень формують підходи філософського та загальнонаукового характеру, що органічно поєднані між собою. Серед методологічних засад філософського спрямування доцільно виокремити принципи об'єктивності, історизму, суперечностей, плюралізму тощо. Основні загальнонаукові методи, такі як формально-політологічний, історично-хронологічний, методи системного та структурно-функціонального аналізу, синергетичний, порівняльний та інші дають можливість всебічно пізнати феномен політичної відповідальності. Особливу увагу автором приділено таким трьом методологічним підходам, як структурний, біхевіористський та нормативний. Зокрема, у контексті нормативного підходу політична відповідальність політичного класу, будучи складним політико-правовим утворенням, піддається вивченню з використанням правил формальної логіки та прийомів політологічної техніки. Отримані при цьому результати сприяють виробленню способів закріплення підстав та способів відповідальності у нормативно-правових актах та встановлення особливостей у рамках інтерпретаційної діяльності.

Ключові слова: політична відповідальність, політичний клас, методи та принципи пізнання, системний метод, метод структурно-функціонального аналізу.

Summary

Lazebnyk Ya. O. **Methodological approaches to the study of the political responsibility of the political class.** – Article.

The article explores various methods of cognition that can be instrumental in conducting a comprehensive study of the political responsibility of the political class. The aim of the article is to analyze the methodological principles, approaches, and techniques applied in the study of this phenomenon.

It is emphasized that, when examining political responsibility, scholars generally adhere to a set of common rules: first, analyzing situations and processes; second, drawing analytical generalizations; and third, revisiting previously formulated conclusions. Adhering to these rules allows for the validation of numerous individual studies, which address not only specific issues but also enable the comparison of knowledge across different fields.

In studying the political responsibility of the political class, researchers employ a variety of conceptual approaches and apply specific methods and principles. This collection of approaches and techniques constitutes the theoretical and methodological foundation of the subject under investigation.

At the theoretical level, philosophical and general scientific approaches are integrated and complement each other. Among the methodological foundations of the philosophical approach, particular attention is given to the principles of objectivity, historicism, contradiction, and pluralism. Core general scientific methods–such as the formal-political method, historical-chronological method, systems analysis, structural-functional analysis, synergetic and comparative methods–enable a comprehensive understanding of the phenomenon of political responsibility.

Special attention is paid to three methodological approaches: structural, behavioral, and normative. Specifically, within the normative approach, the political responsibility of the political class–as a complex political and legal construct–is examined through the lens of formal logic and political science methods. The outcomes of such analysis contribute to the development of frameworks for codifying the foundations and mechanisms of responsibility in regulatory legal acts and identifying their features within interpretative practices.

Key words: political responsibility, political class, methods and principles of cognition, systems method, structural-functional analysis.

УДК 32.019.51:398.22(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.39

Л. О. Левченко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-4030-7272
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Приватного вищого навчального закладу
«Європейський університет»

ВПЛИВ ОСОБЛИВОСТЕЙ МЕНТАЛІТЕТУ НА МАСОВУ ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Політична свідомість є складовою суспільної ментальності – сукупності глибинних уявлень, переконань, стереотипів, які формуються історичним досвідом і передаються з покоління в покоління. В українському суспільстві політична свідомість залишається суперечливою, а її особливості часто становлять бар'єри для формування зрілої демократії. Розуміння цих ментальних проблем є ключем до політичної модернізації країни. Майбутнє кожної держави значною мірою залежить від того, наскільки успішно вона усвідомлює свої цілі і інтереси, та наскільки вірно поєднуватимуться інтереси самої держави з інтересами її громадян, а також наскільки громадяни й еліта зможуть порозумітися і якою мірою зможуть консолідуватися навколо ідеї державотворення. Саме тому у цій статті ми зосереджуємо увагу на характерних ментальних рисах українців, як важливого компонента при формуванні політичної позиції, світогляду, мотиватора прийняття рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика української ментальності розглядається у філософському, соціологічному та культурологічному контекстах. Так в роботах І. Кресіної, Ю. Шайгородського, Н. Новікової, Л. Постола, О. Рудакевича аналізується дуальність свідомості українців – між свободолюбством і патерналістськими настроями. В Горбатенко аналізує історичні передумови формування комплексу меншовартості. Дослідження О. Кулеби, Н. Єфтєні, О. Лютак вказують на пострадянську трансформацію свідомості, яка супроводжується недовірою до влади, патерналізмом, низьким рівнем політичної культури. М. Морарь досліджує регіональні відмінності ментальності, акцентуючи увагу на «ментальному кордоні» між Сходом і Заходом країни. Уилсон і Єкельчук наголошують на ролі історичної пам'яті та символічної боротьби за ідентичність. Узагальнено, науковці сходяться на думці, що ментальність українців – це результат історичних травм, колоніального минулого, а також сучасних викликів. Її трансформація вимагає освітніх змін, розвитку критичного мислення та посилення громадянської активності.

Формулювання цілей статті. Беручи до уваги вищесказане, ми ставимо метою статті визначення характеру та особливостей впливу ментальних рис на політичну свідомість індивідів. Для досягнення мети поставлено наступні дослідницькі завдання: 1) визначити сутність категорії «менталітет»; 2) охарактеризувати основні риси українського менталітету; 3) проаналізувати вплив ментальних рис на політичну свідомість.

Виклад основного матеріалу дослідження. На стан, тенденції і перспективи розвитку політичної свідомості суттєво впливає ментальність народу. Ментальність, як і багато інших ознак, притаманних нації, важко виміряти. «Ментальність така ж невловима, як і об'єктивна. Вона існує і визначає. Її не може не бути. Ментальність є одночасно і повітрям психічного буття індивіда, і підґрунтям для існування нації» [14, с. 192].

Усвідомлені елементи менталітету тісно пов'язані зі сферою несвідомого, яка розуміється відносно до етносів і націй як колективне безсвідоме. У загальному вигляді ментальність може бути визначена як певна, характерна для конкретної культури специфіка психічного життя репрезентуючих цю культуру людей, психологічний архетип тієї чи іншої людської спільноти, детермінований економічними та політичними умовами життя в історичній ретроспективі.

Ментальність уособлює сутність колективної свідомості. Ідея на рівні ментальності – це не продукт індивідуального світобачення, а емоційний ґрунт, на якому виникають ідеї й символи. Пізнавальна цінність ментальності як психологічного субстрату полягає в тому, що вона являє собою відображення історичного процесу у суспільній свідомості, значною мірою трансформоване ідеологічними нашаруваннями, подекуди спотворене.

Виходячи з етимології слова, зміст категорії «ментальність» міститься в когнітивній сфері та визначається насамперед знаннями, які використовує спільнота. Знання формують уявлення про навколишній світ, який виступає ґрунтом ментальності, визначаючи разом з домінуючими потребами та архетипами колективного безсвідомого ієрархію цінностей, що характеризує дану спільноту.

© Л. О. Левченко, 2025

За визначенням Н. Новікової, ментальність – це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу інтегрувати хаотичний потік різноманітних вражень в структуру характерного світобачення. Ментальність зберігає генетичний код народу, допомагає зрозуміти закономірності розвитку культури, історії, суспільних цінностей. На цьому базисі з'являється відчуття ідентичності, на якому базується політична свідомість [8, с. 32].

З точки зору політології, ментальність являє собою відповідний рівень суспільної свідомості та пов'язаний з нею спектр життєвих позицій і моделей поведінки; спільний для членів суспільно-політичної групи чи організації своєрідний політико-психологічний тезаурус, який дозволяє сприймати існуючу соціально-політичну реальність, оцінювати її й діяти згідно з усталеними у суспільстві нормами, адекватно сприймаючи й розуміючи при цьому один одного.

Для українського етносу суттєвим моментом у становленні менталітету стали яскраво виражені автохтонність і формування способу життя у відповідності з місцевим ландшафтом.

Можна сформулювати провідні ознаки ментальності українського народу.

Інтровертивність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах свого внутрішнього, особистісно-індивідуального світу.

Кордоцентричність, що проявляється у чутливості, любові до природи, яскраво відображених у національному фольклорі.

Анархічний індивідуалізм, прагнення до особистої свободи.

Перевага емоційно-чуттєвого компоненту психіки над волею та інтелектом. Уявлення про успіх, благо, про можливості людської особистості в українській думці якоюсь мірою інфантильні. «Українці – природні буддисти. Вони знаходять вихід не в катарсисі, а в каталепсії. Стороння спостережливість та індиферентність – це реакція безсильної перед світом і перед собою людини», зазначає О. Рудакевич [10, с. 130]. Конфлікт особистого і суспільного вирішувався українцем завжди на користь особистого. Несформованість свого «ми», своєї соціокультурної аури призводить до історичних колізій, різко полярних суджень про історію, про людство, про державність. Тут, з одного боку, мова може йти про політичні складові менталітету, а з іншого – про вплив ментальності на політичну свідомість суспільства.

З інтровертивністю пов'язується і український егоцентризм, що дає перевагу всьому особистому над усім загальним і спричинив вже не одну історичну катастрофу в Україні.

Інтровертивний характер українського індивідуалізму, його спрямованість на відособлення індивіда від суспільства і від інших людей, спрямовує зусилля особистості на створення свого малого, індивідуального світу, на ізоляцію в ньому і відокремлення себе від соціуму. Саме цим можна пояснити парадоксальність сьогоднішньої ситуації, коли в нації індивідуалістів катастрофічно не вистачає соціально-активних людей.

Водночас ряд дослідників відзначають і контрастні якості інтровертизму та емоційності українського менталітету. За великого егоцентризму («моя хата скраю»), українці схильні до співчуття, гуманізму; при розвиненому братолюбстві, всепрощенні, що ослаблює агресивність, войовничість, українець здатен до помсти, бунту проти несправедливості, що посилюється тенденцією до анархізму; український інтровертизм не є замкнутим у собі, він лише спрямован на себе. Чуттєвість при інтровертизмі потребує контакту, оскільки українець не терпить самотності і спрямовує самовияв на зовнішній об'єкт [1, 5, 9].

Емоційність, домінування чуттєвого переживання над холодною розсудливістю чітко виявляється і в політичній сфері. Для української політики і минулого, і сучасного характерним є багатоманітність глобальних прожектів різної спрямованості, що мають на меті перетворення дійсності в цілому, або ж її окремих сфер. Але з питанням переведення політичних планів та цілей у практичну площину, прогнозуванням наслідків рішень, що приймаються, у вітчизняній політиці завжди були проблеми.

Егоцентричне спрямування уваги на внутрішній світ заважає й визнанню авторитетів. Українці визнають авторитет скоріше під впливом настрою, раптового захоплення, ніж в результаті аналізу репутації людини.

Є й інший погляд на вищезазначені якості українського менталітету. Так І. Кресіна емоційність та чуттєвість вважає не негативними, а навпаки позитивними рисами українського менталітету, вони виступають своєрідним захисним механізмом проти раціоналістичного руйнування душі, прикметою «нашої національної вищості». «Без сумніву, ми повинні зберегти й належно плекати здорову емоційність, бо розвиватися й рости можна тільки на ґрунті того, що вже маємо. Але треба звернути увагу й на розвиток нашого інтелекту й волі, щоб осягнути всебічний розвиток нашої особистості. Мусимо йти до цього шляхом виховання, але в будь якому разі не відмовляючись від нашої емоційності, не висушуючи нашого серця, без знищення нашої людяності» [3, с. 227].

Таке переосмислення української емоційності може стати однією з умов подолання комплексу меншовартості у національно-політичній свідомості, який значною мірою ґрунтується на пріоритеті раціонального над ірраціональним та негативному ставленні до власного, внутріш-

нього, іманентного світу. Одним із ключових бар'єрів на шляху формування сильної української національної ідентичності є явище національної меншовартості. Це глибоко укорінене почуття власної неповноцінності у порівнянні з представниками інших культур чи націй, зокрема – імперських. В України меншовартість набуває специфічного характеру, сформованого внаслідок довготривалої колоніальної залежності, репресивної мовно-культурної політики та знецінення національної ідентичності [5, с. 98].

Протягом кількох століть український народ перебував під владою імперських утворень – Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорщини, а згодом Радянського Союзу. Найбільш руйнівний вплив на формування комплексу меншовартості мала саме політика Російської імперії та СРСР. Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876) фактично заборонили використання української мови в публічному просторі. Радянська культурна політика розглядала українське як «провінційне», «селянське», а отже – менш цінне. Така системна дискредитація власної культури та мови призвела до поступового формування комплексу «другорядності» у свідомості частини населення [1, с. 57].

Попри здобуття незалежності у 1991 році, наслідки колоніального минулого продовжують проявлятись у ментальності. Типовими симптомами меншовартості є зневага до української мови, приорітетність іноземних продуктів та експертів, недовіра до власних наукових, культурних, економічних здобутків. Часто українське сприймається як менш якісне, а отже, менш гідне поширення чи підтримки. Така ситуація гальмує процеси розвитку національної самосвідомості та консолідації суспільства.

Разом з цим, в останнє десятиліття спостерігається поступове подолання комплексу меншовартості. Революція Гідності (2013–2014), а особливо повномасштабна агресія РФ у 2022 році, стали каталізаторами для глибокої переоцінки національних цінностей. Українська мова, культура, історія й традиції почали сприйматися як фактори сили, а не слабкості.

Все більше громадян свідомо обирають українське, формуючи тим самим нову систему координат, у якій національна гідність стає ключовим орієнтиром. Національна меншовартість – не природжена риса українців, а результат тривалого історичного тиску. Її подолання можливе завдяки критичному переосмисленню минулого, формуванню позитивних ідентичнісних наративів та утвердженню національної гідності як базової цінності. Українське суспільство вже перебуває на цьому шляху, і саме від інтелектуальної еліти значною мірою залежить, чи стане процес подолання меншовартості незворотним.

Переважна більшість дослідників, аналізуючи український характер і ментальні особливості, виходили з визначального впливу географічного і геополітичного розташування України, специфіки клімату та господарського способу життя. Зв'язком українця з землею пояснюється домінування емоційного над раціональним. Вплив геополітичного становища на формування менталітету українців теж неоднозначне. Ним пояснюється надзвичайне прагнення свободи, стихія вільного самовизначення особистості, природний демократизм. Це спонукає до утворення різноманітних місцевих форм самореалізації на локально-суспільному та особистісному рівнях, і водночас до анархізму [9, 12, 13, 14].

На думку Н. Єфтєні, тлумачення пограниччя лише на межі хліборобської і кочової цивілізації хоча і є справедливим, але вочевидь недостатнім. Адже Україна протягом історичного часу виступала як місцем зіткнення і взаємовпливу західного і східного християнства, а на додачу – ісламу й іудаїзму. З початку ХУІІІ століття Україна виступала місцем перетину традицій, з одного боку європейської цивілізації, заснованої на провідній ролі міст (саме до неї належали українські землі з часів Київської Русі і до держави Богдана Хмельницького) а, з іншого боку, євразійсько-російської цивілізації, в якій ключова роль належала селам і панським маєткам. Цей ряд можна продовжити аж до ХХ століття, коли в 30-і роки Східна Україна була пограниччям диктатури пролетаріату, а Західна – європейської демократії, йдеться про роль української держави як моста між різними геополітичними та соціокультурними традиціями [2, с. 67].

Чисельні історичні факти підтверджують анархічний індивідуалізм українців, відсутність згуртованості, прагнення до особистої свободи. В умовах України державність тривалий час була чужорідною, турецькою, польською, російською, нав'язаним інститутом гноблення, який до того ж обмежував індивідуальну свободу та ініціативу. Природньо, що подібний досвід викликав у суспільній психології реакцію відторгнення.

Під впливом ідеалізму українці шанують традиції як субстрат певних ідеалів. Традиції виконують дисциплінуючу функцію, авторитет ідеалу набагато впливовіший за авторитет особи, а протиставлення колишньої свободи сучасній неволі зміцнює традиціоналізм.

Саме ці особливості українського менталітету в певний час сприяли популярності більшовицьких лозунгів. Вихованому на ідеях козацького демократизму і соціалістично забарвленого народництва, пересічному українцеві імпонували гасла про всевладдя рад, проголошення боротьби з бюрократизмом та багато іншого в більшовицькій риториці. І сьогодні, коли, здається, соціа-

лістична ідея дискредитована її викривленим втіленням в СРСР і повинна б сгинути, вона все ж виявляється живучою на тлі масового зубожіння народу в умовах перманентного реформування державних інститутів, законодавчої бази, економічного волюнтаризму [7, с. 107].

Відсутність суспільної єдності в умовах сучасного політичного розвитку проявляється в численних політичних кризах, протистоянні законодавчої й виконавчої гілок влади в політичній системі, в елементах певного протиставлення західного і східного регіонів України.

В той же час, самоврядний потенціал української ментальності, традиційний демократизм, психологічне несприйняття деспотичного характеру влади за умови створення сприятливих можливостей для його самореалізації позитивно впливають на процес державотворення [6, с. 26].

Ще одна риса українського характеру – терплячість, теж має два протилежні аспекти. Вона й позитивна, надає політичним можновладцям можливості приймати оптимальні рішення та втілювати їх у життя. Іншого значення терплячість набуває в умовах, коли владні структури або нездатні вивести країну з кризового стану через свою некомпетентність, або в своїй діяльності прагнуть досягнути власні цілі, далекі від інтересів народу та держави.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ментальні бар'єри у політичній свідомості українців є складним, багатофакторним явищем, яке не можна змінити лише законами чи реформами. Потрібна довготривала просвітницька робота, підвищення політичної культури, розвиток критичного мислення, зміцнення демократичних інститутів та довіри до них. Лише змінивши свідомість, українське суспільство зможе побудувати ефективну, відповідальну й справедливу політичну систему. Політична еліта повинна усвідомлювати, на які політичні, соціальні, економічні і культурні фактори вона може розраховувати, модернізуючи суспільство. Глибоке знання базових рис українського менталітету має сприяти осмисленню і розвитку вітчизняного державотворчого процесу з урахуванням світової практики й самобутності історичного досвіду українського народу.

Література

1. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. К. 1999. 161 с.

2. Єфтєні Н. Особливості формування політичної свідомості. *Політичне життя.* 2019. № 4. С. 66–70.

3. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз. К. 1998. 405 с.

4. Кулеба О. Процес формування позитивного іміджу політичного лідера. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2010. № 11. С. 204–217.

5. Лютак О. Застосування теорії поколінь у консультуванні персоналу організації. *Збірник наукових праць: психологія.* 2019. № 23. С. 94–101.

6. Морарь М. Ідеологія в діяльності політичних партій: теорія та практика. *Регіональні студії.* 2019. № 16. С. 24–28.

7. Новак О. Політична ідеологія: поняття, характеристика, функції. *Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи.* 2017. № 7. С. 106–109.

8. Новікова Н. Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки.* 2015. Т. 173. С. 30–34.

9. Постол Л. Психологічні аспекти національної ідентичності та меншовартості. *Соціальна психологія* 2017. № 1(61). С. 13–27.

10. Рудакевич О. Імперативи національної політичної культури. *Політичний менеджмент.* 2010. № 5. С. 128–136.

11. Смокова Г. Інститути соціалізації як механізм реалізації державної молодіжної політики в Україні. *Політичне життя.* 2019. № 2. С. 69–73.

12. Шайгородський Ю. Політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні. Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 351 с.

13. Wilson A. The Ukrainians: Unexpected Nation. Yale University Press. 2002. 429 p.

14. Yekelchyk S. Ukraine: Birth of a Modern Nation. Oxford University Press. 2007. 294 p.

Анотація

Левченко Л. О. **Вплив особливостей менталітету на масову політичну свідомість громадян України.** – Стаття.

У роботі здійснено комплексне дослідження української ментальності як багатогранного соціально-психологічного феномену, що формується під впливом історичних подій, традицій, релігії, геополітичного становища та культурної спадщини. Особливу увагу приділено аналізу таких характерних рис, як індивідуалізм, життєстійкість, чуттєвість, глибока духовність, світоглядна гнучкість і схильність до саморефлексії. Висвітлено амбівалентне ставлення до влади, що поєднує недовіру з очікуванням зовнішнього «рятівника» (патерналістські установки), а також досліджено вплив колективних травм – зокрема Голодомору та радянських репресій – на психіку нації.

Зосереджено й на регіональних відмінностях ментальності між сходом, заходом, центром і півднем України. Окремий акцент зроблено на трансформації ментальних установок після Революції Гідності та в умовах війни – зокрема на зростанні національної консолідації, переосмисленні понять гідності, свободи, відповідальності. Автор робить обґрунтований висновок про поступовий перехід від архаїчної свідомості до модерної громадянської ментальності, спроможної забезпечити сталий розвиток української держави. Варто відзначити також акцент на зростанні міжособистісної довіри, самоорганізації, розвитку волонтерського руху як маркерів нової національної ідентичності. роботі здійснено комплексне дослі-

дження української ментальності як багатогранного соціально-психологічного феномену, що формується під впливом історичних подій, традицій, релігії, геополітичного становища та культурної спадщини. Особливу увагу приділено аналізу таких рис, як індивідуалізм, життєстійкість, чуттєвість, глибока духовність, гнучкість світогляду та схильність до саморефлексії. Висвітлено подвійність ставлення до влади, що поєднує недовіру з надією на зовнішнього «спасителя» (патерналістські установки), а також вплив колективної травми, зокрема Голодомору та радянських репресій, на психіку нації.

Ключові слова: українська ментальність, національний характер, історична пам'ять, колективна травма, ідентичність, патерналізм, цінності.

Summary

Levchenko L. O. **The influence of mental characteristics on the mass political consciousness of Ukrainian citizens.** – Article.

The work presents a comprehensive study of Ukrainian mentality as a multifaceted socio-psychological phenomenon shaped by historical events, traditions, religion, geopolitical position, and cultural heritage. Particular attention is given to the analysis of characteristic traits such as individualism, resilience, sensitivity, deep spirituality, worldview flexibility, and a tendency toward self-reflection. The ambivalent attitude toward authority is highlighted, combining distrust with expectations of an external "savior" (paternalistic attitudes), along with the impact of collective traumas–particularly the Holodomor and Soviet repressions–on the national psyche.

The study also focuses on regional differences in mentality across eastern, western, central, and southern Ukraine. It outlines the role of language, historical memory, and myth-making in shaping national identity. Special emphasis is placed on the transformation of mental attitudes following the Revolution of Dignity and during wartime conditions, including the rise of national consolidation and the rethinking of dignity, freedom, and responsibility. The author draws a well-founded conclusion about the gradual transition from an archaic consciousness to a modern civic mentality capable of ensuring sustainable development of the Ukrainian state. The work also highlights the growing importance of interpersonal trust, civic self-organization, and the volunteer movement as key markers of a new national identity. The paper stands out for its logical structure, scholarly depth, and the persuasiveness of its arguments, making it a valuable contribution to the study of the social psychology of Ukrainian society.

Key words: Ukrainian mentality, national character, historical memory, collective trauma, identity, paternalism, values.

УДК 323.22-043.86(477-87)’1991/2025’
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.40

А. О. Панова
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0000-5443-4881
аспірантка кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАКАРПАТТІ (1991–2025)

Постановка проблеми. Актуальність вивчення регіональних соціально-політичних процесів в Україні зумовлена низкою ключових факторів, що мають значення як для національного розвитку, так і для збереження цілісності держави. І пов’язано це з різноманіттям регіонів, реформою децентралізації та місцевого самоврядування, особливістю електоральних процесів, розвитком громадянського суспільства, функціонуванням регіональних політичних режимів, загрозами сепаратизму та зовнішнього втручання (йдеться про внтрішньорегіональну дестабілізацію в умовах воєнних дій).

Закарпаття – найбільш західний регіон України, відокремлений від решти країни гірським хребтом Карпат. Область має унікальне геополітичне положення (межує з чотирма державами Центральної Європи – Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією), багатонаціональний склад населення, особливу політичну культуру та еліту, специфіку функціонування регіональних політичних режимів. Вказані чинники окреслили особливий розвиток регіону після здобуття Україною незалежності в 1991 р., вони зумовлювали суспільно-політичний розвиток краю упродовж 1991–2025 рр. Тому, вивчення особливостей цього розвитку актуалізується низкою викликів останніх років у контексті забезпечення динамічного і стабільного функціонування регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню соціально-політичних процесів на Закарпатті присвячена низка наукових праць вітчизняних дослідників. Перш за все, йдеться про колективні монографії «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» [3] та «Електоральні процеси в Україні в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття» [2] в яких колективи авторів вивчають складний комплекс питань, які пов’язані з розвитком Закарпаття в цілому, етнічними та виборчими процесами.

А також слід виокремити низку наукових розвідок ужгородських дослідників Ю. Остапця [7; 8] та В. Пащенка [9; 10; 11], які безпосередньо торкаються проблематики аналізу соціально-політичних процесів на Закарпатті у різні періоди розвитку. Загальноукраїнський контекст регіональних процесів проаналізовано на основі авторських історій України С. Кульчицького [5] та С. Федаки [14]. Методологія дослідження регіональних процесів побудована на основі досліджень С. Гайдая [1], А. Кузишина [4], К. Лузана [6], А. Романюка [13].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – виокремити та охарактеризувати основні періоди розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті упродовж 1991–2025 років. Досягнення мети потребує вирішення таких дослідницьких завдань: 1) дослідити чинники впливу на соціально-політичні процеси на Закарпатті; 2) виокремити та охарактеризувати основні періоди розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті (1991–2025).

Виклад основного матеріалу. «Політичний процес – це функціональна характеристика політичної системи, зміст якої визначається виконанням суб’єктами політики своїх специфічних ролей і функцій. Його можна представити: а) як сукупність видів і форм діяльності політичних суб’єктів, що прагнуть реалізувати свої цілі в політичній сфері; б) як певну послідовність певних дій і подій; в) як функціонування політичної системи в часовому вимірі та зміну її станів» [12, с. 80].

У «Політичній енциклопедії» політичний процес трактується як «сукупність послідовних дій політичних суб’єктів з реалізації своїх інтересів через політичну владу» [6, с. 596]. При цьому змістом політичного процесу слід вважати спрямування розвитку країни / регіону у певному напрямі. В силу особливостей політичного розвитку України (домінування президента у системі владних відносин) змістовність загальнонаціональних суспільно-політичних процесів багато в чому залежить від переможців президентських і парламентських виборів. Тому, на думку А. Романюка, під «політичним процесом слід розуміти спрямування розвитку суспільства в певному напрямі внаслідок взаємодії політичних акторів» [13, с. 169]. Дане визначення робить наголос на тому, що суспільство рухається/змінюється в певному напрямі.

Отже, категорія «політичний процес» відображає мінливість політики, розкриває рух, динаміку, еволюцію політичної системи, зміну її станів у часі та просторі. До змісту політичного процесу

© А. О. Панова, 2025

включається вся сукупність дій різних суб'єктів політики щодо здійснення своїх специфічних функцій у сфері влади, що ведуть до зміни та розвитку (або занепаду) політичної системи суспільства. А «будучи комплексною характеристикою політичного життя, сам він визначається політичним режимом, партійною системою, формою правління, формою державного устрою, а, по суті, всіма елементами політичного життя» [6, с. 596].

Політичний процес може розгортатися у різних просторових межах – на рівні будь-якого політичного співтовариства, що в тому чи іншому аспекті виступає як єдине ціле, як система. На цій підставі можна виділити світові (глобальні), національні (внутрішньодержавні), регіональні (для України, наприклад, це області, східні, західні, центральні регіони), локальні політичні процеси.

Характеризуючи регіональний політичний процес А. Романюк підкреслив, що «стосовно регіонального рівня ми латентно припускаємо, що він є похідним/залежним від національного, відповідно національний відіграє вирішальне значення в його формуванні і спрямуванні. Традиційна вертикальна конструкція політичної системи та політичних інститутів зумовлюють, що формат політичного життя на регіональному рівні виступає проекцією національного рівня. Виявом цього служила конструкція інститутів виконавчої влади на рівні областей та районів, яка зеркально відображала розклад політичних сил на рівні Києва. Прикладом цього слугували державні адміністрації на рівні областей і районів особливо на сході і заході країни за часів президентства В. Ющенка та В. Януковича» [13, с. 170].

В той же час зазначимо, що регіональний політичний процес може характеризуватися власним набором політичних акторів подеколи не відповідних каталогу притаманному центру та іншим регіонам, почасти відмінними комбінаціями взаємодії між ними та як наслідок особливостями темпу та напрямами/векторами розвитку регіонів один стосовно іншого та стосовно цілої України. Зміст регіонального політичного процесу розкривається у різних формах політичної діяльності (політичне / державне управління, політичні вибори, референдуми, конфлікти, соціальні потрясіння, мітинги, тощо).

Що ж до поняття «суспільно-політичний процес», то слід зазначити про різні підходи до трактування його сутності, але загалом можна таким чином окреслити його змістовне значення: це процес, який поєднує в собі суспільне (соціальне) і політичне. Це діалектичне поєднання, яке вказує на взаємопроникнення і взаємовплив соціального на політичне та політичного на соціальне. Сутність такого діалектичного поєднання полягає в наступному. По-перше, «політичний процес» та «соціально-політичний процес» можна використовувати як слова синоніми. У випадку коли відбувається стабільний розвиток суспільства ми спостерігаємо гармонійне поєднання у взаємовідносинах держави і громадянського суспільства. У випадку соціальних потрясінь, революцій у соціально-політичних процесах домінує соціальне, тобто під тиском народних мас відбуваються суттєві зрушення в політичній системі. А у випадку жорстких авторитарних і тоталітарних режимів ми бачимо у соціально-політичних процесах домінування держави (державних інституцій). По-друге, вплив соціального на політичне призводить до змін у системі владних відносин / політичній системі, і іноді досить кардинальних (соціальні революції). По-третє, вплив тоталітарного / авторитарного режиму на соціальне призводить до знищення громадянської ініціативи та громадянина як такого.

Отже, «соціально-політичний процес – це варіативна комбінація суспільних та політичних характеристик в контексті та в межах не лише парадигми розвитку, а й процесуального, просторового, часового та мультипроцесного змістів і характеристик дій, взаємодій та протистояння учасників політичної системи. Причому цей процес, хоча й умовно, можна вважати сукупністю та/або сплетінням (павутиною) різноманітних процесів, які своєю чергою нагадують Лейбніцовські монади» [1, с. 86].

Регіональні соціально-політичні процеси мають територіальну локацію. Вони відбуваються у межах певної території та обмежені адміністративними кордонами (наприклад, область, район). Тому соціально-політичні процеси на регіональному рівні формуються і відбуваються під дією низки чинників, до яких ми можемо віднести. *По-перше, історичний контекст*, який пов'язаний з тим, що Закарпаття тривалий час було територіально відокремлено від інших українських земель. Це сформувало його унікальну політичну культуру, етнічний склад населення та суспільні настрої [3, с. 23–245].

По-друге, етнічна та мовна різноманітність. Регіон є одним із найбільш багатонаціональних в Україні: тут проживають українці, угорці, роми, румуни, росіяни, словаки, німці, євреї та представники інших етнічних груп. Це впливає на мовну політику, відмінність політичних уподобань Закарпаття від інших регіонів України та продукує низку конфліктних ситуацій (створення Угорського автономного округу, мовне питання тощо) [3, с. 504–513].

По-третє, географічне розташування. Близькість до Європейського Союзу (спільні кордони з Польщею, Угорщиною, Словаччиною та Румунією) сприяє активній транскордонній співпраці. А також зумовлює високий рівень трудової міграції населення до Європи, що, з одного боку,

зменшує соціальну напругу (менше безробіття), а, з іншого, призводить до демографічного скорочення населення.

Таким чином, географічне розташування Закарпаття визначає його європейську орієнтацію, впливає на економіку через міграцію та транскордонну торгівлю, створює мовні та етнічні виклики, що робить регіон особливим у політичному, економічному та соціальному вимірах.

По-четверте, економічні чинники. Закарпаття характеризує високий рівень безробіття, який стимулює міграцію та розвиток «човникового» бізнесу. При цьому домінування тіньової економіки та контрабанди (особливо на кордонах) є значним викликом для місцевої влади. Це створює певний політичний дискурс, оскільки частина населення залежить від неофіційного бізнесу, а боротьба з корупцією в цій сфері має обмежений ефект в силу низки причин. Йдеться про те, що неофіційна економіка продукує патрон-клієнтальні відносини, що відображається на особливостях політичної участі населення.

По-п'яте, специфіка функціонування політичної сфери регіону. Вплив локальних політичних еліт, які часто конкурують між собою за контроль над регіоном. Виборчі процеси та політичні орієнтації Закарпаття відрізняються від інших регіонів України через близькість до Євросоюзу та етнічну специфіку, а відносини з центральною владою інколи напружені через автономістські настрої.

Політичні процеси в Закарпатській області мають унікальні особливості, що зумовлені її історією, географічним розташуванням, етнічним складом і соціально-економічними факторами. Регіон демонструє відмінні політичні тенденції порівняно з іншими областями України [3; 7; 9].

По-шосте, вплив соціальних чинників. Соціальні фактори відіграють важливу роль у формуванні соціально-політичних процесів Закарпаття. Через історичні, етнічні, демографічні та культурні особливості регіон має унікальний соціальний ландшафт, який впливає на виборчі уподобання, громадянську активність та міжетнічні відносини.

Багато закарпатців виїжджають на роботу за кордон (Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща, Німеччина), що впливає на соціальну структуру. Еміграція молоді спричиняє «старіння» населення, що змінює політичні пріоритети (старші виборці схильні підтримувати стабільність, а не реформи). Трудові мігранти часто голосують за політиків, які підтримують євроінтеграцію та покращення умов для заробітчан. Населення Закарпаття характеризує низька політична активність та високий рівень патерналізму. А також Закарпаття має унікальну культуру, яка підсилює регіоналізм, інколи навіть на межі з автономізмом [3, с. 448–462].

По-сьоме, особливості соціально-політичних процесів на загальнонаціональному рівні, які мають вплив на регіональні процеси у такому контексті: організація і проведення виборчих кампаній, реформа децентралізації, євроінтеграційний курс України, соціальні потрясіння, економічний стан, мовно-культурна політика держави тощо [5, с. 271–530; 14].

По-восьме, російсько-українська війна. Після початку повномасштабної агресії Росії у 2022 р. Закарпаття стало одним із головних регіонів для внутрішньої міграції населення з постраждалих областей. Цей регіон традиційно вважався безпечним і стабільним, що сприяло притоку великої кількості внутрішньо переміщених осіб. Їх присутність суттєво вплинула на соціально-політичну ситуацію в регіоні. У контексті соціальних змін: а) зростання кількості населення краю. що створило навантаження на інфраструктуру, медицину, освіту; б) активізація волонтерських та громадських організацій, зокрема створення нових неурядових організацій переселенцями; в) зміна етнокультурного балансу. У контексті політичних процесів: а) залучення до місцевого самоврядування внутрішньопереміщених осіб (ВНП) (участь у громадських слуханнях, ініціювати змін у сфері житлової політики, адвокація своїх прав тощо; б) поляризація настроїв в деяких громадах з приводу розподілу ресурсів; в) вплив у майбутньому на місцеві вибори, оскільки ВПО мають право брати в них участь. В економічному контексті: відкриття нових бізнес-структур, релокація підприємств, зростання попиту на оренду житла, послуги, великі масштаби будівництва житла [5, с. 529–573].

Отже ієрархію чинників, які обумовлюють та впливають на регіональні суспільно-політичні процеси на Закарпатті можна описати наступним чином:

1 рівень: вплив міжнародного середовища (євроінтеграційні процеси, транскордонне співробітництво).

2 рівень: вплив загальнонаціональних чинників до яких відносимо: зміна політичного керівництва України (політичні та ідеологічні орієнтації лідерів, стиль керівництва), геополітична орієнтація держави (чітка відмінність між проєвропейським курсом (2005–2010, 2014–2025) та проросійською політикою (2010–2013), масові суспільні події та трансформації (революції, війна, національна мобілізація тощо), соціально-економічні умови (кризи 1990-х, пандемія COVID-19, рівень розвитку економіки тощо), розвиток громадянського суспільства та культури.

3 рівень: вплив регіональних особливостей (історія регіону, соціальна та економічна структура, географічне розташування, етнічна різноманітність, протистояння в середовищі регіональних еліт тощо).

Зазначимо, що серед вказаних чинників впливу на регіональні соціально-політичні процеси є такі, дія яких є постійною (наприклад, географічне розташування, історична пам'ять), а низки інших ситуативною (наприклад, соціальні потрясіння, пов'язані з помаранчевою революцією та Революцією гідності, кардинальні зміни політичного керівництва країною). Дія вказаних чинників (постійних і ситуативних) по різному проявляється у часовому вимірі, тобто в рамках окреслених періодів розвитку соціально-політичних процесів.

Для виокремлення таких періодів можуть бути використані різні критерії. Відтак залежно від них можна по-різному трактувати періодизацію (наприклад, лише на основі електоральних циклів президентських виборів). У нашому дослідженні ми використаємо комплексний критерій, який буде включати: електоральні процеси; домінування елітних угруповань у краї та формування регіональних політичних режимів; зміна президентів держави, яка впливала на внутрішню і зовнішню політику, ситуацію в регіонах; реформа децентралізації та зміна в системі місцевого самоврядування; соціальні потрясіння (Помаранчева революція, Революція Гідності); геополітична орієнтація держави; соціально-культурна динаміка (розвиток громадянського суспільства). На основі вище вказаних чинників впливу та критеріїв періодизації, можемо виокремити такі періоди розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті.

Перший період: 1991–2004. Адаптація до нових умов незалежності, пошук особливого статусу та формування основних груп впливу на Закарпатті. Після розпаду СРСР Закарпаття разом з усією Україною проголосувало за незалежність 1 грудня 1991 р. Того ж дня в області відбувся і місцевий референдум щодо надання Закарпаттю спеціального самоврядного статусу у складі України. Переважна більшість учасників референдуму (78 %) висловилася «за» особливий статус регіону. Попри це, центральна влада в Києві проігнорувала результати плебісциту, відкинувши ідею автономії області. Політична влада в перші роки незалежності перейшла від комуністичної номенклатури до нових виборних органів. Соціально-економічна ситуація ранніх 1990-х характеризувалася глибокою кризою, розривом господарських зв'язків та гіперінфляцією. Водночас прикордонне розташування дало поштовх до міжнародної співпраці: вже у лютому 1993 р. за участі Закарпатської області було створено Карпатський єврорегіон – міжнародну асоціацію прикордонних регіонів України, Польщі, Словаччини, Угорщини (з 1997 – і Румунії) для координації зусиль у сфері торгівлі, туризму, культури та інфраструктури. Закарпаття, як частина цього єврорегіону, почало налагоджувати прямі зв'язки з сусідами, що заклало основу для майбутніх проектів транскордонного співробітництва [3; 7; 9; 11].

Вказаний період також характеризується президенством Л. Кучми. Період правління Президента Л. Кучми (1994–2004) приніс відносну стабілізацію та економічне пожвавлення наприкінці 90-х, але також ознаменувався формуванням регіональних політичних угруповань (кланів, фінансово-олігархічних груп), які тривалий час домінували в області, конкуруючи між собою за політичний вплив [5, с. 271–330].

Другий період: 2005–2010. Переформатування регіональної політики за наслідками Помаранчевої революції: демократизація, національне відродження, євроінтеграція. Перемога Помаранчевої революції (2004) і обрання В. Ющенка президентом України призвели до зміни влади на всіх рівнях, у тому числі в Закарпатті. Колишній опозиціонер В. Балога, який активно підтримував В. Ющенка, отримав ключові посади: у 2005 р. його вдруге призначено головою Закарпатської ОДА, а згодом він перейшов на роботу до Києва – очолював Міністерство з надзвичайних ситуацій, а з 2006 р. до 2009 р. – Секретаріат Президента [9, с. 68–80].

У регіоні відбулося «перезавантаження» місцевої влади: представників старої адміністрації, пов'язаних із В. Медведчуком та СДПУ(о), усунули від влади. А домінуючий вплив здобуло угруповання на чолі з В. Балогою. На тлі зміни еліт відбулися знакові кроки, пов'язані з ідентичністю та національно-культурною політикою в Закарпатті. Попри проукраїнську риторику В. Ющенка, саме у цей період регіональна влада зробила крок назустріч русинському рухові. 7 березня 2007 р. Закарпатська обласна рада ухвалила рішення визнати на території області національність «русин» – фактично внесла русинів до переліку офіційно визнаних етносів краю.

Соціально-економічні процеси цього періоду мали двоїстий характер. З одного боку, продовжувалося економічне зростання середини 2000-х (працювали іноземні заводи, розвивався туризм, знизилося безробіття). З іншого – у 2008–2009 рр. країну вразила світова фінансова криза, яка торкнулася і Закарпаття: частина нових виробництв скоротила обсяги або навіть закрилася, зросла трудова міграція до країн ЄС у пошуках кращого заробітку.

Конфлікти у «помаранчевій коаліції» на рівні держави відобразилися і на політичних процесах на Закарпатті. Підтримку громадян в області мали як «помаранчеві» сили, так і Партія регіонів (В. Януковича), що підготувало грунт для наступних змін. Наприклад, на парламентських виборах 2006 та 2007 рр. закарпатці віддали голоси не лише пропрезидентським силам, а й Партії регіонів [2; 7, с. 208–250]. Політична конкуренція у регіоні відбувалася між партіями з проєвропейською орі-

єнтацією і партіями, які підтримували опозицію (В. Януковича) з проросійською орієнтацією.

Третій період: 2010–2014. Зміна влади в регіоні, монополізація управлінських функцій центром, впровадження проросійського курсу. Обрання на початку 2010 р. президентом України В. Януковича ознаменувало поворот у бік централізації (посилення вертикалі влади) та проросійського курсу (відповідно посилення проросійських наративів на місцевому рівні), що позначилося і на Закарпатті. На посаду голови облдержадміністрації був призначений О. Ледида – очільник Партії регіонів, і команда В. Балоги змушена була тимчасово поступитися монополією на владу. Втім, В. Балога зумів домовитися з новою владою: він увійшов до коаліційного уряду М. Азарова як міністр з надзвичайних ситуацій (2010–2012 рр.). При цьому він сам і кілька членів його родини обиралися до Верховної Ради України як позапартійні мажоритарники від Закарпаття. Таким чином, неформальний вплив В. Балоги на регіон зберігся, хоча формально область очолили представники В. Януковича.

За цих умов політичне життя на Закарпатті у 2010–2013 рр. було відносно спокійним. Обласна влада підтримувала ініціативи центру, опозиція була слабко представлена на місцях. На місцевих виборах 2010 р. Партія регіонів та партія В. Балоги «Єдиний Центр» розподілили між собою вплив в області [7, с. 255–274; 11, с. 78–85].

Кульмінацією впливу загальноукраїнських подій на регіон стала Революція Гідності (Євромайдан). На Закарпатті, як і в інших західних областях, відбувалися акції солідарності – мешканці виходили на вулиці Ужгорода та Мукачева з вимогою підписання Угоди про асоціацію з ЄС та припинення репресій проти протестувальників у Києві. Хоча протести не були такими масовими, як у Львові чи Києві, все ж у січні 2014 р. активісти пікетували Закарпатську ОДА. Після втечі В. Януковича в лютому 2014 р. стара обласна влада швидко втратила контроль в області При цьому губернатор О. Ледида подав у відставку, а на його місце був призначений Валерій Лунченко (соратник В. Балоги). Таким чином Закарпаття мирно перейшло на бік нової владної команди в Києві, увійшовши у наступну добу змін.

Четвертий період: 2014–2019. Трансформація регіональної політики, громадянського суспільства за наслідками Революції Гідності. Падіння режиму В. Януковича і початок російської агресії на сході України справили суперечливий вплив на Закарпаття. З одного боку, регіон, віддалений від зони бойових дій, залишався тиловим і відносно спокійним (відсутність сепаратистських виступів чи прямої воєнної загрози). З іншого – загальнодержавні процеси (війна, мобілізація, економічна криза) відобразилися і на контенті соціально-політичних процесів в регіоні.

Після президентських виборів 2014 р. новий президент П. Порошенко призначив головою Закарпатської обласної державної адміністрації (ЗОДА) В. Губаля (кандидат від В. Балоги). Проте зовсім скоро після збройного конфлікту в Мукачеві та напередодні нових парламентських виборів він змінив губернатора на Г. Москаля (15 липня 2019 р.) [11, с. 85–96].

Паралельно на Закарпатті стартувала ключова реформа місцевого самоврядування – децентралізація, але її реалізація натрапила на опір. Коаліція в облраді, контрольована Г. Москалем (він поєднував посаду губернатора та лідера президентської фракції «Блок Петра Порошенка» в обласній раді), гальмувала створення об'єднаних територіальних громад. Перспективний план формування громад, поданий у 2015 р., чотири роки не ухвалювався – Закарпаття залишалося «острівком» поза процесом укрупнення громад.

Найбільш проблемним у розвитку краю у цей період залишався угорський фактор. Після ухвалення Україною нового Закону «Про освіту» (2017), який обмежував навчання мовами меншин після початкової школи, відносини з Угорщиною загострилися.

П'ятий період: 2020–2025. Новітній етап розвитку краю, пов'язаний з завершення першого етапу реформи децентралізації, великою війною та європейською інтеграцією. Найбільш вагомий вплив на розвиток Закарпаття у цей період мали президентські (обрання В. Зеленського) та парламентські вибори 2019 р. (партія В. Зеленського «Слуга народу» здобуває в парламенті проурядову більшість) [11, с. 96–108]. Парламентські вибори 2019 р. були названі експертами «електоральною революцією».

Президентство В. Зеленського, яке почалося у 2019-му р., спершу не відзначалося особливою увагою до Закарпаття. Упродовж 2019–2021 рр. в області декілька разів змінювалося керівництво ОДА (за два роки – троє різних голів ЗОДА), що ускладнювало стратегічне планування та соціально-політичний розвиток області.

Наприкінці 2020 р. в регіоні вдалося завершити реформу децентралізації: в області утворили 64 об'єднані територіальні громади замість сотень дрібних сільських рад. Ці зміни дали місцевому самоврядуванню більше повноважень і ресурсів, хоча водночас позбавили обласну владу прямого впливу на сільські бюджети. Регіональна політика залишалася конкурентною: на місцевих виборах 2020 р. жодна сила не отримала повної переваги – в облраді депутати від регіональних партій («Команда Андрія Балоги», «Рідне Закарпаття», КМКС-ПУУ) та загальнонаціональних партій («Слуга народу», «Європейська солідарність» та інші) були змушені шукати компроміси [8].

А другим домінантним чинником, який визначив вектор розвитку області стала війна розпочата Росією проти України 24 лютого 2022 р. З початком повномасштабного військового вторгнення в Україну, Закарпаття отримало нову місію у загальноукраїнському масштабі – гуманітарного тилу та воріт до Європи. Регіон не зазнав бойових дій, але відчув на собі потік сотень тисяч внутрішніх переселенців зі східних та центральних областей України. Міста Ужгород, Мукачево та інші прийняли велику кількість біженців, було розгорнуто центри допомоги, волонтерські хаби, склади для розподілу міжнародної гуманітарної допомоги. А також область стала транзитним коридором для постачання західного озброєння Україні, оскільки межує зі Словаччиною та Угорщиною (країнами НАТО).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Регіональні соціально-політичні процеси на Закарпатті відбуваються під дією таких чинників: 1) історичний розвиток регіону; 2) географічне розташування; 3) етнічна та мовна різноманітність; 4) економічні чинники; 5) соціально-політичні чинники; 6) особливості соціально-політичних процесів на загальнонаціональному рівні; 7) російсько-українська війна.

У розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті можна виокремити такі періоди, які мають свої особливості та специфіку. Перший період: 1991–2004. Адаптація до нових умов незалежності, пошук особливого статусу та формування основних груп впливу на Закарпатті. Другий період: 2005–2010. Переформатування регіональної політики за наслідками Помаранчевої революції: демократизація, національне відродження, євроінтеграція. Третій період: 2010–2014. Зміна влади в регіоні, монополізація управлінських функцій центром, впровадження проросійського курсу. Четвертий період: 2014–2019. Трансформація регіональної політики, громадянського суспільства за наслідками Революції Гідності. П'ятий період: 2020–2025. Новітній етап розвитку краю, пов'язаний з завершення першого етапу реформи децентралізації, великою війною та європейською інтеграцією.

Отже, з 1991 р. Закарпаття пройшло складний шлях трансформацій. Від намагань здобути автономію на зорі незалежності – до повної інтеграції в унітарну Україну; від пострадянського занепаду – до «інвестиційного дива» і поступового економічного зростання, релокації підприємств в умовах війни; від кланових війн 90-х – до відносно стабільної політичної ситуації сьогодення. Унікальне прикордонне положення зробило регіон своєрідним «містком» України до Європи. А загалом, суспільно-політичні процеси Закарпаття завжди розвивалися у тісній взаємодії із загальноукраїнськими: і Помаранчева революція, і Революція Гідності, і російсько-українська війна 2022 р. знайшли відгук серед населення краю, а область в цілому зорієнтована на співпрацю з Європейським Союзом, зберігаючи при цьому свою самобутність та міжетнічну злагоду.

Література

1. Гайдай С. Дослідження суспільно-політичного процесу: особливості, складності та український контекст. *Наукові праці МАУП. Серія: Політичні науки*. 2017. Вип. 52 (1). С. 85–93.

2. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю, Остапець, Н. Ротар; Відп. За випуск М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.

3. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколегія: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар; Відп. за випуск М. Токар]. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. 720 с.

4. Кузишин А. Регіональний вимір соціально-політичних процесів: теорія, методологія та практика суспільно-географічного дослідження. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія.* Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2021. 423 с.

5. Кульчицький С. Новітня історія України (1953–2023). Київ : Арій, 2024. 576 с.

6. Лузан К. Політичний процес. Політична енциклопедія. Редколегія: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. Голови) та інші. Київ : «Парламентське видавництво, 2012. С. 596–597.

7. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: Монографія. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2016. 412 с.

8. Остапець Ю., Копинець Ю. Регіональні особливості електорального вибору громадян за результатами місцевих виборів 2020 року в Україні. *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет» / За заг. ред. проф. М. М. Вегеша і Ю. О. Остапця.* Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2021. С. 38–56.

9. Пащенко В. Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989–2006 рр. через призму електоральної соціології. Ужгород : Вид-во «Карпатська вежа», 2008. 87 с.

10. Пащенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору: Довідник. Ужгород : Видавництво О. Гаркуші, 2006. 136 с.

11. Пащенко В. 30 років розвитку Закарпаття: зміна поколінь та системи (1991–2021). Ужгород : Вид-во «Карпатська вежа», 2021. 145 с.

12. Політологія / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. Київ : Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. 584 с.

13. Романюк А. Формування регіонального політичного процесу та його взаємовідносини із національним. *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії COVID-19»* / Відповідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2021. С. 168–173.

14. Федака С. Історія України: Серія 3. Модерна історія: Том 16: Розбудова держави 1996–2024. Ужгород : TIMPANI, 2024. 232 с.

Анотація

Панова А. О. **Періодизація розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті (1991–2025).** – Стаття.

Охарактеризовано періодизацію розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті упродовж 1991–2025 років. Констатовано, що регіональні соціально-політичні процеси на Закарпатті відбуваються під дією таких чинників: 1) історичним розвитком регіону; 2) географічним розташуванням; 3) етнічною та мовною різноманітністю; 4) економічними чинниками; 5) соціально-політичними чинниками; 6) особливостями соціально-політичних процесів на загальнонаціональному рівні; 7) російсько-українською війною.

Запропоновано комплексний критерій для виокремлення періодів соціально-політичного розвитку Закарпаття, який включає: електоральні процеси; домінування елітних угруповань у краї та формування регіональних політичних режимів; зміна президентів держави, яка впливала на внутрішню і зовнішню політику, ситуацію в регіонах; реформа децентралізації та зміна в системі місцевого самоврядування; соціальні потрясіння (Помаранчева революція, Революція Гідності); геополітична орієнтація держави; соціально-культурна динаміка (розвиток громадянського суспільства).

На основі вище вказаних критеріїв періодизації, виокремлено та охарактеризовано такі періоди розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті. Перший період: 1991–2004. Адаптація до нових умов незалежності, пошук особливого статусу та формування основних груп впливу на Закарпатті. Другий період: 2005–2010. Переформатування регіональної політики за наслідками Помаранчевої революції: демократизація, національне відродження, євроінтеграція. Третій період: 2010–2014. Зміна влади в регіоні, монополізація управлінських функцій центром, впровадження проросійського курсу. Четвертий період: 2014–2019. Трансформація регіональної політики, громадянського суспільства за наслідками Революції Гідності. П'ятий період: 2020–2025. Новітній етап розвитку краю, пов'язаний з завершення першого етапу реформи децентралізації, великою війною та європейською інтеграцією.

Зроблено висновок, що суспільно-політичні процеси Закарпаття завжди розвивалися у тісній взаємодії із загальноукраїнськими: і Помаранчева революція, і Революція Гідності, і російсько-українська війна 2022 р. знайшли відгук серед населення краю, а область в цілому зорієнтована на співпрацю з Європейським Союзом, зберігаючи при цьому свою самобутність та міжетнічну злагоду.

Ключові слова: Європейський Союз, Україна, Закарпаття, регіональний політичний процес, регіональний політичний режим, регіональні політичні партії, парламентські вибори, місцеві вибори.

Summary

Panova A. O. **Periodization of development of socio-political processes in Transcarpathia (1991–2025).** – Article.

The article aims to characterize the periodization of socio-political processes' development in Transcarpathia from 1991 to 2025. It is stated that regional socio-political processes in Transcarpathia take place under the influence of the following factors: 1) historical development of the region; 2) geographical location; 3) ethnic and linguistic diversity; 4) economic factors; 5) socio-political factors; 6) features of socio-political processes at the national level; 7) the russian-Ukrainian war.

A comprehensive criterion is proposed for distinguishing periods of socio-political development of Transcarpathia, including: electoral processes; dominance of elite groups in the region and the formation of regional political regimes; change of presidents of the state, which influenced domestic and foreign policy, the situation in the regions; decentralization reform and change in the system of local self-government; social upheavals (Orange Revolution, Revolution of Dignity); geopolitical orientation of the state; socio-cultural dynamics (development of civil society).

Based on the above-mentioned periodization criteria, the following periods of development of socio-political processes in Transcarpathia are distinguished and characterized. First period: 1991–2004. Adaptation to the new conditions of independence, search for a special status, and formation of the main groups of influence in Transcarpathia. Second period. 2005–2010: Reformatting of regional policy in the aftermath of the Orange Revolution: democratization, national revival, European integration. Third period: 2010–2014. Change of power in the region, monopolization of management functions by the center, implementation of a pro-russian course. Fourth period: 2014–2019. Transformation of regional policy, civil society in the aftermath of the Revolution of Dignity. Fifth period: 2020–2025. The latest stage of the region's development, associated with the completion of the first stage of the decentralization reform, the Great War, and European integration.

It is concluded that the socio-political processes of Transcarpathia have always developed in close interaction with the all-Ukrainian ones: both the Orange Revolution, the Revolution of Dignity, and the russian-Ukrainian war of 2022 found a response among the population of the region, and the region as a whole is oriented towards cooperation with the European Union, maintaining its originality and interethnic harmony.

Key words: European Union, Ukraine, Transcarpathia, regional political process, regional political regime, regional political parties, parliamentary elections, local elections.

УДК 321:327
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.41

П. Г. Петров
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9124-1763
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Е-ПЕТИЦІЇ, ОНЛАЙН-КОНСУЛЬТАЦІЇ ТА ЦИФРОВЕ ГОЛОСУВАННЯ: ВПЛИВ НА РЕАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ РІШЕННЯ

Постановка проблеми. У цифрову епоху традиційні форми політичної участі громадян доповнюються або навіть витісняються новими цифровими інструментами – такими як е-петиції, онлайн-консультації та електронне голосування. Ці інструменти, що формально покликані посилити участь громадян у процесі ухвалення рішень, на практиці викликають низку питань да додаткові виклики перед державами. Незважаючи на швидке поширення електронних платформ участі у багатьох країнах, наукові та емпіричні дослідження вказують на суперечливість їхнього впливу. З одного боку, цифрові інструменти розширюють можливості для залучення громадян до політики, надають доступ до інформації та знижують поріг участі. З іншого – існують значні ризики: нерівний доступ до ІКТ, низький рівень цифрової грамотності, відсутність зворотного зв'язку від влади, а також можливості маніпуляцій і зловживань, особливо у сфері електронного голосування. Проблема, яка постає у фокусі цього дослідження, полягає у необхідності критичного аналізу цифрових механізмів участі, що трансформують процес прийняття політичних рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження у сфері електронної демократії акцентують на зростаючій ролі цифрових технологій у трансформації політичної участі. Наукова увага зосереджена на питаннях доступності інструментів участі, прозорості політичної взаємодії, безпеки електронного голосування та етичних викликах цифрового врядування. К. Лестон-Бандейра доводить, що е-петиції можуть впливати на інституційні процеси, виступаючи інструментом зворотного зв'язку. Аналогічну роль онлайн-консультацій у китайському контексті аналізують Б. Хі та М. Воррен. Технологічні інновації, зокрема блокчейн, розглядаються як засіб посилення довіри до цифрового голосування С. Чоухан, Г. Шарма. Теоретичні засади участі закладені у класичних працях Р. Дала та П. Норріс, які вказують на значення інклюзивності та цифрової нерівності. М. Кастельс трактує цифрову участь як горизонтальне об'єднання громадян навколо ідей. Актуальні публікації підкреслюють важливість прозорості алгоритмів (European Commission), цифрової грамотності (Ministry of Digital Transformation of Ukraine), інклюзивності та розвитку гібридних моделей участі В. Чжан, Aspen Digital. Отже, цифрові інструменти дедалі більше сприймаються не як технічні засоби, а як елементи нової демократичної культури, що потребують міждисциплінарного осмислення та емпіричної верифікації.

Метою статті є проаналізувати реальний вплив цифрових інструментів участі громадян – зокрема електронних петицій, онлайн-консультацій і цифрового голосування – на процес ухвалення політичних рішень у демократичних державах; визначити ключові фактори, що зумовлюють ефективність цих інструментів, а також окреслити виклики та перспективи їх подальшого розвитку в умовах цифрової трансформації демократії.

Виклад основного матеріалу. У цифрову епоху політична участь значною мірою трансформується під впливом нових ІКТ. Одними з найбільш поширених інструментів участі стали електронні петиції (е-петиції), онлайн-консультації з громадськістю та електронне голосування (e-voting). Ці форми цифрової комунікації між громадянами та владою дозволяють реалізовувати елементи прямої демократії, розширюючи можливості для участі у процесі прийняття політичних рішень [4, с. 154–159]. Е-петиції, як цифрова форма громадської ініціативи, яка дозволяє громадянам порушувати питання, звертатися до органів влади та ініціювати зміни в законодавстві або політиці, стали масовим і доступним інструментом політичної мобілізації. У свою чергу, онлайн-консультації – це інтерактивна форма діалогу між державою і суспільством, за якої влада запитує думку громадян щодо нових нормативних актів, рішень чи бюджетних витрат. Нарешті, електронне голосування (e-voting) є однією з найбільш чутливих і технологічно складних форм е-участі, що передбачає голосування громадян за допомогою цифрових систем – наприклад, як у випадку з Естонією [17, с. 11–13].

Теоретичну основу для вивчення цифрової участі формують класичні та сучасні концепції політичної участі. Роберт Дал ще в 1971 році визначив політичну участь як одну з основних ознак полі-

архії – політичної системи, що забезпечує конкуренцію і доступ до процесу прийняття рішень [5]. В умовах цифровізації ця модель зазнає змін: участь набуває більш горизонтального характеру, знижується роль традиційних посередників, а цифрові медіа стають ключовим простором взаємодії. Мануель Кастельс наголошує на тому, що нові соціальні рухи в епоху Інтернету базуються не стільки на ієрархіях, скільки на мережевих структурах – і саме цифрові технології є каталізатором таких горизонтальних мобілізацій [2]. Натомість Піппа Норріс звертає увагу на цифрову нерівність та асиметричний доступ до ІКТ, що може поглиблювати політичну апатію серед певних груп населення, навіть попри загальну доступність цифрових каналів участі [15, с. 268–270]. У цьому контексті поняття цифрової демократії розглядається як еволюція деліберативної демократії, де участь громадян у прийнятті рішень базується на публічному обговоренні, відкритості та взаємній відповідальності. Цифрові технології стають не лише каналами передачі інформації, а й новими публічними сферами – просторами, де відбувається політична дискусія, формування колективної волі та тиск на ухвалення рішень [10, с. 8–11].

Сучасні підходи до вивчення політичної участі в цифрову епоху вимагають перегляду класичних теорій участі з урахуванням нових технологічних і соціальних реалій. Е-петиції, онлайн-консультації та електронне голосування виступають не лише як технічні інструменти, а як елементи нової демократичної екосистеми, яка перебуває в постійному розвитку.

У XXI столітті цифрові технології суттєво змінюють характер політичної участі громадян, створюючи нові платформи для взаємодії між державою та суспільством. Три основні інструменти, які особливо заслуговують на увагу – це електронні петиції, онлайн-консультації та цифрове голосування. Вони уможливлюють не лише швидший зворотний зв'язок, а й потенційно змінюють традиційну модель прийняття політичних рішень.

Електронні петиції стали дієвим інструментом впливу на політичний порядок денний. У Великій Британії петиції, що набирають понад 100 000 підписів, підлягають парламентському розгляду [13, с. 417–418]. В Україні цей механізм закріплений законодавчо, і його популярність зростає, особливо в умовах обмежених форм протесту під час воєнного стану [12]. Онлайн-консультації дають громадянам змогу висловлювати позицію щодо проєктів політик ще до їх ухвалення. ЄС активно використовує цей формат через платформи Єврокомісії [8], а в Китаї – навіть за авторитарних умов – він слугує засобом збирання суспільного зворотного зв'язку [11, с. 433]. Електронне голосування, як у випадку Естонії, спрощує доступ до виборів для широких груп громадян. Утім, у країнах на кшталт США воно викликає занепокоєння щодо кібербезпеки [6]. Новітні рішення, зокрема на основі блокчейну, покликані зміцнити довіру до таких процесів [3].

Загалом, цифрові інструменти участі відкривають нові можливості для демократії, проте потребують належного технологічного, правового й інституційного забезпечення. Так, наприклад, Естонія є піонером у впровадженні електронного голосування. З 2005 року громадяни можуть голосувати онлайн на національних виборах. У 2019 році понад 44% виборців скористалися цією можливістю, що свідчить про зростаючу довіру до цифрових технологій у виборчому процесі [16]. Хоча безпосередній вплив електронного голосування на політичні рішення складно виміряти, його впровадження сприяє підвищенню участі громадян у виборах.

У Швейцарії онлайн-консультації стали важливим інструментом для залучення громадян до процесу прийняття рішень. Вони дозволяють громадянам висловлювати свою думку щодо проектів законів, політик чи інших важливих питань. Наприклад, під час пандемії COVID-19 цифрові консультації дозволили зберегти безперервність демократичних процесів, забезпечуючи зворотний зв'язок між громадянами та владою [7].

В Україні електронні петиції також стали засобом впливу на владу. Вони дозволяють громадянам висловлювати свою думку та ініціювати зміни, особливо в умовах обмеженого доступу до традиційних механізмів участі.

Порівнюючи ефективність традиційних та цифрових форм участі, можна зазначити, що цифрові інструменти забезпечують швидший та зручніший доступ громадян до процесу прийняття рішень. Однак їхній вплив часто обмежується символічними діями або консультаціями, без обов'язкового врахування результатів у політичних рішеннях. Традиційні форми участі, такі як особисті зустрічі з представниками влади чи участь у громадських слуханнях, можуть мати більш безпосередній вплив, але вимагають більше ресурсів та часу від громадян.

Ефективність цифрових інструментів участі громадян у політичних процесах значною мірою залежить від низки факторів, серед яких ключовими є рівень цифрової грамотності населення, прозорість алгоритмів, доступність технологій, інституційна відкритість влади до цифрових сигналів, а також проблеми легітимності та ризики маніпуляцій.

Рівень цифрової грамотності є фундаментальним чинником, що визначає здатність громадян ефективно використовувати цифрові інструменти для участі у політичному житті. В Україні, за даними дослідження Міністерства цифрової трансформації, у 2023 році 93% дорослого населення

мали принаймні базовий рівень цифрових навичок, що свідчить про позитивну динаміку у порівнянні з попередніми роками [14]. Проте, незважаючи на загальне зростання цифрової грамотності, існують значні відмінності між різними віковими та соціальними групами, що може обмежувати рівень їхньої участі у цифрових формах демократії.

Прозорість алгоритмів, що використовуються у цифрових платформах для участі громадян, є ще одним критичним аспектом. Відсутність прозорості може призводити до недовіри з боку громадськості та викликати сумніви щодо об'єктивності та справедливості процесів прийняття рішень. З метою підвищення прозорості алгоритмів, Європейська комісія створила Європейський центр прозорості алгоритмів, який надає наукову та технічну експертизу для підтримки впровадження «Закону про цифрові послуги» [7]. Така ініціатива спрямована на забезпечення більшої відкритості та підзвітності цифрових платформ.

Доступність цифрових технологій також відіграє важливу роль у забезпеченні ефективної участі громадян. Обмежений доступ до інтернету або відсутність необхідних пристроїв може стати бар'єром для участі у цифрових формах демократії, особливо для мешканців сільських районів або осіб з низьким рівнем доходу. Тому важливо впроваджувати політики, спрямовані на подолання цифрового розриву та забезпечення рівного доступу до цифрових ресурсів для всіх громадян.

Інституційна відкритість влади до цифрових сигналів є ще одним важливим фактором. Навіть за наявності високого рівня цифрової грамотності та доступності технологій, ефективність цифрових інструментів участі буде обмеженою, якщо державні інституції не будуть готові сприймати та враховувати думку громадян. Дослідження показують, що відкритість урядів до цифрових форм участі сприяє підвищенню довіри громадян та ефективності політичних рішень [11, с. 435–437].

Однак, поряд з перевагами, цифрові інструменти участі несуть у собі й певні ризики. Проблеми легітимності та можливість маніпуляцій є серйозними викликами для цифрової демократії. Наприклад, використання анонімних облікових записів у соціальних мережах може призводити до поширення дезінформації та підриву довіри до політичних процесів [9]. Крім того, існує ризик використання цифрових платформ для поширення фейкових новин або впливу на виборчі процеси з боку зовнішніх акторів, що може мати серйозні наслідки для демократичних інституцій.

У сучасному світі цифрові технології відкривають нові горизонти для участі громадян у політичних процесах. Розвиток гібридних моделей участі, підтримка інфраструктури та нормативної бази, а також залучення «периферійних» груп через цифрові канали стають ключовими аспектами у формуванні інклюзивної та ефективної демократії. Гібридні моделі участі, які поєднують онлайн та офлайн форми взаємодії, набувають все більшого значення. Вони дозволяють забезпечити ширший доступ до процесів прийняття рішень, особливо для тих громадян, які з різних причин не можуть бути присутніми фізично. Наприклад, дослідження показують, що такі моделі сприяють підвищенню якості діалогу між громадянами та владою, забезпечуючи більш глибоке розуміння потреб та очікувань суспільства [18].

Підтримка інфраструктури та нормативної бази є необхідною умовою для ефективного функціонування цифрових інструментів участі. Створення відкритих та інтероперабельних платформ, які забезпечують безпечний та зручний доступ до інформації, є важливим кроком у цьому напрямку. Наприклад, ініціатива Decidim демонструє, як відкриті програмні рішення можуть сприяти розвитку участі громадян у прийнятті рішень на місцевому рівні [2].

Залучення «периферійних» груп через цифрові канали є ще одним важливим аспектом розвитку демократії. Багато громад стикаються з бар'єрами, такими як обмежений доступ до технологій або недостатній рівень цифрової грамотності. Для подолання цих перешкод необхідно впроваджувати політики, спрямовані на забезпечення рівного доступу до цифрових ресурсів та навчання. Дослідження підкреслюють важливість включення досвіду та перспектив «периферійних» спільнот у процес розробки технологічних рішень, щоб мінімізувати ризики та забезпечити інклюзивність [1].

Висновки. Цифрові інструменти участі – зокрема е-петиції, онлайн-консультації та електронне голосування – відіграють дедалі важливішу роль у сучасних політичних процесах. Вони створюють нові канали комунікації між громадянами та державними інституціями, сприяють розширенню можливостей політичної участі, знижують бар'єри для залучення до процесів ухвалення рішень та можуть виконувати функцію посередництва між суспільством і владою. У розвинутих демократіях ці інструменти дедалі частіше використовуються як частина більш ширших стратегій е-урядування та партисипативного врядування.

Втім, аналіз емпіричних прикладів з Великої Британії, Естонії, Швейцарії та України вказує на те, що реальний політичний вплив цифрових форм участі є контекстуально залежним і не завжди однозначним. Ефективність таких інструментів визначається рядом критичних чинників, зокрема: рівнем цифрової грамотності громадян, наявністю технологічної інфраструктури, доступністю платформ, прозорістю алгоритмів та ступенем відкритості інституцій до обробки й врахування цифрових «сигналів» від суспільства.

За відсутності належної нормативної бази, механізмів прозорості та підзвітності, а також довіри до цифрових систем, ці інструменти ризикують залишатися лише формальними каналами участі, не впливаючи на змістовну сторону політики.

Водночас динаміка розвитку цифрової демократії окреслює низку напрямів для подальших наукових пошуків. Насамперед актуальним є створення чітких методологічних підходів до вимірювання впливу цифрових інструментів на реальні політичні рішення. Потребують поглибленого аналізу порівняльні дослідження національних моделей цифрової участі, які враховують політичні культури, правові традиції та технічну готовність держав. Особливу увагу варто приділити вивченню включення або виключення «периферійних» груп у цифрові процеси – через виявлення бар'єрів доступу, аналіз ролі цифрової нерівності та пошук шляхів досягнення більшої інклюзивності.

Загалом, цифрова трансформація політичної участі є не завершеним процесом, а полем активної конкуренції між демократичними інноваціями, технологічними обмеженнями та інституційною інерцією. Саме тому цифрова демократія потребує постійного наукового супроводу, оцінювання ефективності та адаптації до нових викликів – із метою перетворення технологічних засобів на справжні інструменти політичного впливу та соціальної справедливості.

Література

1. Between Tech, Democracy, and Marginalized Communities. Aspen Digital. Search. 21.03.2025. URL: https://www.aspendigital.org/blog/between-tech-democracy-and-marginalized-communities.

2. How Secure Are U.S. Electronic Voting Systems? Econofact. Cybersecurity. 01.11.2021. URL: https://econofact.org/how-secure-are-u-s-electronic-voting-systems.

3. European Centre for Algorithmic Transparency. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/digital-strategy/our-policies/european-centre-algorithmic-transparency_en.

4. Online public consultations. Participedia. METHOD. URL: https://participedia.net/method/online-consultations.

5. Digital literacy of the population of Ukraine: a report based on the results of a nationwide survey. Ministry of Digital Transformation of Ukraine. URL: https://osvita.diia.gov.ua/ uploads/0/2625-2023_digital_literacy_report.pdf.

6. Castells M. Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age. Cambridge : Polity Press, 2012. 346 c. URL: https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2019/11/Networks-of-Outrage-and-Hope-Social-Movements-in-the-Internet-Age-Manuel-Castells.pdf.

7. Chouhan S., Sharma G. A New Era of Elections: Leveraging Blockchain for Fair and Transparent Voting. Computer Science. *Cryptography and Security*. 2025. February. URL: https://doi.org/DOI:10.48550/arXiv.2502.16127.

8. Coleman S., Blumler J. G. The Internet and Democratic Citizenship. Theory, Practice and Policy. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 221 c. ISBN 9780511818271. https://doi.org/10.1017/CBO9780511818271.

9. Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven : Yale University Press, 1971. 250 c.

10. Fuchs C. Digital Democracy and the Public Sphere. TripleC: Communication, Capitalism & Critique. 2021. Vol. 19. C. 1–26. URL: https://www.triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/1178.

11. He B., Warren M. E. Online Consultation and Citizen Feedback in Chinese Policymaking. The China Quarterly. 2011. Vol. 206. C. 423–443. URL: https://doi.org/10.1017/S0305741011000468.

12. Manipulating Social Media to Undermine Democracy / S. Kelly et al. https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2017/manipulating-social-media-undermine-democracy. Freedom on the Net 2017. URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2017/manipulating-social-media-undermine-democracy.

13. Kovalchuk O. The electronic petition as a way to influence the power available to every citizen: The role and prospects in Ukraine. Contemporary Social Dynamics and Welfare: Urban and Rural Development Perspectives, Riga, Latvia, 10–12 oct. 2018. Riga : SHS, 2019. C. 1–8.

14. Leston-Bandeira C. Parliamentary petitions and public engagement: an empirical analysis of the role of e-petitions. *Policy & Politics*. 2019. Vol. 47. C. 415–436. URL: https://doi.org/10.1332/030557319X15579230420117.

15. Norris P. Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 304 c.

16. Vassil K., Solvak M. Internet voting in Estonia 2005–2019: Evidence from eleven elections. *Government Information Quarterly*. 2022. Vol 39. URL: https://doi.org/10.1016/j.giq.2021.101662.

17. E-voting in Estonia: Technological Diffusion and Other Developments over Ten Years (2005–2015) / K. Vassil et al. Studies of Transition States and Societies. 2016. T. 8. C. 1–20.

18. Zhang W. Hybrid deliberation: Citizen dialogues in a post-pandemic era. Civic Tech Lab. Project: Civic Tech. URL: https://arxiv.org/pdf/2307.11412.

Анотація

Петров П. Г. **Е-петиції, онлайн-консультації та цифрове голосування: вплив на реальні політичні рішення.** – Стаття.

У статті досліджено роль цифрових інструментів громадянської участі у процесі ухвалення політичних рішень у демократичних державах. Актуальність теми обумовлена стрімким поширенням інструментів електронної демократії, зокрема е-петицій, онлайн-консультацій та електронного голосування, які декларуються як механізми посилення прозорості, підзвітності та відкритості влади. Водночас на практиці виникають численні виклики, пов'язані з ефективністю цих інструментів, їхньою здатністю впливати на політичні

рішення, проблемами цифрової нерівності, алгоритмічної непрозорості та ризиків маніпуляцій. Метою статті є проаналізувати реальний вплив цифрових інструментів участі громадян – зокрема електронних петицій, онлайн-консультацій і цифрового голосування – на процес ухвалення політичних рішень у демократичних державах; визначити ключові фактори, що зумовлюють ефективність цих інструментів, а також окреслити виклики та перспективи їх подальшого розвитку в умовах цифрової трансформації демократії. У ході дослідження розглянуто приклади функціонування цифрових механізмів участі у Великій Британії, Естонії, Швейцарії та Україні. Аналіз засвідчив, що ці інструменти не є універсально ефективними – їхній результативний вплив залежить від політичного контексту, рівня цифрової грамотності населення, відкритості інституцій до зворотного зв'язку та наявності належної технічної і нормативної інфраструктури. Зокрема, е-петиції часто виступають каталізатором публічних дебатів, онлайн-консультації можуть підвищувати легітимність рішень, а цифрове голосування – забезпечувати доступність виборчих процесів, хоча і супроводжується серйозними питаннями безпеки. У висновках підкреслено, що цифрові форми участі не повинні розглядатися як заміна традиційним демократичним практикам, а радше як їхнє розширення і доповнення. Для підвищення ефективності таких інструментів необхідна синергія між технічними інноваціями, правовим регулюванням, інституційною волею та суспільною довірою.

Ключові слова: цифровізація, цифрова демократія, міжнародні актори, інститути, громадянське суспільство, політична участь, цифрова інклюзія.

Summary

Petrov P. H. **E-petitions, online consultations, and digital voting: influence on real political decisions.** – Article.

This article explores the role of digital tools for civic participation in the process of political decision-making in democratic states. The relevance of the topic stems from the rapid proliferation of electronic democracy instruments – particularly e-petitions, online consultations, and digital voting – which are promoted as mechanisms for enhancing transparency, accountability, and governmental openness. However, in practice, these tools face numerous challenges related to their effectiveness, actual influence on policy decisions, digital inequality, algorithmic opacity, and the risks of manipulation. The aim of the article is to analyze the actual impact of digital participation instruments – especially e-petitions, online consultations, and digital voting – on political decision-making in democratic states; to identify key factors that determine the effectiveness of these mechanisms; and to outline the challenges and prospects of their further development under conditions of democratic digital transformation. The research examines case studies of digital participation practices in the United Kingdom, Estonia, Switzerland, and Ukraine. The analysis reveals that these instruments are not universally effective – their impact depends on the political context, the population's level of digital literacy, the openness of institutions to feedback, and the presence of appropriate technical and regulatory infrastructure. In particular, e-petitions often act as catalysts for public debate, online consultations can enhance decision-making legitimacy, and digital voting increases electoral accessibility, albeit raising serious security concerns. The conclusions emphasize that digital participation tools should not be viewed as substitutes for traditional democratic practices but rather as their complement and expansion. Increasing their effectiveness requires synergy between technological innovation, legal regulation, institutional responsiveness, and public trust.

Key words: digitalization, digital democracy, international actors, institutions, civil society, political participation, digital inclusion.

УДК 32.323.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.42

І. В. Симисенко
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0001-6218-4752
аспірант кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІНТЕГРАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ У ФОРМУВАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві питання ролі соціального капіталу у формуванні та реалізації політичної участі набуває особливої актуальності. Соціальний капітал, що осмислюється як сукупність соціальних зв'язків, норм довіри та взаємодопомоги, є одним із ключових ресурсів демократичного розвитку. Дійсно, наявність чи відсутність позитивного соціального капіталу безпосередньо впливає на активність громадян у політичному житті, рівень їхньої участі у виборах, протестних рухах, громадських кампаніях, а також на ефективність громадянського контролю за владою. Водночас, соціальний капітал може виконувати і деструктивну функцію, якщо він використовується для укріплення закритих мереж, заснованих на непотизмі, клієнтелізмі чи інших корупційних практиках. Очевидно, що без глибокого розуміння механізмів дії соціального капіталу та його впливу на політичні процеси неможливо виробити ефективні стратегії демократизації суспільства. Саме тому дослідження інтегральних елементів соціального капіталу в контексті політичної участі є однією з провідних наукових проблем політичної соціології та політичної науки в цілому.

Дослідження може бути використано у вирішенні ряду теоретичних завдань. По-перше, у концептуалізації соціального капіталу як багатовимірного явища, що включає довіру, соціальні мережі, норми взаємодії та громадянську активність. Це передбачає систематизацію наявних наукових підходів та адаптацію їх до українських реалій. По-друге, в аналізі механізмів впливу різних типів соціального капіталу на характер та інтенсивність політичної участі громадян. По-третє, у дослідженні взаємозв'язку між соціальним капіталом і рівнем інституційної довіри в суспільстві. Це включає з'ясування, як довіра до державних інституцій і горизонтальні міжособистісні зв'язки взаємно впливають на готовність громадян до участі в політичних процесах.

Серед практичних завдань, до яких дотична наукова проблематика впливу соціального капіталу на політичну участь є, по-перше, розробка ефективних програм підтримки громадянської освіти, спрямованих на формування навичок активної участі у політичному житті через розвиток довіри та відкритих соціальних мереж; по-друге, визначення стратегій інституційного стимулювання розвитку громадських ініціатив і організацій як носіїв позитивного соціального капіталу, які здатні виступати агентами демократичних змін на місцевому та національному рівнях; по-третє, формування комплексних державних програм розвитку соціальної інклюзії з метою зменшення соціальної нерівності у доступі до ресурсів соціального капіталу й активнішого залучення маргіналізованих груп до політичного процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасних дослідженнях соціальний капітал розглядається як один із ключових ресурсів, що визначає характер політичної участі громадян, водночас акцент зміщується на амбівалентність цього явища. Серед зарубіжних досліджень слід відзначити праці Дітлінг Штоллє та Марка Гооге, які актуалізують питання ролі неформальних горизонтальних мереж у підтриманні демократії [4]. Дослідники наголошують, що зростання політичної участі можливе лише за умови розвитку відкритих міжгрупових комунікацій, що засновані на довірі та співпраці. Цінним для розуміння українського контексту є також дослідження Крістіана Вельцеля, який аналізує, як емансипативні цінності в суспільстві зміцнюють горизонтальні зв'язки і політичну участь [8]. Згідно з його висновками, для трансформації соціального капіталу необхідне не лише інституційне реформування, а й зміна культурних установок громадян.

У межах українських досліджень останніх років особливої уваги набувають праці, що аналізують зв'язок між соціальним капіталом і локальною демократією. Наприклад, у роботах, присвячених впливу децентралізації на участь громадян у політичних процесах, підкреслюється, що високий рівень горизонтальних зв'язків у громадах стимулює активнішу участь населення у прийнятті рішень на місцевому рівні (дані проєктів «Пульс» Асоціації міст України, 2017–2022 роки).

Серед сучасних українських дослідників слід згадати Юлію Середу яка доводить, що в українському суспільстві соціальний капітал має суперечливу природу: активізація громадян у волонтерських рухах співіснує з низьким рівнем генералізованої довіри та поширенням замкнених корпоративних

© І. В. Симисенко, 2025

мереж, що обмежують політичну мобільність [10]. Дослідниця Анастасія Сичова аналізує феномен негативного соціального капіталу, наголошуючи, що корупційні, кланові зв'язки значною мірою деформують політичні процеси в Україні [11]. За її висновками, домінування неформальних практик знижує легітимність політичної участі та відштовхує громадян від інституційних механізмів впливу на владу. Учений Микола Рябінчук у своїй роботі приділяє увагу структурним аспектам соціального капіталу [9]. Він розглядає соціальні мережі як необхідну умову для розвитку політичної активності, проте звертає увагу на домінування вертикальних зв'язків, що репродукують нерівність доступу до політичних ресурсів.

Метою статті є синтезувати ключові елементи соціального капіталу та проаналізувати їх роль у формуванні та реалізації політичної участі в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Поняття соціального капіталу протягом останніх десятиліть набуло широкого визнання в науках про суспільство, оскільки воно дозволяє пояснювати механізми взаємодії громадян у політичному та соціальному житті. Водночас, українське суспільство сьогодні демонструє особливу специфіку соціального капіталу, який формується та функціонує в умовах складних трансформаційних процесів. Ці процеси зумовлені як внутрішніми чинниками (інституційні зміни, політичні реформи), так і зовнішніми обставинами (російська агресія, економічна криза, глобалізація). У зв'язку з цим, актуалізується необхідність дослідження саме інтегральних елементів соціального капіталу та їхнього впливу на політичну участь громадян України.

Фундаментальні роботи Дж. Коулмена, П. Бурдьє, Р. Патнема заклали основу сучасних підходів до аналізу соціального капіталу. Так, Джеймс Коулмен розглядає соціальний капітал як систему взаємних зобов'язань, норм та довіри, що забезпечують співпрацю і кооперацію між індивідами. З його точки зору, соціальний капітал не є приватним благом, а формується як результат колективних взаємодій, посилюючись із його використанням [2, с. 96]. Водночас, П'єр Бурдьє трактує соціальний капітал як ресурс, який індивід накопичує через свої соціальні зв'язки, інвестуючи в міжособистісні контакти задля отримання вигоди. У розумінні Бурдьє, цей ресурс може стати як позитивним, так і негативним для суспільства, оскільки сприяє створенню замкнених груп інтересів, здатних впливати на інституції та політичні процеси [1, с. 243–244]. Роберт Патнем, зі свого боку, підкреслює важливість соціальних мереж і громадської участі як фундаментальних складових соціального капіталу. Він розрізняє два основних типи соціального капіталу: *зв'язуючий* (bonding) і *об'єднуючий* (bridging). Перший тип ґрунтується на тісних зв'язках всередині груп, які забезпечують сильну солідарність, але можуть вести до ізоляції та відокремлення. Другий тип передбачає слабші, але більш відкриті зв'язки між групами, що сприяють соціальній інтеграції та широкій взаємодії [5, с. 87–89]. Поряд з цим, Френсіс Фукуяма, аналізуючи соціальний капітал, зазначає, що високий рівень довіри між людьми є необхідною умовою ефективної участі громадян у суспільних та політичних процесах. Саме довіра, згідно з Фукуямою, сприяє утворенню стабільних соціальних зв'язків, які здатні суттєво впливати на політичну поведінку громадян [5, с. 94–95]. Зауважимо поряд, що Френсіс Фукуяма наголошує на важливості формування довіри не тільки між громадянами, але й також до інституцій, що є вирішальною умовою для розвитку позитивного соціального капіталу [5, с. 96].

У сучасному українському суспільстві політична участь громадян значною мірою залежить від рівня соціального капіталу. Соціальний капітал охоплює довіру, соціальні норми, громадянську активність та мережі взаємодії між людьми. Він є не лише умовою ефективної взаємодії між громадянами та державою, але й індикатором рівня розвитку політичної культури. В Україні проблема політичної участі гостро пов'язана з якістю та структурою соціального капіталу, що проявляється у специфічних формах громадянської взаємодії, довіри, а також взаєминах між владою та громадянським суспільством. Соціальний капітал відіграє ключову роль у побудові горизонтальних мереж між громадянами, що створює основу для політичної мобілізації та колективних дій. Такі мережі не лише стимулюють участь у виборах, а й формують потенціал для впливу на державну політику через громадські ініціативи, активізм і контроль за владою. Однак реальний стан соціального капіталу в Україні свідчить про його амбівалентний характер: поруч із позитивними формами взаємодії існують і глибоко вкорінені негативні структури, що формують викривлену модель політичної участі.

Позитивний соціальний капітал зазвичай виникає в умовах відкритих, добровільних соціальних зв'язків. Його носіями є громадські організації, волонтерські ініціативи, місцеві об'єднання та незалежні медіа, що сприяють формуванню політичної свідомості, солідарності та довіри між людьми. Зокрема, за спостереженнями Тетяни Шаповалової, події Майдану 2014 року активізували саме такі мережі, що призвело до посилення громадянської активності та зростання політичної компетентності населення [12, с. 119–120]. Ці процеси, певно, свідчать про потенціал українського суспільства до самоорганізації та самозахисту демократичних цінностей.

Проте, попри динаміку розвитку позитивних громадських практик, рівень інституційної довіри в Україні залишається низьким. За даними

Transparency International, Україна стабільно демонструє високий рівень сприйняття корупції, що є прямим наслідком домінування негативного соціального капіталу [3]. У цьому випадку соціальні зв'язки не сприяють солідарності чи спільному благу, а, навпаки, обслуговують вузькі корпоративні інтереси через кумівство, непотизм та патронат. Дослідниця Анастасія Сичова наголошує, що в умовах пострадянського транзиту неформальні соціальні мережі часто виявляються впливовішими за формальні інституції [11]. Це призводить до легітимації таких явищ, як привілейований доступ до державних посад через родинні чи особисті канали, а не через відкриту конкуренцію. У свою чергу, така модель формує загальну недовіру до держави, викликає політичну апатію та стимулює деструктивну самоізоляцію громадян від політичного життя.

Концепція соціального капіталу, запропонована Неном Ліном, дозволяє краще пояснити нерівний доступ громадян до політичних можливостей. На його думку, соціальний капітал є не лише мережею зв'язків, але й каналом отримання ресурсів для досягнення політичних або економічних цілей [6, с. 52–55]. В Україні переважають вертикальні структури, в яких ресурси зосереджуються у замкнутих соціальних колах. У таких умовах політична участь є прерогативою обмеженої групи людей, що мають доступ до інституційних і неформальних важелів впливу. Ця ситуація породжує відчуття безпорадності у решти громадян, які не відчувають себе учасниками політичного процесу. Як наслідок, формуються глибокі структурні бар'єри для громадянської участі, особливо серед молоді, людей з низьким рівнем доходів, мешканців сільських регіонів. Така обмеженість впливу породжує відчуження від держави і посилює динаміку політичного цинізму. Водночас, соціальний капітал не є монолітною конструкцією. Він поділяється на різні рівні – мікро, мезо і макро. На мікрорівні він проявляється у довірі між людьми, на мезорівні – у функціонуванні громадських організацій, а на макрорівні – в інституційному ландшафті держави. Саме на мезорівні найбільш помітна роль громадських організацій, які здатні виконувати функцію посередника між громадянами та інституціями. Проте в Україні більшість таких організацій функціонують лише номінально або в інтересах грантодавців, а не суспільства в цілому.

Одним із ключових факторів формування якісного соціального капіталу, що сприяє політичній участі, є освіта. Як зазначає Нен Лін, саме освіта створює базу для розвитку компетентності, комунікативних навичок і здатності до політичної рефлексії [6, с. 137]. У суспільствах із високим рівнем політичної культури громадяни здатні активно впливати на прийняття рішень, здійснювати контроль за владою та підтримувати демократичні інститути. В Україні ж низький рівень громадянської освіти продовжує бути однією з перепон для формування сталого та продуктивного соціального капіталу. Громадянська освіта сприяє появі нових форм політичної участі – таких як петиції, онлайн-кампанії, громадські слухання, участь у бюджетуванні. Досвід реалізації освітніх програм, зокрема «Школа громадянської активності» та ініціативи «Активна громада», демонструє, що навіть базові знання про політичні механізми істотно підвищують мотивацію до участі в управлінні [12, с. 121]. Проте, очевидно, без підтримки з боку держави ці ініціативи не можуть досягти масового охоплення, що залишає значну частину населення поза полем активної участі.

Окрім формального навчання, важливо створювати умови для неформальної освіти – зокрема через діяльність медіа, громадських об'єднань і локальних дискусійних майданчиків. Вільний доступ до достовірної інформації є вирішальним чинником формування критичного мислення та політичної компетентності. Однак у сучасній Україні медіа-простір часто контролюється вузькими економічними групами, що використовують інформаційні канали для просування своїх політичних інтересів. За спостереженнями дослідниці Анастасії Сичової, це є ще одним виявом негативного соціального капіталу, який базується на закритих системах комунікації, що маніпулюють громадською думкою [11, с. 129]. У таких умовах інформаційна нерівність стає важливою складовою загальної соціальної нерівності. Громадяни, які мають обмежений доступ до якісної аналітики та незалежних джерел, втрачають здатність брати участь у політичному житті на основі раціональних аргументів. Це, безперечно, формує залежність від емоційних або популістських меседжів, які не стимулюють критичного осмислення політичної реальності.

Соціальний капітал також нерівномірно розподілений між різними групами населення України. Певно, що соціально вразливі верстви – зокрема мешканці депресивних регіонів, молодь без доступу до якісної освіти, внутрішньо переміщені особи – мають обмежені можливості до створення або залучення до відкритих соціальних мереж. У той час як заможні верстви населення, навпаки, інтегровані в стійкі професійні або політичні кола, які дозволяють їм реалізовувати свою участь у політичному житті значно ефективніше. Саме сильні зв'язки – тобто постійні, міжгрупові, горизонтальні – є джерелом доступу до нової інформації, нових ресурсів і можливостей. В українських умовах формування таких зв'язків могло б сприяти розширенню політичної участі за межі традиційних елітарних чи корпоративних форматів. Створення платформ, де представники різних соціальних груп взаємодіють на засадах відкритості та довіри, дозволяє

не лише інтегрувати маргіналізовані верстви, а й зменшити соціальну фрагментацію.

З іншого боку, важливу роль у формуванні політичної участі відіграє просторовий вимір соціального капіталу. Як свідчать результати досліджень локальної демократії, у громадах із високим рівнем міжособистісної довіри громадяни активніше беруть участь у прийнятті рішень, взаємодіють із місцевою владою та ефективніше реалізують колективні проєкти [10, с. 96]. У цьому сенсі децентралізація в Україні відкрила нові можливості для розвитку соціального капіталу на рівні територіальних громад. Однак без паралельного розвитку горизонтальних форм участі та прозорості управління існує ризик, що децентралізація лише посилить владу місцевих еліт, які й надалі відтворюватимуть закриті патронажні мережі. Це вже спостерігається в окремих регіонах, де розподіл ресурсів відбувається не на основі відкритих процедур, а згідно з неформальними домовленостями. Подібні структури не просто не сприяють формуванню соціального капіталу, а й підривають довіру до інституту місцевого самоврядування. Ефективна політична участь в Україні можлива лише за умови переходу від вертикальних, закритих соціальних зв'язків до відкритих, міжгрупових мереж, які сприяють взаємодії, довірі та залученню широких верств населення. Такий перехід вимагає не тільки зусиль з боку громадянського суспільства, а й чіткої політичної волі до зміни інституційного середовища.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що інтегральні елементи соціального капіталу – довіра, солідарність, громадська активність та відкритість соціальних мереж – є основоположними для формування та реалізації політичної участі в сучасній Україні. Проте для повноцінного використання потенціалу соціального капіталу необхідні системні зусилля як з боку держави, так і з боку громадянського суспільства, спрямовані на розвиток прозорих, інклюзивних і відкритих форм взаємодії.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що соціальний капітал у сучасній Україні відіграє визначальну роль у процесах формування та реалізації політичної участі громадян. Позитивні елементи соціального капіталу – такі як взаємна довіра, горизонтальні соціальні зв'язки, громадянська активність і солідарність – сприяють розвитку демократичних інститутів, підвищенню якості політичного процесу та зміцненню громадянського суспільства. Без високого рівня довіри й активної громадянської участі неможливо забезпечити стабільне функціонування демократії. З іншого боку, негативні форми соціального капіталу, що виявляються у непотизмі, кумівстві, закритості соціальних мереж та корупційних практиках, залишаються серйозною загрозою для політичного розвитку України. У разі переважання негативного соціального капіталу політична участь громадян зводиться до мінімуму й переходить у політичний клієнтелізм, зростає політична апатія, а довіра до інституцій падає.

З огляду на це, формування позитивного, відкритого соціального капіталу має стати одним із пріоритетів державної політики в Україні. Перш за все, слід заохочувати розвиток горизонтальних мереж громадянської взаємодії на основі рівності та солідарності. Підтримка громадських організацій, розвиток волонтерського руху, сприяння громадянській освіті та активне залучення молоді до політичних процесів є, без сумніву, ключовими напрямками такої політики. Також важливо продовжувати інституційні реформи, спрямовані на зміцнення верховенства права, забезпечення прозорості діяльності органів влади та створення ефективних механізмів підзвітності. Відкрите й інклюзивне управління сприятиме зростанню довіри громадян до державних інституцій, що, у свою чергу, стимулюватиме їхню участь у політичному житті.

Особливу роль у цьому процесі відіграють медіа та інформаційне середовище. Доступ громадян до об'єктивної та різнобічної інформації є необхідною умовою для усвідомленої та відповідальної політичної участі. В Україні важливо підтримувати незалежні медіа, розвивати медіаграмотність та сприяти формуванню критичного мислення серед громадян.

Зрештою, інтегральні елементи соціального капіталу в Україні повинні базуватися на поєднанні відкритості, довіри, громадянської активності та прагнення до спільного блага. Лише так можна створити умови для сталого розвитку демократичної політичної культури та забезпечити реальну участь громадян у політичному житті держави. Виклики є, безперечно, значними, однак саме у розвитку соціального капіталу закладено потенціал для подолання існуючих проблем та побудови справжнього громадянського суспільства.

Таким чином, інтегральні елементи соціального капіталу, включаючи довіру, відкритість, громадську активність та підтримку інклюзивних соціальних мереж, є необхідною умовою для формування ефективної політичної участі в сучасній Україні. Без цілеспрямованої роботи над розвитком цих елементів демократичний поступ країни залишатиметься вразливим і нестійким. Отже, розвиток позитивного соціального капіталу має стати фундаментом для відбудови стійкої, відкритої та демократичної української держави.

Література

1. Bourdieu P. The Forms of Capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. ed. J. Richardson. *New York : Greenwood*, 1985. Pp. 241–258.

2. Coleman J. S. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*. 1988. Vol. 94. Pp. 95–120.

3. CORRUPTION PERCEPTIONS INDEX 2024. www.transparency.org. URL: http://www.transparency.org (date of access: 28.04.2025).

4. Dietlind S, Hooghe, M. Shifting inequalities? Patterns of exclusion and inclusion in emerging forms of political participation, *WZB Discussion Paper*. 2009. No. SP I 2009-204. Pp. 7–31

5. Fukuyama F. Social Capital and Global Economy. *Foreign Affairs*. 1995. Vol. 75 (Sept.-Oct.). Pp. 89–103.

6. Lin N. Social Capital: A Theory of Social Structure and Action. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 269 p.

7. Putnam R. D. Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society. Oxford : Oxford University Press, 2002. 528 p.

8. Welzel C. Freedom Rising Human Empowerment and the Quest for Emancipation. Cambridge University Press, 2013. 472 p.

9. Рябінчук М. Соціальний капітал: структура та зміст. *ВІСНИК НТУУ "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2012. № 2. С. 59–64.

10. Середа Ю. В. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту. *Український соціум*. 2013. № 4. С. 81–97.

11. Сичова А. Негативний соціальний капітал: деформація конструктивізму. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління,* 2019. (3(5), С. 121–131.

12. Шаповалова Т. Соціальний капітал як механізм соціального розвитку в Україні. *Релігія та соціум*. 2016. № 1–2. С. 113–123.

Анотація

Симисенко І. В. **Інтегральні елементи соціального капіталу у формуванні та реалізації політичної участі в сучасній Україні.** – Стаття.

У статті проаналізовано роль соціального капіталу в процесах формування і реалізації політичної участі громадян у сучасній Україні. Соціальний капітал визначено як сукупність соціальних зв'язків, норм взаємної довіри, солідарності та готовності до колективних дій. Встановлено, що наявність розвинених горизонтальних мереж, які базуються на відкритості та довірі, є важливою умовою активізації політичної участі та зміцнення демократичних процесів. Наголошено, що у сучасних українських реаліях співіснують позитивні і негативні форми соціального капіталу, що, відповідно, стимулюють або гальмують громадянську активність. Доведено, що слабкість горизонтальних зв'язків, переважання замкнених патронажних мереж та поширення недовіри до інституцій стримують розвиток політичної участі. Проаналізовано вплив громадянської освіти, якості інформаційного середовища та інклюзивності політичних процесів на зміцнення позитивного соціального капіталу. Окреслено важливість подолання інформаційної нерівності, розширення доступу до незалежних джерел знань та формування навичок критичного мислення для підвищення політичної обізнаності громадян. Акцентовано увагу на ролі місцевих громад і процесів децентралізації як чинників розвитку довіри та солідарності. Обґрунтовано, що успішний розвиток соціального капіталу передбачає комплексний підхід: інституційне реформування, підтримку громадських ініціатив, стимулювання міжгрупових контактів та формування нових культурних моделей співпраці. Зроблено висновок, що формування відкритого, інклюзивного і довірчого соціального капіталу є критично необхідним для забезпечення сталого розвитку демократичної політичної культури, підвищення якості політичної участі та зростання довіри громадян до державних інституцій в Україні. Підкреслено необхідність поєднання заходів на рівні державної політики, громадянського суспільства і місцевих ініціатив задля подолання негативних соціальних практик та утвердження демократичних стандартів політичної взаємодії.

Ключові слова: соціальний капітал, політична участь, інституційна довіра, політичний клієнтелізм.

Summary

Symysenko I. V. **Integral elements of social capital in the formation and implementation of political participation in contemporary Ukraine.** – Article.

The article analyzes the role of social capital in the processes of forming and implementing political participation in contemporary Ukraine. Social capital is defined as a set of social connections, norms of mutual trust, solidarity, and readiness for collective action. It is established that the presence of developed horizontal networks based on openness and trust is a key condition for the activation of political engagement and the strengthening of democratic processes. It is emphasized that both positive and negative forms of social capital coexist within the Ukrainian context, respectively stimulating or inhibiting civic activity. It is demonstrated that the weakness of horizontal ties, the dominance of closed patronage networks, and the widespread distrust of institutions limit the development of political participation. The influence of civic education, the quality of the information environment, and the inclusiveness of political processes on the formation of positive social capital is examined. The importance of overcoming informational inequality, expanding access to independent sources of knowledge, and developing critical thinking skills to enhance political awareness is outlined. The role of local communities and decentralization processes as factors in fostering trust and solidarity is underlined. It is argued that the successful development of social capital requires a comprehensive approach: institutional reform, support for civic initiatives, promotion of intergroup interactions, and the formation of new cultural models of cooperation. It is concluded that building open, inclusive, and trust-based social capital is essential for ensuring the sustainable development of democratic political culture, improving the quality of political participation, and increasing citizens' trust in public institutions in Ukraine. The need to combine efforts at the level of state policy, civil society, and local initiatives to overcome negative social practices and affirm democratic standards of political interaction is emphasized.

Key words: social capital, political participation, institutional trust, political clientelism.

УДК 355.4((470+571):477)"2022/...":325.8]:323.1:172.15(=161.2)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.43

О. М. Сич
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3697-7636
доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри політичних наук
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОЦЕНТРИЧНОЇ ПАРАДИГМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Постановка проблеми. З початком широкомасштабної московської агресії проти України в лютому 2022 р. Українська держава в особі вищих органів влади та посадових осіб продемонструвала затребуваність українського націоналізму, використовуючи його націомобілізуючий потенціал, історичний спадок та ідеї в якості ефективної зброї в гібридному протистоянні з агресором. Водночас сучасний стан українського націоналізму є недостатньо дослідженим в українській науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Недостатній рівень дослідження сучасного українського націоналізму зумовив аналогічний стан публікацій на вказану тему. Його аналізові присвячене дисертаційне дослідження Е. Андрющенка, наукові праці Є. Васильчука, В. Кулика, В. Панченка, Й. Ситника, науково-популярні видання О. Бугели, І. Загребельного, Ю. Михальчишина, В. Рога, В. Тимченка, Л. Шипілова. В той же час в них відсутні напрацювання щодо трансформації українського націоналізму та парадигми його досліджень в умовах існування національної держави. Основою для цієї статті стало дисертаційне дослідження автора на вказану тему та публікації, опрацьовані на його розвиток.

Мета статті – дослідити формування націоцентричної парадигми українського націоналізму та вплив Війни за Незалежність на її трансформацію.

Виклад основного матеріалу. На вступі вважаємо доцільне висловити ті термінологічні застереження, в рамках яких здійснене дослідження. Перше із них стосується визначення війни, що її сьогодні проти України розв'язала Московщина. Дискусії над цим питанням вже дещо вщухли, принаймні в публічному просторі електронних медіа. Однак на початковому етапі війни вони були достатньо жвавими, а два головні варіанти її означень мали хоч і полярний за світоглядним наповненням, але однаковою мірою ретроспективний характер.

Одна категорія авторів, у т. ч. і офіційні спічрайтери вищих державних органів та посадових осіб, пропонували термін «Вітчизняна», що мав явну пов'язаність із совєтським концептом «Вєлікой отєчествєнной войни». Очевидно, що в умовах дистанціювання України від своєї колоніальної минувшини і побудови незалежної європейської держави такий підхід є неприйнятним.

Інша категорія схильна була пропонувати термін «Визвольна», нав'язуючись до ретроспективного концепту визвольних змагань в умовах бездержавного існування нації. В той же час сучасна московсько-українська війна ведеться в умовах функціонування української національної держави. Й оскільки основною метою агресора є її ліквідація, то, на нашу думку, боротьба за Незалежність є головною ціллю українського народу у цій війні, а тому її слід називати «Війною за Незалежність».

Таку думку автор висловив на одній з наукових конференцій. Як і пропозицію, що українським науковцям слід вживати терміни, нав'язані московсько-більшовицьким колоніальним режимом у їхньому оригінальному звучанні. Бо їхній переклад українською означає визнання цього режиму автохтонним, а не привнесеним ззовні. Водночас, як і вживання по відношенню до теперішньої держави «Російська Федерація» історичної назви «Московія» й цим самим констатацію факту викрадення теперішнім агресором нашої історичної назви і самої історії [13].

Категорію парадигми розглядаємо в класичному розумінні моделі мисленнєвого підходу, яка є системою теоретичних, методологічних й аксіологічних установок, що беруться за зразок розв'язання наукової проблеми. До «матриці» парадигми входять специфічні для наукової дисципліни категоріальний апарат і мова, метафізичні компоненти, що визначають фундаментальні принципи світорозуміння, цінності, які формують ідеали й норми, на яких обґрунтовується наукове знання [1, с. 255–256].

Процес дослідження суспільних явищ перебуває в атмосфері домінуючих в тому чи іншому періоді розвитку суспільства світоглядних систем. Окрім того, він також суб'єктивізований особистісними характеристиками дослідника, що склалися в процесі його життєвої соціалізації. А тому

© О. М. Сич, 2025

наукове дослідження суспільних явищ зазвичай відбувається в рамках декількох, часто полярних за світоглядним наповненням, парадигм.

Так, наприклад, розв'язання проблеми походження націй та націоналізмів науковці розглядають в рамках примордіальної, переніалістської (зрештою, подібних між собою) та модерністської парадигм. Остання з них, що трактує нації і націоналізми продуктами Нового часу, є панівною в сучасному націоналізмознавстві [15, с. 5] й саме у її рамках автор здійснює це дослідження.

Вважаємо, що й в дослідженні феномену українського націоналізму сформувалося декілька наукових парадигм: націоцентрична, колоніалістська й світоглядно-конкурентна.

Колоніалістська притаманна науковим школам країн, що свого часу виступали в ролі колонізаторів українських земель – московській, польській, угорській, румунській. Очевидно, що кожна із них має причину негативно оцінювати український націоналізм крізь призму своїх національних інтересів.

Натомість світоглядно-конкурентна, на відміну від колоніалістської, оцінює кожен націоналізм, в т. ч. й український, не з уваги на чиїсь національні інтереси, але крізь призму ідеологічної системи, що може бути полярною з ідеологією націоналізму, або ж конкурентною їй. Такою, наприклад, є домінанта сьогодні (принаймні в західній цивілізації) світоглядна система лібералізму.

В нашому дослідженні ми більшою мірою концентруємось на націоцентричній парадигмі українського націоналізму.

Націоналізмознавство, як сукупність та процес вироблення знань, спрямованих на дослідження феномену націоналізму, має свій категоріальний апарат. Центральною категорією націоналізму як ідеології є нація, а програмного забезпечення його, як політичного руху, захист її інтересів. Найкращим інструментом такого захисту вбачається власна національна держава, що в доктрині націоналізму виступає у якості політичного ідеалу.

Класичну основу загальної програмної доктрини націоналізму становить тріада його завдань, які за Е. Смітом спрощено і лаконічно можна означити як ідентичність, єдність та державність [15, с. 16]. Тобто, кожен націоналізм переймається захистом національної ідентичності, досягненням і збереженням національної єдності й тої чи іншої форми національного врядування.

Однак націоналізм є надзвичайно багатоаспектним і поліморфним явищем. Настільки, що науковці сходяться в тому, що не існує одного рафінованого націоналізму й натомість їх є стільки, скільки й самих націй, як політично організованих чи таких, що прагнуть політичної самоорганізації, людських спільнот. І кожен із них є надзвичайно своєрідним та залежним від комплексу тих умов, в яких існує і розвивається кожна конкретна нація і які формують її ідентичність.

Очевидно, що таким же своєрідним є і український націоналізм. А становище української нації на тому чи іншому етапі історії й напрямки та методи її захисту становлять ті рамки націоцентричної парадигми, в яких здійснюється його дослідження як суспільного феномену. Зміна умов становища нації впливає на зміну напрямків та методів її захисту націоналізмом й це, в свою чергу, впливає на зміни в парадигмальній матриці, спричинює т. зв. парадигматичний «зсув» [1, с. 256].

Розглядаючи український націоналізм в рамках модерністської концепції, констатуємо, що він виник в умовах поневоленого стану своєї нації. А отже з позицій виконання ним націозахисного завдання прихильниками націоцентричної парадигми означується як визвольний.

Історики та ідеологи Організації українських націоналістів (ОУН), найвизначнішої форми українського націоналізму в XX ст., відносять час його появи на кін. XIX – поч. XX ст. й пов'язують з діяльністю «Братства тарасівців», згодом Революційної Української Партії (РУП), Української Народної Партії (УНП) та особою М. Міхновського, який вперше системно окреслив контури його ідеології [9, с. 51–67]. Сучасні українські дослідники в рамках націоцентричної парадигми загалом дотримуються такої концептуальної схеми.

В силу історичних обставин, в умовах ліквідації української державності в Наддніпрянській Україні московсько-більшовицьким тоталітарним режимом, український націоналізм не мав змоги для подальшого повноцінного розвитку. В той же час значно ліберальніші умови окупаційних режимів в інших частинах України, й зокрема в Галичині, дали можливість для його успішнішого розвитку там.

В той же час сучасна джерельна база дає змогу стверджувати, що хибним є уявлення про лінійний розвиток цього явища й про спадкоємність західноукраїнського націоналізму від наддніпрянського. Однак, мова, очевидно, також не може йти про два українські націоналізми. Свого часу в еміграційних дискусіях на цю тему активний учасник Закордонних Частин (ЗЧ) ОУН доктор І. Марчук влучно стверджував, що визнаючи наявність двох українських націоналізмів слід логічно та абсурдно визнавати й наявність двох українських націй [7]. Але про наявність двох достатньо відмінних історичних різновидів українського націоналізму й про їх вплив на формування його сучасної палітри слід говорити й це може бути темою для окремого наукового дослідження.

Й ще одна принагідна заувага. Одним із небагатьох винятків щодо визначення часу виникнення українського націоналізму є підхід американської професорки українського походження А. Процик, яка його початки у Східній Європі загалом і в Україні зокрема відносить до 1830-х років, що характеризувалися в Європі загальним національним пробудженням [11].

Тогочасний український націоналізм у кожній з організованих форм ставив за мету визволення української нації. Однак кожна із них визначала різні шляхи і методи реалізації такого завдання. Революційний шлях визволення пропонувала спочатку єдина ОУН, а після розколу 1939–1940 рр. її бандерівська формація, що дещо пізніше відповідно й ідентифікувала себе як ОУН-революційна. В кінцевому підсумку вона зайняла домінуюче становище як в національно-визвольному русі ХХ ст., так і за впливами на формування націоналістичних структур в незалежній Україні. З уваги на це й дослідники в рамках націоцентричної парадигми переважно ідентифікують український націоналізм цього періоду як визвольно-революційний.

В той же час деякі з націоналістичних організацій пропонували еволюційний шлях, що передбачав компроміс з колоніальним режимом, або ж покладалися на сприятливу міжнародну кон'юнктуру й допомогу зовнішніх сил. Подібної тактики, наприклад, дотримувалися Фронт Національної Єдності (ФНЄ) [2; 17] та формація ОУН на чолі з А. Мельником [9, с. 260–274]. А ОУН-закордоном (ОУН-з), ще одна і вже створена на еміграції націоналістична формація, розраховувала на комуністичні кадри українського походження в КПСС та створення в ній націонал-комуністичної опозиції [8, с. 70]. Що вже казати про доновітні ранньонаціоналістичні структури, які сповідували гуманістичні ідеали «Молодої Європи» Д. Мадзіні [11].

Очевидно, що інакше український націоналізм цього періоду оцінювали й оцінюють дослідники в рамках двох інших парадигм. В їхньому баченні він зазвичай подається як радикальний, тоталітарний і терористичний та прирівнюваний до фашизму й нацизму. З позицій серйозного наукового аналізу це виглядає нонсенсом, бо ці три явища є відмінними між собою ідейно-політичними течіями. Щодо радикальності, то український націоналізм новітнього періоду виник в умовах загальної радикалізації суспільно-політичного життя Європи й міжнародна атмосфера не давала йому вибору бути інакшим [12, с. 137–154].

Проголошення незалежності України й зміна статусу української нації з бездержавного на державний зумовила трансформацію українського націоналізму з визвольно-революційного й деструктивного щодо колонізаційних режимів в конструктивно-державницький. Одночасно це спричинило й перший парадигмальний зсув в дослідженні феномену українського націоналізму [12, с. 325].

Термін «трансформація», що є на думку Ю. Шайгородського нейтральним для такої характеристики соціальних змін, коли вони ще «не набувають достатньої визначеності» [16], вдало надається для опису цього процесу. Бо ж насправді декларативно проголошена в 1991 р. Українська держава продовжувала залишатися квазідержавою, що була підконтрольна колишній московській метрополії. На нашу думку, її поступова трансформація до стану реальної національної держави тривала аж до 2014 р. В цей період дві національні революції, Помаранчева 2004-го та Революція Гідності 2013–2014 рр., стали ключовими суспільними збуреннями, що означували боротьбу українського народу за таку трансформацію [12, с. 280–308].

Відповідно змінювався й український націоналізм. Й «нейтральний» термін трансформація однаково добре надається для описання таких змін. Бо ж неможливо однозначно встановити той час, коли в умовах квазідержавного існування української нації він перестав виконувати антимосковську визвольно-революційну функцію й трансформувався у державницький. Епіцентром його програмних завдань вже стала розбудова національної держави, але він ще продовжував залишатися в цій державі позасистемним, тобто перебував поза межами державної політики, й навіть міг бути опозиційним до неї, якщо вважав її повністю або частково шкідливою для нації та її інтересів [14].

Очевидно, що в таких умовах академічні опоненти українського націоналізму в рамках колоніалістської та світоглядно-конкурентної парадигм продовжували наділяти його негативними рисами, вважаючи антидемократичним і деструктивним. Й, очевидно, робили це під значним впливом постколоніальної пропаганди (особливо московської та польської) і антинаціональних впливів західних ліберальних академічних кіл.

Війна за Незалежність вчергове суттєво вплинула на суспільні умови існування українського націоналізму й це потягло за собою як зміни у його доктрині, так і другий парадигмальний зсув у його дослідженнях. Ми схильні вважати, що в умовах її перебігу, а особливо після широкомасштабного вторгнення 2022-го, розпочався черговий етап трансформації українського націоналізму – з державницького у державний. При цьому головною ознакою державного слід вважати такий стан, коли до системи державної політики залучається доктрина націоналізму, або ж окремі її елементи. В такому разі сама держава, або ж окремі структурні частини її владної системи, стає носієм націоналізму [14].

Найкращим прикладом державного націоналізму є західні націоналізми (за класифікацією Г. Кона [10, с. 629]). Адже в суспільствах Західної Європи держава від самого початку виконувала описані Е. Смітом функції націоналізму: захисту національної ідентичності, досягнення національної єдності й збереження національного характеру державності.

Саме після широкомасштабного московського вторгнення в лютому 2022-го Українська держава почала демонструвати потребу в мобілізуючому потенціалі націоналізму та в його спроможності захищати національну ідентичність і вибудовувати ті межі, що відрізняють її від ворожої московської. Й саме тоді окремі елементи націоналістичної історії, традиції і доктрини несподівано масово заполонили український публічний простір, в т. ч. й уст офіційних речників Української держави.

Попередньо межовою хронологічною лінією, яка умовно розділяє державницький етап розвитку українського націоналізму від державного, можна вважати Революцію Гідності 2013–2014 рр. Звичайно, що в цій періодизації сумнівними виглядають 2014–2022 рр. Однак їх слід розглядати як своєрідний буферний період одночасної присутності характеристик державницького й державного націоналізмів з поступовим домінуванням державного, що набрало вибухових медійних форм після 24 лютого 2024 р.

Аналізуючи перебіг московсько-української війни, можливі умови її завершення, чи тимчасового припинення «гарячої» фази, й ті зовнішні та внутрішні виклики, що постануть після цього, в рамках націоцентричної парадигми українського націоналізму можна змоделювати його факультативні ознаки.

Щодо зовнішніх викликів, то очевидно, що він і надалі зберігатиме антиколоніальну спрямованість. Складний і сповнений неоднозначностей процес становлення Української національної держави та її дистанціювання від московської метрополії залишається базовою підставою для цього і позиціонує його антимосковську спрямованість. Московська агресія проти України тільки посилила таку спрямованість. До того ж потенційна загроза тимчасових територіальних втрат може сформувати абсолютно новий й політично перспективний вектор антимосковського реваншизму.

Протягом періоду Незалежності в політиці українських націоналістичних структур спрямованість проти інших історичних колонізаторів була відсутньою, або ж перебувала на маргінесі їхніх програмних цілей і політичних дій. Однак антиукраїнська політика режиму В. Орбана в Угорщині, й особливо в умовах війни, її прояви в офіційній політиці Польської держави, що в умовах ослаблення України набули ознак шантажу [6], високий рівень підтримки в румунському суспільстві [3] відомого своєю антиукраїнською й до того ж імперсько-реваншистською позицією кандидата в президенти Румунії Д. Сімеона [4] можуть актуалізувати в характеристиці сучасного українського націоналізму також антипольську, антиугорську й антирумунську спрямованості.

В той же час сповнені колізій взаємовідносини між Україною та США на початку президентства Д. Трампа, що їх провідні світові медіа схильні характеризувати як прояв «економічної колонізації» з боку останньої [18], можуть формувати в його доктрині й антиамериканську спрямованість. Зрештою, не нову для українського націоналізму. Як відомо, США ні в період «холодної війни», ані під час розпаду Совєтського Союзу не підтримували планів ліквідації Московської неоімперії, а відповідно й надання Україні незалежності. А тому політика США традиційно піддавалася критиці з боку ОУН.

Аналізуючи внутрішні виклики, нами вже раніше було запропоновано факультативно характеризувати український націоналізм на етапі його трансформації з визвольного у державницький як соціально-консервативний, вбачаючи під цим означенням виконання ним завдання щодо захисту національної ідентичності (консервативний) й самої демографічної субстанції нації (соціальний) [12, с. 389–403].

Очевидно, що й після завершення війни ці завдання залишатимуться актуальними. Незавершена демосковізація українського політичного простору, наявні вже прояви промосковських реваншистських тенденцій та потенційна наявність в переговорах про мирну московсько-українську угоду преференцій для московської етнічної меншини в Україні створюють підстави для актуалізації першого із них. А що вже казати про катастрофічні прямі й непрямі демографічні втрати України під час війни. Тож питання соціальної складової в доктрині українського націоналізму буде набирати навіть більшої ваги, аніж раніше.

З уваги на те, що залежність політичного процесу в Українській державі від олігархічного укладу економіки та похідного від неї політичного режиму стала основним гальмом цивілізованого розвитку України, іншою важливою програмною складовою українського націоналізму в довоєнний період була його антиолігархічна спрямованість [12, с. 309–324]. Сьогодні важко судити, чи теперішній внутрішній санкційний режим ліквідує таку залежність, а чи лишень створить сприятливі конкурентні переваги для нового покоління олігархів? А тому в парадигмальному моделюванні характеристик післявоєнного українського націоналізму наявність цієї спрямованості залишається під питанням.

Натомість останнім часом в системі державного управління України демонструються такі негативні тенденції, як тотальний непрофесіоналізм, примітивізація й руйнування усталених інституцій, нігілістичне ставлення до норм Конституції й системи чинного законодавства тощо. Очевидно, такий внутрішній виклик також стимулюватиме відповідну реакцію в доктрині українського націоналізму, адже збереження державності належить до одного з головних його завдань.

Такі деструктивні прояви щодо усталеної системи порядку стають характерними для сучасних суспільств і їх прийнято вважати ознаками т. зв. епохи постмодерну. Він поляризується з тим домінуванням логічного, системного й раціонального начал, що були притаманні для епохи модерну, й характеризується як світ хаосу, невизначеності, ідейної й ціннісної дезорієнтації, відсутності встановлених канонів, правил тощо [5, с. 269, 357]. З уваги на це потенційне позиціонування націоналізму щодо збереження традиційних інститутів держави можна означити як модерністський етатизм.

Зрештою, слід припускати, що в повоєнній політиці Української держави може статися й зворот з уже досягнутих позицій до попередніх. Адже в трактуванні Ю. Шайгородського невизначеність категорії «трансформація» передбачає «увесь спектр тенденцій соціальних змін, які можуть бути зворотними і незворотними, прогресивними і регресивними, революційними й еволюційними, цілеспрямованими і стихійними, системними і частковими тощо» [16]. Тож і український націоналізм з позицій державного може регресувати до державницького. Однак, перераховані риси будуть так чи інакше притаманними йому незалежно від того, чи носієм націоналізму буде держава, а чи інституції громадянського суспільства.

Висновки. Отож московсько-українська війна спричинила зміну суспільних умов існування та доктринальних характеристик сучасного українського націоналізму, а отже й трансформацію націоцентричної парадигми його дослідження.

В умовах гібридного протистояння з агресором держава продемонструвала затребуваність в націомобілізуючому потенціалі українського націоналізму, взяла на озброєння ряд з елементів його доктрини й він вступив у новий етап трансформації з державницького у державний.

Моделювання в рамках націоцентричної парадигми факультативних характеристик повоєнного українського націоналізму вказує, що в реакціях на зовнішні виклики він позиціонуватиметься як антиколоніальний з домінантною антимосковською реваншистською спрямованістю, вторинними векторами протистояння з польським, угорським та потенційно румунським державними націоналізмами й такою ж потенційною спрямованістю проти американського неоколоніалізму.

Реагуючи на внутрішні суспільні виклики український націоналізм пріоритетними вважатиме захист національної ідентичності, збереження демографічної субстанції нації й традиційних інституційних характеристик держави й відповідно демонструватиме в своїй доктрині соціально-консервативну спрямованість та модерністський етатизм.

Література

1. Андрейчук Н. Парадигма як термін. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології*. 2008. № 620. С. 254–257.

2. Вдовичин І. Свобода особи в правій українській політичній думці (20-30 рр. ХХ ст.) [Текст]: монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 512 с.

3. Вибори в Румунії: після підрахунку всіх голосів перемагає проєвропейський кандидат Нікушор Дан. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-vybory-rumunia/33417891.html (дата перегляду 19.05.2025).

4. Довгань К. Хто такий Джордже Сіміон, який хоче приєднати землі України та мріє про «Велику Румунію». URL: https://24tv.ua/geopolitics/dzhordzhe-simion-biografiya-shho-kazav-pro-ukrayinu-viynu-kandidat_n2815089 (дата перегляду 06.05.2025).

5. Енциклопедія постмодернізму: пер. з англ. В. Шовкун / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; наук. ред. пер. О. Шевченко. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. 503 с.

6. Жерновська М. У Польщі заявили, що Україна не вступить до ЄС, поки не вирішить «Волинське питання». URL: https://www.unian.ua/world/volinska-tragediya-u-polshchi-zrobili-novu-zayavu-12706158.html (дата перегляду 06.05.2025).

7. Інтерв'ю з доктором І. Марченком 12.07.2001 р. в м. Кліфтон, США (аудіозапис). *Архів автора*.

8. Камінський А. «Пролог» у холодній війні проти Москви. Продовження визвольної боротьби з-за кордону. Видавництво «Гадяч», 2009. 192 с.

9. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Том 1. Історія / Упоряд. і ред. О. Сич. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2022. 560 с.

10. Націоналізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. 872 с.

11. Процик А. «Молода Європа» Джузеппе Мадзіні і початки модерного націоналізму у Східній Європі / авториз. переклад з англ. Романа Скакуна. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023. 288 с.

12. Сич О. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика. Івано-Франківськ : «Лілея НВ», 2019. 544 с.

13. Сич О. Рамкові концептуальні і термінологічні підходи до наукових досліджень московсько-української війни 2014-2022 рр. *International Journal Law & Society*. 2022. Issue 6. С. 222–233.

14. Сич О. Московсько-українська війна і трансформація українського націоналізму. *Філософія української перемоги. Візія великої України. Матеріали Десятих Бандерівських читань* / упор. Ю. Сиротюк,

Т. Бойко, Ю. Олійник. Київ : НАЦ «УССД», Українська видавнича справа, 2023. С. 20–31.

15. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія: пер. з англ. Р. Фещенко. Київ : К.І.С., 2004. 170 с.

16. Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін. URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/323 (дата перегляду 05.05.2025).

17. Швагуляк М. М. Фронт національної єдності. *Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Видавництво «Наукова думка», 2013. 784 с.

18. Шепелева А. «Економічна колонізація»: ЗМІ розкрили умови Трампа Україні. URL: https://www.dw.com/uk/girse-za-reparacii-nimeccini-zmi-rozkrili-umovi-trampa-ukraini/a-71645484 (дата перегляду 06.05.2025).

Анотація

Сич О. М. **Війна за Незалежність і трансформація націоцентричної парадигми українського націоналізму.** – Стаття.

У статті проаналізовано становлення націоцентричної парадигми українського націоналізму й парадигмальні зсуви, що були спричинені відновленням незалежної Української держави та московською військовою агресією проти неї. Встановлено, що зі зміною суспільних умов існування український націоналізм спочатку трансформувався з визвольного в державницький, а під впливом широкомасштабного московського вторгнення у лютому 2022 р. у державний. Державницький епіцентром програмних завдань ставить розбудову національної держави, залишаючись в ній позасистемним й навіть опозиційним, якщо державну політику повністю або частково вважає шкідливою для нації та її інтересів. Головною ознакою державного є залучення до системи державної політики доктрини націоналізму, або ж окремих її елементів. В такому разі сама держава, або ж окремі структурні частини її владної системи, стає носієм націоналізму

Моделювання в рамках націоцентричної парадигми факультативних характеристик повоєнного українського націоналізму вказує, що в реакціях на зовнішні виклики він позиціонуватиметься як антиколоніальний з домінантною антимосковською реваншистською спрямованістю, вторинними векторами протистояння з польським, угорським та потенційно румунським націоналізмами й такою ж потенційною спрямованістю проти американського неоколоніалізму. Реагуючи на внутрішні суспільні виклики український націоналізм пріоритетними вважатиме захист національної ідентичності, збереження демографічної субстанції нації й традиційних інституційних характеристик держави та відповідно демонструватиме в своїй доктрині соціально-консервативну спрямованість і модерністський етатизм.

Ключові слова: український націоналізм, Війна за Незалежність, трансформація, націоцентрична парадигма, визвольний націоналізм, державницький націоналізм, державний націоналізм.

Summary

Sych O. M. **The war for independence and the transformation of the nation-centered paradigm of Ukrainian nationalism.** – Article.

The article analyzes the formation of the nation-centered paradigm of Ukrainian nationalism and the paradigm shifts triggered by the restoration of an independent Ukrainian state and the military aggression against it by Moscow. It has been established that with the change in societal conditions, Ukrainian nationalism initially transformed from a liberation-oriented to a state-building form, and under the influence of the full-scale Moscow invasion in February 2022, into a state-integrated form. The state-building nationalism places the construction of a national state at the core of its programmatic objectives while remaining outside the system or even in opposition to it if the state's policies are perceived as wholly or partially harmful to the nation and its interests. The defining feature of the state-integrated form of nationalism is the incorporation of nationalist doctrine–or at least certain of its elements–into the framework of official state policy. In this case, the state itself, or particular segments of its governing structures, become the carriers of nationalism.

Modeling the potential characteristics of post-war Ukrainian nationalism within the framework of the nation-centered paradigm suggests that, in response to external threats, it will position itself as anti-colonial, with a dominant anti-Moscow and revanchist orientation, along with secondary vectors of confrontation with Polish, Hungarian, and potentially Romanian nationalisms, and a possible opposition to American neo-colonialism. In reaction to internal social challenges, Ukrainian nationalism will prioritize the protection of national identity, the preservation of the nation's demographic substance, and the maintenance of traditional institutional characteristics of the state. Accordingly, it will exhibit in its doctrine a socially conservative orientation and a modernist form of statism.

Key words: Ukrainian nationalism, War for Independence, transformation, nation-centered paradigm, liberation nationalism, state-building nationalism, state-integrated nationalism.

УДК 32.329:316.2
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.44

Л. В. Чупрій
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-7221-5703
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри психології, політології та суспільних дисциплін
Державного податкового університету

В. С. Караваєв
кандидат політичних наук,
доцент кафедри психології, політології та суспільних дисциплін
Державного податкового університету

СУЧАСНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Сучасне світове співтовариство стикається з низкою серйозних викликів, які потребують оперативних і комплексних відповідей. Зокрема, зростають загрози геополітичного характеру, серед яких міжнародний тероризм, неконтрольоване поширення технологій масового ураження, а також ескалація конфліктів у низці регіонів, таких як Ізраїль-Палестина, Ліван, Судан, Україна тощо. Крім того, гострою проблемою залишаються транснаціональна злочинність і корупція, які підривають міжнародну безпеку.

Не менш значними є ризики, пов'язані з технологічним розвитком. Зокрема, це загроза техногенних катастроф, зростання масштабів кібернетичних війн, можливі системні збої в інформаційній інфраструктурі, втрата критично важливих баз даних і несанкціоноване втручання в приватний сектор інформаційних технологій.

Актуальність дослідження мультикультуралізму значною мірою зумовлена економічними та соціально-політичними трансформаціями, що відбуваються як у окремих державах, так і у світі в цілому в умовах глобалізації. Варто зазначити, що глобалізація може мати як позитивний, так і негативний вплив на соціокультурні процеси. З одного боку, вона сприяє зближенню різних культур, дозволяючи людям зберігати власну ідентичність у багатонаціональному середовищі.

З іншого боку, глобалізація може призводити до розмивання національної ідентичності, її асиміляції, культурної стандартизації та уніфікації цінностей. У відповідь на ці виклики в усьому світі, зокрема й у розвинених країнах Заходу, спостерігається піднесення націоналізму як спроба утвердження конкретних етнокультурних орієнтирів ідентичності [1, с. 475]. Водночас процес рекультуралізації, який супроводжує глобалізацію, нерідко набуває жорстких і навіть антигуманних форм, що може підривати моральні основи суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми.

Вагомий внесок у дослідження зазначеної проблеми зробили В. Ткаченко, Т. Ковальчук, С. Бенхабіб, П. Гай-Нижник, В. Солошенко, Ч. Тейлор, Г. Терборн, С. Паттерсон та багато інших учених. Різні аспекти мультикультуралізму досліджували: В. Малахов, А. Фріман, А. Бюкенен, Ч. Тейлор, У. Кімліка, Б. Беррі, Ч. Кукатас, А. Куропятник, В. Кудряченко, В. Тішков, Ю. Габермас, А. Шлезінгер-молодший, В. Сахарова інші.

Формулювання мети та завдань статті. Метою статті є дослідження сучасних концептуальних підходів до розуміння мультикультуралізму в умовах глобалізації. Одним із завдань є розгляд заходів спрямованих на забезпечення рівноправної участі різних етнічних і культурних груп у житті суспільства, скорочення соціальної нерівності та створення умов для гармонійного співіснування різних культур у межах єдиної держави.

Виклад основного матеріалу. Сучасні концептуальні підходи до глобалізації культури визнають значущість культурних відмінностей і підкреслюють їхню роль у формуванні єдиного мультикультурного світу. Це пояснюється тим, що сьогодні неможливо розглядати культуру як щось однорідне й універсальне для всіх епох і народів. В даному контексті слід зазначити, що «сьогодні неможливо говорити про культуру як про щось єдине і однорідне для всіх часів і народів. Культура по своїй суті не моністична, а плюралістична – такі переважні погляди нашого часу» [2].

Проте не слід забувати про певні національні прояви культури. Відтак без цілеспрямованої політики щодо збереження місцевих культурних традицій глобалізація може спричинити домінування уніфікованої глобальної культури, яку часто асоціюють із американськими зразками. У зв'язку з цим формується нова парадигма глобальних відносин, що ґрунтується на діалозі культур.

© Л. В. Чупрій, В. С. Караваєв, 2025

Діалог культур акцентує увагу на сприйнятті культури інших народів з точки зору культурного релятивізму, толерантнсті по відношення до «іншого», сприяння формування взаєморозуміння і взаємоповаги, а не намагання нав'язати свої цінності та свою культуру іншим націям [3]. Саме ці ідеї лежать в основі мультикультуралізму.

Термін «мультикультуралізм» з'явився в політичному та науковому дискурсі північноамериканських іммігрантських держав, зокрема Канади та США, наприкінці 1960-х років. Він означав нові моделі інтеграції, які суттєво відрізнялися від традиційної концепції melting pot («плавильного котла»), що стихійно сформувалася в цих суспільствах раніше. Якщо модель melting pot передбачала асиміляцію іммігрантів шляхом злиття їхніх культур в єдину національну ідентичність, то мультикультуралізм визнавав і заохочував збереження культурної різноманітності в межах єдиного соціального простору.

На відміну від асиміляційної моделі, яка покладає основну відповідальність за інтеграцію на самих мігрантів, мультикультурний підхід зосереджується на створенні сприятливих умов для цього процесу, передбачаючи активну роль приймаючої сторони. Це особливо важливо в умовах, коли соціально-економічні відмінності посилюються етнічними, релігійними чи расовими факторами. Без ефективних заходів, спрямованих на досягнення рівності в економічній, соціокультурній сфері, забезпечити політичну рівноправність також стає складно.

До основних заходів, спрямованих на ефективну інтеграцію мігрантів, належать:

Удосконалення антидискримінаційного законодавства, що забезпечує рівні можливості для всіх, незалежно від етнічного чи расового походження.

Програми підтримки рівності (affirmative action), які сприяють розширенню доступу меншин до освіти, зайнятості та державного управління.

Розвиток двомовної освіти та мовних програм, що допомагають іммігрантам зберігати власну культурну ідентичність і водночас успішно інтегруватися в нове суспільство.

Фінансування культурних ініціатив та підтримка громадських організацій етнічних спільнот, спрямованих на розвиток міжкультурного діалогу.

Модернізація міграційної політики, включаючи спрощення процедур натуралізації та розширення прав нових громадян.

Посилення політичного представництва етнічних меншин, що сприяє їхній участі у прийнятті державних рішень.

Реалізація комплексних інтеграційних програм для новоприбулих, які включають мовні курси, правову обізнаність, соціальну адаптацію та професійну підготовку.

Завдяки таким заходам стає можливим не лише збереження культурного розмаїття, а й створення гармонійного, інклюзивного суспільства.

Варто підкреслити, що мультикультуралізм виник як відповідь на виклик: як забезпечити стабільне функціонування демократичного суспільства, яке стає дедалі більш різноманітним у расовому, етнічному, культурному та релігійному аспектах. Він покликаний не лише підтримувати мирне співіснування, а й сприяти інтеграції, взаєморозумінню та зміцненню соціальної згуртованості.

В даному контексті Сейла Бенхабіб зазначає, що мультикультуралізм у ліберальних країнах є платою за невключення багатьох груп у суспільний договір. Він відтворює корпоративну ідентичність групового типу [4].

Схожу точку зору висловлюють Страттон і Енг, які вважають, що мультикультуралізм є наслідком невдачі модерного проєкту національної держави, заснованого на принципах єдності та однорідності. Натомість мультикультуралізм визнає цінність різноманітності там, де націоналістична риторика наполягає на гомогенності. Він пропонує нову модель соціальної взаємодії, що ґрунтується на інклюзивності, взаємоповазі та визнанні багатокультурної ідентичності як основи демократичного суспільства.

Прихильники мультикультуралізму фактично відходять від універсальної концепції громадянських прав, пропонуючи натомість диференційований підхід, який передбачає надання окремим групам специфічних прав. Вони обґрунтовують необхідність моделі диференційованого громадянства, що передбачає особливий правовий статус для меншин.

Цей підхід кидає виклик традиційним основам громадянства в межах національної держави, зокрема:

Єдності територіального проживання, що може бути порушено автономними чи напівавтономними адміністративними утвореннями для окремих етнічних груп.

Адміністративному підпорядкуванню, яке ускладнюється через запровадження спеціальних юридичних норм для етнічних чи культурних меншин.

Демократичній участі, оскільки можливе надання особливих механізмів представництва для різних груп, що може змінити баланс політичного впливу.

Культурній приналежності, адже замість інтеграції на основі спільної національної культури мультикультуралізм визнає та заохочує існування паралельних культурних ідентичностей.

Таким чином, мультикультуралізм переосмислює традиційну модель громадянства, пропонуючи більш гнучкі та адаптивні підходи до соціальної інтеграції.

Прихильники мультикультуралізму акцентують увагу на ідеях множинної ідентичності, діалозі культур та надання значної частини владних повноважень регіональним громадам.

Цей підхід дає можливість підтримувати культурну різноманітність, де кожна група зберігає власну ідентичність, при цьому здійснюючи інтеграцію у загальну політичну спільноту. Мультикультуралізм висуває пропозиції щодо формування нових моделей організації співіснування етнічних груп у межах єдиної політичної нації, яка дає рівні можливості для розвитку та популяризації різних культур.

Мультикультуралізм виник як реакція на масові міграційні процеси, зокрема в країни Євросоюзу та США. Так один із дослідників мультикультуралізму Семюел Хантінгтон розглядає імміграцію в США як один з головних викликів сучасності. Він виділяє два типи іммігрантів: «звернених», які прибувають щоб реалізувати себе в американському суспільстві, та «тимчасових виконавців», що приїжджають на кілька років за контрактом для виконання професійних обов'язків.

Однак, за словами Хантінгтона, «нові іммігранти з півдня – це ані звернені, ані тимчасові працівники. Вони постійно курсують між Кароліною та Мексикою, підтримуючи дуальну ідентичність і залучаючи до цього процесу свої родини»[5, с. 247]. Це свідчить про складність інтеграційних процесів, де ідентичність іммігрантів є багатошаровою та динамічною, не обмежуючись лише асиміляцією до культури приймаючої країни.

Хантінгтон наводить статистику, згідно з якою щороку близько 1,6 мільйона нелегальних мігрантів намагаються перетнути кордону через річку Ріо-Гранде і застерігає: «Якби понад мільйон мексиканських солдатів перетнули наш кордон, США сприйняли б це як загрозу національним інтересам і відповіли б відповідно. Однак мирне вторгнення мільйонів мексиканських іммігрантів, схоже на те, що санкціоноване Вісенте Фоксом (тодішнім президентом Мексики), становить не меншу небезпеку для Америки, і на нього США повинні реагувати адекватно» [5, с. 246].

Потрібно зазначити, що політика мультикультуралізму виникла та отримала своє теоретичне обґрунтування серед представників ліберальної політичної думки та комунітаризму. Широке політичне поширення цієї концепції відбулося у 70-х роках XX століття, коли влада Канади та Австралії проголосили мультикультуралізм офіційною концепцією розвитку. В європейському лексиконі цей термін почав використовуватся лише у 80-х роках минулого століття [6, с. 15].

За словами українського дослідника Д. Шевчука, мультикультуралізм можна розглядати як продукт постмодерну, що несе ідею децентралізації, релятивізму, заперечення домінантних культурних та ціннісних систем. Постмодерн відкидає етноцентризм, що призводить до утвердження ідеї культурного та соціального релятивізму, співмірності та розмаїття систем. Дослідник зауважує, що мультикультуралізм епохи постмодерну включає не лише етнічне розмаїття, але й різноманітність життєвих стилів, орієнтацій і культурних тенденцій [7, с. 347]. Таким чином, на зміну модерному проекту національної держави, «де лінії міжгрупового відчуження в ідеалі збігалися з міждержавними кордонами, приходить мультикультуралізм, що на практиці призводить до виникнення політико-культурних меж усередині країни» [8].

У контексті сучасного розуміння увага до мультикультуралізму значно посилилася на початку XXI століття. В даному контексті слід згадати виступи молоді емігрантської хвилі у 2005–2006 роках у багатьох містах Франції, Німеччини, Голландії та інших європейських країнах. Жорстокість вуличних погромів підтвердила, що політика соціалізації іноземців не відбувається належним чином, мігранти досить часто не хочуть вивчати європейські мови та ознайомлюватися з європейською культурою, відтак європейська толерантність опинилась під загрозою. Наприкінці 2010 року лідери Німеччини, Франції та Великої Британії окреслили свої виступи щодо кризи політики мультикультуралізму. Сьогодні президент США Д. Трамп проголосив свою антиміграційну політику і активно популяризує консервативні цінності.

Слід зазначити, що у сучасній соціо-гуманітаристиці існують різні, інколи діаметрально протилежні точки зору на роль і перспективи мультикультуралізму. Найбільш поширеною є концепція мультикультуралізму як теорії, політики та практики неконфліктного співіснування в одному соціокультурному просторі численних етнічних груп, які повинні прагнути до формування діалогічної свідомості. Як зазначав Солошенко В.В.: «Важливо, що у процесі культурної взаємодії відбувається усвідомлення множинності культур, різноманіття світоглядів і можливості різних оцінок одного й того ж факту носіями різних культур і віросповідань» [9].

Відтак сьогодні питання мультикультуралізму і інтеграції іммігрантів набуває нових вимірів у контексті соціальних та політичних реалій сучасної Європи та США. Мультикультуралізм, хоча і проголошує ідею неконфліктного співіснування різних культур, стикається з викликами,

коли мова йде про практичну реалізацію цього принципу в умовах глобалізації та збільшення міграційних потоків.

Сучасні кризи, такі як соціальні заворушення в європейських країнах через відчуження іммігрантів, зростаючий націоналізм і популізм, свідчать про те, що мультикультуралізм у традиційному розумінні не завжди здатний забезпечити гармонійне співіснування культур у суспільствах. Водночас, важливо зазначити, що ефективна інтеграція вимагає взаєморозуміння і діалогу, а не просто декларування прав на існування культурних відмінностей. Важливо працювати над створенням умов для розвитку спільних цінностей і норм, що дозволяють різним групам знайти спільну мову.

Тому питання переосмислення політики мультикультуралізму, посилення вимог до іноземців, зокрема через адаптаційні програми та вимоги до мовних та культурних знань, стає важливим етапом у пошуках нових підходів до інтеграції. Однак важливо зберігати баланс між інтеграцією та повагою до культурної самобутності меншин, щоб уникнути ще більшої поляризації суспільств.

Особливо це важливо для країн, які приймають іммігрантів, перед якими актуалізується питання щодо вироблення ефективних механізмів, здатних вирішити проблему міжкультурної та міжнаціональної взаємодії без жорстких силових дій і економічних санкцій.

Висновки та рекомендації. Підсумовуючи, можна стверджувати, що глобалізація має як позитивні, так і негативні наслідки для суспільств та культур. В негативному аспекті вона може загрожувати руйнуванням національної ідентичності, через інтеграцію в глобальні процеси та культурної стандартизації. Це може призвести до втрати унікальності окремих культур і традицій, зменшуючи різноманіття в глобальному контексті.

Проте, в позитивному аспекті глобалізація може сприяти посиленню взаємодії між культурами, сприяючи їх взаємному збагаченню. Важливою умовою для цього є повага до культурної самобутності та духовної спадщини кожного народу. Такий підхід є необхідним для формування не лише мультикультурного, але й космополітичного світу, де різноманіття не лише визнано, але й цінується. У такому світі важливим є забезпечення балансу між інтеграцією і збереженням культурних особливостей, що сприятиме гармонійному співіснуванню різних спільнот у глобалізованому світі.

Література

1. Гай-Нижник П. П., Чупрій Л.В. Формування загальнонаціональної ідентичності українців в контексті сучасних викликів. Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 101. С. 474–481. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_101_128

2. Шейко В. Культура та глобалізація: компаративістський аналіз. URL: https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD1_Sheiko.pdf (дата звернення 02.02.2025).

3. Ентоні Ґіденс Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Giddens_Anthony/Nestrymnyi_svit_iak_hlobalizatsiia_peretvoriuie_nashe_zhyttia/ (дата звернення 02.02.2025).

4. Benhabib S. Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy 11 Democracy and Difference. Princeton, 1996. P. 68.

5. Самюель Хантінгтон. Політичний порядок у мінливих суспільствах. К. Наш формат. 2020. 346 с.

6. Тевдой-Бурмулі А. Мультикультуралізм: Між панецеєю і прокляттям. Актуальні проблеми Європи. 2011. №4. С. 14–34.

7. Шевчук Д. Сучасна політична філософія: навч. Посіб. Острог: Вид-во Нац. Ун-ту «Остроз. акад.», 2012. 546 с.

8. Вардазарян С. Політика мультикультуралізма на прикладі країн Західної Європи: конструктивізм і деструктивізм. URL: http://www.rauresearch.wordpress. com/2012/ 02/135. (дата звернення 02.02.2025).

9. Солошенко В.В. Мультикультурний розвиток як складова міжнаціонального консенсус у ФРН. URL: https://www.google.com/search?client=opera&q=https%3A%2F%2Felibrary.ivinas.gov.ua%2F2246%2F1%2F (дата звернення 02.02.2025).

Анотація

Чупрій Л. В., Карваєв В. С. **Сучасні концептуальні підходи до розуміння мультикультуралізму в умовах глобалізації.** – Стаття.

В статті виокремлено ключові концептуальні підходи до розуміння мультикультуралізму в умовах глобалізації, що базуються на визнанні культурних відмінностей та їх впливу на процеси формування єдиного мультикультурного світу. Вказується, що одним із важливих моментів є визнання важливості цих відмінностей для створення гармонійного співіснування різних культур.

Підкреслюється, що політика мультикультуралізму виникла і отримала теоретичне обґрунтування серед представників ліберальної політичної філософії та комунітаризму, що дозволило з'ясувати, як різноманітні культури можуть співіснувати в єдиному суспільстві. Зазначається, що термін «мультикультуралізм» став широко використовуваним в політичному та науковому лексиконі північноамериканських іммігрантських держав – Канади та США – наприкінці 1960-х років. У цих країнах він позначав нові моделі інтеграції, які принципово відрізнялись від класичної концепції "melting pot" (плавильного котла), яка до того часу стихійно склалась у суспільствах цих держав.

Вказується, що прихильники мультикультуралізму акцентують увагу на ідеях множинної ідентичності, діалозі культур та надання значної частини владних повноважень регіональним громадам. Цей підхід дає можливість підтримувати культурну різноманітність, де кожна група зберігає власну ідентич-

ність, при цьому здійснюючи інтеграцію у загальну політичну спільноту. Мультикультуралізм висуває пропозиції щодо формування нових моделей організації співіснування етнічних груп у межах єдиної політичної нації, яка дає рівні можливості для розвитку та популяризації різних культур.

Зазначається, що мультикультуралізм прагне забезпечити рівноправність для всіх культур, дозволяючи їм зберігати свою унікальність та водночас брати участь у загальному соціальному житті, без вимоги до асиміляції в одну домінуючу культуру. Це забезпечує більш інклюзивну та гнучку модель інтеграції, що відрізняється від старих ідеологічних підходів, що закликають до злиття культур у єдину національну ідентичність.

Ключові слова: глобалізація, загрози, виклики, мультикультуралізм, міграція, діалог культур, теорія «плавильного котла».

Summary

Chupriy L. V., Karvaev V. S. **Modern conceptual approaches to understanding multiculturalism in the context of globalization.** – Article.

The article identifies key conceptual approaches to understanding multiculturalism in the context of globalization, based on the recognition of cultural differences and their impact on the processes of forming a single multicultural world. It is indicated that one of the important points is the recognition of the importance of these differences for creating a harmonious coexistence of different cultures.

It is emphasized that the policy of multiculturalism arose and received theoretical justification among representatives of liberal political philosophy and communitarianism, which made it possible to find out how diverse cultures can coexist in a single society. It is noted that the term “multiculturalism” became widely used in the political and scientific lexicon of North American immigrant states – Canada and the USA – in the late 1960s. In these countries, it denoted new models of integration that were fundamentally different from the classical concept of the «melting pot” that had spontaneously developed in the societies of these states by that time.

It is indicated that supporters of multiculturalism emphasize the ideas of multiple identity, dialogue between cultures and granting a significant part of the power to regional communities. This approach makes it possible to maintain cultural diversity, where each group retains its own identity, while integrating into the general political community. Multiculturalism puts forward proposals for the formation of new models of organization of coexistence of ethnic groups within a single political nation, which provides equal opportunities for the development and popularization of different cultures.

It is noted that multiculturalism seeks to ensure equality for all cultures, allowing them to maintain their uniqueness and at the same time participate in general social life, without requiring assimilation into one dominant culture. This provides a more inclusive and flexible model of integration, which differs from old ideological approaches that call for the fusion of cultures into a single national identity.

Key words: globalization, threats, challenges, multiculturalism, migration, dialogue of cultures, the theory of the “melting pot”.

УДК 324:004.77 (73+477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.45

Н. П. Гедікова
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9730-8527
доктор політичних наук,
професор кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ США ТА УКРАЇНИ

XXI століття ознаменувало собою тектонічний зсув у всіх сферах суспільного життя, зумовлений цифровою революцією. Політичні процеси, і зокрема їхня квінтесенція – виборчі кампанії, не залишилися осторонь цих змін. Якщо раніше боротьба за голоси велася переважно на телебаченні, на сторінках газет та під час зустрічей з виборцями, то сьогодні епіцентр політичних баталій дедалі більше зміщується у віртуальний простір – на платформи соціальних мереж, у месенджери та на вебсайти. Цей процес, що отримав назву цифрової трансформації політики, докорінно змінив набір інструментів, які використовуються для досягнення електорального успіху.

Поняття «виборчі технології» еволюціонувало від сукупності методів польової агітації та медійної реклами до складних, багатокомпонентних екосистем, що інтегрують політологію, соціологію, маркетинг та інформаційні технології. Сучасні кампанії оперують такими поняттями, як аналіз великих даних (Big Data), штучний інтелект, сегментація аудиторії та мікротаргетинг, що дозволяє доставляти персоналізовані політичні повідомлення конкретним групам виборців з небаченою раніше точністю [1, p. 73].

Актуальність цієї теми є беззаперечною. З одного боку, цифрові технології відкривають нові можливості для демократизації: вони здешевлюють політичну участь, дозволяють новим політичним силам швидко мобілізувати прихильників та кидати виклик традиційним елітам. З іншого боку, вони несуть у собі значні ризики, пов'язані з поширенням дезінформації, маніпулюванням громадською думкою, порушенням приватності виборців та іноземним втручанням у вибори. Як зазначає українська дослідниця Ольга Айвазовська, «прозорість та підзвітність у цифровому просторі є сьогодні ключовим елементом забезпечення чесності виборів» [2, с. 5].

Варто не погодитись з визначенням відомої правозахисниці, лавреатки премії імені Василя Стуса та першої української нобеліатки Олександри Матвійчук, що боротьба за демократію у теперішній час неможлива без боротьби за правду в інформаційному просторі та реальному світи.

Метою цієї статті є проведення порівняльного аналізу застосування цифрових виборчих технологій у двох кардинально різних контекстах: у Сполучених Штатах Америки, як у зрілій демократії з найбільш розвиненим та капіталомістким ринком політичних технологій, та в Україні, як у країні, що проходить складний шлях демократичного транзиту в умовах зовнішньої агресії та гібридної війни. Таке порівняння дозволить виявити як глобальні тренди, так і національну специфіку, що визначає ефективність та наслідки застосування цих технологій.

Перш за все доцільно розглянути теоретичні основи та класифікацію сучасних виборчих технологій та еволюціюя поняття від традиційних до цифрових методів.

Як відомо, під виборчими технологіями традиційно розуміють сукупність методів, прийомів та процедур, спрямованих на досягнення кандидатом чи політичною партією певного результату на виборах [3, с. 112]. Історично цей інструментарій включав організацію роботи штабу, проведення соціологічних досліджень, польову роботу («від дверей до дверей»), виступи на мітингах, виготовлення та розповсюдження агітаційної продукції та роботу зі ЗМІ.

Цифрова революція не скасувала ці методи, але докорінно їх трансформувала та доповнила. Ключовою зміною став перехід від моделі «один до багатьох» (one-to-many), характерної для епохи телебачення, до моделі «багато до багатьох» (many-to-many), що реалізується в соціальних мережах [4, p. 23]. Це означає, що кандидати втратили монополію на поширення інформації, а звичайні громадяни отримали можливість не лише споживати, а й створювати та поширювати політичний контент, стаючи активними учасниками кампанії.

Сучасний арсенал цифрових технологій є надзвичайно широким. Його можна умовно класифікувати за функціональним призначенням, а саме: 1). технології збору та аналізу даних: Це основа сучасної кампанії. Сюди належить збір даних про виборців з відкритих джерел (виборчі списки, профілі в соцмережах) та закритих (комерційні

© Н. П. Гедікова, 2025

бази даних). За допомогою аналізу великих даних (Big Data) та інструментів штучного інтелекту технологи моделюють електоральну поведінку, виявляють ключові сегменти аудиторії та визначають найбільш ефективні канали комунікації з ними. 2). Технології комунікації та таргетингу. Головним інструментом тут є соціальні мережі (Facebook, Instagram, X, TikTok) та пошукові системи (Google). За допомогою таргетованої реклами політичні штаби доставляють різні повідомлення різним групам виборців залежно від їхніх демографічних характеристик, інтересів та політичних поглядів. Цей процес називається мікротаргетингом [5, p. 190]. Також активно використовуються email-розсилки, чат-боти та комунікація в месенджерах (Telegram, Viber). 3). Технології мобілізації та фандрайзингу. Цифрові платформи дозволяють швидко мобілізувати волонтерів для агітаційної роботи в онлайні та офлайні. Крім того, вони стали потужним інструментом для збору пожертв (онлайн-фандрайзинг), що дозволяє кандидатам залучати мільйони дрібних внесків від звичайних громадян, зменшуючи залежність від великих донорів. 4). Технології управління кампанією. Це спеціалізоване програмне забезпечення (CRM-системи), яке дозволяє штабам керувати базами даних прихильників, планувати заходи, координувати роботу волонтерів та відстежувати ефективність кампанії в режимі реального часу.

Крім того, цифрові технології можна поділити за ступенем їхньої етичності та законності. Перш за все, це «світлі», «сірі» та «чорні» технології. «Світлі» технології – це законні та етично прийнятні методи: інформування виборців про свою програму, прозора політична реклама, онлайн-дискусії, мобілізація волонтерів. Зрозуміло, що «сірі» технології перебувають на межі закону та етики. Це може бути використання маніпулятивних заголовків, прихована реклама у блогерів, створення мереж нібито незалежних груп у соцмережах для просування партійних наративів (астротурфінг) [6]. «Чорні» технології – це пряме порушення закону та етичних норм. До них належать поширення свідомо неправдивої інформації (фейків) та дезінформації про опонентів, використання ботоферм для штучного створення суспільної підтримки, зламування акаунтів та вебсайтів конкурентів, а також незаконний збір та використання персональних даних виборців. Протидія саме цим технологіям є головним викликом для демократичних суспільств сьогодні [7].

Аналізуючи «виборчі технології» у найбільш актуальному аспекті – цифрові технології, доцільно чітко визначити об'єкти для порівняння: США як країну, що є піонером у застосуванні капіталомістких, дата-центричних технологій, та Україну з її унікальним досвідом швидкої діджиталізації в умовах гібридної війни та олігархічного впливу.

Відтак, США є своєрідним полігоном, де випробовуються та впроваджуються найновіші та найдорожчі виборчі технології, які згодом поширюються по всьому світу. Розглянемо це у історичному контексті – від Обами до Трампа та епохи Big Data.

Вважається, що першою по-справжньому цифровою кампанією, яка продемонструвала міць нових технологій, була кампанія Барака Обами у 2008 році. Його штаб уперше ефективно використав соціальні мережі для мобілізації молоді та онлайн-фандрайзингу [8, p. 115]. Проте справжня революція відбулася пізніше, з розвитком технологій аналізу великих даних.

Кампанія Дональда Трампа у 2016 році та скандал навколо компанії Cambridge Analytica продемонстрували нову реальність. Виявилося, що, аналізуючи дані з профілів мільйонів користувачів Facebook, можна не просто таргетувати рекламу, а створювати детальні психологічні портрети виборців та впливати на їхні емоції та рішення за допомогою персоналізованих маніпулятивних повідомлень [9]. Цей скандал змусив суспільство та регуляторів звернути пильну увагу на проблему використання персональних даних у політичних цілях.

Вибори 2020 та підготовка до кампанії 2024 року показують, що роль даних лише зростає. Штаби обох провідних партій інвестують сотні мільйонів доларів у створення та підтримку складних цифрових інфраструктур, що дозволяють їм сегментувати виборців на десятки тисяч мікрогруп та вести з кожною з них окрему комунікацію.

Ключовими інструментами американських кампаній є: мікротаргетинг та програмна реклама, аналіз великих даних (Big Data Analytics), масовий онлайн-фандрайзинг.

Щодо першого ключового інструменту, то штаби не просто розміщують рекламу у Facebook чи Google. Вони використовують складні алгоритми, щоб показувати різні відеоролики, банери та статті різним людям. Наприклад, виборцю в «іржавому поясі», стурбованому втратою роботи, показуватимуть рекламу про захист промисловості, а молодому студенту в Каліфорнії – про боротьбу зі зміною клімату [10].

Розглядаючи другий ключовий інструмент – аналіз великих даних (Big Data Analytics), варто звернути увагу на той факт, що американські партії ведуть величезні бази даних (Voter Vault у республіканців, VoteBuilder у демократів), що містять сотні параметрів про кожного виборця: його історію голосування, споживчі звички, підписки в соцмережах, марку автомобіля тощо. На основі цих даних будуються прогнозні моделі,

які визначають, хто з виборців вагається, кого потрібно мобілізувати, а на кого не варто витрачати ресурси.

Ще один ключовий інструмент – масовий онлайн-фандрайзинг. Так, саме завдяки платформам на кшталт ActBlue (у демократів) та WinRed (у республіканців) кандидати можуть збирати мільярди доларів через дрібні пожертви (5, 10, 20 доларів), розсилаючи емоційні листи та SMS мільйонам прихильників. Це робить їх менш залежними від великого бізнесу та дає змогу фінансувати надзвичайно дорогі цифрові кампанії.

Після скандалів 2016 року та втручання Росії у вибори, у США посилилася дискусія щодо необхідності регулювання цифрового політичного простору. Основними викликами є прозорість політичної реклами, боротьба з дезінформацією та захист виборчої інфраструктури. Важливим кроком у напрямку прозорості стало створення великими платформами, зокрема Meta (Facebook), публічних архівів політичної реклами (Ad Library), які дозволяють дослідникам та журналістам аналізувати, хто і скільки витрачає на політичну агітацію [11, p. 15].

Проте законодавче регулювання залишається фрагментарним. Проєкти законів, як-от Honest Ads Act, що мали на меті прирівняти регулювання онлайн-реклами до телевізійної, так і не були ухвалені через політичну поляризацію. Значну роль у захисті виборів відіграє державна Агенція з кібербезпеки та безпеки інфраструктури (CISA), яка координує зусилля на федеральному та місцевому рівнях для протидії кібератакам та дезінформаційним кампаніям, спрямованим на підрив довіри до виборчого процесу [12]. Однак головна проблема – поширення внутрішньої дезінформації та мови ворожнечі – залишається невирішеною і значною мірою залежить від політики модерації самих соціальних мереж.

Не менее специфічним є застосування виборчих технологій в Україні. Український досвід має низку унікальних рис, зумовлених особливостями політичної системи, медіа-ландшафту та безпековим контекстом.

На відміну від США, де ринок цифрових медіа є більш диверсифікованим, в Україні спостерігається концентрація політичної комунікації на кількох ключових платформах. Facebook традиційно є майданчиком для більш зрілої, політично активної аудиторії та офіційної комунікації політиків. Instagram використовується для візуального, емоційного контенту, спрямованого на молодь.

Однак унікальною рисою останніх років стало стрімке зростання ролі месенджера Telegram, який перетворився на одне з головних джерел новин та політичної інформації для мільйонів українців. Анонімні Telegram-канали стали потужним інструментом як для поширення інсайдерської інформації та політичного компромату («сірі» технології), так і для проведення відвертих дезінформаційних кампаній («чорні» технології) [13]. Ця платформа практично не модерується, що створює значні ризики для інформаційної безпеки.

Виборча кампанія Володимира Зеленського у 2019 році стала хрестоматійним прикладом ефективного використання цифрових технологій для перемоги над традиційним політичним істеблішментом. Його стратегія кардинально відрізнялася від американської моделі і базувалася не на аналізі великих даних, а на створенні потужного вірального образу та прямій комунікації з виборцями в обхід олігархічних телеканалів, отримавши назву кейс «діджитал-популізму» [14, p. 30].

Ключовими елементами його кампанії були: використання образу з телесеріалу «Слуга народу» – створення міцної асоціації між кандидатом та його екранним героєм Василем Голобородьком; Пряма комунікація через соцмережі – короткі, неформальні відеозвернення в Instagram та Facebook створювали ефект близькості та щирості; мобілізація молоді; – кампанія активно використовувала гумор, меми та інтерактивні формати, залучаючи молоду аудиторію, яка раніше була аполітичною; краудсорсинг – створення образу «народного президента» через залучення громадян до обговорення програми та відбору кандидатів через онлайн-платформи.

Ця кампанія продемонструвала, що в українських умовах креативна та резонансна комунікаційна стратегія в соцмережах може бути значно ефективнішою, ніж дорогі дата-центричні технології американського зразка. Крім того, це можна визначити і як головний виклик та протидію зовнішній дезінформації.

Найважливішою відмінністю українського контексту є те, що виборчі процеси відбуваються в умовах безперервної інформаційної війни з боку Російської Федерації. Російські інформаційно-психологічні операції (ІПСО) спрямовані не стільки на підтримку конкретного кандидата, скільки на досягнення стратегічних цілей: підрив довіри до демократичних інститутів, розкол суспільства, поширення хаосу та зневіри [15].

Для цього використовуються всі доступні «чорні» технології: мережі ботів та анонімних Telegram-каналів для поширення фейків про політичне та військове керівництво, спекуляції на чутливих темах (мобілізація, корупція), спроби дискредитувати сам процес голосування. Відтак, для України застосування виборчих технологій нерозривно пов'язане із завданнями контрпропаганди та зміцнення національної інформаційної стійкості, що є унікальним викликом у порівнянні зі стабільними західними демократіями.

Підсумуючи, варто зазначити, що порівняльний аналіз застосування цифрових виборчих технологій у США та Україні дозволяє зробити кілька ключових висновків.

По-перше, незважаючи на глобалізацію технологій, їхня практична реалізація та ефективність значною мірою залежать від національного політичного, економічного та безпекового контексту. Американська модель є капіталомісткою, технологічно складною та орієнтованою на глибокий аналіз даних для мікротаргетингу. Вона функціонує в умовах стабільної двопартійної системи та високих фінансових витрат. Українська модель, натомість, є більш гнучкою, менш витратною, орієнтованою на особистість лідера та віральний контент у соціальних мережах, які дозволяють долати вплив традиційних олігархічних медіа.

По-друге, обидві країни стикаються з викликом дезінформації, але природа цієї загрози є різною. У США головною проблемою є внутрішня політична поляризація, яку посилюють алгоритми соціальних мереж. В Україні до цього додається ключовий фактор – систематична зовнішня агресія в інформаційному просторі з боку Російської Федерації, що перетворює будь-який виборчий процес на елемент гібридної війни.

По-третє, спільними тенденціями для обох країн є подальша персоналізація політики, занепад ролі традиційних ЗМІ як головних «воротарів» інформації та зростання важливості автентичності (або її імітації) у комунікації з виборцями.

У перспективі головним викликом як для США, так і для України стане розвиток технологій штучного інтелекту, зокрема генеративних моделей (deepfakes), що відкриває нові, ще більш небезпечні можливості для маніпуляцій та дезінформації. Розробка ефективних механізмів регулювання та протидії цим загрозам стане ключовим завданням для збереження демократичних виборчих процесів у цифрову епоху.

Література

1. Persily, N., & Tucker, J. (Eds.). (2022). *Social Media and Democracy: The State of the Field, Prospects for Reform*. Cambridge University Press.

2. Айвазовська, О. Виклики для демократії в цифрову еру: український контекст. *Звіт Громадянської мережі ОПОРА за результатами моніторингу виборів*. Київ, 2021. 34 с.

3. Конончук, І. В. Політичні технології в сучасному електоральному процесі: теоретичний аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2022. № 3 (35). С. 110–118.

4. Bimber, B. The Digital Transformation of Political Campaigns. In *The Oxford Handbook of Political Communication*. Oxford University Press, 2022. P. 112–128.

5. Kreiss, D. The Business of Campaigns: From Big Data to Big Tech. In K. Kenski & K. H. Jamieson (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Communication*. Oxford, UK: Oxford University Press, 2021. P. 188–202.

6. Bradshaw, S., & Howard, P. N. (2021). *The Global Disinformation Order: 2021 Global Inventory of Organized Social Media Manipulation*. Oxford, UK: Oxford Internet Institute.

7. Російська дезінформація: методи, наративи та способи протидії. Аналітична доповідь «Детектор медіа». Київ, 2023. URL: https://detector.media/infospace/article/217812/2023-10-10-rosiyska-dezinformatsiya-metody-naratyvy-ta-sposoby-protydii/

8. Kreiss, D. (2021). *Prototype Politics: The Making and Unmaking of technological Innovation in Campaigns*. Princeton University Press.

9. Hinds, J., & Heffner, D. (2021). The new faces of Cambridge Analytica: The data-driven elections and the future of democracy. *Business and Society Review*, 126(1), 19–32.

10. Edelson, L., et al. (2022). *What We Post, and What We're Shown: The Content of Major Political Parties and Their Supporters on Facebook during the 2020 U.S. Election*. NYU Center for Social Media and Politics (CSMaP). Research Paper.

11. Fowler, E. F., et al. (2021). Political Advertising Online and Offline. In *The Oxford Handbook of Electoral Persuasion*. Oxford University Press.

12. CISA. (2022). *Protecting U.S. Elections: A CISA Cybersecurity and Infrastructure Security Agency Strategic Plan 2023-2025*. Washington, D.C.: U.S. Department of Homeland Security.

13. Telegram: від засобу комунікації до інструменту впливу. Роль месенджера в політичному житті України. Дослідження «Інтерньюз-Україна». Київ, 2023. URL: https://internews.ua/report/telegram-research-2023

14. Fedyk, N. (2022). The Zelensky phenomenon: The victory of the virtual over the real in Ukrainian politics. *Journal of Post-Soviet Democratization*, 30 (1), 25–49.

15. Російські інформаційні загрози та вибори в Україні. Звіт Atlantic Council's Digital Forensic Research Lab (DFRLab). 2023. URL: https://www.atlanticcouncil.org/dfrlab-reports/russian-info-threats-ukraine-elections/

Анотація

Гедікова Н. П. **Цифрова трансформація виборчих технологій: порівняльний аналіз досвіду США та України.** – Стаття.

Статтю присвячено порівняльному аналізу сучасних цифрових виборчих технологій, що застосовуються в країнах з різним політичним та медійним ландшафтом, на прикладі Сполучених Штатів Америки та України. Дослідження розглядає еволюцію виборчих кампаній від традиційних методів до складних цифрових екосистем, що включають аналіз великих даних (Big Data), мікротаргетинг, SMM-стратегії та мобілізацію виборців через соціальні мережі. Актуальність теми зумовлена тотальним проникненням цифрових технологій у політичні процеси, що докорінно змінює способи комунікації з виборцями, та водночас створює

нові виклики, пов'язані з дезінформацією, маніпуляціями та захистом персональних даних.

Метою статті є виявлення спільних тенденцій та національних особливостей у застосуванні цифрових виборчих технологій у США та Україні. Методологія дослідження базується на компаративному аналізі, кейс-стаді (виборчі кампанії 2020/2024 рр. у США та 2019р. в Україні), аналізі контенту соціальних мереж та даних рекламних кабінетів (Facebook Ad Library). Теоретичною рамкою слугують концепції політичного маркетингу та мережевого суспільства. Джерельною базою є наукові праці західних та українських дослідників, звіти міжнародних та українських моніторингових організацій (OPORA, CHESNO, DFR Lab), а також аналітичні матеріали, опубліковані у 2021–2025 роках.

У статті виявлено, що для США характерне домінування капіталомістких технологій, заснованих на зборі та аналізі величезних масивів даних для мікротаргетингу та моделювання поведінки виборців. В Україні, натомість, ключову роль відіграють менш витратні, але більш віральні технології, що спираються на популярність політичних лідерів у соціальних мережах (Facebook, Instagram, Telegram) та мобілізацію через неформальні канали. Спільною тенденцією є персоналізація політики та зниження ролі традиційних ЗМІ. Водночас головним викликом для українського виборчого процесу, на відміну від США, є протидія централізованим зовнішнім інформаційним операціям з боку РФ. Зроблено висновок, що попри глобалізацію технологій, їх застосування та ефективність значною мірою визначаються національним контекстом: рівнем політичної конкуренції, медіакультурою та безпековими загрозами.

Ключові слова: виборчі технології, цифрова демократія, політична реклама, соціальні мережі, мікротаргетинг, дезінформація, політичний маркетинг, США, Україна.

Summary

Gedikova N. P. **Digital transformation of electoral technologies: a comparative analysis of the experience of the USA and Ukraine.** – Article.

This article provides a comparative analysis of modern digital electoral technologies used in countries with different political and media landscapes, based on the cases of the United States of America and Ukraine. The study examines the evolution of election campaigns from traditional methods to complex digital ecosystems, including big data analysis, microtargeting, SMM strategies, and voter mobilization through social networks. The topic's relevance is driven by the total penetration of digital technologies into political processes, which fundamentally changes communication with voters while creating new challenges related to disinformation, manipulation, and personal data protection.

The purpose of the article is to identify common trends and national specifics in the application of digital electoral technologies in the USA and Ukraine. The research methodology is based on comparative analysis, case studies (the 2020/2024 US election campaigns and the 2019 Ukrainian election campaign), social media content analysis, and data from advertising platforms (Facebook Ad Library). The theoretical framework is based on the concepts of political marketing and the network society. The source base includes academic works by Western and Ukrainian researchers, reports from international and Ukrainian monitoring organizations (OPORA, CHESNO, DFR Lab), and analytical materials published between 2021 and 2025.

The article reveals that the US is characterized by the dominance of capital-intensive technologies based on the collection and analysis of vast data arrays for microtargeting and voter behavior modeling. In Ukraine, by contrast, a key role is played by less expensive but more viral technologies that rely on the popularity of political leaders on social media (Facebook, Instagram, Telegram) and mobilization through informal channels. A common trend is the personalization of politics and the declining role of traditional media. At the same time, the main challenge for the Ukrainian electoral process, unlike in the US, is countering centralized external information operations from the Russian Federation. It is concluded that despite the globalization of technologies, their application and effectiveness are largely determined by the national context: the level of political competition, media culture, and security threats.

Key words: electoral technologies, digital democracy, political advertising, social media, microtargeting, disinformation, political marketing, USA, Ukraine.

УДК 327.51(1-11):070.15(430)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.46

С. М. Наумкіна
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1125-647X
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ПОЛІТИКА «ZEITENWENDE» У НІМЕЧЧИНІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА БЕЗПЕКОВУ АРХІТЕКТУРУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

24 лютого 2022 року стало поворотним моментом в історії європейської безпеки. Війна держави – члена Ради Безпеки ООН проти суверенної держави, що не скоїла агресії, стала прецедентом у сучасній європейській історії. Цей конфлікт зруйнував багато ілюзій, які ще залишались у європейських столицях щодо можливості збереження діалогу з Кремлем. Німеччина, яка впродовж тривалого часу демонструвала прихильність до Ostpolitik та підтримувала тісні економічні зв'язки з Росією, опинилася перед необхідністю перегляду власних зовнішньополітичних та безпекових орієнтирів.

У цих умовах федеральний канцлер Олаф Шольц 27 лютого 2022 року оголосив про початок нової епохи в політиці безпеки Німеччини, яку він назвав- «Zeitenwende» – «злам епох» [1]. Цей термін символізує радикальний перегляд стратегічного курсу ФРН у відповідь на зміну безпекового середовища. Мова йде не лише про зміну підходів до оборони, але і про переосмислення геополітичної ролі Німеччини як у Європейському Союзі, так і в системі НАТО. Важливо дослідити, яким чином ця політика вплинула на безпекову архітектуру Східної Європи та як вона співвідноситься з інтересами України.

Поняття «Zeitenwende» має багатовимірний зміст. Воно не обмежується лише військовими аспектами, а включає ширший спектр політичних, економічних, енергетичних і навіть ментальних трансформацій. У своїй промові в Бундестазі канцлер Шольц зазначив, що вторгнення Росії означає докорінну зміну порядку безпеки, який сформувався після завершення Холодної війни [1].

Історично Німеччина дотримувалась політики стриманості у військових питаннях, спираючись на трансатлантичне партнерство та економічну взаємозалежність як інструменти забезпечення стабільності. Такий підхід базувався на парадигмі «зміни через торгівлю» (Wandel durch Handel), яка передбачала, що економічна інтеграція сприятиме демократизації Росії. Проте ця стратегія зазнала краху, оскільки виявилася неефективною у запобіганні ревізіоністській агресії з боку Москви.

«Zeitenwende» стала відповіддю на цей провал. Політична еліта ФРН вперше за кілька десятиліть почала відверто визнавати наявність екзистенційних загроз. Це призвело до формування нового стратегічного мислення, в основі якого лежить визнання необхідності оборонної автономії, нарощування військових спроможностей та перегляд залежності від авторитарних режимів у питаннях енергетики.

Першим і найбільш символічним кроком стала заява про створення спеціального фонду в розмірі 100 мільярдів євро на модернізацію Бундесверу. Закон про цей фонд було ухвалено вже в червні 2022 року [2]. Ці кошти спрямовані на придбання сучасної зброї, зокрема винищувачів F-35, систем протиповітряної оборони та іншої високотехнологічної техніки.

У 2023 році Німеччина також переглянула свою енергетичну політику, швидко зменшуючи залежність від російських енергоносіїв. Було введено в експлуатацію перші термінали для прийому зрідженого газу (LNG), а також посилено інвестиції в відновлювані джерела енергії [3]. Цей напрям демонструє важливий аспект Zeitenwende – спробу сформувати більш автономну та стійку економічну модель.

Німеччина також взяла активну участь у санкційному тиску на Росію. Як одна з провідних країн ЄС, вона підтримала всі пакети санкцій, включаючи обмеження на імпорт російської нафти, газу, технологій і фінансових послуг [4].

У цьому контексті доцільно розглянути український вимір політики «Zeitenwende». Так, як відомо, початково політика Берліна щодо України викликала значне розчарування серед українського суспільства. Відмова від постачання летальної зброї, затягування з передачею танків Leopard 2, вагання в постачанні далекобійної артилерії – все це призводило до критики як з боку Києва, так і з боку інших європейських країн [5].

Однак у 2023–2024 роках позиція Німеччини зазнала якісних змін. Було відкрито великий

© С. М. Наумкіна, 2025

пакет військової допомоги, що включав бронетехніку, системи ППО IRIS-T, гаубиці Panzerhaubitze 2000 та інші системи [6]. ФРН стала другим за обсягом донором військової допомоги Україні після США. Також значну увагу було приділено гуманітарній підтримці – станом на початок 2024 року в Німеччині перебувало понад 1 млн українських біженців [7].

У контексті «Zeitenwende» Україна почала розглядатися як важливий партнер, від якого залежить довготривала стабільність на східному фланзі Європи. Відбувся поступовий перехід від політики стриманості до проактивної підтримки.

Реалізація «Zeitenwende» суттєво вплинула на стратегічну динаміку та безпекову архітектуру в Східній Європі. По-перше, посилення військової присутності Німеччини в регіоні стало свідченням зміни її ролі в системі колективної безпеки НАТО. Зокрема, ФРН взяла на себе відповідальність за командування багатонаціональною бойовою групою НАТО в Литві, що стало частиною ширшого розгортання сил Альянсу на східному фланзі [8].

По-друге, під впливом німецької ініціативи відбулося зміцнення європейської оборонної співпраці, включаючи розвиток спільних проєктів у сфері виробництва зброї, кіберзахисту, логістики та підготовки військових кадрів. Створення Європейського оборонного фонду (EDF) і зростаюча роль PESCO (Постійної структурованої співпраці в рамках ЄС) стали реакцією на виклики, породжені війною в Україні [9].

Крім того, «Zeitenwende» стала каталізатором для перегляду концепції стратегічної автономії Європи, що, у свою чергу, змушує країни Східної Європи – включно з Україною – активніше долучатися до процесів трансформації європейської безпеки.

Щодо такого суттєвого питання, як перспективи євроатлантичної інтеграції України, то варто зазначити, що німецька політика останніх років істотно впливає на цей процес. З одного бок, підтримки з боку ФРН сприяє зміцненню обороноздатності України та створенню умов для глибшої інтеграції до структур НАТО. З іншого боку, Берлін досі зберігає обережність щодо надання Києву конкретних гарантій членства, посилаючись на ризики ескалації конфлікту та необхідність внутрішніх реформ [10].

Проте навіть за наявності таких обмежень, процес взаємодії між Україною та Німеччиною стає дедалі більш системним. Йдеться про створення спільних навчальних програм, обміни військовими кадрами, розвиток інфраструктурної та кібербезпеки. Важливою є й участь Німеччини в проєктах з відбудови України, що демонструє довгострокову зацікавленість у стабільності держави як майбутнього члена європейської та євроатлантичної спільноти.

Події 24 лютого 2022 року стало не лише актом брутальної агресії проти суверенної держави, а й найглибшим шоком для всієї архітектури європейської безпеки, що сформувалася після завершення Холодної війни. Ця подія, яку багато аналітиків порівнюють із падінням Берлінської стіни за її трансформаційним потенціалом, змусила провідні європейські держави до кардинального перегляду своїх зовнішньополітичних доктрин, особливо тих, що стосувалися відносин з Росією. Найбільш драматична та системна трансформація відбулася у зовнішній політиці Федеративної Республіки Німеччина – економічного лідера Європейського Союзу, чия модель процвітання та міжнародного впливу десятиліттями базувалася на тісній енергетичній та економічній співпраці з Москвою.

Вже за три дні після початку вторгнення, 27 лютого 2022 року, канцлер Німеччини Олаф Шольц, виступаючи на екстреному засіданні Бундестагу, проголосив початок нової ери, яку він означив терміном «Zeitenwende» – «епохальний поворот» або «зміна епох» [1, с. 3]. Цей виступ ознаменував радикальний відхід від багаторічної парадигми “Wandel durch Handel” («зміна через торгівлю») та обережної «Східної політики» (Ostpolitik). Проголошені заходи – створення спеціального фонду для модернізації Бундесверу обсягом 100 млрд євро, зобов'язання витрачати понад 2% ВВП на оборону та пряма військова допомога Україні – стали свідченням тектонічного зсуву в безпековому мисленні німецького політичного істеблішменту. Як зазначає провідний німецький аналітик Ульріх Шпек, «Zeitenwende» – це не просто реакція на війну, а вимушене визнання провалу попередньої стратегії та прийняття Німеччиною ролі відповідального безпекового гравця в Європі [2, p. 15].

Актуальність дослідження цієї політики зумовлена її прямим та вирішальним впливом на здатність України чинити опір агресору та на майбутню конфігурацію безпеки всього східноєвропейського регіону. Від послідовності та рішучості Берліна у реалізації задекларованого курсу залежить не лише результат російсько-української війни, а й майбутнє НАТО та ЄС. Метою цієї статті є визначення сутності, практичної імплементації та наслідків політики “Zeitenwende” для України та безпеки Східної Європи в період 2022–2025 років. Для досягнення мети поставлено такі завдання: дослідити історичні передумови та причини провалу попередньої політики ФРН щодо Росії; проаналізувати ключові компоненти та напрями реалізації «Zeitenwende»; оцінити вплив нового курсу на двосторонні німецько-українські відносини та на загальну безпекову ситуацію на східному фланзі НАТО.

Методологія дослідження базується на поєднанні івент-аналізу, методу прийняття рішень та неокласичного реалізму, що дозволяє враховувати як системні міжнародні чинники (агресія РФ), так і внутрішньополітичні процеси в Німеччині (роль коаліції, суспільна думка). Джерельною базою слугують офіційні документи уряду ФРН, зокрема Стратегія національної безпеки 2023 року [3], промови канцлера та міністрів, аналітичні звіти провідних німецьких (SWP, DGAP), європейських (Carnegie Europe) та українських (Центр «Нова Європа») аналітичних центрів, а також наукові публікації у фахових виданнях за останні роки.

Щоб зрозуміти глибину та радикальність «епохального повороту», необхідно проаналізувати ту парадигму, від якої Німеччина відмовилася. В основі її зовнішньої політики, особливо щодо Східної Європи та Росії, лежали дві взаємопов'язані концепції. Перша – «Ostpolitik» (Східна політика), започаткована канцлером Віллі Брандтом наприкінці 1960-х років. Її первинною метою було зближення та нормалізація відносин з НДР, Польщею та Радянським Союзом через діалог і договори. Після об'єднання Німеччини ця політика трансформувалася в переконання, що стабільність у Європі неможлива без інтеграції Росії в загальноєвропейські структури.

Друга концепція, що стала економічним втіленням «O-stpolitik» – це «Wandel durch Handel» («зміна через торгівлю»). Її центральна ідея полягала в тому, що тісна економічна взаємозалежність, особливо в енергетичній сфері, здатна не лише забезпечити економічне процвітання Німеччини, а й модернізувати та лібералізувати російський політичний режим. Передбачалося, що зростання торговельних зв'язків призведе до формування в Росії середнього класу, посилення правових інститутів та, зрештою, до її поступової демократизації. Ця філософія стала основою для реалізації масштабних енергетичних проєктів, апогеєм яких стали газопроводи «Північний потік-1» та «Північний потік-2». Ці проєкти розглядалися німецьким істеблішментом не просто як комерційні угоди, а як стратегічні інвестиції у мирне майбутнє континенту [11, с. 15].

Однак ця політика мала й зворотний бік. Вона створювала асиметричну залежність Німеччини від російських енергоносіїв, яку Кремль розглядав не як інструмент зближення, а як важіль політичного тиску. Події 2008 року в Грузії та анексія Криму й початок війни на Донбасі у 2014 році не призвели до кардинального перегляду цього курсу, хоча й викликали певні корективи. Німеччина стала активним учасником Нормандського формату, проте продовжувала наполягати на добудові «Північного потоку-2», що викликало гостру критику з боку України, Польщі, країн Балтії та США.

Критики німецької «Східної політики» вказували на її фундаментальні вади задовго до 2022 року. По-перше, вона базувалася на хибному припущенні про раціональність та націленість на модернізацію російського керівництва. Натомість режим Володимира Путіна використовував доходи від експорту енергоносіїв не для лібералізації, а для зміцнення авторитарної влади, модернізації армії та ведення агресивної зовнішньої політики [7, с. 4].

По-друге, ця політика ігнорувала інтереси та безпекові занепокоєння країн, що знаходяться між Німеччиною та Росією. Для України та Польщі енергетичні проєкти, що йшли в обхід їхніх територій, були не економічними, а геополітичними, спрямованими на підрив їхньої безпеки та транзитної ролі. Колишній посол України в Німеччині Андрій Мельник неодноразово наголошував, що німецька еліта роками ігнорувала попередження Києва про небезпеку такої політики, демонструючи «стратегічну сліпоту» [4].

По-третє, існувала проблема так званої «стратегічної корупції», коли «Газпром» та інші російські державні компанії активно використовували свої фінансові ресурси для лобіювання власних інтересів серед колишніх та чинних німецьких високопосадовців, створюючи потужну мережу впливу, що блокувала будь-які спроби диверсифікації енергетичної політики. Таким чином, до 24 лютого 2022 року німецька політика щодо Росії зайшла у глухий кут: її ідейні засади були спростовані реальністю, а практичні наслідки виявилися катастрофічними для безпеки Європи.

Виступ Олафа Шольца 27 лютого 2022 року став публічним визнанням цього провалу та спробою запропонувати нову парадигму. Його промову точкна повному підгруниі можга вважати точкою біфуркації. Аналіз тексту промови дозволяє виділити кілька революційних для німецької політики тез. По-перше, це чітке визнання імперіалістичної суті політики Путіна та його прагнення силою змінити кордони в Європі. По-друге, це прийняття на себе відповідальності за безпеку союзників по НАТО без жодних застережень (активація статті 5 Договору). По-третє, і це найголовніше, було проголошено три стовпи нової політики:

1. Підтримка України: вперше в повоєнній історії Німеччина погодилася постачати летальну зброю у зону активного конфлікту, порушивши власне табу.

2. Посилення Бундесверу: створення спеціального фонду на 100 млрд євро та зобов'язання досягти цільового показника НАТО у 2% ВВП на оборону.

3. Зміцнення власної стійкості: диверсифікація енергопостачання та зменшення критичної залежності від Росії [1].

Ці тези, по суті, означали перехід Німеччини від ролі «цивільної сили» (Zivilmacht), що просуває свої інтереси переважно економічними та дипломатичними методами, до ролі геополітичного актора, готового застосовувати й військову силу для захисту своїх цінностей та інтересів [13, p. 515]. Цей поворот був не просто тактичною корекцією, а фундаментальним зламом у стратегічній культурі країни.

Декларація про «епохальний поворот» стала початком складного і суперечливого процесу її втілення в життя. Аналіз практичних кроків німецького уряду за цей період свідчить як про значний прогрес, так і про наявність серйозних викликів та обмежень.

Найбільш наочною ілюстрацією «Zeitenwende» стала еволюція військової допомоги Україні. Якщо напередодні вторгнення Німеччина пропонувала лише 5000 касок, що викликало хвилю обурення та глузувань, то після 24 лютого ситуація почала змінюватися. Процес, однак, був повільним і супроводжувався ваганнями канцлера Шольца, якого часто звинувачували у нерішучості (т. зв. «Scholzing»). Берлін послідовно долав власні «червоні лінії»: спочатку щодо постачання протитанкових комплексів та ПЗРК, потім – самохідних гаубиць PzH 2000, зенітних систем Gepard, а згодом – сучасних систем ППО IRIS-T SLM та американських Patriot.

Кульмінацією стало рішення, ухвалене на початку 2023 року під тиском союзників, про надання Україні основних бойових танків Leopard 2 та дозвіл на їх реекспорт з інших країн. Загалом, за даними Кільського інституту світової економіки, станом на початок 2025 року Німеччина посіла друге місце у світі після США за обсягом наданої Україні військової допомоги [12].

Водночас реалізація програми модернізації самого Бундесверу зіткнулася з проблемами. Освоєння 100-мільярдного фонду виявилося повільним через бюрократичні перепони та застарілі процедури закупівель. Експерти вказують, що значна частина коштів іде на покриття поточних потреб та поповнення запасів, переданих Україні, а не на закупівлю принципово нових систем озброєнь [8, p. 5]. Попри значні зусилля, досягнення повної боєготовності німецької армії залишається завданням на десятиліття.

Важливим серйозним кроком став і відхід Німеччини від залежності у економічному та енергетичному вимірах. У цій сфері Німеччина продемонструвала найбільшу рішучість та ефективність. Протягом кількох місяців було повністю зупинено сертифікацію «Північного потоку-2», а імпорт російського газу, нафти та вугілля зведено практично до нуля. Уряд у рекордно короткі терміни реалізував проєкти будівництва кількох терміналів для прийому скрапленого природного газу (СПГ) у Вільгельмсгафені та Брунсбюттелі, що дозволило замістити російські поставки газом з Норвегії, Нідерландів, США та Катару.

Цей розрив мав високу економічну ціну для Німеччини, спровокувавши найвищу за останні 50 років інфляцію та ризики рецесії. Однак уряд зміг втримати соціальну стабільність завдяки масштабним пакетам фінансової допомоги населенню та бізнесу. Таким чином, у енергетичній сфері «Zeitenwende» відбулася повною мірою: Німеччина позбулася стратегічної залежності, яка робила її вразливою до російського шантажу [Див.: 5; 6].

Змінилася і дипломатична роль Німеччини. Якщо раніше Берлін намагався позиціонувати себе як посередника між Заходом та Росією, то після 24 лютого він однозначно став на бік України. Німеччина стала одним із рушіїв запровадження жорстких санкцій ЄС проти Росії та відіграла ключову роль у наданні Україні статусу кандидата на вступ до ЄС у червні 2022 року.

Берлін активно долучився до нових безпекових форматів, зокрема до Контактної групи з питань оборони України («формат Рамштайн»), де координується військова допомога Києву. Важливою віхою стало підписання двосторонньої угоди про співробітництво у сфері безпеки та довгострокову підтримку між Німеччиною та Україною в лютому 2024 року. Цей документ формалізував довгострокові зобов'язання ФРН щодо допомоги Україні у військовій, економічній та політичній сферах, ставши частиною «безпекового мосту» на шляху України до НАТО.

У той же час варто зазначити, що політика «Zeitenwende» не є монолітною і залишається предметом гострих внутрішньополітичних дебатів. Всередині самої Соціал-демократичної партії канцлера Шольца довго зберігався вплив «пацифістського» крила, що виступало проти надто активної військової підтримки України, побоюючись ескалації та прямого зіткнення з Росією. Опозицію до курсу уряду становлять крайньо права «Альтернатива для Німеччини» та частина крайньо лівої партії «Die Linke», які закликають до негайних переговорів з Москвою.

Водночас коаліційні партнери СДПН – партія «Зелених» (в особі міністра закордонних справ Анналени Бербок) та Вільна демократична партія (ВДП) – часто виступали з більш рішучих позицій, вимагаючи швидших та масштабніших поставок зброї Україні. Цей внутрішній тиск з боку союзників та опозиції (ХДС/ХСС), а також з боку міжнародних партнерів, змушував канцлера діяти більш активно, ніж він, можливо, планував спочатку [14].

Політика «епохального повороту» суттєво вплинула на Україну та безпеку Східної Європи. Варто звернути увагу на те, що Німеччина стала один із лідерів підтримки України.

Для України наслідки "Zeitenwende" мають екзистенційне значення. Перетворившись з одного з найскептичніших партнерів на одного з найбільших донорів військової та фінансової допомоги, Німеччина зробила вирішальний внесок у зміцнення обороноздатності української держави. Поставки німецьких систем ППО, таких як IRIS-T та Patriot, допомогли захистити українські міста від російських ракетних ударів. Німецькі танки та артилерія посилили спроможності ЗСУ на полі бою. Фінансова підтримка Берліна дозволила українському уряду виконувати соціальні зобов'язання та підтримувати макроекономічну стабільність в умовах війни.

Політика «Zeitenwende» суттєво змінила і ставлення до Німеччини з боку її східноєвропейських сусідів. Якщо до 2022 року Польща та країни Балтії вбачали у німецько-російському енергетичному партнерстві пряму загрозу своїй безпеці, то новий курс Берліна почав відновлювати довіру. Хоча певний скептицизм, пов'язаний із повільністю прийняття рішень, залишається, загалом Німеччину почали сприймати як надійного союзника, готового брати на себе відповідальність за безпеку регіону [9, p. 55]. Це проявляється у посиленні військової співпраці, розміщенні німецького контингенту в Литві та участі ФРН у спільних проєктах, як-от ініціатива «European Sky Shield».

Для архітектури європейської безпеки «епохальний поворот» Німеччини має далекосяжні наслідки для всієї Європи. По-перше, він поклав край ілюзіям щодо можливості побудови спільної безпеки з путінською Росією. По-друге, він значно посилив європейську опору в рамках НАТО, зменшивши залежність від США. По-третє, він закріпив за Німеччиною роль не лише економічного, а й військово-політичного лідера в Європі, від якого очікують рішучих дій. У новій Стратегії національної безпеки ФРН чітко зазначено, що безпека Німеччини нерозривно пов'язана з безпекою її європейських партнерів, а Росія визначена як «найбільш значна загроза миру та безпеці в євроатлантичному регіоні в осяжному майбутньому» [3].

Відтак, все вище зазначено дозволяє зробити висновок, що політика «Zeitenwende» є найглибшою та найважливішою трансформацією зовнішньої та безпекової політики Німеччини з часів її об'єднання. Вона знаменує собою болісний, але необхідний розрив із багаторічною парадигмою, що базувалася на хибних уявленнях про можливість модернізації Росії через економічне співробітництво.

Політика "Zeitenwende" означає історичний злам у безпековій та зовнішній політиці Німеччини. Вона знаменує собою відмову від старих ілюзій і перехід до більш реалістичного та активного курсу. Для України ця трансформація має безпосереднє значення, оскільки вона відкриває нові можливості як для зміцнення оборонного потенціалу, так і для стратегічної інтеграції в європейську архітектуру безпеки [10].

Водночас «Zeitenwende» залишається процесом, що триває. Його успіх залежатиме від політичної волі Німеччини, готовності ЄС до глибших трансформацій та здатності України скористатися вікном можливостей для зміцнення своєї безпеки й суверенітету.

Незважаючи на наявні внутрішні суперечності, повільність у прийнятті деяких рішень та бюрократичні перепони, практична реалізація «епохального повороту» є очевидною. Німеччина успішно позбулася критичної енергетичної залежності від Росії, стала другим після США донором військової допомоги Україні та взяла на себе роль одного з гарантів безпеки на східному фланзі НАТО.

Для України цей поворот мав прямий позитивний ефект, значно посиливши її здатність протистояти російській агресії. Для архітектури європейської безпеки «Zeitenwende» означає становлення нової реальності, в якій Німеччина нарешті починає відігравати геополітичну роль, що відповідає її економічній потужності. Подальший успіх цієї політики залежатиме від здатності німецького політикуму зберегти консенсус, продовжити модернізацію власних збройних сил та адаптуватися до довготривалого протистояння з реваншистською Росією. Завершення цього процесу стане визначальним для майбутнього безпечної та стабільної Європи.

Література

1. Scholz O. Rede von Bundeskanzler Olaf Scholz anlässlich der Sondersitzung des Deutschen Bundestages am 27. Februar 2022. *Bulletin der Bundesregierung*. 2022. № 22/2022. S. 2–9.

2. Speck U. Germany's «Zeitenwende» and the Future of European Security. *Carnegie Europe*. 2023. June 12. P. 1–25.

3. Стратегія національної безпеки Федеративної Республіки Німеччина. *Bundesregierung.de*. 14.06.2023. URL: https://www.bundesregierung.de/breg-de/themen/europa/nationale-sicherheitsstrategie-2199042 (дата звернення: 16.06.2025).

4. Мельник А. Німецька політика «Zeitenwende»: очікування та реальність для України. *Дзеркало тижня*. 2024. 15 березня. URL: https://zn.ua/ukr/internal/nimeciv-treba-pidshovkhuvati.html (дата звернення: 11.06.2025).

5. Kaim M., Major C. German National Security Strategy: Ambitious in Principle, Cautious in Practice. *SWP Comment*. 2023. No. 34. 8 p. URL: https://www.swp-berlin.org/en/publication/german-national-security-strategy (дата звернення: 11.06.2025).

6. Kunertova S. Germany's Zeitenwende and the "Forever War" in Ukraine. *Center for Security Studies (CSS), ETH Zurich*. 2024. Vol. 2. P. 1–4.

7. Солодкий С. Нова східна політика Німеччини: робота над помилками. *Центр «Нова Європа»*. Аналітична записка № 3, 2023. 12 с.

8. Mölling C., Becker J. The €100 Billion Question: Germany's 'Zeitenwende' and the Future of Its Military. *DGAP Analysis*. 2022. No. 12. 15 p. URL: https://dgap.org/en/research/publications/100-billion-question (дата звернення: 10.06.2025).

9. Fink U. The German Zeitenwende and the Baltic Sea Region: Redefining Threat Perceptions and Alliances. *Journal of Baltic Security*. 2024. Vol. 10, No. 1. P. 45–62.

10. Wolff J. German public opinion and the war in Ukraine: A tale of two 'Zeitenwenden'. *European View*. 2023. Vol. 22(1). P. 84–93.

11. Гетьманчук А. (ред.). *Аудит зовнішньої політики: Україна-Німеччина*. Київ : Центр «Нова Європа», 2021. 40 с.

12. Military assistance to Ukraine. *Kiel Institute for the World Economy*. Ukraine Support Tracker. Dataset updated June 5, 2025. URL: https://www.ifw-kiel.de/topics/war-against-ukraine/ukraine-support-tracker/ (дата звернення: 12.06.2025).

13. Riecker S. From Civilian Power to Geopolitical Actor? Germany's New Foreign Policy Identity. *German Politics*. 2023. Vol. 32, No. 4. P. 513–530.

14. Fischer S. *Der russische Krieg gegen die Ukraine und die deutsche Politik: eine Zwischenbilanz*. Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), 2023. 32 S.

Анотація

Наумкіна С. М. **Політика «Zeitenwende» у Німеччині та її вплив на безпекову архітектуру Східної Європи: український вимір.** – Стаття.

Статтю присвячено комплексному аналізу політики «Zeitenwende» («епохального повороту»), проголошеної канцлером Німеччини Олафом Шольцом у відповідь на повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Дослідження спрямоване на визначення сутності, ключових напрямів та практичних наслідків цього нового зовнішньополітичного курсу ФРН. Актуальність теми зумовлена фундаментальною зміною ролі Німеччини в європейській системі безпеки та її прямим впливом на обороноздатність України та стабільність усього східноєвропейського регіону.

Метою статті є аналіз еволюції німецької зовнішньої та безпекової політики від традиційної «Східної політики» (Ostpolitik) до концепції «Zeitenwende» та оцінка її імплементації протягом 2022–2025 років. Методологія дослідження базується на поєднанні івент-аналізу, методу прийняття рішень та неокласичного реалізму, що дозволяє враховувати як системні міжнародні чинники, так і внутрішньополітичні процеси в Німеччині. Джерельною базою слугують офіційні документи уряду ФРН, промови німецьких політичних лідерів, стратегії національної безпеки, аналітичні звіти провідних німецьких та європейських аналітичних центрів (SWP, DGAP), а також наукові публікації у фахових виданнях.

У статті доведено, що «Zeitenwende» є найрадикальнішим переглядом безпекової політики Німеччини з часів її об'єднання. Проаналізовано практичні кроки з реалізації політики: створення спеціального фонду для Бундесверу обсягом 100 млрд євро, відмова від російських енергоносіїв, надання значної військової, фінансової та гуманітарної допомоги Україні. Водночас виявлено внутрішні суперечності та обмеження цього курсу, пов'язані з політичною інерцією, бюрократичними перепонами та побоюваннями ескалації. Зроблено висновок, що попри всі труднощі, політика «Zeitenwende» безповоротно трансформувала роль Німеччини, перетворивши її на одного з ключових військово-політичних союзників України та посиливши її відповідальність за безпеку східного флангу НАТО.

Ключові слова: Zeitenwende, політика, зовнішня політика, політичний процес, держава, ескалація, агресія, безпека, фінансова та гуманітарна допомога, трансформація, Україна, Росія, Німеччина, НАТО, Східна Європа.

Summary

Naumkina S. M. **The "Zeitenwende" policy in Germany and its impact on the security architecture of Eastern Europe: the Ukrainian measurement.** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the «Zeitenwende» («an epochal turn») policy, announced by German Chancellor Olaf Scholz in response to Russia's full-scale invasion of Ukraine. The research aims to define the essence, key directions, and practical consequences of this new foreign policy course of the Federal Republic of Germany. The topic's relevance stems from the fundamental shift in Germany's role within the European security system and its direct impact on Ukraine's defense capabilities and the stability of the entire Eastern European region.

The purpose of the article is to analyze the evolution of German foreign and security policy from the traditional «Ostpolitik» to the «Zeitenwende» concept and to assess its implementation during 2022–2025. The research methodology combines event analysis, decision-making analysis, and neoclassical realism, allowing for consideration of both systemic international factors and domestic political processes in Germany. The source base consists of official documents of the German government, speeches by German political leaders, national security strategies, analytical reports from leading German and European think tanks (such as SWP and DGAP), and academic publications in professional journals.

The article argues that «Zeitenwende» represents the most radical revision of Germany's security policy since its reunification. It examines the practical steps taken to implement the policy: the creation of a €100 billion special fund for the Bundeswehr, the abandonment of Russian energy resources, and the provision of significant military, financial, and humanitarian assistance to Ukraine. At the same time, the study identifies internal contradictions and limitations of this course, related to political inertia, bureaucratic hurdles, and fears of escalation. It is concluded that, despite all challenges, the «Zeitenwende» policy has irrevocably transformed Germany's role, turning it into one of Ukraine's key military-political allies and increasing its responsibility for the security of NATO's eastern flank.

Key words: Zeitenwende, politics, foreign policy, political process, state, escalation, security, financial and humanitarian aid, transformation, Ukraine, Russia, Germany, NATO, Eastern Europe.

УДК 323:316.344.4(477)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.47

С. І. Ростецька
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3836-8922
доктор політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ДЕ-ФАКТО ОДНОПАРТІЙНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОВОЄННОГО ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

Партійна система України до 2022 року традиційно характеризувалася як висококонкурентна, фрагментован, персоналізован та слабко інституціоналізована. Вона була ареною постійної боротьби між різними фінансово-політичними групами та геополітичними орієнтаціями. Війна кардинально змінила цей ландшафт, створивши абсолютно нові умови для функціонування політичних партій.

Дослідження цієї трансформації є надзвичайно актуальним, оскільки від її характеру та наслідків залежить не лише поточна стійкість української демократії, але й контури майбутньої повоєнної політичної архітектури. Виникає низка ключових дослідницьких питань: Як війна вплинула на структуру та динаміку партійної системи? Чи призвела вона до консолідації демократії, чи, навпаки, створила ризики для політичного плюралізму? Які нові виклики та можливості постають перед українськими партіями? Відповіді на ці питання мають не лише теоретичне, але й важливе практичне значення для розробки стратегій повоєнного відновлення та подальшої європейської інтеграції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика партійних систем є класичною для політичної науки та детально розроблена у працях таких вчених, як М. Дюверже, Дж. Сарторі, С. Ліпсет, С. Роккан, П. Мейр, Р. Кац та ін. Їхні теорії щодо типології партійних систем, ролі соціальних розколів (кліважів) та інституційних факторів є фундаментальною основою для будь-якого дослідження. В українській політології проблеми становлення та розвитку партійної системи аналізували Ю. Шведа, О. Гарань, В. Фесенко, А. Колодій та інші.

Водночас, вплив війни на політичні партії та партійні системи є менш дослідженою темою, особливо в контексті тривалих гібридних конфліктів сучасності. Після 2022 року з'явилася низка публікацій та аналітичних звітів, що торкаються окремих аспектів цієї проблеми. Зокрема, у працях українських та зарубіжних аналітичних центрів (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Центр Разумкова, Національний демократичний інститут (NDI), Міжнародний республіканський інститут (IRI)) аналізується динаміка громадської думки, рівень довіри до політичних інститутів та діяльність Верховної Ради в умовах війни [Див., напр.: 1]. Окремі дослідники, такі як О. Сидорчук та М. Розумний, почали аналізувати ризики для демократії, пов'язані з концентрацією влади під час воєнного стану [2]. Питання заборони проросійських партій знайшло відображення не тільки у у працях фахівців з конституційного права та аналітиків руху «ЧЕСНО». Проте комплексного дослідження, яке б системно аналізувало трансформацію партійної системи України як цілісного феномену в умовах повномасштабної війни, наразі бракує, що й зумовлює наукову новизну даної статті.

Метою статті є комплексний аналіз трансформаційних процесів у партійній системі України в умовах повномасштабної війни, виявлення ключових викликів та тенденцій, а також визначення перспектив та сценаріїв її повоєнного розвитку.

Для розуміння глибини трансформацій, спричинених війною, необхідно проаналізувати стан партійної системи України станом на початок 2022 року. За результатами парламентських виборів 2019 року, вона набула рис системи з домінуючою партією. Партія «Слуга Народу», що виникла як політичний проєкт навколо надзвичайно популярного новообраного Президента Володимира Зеленського, вперше в історії України самостійно сформувала парламентську більшість. Цей феномен, як зазначає В. Кулик, був проявом глибокого антиелітного запиту в суспільстві та втоми від старих політичних облич, а не результатом ідеологічної мобілізації [3, с. 110–115]. Домінування «Слуги Народу» було інституційно сильним (контроль над урядом та ключовими посадами), але ідеологічно та організаційно слабким, що робило партію вразливою до внутрішніх конфліктів та зовнішніх впливів.

Опозиційний фланг був представлений кількома сегментами. Проєвропейська опозиція складалася з партії «Європейська Солідарність» на

© С. І. Ростецька, 2025

чолі з п'ятим президентом Петром Порошенком, яка апелювала до патріотичного та націонал-демократичного електорату, партії «Батьківщина» Юлії Тимошенко, що займала центристсько-популістську нішу, та партії «Голос», яка намагалася мобілізувати ліберально налаштованих міських виборців. Ці партії перебували в гострій конкуренції не лише з владою, але й між собою.

Особливістю українського партійного ландшафту була наявність потужного та стабільного проросійського політичного флангу, ядром якого була партія «Опозиційна платформа – За життя» (ОПЗЖ). Ця політична сила відкрито просувала наративи, співзвучні російській пропаганді, виступала за відновлення тісних зв'язків з РФ та користувалася значною підтримкою у східних та південних регіонах країни [4, с. 25–28]. Існування цього флангу було одним із ключових факторів політичної поляризації та становило пряму загрозу національній безпеці, що стало очевидним після 24 лютого 2022 року.

Загалом, партійну систему України напередодні вторгнення можна було охарактеризувати, за Дж. Сарторі, як приклад «поляризованого плюралізму» з високим рівнем ідеологічної дистанції між ключовими гравцями, слабкою інституціоналізацією партій як організацій та високою волатильністю електоральних уподобань [5].

Повномасштабне вторгнення рф стало шоком, який запустив механізми кардинальної трансформації усталеної партійної системи. Першою реакцією політичного класу став ефект «гуртування навколо прапора» («rally-around-the-flag»). Перед обличчям екзистенційної загрози гостра міжпартійна боротьба була поставлена на паузу. Більшість політичних сил, за винятком відверто проросійських, продемонстрували єдність у підтримці Президента, Збройних Сил та курсу на відсіч агресії. Це знайшло своє відображення у спільних голосуваннях у Верховній Раді за ключові закони, пов'язані з обороною та воєнним станом, а також у створенні єдиного інформаційного телемарафону «Єдині новини», який, з одного боку, став важливим інструментом інформування та протидії дезінформації, а з іншого – суттєво обмежив політичний плюралізм в ефірі [6]. Ця політична єдність призвела до значної консолідації влади в руках виконавчої гілки, зокрема Офісу Президента, та, відповідно, до ослаблення ролі парламенту як майданчика для політичних дебатів.

Другим фундаментальним зсувом стала ліквідація проросійського політичного флангу. Навесні 2022 року рішенням РНБО було призупинено діяльність низки проросійських партій, а згодом на основі змін до законодавства їх було заборонено у судовому порядку [7]. Найбільшою забороненою партією стала ОПЗЖ. Як вважають аналітики руху «ЧЕСНО», цей крок був виправданий з точки зору національної безпеки, оскільки ці партії виступали як інструменти впливу держави-агресора. Заборона проросійських партій не лише усунула з політичної арени значну кількість гравців, але й кардинально змінила електоральну карту країни, залишивши мільйони виборців без свого політичного представництва. Хоча частина колишніх депутатів ОПЗЖ створили нові депутатські групи у парламенті, їхній вплив та легітимність є вкрай низькими.

Третім важливим наслідком війни стало заморожування політичної конкуренції через дію воєнного стану. Конституція України забороняє проведення виборів в умовах воєнного стану, що поставило на паузу природний процес електорального оновлення влади. Також обмежено право на мирні зібрання, що унеможливлює проведення мітингів та демонстрацій. Така ситуація, хоч і є вимушеною, несе в собі значні ризики. Поступово почали проявлятися тенденції до того, що можна назвати «де-факто однопартійністю» або, точніше, системою з однією домінуючою гілкою влади. Зниження ролі парламенту, обмеження медійного плюралізму та відсутність електоральної перспективи створюють умови для посилення авторитарних тенденцій, зниження підзвітності влади та зростання корупційних ризиків [8, с. 45–48]. Хоча формально Україна залишається багатопартійною демократією, реальна політична конкуренція значно ослабла.

Майбутнє партійної системи України залежить від низки факторів, ключовим з яких є результат війни. Проте, вже зараз можна окреслити основні вектори та виклики, що постануть перед країною після перемоги.

Одним із найважливіших факторів стане роль ветеранів війни у повоєнній політиці. Очікується, що значна кількість військових, які користуються високою довірою в суспільстві, підуть у політику. Це може призвести до створення нових політичних проєктів «ветеранського» спрямування. Їхня ідеологічна платформа може коливатися від правоцентристської до праворадикальної, а їхній успіх залежатиме від здатності запропонувати не лише мілітарний, але й соціально-економічний порядок денний [9, с. 15–18].

Іншим потужним запитом, що формуватиме партійний ландшафт, буде запит на соціальну справедливість. Питання повоєнної відбудови, компенсації збитків, боротьби з корупцією, соціального захисту ветеранів, ВПО та родин загиблих стануть центральними у політичній дискусії. Партії, які зможуть запропонувати переконливі та справедливі моделі вирішення цих проблем, матимуть значні електоральні перспективи.

Реінтеграція виборців, які зараз перебувають за кордоном як біженці або є внутрішньо переміщеними особами, а також мешканців деокупо-

ваних територій, стане серйозним викликом для перших повоєнних виборів. Їхні політичні уподобання можуть суттєво відрізнятися, що вплине на результати голосування та структуру нового парламенту.

Можна виокремити декілька гіпотетичних сценаріїв розвитку повоєнної партійної системи:

1. Сценарій домінування: Збереження та закріплення домінуючої позиції політичної сили, асоційованої з Президентом-переможцем. Цей сценарій можливий у разі високого рівня суспільної підтримки влади та слабкості опозиції. Ризиком є подальше ослаблення демократичних інститутів.

2. Сценарій фрагментації: Поява великої кількості нових політичних проєктів (ветеранських, регіональних, популістських), що призведе до високої фрагментації парламенту, складнощів у формуванні коаліції та політичної нестабільності.

3. Сценарій ідеологічної структуризації: Поступове формування більш зрілої партійної системи, що базуватиметься на чітких ідеологічних розколах, характерних для європейських демократій (наприклад, соціал-демократи vs ліберали vs консерватори). Цей сценарій є найбільш бажаним з точки зору стабільності демократії, але вимагатиме значного часу та зусиль для розбудови справжніх партійних інститутів.

У підсумку варто зазначити, що повномасштабна війна спричинила найглибшу трансформацію партійної системи України за всю історію її незалежності. Відбувся перехід від висококонкурентного, поляризованого плюралізму до стану «національної єдності», який характеризується значним зниженням міжпартійної боротьби, консолідацією влади та заморожуванням політичної конкуренції. Ключовими змінами стали ліквідація проросійського політичного флангу та посилення тенденцій до «де-факто однопартійності» або домінування виконавчої влади.

Ці зміни, хоч і були значною мірою зумовлені об'єктивними потребами воєнного часу, несуть у собі як можливості, так і серйозні ризики. Можливість полягає у шансі на розбудову нової, більш зрілої та стійкої партійної системи, вільної від відвертого проросійського впливу та орієнтованої на вирішення нагальних проблем повоєнного відновлення. Ризики ж пов'язані з можливим згортанням демократичних практик, ослабленням політичного плюралізму та закріпленням неформальних практик управління.

Отже, майбутнє партійної системи України залежатиме від багатьох факторів, зокрема від результатів війни, здатності політичних еліт та суспільства дати адекватні відповіді на повоєнні виклики, а також від якості виборчого законодавства та процедур перших повоєнних виборів. Перед Україною стоїть історичний вибір: використати цей кризовий момент для побудови стійкої демократії європейського зразка з відповідальними та ідеологічно визначеними партіями, або ж скотитися до моделі з домінуючою партією та імітаційною демократією. Напрямок подальших досліджень полягає у постійному моніторингу діяльності політичних партій, аналізі змін у суспільних настроях та розробці рекомендацій для забезпечення демократичного характеру повоєнної політичної трансформації.

Література

1. Україна під час війни. Влада і суспільство: результати соціологічного дослідження / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Київ, 2024. URL: https://dif.org.ua/article/ukraina-pid-chas-viyny-vlada-i-suspilstvo (дата звернення: 16.06.2025).

2. Сидорчук О., Розумний М. Демократія під час війни: інституційні ризики та механізми стійкості. *Політичний менеджмент*. 2023. № 2-3. С. 35–49.

3. Кулик В. М. Електоральна революція 2019 року в Україні: причини та наслідки для партійної системи. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2021. Вип. 1-2 (109-110). С. 105–120.

4. Мельник О. В. «П'ята колона» в українській політиці: еволюція проросійських партій та їх вплив на національну безпеку. *Стратегічні пріоритети*. 2021. № 3 (60). С. 22–31.

5. Sartori, G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 370 p.

6. Комітет виборців України (КВУ). Діяльність Верховної Ради України в умовах воєнного стану: моніторинговий звіт за 2023 рік. Київ, 2024. 85 с.

7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій від 03.05.2022 № 2243-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20 (дата звернення: 16.06.2025).

8. Shapovalova, O. Democratic Backsliding or Resilient Democracy? Ukraine's Politics under Martial Law. *Journal of Democracy*. 2024. Vol. 35, Issue 2. P. 40–54.

9. Коваль П. С. Феномен ветеранського руху як фактор повоєнної політичної трансформації України. *Український соціум*. 2024. № 1 (88). С. 12–25.

Анотація

Ростецька С. І. **Трансформація партійної системи України: виклики де-факто однопартійності та перспективи повоєнного партійного будівництва.** – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз глибинних трансформацій партійної системи України, спричинених повномасштабною збройною агресією Російської Федерації. Обґрунтовано, що війна стала каталізатором тектонічних зсувів у партійному ландшафті, який до 2022 року характеризувався високою конкурентністю, фрагментованістю та ідеологічною аморфні-

стю. Методологія дослідження базується на поєднанні системного, структурно-функціонального, порівняльно-політичного та неоінституційного підходів, що дозволило проаналізувати як формальні, так і неформальні аспекти змін. У статті проаналізовано стартові умови та ключові характеристики партійної системи України напередодні повномасштабного вторгнення, зокрема домінування президентської партії «Слуга Народу», наявність стійкого проросійського політичного флангу та слабкість інституціоналізації більшості партій. Основну увагу приділено аналізу впливу війни на функціонування партійної системи. Розглянуто феномен «гуртування навколо прапора», який призвів до тимчасового політичного перемир'я, зниження публічної міжпартійної конкуренції та консолідації влади в руках виконавчої гілки. Детально проаналізовано процес та наслідки заборони проросійських політичних партій, що призвело до ліквідації значного сегменту партійного спектру та зміни електоральної географії. Досліджено ризики, пов'язані із заморожуванням політичної конкуренції в умовах воєнного стану, зокрема посилення тенденцій до «де-факто однопартійності» та ослаблення парламентського контролю. У заключній частині статті окреслено ключові фактори, що впливатимуть на повоєнне партійне будівництво, та запропоновано декілька сценаріїв розвитку партійної системи. Серед таких факторів виділено роль ветеранського руху, запит на соціальну справедливість, проблему реінтеграції тимчасово переміщених осіб та мешканців деокупованих територій. Зроблено висновок, що повоєнна Україна стоїть перед дилемою: або скочування до системи з домінуючою партією, або розбудова більш зрілої, ідеологічно структурованої та стійкої багатопартійності європейського зразка.

Ключові слова: партійна система, політичні партії, повномасштабна війна, де-факто однопартійність, трансформація, держава, громадське суспільство, громадські організації, повоєнне відновлення, політична конкуренція, демократія, Україна.

Summary

Rostetska S. I. **Transformation of the party system of Ukraine: challenges of de facto one-party system and prospects for post-war party building.** – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the profound transformations of the party system of Ukraine caused by the full-scale armed aggression of the Russian Federation. It is substantiated that the war has become a catalyst for tectonic shifts in the party landscape, which until 2022 was characterized by high competition, fragmentation, and ideological amorphousness. The research methodology is based on a combination of systemic, structural-functional, comparative-political, and neo-institutional approaches, which allowed for the analysis of both formal and informal aspects of the changes. The article analyzes the initial conditions and key characteristics of Ukraine's party system on the eve of the full-scale invasion, particularly the dominance of the presidential party «Sluha Narodu» (Servant of the People), the presence of a stable pro-Russian political flank, and the weak institutionalization of most parties. The main focus is on the analysis of the war's impact on the functioning of the party system. The phenomenon of «rallying around the flag» is examined, which led to a temporary political truce, a decrease in public inter-party competition, and the consolidation of power in the hands of the executive branch. The process and consequences of the ban on pro-Russian political parties are analyzed in detail, which resulted in the elimination of a significant segment of the party spectrum and a change in the electoral geography. The risks associated with the freezing of political competition under martial law are studied, particularly the strengthening of tendencies towards «de facto one-party rule» and the weakening of parliamentary control. In the final part of the article, the key factors that will influence post-war party building are outlined, and several scenarios for the development of the party system are proposed. Among these factors, the role of the veterans' movement, the demand for social justice, the problem of reintegration of internally displaced persons and residents of de-occupied territories are highlighted. It is concluded that post-war Ukraine faces a dilemma: either a slide into a dominant-party system or the development of a more mature, ideologically structured, and stable multi-party system of the European model.

Key words: party system, political parties, full-scale war, de facto one-party rule, transformation, state, civil society, public organizations, party ban, post-war recovery, political competition, democracy, Ukraine.

УДК 321.01:316.3:172
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.48

Т. П. Хлівнюк
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7636-9088
кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціальних теорій
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА ЯК ІНСТИТУТ СПРАВЕДЛИВОСТІ: РОЗПОДІЛ ЗАГАЛЬНОГО БЛАГА У СУСПІЛЬСТВІ ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Побудова демократичної соціальної держави виступає одним із головних завдань цивілізаційного розвитку людства. Місія соціальної держави полягає у тому, аби в мовах демократії виступати «інститутом справедливості» – від імені демократичного суспільства (суспільства «відкритого доступу» за Д. Нортом) здійснювати розподіл загального блага. Навпаки, сучасні авторитарні режими, так само як і традиційні суспільства чи «природні держави» не потребують особливих демократичних механізмів розподілу загального блага, які отримали назву «соціальна держава». Також, у процесі концептуалізації соціальної держави як інституту справедливості, слід відзначити зв'язок між економічною поведінкою та політичною активністю.

Концептуалізації соціальної держави пройшли тривалий шлях від зухвалої ідеї кінця XIX століття до конкретних моделей втілення та подальшого переосмислення у процесі реалізації у країнах Північної («нордична модель») та Західної Європи («консервативна модель») та США («неоліберальна модель»). Увесь цей час йдеться про різноманітні кризи соціальної держави, обумовлені складнощами, які виникають у процесі розподілу та перерозподілу загального блага. Наразі соціальна держава шукає раціональні відповіді на виклики, спричинені глобалізацією (яка посилює конкуренцію та не сприяє рівності), популізмом (як лівого, так і правого), війнами та конфліктами.

Безумовно слід погодитись із тим, що «Незалежно від впроваджуваної моделі соціальної держави, більшість розвинених країн мають спільні проблеми, пов'язані зі зростанням витрат на соціальну сферу, висхідною нерівністю, потребою суворої бюджетної економії, посиленням міжнародної конкуренції тощо. Технологічна революція ще більше посилює економічну незахищеність і різноманітні форми нерівності, а цінність громадянина дедалі частіше визначається винятково його значущістю як працівника та платника податків. Ці процеси спричиняють, з одного боку, зменшення розмірів соціальних виплат, звуження обсягів пропонованих соціальних послуг, підняття пенсійного віку, а з іншого – активізацію популістів, загальну радикалізацію політики, деформацію ліберальної демократії в напрямку нелібералної тощо» [4, с. 17].

На сучасному етапі інститут соціальної держави знаходить своє вираження у ідеї безумовного базового доходу громадян. Соціальна держава ґрунтується на демократичних цінностях, принципах справедливості, інклюзивності (інклюзивних інститутів) та «відкритого доступу» (Д. Норт) індивідів до розподілу суспільного блага, соціальному захисті громадян як пріоритеті публічної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У дослідженні соціальної держави як інституту справедливості слід виокремити декілька напрямків, які дозволяють виділити невирішену раніше частину загальної проблеми визначення соціальної держави. По-перше, йдеться про застосування методології нового інституціоналізму для аналізу інституту соціальної держави та інших інститутів (державних, громадських та політичних), які займаються напрямком соціальної політики, визначенням загального (суспільного) блага. Також використовуються історичний та компаративний методи для визначення етапів становлення соціальної держави та порівняння її моделей: соціал-демократичної, корпоративної та неоліберальної. По-друге, у сучасних наукових розвідках парадигма соціального розвитку, на якій ґрунтується інститут соціальної держави, презентована у праці «Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії» [2]. Автори зазначають: «Протягом усієї історії людства існувало лише три суспільні порядки. Перший – збиральницький порядок, притаманний невеликим соціальним групам мисливсько-збиральницьких суспільств... порядок обмеженого доступу, або природна держава, виник під час першої суспільної революції. Основу соціальної організації в ньому становили

© Т. П. Хлівнюк, 2025

особисті стосунки, тобто ким індивід є і кого він знає. Саме ними визначалися індивідуальні взаємодії, зокрема особисті стосунки між носіями влади. Природні держави обмежують можливості індивідів створювати організації. Натомість у порядку відкритого доступу, який постав під час другої суспільної революції, особисті стосунки хоч і зберігають значення, але в багатьох царинах соціальної поведінки застосовуються безособові категорії індивідів, уже іменованих громадянами, що усуває потребу особисто знати своїх партнерів. Ідентичність, котра в природних державах міцно прив'язана до особистості, у порядку відкритого доступу перетворюється на набір безособових характеристик. Можливість створювати організації, яка забезпечується в таких суспільствах, відкрита для кожного, хто відповідає переліку мінімальних і знеособлених критеріїв. Обидва типи суспільного порядку передбачають існування суспільних і приватних організацій, але природні держави обмежують доступ до цих організацій на противагу суспільствам відкритого доступу» [2, с. 23].

Ідея та практика соціальної держави як інституту справедливості розвивається саме у суспільствах відкритого доступу. Адже, саме сучасні демократичні суспільства потребують особливих публічних механізмів розподілу загального блага. Це їх відрізняє від природних держав.

Погодимось із тим, що «Перехід між цими двома порядками передбачає низку змін, у результаті яких політична система розширює участь громадян у політичному житті й гарантує їм безособові політичні права, створює прозоріші інститути, відповідальні за ухвалення рішень, і забезпечує законодавчу базу для широкого спектра організаційних форм від політичних партій до економічних організацій. В економічній сфері цей перехід полягає в гарантуванні вільного входу та конкуренції на багатьох ринках, вільному переміщенні товарів та індивідів у часі та просторі, свободі створювати організації для здобуття економічної вигоди, захисті права власності та забороні застосовувати насильство для придбання ресурсів або товарів чи для примусу інших. Попри двозначність показників за кілька останніх десятиріч, про останні два століття можна з певністю говорити, що політичний і економічний поступ у цьому напрямку відбувався паралельно» [2, с. 23].

Наголосимо на значному пізнавальному потенціалі теорії «відкритості» щодо політичної науки. Солідаризуємось із думкою Г. Ніколенко: «Основні ідеї «відкритості» суспільства проявляються в багатоманітних ракурсах. Це реальна концепція, започаткована А. Бергсоном і К. Попером, що з плином часу перетворюється на методологічну абстракцію, тобто через свою універсальність та популярність стає своєрідною метафорою, яка поєднує різні сфери людського знання. Вони містять новітні дослідження техніки, людського розуму і поведінки, запозичують математичні та статистичні методи, біологічні відкриття тощо. Незважаючи на вихідну предметну відмінність, їх поєднують інтерес до суспільного розвитку та критерії відкритості. Можна сказати, що «відкрите суспільство» стає загальною назвою, властивістю, притаманною сучасним тенденціям розвитку суспільства. А тому суспільні теорії пронизані ідеями «відкритості», вони повторюють основну логіку цієї концепції, і додають інші, специфічні для кожної ознаки» [7, с. 102].

У цілому, погоджуючись із цією думкою, відзначимо необхідність розробки теорії соціальної держави у контексті «відкритого» суспільства (К. Поппер, ін.), або «суспільства відкритого доступу» (Д. Норт, ін.)

Також у цьому контексті слід відзначити працю Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона «Чому нації занепадають» [1]. У ній йдеться про інклюзивні інститути, до яких, безумовно, відноситься інститут соціальної держави. Автори наголошують, що лише інклюзивні політичні інститути здатні забезпечити справедливий розподіл суспільного блага. Варто погодитись із наступним: «Аджемоглу і Робінсон показали, що в основі успіхів і провалів країн не культура чи географія, а питання розподілу влади в суспільстві. Політичні і економічні інституції задають своєрідні «правила гри», визначають, кому належить влада, як розподіляються ресурси і можливості. Якщо інституції наділяють владою вузькі групи «обраних», такі країни в середньому розвиваються гірше. Якщо владу, а з нею доступ до ресурсів і можливостей отримують широкі верстви населення, такі країни стають на сприятливу траєкторію, краще реагують на «виклики історії» і зрештою приходять до процвітання» [9].

По-третє, праці щодо визначення справедливості та обґрунтування справедливого розподілу загального блага. Тут, передусім, слід виокремити праці Дж. Ролза, Ю. Габермаса, Д. Готієра, Р. Нозіка, П. Рікера, Ч. Тейлора, ін. У творі «Теорія справедливості» Джон Ролз визначаючи «справедливість як чесність», зазначає: «...суспільство є добре організованим тоді, коли його не лише задумано для зростання блага його членів, а й коли воно ще дієво регулюється котроюсь громадською концепцією справедливості. Себто це таке суспільство, у якому 1) кожен приймає й знає, що й інші приймають ті самі принципи справедливості, й 2) основні соціальні інституції назагал задовольняють ці принципи, причому відомо, що вони їх задовольняють. У цьому випадку, хоча люди можуть висувати одне до одного надмірні вимоги, вони все ж визнають якусь спільну точку

зору, з якої можна розсудити їхні претензії. Тоді як схильність людей до егоїзму викликає необхідність бути пильними одне до одного, їхнє громадське чуття справедливості уможливлює їхнє гуртування докупи в безпечну спілку, спільноту» [10, с. 28].

Отже, визначення соціальної держави як інституту справедливості ґрунтується на таких методологічних підходах, як новий інституціоналізм, теорія відкритого суспільства, теорія справедливості.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення соціальної держави як інституту перерозподілу суспільних благ відповідно до принципу соціальної та політичної справедливості.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В Україні завдання побудови соціальної держави, відповідно до положень Основного закону (Стаття 1 Конституції України проголошує: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [6] залишається актуальним протягом усіх років Незалежності. Конструювання інституту соціальної держави ускладнено відсутністю широкого суспільного консенсусу щодо соціальної та політичної справедливості – починаючи від питань власності та забезпечення підтримки держави самоорганізації соціальних груп та політичних партій. Необхідність доповнення ліберальної моделі, яка декларувалась публічно після розпаду СРСР та тіньового перерозподілу власності і влади на користь олігархії не була реалізована, що унеможливлює інституціоналізацію соціальної держави. Натомість, варто погодитись із Л. Юрженко і Ю. Шепіло, які ще у 2003 році відзначали: «Сьогодні вся соціальна тканина українського суспільства пронизана трансформаціями. І часто принципи, методи трансформацій країн Заходу автоматично переносяться на наш ґрунт – без урахування української специфіки, історичного досвіду нашого народу, особливостей соціальної структури і соціальних відносин. Не дивно, що така ситуація викликає соціальну напругу, кризи, девальвацію моральних цінностей тощо. В цих умовах першочергового значення набуває пошук механізмів узгодження інтересів більшості членів суспільства, формування громадянського суспільства» [11, с. 74].

Конструювання соціальної держави неможливе без визначення сутності «загального блага», «справедливості», а також досягнення суспільного консенсусу щодо сутності та завдань соціальної держави. Слід безумовно погодитись із Дж. Ролзом: «Відзначмо тут дві різні концепції мети політичних інституцій протягом тривалого часу. Мета держави добробуту – не дати нікому опуститися нижче пристойного рівня життя й забезпечити всіх певним захистом від нещасливого випадку й лиха – наприклад, допомогою безробітним та медичним доглядом. Перерозподіл прибутку служить цій справі, коли наприкінці кожного періоду можна ідентифікувати тих, хто потребує допомоги. Така система може допускати великі успадковувані нерівності в достатку, несумісні зі справедливою цінністю політичних свобод..., а також великі диспропорції в прибутку, чим порушується принцип різниці. У той час, як здійснюються певні зусилля для забезпечення справедливої рівності можливостей, ця система є або недостатньою, або ж недієздатною, коли зважити на те, які вона дозволяє диспропорції в багатстві й політичному впливі. І навпаки: за демократії, що володіє власністю, метою є здійснення ідеї суспільства як справедливої системи співпраці протягом тривалого часу серед громадян як вільних і рівноправних осіб. Тож основні інституції повинні від самого початку дати в руки загалові громадян, а не лише декільком із них, засоби виробництва, аби ті громадяни стали цілковито співпрацюючими членами суспільства. Наголос тут припадає на постійне, протягом тривалого часу, розпорошування володіння капіталом і ресурсами з допомогою законів про спадкування й заповідання, на справедливу рівність можливостей, забезпечувану положеннями про освіту, виховання й таке інше, а також на інституції, що підтримують справедливу цінність політичних свобод. Аби пересвідчитися в повній силі принципу різниці, брати його слід у контексті демократії, що володіє власністю (чи в контексті ліберально-соціалістичного устрою), а не держави достатку: це – принцип взаємності для суспільства, баченого як справедлива система співпраці вільних і рівноправних громадян із покоління в покоління» [10, с. 16–17].

Погодимось із наступним: «У своїй праці «Теорія справедливості» один із провідних етиків сучасної Америки, професор кафедри філософії Гарвардського університету Джон Ролз обґрунтовує засади справедливості як такі принципи, що їх вибрали би вільні та раціональні особи у початковій ситуації рівності. Пов'язуючи свою теорію справедливості з доктриною блага та морального розвитку, автор послідовно застосовує її як до питання про загальні філософські підвалини конституційних свобод, так і до розв'язання проблеми дистрибутивної справедливості, а також до визначення засад, обсягу і меж політичного обов'язку й зобов'язання» [3].

Солідаризуємось із думкою Д. Кірюхіна, який вважає, що «У центрі уваги Ролзової дисертації перебуває проблема обґрунтування принципів моралі. Він виокремлює три можливі підходи до такого обґрунтування. До перших двох належать

авторитарний підхід, коли ці принципи обґрунтовують авторитетом партії, церкви або держави, та позитивістський підхід, який виходить з того, що «не існує розумних (reasonable) моральних принципів»; іншими словами, ці принципи «є просто вираженням усталених емоційних настроїв, і, будучи такими, вони не підлягають раціональній критиці та роздумам»... Сам Ролз обстоює третій підхід, якому не дає назви..., тоді як на мою думку, його було б точніше позначити як «обґрунтування за допомоги розуму». Цей підхід, як зазначає Ролз, передбачає «пошук канонів обґрунтування» для моральних принципів, «у світлі яких можна було б показати, що лінія поведінки є розумною і правильною»... Принципово, що як приклад практики такого обґрунтування Ролз наводить демократичне правління...» [5, с. 31–32].

Водночас, слід зауважити, що у сучасних умовах, після років панування «максимізаторів вигоди» та рентоорієнтованої бюрократії необхідна деконструкція уявлень про «справедливість» та «загальне (суспільне) благо» та реконструкція соціальної держави як інституту справедливості в українському суспільстві.

Слід погодитись із тим, що «...інститут соціальної держави упродовж кількох десятиліть перебуває в зоні наростального екзистенційного ризику. Цьому сприяють економічна глобалізація, новітні тенденції на ринку праці, технологічна революція, міграційні процеси, видозміна інституту сім'ї тощо. Деконструкція соціальної держави стала реакцією на її кризу. Новітній дизайн соціальної держави розвинені країни конструюють значною мірою узалежнено від інституціоналізованої прихильності до певної класичної моделі соціальної держави (соціал-демократичної, консервативної (корпоративістської), ліберальної)... класичні моделі соціальної держави нині втрачають свої базові характеристики; усі моделі відрізняються за рівнем стійкості до новітніх викликів. Нова «архітектура добробуту» конструюється шляхом посилення неоліберальної складової в усіх без винятку моделях соціальної держави: акцент робиться не на розв'язанні соціальних проблем, а на запобіганні їм шляхом активізації громадян щодо питань добробуту, соціального інвестування в людину, зростання сфери персональної відповідальності кожного тощо. Пріоритетом щораз частіше постає зменшення соціальних витрат» [4, с. 20].

Ключовою концепцією для процесу інституціоналізації соціальної держави виступає необхідність державного втручання у перерозподіл суспільного блага. Її обґрунтували економісти кейнсіанського напрямку.

Солідаризуємось із А. Пехник у тому, що «Ідеологічною основою «соціальної держави» стали погляди англійського економіста Дж. Кейнса, який обґрунтував необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу з метою запобігання економічним кризам, безробіттю, підвищення добробуту населення через перерозподіл доходів між різними соціальними групами» [8, с. 96].

При цьому, держава (або «правлячий клас») має діяти від імені справедливості, гарантуючи не лише вільну конкуренцію у межах чітко визначених правових рамок, а й розподіл суспільного блага від «максимізаторів вигоди» (підприємців) до інших категорій населення.

Одним із механізмів перерозподілу загального блага у сучасних умовах є впровадження безумовного базового доходу громадян.

Щодо безумовного базового доходу, то погодимось із О. Зіскіним у тому, що «Безумовний базовий дохід визначено як перспективний інструмент нового типу соціальної політики, який має потенціал реагування на зростання матеріального розшарування, зміни на ринку праці, демографічні виклики. Це міждисциплінарний інститут, який може стати формою соціального забезпечення в умовах соціальної політики нового типу, що гарантує кожному безумовний мінімум грошового забезпечення, який виплачується на додаток до інших (за їх наявності) доходів, отримуваних особою. Основними характеристиками безумовного базового доходу визначено: фіксовану неоподатковувану грошову суму допомоги; неадресний характер допомоги; однаковий розмір допомоги для усіх або ж його узалежненість (в окремих випадках) від віку реципієнта; регулярний характер виплат; можливість реципієнта працювати без втрати цього доходу, що схвалюється державою; виплата з державних фондів за можливості залучення інших джерел; відсутність вимог до реципієнтів (загальний характер) та ін. Фактично впровадження такого виду доходу є монетизацією пільг» [4, с. 208].

Отже, на сучасному етапі інтерпретації соціальної держави як інституту справедливості пов'язуються із впровадженням (поступовим та обґрунтованим відповідно до можливостей держави) безумовного базового доходу громадян.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Відтак, соціальна держава як інститут справедливості можлива лише у демократичному суспільстві. Ідея «відкритого суспільства» (К. Поппер) знайшла вираження у практиці соціальної держави як сукупності інституцій демократичного політичного режиму створених задля розподілу загального блага. Авторитарні режими пропонують натомість штучні обмеження політичного плюралізму та економічної конкуренції з метою обмеження доступу до загального блага для більшості громадян. В яко-

сті пом'якшення соціальної напруги та запобігання застосуванню насильства з боку громадян щодо їх влади, авторитарні правителі пропонують певний (мінімальний) рівень соціального захисту та соціального забезпечення в ручному режимі перерозподіляючи загальне благо. Навпаки, розподіл та перерозподіл загального блага є необхідною складовою сучасних демократій (в інтерпретаціях Д. Норта та його послідовників – «суспільства відкритого доступу», а відповідно до візій Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона – «інклюзивних інститутів») якраз задля збереження плюралізму та конкуренції. «Максимізатори вигоди» (тобто егоїстичні налаштовані економічні актори) отримують можливості щодо власного збагачення лише в умовах наявності дієвих демократичних механізмів перерозподілу загального блага на користь більшості громадян. Від імені загального блага у демократичному суспільстві може «говорити» у публічній площині більшість населення (наприклад, середній клас). Одним із механізмів розподілу загального блага соціальної держави як інституту справедливості виступає впровадження безумовного базового доходу громадян.

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсона Дж. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / пер. з англ. О.Дем'янчук. 6-те вид. Київ: Наш Формат. 2021. 640 с.

2. Вайнґест Б., Волліс Дж., Норт Д. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. Тарас Цимбал. Київ: Наш Формат, 2017. 352 с.

3. Джон Ролз Теорія справедливості. Огляд редакції Критика. *Часопис «Критика»*. Серпень 2001. Рік V, Число 9 (47). URL: https://krytyka.com/ua/reviews/teoriya-spravedlyvosti

4. Зіскін О. С. Інститут соціальної держави: підходи до модернізації в умовах новітніх викликів : дис. канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса: Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського, 2021. 214 с.

5. Кірюхін, Д. Шлях до «теорії справедливості»: праці Джона Ролза 1940-х – початку 1950-х років. *Філософська думка*. 2022. № 1. С. 23–35. URL: https://doi.org/10.15407/fd2022.01.023

6. Конституція України – Розділ І. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво.* URL: https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i

7. Ніколенко Г. Концепція «відкритого» суспільства в сучасних суспільних теоріях. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2020. Вип. 30. С. 102–108. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/30_2020/16.pdf

8. Пехник А.В. Виникнення та розвиток концепції соціальної держави. *Актуальні проблеми політики*. 2010. Вип. 39. С. 96–105. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/39_2010/13.pdf

9. Проценко В. Приборкати «Левіафана», або Як змусити державу працювати. Продовження «Чому нації занепадають». *VoxUkraine*. URL: https://voxukraine.org/longreads/why-nations-fail/index.html

10. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О.Мокровольський. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.

11. Юрженко Л., Шепіло Ю. Конструювання моделі соціальної держави. *Політичний менеджмент*. 2003. № 1. С. 74–83.

Анотація

Хлівнюк Т. П. **Світоглядні аспекти екологічної проблеми.** – Стаття.

У статті визначено соціальну державу як інститут справедливості у демократичному суспільстві, яка покликана здійснювати розподіл загального блага. Побудова демократичної соціальної держави виступає одним із головних завдань цивілізаційного розвитку людства. Місія соціальної держави полягає у тому, аби в мовах демократії виступати «інститутом справедливості» – від імені демократичного суспільства (суспільства «відкритого доступу» за Д. Нортом) здійснювати розподіл загального блага. Навпаки, сучасні авторитарні режими, так само як і традиційні суспільства чи «природні держави» не потребують особливих демократичних механізмів розподілу загального блага, які отримали назву «соціальна держава». Соціальна держава ґрунтується на демократичних цінностях, принципах справедливості, інклюзивності («інклюзивних інститутів») та «відкритого доступу» індивідів до розподілу суспільного блага, соціальному захисті громадян як пріоритеті публічної політики.

Визначення соціальної держави як інституту справедливості ґрунтується на таких методологічних підходах, як новий інституціоналізм, теорія відкритого суспільства, теорія справедливості.

Метою статті є визначення соціальної держави як інституту перерозподілу суспільних благ відповідно до принципу соціальної та політичної справедливості.

Соціальна держава як інститут справедливості можлива лише у демократичному суспільстві. Ідея «відкритого суспільства» (К. Поппер) знайшла вираження у практиці соціальної держави як сукупності інституцій демократичного політичного режиму створених задля розподілу загального блага. Авторитарні режими пропонують натомість штучні обмеження політичного плюралізму та економічної конкуренції з метою обмеження доступу до загального блага для більшості громадян. Розподіл та перерозподіл загального блага є необхідною складовою сучасних демократій якраз задля збереження плюралізму та конкуренції. «Максимізатори вигоди» (тобто егоїстичні налаштовані економічні та політичні актори) отримують можливості щодо власного збагачення лише в умовах наявності дієвих демократичних механізмів перерозподілу загального блага на користь більшості громадян. Одним із механізмів розподілу загального блага соціальної держави як інституту справедливості виступає впровадження безумовного базового доходу громадян.

Ключові слова: соціальна держава, соціальна політика, політика, демократія, інституціоналізація, справедливість, загальне благо, суспільство відкритого доступу, інклюзивні інститути.

Summary

Khlivniuk T. P. **The welfare state as an institution of justice: distribution of the common good in the open access society.** – Article.

The article defines the welfare state as an institution of justice in a democratic society, which is designed to distribute the common good. The construction of a democratic welfare state is one of the main tasks of civilizational development of mankind. The mission of the welfare state is to act as an "institution of justice" in the language of democracy – to distribute the common good on behalf of a democratic society (an "open access" society according to D. North). On the contrary, modern authoritarian regimes, as well as traditional societies or "natural states" do not need special democratic mechanisms for the distribution of the common good, which are called the "welfare state". The welfare state is based on democratic values, principles of justice, inclusiveness ("inclusive institutions") and "open access" of individuals to the distribution of the public good, and social protection of citizens as a priority of public policy.

The definition of the welfare state as an institution of justice is based on such methodological approaches as new institutionalism, open society theory, and the theory of justice.

The purpose of the article is to define the welfare state as an institution of redistribution of public goods in accordance with the principle of social and political justice. The welfare state as an institution of justice is possible only in a democratic society. The idea of an "open society" (K. Popper) is reflected in the practice of the welfare state as a set of institutions of a democratic political regime created to distribute the common good. Authoritarian regimes, on the other hand, offer artificial restrictions on political pluralism and economic competition in order to limit access to the common good for the majority of citizens. The distribution and redistribution of the common good is a necessary component of modern democracies precisely to preserve pluralism and competition. "Benefit maximizers" (i.e., selfish economic and political actors) get opportunities for their own enrichment only if there are effective democratic mechanisms for redistributing the common good in favor of the majority of citizens. One of the mechanisms for distributing the common good of the welfare state as an institution of justice is the introduction of an unconditional basic income for citizens

Key words: welfare state, social policy, politics, democracy, institutionalization, justice, common good, open access society, inclusive institutions.

УДК 007:327.88:(321.7+321.64)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.49

С. Ю. Цимбал
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0007-3649-0338
здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ: «ДЕМОКРАТІЯ VS. АВТОРИТАРИЗМ», «ТРАДИЦІЙНІ МЕДІА VS. НОВІ МЕДІА»

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема наукової ідентифікації феномену «інформаційних війн», визначення його сутності, механізмів впливу, а головне – механізмів та засобів протидії є однією із основних у процесі становлення інформаційного суспільства. Адже, сучасні інформаційні війни є породженням цифрової ери, яка спричинила не лише розвиток глобального середовища інтернет-комунікацій, а й відмову від утопічного погляду на рівність та солідарність індивідів у «суспільстві знань» на користь більш реалістичних концепцій.

Для України проблема протидії інформаційним війнам є актуальною, вельми значущою як у теоретичному так і у прикладному аспекті в умовах російської інформаційної агресії. Слід безумовно погодитись із тим, що «Інформаційна війна – це передусім вплив... Мета інформаційних впливів – не стільки захват територій, скільки *самодезорганізація* противника, заміна системи перспективних цінностей держави (регіону)-мішені базовими конструктами держави-ініціатора, у випадку України – цінностями *слов'янської єдності* й *руського миру*. На практиці це здійснюється із застосуванням системи організаційних, пропагандистських, психологічних, інформаційних впливів на державу-ціль, що змушують її рухатися в необхідному для протилежної сторони руслі. За допомогою цих впливів можна спрямувати політику противника в стратегічний глухий кут, знекровити економіку, загальмувати діяльність оборонної промисловості, представити зростання суспільної самосвідомості як зростання націоналізму, спотворити основи національної культури (наприклад, навішуванням ярликів *укрофашистів* й *бандерівців*), створити серед частини населення *п'яту колону*» [6, с. 109–110].

Медіа-скандали в інформаційному полі України, спричинені російським авторитарним режимом, який дуже швидко повернув контроль влади над масмедіа після нетривалого періоду «гласності» та російські інформаційні атаки на українське суспільство почались одразу після здобуття Незалежності. Згодом вони переросли у гібридну війну, а відтоді – у широкомасштабне збройне вторгнення та російську інформаційну війну проти європейської та євроатлантичної інтеграції України, усього «західного світу», включно із демократією, лібералізмом та міжнародним правом. Російська інформаційна війна проти України набула глобального виміру.

Холодна війна між радянським табором і західним світом була гібридною – ідеологічною, економічною та політичною, а її завершення крахом радянської моделі стало початком ери інформаційних війн. При цьому, фундаментальні причини початку Холодної війни та краху СРСР продовжують визначати «порядок денний» інформаційних війн XXI століття. Тобто, теоретична ідентифікація «інформаційних війн» у просторі політичної науки та політичному дискурсі уявляється можливою, якщо визначити їх місце у координатах протистоянь «демократія vs. авторитаризм» та «традиційні медіа vs. нові медіа».

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Тема інформаційних війн є однією із найбільш популярних у зарубіжному та українському міждисциплінарному науковому дискурсі, адже вона знаходиться на перетині політичної науки, теорій соціальних комунікацій та публічного управління, соціології та психології тощо. У межах політичної науки слід виокремити такі дослідницькі напрямки у визначенні інформаційних війн, як політико-комунікативний та політичної глобалістики.

Виходячи із того, що дану статтю присвячено вирішенню важливих частин загальної проблеми аналізу інформаційних війн, а саме: 1) протистоянню між демократіями й авторитарними режимами та, 2) ролі в інформаційних війнах традиційних медіа й нових медіа, то аналіз досліджень і публікацій складається із декількох частин. По-перше, визначення інформаційних війн на перетині політичної комунікативістики та політичної глобалістики. По-друге, аналіз дилеми «демократія vs. авторитаризм» стосовно інформаційних війн сучасності. По-третє, обґрунтування ролі традиційних медіа (аудіовізуальних та друкованих) й нових медіа (інтерактивних мультимедіа) у інформаційних війнах.

© С. Ю. Цимбал, 2025

Передусім, слід відзначити формулу Г. Лассвелла (яку можна застосувати до аналізу інформаційних війн): «Хто повідомляє? Що повідомляє? За яким каналом? Кому? З яким результатом?» [1, с. 498] та дослідження впливу на громадську думку В. Ліппмана [1, с. 498] як фундаментальні для визначення сучасних інформаційних війн. Серед українських дослідників комунікативного виміру політики відзначимо ґрунтовні праці В. Антонюка, І. Воробйова, С. Демченка, О. Дубаса, О. Зернецької, Л. Климанської, В. Ковалевського, О. Копана, Н. Костенко, В. Кулика, В. Мельника, Б. Парахонського, Г. Почепцова, Н. Семена, О. Сенченка, О. Сіленко, О. Сосніна, М. Требіна, А. Худолій, Г. Яворської, Д. Яковлева, ін. Погодимось із А. Худолій у тому, що інформаційні війни ведуться переважно між державами: «У сучасних війнах відбувається зміщення центру тяжіння з фізичного силового складника, який переважає у традиційних війнах, на ментальний та інформаційний. Сучасна війна – це війна *у мізках і за мізки*. Це війна за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою... Посилення інформаційних війн зумовлена сучасними викликами перед державами. Згідно теорії мережевих війн сучасні конфлікти відбуваються в чотирьох сферах – фізичній, інформаційній, когнітивній і соціальній» [6, с. 108]. Водночас, медіатизація політики утворює загрози для появи «інформаційного тоталітаризму» у глобальному контексті [7]. Відповідно, слід відзначити праці з політичної глобалістики, адже інформаційні війни стали невід'ємною частиною процесу політичної та економічної глобалізації. Передусім, йдеться про роботи таких українських науковців, як Д. Базів, О. Бодрук, О. Василевський, С. Віднянський, В. Горбулін, М. Дмитренко, Д. Дубов, В. Калінін, М. Кулініч, М. Сирота, О. Ткач, Д. Шеренговський, ін. Солідаризуємось із позицією О. Ткача, який відзначає згортання демократії в якості однієї із головних глобальних проблем світового політичного розвитку: «Приклади згортання демократії засвідчили відсутність вільних і справедливих виборів у низці країн світу, що під загрозою є незалежність судової системи, порушення права на свободу слова, що обмежує здатність політичної опозиції кидати виклик урядові, залучати до відповідальності, пропонувати альтернативи режиму... економічний розвиток зменшує вірогідність перетворення демократій на авторитаризм... до чинників згортання демократії віднесено: популізм, ослаблення політичних інститутів, порушення прав особистості і свободи думки, які ставлять під сумнів ефективність, стійкість демократичних систем» [4, с. 170]. Згортання демократії у глобальному вимірі спричиняє тренди авторитарного правління, коли інформаційні війни ведуться з опонентами авторитарних лідерів у середині країни задля встановлення одноосібного правління, а згодом – під прицілом інформаційних атак опиняються демократичні країни. Особливу небезпеку представляють собою інформаційні війни, які ведуться проти цінностей демократії та лібералізму під час виборчих кампаній.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення сучасних інформаційних війн в аспекті протистояння демократій та авторитарних режимів й ролі традиційних та нових медіа у цьому протистоянні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Війни не зникли у XXI столітті у зв'язку із новими інформаційними технологіями, вони частково перемістились у мережу інтернет і отримали назву «інформаційних». Слід погодитись із В. Таркіним у тому, що «Невід'ємним атрибутом інформаційних війн є інформаційна зброя. Вона, на відміну від традиційного озброєння, не передбачає особливих умов зберігання і не виходить із ладу. Інформаційна зброя – інструмент, який, залежно від спрямування інформаційної війни може виражатися у певних методах. Збройний арсенал інформаційно-технічної війни програмно-математичний, а зброя інформаційно-психологічної війни вербальна або невербальна, у будь-якому разі – комунікативна» [3, с. 176].

Так само, як війни між авторитарними режимами та демократичними країнами продовжуються після розпаду СРСР та «кінця історії» (саме так визначив перемогу ліберальної демократії Ф. Фукуяма). Слід погодитись із візією журналіста В. Портникова, який вважає, що справжній «кінець історії» (тобто, поразка ліберальної доктрини) ближче, аніж видається: «Американський мислитель [Ф. Фукуяма – С.Ц.] сприйняв крах комунізму в його протистоянні з демократичним світом за кінець світової історії і вирішив, що якщо навіть у Радянському Союзі приймають ліберальну демократію як вершину цивілізаційного розвитку, то про які майбутні конфлікти взагалі може йти мова?... Навіть нам, тим, хто жив тоді у Радянському Союзі, було важко повірити, що після краху комунізму історія продовжиться як завжди – з конфліктами, війнами й ненавистю. Адже знищення найбільшої тоталітарної імперії у світі породжувало сподівання, далекі від тверезої оцінки реальності... Однак сьогодні здається, що ми опинилися перед справжнім кінцем історії. Кінцем історії ліберальної демократії. Те, що відбувається у Сполучених Штатах, змінює світ набагато глибше, ніж колись крах Радянського Союзу» [2].

Криза лібералізму, спричинена не в останню чергу інформаційними війнами, які вели авторитарні режими проти демократичного світу,

констатується і у сучасних працях Ф. Фукуями. Він, зокрема, зазначає: «Останні кілька десятиліть не були вдалими для ліберальної демократії в усьому світі. У своєму щорічному дослідженні «Свобода у світі» організація Freedom House зафіксувала зниження сукупного рівня глобальної демократії за кожен з останніх 18 років. Цей «демократичний спад» характеризується не тільки підйомом авторитарних великих держав, таких, як Росія і Китай, а й відкатом назад у багатьох потенційно нових демократіях, таких, як Туніс, М'янма, Сальвадор і Грузія» [5].

Сучасні інформаційні війни ведуться у певному середовищі, яке відрізняється у цифровому суспільстві порівняно із середовищем традиційних медіа. Інформація перетворюється на зброю, яку суб'єкти інформаційної війни ефективно використовують у соціальних мережах, залучаючи аудиторію та визначаючи окремі цільові групи для свої атак. Процес медіатизації політики, який розпочався у епоху телебачення, конструювання медіаполітичної реальності за допомогою медіа-скандалів та медіа-шоу утворили передумови для підвищення ефективності інформаційних війн у цифровому середовищі інтернет-комунікацій.

Слід безумовно погодитись із тим, що «Інформаційна війна передбачає наявність інформаційного середовища, яке в умовах гібридної війни виходить за медійні межі, охоплюючи всі сфери публічної комунікації. Публічний дискурс охоплює будь-яку публічну комунікацію (усі види медіа, соціальні мережі, публічні виступи, політичні дебати, офіційну частину дипломатичної активності)... Інформаційна війна спрямовано на встановлення інформаційного та соціального контролю. Під впливом хибної інформації цільовій аудиторії нав'язують аргументований шлях концептуалізації та оцінювання, проте адресат спрямовують у потрібному напрямку. При цьому, адресат вважає, що сам свідомо здійснює ментальні операції і дії. А готове рішення не нав'язується, а начебто пропонується як логічно обґрунтований результат діяльності» [6, с. 110–111].

Сучасні інформаційні війни спрямовані, передусім, на руйнування однієї ідентичності та штучного створення іншої. Зокрема, у фокусі даного дослідження йдеться про національні, класові та громадянські (політичні) ідентичності. До останнього виду відносяться демократична ідентичність (громадянська ідентичність демократичного суспільства), яка є плюралістичною за своєю сутністю та ідентичність «одномірної» людини (Г. Маркузе), яка є основою авторитаризму.

На небезпеку повернення до авторитаризму в умовах сучасного розвитку комунікативних систем та мереж звертає увагу В. Ковалевський. Він зазначає: «набула поширення думка, що сучасний розвиток таких комунікаційних систем викликає в масовому суспільстві феномен одномірного мислення... яке створюється і підтримується політиками і постачальниками масової інформації. Зрештою, це перетворює політику з діяльності щодо задоволення суспільних потреб на діяльність, яка ці потреби формує (іноді на власний розсуд), що створює багато загроз для інституціональної системи демократії» [1, с. 498].

Звернемо увагу на декілька аспектів цієї проблеми. По-перше, конструювання «політиками та постачальниками масової інформації» одномірного мислення та авторитарного правління є небезпечною. Але, в умовах медіатизації та цифровізації виникає інший феномен – перетворення медіа з посередників між суспільством та політиками на дійову особу конструювання політичної реальності. Фактично, саме інфлюєнсери стали новим політичним класом демократичного суспільства, який формує «людину маси», одномірну ідентичність. Солідаризуємось із думкою В. Таркіна: «Мережа Інтернет дозволила розвивати нові форми обміну контентом, які сильно впливають на судження людей: блоги, форуми, соціальні мережі, сайти тощо, які оснащені системою оцінки аудиторією повідомлення, що разом із можливістю залишення коментарів дозволяє отримувати швидкий зворотній зв'язок, відслідковувати реакцію споживачів контенту й корегувати пропагандистський та/чи дезінформаційний вектор. Проблема активності розгортання інформаційно-психологічного фронту в Інтернеті посилюється ще й тим, що користувачі більше довіряють думці окремих блогерів чи дописам у телеграм-каналах, ніж офіційним сайтам чи традиційному ЗМІ (телевізор, радіо), які тепер самі часто ретранслюють відео-, фото-матеріали із соціальних мереж» [3, с. 178].

По-друге, якщо традиційні медіа були достатньо вартісною справою, доступною лише найбагатшим людям (власниками телевізійних каналів в Україні були і залишаються переважно олігархі), то нові медіа стали середовищем, відкритим для усіх, хто має незначний бюджет та відповідний пристрій (телефон, ноутбук, планшет тощо).

У таких умовах в інформаційній війні перевагу отримують авторитарні режими, які відрізняються концентрацією влади (у тому числі – інформаційної), фінансів та кадрів професійної журналістики задля здійснення інформаційних атак. Погодимось: «Постправда – інструмент маніпулювання громадською думкою і свідомістю. Саме через маніпулювання необхідно розглядати сучасну *епоху постправди*. Російські ЗМІ створюють серйозну загрозу для інформаційної безпеки України. Вони поширюють недостовірну або відверто неправдиву інформацію; маніпулюють громадською думкою (особливо це актуально під час ведення війни); формують негативний імідж державних структур, розпалюючи недовіру до влади;

є інструментом поширення російської пропаганди; розповсюджують матеріали, що призводять до розпалювання міжетнічної / міжконфесійної ворожнечі, порушення конституційного ладу, посягання на безпеку держави, суспільства чи окремої особи. Іншими словами, створюють загрозу існуванню самої держави. Діяльність російських ЗМІ в умовах війни 2022 року практично нічим не відрізняється від підходу, що існував в СРСР, – абсолютний пріоритет інтересів РФ, повне нехтування цінністю людського життя, відсутність будь-якого натяку на прозорість та відкритість. Загроза постправди для України призводить до недовіри та інформаційної апатії» [6, с. 139].

Доступність технологій перетворила створення медійного масового контенту зі справи професійних журналістів на масову розвагу та середовище конкуренції блогерів. Більш із них не мають профільної освіти та, у гонитві за масовою аудиторією, віддають перевагу розважальному стилю презентації політичних подій, не гребують хайпом, фейками та іншими маніпулятивними технологіями. У таких умовах зовнішня інформаційна агресія потрапляє на добре підготовлений ґрунт.

Погодимось із наступним: «Феномен інформаційної війни пов'язаний з таким поняттям як консцієнтальність (лат. conscientia – свідомість, совість), тобто орієнтованістю загрози на враження свідомості цільової аудиторії, впровадження певної ідеології, деструктивних наративів і меседжів... Інформаційна війна спрямована на маніпуляцію громадською думкою. Вона вимальовує власну реальність, вигідну для країни-агресора, і загрозливу для країни, що потерпає... Об'єктами інформаційної війни є: соціальна структура суспільства; політична система держави; сукупність духовних цінностей нації, народу; масова й індивідуальна свідомість громадян; інформаційно-комунікативна інфраструктура; інформаційні ресурси; інформаційні та психологічні процеси; психічне здоров'я нації» [6, с. 112].

Отже, інформаційні війни сучасності відбуваються у середовищі інтернет-комунікацій. Порівняно із медіаполітичною системою епохи телебачення, нові медіа утворили глобальне інформаційне середовище епохи «постправди». У інформаційних війнах, які ведуть авторитарні держави проти демократичних країн, активно використовуються фейки, штучно сконструйовані наративи, ботоферми та інші маніпулятивні технології. Втрата популярності традиційними медіа призвела, зокрема, до того, що професійні журналісти поступились місцем блогерам.

У центрі інформаційного протистояння сучасності – демократій та авторитаризму – знаходиться проблема ідентичності. Це не виключає кібератаки, спеціальні операції проти штабів та центрів прийняття рішень.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Відтак, визначаючи теоретичну ідентифікацію сучасних інформаційних війн у просторі боротьби між демократією та авторитаризмом, а також у процесі становлення нових медіа та занепаду традиційної медіаполітичної системи слід зазначити наступне.

По-перше, інформаційні війні сучасності, які ведуть авторитарні режими проти демократичних країн спрямовані на простір ідентичностей та пов'язані із цим простором ліберальні цінності, ідеології, символічні матриці. Особливо відзначимо інформаційні атаки на міжнародне право та міжнародні інституції.

По-друге, у інформаційних війнах використовуються усі переваги сучасного інформаційного середовища інтернет-комунікацій. Під впливом інформаційних війн було створено міф щодо епохи «постправди», що відкрило нові можливості для використання маніпуляційних технологій – хайпу, фейків, «ботоферм» тощо. При цьому, у інформаційному просторі демократичних країн зникають інституційні запобіжники, які дозволяли ефективно протидіяти авторитарним країнам під час Холодної війни. Йдеться про інститут професійної журналістики. Його занепад напряму пов'язаний із становленням інтернет-комунікацій та розвитком блогерства. «Кінець історії», про який йшлось після розпаду СРСР може виявитись «кризою демократії» у західному світі під впливом інформаційних війн, які розв'язують авторитарні лідери.

Перспективи подальших досліджень інформаційних війн полягають у визначенні нового типу тоталітаризму – інформаційного, виробленні дієвих технологій запобігання інформаційним атакам на демократичну політичну ідентичність та переосмисленні на сучасному етапі концепцій «людини маси» та «одномірної людини».

Література

1. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 2. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ : Парлам. вид-во, 2016. 704 с.

2. Портников В. Кінець історії. *ZBRUC*. 13 квітня 2025 року. URL: https://zbruc.eu/node/121167

3. Таркін В. П. Інформаційні війни у сучасному політичному просторі як феномен XX–XXI століття : дис...доктора філос. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія» 2023. 220 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4a983703-91de-49f1-ba14-2c2fa6388ef1/content

4. Ткач О. Згортання демократії як небезпека повернення до авторитаризму. *Політичні дослідження / Political Studies*. 2021. № 2. С. 170–185. URL: http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246334

5. Фукуяма Ф. Моя відповідь тим, хто вважає, що я помилився з «Кінцем історії». *Сайт NV*. 5 червня 2024 року. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/ostannya-lyudina-na-zemli-fukuyama-vidpoviv-usim-hto-vvazhaye-yogo-kinec-istoriji-pomilkoyu-50424473.html

6. Худолій А. О. Інформаційна війна 2014–2022 рр. : монографія. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2022. 208 с. URL: https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/8754/1/12.pdf

7. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація : монографія. Одеса : Астропринт, 2009. 288 с.

Анотація

Цимбал С. Ю. **Сучасні інформаційні війни: «Демократія vs. Авторитаризм», «Традиційні медіа vs. Нові медіа».** – Стаття.

Статтю присвячено визначенню сучасних інформаційних війн в умовах загострення протистояння між демократичними країнами та авторитарними режимами й суттєвих трансформацій комунікативного простору, обумовлених зростання впливу нових медіа, які прийшли на зміну традиційним медіа. Для України проблема протидії інформаційним війнам є актуальною, вельми значущою як у теоретичному так і у прикладному аспекті в умовах російської інформаційної агресії.

Аналіз досліджень і публікацій складається із декількох частин. По-перше, визначення інформаційних війн на перетині політичної комунікативістики та політичної глобалістики. По-друге, аналіз дилеми «демократія vs. авторитаризм» стосовно інформаційних війн сучасності. По-третє, обґрунтування ролі традиційних медіа (аудіовізуальних та друкованих) й нових медіа (інтерактивних мультимедіа) у інформаційних війнах.

Метою статті є визначення сучасних інформаційних війн в аспекті протистояння демократій та авторитарних режимів й ролі традиційних та нових медіа у цьому протистоянні.

Інформаційні війни сучасності відбуваються у середовищі інтернет-комунікацій. Порівняно із медіаполітичною системою епохи телебачення, нові медіа утворили глобальне інформаційне середовище епохи «постправди». У інформаційних війнах, які ведуть авторитарні держави проти демократичних країн, активно використовуються фейки, штучно сконструйовані наративи, ботоферми та інші маніпулятивні технології.

Інформаційні війні сучасності, які ведуть авторитарні режими проти демократичних країн спрямовані на простір ідентичностей та пов'язані із цим простором ліберальні цінності, ідеології, символічні матриці. У інформаційних війнах використовуються усі переваги сучасного інформаційного середовища інтернет-комунікацій. Під впливом інформаційних війн було створено міф щодо епохи «постправди», що відкрило нові можливості для використання маніпуляційних технологій – хайпу, фейків, «ботоферм» тощо. При цьому, у інформаційному просторі демократичних країн зникають інституційні запобіжники, які дозволяли ефективно протидіяти авторитарним країнам під час Холодної війни.

Перспективи подальших досліджень інформаційних війн полягають у визначенні нового типу тоталітаризму – інформаційного, виробленні дієвих технологій запобігання інформаційним атакам на демократичну політичну ідентичність та переосмисленні на сучасному етапі концепцій «людини маси» та «одномірної людини».

Ключові слова: інформаційна війна, політична комунікація, політика, демократія, авторитаризм, масмедіа, політичний дискурс, нові медіа.

Summary

Tsymbal S. Yu. **Modern information wars: "Democracy vs. Authoritarianism", "Traditional Media vs. New Media".** – Article.

The article is devoted to the definition of modern information wars in the context of the escalating confrontation between democratic countries and authoritarian regimes and significant transformations of the communication space due to the growing influence of new media that have replaced traditional media. For Ukraine, the problem of countering information wars is relevant and very important both in theoretical and applied aspects in the context of Russian information aggression.

The analysis of research and publications consists of several parts. Firstly, the definition of information wars at the intersection of political communication studies and political global studies. Secondly, the analysis of the dilemma of "democracy vs. authoritarianism" in relation to information wars of our time. Thirdly, to substantiate the role of traditional media (audiovisual and print) and new media (interactive multimedia) in information wars.

The purpose of the article is to define modern information wars in terms of the confrontation between democracies and authoritarian regimes and the role of traditional and new media in this confrontation.

Modern information wars take place in the environment of Internet communications. Compared to the media-political system of the television era, new media have formed a global information environment of the "post-truth" era. In information wars waged by authoritarian states against democratic countries, fake news, artificially constructed narratives, bot farms, and other manipulative technologies are actively used. Modern information wars waged by authoritarian regimes against democratic countries are aimed at the space of identities and the liberal values, ideologies, and symbolic matrices associated with this space. Information wars use all the advantages of the modern information environment of Internet communications. Under the influence of information wars, the myth of the "post-truth" era was created, which opened up new opportunities for the use of manipulative technologies - hype, fakes, "bot farms," etc. At the same time, the institutional safeguards that allowed for effective counteraction to authoritarian countries during the Cold War are disappearing in the information space of democratic countries.

Prospects for further research on information warfare are to define a new type of totalitarianism - information totalitarianism, to develop effective technologies to prevent information attacks on democratic political identity and to rethink the concepts of "mass man" and "one-dimensional man" at the present stage.

Key words: information warfare, political communication, politics, democracy, authoritarianism, mass media, political discourse, new media.

УДК 32:316.776:004.738.5
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.50

С. Л. Швець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2886-1537
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ГЕЙМІФІКАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ: НОВІ ІНСТРУМЕНТИ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Вступ. У сучасному світі демократичне суспільство дедалі більше потребує нових, ефективних інструментів для залучення громадян до активної участі в суспільно-політичному житті. В умовах швидкого розвитку цифрових технологій, зростання ролі соціальних медіа та трансформації комунікаційних моделей, вже не завжди забезпечують необхідний рівень залученості. Особливо це стосується молоді, яка все частіше демонструє пасивність у політичних процесах або ж надає перевагу нетрадиційним, неінституційним формам активності. Тому існує нагальна потреба у впровадженні нових форматів комунікації з громадянами, здатних зацікавити, мотивувати та включити їх до активного соціального діалогу. Наразі одним із перспективних інструментів залученості громадянського суспільства є гейміфікація. Гейміфікація громадянської участі дозволяє перетворити рутинні громадські дії на активний процес, що робить політичну участь привабливішою, особливо для молоді. Актуальність теми зростає також у зв'язку з воєнним і поствоєнним періодом в Україні, коли суспільна консолідація, активність громадян, підтримка армії, допомога ВПО, участь у відбудові та розбудові демократичних інституцій набувають критичного значення. Саме в цей час особливо потрібні інструменти, що здатні швидко мобілізувати значну кількість людей, спрямовувати їхню енергію на спільні цілі, зміцнювати солідарність і довіру. Гейміфіковані кампанії можуть стати важливим ресурсом у цьому процесі. Гейміфікація відкриває нові можливості для «civic tech-проєктів», платформ електронної демократії, краудсорсингу рішень та громадського моніторингу. Вона здатна подолати бар'єр байдужості, який часто виникає у громадян стосовно «офіційних» каналів впливу. Тому гейміфіковані інтерфейси, візуальні принади, системи досягнень і визнання можуть значно підвищити рівень залучення та утримання користувачів у громадянських ініціативах.

Мета та завдання. Метою статті є всебічне дослідження гейміфікації як інноваційного інструменту консолідації громадянського суспільства, зокрема в умовах цифрової трансформації, та як ефективного механізму залучення молоді до громадської участі й суспільно-політичних ініціатив. Для досягнення поставленої мети сформульовано такі основні завдання: проаналізувати сучасний стан теоретичної розробки проблематики гейміфікації у контексті громадянської активності; визначити переваги та ризики використання гейміфікації для стимулювання політичної участі, особливо серед молоді; проаналізувати приклади практичного впровадження гейміфікації у сфері локальної демократії, зокрема в межах реалізації громадського бюджету.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження відповідає поставленій меті та завданням роботи. У процесі дослідження було використано комплекс взаємопов'язаних методів: метод аналізу – для структурного осмислення теоретичних підходів до гейміфікації в політичному контексті; метод синтезу – для інтеграції отриманих знань у цілісну концептуальну рамку. Також було використано елементи системного підходу – для аналізу гейміфікації як частини ширшої парадигми цифрової демократії, та інтердисциплінарного підходу – з метою врахування політичних, соціальних, психологічних і комунікативних аспектів досліджуваного явища.

Результати. Попри високий потенціал гейміфікації в громадянській активності, в українській політичній науці її використання досі не отримало належного рівня теоретичного осмислення та систематичного емпіричного аналізу. Наукова література здебільшого зосереджена на гейміфікації в маркетингу, HR, освіті чи медичній сфері, тоді як дослідження її впливу на політичну участь, громадську мобілізацію, формування громадянської свідомості залишаються фрагментарними. Водночас, відсутнє узгоджене розуміння того, як саме працює гейміфікація в контексті громадської участі: які саме механіки найефективніші, які типи учасників найбільше реагують на гейміфіковані елементи, за яких умов ігрові методи можуть бути успішними, а в яких – неефективними або навіть шкідливими. Постає проблема співвідношення мотивації: чи є участь у громадських ініці-

© С. Л. Швець, 2025

ативах, що стимулюються через гру, щирим проявом громадянської свідомості, чи лише частиною гри заради балів.

Зарубіжні дослідники почали вивчення теорії гейміфікації ще з 2012–2013 років, акцентуючи дослідження на взаємозв'язках між процесами гейміфікації та напрямками досліджень для урбаністики (А. Ваноло), або ж залучення громадян до виборчого процесу (Н. Махніч). На думку Е. Джіордано, «більш детальне зусередження на політичній гейміфікації дозволяє проаналізувати можливі трансформації, які гейміфікація може принести до практики політичної участі, оскільки гейміфікація – це нова практика в багатьох сферах – освіті, охороні здоров'я, благополуччі, політиці» [7].

Однак, варто визначити, що представляє собою гейміфікація. Як вважає дослідник Н. Бассета, «гейміфікація це суперечливий термін. В останні роки гейміфікація стала модним словом у комерційній галузі, що спонукає деяких науковців критикувати її як маркетинговий термін, а не як нову галузь академічних досліджень. Інші, однак, стверджують, що гейміфікація – це цінна концепція для дослідження зростаючого застосування елементів ігрового дизайну в неігрових умовах. Обидва аргументи є справедливими, але вони вказують на одну й ту саму проблему: сучасні визначення гейміфікації є занадто широкими, особливо для політичних досліджень» [3]. На думку А. Ваноло, «гейміфікація пов'язана не лише зі спостереженням та дисципліною, а має складний зв'язок між іграми, грайливістю та містами» [11]. В цьому контексті міста постають важливими майданчиками для реалізації різного роду суб'єктами ігрових практик в контексті соціально-культурного значення та інтенсифікації громадянської активності. На думку американської психологічної асоціації, «навчання через послуги та громадянська активність – це не одне й те саме в тому сенсі, що не все навчання через послуги має громадянський вимір, і не вся громадянська активність є навчанням крізь призму послуг. Для простого визначення, громадянська активність – це ширший мотив, який охоплює навчання через надання послуг, але не обмежується ним. Одне корисне визначення громадянської активності таке: індивідуальні та колективні дії, спрямовані на виявлення та вирішення питань, що становлять суспільний інтерес» [4]. Тобто, громадянська активність може приймати різні форми, від індивідуального волонтерства до організаційної участі та участі у виборах. Вона може включати зусилля, спрямовані на безпосереднє вирішення проблеми, співпрацю з іншими членами громади для вирішення проблеми або взаємодію з інститутами представницької демократії. Громадянська активність охоплює низку конкретних видів діяльності, таких як робота в безкоштовній їдальні, участь у роботі районної асоціації, написання листа обраному посадовцю або голосування. Тому, гейміфікація громадянської активності – це новий, напрям, що потребує міждисциплінарного підходу, залучення інструментарію політології, соціології, психології, digital-комунікацій і культурології. Вивчення цього явища здатне не лише збагатити наукове розуміння громадянської участі в цифрову епоху, а й сприяти розробці практичних рекомендацій для громадських організацій, цифрових платформ та органів влади щодо ефективного залучення громадян до суспільно важливих процесів.

На думку Н. Маніч, «процес гейміфікації характеризується додаванням ігрових механік (очок, значків, віртуальних валют, рівнів та індикаторів прогресу) до веб-сторінок та додатків з метою покращення їхнього користувацького досвіду. Ігрові механіки – це інструменти які додають структуру, що доповнює та покращує контент відеогри» [10]. Як показує практика, ігрові елементи, як поверхневе застосування, додавати відносно легко, але вони є доволі ефективним стимулюючим елементом, перетворюючи обов'язок у невимушену залученість, яка корелює з науково-технічним розвитком сучасного громадянського суспільства. Фінальним результатом гейміфікації є мотивація та залучення максимальної кількості індивідів до процесу прийняття рішень.

«Гейміфікація може трансформувати громадянську участь, зробивши її більш захопливою та винагороджуючою. Стратегії гейміфікації, такі як системи винагород, змагання, відстеження прогресу та співпраця, можуть стимулювати залученість та активну участь у громадській діяльності, а розробка зручних для користувача та інклюзивних інструментів гейміфікації є важливою для забезпечення доступності для всіх громадян» [10]. Тобто, в результаті ми можемо зробити висновок, що в основі гейміфікації є моделі стимулювання, залученості та заохочення громадян для їх активної участі та впливу на процес прийняття рішень. Але не всі розуміють особливості такого впливу та мотивації. Інстументи гейміфікації містять в собі систему нагород, оскільки це можна використати на власну користь. Наприклад, це може бути присвоєння певної відмітки, позначки, статусу, нарахування балів за коментарі або виконання завдань. Змагання є складовою людської природи, тому розпалювання духу змагання є складовою інструментів гейміфікації, а візуалізація результатів або таблиць лідерів лише підсилює це, викликаючи відчуття задоволення. Тобто, ігрові елементи можна використовувати для стимулювання залученості та сприяння активній участі.

Метод гейміфікації вміло поєднує розваги із серйозними справами, роблячи буденні завдання приємнішими.

На думку Н. Маніч, «існують внутрішні винагороди та вигідні компенсації. Тобто, успішні розробники ігор розуміють, що найважливішою винагородою є сам емоційний досвід. Тим не менш, деякі елементи ігрової механіки, такі як індикатори прогресу, є успішними, тому що користувачі просто насолоджуються «думкою про покращення своїх сприйнятих ситуацій». Однак, щоб користувачі відповіли на причину, у гейміфікованій системі має бути щось, розроблене для того, щоб користувачі виконували або вирішували проблеми. Цей елемент не повинен бути ні надто складним, ні надто легким. Медіаграмотність, або її сегменти, також потрібні людям для функціонування в медіакультурі, яка все більше характеризується грайливістю» [10].

Як зауважив М. Боссета, «політичні кампанії використовували гейміфікацію для заохочення дій, що підпадають під різні типології політичної участі. Незалежно від того, чи це заохочення до особистої участі в мітингу, чи лайк допису політика у Facebook, політичні актори стратегічно використовують принципи геймдизайну, щоб мотивувати прихильників до політичних дій. Тобто, гейміфікація є стратегічною, оскільки вона спрямована на заохочення конкретних дій, що відповідають цілям політичного актора» [3]. Тут постає питання етичних меж гейміфікації в громадянській сфері. Використання змагань, соціального тиску, систем винагород і покарань може призводити до поверхової участі, маніпулятивного залучення або дискримінації окремих категорій громадян. Також не вирішено, чи можуть гейміфіковані механіки формувати тривалу громадянську мотивацію, чи лише дають короткочасний ефект. М. Боссета зазначає, що незважаючи на критику «маркетингової тактики», її використання має позитивні тенденції для формування переконань громадян та їх залученості в політичні процеси. «Елементи геймдизайну відносяться до компонентів системи, заснованої на правилах, які працюють над досягненням цілей політичного актора шляхом заохочення гравців до дій. Ці елементи включають правила системи, завдання для просування, які створюють вплив на гравця (наприклад, виконання дій, випробувань, вікторин), та те, як винагороди за виконання цих завдань відображаються інтерфейсом (наприклад, бали, таблиці лідерів, значки та аватари). Важливо, що елементи ігрового дизайну можуть бути вбудовані в автономну цифрову інфраструктуру, таку як мобільний додаток, або інтегровані з правилами та протоколами існуючих платформ. Нарешті, ці елементи ігрового дизайну стратегічно розгортаються для заохочення політичної участі: спектр діяльності, яку громадяни можуть здійснювати, щоб впливати на політичні процеси. Зростаючий перехід до цифрових кампаній відкриває нові форми онлайн-участі, які можуть опосередковано впливати на політику. Громадяни можуть, наприклад, ділитися політичним повідомленням у своїх мережах у соціальних мережах або завантажувати свій список телефонних контактів, щоб допомогти кампанії зі збором даних. Хоча нещодавні приклади гейміфікації в політиці зазвичай зосереджені на посиленні охоплення повідомлення політика в соціальних мережах, кампанії використовували гейміфіковані підходи для заохочення дій, які, маючи онлайн-компонент, підпадають під більш формальні приклади участі. Прихильники можуть «зареєструватися» на виборчій дільниці, щоб показати, що вони проголосували, надсилати повідомлення друзям чи безпосередньо політичним акаунтам, або робити пожертви на кампанію через гіперпосилання» [3]. Тобто це відображення не лише ключових моментів гейміфікації, а й політичної партисипації та залученості громадян.

Тому адаптація західних гейміфікованих підходів до українського контексту є важливим аспектом формування сучасної політичної участі. Україна має унікальний соціальний, політичний та культурний ландшафт, у якому громадянське суспільство відіграє провідну роль, особливо в умовах війни. Водночас цифрова грамотність, рівень довіри до інституцій, доступ до технологій і суспільні очікування істотно відрізняються від західних моделей. Це вимагає критичного аналізу можливостей локалізації гейміфікованих стратегій, їхньої ефективності та прийнятності в умовах української реальності.

Серед українських реалій яскравим прикладом є реалізація проєктів «Громадського бюджету», як прикладу поєднання механізмів громадянської участі та інструментів гейміфікації в сучасній Україні. Це демократична практика, що передбачає пряме залучення мешканців територіальних громад до розподілу частини місцевого бюджету шляхом подання проєктів і голосування за них. У цьому процесі дедалі активніше використовуються ігрові механізми – системи балів, рейтингування, візуалізація досягнень, змагальність, що не лише підвищує залученість громадян, а й сприяє зміцненню горизонтальних соціальних зв'язків. Застосування елементів гейміфікації в межах громадського бюджету реалізується, зокрема, через створення онлайн-платформ, які дозволяють кожному зареєстрованому мешканцеві віддати обмежену кількість голосів за вподобані ініціативи. Така система моделює ситуацію розподілу ресурсів та стимулює раціональний вибір, водночас надаючи процесу інструментальну динаміку, характерну для ігрових середовищ. Окремі громади – Київ, Львів, Ужгород– розвивають внутрішню конкуренцію між районами, навчальними

закладами або активістськими групами, що формує квазіігрові команди навколо проєктів локального значення. Значущим елементом гейміфікації є також візуалізація успіху та досягнень: реалізовані проєкти позначаються на інтерактивних картах, доповнюються фото- та відеоматеріалами, а активні учасники можуть отримати символічні відзнаки чи публічне визнання. У деяких громадах запроваджено спеціальні освітні формати, як-от «Шкільний громадський бюджет», де учні виступають ініціаторами та розробниками проєктів, здобуваючи практичні навички самоврядування та колективної відповідальності.

Загалом, громадський бюджет в українських умовах слід розглядати не лише як інструмент партисипативної демократії, а й як платформу для формування культури участі. Ігрові елементи у цьому контексті виступають не розважальним чинником, а засобом мотивації, самоідентифікації з локальною спільнотою та мобілізації громадського ресурсу. Вони знижують бар'єри входження у сферу публічної політики, роблячи її більш доступною та привабливою для широких верств населення, зокрема молоді. Важливо також зазначити, що гейміфіковані механізми громадського бюджету сприяють консолідації суспільства на основі спільної дії, локальної ідентичності та досвіду співтворення простору. Таким чином, вони виконують не лише управлінську чи комунікаційну функцію, а й слугують інструментом соціального згуртування, що особливо актуально в умовах політичної турбулентності, трансформаційних процесів і постконфліктної реінтеграції.

Висновки. Таким чином, застосування елементів гри – балів, нагород, рейтингів, рівнів, змагань тощо – дозволяє активізувати користувача, формує у нього почуття причетності до процесу, забезпечує зворотний зв'язок і стимулює до повторної участі. Ці принципи активно використовуються в бізнесі, освіті, рекламі, проте в політичній науці та сфері громадянської активності вони потребують належного теоретичного осмислення та практичного впровадження. Крім того, гейміфікація здатна трансформувати модель відносин «громадянин-держава» у більш горизонтальну, партнерську, побудовану на добровільному залученні та емоційній взаємодії. Більш того, гейміфікація є проявом загальної ігрової культури сучасного цифрового покоління. Люди, які звикли до миттєвої реакції, візуального стимулу, персоналізованого досвіду, мають очікування подібної взаємодії і в громадянській сфері. Якщо інститути громадянського суспільства не зможуть адаптувати свої комунікації під нові запити, вони ризикують втратити довіру і вплив. Отже, використання гейміфікації не є просто модним трендом, а стає вимогою часу з точки зору локальної демократії та громадських ініціатив.

Література

1. Грищенко М., Дядікова О. Гейміфікація партисипації. Гра як інструмент залучення. URL: https://mistosite.org.ua/uk/articles/heimifikatsiia-partysypatsii-hra-iak-instrument-zaluchennia

2. Applying Gamification to Encourage Civic Participation. URL: https://www.smartico.ai/blog-post/applying-gamification-encourage-civic-participation

3. Bosseta M. Gamification in Politics. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://portal.research.lu.se/files/128574750/Gamification_in_Politics_Bossetta_Pre_Print_Final.pdf

4. Civic Engagement. URL: https://www.apa.org/education-career/undergrad/civic-engagement

5. Enhancing civic engagement in high school students through online gamification: the case of «Cities in Play». URL: https://oecd-opsi.org/innovations/enhancing-civic-engagement-in-high-school-students-through-online-gamification-the-case-of-cities-in-play/

6. Gamification and civic engagement tools and initiatives. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.alpine-space.eu/wp-content/uploads/2023/11/SC_WPIT_D3-1-1_StateOftheArt.pdf

7. Giordanno E. Gamification in Politics: how does it influence Political Participation? URL: https://elena-giordano.medium.com/gamification-in-politics-how-does-it-influence-political-participation-c4936170cf1b

8. Hassan L. Gameful civic engagement: A review of the literature on gamification of e-participation. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0740624X19302606

9. Leveraging Gamification for Civic Participation: A Modern Approach to Democracy. URL: https://infinitivitydesignlabs.com/leveraging-gamification-for-civic-participation-a-modern-approach-to-democracy/

10. Manic N. Gamification of politics: start a new game! URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://dk.fdv.uni-lj.si/db/pdfs/TiP2014_1_Mahnic.pdf

11. Vanolo A. Cities and the politics of gamification. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0264275117308533

12. Vittori D. Gamification in Politics: Lights and Shadows. URL: https://ecpr.eu/Events/Event/PanelDetails/12753

Анотація

Швець С. Л. **Гейміфікація громадянської активності: нові інструменти консолідації суспільства.** – Стаття.

У статті досліджується гейміфікація як інноваційний інструмент залучення громадян до участі в суспільно-політичному житті в умовах цифрової трансформації. Визначено актуальність теми у зв'язку зі зниженням традиційних форм політичної участі, особливо серед молоді. Розглянуто потенціал ігрових механік як інструментів мотивації до включення в громадянську активність, а також значення гейміфікації

у контексті суспільної консолідації, зокрема в умовах війни та післявоєнної відбудови України. Підкреслено важливість швидкої мобілізації громадян навколо спільних цілей шляхом використання цифрових інструментів та внесок гейміфікації у розвиток civic tech, краудсорсингу та електронної демократії. Стаття розкриває роль візуальних елементів, систем досягнень і винагород у стимулюванні сталого залучення. Однак, разом з тим розглянуто брак систематичного аналізу політичної гейміфікації в українському академічному дискурсі та підкреслено фрагментарність наукових досліджень у цій сфері, на відміну від закордонного досвіду. Досліджено складнощі з визначенням терміну «гейміфікація» в політологічному контексті. Визначено, що є необхідність глибшого розуміння взаємозв'язку між ігровими стимулами і справжньою громадянською мотивацією як на теоретичному та к і на практичному рівнях, а також проаналізовано співвідношення зовнішніх і внутрішніх винагород у гейміфікованих проєктах. Висвітлено роль цифрової грамотності як чинника ефективності гейміфікації, в контексті чого було розглянуть проєкт «Громадський бюджет» як кейс ефективного впровадження ігрових механізмів у демократичну практику. Рейтингування, бали і візуалізація на залучення до прийняття рішень сприяють формуванню горизонтальних зв'язків у громаді, що в свою чергу важливо для побудови локальної ідентичності. Тобто, в цьому випадку гейміфікація виступає як елемент соціальної згуртованості в умовах кризи, а трансформація моделі «громадянин–держава» у напрямі партнерства позитивно впливає на функціонування держави та громад. Стаття сприяє теоретичному та практичному осмисленню гейміфікації як політичного інструменту, та акцентує увагу на необхідності співпраці між дослідниками, урядом і громадськими організаціями для ефективного впровадження гейміфікованих стратегій.

Ключові слова: гейміфікація, громадянська активність, політична участь, цифрова демократія, локальна демократія, ідентичність, місцеві ініціативи, електронне урядування.

Summary

Shvets S. L. **Gamification of civic engagement: new tools for consolidating society.** – Article.

The article explores gamification as an innovative tool for engaging citizens in socio-political life amid digital transformation. The relevance of the topic is emphasized in light of the decline in traditional forms of political participation, especially among young people. The study examines the potential of game mechanics as motivational tools for fostering civic engagement, as well as the significance of gamification in promoting societal consolidation–particularly in the context of war and the post-war reconstruction of Ukraine. The importance of rapid citizen mobilization around shared goals through digital tools is highlighted, alongside gamification's contribution to the development of civic tech, crowdsourcing, and electronic democracy. The article addresses the role of visual elements, achievement systems, and rewards in sustaining long-term engagement. At the same time, it points to the lack of systematic analysis of political gamification within Ukrainian academic discourse and underscores the fragmented nature of existing research in this field, in contrast to more developed international scholarship. The paper examines the challenges of defining the concept of "gamification" within political science and argues for a deeper understanding of the relationship between game-based incentives and genuine civic motivation–both at the theoretical and practical levels. It also analyzes the balance between extrinsic and intrinsic rewards in gamified projects. The role of digital literacy is presented as a critical factor in the effectiveness of gamification. In this context, the "Public Budget" initiative is considered a case study of the successful integration of game mechanics into democratic practice. Tools such as ranking systems, point accumulation, and visualization of participation in decision-making contribute to the formation of horizontal ties within communities, which is essential for building local identity. Thus, gamification functions as an element of social cohesion in times of crisis, while the transformation of the "citizen–state" model toward a partnership approach has a positive impact on the functioning of the state and society. This article contributes to the theoretical and practical understanding of gamification as a political instrument and emphasizes the need for collaboration among rese archers, government institutions, and civil society organizations to ensure the effective implementation of gamified strategies.

Key words: gamification, civic engagement, political participation, digital democracy, local democracy, identity, local initiatives, e-governance.

УДК 324-051-054.57(4):324(477-87)
DOI https://doi.org/10.32782/apfs.v053.2025.51

Ю. О. Остапець
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-4955-9676
доктор політичних наук,
професор кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

П. В. Габрин
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7988-5491
аспірант
Ужгородського національного університету

ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ ТА ПОЛІТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТТЯ)

Постановка проблеми. Становлення та консолідація демократичних систем, процеси поширення демократичних норм і стандартів передбачають системне врахування інтересів національних меншин щодо включення їх до системи управління, представництва в уряді, залучення до представницьких, законодавчих органів.

Національні меншини (спільноти) України становлять невід'ємну частину українського суспільства, беруть активну участь у політичних процесах, зокрема у формуванні виборних центральних, регіональних та місцевих органів влади. Поліетнічними областями, у яких закономірно спостерігався найбільший електоральний вплив представників національних/етнічних меншин є Закарпатська, Одеська, Чернівецька, а також Автономна Республіка Крим. На сьогодні, у зв'язку з російською окупацією усього Кримського півострова, такими поліетнічними регіонами залишаються Закарпаття, Одещина та Буковина.

Відтак питання реалізації прав національних меншин на участь у владних відносинах є актуальним для України. Протидія національних меншин політичній владі, неврахування їх інтересів, цінностей і потреб може призвести до напруги та конфліктів у суспільстві. Саме із цієї причини важливим є дослідження особливостей політичного представництва національних меншин в країнах Європейського Союзу та можливостей запровадження позитивного досвіду в українській електоральній практиці.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета нашої статті – дослідити особливості електоральної участі та політичної репрезентації представників національних меншин Закарпатської області впродовж 2015–2020 рр. Для досягнення мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: 1) дослідити особливості участі угорців у виборчих кампаніях та їхній вплив на формування та структуру виборних місцевих органів влади; 2) охарактеризувати участь ромської етнічної меншини у електоральних процесах Закарпаття та їхню представленість у місцевих радах; 3) описати електоральну участь представників інших міноритарних груп Закарпаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості участі представників національних / етнічних меншин України у загальнонаціональних та регіональних виборчих процесах є предметом уваги низки вітчизняних дослідників: О. Берталона, П. Габрина, М. Горвата, Н. Дукача, М. Зана, О. Калакури, В. Котигоренка, О. Ляшенка, Ю. Остапця та інших. Електоральна участь кримських татар досліджена Н. Дукачем [2], виборчі процеси на Закарпатті у контексті участі національних меншин охарактеризовані у наукових розвідках Ю. Остапця [14; 15; 17], М. Зана [4; 7; 8; 10]. Місце та роль угорських етнополітичних партій в українській партійній системі висвітлено О. Ляшенком [12].

Особливості парламентського представництва етнічних меншин у країнах Центрально-Східної Європи за результатами виборів 2019–2022 років проаналізовано М. Заном [3], включення ромів у громадсько-політичне життя країн Центрально-Східної Європи – М. Горватом [1], специфіку політичної репрезентації етнічних меншин Румунії (на прикладі ромів) досліджено Ю. Остапецем та П. Габрином [16].

Виклад основного матеріалу. Ефективна участь національних меншин у суспільно-політичному житті є однією з важливих складових функціонування демократичних суспільств. Саме завдяки ефективній участі створюються реальні можливості національним меншинам для представлення та збереження своєї самобутності. У поліетнічних державах існують специфічні механізми реалізації права національних меншин

© Ю. О. Остапець, П. В. Габрин, 2025

на представництво в органах влади. І, перш за все, це виборчі системи, які забезпечують представникам національних меншин місця в представницьких органах влади.

Загалом можна виокремити такі механізми залучення до ефективної участі національних меншин у виборчих процесах, які практикуються в країнах Європейського Союзу:

а) врахування в процесі утворення виборчих округів місць компактного проживання національних (мовних) меншин. Так, у Бельгії під час утворення виборчих округів враховуються місця компактного проживання основних лінгвістичних груп;

б) за окремими регіонами закріплюється певна кількість місць у парламенті для представників національних меншин: Данія (місця для представників Фарерських островів та Гренландії), Фінляндія (місця для представників Аландських островів);

в) використовується практика незастосування виборчих бар'єрів для національних меншин: Литва (загальний бар'єр на виборах становить 4 %, однак для представників нацменшин він може бути знижений), Німеччина (на парламентських виборах);

г) в окремих країнах можна створювати регіональні партії, які представляють інтереси національних меншин: Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія (партії, які представляють німецьку меншину, і місцеві партії Гренландії та Фарерських островів), Естонія (три партії, які представляють російську національну меншину), Іспанія (партії в Каталонії та Країні Басків), Італія [15, с. 106].

Електоральна практика країн Центрально-Східної Європи також показує ефективність виборчого законодавства, яке забезпечує представництво національних меншин у органах влади [14, с. 393]. У багатьох країнах Центрально-Східної та Південної Європи наявні різні національні етнополітичні моделі включення груп етнічних меншин у роботу законодавчої гілки влади. Зокрема, М. Зан виділяє наступні практичні механізми: 1) резервування спеціальних місць у парламенті для представників визнаних державою корінних етнічних громад (Румунія, Угорщина, Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Косово); 2) зниження відсоткового бар'єру для етнічних партій з метою гарантованого їх проходження до парламенту (Польща, Сербія); 3) самоорганізація багаточисельної етнічної громади у рамках політичної партії та проходження її до національного парламенту (Румунія і Словаччина – угорці; Болгарія – турки); 4) залучення еліти етнічних меншин до списків провідних політичних партій (Словацька Республіка); 5) створення національно-територіальної (Гагауз-Єрі в Молдові) та адміністративно-територіальної (Крим в Україні) автономій [3, с. 30].

Закарпатська область є поліетнічним регіоном, в якому близько 20 % усього населення складають представники національних / етнічних меншин, зокрема угорської, ромської, румунської, словацької, німецької та ін. Угорці є представниками найбільшої за чисельністю національної меншини Закарпатської області. Вони – автохтонні жителі низинної території Закарпаття вздовж кордону з Угорщиною й найбільш чисельно представлені у колишніх адміністративних межах Берегівського (76,15 %), Ужгородського (33,36 %), Виноградівського (26,17 %) та Мукачівського (12,69 %) районів [5, с. 106].

Відповідно, найбільш електорально активною виступає угорська національна меншина, яка є досить успішною у плані політико-партійної структуризації та лобіювання власних групових інтересів на регіональному рівні. На Закарпатті інтереси угорців представляють дві політичні партії – це «КМКС» – Партія угорців України (далі – «КМКС» – ПУУ) та Демократична партія угорців України (далі – ДПУУ). Саме угорці відзначаються найбільш широким та структурованим політичним представництвом у виборних органах влади Закарпаття.

За останнє десятиліття на обласному рівні політичного представництва депутати-угорці незмінно входять до складу Закарпатської обласної ради. Так, угорську етнічну громаду у складі Закарпатської обласної ради VII скликання (грудень 2015 – грудень 2020 рр.) представляли вісім депутатів у складі спільної фракції «КМКС» – ПУУ та ДПУУ, а до складу Закарпатської обласної ради VIII скликання (грудень 2020 р. – по сьогодні) входять також вісім представників від «КМКС» – ПУУ [17, с. 71].

Місцеві вибори 2015 р. на Закарпатті відзначилися об'єднанням зусиль двох найбільших політичних сил угорців – 5 вересня 2015 р. у Берегові було підписано Угоду про співпрацю на виборах до місцевих рад 2015 р. між «КМКС» – ПУУ та ДПУУ. Мобілізація етнічного електорату призвела до вагомих результатів – політичне представництво угорців у місцях їхнього компактного проживання виглядало так: на районному рівні депутати від «КМКС» – ПУУ були представлені у Берегівській (12 мандатів), Виноградівській (7 мандатів), Мукачівській (4 мандати) та Ужгородській (8 мандатів) радах; на рівні міст – до Ужгородської міської ради увійшли 2 депутати, до Чопської міської ради – 7, до Хустської міської ради – 3. Інша політична сила – ДПУУ була представлена у Берегівській районній раді 7 депутатами, Виноградівській районній раді 4 депутатами, а до складу Чопської міської ради увійшло аж 12 представників від ДПУУ [13, с. 348–349].

З огляду на позитивний досвід політичної репрезентації компактних угорських громад у країнах Центрально-Східної Європи (Румунія, Словаччина, Словенія, Хорватія, Сербія) та нівелювання відповідної практики етнополітичного менеджменту в Україні, проблематика парламентського представництва угорців набула особливою актуальності напередодні виборів до Верховної Ради України влітку 2019 р. Власне на цьому етапі вона виступила предметом дискусій на рівні взаємовідносин України та Угорщини через безпрецедентне непроходження жодного з трьох кандидатів від політичних сил угорської етнічної громади України у мажоритарних виборчих округах Закарпатської області [17, с. 66].

Можемо констатувати, що за результатами останніх загальнонаціональних виборчих кампаній, а саме виборів Президента України та Верховної Ради України у 2019 р., розпочалася криза політичного представництва угорської етнічної громади. Угорська меншина залишилася поза парламентським форматом політичної репрезентації в українському політикумі.

Електоральна кампанія останніх місцевих виборів 2020 р. на Закарпатті характеризувалася відходом від формування спільного списку кандидатів від двох регіональних партій угорської етнічної громади, як це було успішно здійснено на минулих виборах 2015 р. ДПУУ переорієнтувалася на співпрацю з провладною політичною силою – політичною партією «Слуга народу», віддавши також «КМКС» – ПУУ можливість формування списку угорських кандидатів до Закарпатської обласної ради.

Укрупнення районів внаслідок децентралізаційної реформи стало хорошою нагодою для угорців домогтися високого рівня районного політичного представництва тільки на рівні Берегівської районної ради: від «КМКС» – ПУУ було обрано 15 депутатів, а від ДПУУ – 3. Отже, дві політичні партії угорців сьогодні репрезентують 42,85 % від усього депутатського складу даної районної ради (42 депутати) [17, с. 78].

Ужгородська районна рада представлена 6 депутатами від «КМКС» – ПУУ, а ДПУУ не змогла отримати жодного мандату. Зазначимо, що до Мукачівської та Хустської районної рад жоден представник від обох політичних сил угорців не став депутатом.

Неоднозначні результати отримали «КМКС» – ПУУ та ДПУУ і на рівні міських рад. Зокрема, обидві політичні сили провалили вибори до Ужгородської міської ради, не подолавши прохідний 5 % бар'єр. В інших містах з компактним проживанням угорців ситуація була кращою. Зокрема, до Чопської міської ради обралися 6 депутатів від «КМКС» – ПУУ та 3 депутатів від ДПУУ (вони репрезентують близько 35 % складу ради). Берегівська міська рада поповнилася 13 депутатами від «КМКС» – ПУУ та 8 депутатами від ДПУУ (вони репрезентують 61,77 % складу ради, що є рекордом поміж усіх рад з політичного представництва угорців). Також до інших міських рад, куди пройшли угорські представники, відмітимо Мукачівську міську раду (3 депутати) і Тячівську міську раду (2 депутата) [17, с. 80–82].

Загалом місцеві вибори 2020 р. в Закарпатській області «привели» до рад різних рівнів 130 депутатських мандатів для «КМКС» – ПУУ та 23 для ДПУУ. Саме ДПУУ стала тією політичною силою, яка значно знизила свою участь та вплив на рівні органів місцевого самоврядування у краї порівняно з 2015 р. Також, внаслідок територіально-адміністративної реформи, що призвела до укрупнення районів Закарпаття де компактно проживає угорська етнічна громада, представники угорського політикуму у 2020 р. отримали у процентному відношенні значно урізане представництво, ніж за результатами виборів 2015 р. [11, с. 255].

Як зазначає О. Ляшенко, за масштабом своєї діяльності дві угорські етнополітичні партії належать до групи локальних партій, а точніше – «партій одного регіону», визначальною рисою яких є висування виборчих списків і кандидатів лише (або майже) в межах однієї області та представництво лише в частині районних і міських рад. Разом з тим, угорські політичні партії Закарпаття стали вагомим чинником, що впливає на політичну поведінку значної частини жителів області угорського походження [12, с. 114–115].

Ромська етнічна спільнота в Україні донедавна не відзначалася активною електоральною участю у політичних процесах, зокрема у виборчих кампаніях. Низький рівень політичного представництва заважав ромам мати реальний вплив на вирішення своїх проблем у соціально-економічній та соціально-культурній сферах. Ромський електорат часто залучався та використовувався у передвиборчих заходах різними політичними партіями та рухами з огляду на потужний демографічний потенціал. Але через низький рівень освіти та загальну відсутність політичної соціалізації, ромський виборець традиційно просто «експлуатувався» в інтересах певних політиків чи груп інтересів.

За неофіційною статистикою, ромська етнічна меншина Закарпатської області є другою за чисельністю після угорців. За даними ромських неурядових організацій в Закарпатській області нараховувалося понад 50 тис. осіб ромського походження станом на 2018 р. Ця інформація співпадала з даними подворових медичних обходів, проведених Закарпатським обласним клінічним територіальним медичним об'єднанням «Фтизіатрія». Зокрема, станом на 31 грудня 2018 р. закар-

патські медики зафіксували 52234 представників ромської етнічної групи [10, с. 58].

Активізація електоральної участі ромських громад та ромських лідерів Закарпаття припала на місцеві вибори 2015 р. та значно зросла у наступному електоральному циклі 2020 р. Напередодні місцевих виборів 2020 р. саме ромські неурядові організації складали найбільшу частку поміж усіх офіційно зареєстрованих національно-культурних товариств Закарпаття, що свідчило про зростаючу громадську активність ромських еліт.

Мобілізація ромського етнічного електорату навколо «своїх» кандидатів призвела до збільшення кількості ромських депутатів у місцевих радах різних рівнів за результатами виборів 2020 р., порівняно з 2015 р. Підкреслимо, що більшість обраних ромських депутатів, а саме шестеро, є активними громадськими лідерами та керівниками неурядових організацій. Зокрема, депутати Ужгородської міської ради: Мирослав Горват є головою ГО «Об'єднання ромів Ужгорода», а інший, вже колишній депутат Юрій Мандич, – головою ГО «Закарпатський обласний соціально-правовий центр «Щаслива дорога» (Бахтало дром)». Депутат Мукачівської міської ради Іван Йонаш очолює благодійний фонд «Нове життя», депутат Берегівської міської ради Рудольф Папп є керівником ГО «Майбутнє ромів м. Берегово», депутат Перечинської міської ради Едуард Тирпак є головою ГО «Перечинська районна організація Закарпатського циганського культурно-просвітнього товариства «Романі яг» (Циганська ватра)», депутат Середнянської селищної ради Леонід Брежинський очолює ГО «Романо радость».

Однак, як зазначають М. Зан та П. Габрин, ромські громадські лідери Закарпаття не зуміли скоординувати зусилля та мобілізувати свій етнічний електорат у рамках однієї або двох політичних сил. Відтак політико-партійна ідентифікація усіх кандидатів виявилася фрагментованою: «Рідне Закарпаття» (Мирослав Горват, м. Ужгород; Леонід Брежинський, сел. Середнє), «ВО Батьківщина» (Едуард Тирпак, м. Перечин; Світлана Адам, м. Ужгород), «Партія твого міста» (Юрій Мандич та Елеонора Кулчар, м. Ужгород), «Слуга народу» (Арсеній Богар, с. Підвиноградово), «Команда Андрія Балоги» (Іван Йонаш, м. Мукачево), Демократична партія угорців України (Рудольф Папп, м. Берегово) [10, с. 60]. Це стало однією з причин, що до сьогодні жоден ромський лідер не представляє свою громаду у складі Закарпатської обласної ради.

Окрім угорської та ромської етнічних меншин, активну електоральну участь у місцевій виборчій кампанії 2020 р. брали й представники інших міноритарних груп Закарпаття, зокрема румуни, словаки, русини, німці. Однак чи не єдиними успішними прикладами входження до складу місцевих рад представників з-поміж вказаних меншин стали Ернест Горват – голова громадської організації «Товариство словацької інтелігенції Закарпаття», член політичної партії «Рідне Закарпаття», обраний до Ужгородської міської ради та Юлія Тайпс – голова громадської організації «Німецька молодь Закарпаття», балотувалася за списком ВО «Батьківщина», обрана до Мукачівської міської ради.

М. Зан аналізує особливості електоральної участі та політичних вподобань представників румунської етнічної меншини на місцевих виборах 2020 р., зокрема у межах Солотвинської селищної ОТГ Тячівського району Закарпаття. Дослідник вказує на показовий успішний результат політичної партії «Опозиційна платформа – За життя», яка зайняла друге місце на виборах до селищної ради та делегувала до неї 6 депутатів (23,08 %). Голосування представників румунської етнічної громади за команду колишньої Партії регіонів, на думку М. Зана, є досить характерним виявом симпатій місцевого електорату впродовж усіх попередніх виборчих кампаній [8, с. 12].

Цікавий аналіз електоральної участі кандидатів до місцевих рад Закарпаття, які відносять себе до русинської етнічної меншини, наводить той же М. Зан. Зокрема, на місцевих виборах 2020 р. кандидували за списками політичних партій кілька керівників русинських громадських організацій: Юрій Продан – голова Закарпатського обласного науково-культурологічного товариства ім. О. Духновича, до Берегівської районної ради за списком політичної партії «За майбутнє»; Микола Бобинець – голова «Закарпатського обласного об'єднання «Крайове товариство подкарпатських русинів» та громадської організації «Русинський край», до Мукачівської районної ради за списком політичної партії «За майбутнє»; Юрій Шипович – голова громадської організації «Русинський культурологічний клуб», до Полянської сільської ради Мукачівського району за списком політичної партії «Опозиційна платформа – За життя» [7, с. 90].

Серед інших кандидатів, які публічно ідентифікують себе з русинською етнічною групою та брали участь у місцевих виборах можемо виокремити історика В. Фенича, який балотувався за списком політичної партії «За майбутнє» до Закарпатської обласної ради; колишнього депутата ВРУ, бізнесмена І. Бушка, який змагався за посаду міського голови Виноградова [4, с. 199]. Примітно, що жоден представник русинської спільноти не був обраний до тої чи іншої місцевої ради на виборах 2020 р.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Охарактеризувавши сучасну електоральну участь та політичне представництво національних меншин України на при-

кладі Закарпаття можна зробити такі висновки. По-перше, аналіз результатів останніх місцевих виборів 2020 р. на Закарпатті дає змогу стверджувати, що електоральна участь угорської національної меншини відбувалася шляхом етнічного голосування за «угорські» етнополітичні партії, а саме «КМКС» – ПУУ та ДППУ. Також на виборах до низової ланки рад – селищних та сільських рад у складі новосформованих територіальних громад де компактно проживають угорці, кандидати від угорської спільноти, як правило, балотувалися окремо у статусі самовисуванців.

По-друге, політико-партійна репрезентація ромських депутатів за результатами місцевих виборів 2020 р. розширилася: лідери ромських громад були обраними від багатьох політичних партій та блоків різного ідеологічного спектру. Як правило, висування та підтримка ромських кандидатів з боку тої чи іншої політичної сили відбувалося ситуативно, виходячи з умов виборчого законодавства та формату електоральної кампанії. На сьогодні, загалом, зріс рівень політичної культури ромського населення Закарпаття, яке почало більше орієнтуватися у виборчих кампаніях на представників-кандидатів поміж свого етнічного середовища (за прикладом угорської та румунської спільноти).

По-третє, політичне представництво інших етнічних меншин Закарпаття в місцевих радах за результатами останнього виборчого циклу 2020 р. майже не зафіксоване: тільки двоє громадських лідерів – словаків (Ернест Горват) та німців (Юлія Тайпс) – стали депутатами. А представники русинської та румунської спільнот так і не змогли провести до складу місцевих виборних органів жодного кандидата.

По-четверте, вітчизняне виборче законодавство потребує імплементації європейських норм, які забезпечують належне представництво національних меншин в органах влади.

Зазначимо, що у зв'язку з триваючою російсько-українською війною та невизначеністю щодо формату та дати наступних місцевих виборів в Україні, одним з напрямів подальших розвідок нашої проблематики є дослідження механізму та форм співпраці лідерів різних національно-культурних товариств, які представляють та відстоюють інтереси своїх етнічних громад в умовах системної кризи, з місцевими радами та органами місцевого самоврядування Закарпаття.

Література

1. Горват М. Особливості включення ромів у громадсько-політичне життя країн Центрально-Східної Європи (на прикладі Румунії, Угорщини та Словацької Республіки). Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2019. Вип. 24. С. 141–150.

2. Дукач Н. Участь кримськотатарського корінного народу у виборах до Верховної Ради України (1994–2019 роки). Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія. 2024. Вип. 16. С. 11–19.

3. Зан М. Особливості парламентського представництва етнічних меншин у країнах Центрально-Східної Європи за результатами виборів 2019–2022 років (на прикладі Польщі, Словаччини, Румунії та Угорщини). Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами міжнародної наукової конференції «Партійно-виборчі процеси та тренди в контексті євроінтеграції, трансформації, суспільно-політичних криз і війни: Україна та світ» – сьомої у рамках серії міжнародних конференцій кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведи) від 2–3 грудня 2022 року / [за ред. А. Романюка і В. Литвина]. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. Вип.7. С. 30–46.

4. Зан М. Особливості політико-партійного представництва лідерів русинської громадськості Закарпаття у контексті проведення місцевих виборів 2020 року. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid–19» / Відповідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 199–207.

5. Зан М. Особливості політико-партійної структуризації представницьких органів місцевого самоврядування у поліетнічних регіонах України (за результатами місцевих виборів 2020 року). Політичні інститути та процеси в Україні в кінці XX – на початку XXI століть: колективна монографія / за заг. ред.: Ю. Остапця і М. Токаря. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. С. 83–132.

6. Зан М. П. Інституційні механізми етнополітики та політична репрезентація етнічних меншин Словацької Республіки. Політикус. 2019. Вип. 1. С. 88–96.

7. Зан М. П. Особливості політико-партійного представництва лідерів громадських організацій міноритарних етнічних груп Закарпатської області у контексті місцевих виборів 2020 р. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. Вип. 30. С. 88–94.

8. Зан М. П. Політико-партійна репрезентація органів місцевого самоврядування в територіальних громадах Закарпатської області з компактним проживанням угорської та румунської етнічних меншин (за результатами місцевих виборів 2020 року). Регіональні студії. 2021. Вип. 27. С.7–13.

9. Зан М. П. Порівняльний аналіз політичного представництва міноритарних етнічних груп Словацької Республіки та України (за результатами експертного опитування. Політикус. 2021. Вип. 2. С. 132–140.

10. Зан М. П., Габрин П. В. Особливості політико-партійної репрезентації лідерів ромських національно-культурних товариств Закарпатської області на місцевих виборах 2020 року. Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: матеріали міжнародної науково практичної конференції (м. Одеса, Україна, 12–13 березня 2021 року). Одеса: ГО «Причорномор-

ський центр досліджень проблем суспільства», 2021. С. 57–62.

11. Зан М., Кісілевський А. Політична участь угорської національної меншини у країнах Центральної та Східної Європи (на прикладі Румунії, Словаччини та України). Україна – Європейський Союз: Формат розвитку відносин України та Європейського Союзу в контексті російсько-української війни, виборчих процесів та прав національних меншин. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 04–05 жовтня 2024 року) / Ю. Остапець (голова редкол.); відповідальні за випуск: М. Зан, В. Гиря. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2024. С. 252–257.

12. Ляшенко О. Діяльність угорських етнополітичних партій в Україні. Україна–Угорщина: сучасний стан та перспективи міждержавних відносин: зб. наук. праць. Матеріали круглого столу, Київ, 20 черв. 2024 р. / За наук. ред. О. О. Рафальського, В. О. Котигоренка. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ–Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2024. С. 106–120.

13. Остапець Ю. О. Електоральна поведінка та представництво в органах влади угорської громади Закарпаття. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2016. Вип. 113 (№ 10). С. 392–397.

14. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 410 с.

15. Остапець Ю. О. Участь національних меншин у виборчих процесах: світовий досвід та українська політична практика (на прикладі Закарпатської області). Політикус. 2016. Вип. 2. С. 105–109.

16. Остапець Ю., Габрин П. Громадсько-політичне життя ромської етнічної меншини України та Румунії крізь призму бінарного порівняння інтеграційних практик. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2024. № 47. С. 127–132.

17. Остапець Ю., Зан М. Електоральні, політико-представницькі та етномовні проблеми у взаємовідносинах України та Угорщини: витоки, сучасний дискурс та шляхи врегулювання. Україна–Угорщина: сучасний стан та перспективи міждержавних відносин: зб. наук. праць. Матеріали круглого столу, Київ, 20 черв. 2024 р. / За наук. ред. О. О. Рафальського, В. О. Котигоренка. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ–Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2024. С. 58–105.

Анотація

Остапець Ю. О., Габрин П. В. **Електоральна участь та політичне представництво національних меншин: європейський досвід та українські політичні реалії (на прикладі Закарпаття).** – Стаття.

Констатовано, що національні меншини (спільноти) України становлять невід'ємну частину українського суспільства, беруть активну участь у політичних процесах, зокрема у формуванні виборних центральних, регіональних та місцевих органів влади.

Виділено кілька головних механізмів залучення до ефективної участі національних меншин у виборчих процесах, які практикуються в країнах Європейського Союзу. Окрім цього, у багатьох країнах Центрально-Східної та Південної Європи наявні різні національні етнополітичні моделі включення груп етнічних меншин у роботу законодавчої гілки влади.

Акцентовано, що найбільш електорально активною в Закарпатській області виступає угорська національна меншина, яка є досить успішною у плані політико-партійної структуризації та лобіювання власних групових інтересів на регіональному рівні.

Охарактеризовано особливості електоральної участі угорців у місцевих виборах 2015 р. та 2020 р., наведено головні результати у розрізі політичного представництва угорської спільноти у виборних органах місцевої влади. Констатовано, що за результатами останніх загальнонаціональних виборчих кампаній, а саме виборів Президента України та Верховної Ради України у 2019 р., розпочалася криза політичного представництва угорської етнічної громади.

Наголошено, що активізація електоральної участі ромських громад та ромських лідерів Закарпаття припала на місцеві вибори 2015 р. та значно зросла у наступному електоральному циклі 2020 р. Політико-партійна ідентифікація ромських кандидатів виявилася фрагментованою, а ромські громадські лідери Закарпаття не зуміли скоординувати зусилля та мобілізувати свій етнічний електорат у рамках однієї або двох політичних сил.

Вказано, що активну електоральну участь у місцевій виборчій кампанії 2020 р. брали й представники інших міноритарних груп Закарпаття, зокрема румуни, словаки, русини, німці. Однак вагомих результатів у напрямку політичного представництва своїх етнічних громад ними не було досягнуто. Наприклад, жоден представник русинської та румунської спільноти не був обраний до тої чи іншої місцевої ради на виборах 2020 р.

Зроблено висновок про можливість дослідження напрямів та механізмів взаємодії представників етнічних громад Закарпаття з місцевими органами влади щодо вирішення проблем та соціально-культурного розвитку в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: Європейський Союз, Україна, Закарпаття, національна меншина, електоральна участь, політичне представництво, місцеві вибори, угорці, ромська етнічна меншина, румуни, русини.

Summary

Ostapets Yu. O., Habryn P. V. **Electoral participation and political representation of national minorities: European experience and Ukrainian political realities (based on the case of Zakarpattia).** – Article.

It was stated that national minorities (communities) in Ukraine are an integral part of Ukrainian society and actively participate in political processes, in particular in the formation of elected central, regional and local authorities.

Identified several key mechanisms for engaging national minorities in effective participation in electoral processes, which are practised in European Union countries. In addition, many countries in Central-Eastern Europe and Southern Europe have different

national ethno-political models for including ethnic minority groups in the work of the legislative branch of government.

Emphasised that the Hungarian national minority is the most electorally active in the Zakarpattia region, which is quite successful in terms of political party structuring and lobbying for its own group interests at the regional level.

Characterised the peculiarities of Hungarian electoral participation in the 2015 and 2020 local elections and presents the main results in terms of the political representation of the Hungarian community in elected local government bodies. It is noted that, according to the results of the latest nationwide election campaigns, namely the 2019 elections of the President of Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine, a crisis of political representation of the Hungarian ethnic community has begun.

Emphasised that the increased electoral participation of Roma communities and Roma leaders in Zakarpattia coincided with the 2015 local elections and increased significantly in the following electoral cycle in 2020. The political and party identification of Roma candidates proved to be fragmented, and Roma community leaders in Zakarpattia were unable to coordinate their efforts and mobilise their ethnic electorate within one or two political forces.

Noted that representatives of other minority groups in Zakarpattia, including Romanians, Slovaks, Rusyns, and Germans, also actively participated in the 2020 local election campaign. However, they did not achieve significant results in terms of political representation of their ethnic communities. For example, no representative of the Rusyn and Romanian communities was elected to any local council in the 2020 elections.

It was concluded that it is possible to study the directions and mechanisms of interaction between representatives of ethnic communities in Zakarpattia and local authorities in solving problems and socio-cultural development in the context of the Russian-Ukrainian war.

Key words: European Union, Ukraine, Zakarpattia, national minority, electoral participation, political representation, local elections, Hungarians, Roma ethnic minority, Romanians, Rusyns.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

П. М. Білик
«Людський масштаб» в руральному та урбанному середовищі:
соціальний вимір……3

В. Є. Білогур, В. Г. Воронкова, Р. І. Олексенко
Формування професійних компетентностей у процесі вивчення дисципліни
«Філософія науки і методи наукових досліджень»……10

Т. В. Бубон, В. А. Дранник, М. М. Галушко
Мораль як необхідний фактор розвитку людини……18

Л. В. Діденко
Філософська основа міждисциплінарного розуміння капіталу:
від економічного поняття до культуропарасолькової складеності……22

О. В. Запорожченко
Філософія науки в добу міждисциплінарних досліджень:
можливості та епістемологічні парадокси……32

І. Ю. Ільїн
Соціальні мережі як новий «паноптикум»:
в'язниця самотніх……38

І. М. Кивлюк
Філософське осмислення значення віртуалізації
в освітньому середовищі……47

О. А. Коваль, А. О. Говорун
Міждисциплінарний характер дослідження процесу
формування самоактуалізованої особистості……52

С. С. Ковальчук
Сучасні детермінанти філософії споживання……58

І. О. Кузнецова
Пізнання, самопізнання і формування професійної ідентичності……63

Д. А. Осейко
Роль громадського суспільства у сприянні
гуманітарної безпеки України……68

І. Ю. Остапець, О. І. Нестер
Аналітична філософія як домінанта
сучасного наукового дискурсу……73

Т. О. Плішко
Система цінностей як основа буття сучасної української молоді……79

О. Г. Предместніков, Є. О. Шубін
Проблемне поле політичної філософії
в системі сучасного філософського знання……84

Р. О. Собчук
Сучасна філософія освіти України:
аксіологічний контекст……91

О. Л. Соколовський
Теоретико-методичні засади наукових досліджень процесів
інституалізації релігійних організацій нового часу……96

Д. Я. Стецько
Феноменологічна концепція Романа Інґардена
як базова модель аналізу предметів культури……102

О. В. Уваркіна, А. А. Матійко, О. С. Шевчук
Кібергоризонти ґендеру: соціально-філософська рефлексія.....107

А. О. Шевель
Філософський аналіз суспільного ідеалу.....112

О. О. Штепа, Н. О. Зінченко, С. В. Коваленко
Масова культура в глобальному дискурсі:
соціально-філософський аналіз.....117

СОЦІОЛОГІЯ

К. Ю. Богомаз, Т. О. Пономаренко, А. В. Слободянюк
Вплив соціальних комунікацій на процеси адаптації
та інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні.....122

Т. М. Іванець, С. О. Фролкіна
Роль переміщених закладів вищої освіти
у забезпеченні соціальної безпеки ВПО.....128

С. В. Легеза
(По)бачити невидиме: особливості дослідження популярної культури
та фендому в соціальних науках.....133

І. І. Мачуліна
Вплив цифровізації на соціальні практики молоді:
основні тенденції та ризики.....140

О. П. Москаленко
Життєвий баланс жінок-ВПО під час війни:
інтеграція та зайнятість.....147

Н. О. Нікон, Ю. В. Тодорцева
Ризики споживання штучного інтелекту в освітньому процесі.....154

Є. В. Сірий
Теоретичний синтез в системі розвитку соціального пізнання:
діалектика «класичного» та «некласичного».....160

ПОЛІТОЛОГІЯ

А. В. Бадер
Репресії та терор як інструменти формування критичного мислення
та громадянське суспільство.....168

О. В. Баштанник
Трансформація теорії нормативного інституціоналізму в контексті
реалізації досліджень функціонування політичної системи.....174

М. В. Білоусов
Співробітництво України та ЄС у безпековому інформаційному просторі
в умовах гібридної війни РФ: практична площина.....180

С. О. Вовк
Когнітивний вимір боротьби з сепаратизмом:
роль критичного мислення у зміцненні національної єдності.....188

A. Yu. Voichuk
The place and role of the system of checks and balances
in the structure of the separation of powers.....194

Т. В. Гончарук-Чолач, М. В. Лазарович, О. Ю. Докаш, М. І. Гурик
Цифрові фронти: політичні технології та їх роль
у сучасній національній консолідації.....199

Д. О. Григор'єв
Політико-правові механізми реформування норм міжнародного гуманітарного права
щодо питання поводження з військовополоненими.....206

О. П. Деркач
Методологічні основи дослідження гібридної діяльності агентів впливу рф у ФРН у політологічному вимірі 211

О. М. Іщенко, І. А. Сайтарли
Мова ювелірних прикрас у світовій політиці 216

В. Й. Климончук
Регіональна специфіка та трансформація суспільно-політичних процесів на Прикарпатті 224

Я. О. Лазебник
Методологічні підходи до дослідження політичної відповідальності політичного класу 229

Л. О. Левченко
Вплив особливостей менталітету на масову політичну свідомість громадян України 234

А. О. Панова
Періодизація розвитку соціально-політичних процесів на Закарпатті (1991–2025) 239

П. Г. Петров
Е-петиції, онлайн-консультації та цифрове голосування: вплив на реальні політичні рішення 246

І. В. Симисенко
Інтегральні елементи соціального капіталу у формуванні та реалізації політичної участі в сучасній Україні 251

О. М. Сич
Війна за Незалежність і трансформація націоцентричної парадигми українського націоналізму 256

Л. В. Чупрій, В. С. Караваєв
Сучасні концептуальні підходи до розуміння мультикультуралізму в умовах глобалізації 262

Н. П. Гедікова
Цифрова трансформація виборчих технологій: порівняльний аналіз досвіду США та України 267

С. М. Наумкіна
Політика «Zeitenwende» у Німеччині та її вплив на безпекову архітектуру Східної Європи: український вимір 272

С. І. Ростецька
Трансформація партійної системи України: виклики де-факто однопартійності та перспективи повоєнного партійного будівництва 278

Т. П. Хлівнюк
Соціальна держава як інститут справедливості: розподіл загального блага у суспільстві відкритого доступу 282

С. Ю. Цимбал
Сучасні інформаційні війни: «Демократія vs. Авторитаризм», «Традиційні медіа vs. Нові медіа» 288

С. Л. Швець
Гейміфікація громадянської активності: нові інструменти консолідації суспільства 293

Ю. О. Остапець, П. В. Габрин
Електоральна участь та політичне представництво національних меншин: європейський досвід та українські політичні реалії (на прикладі Закарпаття) 298

CONTENTS

PHILOSOPHY

Bilyk P. M.
"Human scale" in rural and urban environments:
the social dimension 3

Bilohur V. E., Voronkova V. H., Oleksenko R. I.
Formation of professional competences in the process of studying the discipline
"Philosophy of Science and Methods of Scientific Research" 10

Bubon T. V., Drannyk V. A., Galushko M. M.
Morality as a necessary factor in human development 18

Didenko L. V.
Philosophical foundation of an interdisciplinary understanding of capital:
from economic concept to cultural-umbrella complexity 22

Zaporizhchenko O. V.
Philosophy of science in the era of interdisciplinary research:
opportunities and epistemological paradoxes 32

Ilyin I. U.
The social network – the new panopticon
of the 21st century 38

Kyvliuk I. M.
Philosophical comprehension of the significance
of virtualization in the educational environment 47

Koval O. A., Hovorun A. O.
The interdisciplinary nature of the study of the process
of forming a self-actualized personality 52

Kovalchuk S. S.
Modern determinants of consumption philisiphy 58

Kuznetsova I. O.
Cognition, self-knowledge and professional identity formation 63

Oseiko D. A.
The role of civil society in promoting
humanitarian security in Ukraine 68

Ostapets I. Yu., Nester O. I.
Analytical philosophy as the dominant
of modern scientific discourse 73

Plishko T. O.
The value system as the basis of the existence of modern Ukrainian youth 79

Predmestnikov O. H., Shubin Ye. A.
The problem field of political philosophy in the system
of contemporary philosophical knowledge 84

Sobchuk R. O.
Modern philosophy of education in Ukraine:
axiological context 91

Sokolovskyi O. L.
Theoretical and methodological principles of scientific research on the processes
of institutionalization of religious organizations of the modern era 96

Stetsko D. Ya.
The phenomenological concept of the Roman Ingarden's as a basic model
for analyzing cultural objects 102

Uvarkina O. V., Matiiko A. A., Shevchuk O. S.
Cyber horizons of gender: socio-philosophical reflection.....107

Shevel A. O.
Philosophical analysis of the social ideal.....112

Shtepa O. O., Zinchenko N. O., Kovalenko S. V.
Mass culture in global discourse:
socio-philosophical analysis.....117

SOCIOLOGY

Bogomaz K. Yu., Ponomarenko T. O., Slobodianiuk A. V.
Impact of social communications on the processes of adaptation
and integration of internally displaced persons in Ukraine.....122

Ivanets T. M., Frolkina S. O.
The role of displaced higher education institutions
in ensuring the social security of IDPs.....128

Leheza S. V.
Seeing the (in)visible: popular culture
and fandom research peculiarities in social sciences.....133

Machulina I. I.
The impact of digitalization on the social practices of youth:
main trends and risks.....140

Moskalenko O. P.
Work-life balance for Internally Displaced Women during the war:
integration and employement.....147

Nikon N. O., Todortseva Yu. V.
Risks of using artificial intelligence in the educational process.....154

Siryy E. V.
Theoretical synthesis in the system of development of social cognition:
dialectics of “classical” and “non-classical”.....160

POLITOLOGY

Bader A. V.
Repression and terror as tools for the formation of critical thinking
and civil society.....168

Bashtannyk O. V.
Transformation of the normative institutionalism theory in the context
of implementing research into the functioning of the political system.....174

Bilousov M. V.
The cooperation between Ukraine and the EU in the information security sphere
in the context of the Russian Federation’s hybrid war: practical aspects.....180

Vovk S. O.
Cognitive dimension of combating separatism:
the role of critical thinking in strengthening national unity.....188

Voichuk A. Yu.
The place and role of the system of checks and balances
in the structure of the separation of powers.....194

Goncharuk-Cholach T. V., Lazarovych M. V., Dokash O. Yu., Huryk M. I.
Digital fronts: political technologies and their role
in modern national consolidation.....199

Hryhoriev D. O.
Political and legal mechanisms of reforming the norms of international humanitarian
law regarding the treatment of prisoners of war.....206

Derkach O. P.
Methodological basis for studying the hybrid activities of influence agents of russia in Germany in the political dimension..... 211

Ishchenko O. M., Sajtarly I. A.
The language of jewelry in world politics..... 216

Klymonchuk V. Y.
Regional specificity and transformation of socio-political processes in the Carpathian region..... 224

Lazebnyk Ya. O.
Methodological approaches to the study of the political responsibility of the political class..... 229

Levchenko L. O.
The influence of mental characteristics on the mass political consciousness of Ukrainian citizens..... 234

Panova A. O.
Periodization of development of socio-political processes in Transcarpathia (1991–2025)..... 239

Petrov P. H.
E-petitions, online consultations, and digital voting: influence on real political decisions..... 246

Symysenko I. V.
Integral elements of social capital in the formation and implementation of political participation in contemporary Ukraine..... 251

Sych O. M.
The war for independence and the transformation of the nation-centered paradigm of Ukrainian nationalism..... 256

Chupriy L. V., Karvaev V. S.
Modern conceptual approaches to understanding multiculturalism in the context of globalization..... 262

Gedikova N. P.
Digital transformation of electoral technologies: a comparative analysis of the experience of the USA and Ukraine..... 267

Naumkina S. M.
The "Zeitenwende" policy in Germany and its impact on the security architecture of Eastern Europe: the Ukrainian measurement..... 272

Rostetska S. I.
Transformation of the party system of Ukraine: challenges of de facto one-party system and prospects for post-war party building..... 278

Khlivniuk T. P.
The welfare state as an institution of justice: istribution of the common good in the open access society..... 282

Tsymbal S. Yu.
Modern information wars: "Democracy vs. Authoritarianism", "Traditional Media vs. New Media"..... 288

Shvets S. L.
Gamification of civic engagement: new tools for consolidating society..... 293

Ostapets Yu. O., Habryn P. V.
Electoral participation and political representation of national minorities: European experience and Ukrainian political realities (based on the case of Zakarpattia)..... 298

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 53

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – С. Любченко

Підписано до друку 19.05.2025. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 36,58. Ум. друк. арк. 36,27.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0725/552.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.